

PLB 311

Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ

Բ Ն Յ Յ Ի

Ե Ր Կ Ե Ր Ի Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Ծ Ո Ւ

տ ա ս ն ե թ կ ու հ ա տ ո թ ո վ

Խ մ բ ա գ թ ա կ ա ն կ ա զ մ

Թովչյան Ստ. Է., Խանգստյան Ս. Ն., Հակոբյան Պ. Հ.,
Պետրոսյան Վ. Հ., Զրբաշյան Էդ. Մ., Սամվելյան Խ. Ե.,
Սարինյան Ս. Ն., Ֆելեքյան Հ. Հ.

ԲՆՏԵՆԻ

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

հաստոք առաջին

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ,
ՊՈԵՄՆԵՐ, ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐ,
ԵՐԳԻԾԱԿԱՆ ԷՋԵՐ

A u
69361

Կազմեց,
տեքստը պատրաստեց և
ծանոթագրեց Խ. ՍԱՄՎԵԼՅԱՆԸ

Առաջաբանը՝
Ս. ՍԱՐԻՆՅԱՆԻ

Հատորի խմբագիր՝
Պ. Հ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Բաֆֆի

Բ 359 Երկերի ժողովածու 12 հատորով: /Խմբ. Կոլեգիա՝
Թովիչյան Ստ. է. և ուրիշ: Առաջաբանը՝ Ս. Ն. Սարին-
յանի:

Վերնախորագիր. ՀՍՍՀ ԳԱ, Մ. Աբեղյանի անվ. գրակ.
ին-տ.

Հ. 1. Բանաստեղծություններ, պոեմներ, պատմը-
վածքներ, երգիծական էջեր /Կազմ., տեքստը պատ-
րաստեց և ծանոթագր. Խ. Սամվելյանը, խմբ.՝ Հա-
կոբյան Պ. Հ.— Եր.՝ «Սովետ. գրող», 1983, 568 էջ:

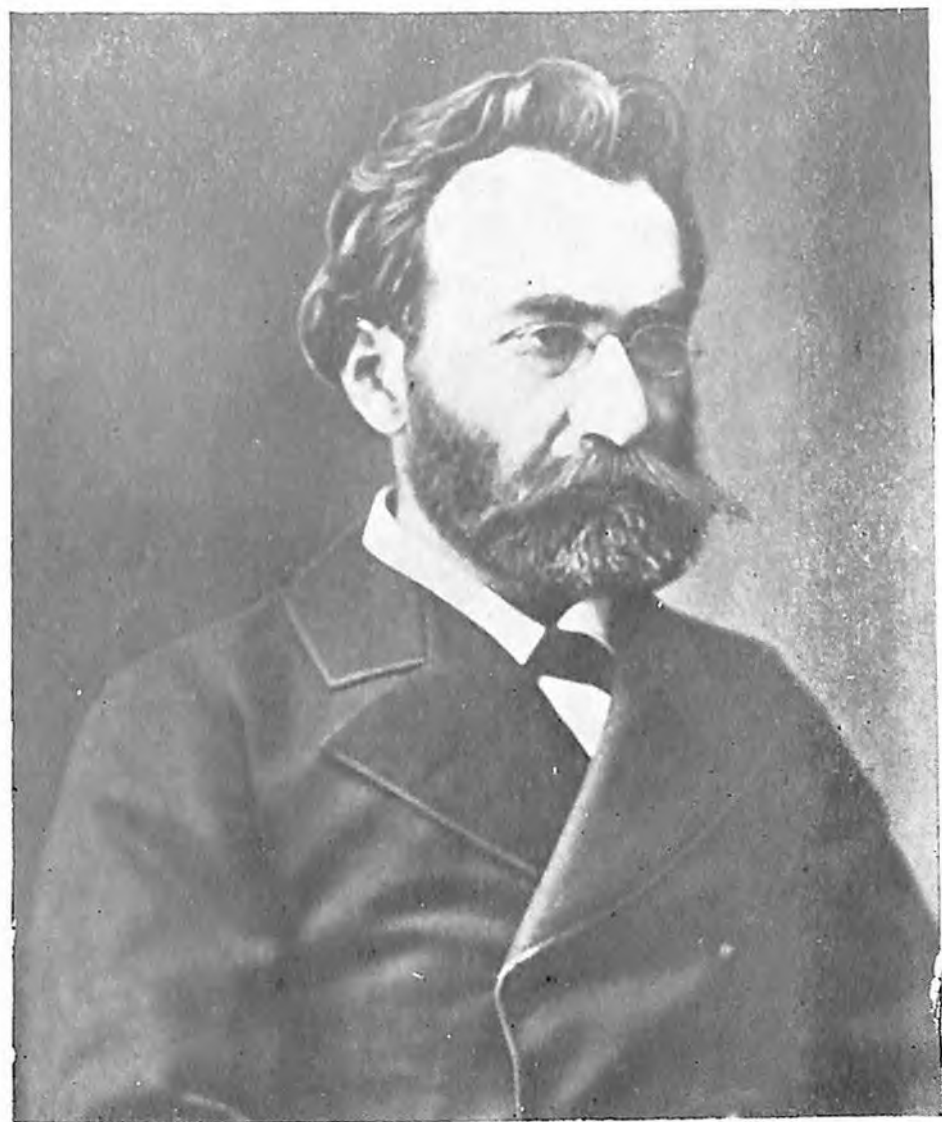
Հայ դասական գրականության ականավոր վարպետ Բաֆֆու եր-
կերի սույն տասներկուհատորյա ժողովածուն, որը մինչև այժմ
եղածների մեջ ամենալրիվն է, հրատարակության է պատրաստել
ՀՍՍՀ ԳԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի բնա-
գրադիտության բաժինը ժողովածուն լույս է ընծայվում հեղինակի
ծննդյան հարյուրհիսունամյակի առթիվ:

4702080100 (034)

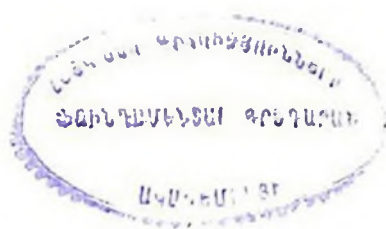
ԳՄԴ 8421

Բ 705 (01) 83 81.83 «S»

AP I

Pupp

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Բաֆֆի-ստեղծագործողի նակատագիրը իր ավագ ու կրտսեր ժամանակակիցներից տարբերվում է նրանով, որ նա կենդանության օրոք կարողացավ անձամբ հրատարակել իր աշխատությունների գերակշռող մասը: Ժամանակի մամուլում, իսկ այնուհետև՝ առանձին գրով, լույս են տեսել Բաֆֆու «Խենթը», «Դավիթ Բեկ», «Ոսկի ափաղաղ», «Խաչագողի հիշատակարանը», «Զալալեղդին», «Կայծեր», «Սամվել» վեպերը, նաև՝ չափածո ստեղծագործություններն ու պատմվածքները: Այս ամենով հանդերձ, նրա բաղձանքներից մեկը՝ իր աշխատությունները հատուկ մատենաշարով լույս ընծայելու երազանքը, չի իրականացել:

1872—73 թվականների ընթացքում Բաֆֆին նախագծում էր իր ստեղծագործությունները ամփոփել տասը հատորի մեջ ու հրատարակել «Փունջ» ընդհանուր խորագրով: 1874-ի կեսերին լույս են տեսնում այդ մատենաշարի առաջին ու երկրորդ հատորները: Հաջորդ տարվա ընթացքում պետք է շարունակվեին մնացած հատորների տպագրությունը, սակայն նյութական միջոցների բացակայության հետևանքով Բաֆֆին, ստիպված, հրաժարվում է այդ մտքից:

«Փունջի» տպագրությունը խափանվելուց հետո, 1883 թվականին, Բաֆֆին նորից է ձեռնարկում իր ստեղծագործությունների հատորային հրատարակությանը: Նա ի մի է հավաքում իր այն աշխատությունները, որոնք «դեռևս առանձին գրով լույս չէին տեսել», ամփոփում է վեց հատորի մեջ, այդ առթիվ՝ ընթերցողներին ուղղված կոչ է տպագրում «Կայ-

ծերի» շապիկի վրա և հրավիրում «ցանկացողներին՝ առանձին գրույկներով ի լույս բնծայել» այդ հեղինակությունները: Բաֆֆու այս կոչին արձագանդողներ չեն լինում, և նրա ցանկությունը այս անգամ ևս մնում է առանց գործնական հետևանքի:

Բաֆֆու գրական ժառանգությունը հատորներով հրատարակելու խնդիրը առանձնապես մեծ կարևորություն է ստանում նրա մահվանից հետո: Այդ գործը կազմակերպելու համար, նույնիսկ, ստեղծվում է հատուկ հանձնաժողով, սակայն վերջինիս ջանքերը նույնպես արդյունք չեն տալիս:

Սկսած 1889 թվականից՝ Բաֆֆու աշխատությունների լույս բնծայման հարցով բացառապես զբաղվում է վիպասանի այրին՝ Սեննա Բաֆֆին: Մինչև 1913 թվականը նա հրատարակում է ամուսնու ո՛չ միայն հայտնի հեղինակությունները, այլև տակավին անտիպ ու անավարտ գործերը՝ ընդհանուր թվով 28 գիրք: Սնտիպ հեղինակություններից լույս են տեսնում՝ «Զահրումար», «Մինն այսպես, մյուսն այնպես», «Սալրի» (առաջին հատոր) վեպերը, «Կոյծերի վերջը» և «Ամրոցի աղջիկը» պատգիկները, մի շարք բանաստեղծություններ, վիպակներ ու պատկերներ:

Ըստ նախագծումների՝ Սեննա Բաֆֆին պետք է հետգհետե լույս բնծայեր նաև «Սալրի» վեպի երկրորդ ու երրորդ հատորները, «Համառոտ պատմություն Հայկից մինչև Առն Զ» աշխատությունը, անտիպ բանաստեղծությունները, հրապարակախոսական հոդվածներն ու սովոր բանակությամբ նամակները: Առաջին համաշխարհային պատերազմը, դրան հաջորդող դժվարությունները և ապա՝ վերահաս մահը, անկատար են բողնում նրա բաղձանքը:

Սեննա Բաֆֆու մահվանից հետո Բաֆֆու երկերը հատորներով տպագրելու շնորհակալ գործը հանձն է առնում Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունը՝ 1930—65 թվականների ընթացքում լույս բնծայելով Բաֆֆու գործերից շուրջ 13 անուն գիրք, որոնք աստիճանաբար լրացնելով՝ պետք է կազմեին Բաֆֆու երկերի առաջին լիակատար ժողովածուն: Կիսավարտ է մնացել նաև այս ծրագիրը:

Մեք երկրում, խորհրդային տարիների ընթացքում, Բաֆֆու ստեղծագործությունները՝ վեպերը, վիպակներն ու պատմվածքները, առանձին գրով լույս են տեսել բազմաթիվ անգամ ու սովոր տպագրանակե-

րով, ինչ վերաբերում է նատուրային հրատարակությանը, ապա առաջին փորձը ձեռնարկվել է 1948 թվականին:

1953—1959 թվականների ընթացքում, ի վերջո, իրականացվում է Բաֆֆու երկերի տասնհատուրյա ժողովածուն, իսկ 1962—1964 թթ. ընթացքում՝ նրա երկրորդ հրատարակությունը:

ՀՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի Մանուկ Աբեղյանի անվան ցրականության ինստիտուտը որոշել է առաջիկա մի քանի տարվա ընթացքում, մեծ վիպասանի ծննդյան 150-ամյակի առթիվ, իրականացնել նրա երկերի առաջին գիտական հրատարակությունը տասներկու հատորով: Ոչ միայն ամբողջական իմաստով ընթերցողի սեփականությունն է դառնում Բաֆֆու ցայժմ հայտնի ողջ ժառանգությունը, այլև նրա բոլոր երկերի մեկնաբանումն ու ծանոթագրումը:

Այս հրատարակության մեջ կվերանայվեն, կուղղվեն ու կնշտվեն բնագրային աղավաղումները, որոնք տեղ են գտել նախորդ հրատարակություններում:

Առաջինից ութերորդ հատորների մեջ կամփոփվեն Բաֆֆու գեղարվեստական ստեղծագործությունները՝ բանաստեղծություններ, պոեմներ, պատմվածքներ, վիպակներ ու վեպեր, իններորդում կգետնդվեն նրա ճամփորդական տպավորություններն ու պատմական ուսումնասիրությունները, իսկ վերջին երեք հատորների մեջ՝ գրաֆննադատական, հասարակական-ֆաղափական, հրապարակախոսական և այլ բնույթի հոդվածները, քղրակցությունները և նամակները:

Հիշյալ նյութերի զգալի մասը (մեկ-երրորդից ավելին) խմբագրություններին ուղղված նամակ-քղրակցություններ են, որոնք տարաբնույթ հոդվածների հետ ցրված են եղել ժամանակի մամուլի էջերում և, ինչպես հեղինակի, այնպես էլ հետագա հրատարակիչների կողմից չեն ընդգրկվել նրա երկերի հատորներում, ուստի և անմատչելի են եղել ընթերցողների լայն շրջաններին:

Բաֆֆու երկերի սույն, գիտական հրատարակության մեջ առաջին անգամ լույս կտեսնեն նաև հեղինակի «Հայոց պատմություն Հայկից մինչև Լևոն Զ» աշխատությունը և մամուլում եղած նրա անստորագիր ու որոշ ծածկագրով տպագրված հոդվածներն ու քղրակցությունները:

Հատորների մեջ երկերը դասավորված են ժանրային սկզբունքով, իսկ բաժինների ներսում՝ ժամանակագրական կարգով:

Չրկված լինելով հեղինակային ձեռագրերից՝ Բաֆֆու երկերի բնագրերը հրատարակության նախապատրաստելիս հիմք են ընդունված հեղինակի կենդանության օրոք տպագրված հրատարակությունները, իսկ այդպիսիների բացակայության դեպքում՝ Աննա Բաֆֆու հսկողությամբ լույս ընծայված գրքերը:

Բնագրերը տպագրության նախապատրաստելիս պահպանված են հեղինակի լեզվառնական առանձնահատկությունները, բնագրերում միջամտություններ կատարված են միայն բացառիկ դեպքերում՝ ակնհայտ վրիպակների կամ սրբագրական սխալների դեպքում:

Հատորներից յուրաքանչյուրը կունենա ծանոթագրությունների բաժին, ուր կտրվեն տեղեկություններ երկի ստեղծագործության պատմության, գրության ու հրատարակության հետ կապված հարցերի մասին:

ԲԱՖՖՈՒ ՍՏԵՂՄԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

1

Նոր Բաֆֆին 1856 թվականին, տակավին ուսումը չավարտած, Թիֆլիսից վերադառնում էր հայրենի Փայաջուկ գյուղը՝ կարգավորելու գերզաստանի առևտրական գործերը, երևակայությամբ իսկ չէր պատկերացնում իր առաքելությունը Պարսկաստանի հետամնաց իրականության խավարում: Իր հետ նա տանում էր «Խլվիկ» վեպի, շափածա ֆերրիտների, գրաբար ձեռագրերի մի ստվար կապոց և ազգային-լուսավորական ուժանակի գաղափարներ, որ յուրացրել էր ֆաղափարությամբ արքնացող արևելաբանների մտավոր կենտրոնում: Անցած տարիները ոչնչով չէին փոխել հայրենի երկրի կացությունը: Նույն հետամնացությունը, ֆեոդալական բռնության նույն սարսափները, նախապաշարմունքների ու տգիտության նույն կոռստարեր համակերպությունը: Նրիտասարդ Բաֆֆու ծրագրերը զսռճնական մի նպատակ ունեին՝ օլաբանայ իրականությանը հաղորդակից դարձնել ազգի գաղափարական զարթոնքին. «Բայց, սիրելիդ իմ,— գրում է նա Պոլսի իր բարեկամին,— քնսեռն զանազան կողմերից միշտ ազգի հառաջդիմության համար բարի ավելոյիներ լսելով առժամանակ հանգչում է սրտիս տըխրության հուրն. այլ մշուս անգամ հայելով Ատրպատականի հայոց աղուրմելի վիճակին, տառապանքներն կրկին պաշարում են զիս: Պարսկահայ մահահալեր Բնով ննջած են տգիտության խավարի սևույլ Բողին տակ, և չկա այն ազգասեր ռզին, որ կարողանա զարթուցանել նրանց խորին քմությունից»¹: Ազգի հետամնացության պատճառը Բաֆֆուն ներկայանում է միանգամայն որոշակի՝ որպես քն հազեռ դասը օտարվել է իր առաքելական կոչումից և մոռացել «ազգն հովվելու... սրբազան պաշտանի ճշմարիտ հատկությունները»: Այն, ինչ մի առանձին գրույթություն է ստալիս Բաֆֆու նախանշանումներին, խոր հավատն էր ապագայի հանդեպ և առաջադիմության այն անկասելի ձգտումը, որ նա տեսնում էր մարդկության պատմության մահառումներում: «Հիշավի, շատ հետաքրքրական լուր է՝ գիտե՛ք արդյոք,— գրում է Բաֆֆին,— որպիսի սաստիկ զորությամբ նորությունը կմարտնչի հնության հետը: Ի սկզբանե անտի այս երկու նա-

¹ Բաֆֆի, Նրկերի ժողովածու 10 հատորով, Երևան, 1962—1964, հ. 10, էջ 500—501, Քնադրում հետագա հղումները արվում են ըստ այդ հրատարակության՝ նշելով հատորը և էջը:

խանձավոր բշխմանը յուրամաշխուրճ առանձին խումբ որոշած մարտ կմղեն, այլ առաջինն միշտ հաղորդ գտնվել է: Մարդկային բնությունն մին առանձին գաղտնի հարաբերություն ունենալով տիեզերական համաշխարհակամբ բնության հետ, միանգամայն և նորանցից յուր կախումն ունի: Չենելով տեսնում ենք. բառահողով եղանակներուն հետ, երբ բնությունն տկարում և մեղմում է, դարձյալ առողջանալով հարություն է առնում. ընդմին և մարդկային սրտի եռանդն, ոգի աշխույժն և մարմնն հասկությունն նույն ձևերն ընդունում են» (X, 562):

Սակայն մարդկության պատմության համաշխարհային այս ձգտումը ինքնաբերաբար տրվող շնորհ չէ: Դա պայմար է և դաժան մախառում, ուր յուրամանչյուր ժողովուրդ ստուգում է զոյության իր իրավունքն ու ստեղծագործական կարողությունը: Իսկ այդ ներքին ուժը հայտնաբերելու համար անհրաժեշտ է խորասլաց հանաչել ժողովուրդը, նրա բարեբեր ու հոգեբանությունը, սնտեսական ու հոգևոր կացության աստիճանը: Այս իմաստով՝ Բաբինն հայ մտավորականության առաջնահերթ խնդիրն է համարում «կյանքի ուսումնասիրությունը»: Ինքը կատարում է մի շարք նախապարհորդություններ հայկական գավառներում, իր տետրերում գրանցում չափազանց հարուստ տպավորություններ Հայաստանի բնաշխարհագրական տեղայնության, ժողովրդի նիստ ու կացի, բարեբերի, ըմբռնումների վերաբերյալ. որոնք հետագայում անսպառ նյութ տվեցին նրա ստեղծագործական մտանդացումներին ու գեղարվեստական սյուժեներին: Այդ օգնությունների արգյունքը եղավ նաև «Աղքատաւր վանքը» ակնարկը, որ տպագրվեց «Հյուսիսափայլ» ամսագրի 1860 թվականի N 11-ում: Իր ակնարկը Բաբինն ավարտում է «Զա՛յն տուր, ով ծովակ» բնարական հայերենաշունչ մի բանաստեղծությամբ, ձոր ժամանակին տեղ գտավ հայաց արգային երգաբանում և ձեռք բերեց համազգային նախաշունչ: Ըստ էության, դա ապագա մեծ գրողի առաջին մուտքն էր գրական աշխարհ: Կողմնորոշումը դեպի «Հյուսիսափայլը» ինքնին ուղարկվել է Բաբինի հայացքներն օղորդյալները բնութագրելու տեսակետից: «Հաստով, սեղյակ տարի,— 1860 թվականի մի նամակում գրում է Բաբինը,— մեծ հանություն ստացա այդ եվրոպական բանագիտությամբ գրած ու խոստում տետրակներից: Նրանք ժամանակ փափագում էի տեսնելու մի այդպիսի օրագրի հրատարակություն, որի մեջ նշմարտությամբ պատկերանային հայոց արգի վերերը և նոցա բժշկության համար գործադրելի հմարները» (X, 505): Առհին լույս էր տեսել նաև Խ. Աբովյանի «Վերջ Հայաստանին», այդ «հրաշալի գիրքը», որի «խաբից խոստում է արգի հոգին»: «Հյուսիսափայլը» և «Վերջ Հայաստանին» արմատական բեկում են նշանավորում Բաբինի աշխարհայացքի և գեղարվեստական ըմբռնումների մեջ, ներառելով ոչ միայն գաղափարական հալած, այլև գրական ու հասարակական գործունեության որոշակի ուղղություն: Նրա հայացքների սխտմբ ամբողջական արտահայտություն է գտել «Սալբի» վեպի առաջաբանում: Դա մի հրապարակախոսական տրակտատ է, ուր հեղինակը պատմափիլիսոփայական լայն տեսադաշտի մեջ է առնում հայոց արգի սոցիալ-ֆաղսական ու հոգևոր կեցության օլորտները և առաջադրում նրա առաջընթացի մի ամբողջական ծրագիր: Այդ ծրագրի աշխարհայացքային էլակետը լուսավորականությունն է: Ինչպես և բոլոր լուսավորիչները, Բաբինն պատմական փորձագիտների փոփոխությունը պայմանավորում էր գաղափարների փոփոխությամբ: Ամբողջ ֆեոդալական միջնադարը բիստոնեական գաղափարախոսության արդյունքն է: Նորագույն ուսմունքները նեղեցին բիստոնեական վարդապետության հեղինակությունը և դրանով իսկ նախադրյալներ ստեղծեցին նոր ֆորմացիայի երևան գալուն, որի նշանաբանն են բաղափակրությունը ու լուսավորությունը:

Այդ է ուսուցանում եվրոպական ազգերի պատմությունը, և այդպես կլինի նաև արքե-
 ևացող Արևելքի ապագան: Բաֆֆին նախատում էր, թե «Վոլոքերի, Թոխենի, Ֆեյերբա-
 խի, Ռուսոյի, Լոյի-Քլանի, Պրուդոնի, Կարևի և լուսավոր դարու այլ մեծամեծ մտա-
 ծողների փիլիսոփայությունը» այն կայծերն են, որ թափանցելով Արևելք՝ պիտի «մա-
 րեն ու սրբեն նորան ամենայն պղտորությունից» (I, 64): Այսպես, վրա է հասնում
 «մարդկայան բարեկամների ցանկացած ոսկեղեն դարը», և ազատության, արդարու-
 րյան ու իրավունքի այն երազանքը, որ չկարողացան լուծել կոստները, «սլիտի ներս
 մտնեն մարդկայան կյանքի մեջ ֆալսֆայերայան և լուսավորության ձեռքով»: Այս-
 տեղ արդեն ուրվագծվում է բարոյական դաշինքի վրա խարսխված այն միապետա-
 րյունը, ուր ազգերը ներդաշնակվում են հավասար իրավունքով, իսկ հասարակությունն
 ազատում դասային արտոնությունների հավիտենական չափից: «Բայց տերություն կամ
 քաղաքություն.— մեկնաբանում է Բաֆֆին,— մեկ հանդիմանում էմ մի հասարակու-
 րյան՝ ստացվ, հազվով ու մտով կապված միմյանց հետ, արև իրև մի մարմին՝ կազ-
 մում էին մի ամբողջություն՝ միավորված մի գլխի հետ, որում առում էմ քաղաքը:
 Այդ հողեր և մարմնավոր, այլ խոսքով՝ այդ ֆիզիկական և բարոյական կազմակեր-
 պության մեջ յուրաքանչյուր անդամ կամ յուրաքանչյուր անհատ ունի հավասար իրա-
 վունք, հոցա ոչ միևր չէ ազատ և մյուսը՝ ստրուկ, ո՛չ ծառա և ո՛չ տեր, ո՛չ պիղծ և ո՛չ
 մահուր, այդ բոլորը մի են և հավասար բաժին ունեն յուրանց տերության հողից ու
 տլլ բարեմասնություններից, որ աստված ստեղծել է նոցա նամար» (I, 61):

Բաֆֆին, անշուշտ, տուր է տալիս «բանականության քաղաքությունը» վերա-
 բերյալ եվրոպական լուսավորչիների պատրանքներին, սակայն դա իր մեջ կրում է պառ-
 մական առաջընթացի այն գիտակցությունը, որով լիցքավորվում է հասարակական վե-
 րափոխության ներքին մղումը. «Հայ ազգը մի քախտավոր ապագա ունի», ասեմ է
 Բաֆֆին, քանի որ նա կատարել է իր «փառավոր հաղթությունը», պոտունության դա-
 ժան փորձություններից ու բարբարոսական խոշտանգումներից փրկելով իր զոյությունը
 և հասնելով «մինչև տասնեկներորդ դարուս վերջին կիսաբաժինը, մինչև ժամանակի
 այդ ոսկեղեն միջնասանմանը, որ այսուհետև ազգերին մահ չկա...» (I, 67): Ասպարեզ
 է եկել մի հզոր, միավորող ու պահպանող ուժ՝ «ազգայնությունը գաղափարը», որը կաշ-
 ված է տեօրիսելու ազգի նյութական ու բարոյական կացությունը, անճատի մեջ հայտ-
 նաբերելու մտրդկային արժանապատվության և ֆաղաֆացիական կոշման գիտակցությունը.
 «Ինչ մտրդ որ չէ նանաշում և չէ սիրում յուր ազգայնությունը, նա վերջանում է մարդ
 լինելուց»:

Աշխարհայացիի այս բնդհանուր համակարգում Բաֆֆին տեղադրում է նաև իր գե-
 դաղիտական ըմբռնումները: Լուսավորական ուսուցիան նախապես գծում է նրա Եր-
 վեստի ռոմանտիկական բնույթը: Բաֆֆին քսցառիկ նշանակություն է հատկացնում
 գրականությանը, մասնավորապես վեպին, ուզղի լուսավորության, մտավոր ու բարոյա-
 կան դաստիարակության սեսակետից: «Ռոմանները,— գրում է նա,— ազգերի գեա-
 կանության մեջ կատարում են ամենակարևոր պաշտոն, ռոմանները, օրպես ազգերի
 բարոյական ու իմացական կյանքի պատմագրությունը, ավանդում են նոցա քաբ ու
 վարքի, նոցա սովորությունների կենդանի պատկերը գալոց սերնդին: Ռոմանները են
 այն կախարհական հայելիքը, որոնց մեջ ազգերը՝ տեսնելով յուրանց կյանքի տգեղ և
 ավերված պատկերքը, յուրանց մոլորությունների ամորալի նկարագիրքը, ուսանում են
 շինել և բարեկարգել յուրյանց դրությունը» (I, 65): Միանգամայն ակնհեր է, որ գրողը
 գրականությանը վերագում է երկու էական հատկանիշ, նախ՝ կյանքի հետազոտություն,

որ նրան տալիս է պատմավարագրական, հանաչողական արժեք, և ապա՝ իդեալի առաջադրում, որ գծում է հասարակությունը վերափոխելու ուղիներ: Այս երկու առանցքի վրա Բաֆֆին խորհուրդներ էր ամբողջ ստեղծագործությունը. նա գրականության մեջ էական նշանակություն է տալիս միֆաստեղծմանը, առասպելների ու հեքիաթների հավերժական նշմարտությունների մեջ որոնելով բարոյակրթիկական ուսանելի խորհուրդներ:

50—60-ական թվականներին Բաֆֆին արդեն ստեղծել էր բավական հարուստ գրական ժառանգություն: Ձեռագիր տետրերում նա ուներ մի բանի տասնյակ բանաստեղծություններ, ուղեգրություններ, «Հաբեմ» և «Սալբի» վեպերը, կյանքի պատկերների նախնական գրառումներ, որոնք պետք է հիմք դառնային ստեղծագործական ապագա մտահղացումների համար: Գերազանցապես պարսկահայ իրականությունն արտացոլող նրա երկերի զսղավարական պարսքը լուսավորական-հակաֆեոդալական է, որն ուղեկցվում է հասարակության ավստերի, բռնության ու հետամնացության սուր և անխնա քննադատությամբ:

«Հաբեմ» վեպը ֆեոդալական իրավակարգի ու արևելյան բռնապետության սարսափները պատկերող մի նշմարիտ վավերապատում է: Ըստ էության, հաբեմը՝ «սուրբ սննդամթերքի խորություն» կոչված այդ մեծագույնը մի խորհրդանշան է, որի մեջ րեկվում են ֆեոդալական հասարակության բոլոր արատները՝ սոցիալական անհավասարության, ազգային ճնշման, անհատի ազատության ու մարդկային արժանապատվության ոչնչացման ողբերգական հետևանքներով: Սյուժեի հիմքում դնելով 18-րդ դարավերջին Աղս Մահմուդ խանի արշավանքի ժամանակ գերված երկու պատանիների՝ Մեխալի (Քերիմ րեկ) և Ալմաստի (Ջեյնաբ) կյանքի պատմությունը, Բաֆֆին նրանց հակառակորդ մեջ արտացոլել է հայ ժողովրդի ազգային ողբերգությունը պարսկական բռնապետության նիւններում: Կոտարված իրողությունը արքայացում է գերված տարագիրների ազգային ինքնագիտակցությունը, և հնարամտությամբ զուրս սողոսկելով գերության կապանքներից, նրանք մեկնում են հայքերին՝ իրենց սիրո զգացումը ամրապնդելով պայմարի ու վրիժառության երդումով: Ինքնին ուշագրավ է, որ Բաֆֆին ֆեոդալական հասարակության անբանականությունը դիտում է ոչ միայն ազգային ճնշման, այլև առհասարակ մարդու և անհատի հակառակորդ տեսակետից: Այս իմաստով՝ պարսիկ բանաստեղծ Միրզա Շաֆֆիի կերպարը մի ուրույն երանգ է գծում վեպի գաղափարական հանգույցներում: Նրա սիրելի Քաջիմը նույնպես գերված էր հաբեմում և, վերադառնալով կորսված երջանկության տառապանք, նա բողոքի ձայն է բարձրացնում աշխարհի համակած անարդարությունների դեմ և իր պատրանքները հուսամատում ազատության ու իրավունքի անխուսափելի դատաստանով՝ «Շուտով այդ անպիտանների դարը կանցնի, աղաքան մերն է»:

Բաֆֆու ստեղծագործական կարողությունների առաջին լուրջ վալյատակումն եղավ «Սալբի» եռախոսքը վեպը: Կյանքի ամենալայն շերտերի ընդգրկումներով, կառուցվածքային բազմապլան ներհյուսումներով, պատկերների նանդիսավոր ու գունագեղ նկարագրությամբ և գաղափարական հեռուների գրական նախատիպերով՝ նա յուրահատուկ տեղ է գրավում հայ ռոմանտիկական վեպի պատմության մեջ և մի բանի էական գծերով նախանշում է հեղինակի հետագա ստեղծագործությունների գաղափարական ուղղությունն ու ռեալիստական առանձնահատկությունը: «Սալբի» վեպը կառուցված է իդեալի և իրականության հակադրության սկզբունքով, որն ինքնին պայմանավորում է կերպարների երկպառակ հակասությունն ու գործողությունների զարգացման բերացքը: Իրականությունը

Ֆեոդալական իրավակարգն է՝ իր բոլոր այլանդակ դրսևորումներով, իդեալականը՝ լուսավորության հրաշքով մաքրված ապագա ներդաշնակ հասարակությունը:

Իրական աշխարհի տիպերը՝ Ռես վասալյան, Մելիք Ավագակյան, Տեր-Մարկոս, կասարյալ չարագործներ են, «ղիվական հատկանիշի» այլանդակ նիզվիտներ, սրանց համար օտար էր խղիի ու բանականության բնագղական զրգիլը: Նրանք չեն նախաձեռնում մարդկային-բարոյական ուրեկ սրբություն, ազգն ու հայրենիքը պարապ հասկացություններ են, իսկ նյութական շահը՝ երկրպագության միակ աստվածը, հանուն օրի նրանք արդարացնում են մատնությունը, ստորությունը, խաբէությունը: Ժխտման ռոմանտիկական կիրքը բացառում է ամեն մի պայմանականություն, վիպասանի գրիչը ճանձնելով գրոտեսկային մեքլացումներին:

Այս իրականության հակաբեռում Բաֆֆին ուրվագծում է ապագա բանական հասարակության պատկերը: Զինված դարաշրջանի մտավոր հայտնություններով, նրա գաղափարական հերոսները՝ Մելիքադե, Սալբի, Աշխարունի, Սալարբին, Ռուստամ, հայտնելովում են հայրենի երկրում՝ մոայլ իրականության խաղարը նեղելու նշմարտության լույսով: Անհաշու ատելությամբ համոզված ֆեոդալական իրավակարգի դեմ, «սու օրենքը, իրավունքը, արդարությունը ոտի տակ են ընկած», նրանք անողորմ ճնշողատության են ենթարկում այդ իրավակարգի պետական, բաղաձայնում ու հողատեր հաստատությունները, բոնության սարսափները մեծում ազատության վեհությամբ, հետամնացության ու նախապաշարմունքի կույր բնազդները վարատում լուսավորության ու գիտության հրաշքով, և այդ ամենը զոնազարդում ազգերի ու մարդկության ներդաշնակ ապագայի երազանքով: Չարության անեծքով բանավորված իրականությունը օտարում է ռոմանտիկ գաղափարապաշտներին, և նրանք իրենց հայացքն ուղղում են դեպի լեռնաբնակներին երկիրը, ուր ազատությունը բնական զգացմունք է, և մարդիկ կերտված են «անձնապաշտպանության ու վրեժխնդրության կատաղի նախանձով»: Այստեղ Ռուստամը հայտնաբերում է բունտարության վրեժար ոգին և կոհանում ազատագրական պայքարի նշմարիտ ոգին. «Ներ նշմարտությունը վարագուրվում է խաբէությամբ, և արդար իրավունքը իշխում է հաղթանարության և բոնության ոտների տակ, այն ժամանակ մարդը յուր իրավունքը առաջ տանելու համար պարտավորվում է գործ դնել յուր ֆիզիկական գարությունը՝ յուր բուրբ»:

«Սալբի» վեպի գեղարվեստական մրեուրտը ամբողջապես հագեցած է ռոմանտիկական խորհրդավորությամբ: Սուր հակասությունների խնկված հանգամաններում մարդիկ գործում են ներքին կարողությունների գերազույն լարումով: Նրա հերոսները՝ դրական քե բացասական, օժտված են հոգեկան ու մտավոր արտակարգ լիցքով: Արկածային, ֆանտաստիկ իրավիճակները լարում են գործողությունների ընթացքը, կործանման եզրի տագնապներն ու փրկության անակնկալները, անկանելի դրություններն ու անսպասելի լուծումները հաշորդում են միմյանց որպես բառապային իրականության բանադաշտաններ, և պատահականությունների, դիպվածների արկածային դրական շրջապտույտում մարդիկ ցուցադրում են իրենց հնարամտությունը, կամքի ուժն ու քնավորության անխոցելիությունը:

2

60-ական րվականների վերջերին կործանվում է Մելիք-Չախոբյանների առևտրական տունը, և երբեմնի հարուստ գերդաստանը կորցնում է գոյության տնտեսական հիմքերը: Բազմանդամ ընտանիքի նյութական կարիքները քավարարելու հոգսով Բաֆֆին տարի-

ներ շահունակ դեղերում է վայրից վայր, մինչև որ հանգամանքները ննարավորություն են ընձեռում նրան ամբողջապես նվիրվելու իր մյակ երազանքին՝ գրական-նասարակական զործունեությանը: «Ես ինձ այժմ բախտավոր եմ համարում,— Լտադարձ հայացքով խոստովանում է Բաֆֆին,— որ տխուր հանգամանքներն ինձ ցած գլուխեցին իմ քաղաքային և ձգվեցին մի այնպիսի ապագաբեկի վրա, ուր կարող եմ գործել, աշխատել իմ ազդի ազդատ գրականությունը հարստացնելու համար» (X, 81):

Դրական-նասարակական շարժման վերելք ապրող Թիֆլիսը հոգու իսկական հանգրվան հանդիսացավ Բաֆֆու համար: Այստեղ նա մտափ է զործում մտավոր երիտասարդության շրջանները և ներշնչվում ազգային զործունեության ռոմանտիկ խանդավառությամբ: Այս հանգամանքներում ինքնին նայտնություն էր «Մշակին» աշխատակցելու՝ Արծրունու նրավերը: «Ես երբեք չեմ կարող մոռանալ այն աղմկալի ժողովները,— վերհիշում է Բաֆֆին,— որ կազմվում էին այդ լրագրի խմբագրատան մեջ մի քանի տարի առաջ: Նրա ես ունեցել եմ իմ կյանքում մի քանի ոսկի բույներ, դրանք պատկանում են այն ժամանակին: Ժողովների մեջ ոգևորված և բորբոքված վիճակում, նյութական միջոցներից զուրկ, բայց բարոյապես հարուստ խումբը ծրագրում էր հսկայական սյուրբիսներ: Այդ դաճիկաշատությունը, երևակայության այդ տենդագին բորբոքումը քեզ մասամբ ծիծաղելի էր, բայց գեղեցիկ էր, արդեն մանուկի ժայտը, որ արտահայտություն էր նոր սկսվող կյանքի: Իդեալների խորին արեքցության մեջ ամեն մի երիտասարդ մտնում էր իր վիճակի դաժանությունը և մտածում էր, վիճում էր հասարակաց բարօրության մասին» (IX, 449):

Հիբալի, իրականացնում է Բաֆֆու երազանք՝ անմնացորդ, նվիրվելու գրական զործունեության: «Մշակի» էջերում անընդմեջ տպագրվում են նրա գեղարվեստական ու հրապարակախոսական երկերը, որոնք իրենց բաժնի գաղափարներով, հրատապ նարցարամներով ու փայլուն գրելագրով լայն արձագանք էին գտնում ընթերցողների շրջանում, գրողին շնորհելով համազգային հռչակ: Բաֆֆու ռուսագրության կենտրոնում դարձյալ պարսկահայ իրականությունն է: «Ճանապարհորդություն Պարսկաստանի» նամակներին, «Խաչսզողի հիշատակարանը» վեպը, «Գեղեցիկ վարդիկը», «Անբախտ Հոփսիմեն», «Մի օրավար հող», «Սով», «Ռիթի Շարարանի» պատմվածքները հայ գրականության համար հայտնագործում են մի նոր աշխարհ՝ ազգային նշան, սոցիալական անարդարությունների, ֆեոդալական հետամնացության և մարդու կործանման ողբերգական սարսափներով: Հայտնագործելով այդ աշխարհը, Բաֆֆին միաժամանակ դրսևորեց ստեղծագործական երևակայության իր վայրուն ունակությունները և որակական նոր աստիճանի բարձրացրեց հայ գեղարվեստական արձակը:

Հասարակական մտքի առաջընթացը, արդեն 70-ական թվականների սկզբին, արդեն բեկումներ էր գծել մտածող և գեղագետ Բաֆֆու հայացքների սիստեմում, որը նշանավորվեց լուսավորական ռոմանտիզմից դեպի պոզիտիվ սոցիալոգիան կատարած անցումով: Հասարակության զարգացման օրինաչափությունները նախաշխույթ պոզիտիվ-սոցիալոգիական տեսությունները, որոնք նպատակ ունեին մարդկային հասարակության կառուցվածքը բացատրել նյութիսի օբյեկտիվ, կայուն, պատճառակցական օրենքներով, որպիսին հայտնաբերել է բնագիտությունը տիեզերքի և բնության զարգացման վերաբերյալ, իրենց դրսևոր դրեցին Բաֆֆու աշխարհայացքի վրա: Այս հարցում հատկապես նշանակալից էղավ Հենրիկուս Թոմաս Բոնի «Քաղաքակրթության պատմությունը Անգլիայում» աշխատության ազդեցությունը:

Նորագոյն ուսման համարներն արդեն քննադրում էին Բաֆֆուն այլ ղիսակետից լուսաբանելու հայ ժողովրդի պատմության, սոցիալական ու ազգային գոյության հարցերն քննադատական ելքով: Նա գալիս է այն համոզման, որ էրե մարդկության պատմությունը ենթարկված է սոցիալիկ կայուն օրենքների, ուրեմն այդ օրենքները պարտադիր են բոլոր ազգերի ու ժողովուրդների համար: Բանավիճակով հայ ժողովրդի ազգային բնավորության վերաբերյալ սրտի տիրացուական ըմբռնումների դեմ, որպես քի հայերը զուտ կրօնական ազգ են և չեն կարող ենթարկվել ընդհանուր մարդկության պատմության օրենքներին, նա գրում է. «Եվ այդ տիրացուական բարոյները մեզ կարող են և այն պարտքները, որոնք Չափնյանի և Քերեբյանի դասագրքերից մի քանի գլուխներ սերտելով՝ երևակայում են, քի պատմություն գիտեն: Մենք այդպիսիներին խորհուրդ կտալինք մի փոքր ուսումնասիրել Քոկլը, էրե կամենում էին հասկանալ, քի ինչ կապ կա ազգերի պատմության մեջ: Պետք է լայն հայացքով նայել առարկայի վրա, պատմությունը առայսք միտածներ ունի, որոնք էրեմն ձգում են անհմուտ նայողին օպտիկական խաբեությունների մեջ: Նեղ, միակողմանի հայացքը պատմության վրա միշտ մոլորեցնում է մարդուն: Հայն աշխարհի ստեղծագործության մեջ մի առանձին առարած չէ և չի կարող լինել: Նա ազգերի պատմության մեջ բացառություն չէ կարող կազմել: Նա հերքարկված է եղել և պետք է ենթարկվի միևնույն պատմական օրենքներին, որոնցով կառավարվել են մարդկությունը ենթակայացնող ազգերը» (IX, 499—500):

Տեսական այս ըմբռնումները ենթարկանցում են Բաֆֆու գեղարվեստական երկերի ներքին համակարգը, փիլիսոփայական կերպարանք տալով նրա գաղափարական հերոսների սոցիալական ու բարոյական ըմբռնումներին, ինչպես նաև ընդգծելով հասարակական միջավայրի ու զրական կերպարի պատճառակցությունը: Այս տեսակետից միանգամայն հատկանշական է «Խաչագողի հիշատակարանը» վեպը: Իսկ երկու խաչագողների կյանքի պատմություն է, սակայն հաշտապատու Մուրադը բնավ էլ անհատականացված խաչագող չէ: Նա, քստ էության, հոշակավոր խաչագող Բավոր Պետրոսի խղի ձայնն է, ներքին մարդկային բնագրի արձագանք, որ օտարվել է իրենից: Նման անհատումը պեղարվեստական մի պայմանականություն է, որ հնարավորություն է տվել գրողին բացահայտելու կերպարի հոգեբանական բարդ էությունը: Օտարելով իրենից խղի ու բանականության զգոնները, Բավոր Պետրոսը ի հայտ է քերում շարունակական մի մոլի տալիք, որն արդեն հանգում է աշխարհի բացասելու մաղձոտ հիասթափության և նախապաշարման մի ուսացած մարդկային հետ: «Մեղքը միացել է իմ հոգու, սրտի և ամբողջ մարմնի հետ, հա ամեն ինչի սնունդ է պահանջում: Չեմ կարող չկերակրել նրան: Չեմ կարող բաժանվել նրանից: Մի՞թե կաշեկի է օձից խլել բույր և կարիքին այնպես դաստիարակել, որ չխայրե... Ես մի չար դեմք եմ պետք է պատժեմ անբարությունը միայն անբարություններով... մարդիկ իրանք են ստեղծել ինձ նման պապիք իրանք համար...»:

Խաչագողը իր գրադրումը դարձնում է իսկական արվեստ: Ներառված անհատի մեջ Բաֆֆին հայտնաբերում է մտավոր ու ֆիզիկական եռանդի հսկայական պոտենցիալ՝ հնարավորության, հնարամտության, համարձակության անօրինակ կարողություններով: Իրողությունն ինքնին առաջադրում է օրինական հարցը՝ ինչո՞վ է արդարացվում մարդկային գործունեության այդ ծուռ ու արատավոր ընթացքը, ինչո՞ւ չէ կարելի այն նպատակամղել դրական գործունեության: Այս հարցերի պատասխանը Մուրադը լսում է Համբից՝ ժամանակակից գիտություններին բաշխման մի մտավորականից, որ ախարկվել է իր բաղադրական համագործակցության պատճառով: «Հիմա տեսնում եմ, — բացառ-

րում է Համբը,— որ դուք սկզբից անմեղ եմ եղել և արդար, բայց ձեզ հանցանքի մեջ ձգեցին այն հանգամանքները և այն կենսական պայմանները, որոնցով, սկսյալ մանկությունից, շրջապատված եմ եղել... Այն ամբողջ մթնոլորտը, որի մեջ ծնեցին, անեցին և հասունացան ձեր ընդունակությունները, կոչվում է *հասարակություն*: Երև այդ հասարակությունը կամ, որպես ասացի, այդ մթնոլորտը մահուր լինեւ, առողջարար լինեւ և ձեզ վրա բարեբար ազդեցություն գործեւ, տաքակայս չկա, որ ձեր ընդունակությունները կզարգանային դեպի բարին, դեպի լավը և դեպի օգտակետը: Բայց երբ դուք դարձաք մի շարագործ, դուք ծնունդ եմ եույն մթնոլորտի, այլ խոսքով, այն *հասարակության*, որ յուր միջից արտադրել է ձեզ»:

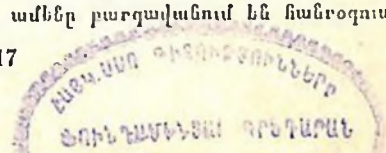
Նախապատեհողի նայտեսքերումը հիմք է դառնում հերոսների հոգեբանական հեղաշրջման: Մերժելով աշխարհի, մարդկության հանդեպ նրանց ոչ-ոռմանտիկական ընդվզումը՝ Բաֆին մատնացույց է անում ոռմանտիկ բուռնարարության ուղին, նրանց միտքը յուսավորելով հասարակությունը վերափոխելու, բռնության և անարդարության դեմ պայքարելու գաղափարով: Բարոյապես վերափոխված այդ հերոսներին հետագայում մենք տեսնում ենք «Կայծեր» վեպում:

70-ական րվականներին նկատելիորեն ընդարձակվում են Բաֆու ստեղծագործության քնմատիկ շրջանակները: Բուրժուականացող հասարակությունն Անդրկովկասում ի նայտ էր բերում բարեբեքի, ըմբռնումների, սոցիալական հարաբերությունների արտասովոր նեղաբեկումներ, սրանք սքում են հասարակական զարգացման օղիների հարցը: Ազգային գոյության խնդիրն, իր բարոյական ու նյութական հիմունքներով, բնույթն առաջ է դնում հասարակություն ներկայացնող դասերին ու դասակարգերին, պատմական հեռանկարի տեսակետից ստուգում նրանց սոցիալական ու բարոյական վարքագիծը: Հենց այս կետում Բաֆին գտավ «Պանրոմա» վեպի հղացման շարժառիթը՝ քիւրախ դարձնելով հայ առևտրական բուրժուազիայի տիպերին: «Վկայաստեղծությանս նյութը,— հուշում է հեղինակը,— առնված է Թիֆլիսի հայերի կյանքից... Ընթերցողը կտեսնե պատկերներ բարի և չար անձերի, նա կտեսնե տարապայման կրթության (մանավանդ, օտաբազդյա ուսումնարաններում) վնասակար հետևանքները, բարեբեքի ապականություն, բարոյական փտություն ժամանակիս շռայլությունից և գեխությունից և հայության գաղափարի օրստօրե ջնջվելն ժողովրդի մահից և ձգտողություն ժողովրդի դեպ օտարամուկ նորանկությունները» (II, 6): Վեպի գլխավոր հերոսը Ճաննուր Խլանիչն է, մի հետամնաց ու տգեղ վաճառական, որի «կյանքի միակ նպատակը, ... մտավոր ու հոգեկան ուժի» զբաղականը փողն է: Հարստության կուտակելու գիշատչական բնագրը նրա էությունից օտարել է մարդկային ամեն մի առաքինություն, հոգու և մահի գրգիռները տրամադրելով ստոր հաշիվների բանասարկությանը: Ազգն ու հայրենիքը նրա համար օտարոտի գաղափարներ են, նա նույնիսկ «ոչինչ տեղեկություն չունեւ յուր ազգի պատմությունից և հայերի կյանքից... չգիտեւ, քե ինչո՞ւ ինքը կոչվում է հայ, ուստից է իր ծագումը, ո՞ւր է նրա հայրենիքը»: Միանգամայն բնական է, որ նրա բնական հեկան միջավայրը սյիտի ծնունդ տար քեքեաբարս Սոֆիին, սյիտանի դաստիարակությունից զուրկ, մայրենի լեզուն, հայրենի կրոնն ու ազգային ծագումն արհամարհող մի օրիորդ, որ իր աննպատակ գոյությունը տրամադրում է սիրահլածների հանույթին: Արհամարհելով ուսումն ու գիտությունը, որոնք մարդկության համար ոչ քե բարիք են, այլ խսկական «զանրոմար», Ճաննուր Խլանիչը երանությամբ է վերհիշում «պապենական աղաքի» բարի ժամանակները, ուր մարդիկ ազնիվ էին հոգով, և սյատիվը բաշխ-

վում էր աստծու սահմանված կարգով: Սակայն այդ էլեզիան ոչ այնքան կորսված բարության երազանք էր, որքան դաժան բարեբերի մրցակցությանը կույ գնալու ներքին երկյուղ: Եվ ինչպիսի արկածախնդրությամբ նա վեր էր բարձրացել սոցիալական սանդղաղներով, նույնպիսի անակնկալով էլ կործանվում է՝ հակառակորդի անեծքը կրելով որպես շարության անխուսափելի պատիժ:

Զարի ու բարու հավիտենական պայքարը փիլիսոփայական մի մեկնակետ է, որի վրա ողմանտիկական արվեստը կառուցում է իդեալի և իրականության կոնֆլիկտը: «Ջանհումար» վեպի իդեալական հերոսները՝ Վահե Արամյան, Քաջբերունի, Աննա, Ժողովրդից սերած մտավորականներ են, որ մերժելով բուրժուական «որդիներին» քերական բարոյ վարձագիծը, մտորում են ազգի առաջադիմության ողմանտիկ ծրագրեր: Սոսկ իրենց զաղալարին սպալվեճած՝ երանք հավատով են նայում ապագային և ժառանգելով «Հյուսիսասիային» ավանդները, կյանքի նորոգության, ազգի վերածնության ուղիներն են նախագծում դպրոցի ու կրթության, բնտանիքի ու կենց ազատության, մտավոր ու բարոյական դաստիարակության վերաբերյալ խորհրդածություններում:

Առեւտրական բուրժուազիայի սոցիալ-կենցաղն արտացոլող հաջորդ վեպերում՝ «Միներ այսպես, մյուսը այնպես», «Ոսկի ախաղաղ», Բաֆֆին վերանայում է հասարակական զարգացման վերաբերյալ իր հայացքների սխառներ: «Մշակի» տնտեսագիտական ծրագրերը որոշակի կեյի են դնում նրա աշխարհայացքի վրա, և գրողը բուրժուազիայի լուսավորական քննադատությունից անցում է կատարում պոզիտիվ քննադատության: «Վանառականությունը հայերի մեջ» հոդվածում Բաֆֆին հստակ նկատագրում է իր քննադատության միտումները: «Վանառականությունը, — գրում է նա, — ինքնըստիցիան ծիւրհետ է: Նորան պետք է գիտնական կերպով ուսումնասիրել և փորձով իրագործել: Մի այսպիսի վանառականությունը սովորելու համար ձանձուր Խլանիչի խանութը չէ կարող վարժարան լինել: Նորան պետք է ուսանել Անգլիայի, Գաղղիայի կամ Գերմանիայի վանառականական ուսումնարաններում» (IX, 37): Նա կոչ է անում հայ վանառականներին՝ տիրապետելու «գիտնական վանառականության արհեստին», որի բարձրագույն կազմակերպական ձևը «ընկերություններն» են և որն իր հերթին բացառում է «մանրատվաբանության ինտրիգաներով մինը մյուսին վնասելու» նեղ անձնասիրական մղումը և կապիտալը դարձնում հանրագույն: Իրենց հոգեբանական կառուցվածքով ու սոցիալական տարերով Աղա-Պարոնովը («Միներ այսպես, մյուսը այնպես») և Պետրոս Մասիսյանը («Ոսկի ախաղաղ»), ձանձուր Խլանիչի երկվորյակներն են և խտացում են իրենց դասի բարոյական արտաթորությունը: Բայց անա այդ վեպերի իդեալ-հերոսները բոլորովին այլ ծրագրեր են դավանում, Բան «Ջանհումարի» ծայրահեղ ողմանտիկները: Համալորումսի կրթություն ստացած Ռուբեն Արուսյանը («Միներ այսպես, մյուսը այնպես») եղել է եվրոպայում, մտափիլից ուսումնասիրել տեղի առևտրական ընկերությունների գործունեությունը, Միխայելը («Ոսկի ախաղաղ») իր հերթին կարդացել էր «գործարանական արհեստագործության», «ֆինանսական և բանկային գործունեության» վերաբերյալ ձեռնարկներ, և զինված «արտադրական կազմակերպության» նորագույն մեթոդներով՝ երանք փորձում են հայ իրականությունը ներմուծել «գիտնական վանառականության արհեստը»: «Արդար շահասիրության» երանք համայնքը ներքին հակասություններից զուլած ներդաշնակ էաստրակություն է, ուր ասպարեզ ունեն մտավոր ու ֆիզիկական մշակները, աշխատանքը հարստության աղբյուր է և բավարարում է մարդկանց հյուրական ու հոգեւոր պահանջմունքները, յուրաքանչյուր անհատ իր անձնական շահերը ներդաշնակում է հասարակականին, և այս ամենը բարգավաճում են հանրագույն

հիմուններով զործող բարեբախտական ընկերություններով, խնայողական դրամարկղ-ներով, կալուստայի ավամբներով և այլն: «Տնտեսական դեմոկրատիզմ» ռոմանտիկա-կան այս տեսությունը որպես նախօրինակ ուներ ուտոպիստ-սոցիալիստների ուսմուն-քը, մասնավորապես Սեն-Սիմոնի «արդյունաբերական սիստեմը», որ նրա հետևորդները, այդ քվում նաև Բաֆֆին, ընկալում էին զործնական կապիտալիզմի կերպարանով: Ավի-լի Բան մեկ դարի հեռավորությունից այդ ծրագրերն ու գաղափարները ներկայանում են որպես ռոմանտիկական նախ աստիճան, սակայն իր վեպերում Բաֆֆին արտացո-լել է կյանքի պատմությունը՝ կենցաղի, բարերի, ըմբռնումների հոսքով, ներկայաց-րել ժամանակի մարդկանց բազմազան տիպեր՝ սոցիալական իրենց տարերիով, կր-րների ու զգացմունքների արտազեղումներով, բոլոր վրդովմունքով մեկնացրել հասարա-կական օրգանիզմի ախտերը և ռոմանտիկական ներշնչանքով դրվատել զեղեցիկը, բա-րին ու կատարյալը: Այս է այդ երկերի նախաշոգական ու գեղարվեստական արժեքը:

3

Շուրջ երկու տասնամյա ստեղծագործական հղացումներն ու զսգափարական նա-խագծումները նախերգանք էին մեծ երկունքի, որ զալիք իրադարձությունները պիտի հայտնաբերեին Բաֆֆու տաղանդի հնարավորություններում: Իսկապես որ այդպես էր: Նախորդ վեպերի հերոսները հառնում են անցյալից՝ շարունակելու իրենց կյանքի պատ-մությունը, իրենց ֆիզիկական ուժն ու գաղափարական հավատամքը ստուգելու մեծ նպատակի՝ ազգային ազատագրական պայքարի նակատագրական հանգամանքներում, որ վերստին օրակարգի հարց էր դարձել ուս-քուրճական պատերազմը: Հայտնի է, որ այդ օրերին Ռաֆայել Պատկանյանը նեղվից իր բանաստեղծություն-«ճակիտներն» էր արձակում զեպի «երկիր», ներշնչված այն հավատով, քե պատերազմը ազատություն կրերի արևմտահայությանը: Բաֆֆին սրափ էր նայում իրականությանը և առանձնակի հույսեր չէր ականակում պատերազմի հետևանքներից: Օրինակ ունենալով բալկանյան ժողովուրդների փորձը, նա միանգամայն տեղին էր տրամաբանում, որ ազատությունը պարզև չէ և հազիվ քե այն շնորհվի մի ազգի, որն իր նակատագրի նախանկոծող չէ. «Գերեզմանների վրա ոչ ոք ուշադրություն չի դարձնում, քրովետև նրանք յուր են, զոհ են իրենց վիճակից: Այնպես էլ մեկը պարտական չէ ուրիշի փորի համար հոգալ, քա-նքի որ նա չէ հայտնում, քե ինքը քաղցած է...» (IX, 296): Այս տեսակետից, արևմտա-հայ իրականությունը ոչ մի միսթրաական բան չէր խոստանում Բաֆֆուն: Նախորդ տարիների իր մի շարք հոլովածներում, անդրադառնալով արևմտահայ մտավոր ու հասարակական կացությանը, նա նշմարում էր միայն համատարած «դատարկություն», մամուլը՝ անբովանդակ, զրականությունը՝ օտարապես ներկերող, ամիրայությունը՝ վե-րասերված, հոգևորականությունը՝ ծույլ ու տխուր, պատրիարքաբանը՝ դիմագուրկ ու անգործոնյա և, որ ավելի սարսափելի է, ժողովուրդը՝ ստրկամիտ ու իր վիճակին հա-մակերպված: Ինարկե, արևելահայ մտավորականության որոշ շրջաններում արտահայտ-վող կանխակալ միտումով Բաֆֆին ծայրահեղ մտալլ զույներով է ներկայացնում իրա-կանությունը, սակայն նա սրում է ազգի ամբողջ ներքին հնարավորությունները շարժ-ման մեջ դնելու այն անհրաժեշտությունը, որ քեկադրում է պատմական շրջադարձի դրամատիկ պահը: Ո՞վ է մեղավոր հայերի արդի ողբերգական կացության համար: Արևմտահայ որոշ մտավորականներ փաստաբարում են «պատմական և տեղական պատ-ճառներ» և նույնիսկ խորհուրդ են տալիս հայերին՝ քողնել քոնոքյամբ ապականված

Երկիրը և Հնդկաստանի լայնարձակ տարածություններում ստեղծել ազատ ու ապահով հայրենիք: Բաֆֆին զայրույթով մերժում էր հման խելացնաբարոզները և հարցի շնչուն ուղղում դեպի ազգային հոգեբանության արմատները. «Արդաբե, հայերի գաղրակահայրյանն ունեցիլ է և ունի յուր պատմական և տեղական պատճառները, բայց երբ խիստ կերպով բնեկու լինենք, կանենենք, որ ոչ այնքան պարսիկների, մոնղոլների, արաբացված և այլ քաղաքականների բռնության խառնվածքը դուրս է էջել նորանց հայրենի երկրից, որքան նույնիսկ յուրյանց ծուլությունը, անգործունեությունը և կույր կրոնական սեանավատությունը...»

Պայության կալի մեջ ամեն քույլ ումեր զատապարտված են ոչնչության: Ցանկանում են ապրել, սովորել դեմ դեմ այն արգելիներին, որ խանգարում են քաղաքական... Երբ մարդ անընդունակ է *անձնապահպանության*, նա կյանքի իրավունք չունի...» (IX, 194—195):

Հարցը նույնպիսի սրությամբ Բաֆֆին առաջադրում է նաև «ձանապարհորդության Թիֆլիսից մինչև Ագուլիս» նորերում, ուր նա նկարագրում է ռուս-թուրքական պատերազմի արհավիրքներից մագալաթ զաղրական զանգվածների քշված կացությունը՝ ինչո՞ւ քողենլ երկիրը, հրաժարվել հայրենի հողից ու հիշատակներից, ինչո՞ւ չդիմել ինքնապաշտպանության, մի՞թե պատվի համար նահատակվելը գերադասելի չէ զաղրականի նվաստացույցիչ գոյությունից: Եվ դեռ գտնվում են «հայրենասերներ», որոնք «տիրացրական ազգասիրությամբ» սրբազորում են այն ամենը, ինչ հայկական է, «պատմական պատճառների» պատրվակով արդարացնում նրա բերությունները, լինեն դրանք ստեղծություն, փառաբանություն քի ստորաբարձություն: «Բայց ես ասում եմ, — վիմաբերում է Բաֆֆին, — մարդը ինքն է յուր համար լավ կամ վատ պատմություն պատրաստում, երբ նրա պատմությունը սև ներկերով է զրված, դարձյալ ինքն է մեղավոր, և ուրիշ ոչ ոք: Ես չեմ մեղադրում նրան, որ կողոպտում է և մոբրում է, այլ նրան, որ քույլ է տալիս իրան կողոպտել և մորթել» (VIII, 531):

Գաղթականների հետ ունեցած գրույցների անմիջական տպավորության տակ էր, որ Բաֆֆին գրեց «Ջալալեդդին» վիպակը: Վիպակի հերոսը հայադղի Սահրատն է՝ բնությունից օժտված բմբուս ու հանդուգն բնավորությամբ, բռնությունն ու կամայականությունը. չհանդուրժող արժանապատվության զգացումով: Բայց նրա վաճառ խորքը ննչեց սեանավատությամբ նախապաշարված բնույթի, և նա նեղացավ սարերը, դարձավ ավազակ՝ վերժխելի լինելու շարությամբ անիծված աշխարհին ու մարդկությանը: Իսկ ի՞նչ է շավազակը, երբ ոչ «մի ստրատիկի լողոմ հասարակության անկարգ կազմակերպության դեմ»: Սահրատի մեջ խոսում էր ոչ միայն Ռուստամի («Սալի») բաշություն ու ազատասիրության ոգին, այլև Բավր Պետրոսի («Նաշագողի հիշատակարանը») շարության կիրքը: Դաժան իրակերությունը նրան բերել է այն համոզման, որ «ով չի հասկացել կամ չէ ուզում հասկանալ ապրելու պայմանները, կյանքի իրավունք չունի: Այդ պայմանները այնքան փոխվում են, որքան փոխվում են նրանց պահանջները. Երբ հաշիվվոր է խելք բանեցնել, խելքին գոռ տալու է. իսկ երբ պետք է սուր, մարդ պետք է պատրաստ ունենա նրան իր ձեռքում: Մարդկային կյանքը ներկայացնում է մի սարսափելի կալի հանգիստաբան. ով որ բնդիմադրության շնորհ չունի, նա սլիտի բնկի, աննեանա, ոչնչանա...»:

Եվ անա, իմանալով իր հայրենի գավառում բողբի քաղաքացական ասպատակությունների մասին, Սահրատն իր փոքրարիվ խմբով շտապում է օգնության հասնել իր նախնիներին և, մահավաճող, փրկել մեկի կյանքը, չորին նվիրված էր իր բոլոր

ստումը: Սակայն նա գալիս էր ո՛չ միայն և ո՛չ այնքան ազգակիցներին ի ցույց դնելու իր սրի ուժն ու բարեգուր հոգին, որքան նրանց երեսին շարտելու նշմարաւորյան անողոք խոսքը: Սարսանցուցիչ է այն տեսարանը, ուր Սահրատը հանդիպում է արշունաբարբախ հորը: Մահամեծ ծերունին բախանձում է որդուն՝ ընդունել իր վերջին օրհնանքը, այնինչ Սահրատը կանխում է նրան բունստ մեղադրանքով. «Բայց առաջ դու լսիր որդուդ անկեծը և հետո մեռիր: Այո՛, տասը տարի կորած որդիդ այժմ պետք է փակել հոր աչեքը, որին գտնում է արշան մեջ շաղախված: Բայց ո՞վ եղավ որդուդ կորչելու պատճառը, երևի ոչ ինձը հայրը: Ես անառակ որդի չեի, ես փշաղենու և արբեցող չեի, ես միայն սիրում էի զենեքը, սիրում էի ձի, սիրում էի ոռոսը: Իմ զվարճութունները համեստ էին: Իսկ այդ բոլորը ատում էիր դու: Ինձ դու ձգեցիր վաճար և կամենում էիր ինձանից ճզնավոր, աղոթող պատրաստել: Այնուհետև ես փախա: Այնուհետև խոփն ու բահր, գերանդին ու մանգալը, այդ բաները առաջարկեցիր ինձ: Ես ընդունեցի, բայց առանց նրաքանս բողբեսի, որովհետև տեսնում էի, որ բուրդը հափշտակում է մեր վարույսներ, մի բանով պետք է պահպանել նրան: Բայց դու ինձ խրատում էիր բարի լինել և բարությունը պատասխանել չարին... Իսկ հո բարկւորյան չափն անցավ. դու արտասեցիր հոր տնից անառակ որդուդ, որ իր պապերի սովորություններով շէր գնում. որ ասում էր սուրկական խոնարհությունը, որ շէր սիրում իր հալածողի ծոները լիզել...»:

Նկարագրելով Շելլա Չալախեղիին վայրագությունները՝ Բաֆֆին հատկապես զայնուրով է վկայակոչում մի չխաչատառակ պարսկանդես... որի նմանը Երբեմ Դիոնիսիոսը չի երևակայել իր բախտակալն բոլոր անբարոյականութեամբ: Դա գերի հայ կանանց մեռել շուրջպարն է, մի բաժնակի արարողություն, որով բարբարոսները հագուող էին տալիս իրենց Վալյենի կրեներին: Ուշագրավ է, որ հետագայում Ասում Յարնանյան—Սիամանբոն «Պարս» բերրվածում հույն այդ պատկերը գրանցեց «Կարմիր լուրեր բարեկամես» շարքում՝ ողբագործության այդ դանքեակաւում:

Կատարված դեպքերը մի անգամ ես ատիր տվեցին Սահրատին ու նրա համախոններին՝ արտասանելու «ո՞վ է մեղավոր» հարցի դատավեժը. «Ավելի քան բռնակալը, մեծ ինքնեքս մեզ համար պատրաստեցին ստրկության շղթաներ... Նրան դարբնեցին մեր պապերը և կաշկանդեցին զավակներին... Եվ բող անիծյալ լինեն նրանք... որ խեցին մեզանից ամեն մի երկարի կտոր և մի դանակ էլ չբողեցին մեզ մոտ... Եվ բող անիծյալ լինեն նրանք, որ խեցին մեզանից մեր սիրտը և նրա տեղը մի կտոր մեղած միս դրեցին... Եվ բող անիծյալ լինեն նրանք, որ սովորեցրին մեզ բարի լինել, հնազանդ լինել, համբերող լինել...»: Յավագործին անգուսպ ու մաղձոտ, նրանք բնադատում են ազգային բոլոր հաստատությունները՝ եկեղեցին, գիրն ու դպրությունը, որոնք սնուտի նախապաշարմունքներով փակեցին աչեքը լույսի ու նշմարաւորյան հանդէպ, հնազանդութեան ու համակերպութեան բարոյներով դուրս կորեցին կամքի, դիմադրութեան կորովն ու մարդկային արժանապատւութեան զգացումը: «Այս վանքերից ծագեց մեր երկրի կործանումը,— ասում է Դալի—Բարան,— նրանք խեցին մեր սիրտը և բաշտությունը. նրանք ձգեցին մեզ ստրկութեան մեջ սկսած այն օրից, երբ Տրդատը բողեց իր սուրբ և բազր, առեց խաչը և մտավ Մանիա այրում ճզնելու համար... Ո՞վ հայոց հին աստվածներ, ո՞վ Անանիոս, ո՞վ Վահագն, ո՞վ Հայկ, ըմբռնում եմ այս բաժակը ձեր սուրբ կիշտակին, դուր փրկեցե՛ք մեզ...»: Հակաբնաստեղծական այս ընդլզումը և հին աստվածների ողմանտիկական մեծարանքը հայ գրականութեան փիլիսոփայութեան տեսակետից միանգամայն ուշագրավ երևույթ էին: Բաֆֆին փաստորեն նախանշում է հայ

ժողովրդի էքնիկական ոգու նորակերտման այն գաղափարը, որին գեղագիտական-փիլիսոփայական վերջավորված ու ամբողջական տեսք տվեցին 20-րդ դարակզրքի «հեքիաստ շարժման» գրողները:

«Ջալալեդդին» վիպակը սոսկ միայն հարցադրում էր, հակառակորդական պահի իրական պատկեր: Պատասխան տալով «ո՞վ է մեղավոր» հարցին՝ Բաֆֆին արդեն հետամուտում է չի՞նչ անել» և «ո՞րն է ելք» ծրագրային դրույթների առաջադրմանը: «Դատարկ հույսերով եմք խաղվում» հողվածում նա հեղնում է արևմտահայ որոշ գործիչների մոլորությունը, քն եկրոսական դիպլոմատիան և Թուրքիայի բարեգուր կառավարողները կլոծեն արևմտահայերի ինքնավարության հարցը. «Մենք ունենք պատմություն, 850 տարվա պատմություն, քն ինչպես է վարվել մեզ հետ քուրքը: Նրա ամեն մի տողը արյունով և արտասուով է գրված: Ով որ ուրանում է պատմությունը, առաջ ինքն է կենում իր դատապարտության դատակնիքը» (IX, 272):

Ժամանակներ առաջ Բաֆֆին նույնպես հավատում էր, քն բաղափակրությունն ու լուսավորությունը կցրեն արևելյան բարբարոսությունը, և հայերը Պարսկաստանում ու Թուրքիայում ձեռք կբերեն իրենց ազատությունն ու անկախությունը: Այժմ նա այդ գաղափարն անվանում է «ցնոթ»։ «Թուրքը այսօր անկիրք բարբարոս է, բայց բաղափակրությունը հետո կդառնա կրքյալ ավագակ, և այն ժամանակ ավելի վտանգավոր կդառնա» (IX, 271):

Ավարտվեց պատերազմը, Սան-Ստեֆանոյի դաշնագիրը Ռեպիլի վեհաժողովի քննությունը հանձնեց «Արևելյան հարցի» հայկական դրվագը, և դեպքերի ընթացքի հետ միանգամայն ակներև դարձավ Բաֆֆու գուշակության իրավացիությունը: «Դեռևս ուշ չէ» հողվածում նա կոչ է անում Պոլսի «Ազգային ժողովին»՝ սրսի նայել իրականությանը, քեկուզ գոների գնով, բողոքի ցույց բարձրացնել քուրքական բռնապետության դեմ և եկրոսական դիվանագիտությանը մտահոգել «հայկական հարցի» արմատական լուծմամբ, «որովհետև տառնց արյունի, առանց գոների փրկություն չի լինում»: Բաֆֆին տարբերակում է ազատագրական շարժման երկու ուղի. «Նրը մի ժողովուրդ այնքան զարգացած է, որ հասկանում է իր իրավունքները և հասկանում է, որ ինքը բռնաբարվում է, և միևնույն ժամանակ այնքան պատրաստված է, որ կարող է ընդդիմադրել բռնակալի կամայականությանը, ժողովուրդը ինքն է բողոք բարձրացնում քե՛զենով և քե՛ր խոսով: Այդ լինում է հեղափոխական ցույցերով, և դրան տսում ենք, քն ազատության զգացմունքը արմատիցն է ծագում, ամբոխի սրտիցն է բխում,— *ցածից վեր է բարձրանում*։

Իսկ երբ ժողովուրդը զարգացած չէ և գտնվում է մի այնպիսի հիվանդուտ դրության մեջ, որ միայն զգում է իր ցավերը, բայց դարման անելու շնորհ չունի, այն ժամանակ նրան իր քվառ վիհակից ազատելու հոգսը *վերելից դեպի ցած է իջնում*։ Դա հաշտունվում է բարձր կենտրոններում, մայրաքաղաքներում, ուր գտնվում են ժողովրդի ավելի զարգացած գործունյա դասերը...

Առաջին միջոցը արմատական է, իսկ վերջինը՝ ներգործական» (IX, 297): Սա արդեն մի չափազանց կարևոր առաջընթաց քալ էր Բաֆֆու հայացքների համակարգում: Քանի դեռ նա հավատում էր, քն բաղափակրությունն ու լուսավորությունն Արևելքում ինքնաբերաբար կլոծեն հայ ժողովրդի ազատագրության ու անկախության հարցը, որպես ազգապանդանության միջոց առաջադրում էր զինված ինքնապաշտպանությունը, բայց երբ պատմության փորձը համոզեց նրան, որ զաղուրատիրական իրավունքներում

հաղափարությունը ներգրավություն չունի, ապա նրա միտքը եւ՛ր որոնեց դեպի ազգային—ազատագրական—հեղափոխական պայքարի զաղափարը: Ուշագրավ է, որ այդ տարիներէլ նողկածներում Բաֆֆին ողորդւթյամբ է հիշատակում այն դերը, որ խաղաց ուսանող երիտասարդությունը ֆրանսիական հեղափոխություններէլ և, մասնավորապէս. Փարիզի կոմունայի օրերին, շմռանալով մի քալանցիկ ակնարկ տողանցել Ինտերնացիոնալի մասին, քե ապագան պատկանում է այն «փոքրարիվ մարդկանց», որոնք երազում են «համաշխարհային հասարակապետություն... ազգերի եղբայրություն և չճալորություն վախճան» (IX, 439):

Բեռլինի վեհաժողովը միջազգային դիվանագիտական մահանույճներին հանձնեց «հայկական հարցը», սպասումներն ապարդյուն էին, և Բաֆֆին արտաքին այլևայլ պատնետներէլ հետ շեշտում էր նաե տեղականը, ազգայինը: «Տանկաստանցիք,— գրում էր նա,— նախապատրաստված չէին ժամանակից մեծ օգոտ քաղելու և այս պատնետով շնասան իրանց նպատակին, քեև ումանք Բեռլինի վեռի 61-րդ հողվածի մեջ ոսկու ճանք են տեսնում: Այդ հանքը մեզ շատ չի շլացնում: Այս և այն հողվածը, մանավանդ, երբ նա ֆորմի համար գրված է լինում, մի ժողովրդի վերածնության վերաբերությամբ այնքան նշանակություն ունի, որքան մեռած ուցեպտը հիվանդի առողջության համար, երբ դեղերը չեն գործադրվում» (IX, 490): Հետևությունն այն է, որ ամեն մի ժողովուրդ ինքը պիտի տնօրինի իր նակատագիրը: Երբ մեզ չեն տալիս ազատություն, ապա մենք ինքներս կնվանենք այն՝ այսպիսին է Բաֆֆու համոզումը: Եվ քանի որ հեղափոխությունները միանգամից չեն ծնվում, ալ ներքին ուժերի տակաւն լարումներով, ուտի պետք է նախապատրաստել ժողովրդին գալիք մեծ վերափոխություններէլ համար:

«Ի՞նչ վերանորոգություններ են պետք Տանկական Հայաստանին», «Ի՞նչ կապ կա մեր և Տանկաստանի հայերի միջև» հողվածներում Բաֆֆին նախ քննադատում է արեւմտահայերի ազատագրությունը տեղական, զոտ մասնավոր հարց դիտելու մտայնությունը և բարձրացնում այն համազգային խնդրի նշանակության, և ապա՝ վերլուծելով երկրի սոցիալական, քաղական, իրավական ու մտավոր կացությունը, առաջադրում է ազգային ազատագրական շարժման մի ամբողջական ծրագիր: «Եվ Տանկաստանի հայոց խնդիրը,— գրում է Բաֆֆին,— պետք է կայանա այսպիսեռ *անգաղար և տնընդհատ նախապատրաստության* գործի մեջ, որպէսզի նրանք կազմ և պատրաստ հանդիպեն այն մեծ օրվանը, երբ կրկին անգամ կգաւիկ ազատության ժամը: Իսկ այդ օրը կկրկնվի, և շատ անգամ կկրկնվի... գուցե շատ հեռու չէ մեզանցից...» (IX, 490—491):

«Նախապատրաստությամբ» այս ծրագիրն է, որ Բաֆֆին, իրականության լայն ֆոնէլ վրա գեղարվեստորեն պատկերեց «Խենթը» և «Կայծեր» վեպերում:

«Խենթի» նյութը առնված է ռուս-քուրմական պատերազմի իրադարձություններից: Վեպի գլխավոր հերոսը՝ հայ կամավորական Վարդանը, հնարամտությամբ դուրս է գալիս պաշարված Բայազետից, բերդից սպառնացող աղետի մասին լուր տալու ռուսական զորքերի հրամանատար Տեր-Ղուկասովին և ապա «ազատելու *մէկի* կյանքը», որ քանկ էր իր համար և որի նակատագրի վերաբերյալ վատ բան էին գուշակում գալաոից հասնող շարաւղետ լուրերը: Այդ «մեկը» ոչ այլ ոք էր, քան տանուտեր Խաչոյի հահապետական գերդաստանի դուստր Լալան: Թուրք կառավարողների հրահրմամբ քրդական հրոսակները ասպատակում էին Բագրևանդ գավառը, սպանության և կողոպտութի արճալիրէլ: Ենթարկելով հայկական գյուղերը՝ Կործանվում է նաե Խաչոյի հահապետական գերդաստանը: Եվ անա Խաչադարձ հայացքով՝ Բաֆֆին վիպական պատումի ոլորտն է առնում այդ գերդաստանի պատմությունը, նրա հայելու մեջ արտացոլելու մի ամբողջ

ժողովրդի ռդրերգական կացութիւնը: Վերահաս աղետը պատահականութեան որեւէ անակնկալ չէր հաշոււմ: Այլ նակատագիր չէր կարելի ներադրել բարբառստոյան անցանի մէջ առնված մի երկրի համար, որի պաշտօնեան (Թոմաս էֆենդի) սառ է, դավանանքն աւ շարագարծ, նոզար հայրը՝ աղետ, շահամու ու աստվածավախ, իսկ ժողովուրդը՝ երկյուղած, սնանավատ ու կույր ննգանդոյրամբ նախապաշարված: Եվ այս ամենը գիտակցում էր հարուստ կենսավործով ու դատելու բնական իմաստութեամբ օժտված անուոտեր Խաչոն. «Մենք հայ ենք, աստուծո անեծքը դրած է մեր նակատի վրա. մենք մեր ձեռքով մեր տունը բանդում ենք: Անմիաբանութիւնը, երկպառակութիւնը, նախանձը, բշնամոյրտընը և հազար ու մեկ այս տեսակ շարոյրտուններ շատ ժամանակներինց բայն են դրել մեր հոգու մէջ, և մենք կրում ենք այդ մեղքերի պատիժը»: Երբ որդին առարկում է հորը, քե պետք չէ հալիայան կրել «պապերի սխալը» և «գայլերից ազատվելու նամար» աննրաժեշտ է «գայլերի նման ատամներ ու հանկեր ունենալ», Խաչոն պատասխանում է. «Հին սխալը միանգամով ուղղել շատ դժվարին է, նա կատարվել է հարշոտավոր տարիներին բնրացում, և այսօր տարիներ պետք են նրան սղղելու համար: Եկ դու ժողովրդին հասկացում, քե բշնամու նետ այլ կերպ կարելի է վարվել: Թե նա էլ մեզ նման մարդ է, քե նրա մարմինը երկարից շինված չէ, քե երբ նա գննեւրով գալիս է մեզ կողոպտելու, կարելի է գննելով պատասխանել նրան... դու կարծում ես ժողովուրդը կհասկանա՝ ինչ: Նա ինչ խննքի տեղ կդնե և կծիծաղե քո հիմարութեանների վրա: Բայց այդ հասկացողութիւնը նրա մէջ նոր բան չէ, նա ժառանգել է իր պապերից»:

Զգայութեանների բնագոյական գրգիռներում ատկայծող մտքի այս շարժումը նետազայում հրապարակախոսական ամբողջ էջեր է գրադեցնում վիպական գործողութիւնների բնրացում, երբ ասպարեզ են գալիս գաղափարական ներուները՝ Վարդանը և Սալմանը: «Համբերութիւնը կյանք է» աստվածային պատվիրանը վերստին կրկնում է Խաչոն: «Համբերութիւնը մահ է,— առարկում է Սալմանը,— գերեզմանի մէջ միայն մարդը սղխում է համբերող լինել... Երբ կա մի բան, որ կարող է փրկել հարստահարված և ննջված ժողովուրդներին, դա է բողոքը, ինչ կերպով և հայտնվելու լինի նա»: Բնութիւնն օրեկներն ունի, որոնցից չի կարող խուսափել մարդկային հասարակութիւնը: Որքան նպատակարարնված է տեսակների բազմազանութիւնը կենդանական ու բուսական աշխարհում, նոյնքան պատանաբանված է գոյութեան պայմարի բնագոյական գրգիռը, որ կոչվում է անձնապաշտպանութիւն: Ազգերն ու մարդկութիւնը բացառութիւն չեն կարող կազմել: «Անձնապաշտպանութեան վարժապետը ինքը բնութիւնն է: Բնութիւնը բոլոր էակներին, որոնք անելու և բազմանալու ունակութիւն ունեն, տվել է իրենց նմանների հետ կովելու բնդունակութիւն՝ մեկին շատ, մյուսին սակավ: Մտերը, խոտերը, անասունները և մարդիկ ևս ունեն այդ բնդունակութիւնը: Միայն քարերը, փայտերը, մեռած մարմինները մնում են անշարժ և իրանց անձը պաշտպանել չգիտեն, որովհետև նրանք կյանք չունեն: Բայց ուր կա կյանք, այնտեղ կա և այդ բնական կոիքը»: Իննհարերարար հետևում է, որ հայերը պետք է տիրապետեն ինննապաշտպանութեան գննին, որպեսզի կու չղնան գոյութեան կովի մրցակցութիւնը: Մեծ նպատակի հախապատրաստութեան անհրաժեշտ պայմանն է սա, որի կենսագործմանը պիտի ձեռնամուխ լինեն սզգային բոլոր հաստատութիւնները՝ մամուլը, գրականութիւնը, դպրոցը, եկեղեցին և այլն:

Վեպի նետազա բնրացը վերահաս աղետների մի անվերջանալի շղրա է նյութում՝ անակնկալ դիպվածներով, խորհրդավոր հանդիպումներով, ռդրերգական պատմութիւն-

ներով: Տրոհվում, փոշիանում է տանուտեր խաշոյի գերդաստանը, իր շարամտություններին կծիկն է բացում Թոմաս էֆենդին և ապա հանձնվում խղնի խայրի հալածանքներին. բանտ են նետվում Վարդանը, Մալմանը և ուրիշներ. ընդհատակյա իր գործունեությամբ հայտնվում է Մելիք Մանսուրը՝ հաշոյ այդ «քափառական հրեան»: Եվ հնարամիտ այդ մարդիկ ելք են որոնում դեպի ազատություն, իրենց գործունեությունն օղդելով դեպի այն մեծ նպատակը, որի համար նախակոչված էին: Իր սիրելի էակին փրկելու հույսով Վարդանը զաղրականներին նետափելով չափում է երկիրը և, ալա֊հ, էջմիածնում գտնում նրա զերեզմանը:

Հենց այստեղ, անհամար արկածներից, վշտից, նույսերի փլուզումից հոգնած Վարդանը ընկղմվում է ըմբիւրի մեջ, և «նրա վառ երևակայությունը» երկու դարի հեռավորության վրա, տեսիլի պես ուրվագծում է «կերպարանափոխված Հայաստանը»: Բնաշխարհը ծանոթ էր նրան՝ նույն զետերը, լեռները, դաշտերն ու անտառները, բայց ինչպիսի փոխվել է կյանքը, և ինչպիսի փոխվել են մարդիկ: Երբեմնի խաբխուր ու զետնափոր հյուղակիների փոխարեն կառուցվել են բարեկարգ գյուղեր ու քաղաքներ՝ լուսավոր, մաքուր ու լայն փողոցներով, բարձրահարկ շենքերով, փարթալ ու խնամված զբոսայգիներով: Ամենուրեք տիրում է «կրթության ոգին», և կյանքը ղեկավարվում է բանականության օրենքներով. գործում են դպրոցներ, ուսումնարաններ. հիվանդանոցներ, համալսարան, քանդաքաններ, ակադեմիա և գիտական ու կոլտուրական այլ հաստատություններ: Զարգացած գյուղատնտեսությունն ու արդյունաբերությունը ապահովում են հասարակության նյութական բարիքները, աշխատանքը հաշտության աղբյուր է, սեփականությունը՝ հասարակաց և հավասարության իրավունքը շողկալում է մարդկանց նանդոգուտ շահի գիտակցությամբ: Մարդը հասել է բարոյական կատարելության՝ մաքրվելով շարության բնագդական կրքերից, անձնապաշտության օխտից, հոգու գոեհկությունից: Կատարելության է հասել նաև Թոմաս էֆենդին, որ հաճություն է առել այն աշխարհից՝ բացատրելու հոգու դեֆորմացիայի բխյուղիական հավանականությունը. «Մի՞թե դու չես հավատում հոգեփոխության վարդապետությանը: Իմ քվառ հոգին անցավ ամենամեծագույն ինքնազոհության մարմնի միջից. մի ֆանի տասնյակ տարիներ զայլի մարմնի մեջ կեղեքում էի, հափշտակում էի, ապրում էի որսելով... մի ֆանի տասնյակ տարիներ շահ մարմնի մեջ հաշում էի, լծելովում էի և ստույգ գալիս այն մարդիկների շուրջը, որոնք ինձ հաց կին տալիս... մի ֆանի տասնյակ տարիներ օձի մարմնի մեջ ոլորվում էի զետնի վրա և պատահած ժամանակ խայրում էի... մի ֆանի տասնյակ տարիներ էլի մարմնի մեջ գտնում էի. անանջներիցս այնքան ֆաշեցին, որ զվստմա խելք չմնաց... վերջապես, իմ քվառ հոգին մտավ առյուծի մարմնի մեջ, այստեղ բավական մաքրվեցավ և սրբվեցավ նա: Այդ շրջանը կատարեց նա երկու հարյուր տարվա ընթացքում»:

19-րդ դարի հայ ազգային ազատագրական շարժումների գեղարվեստական տարեկրությունը հանդիսացավ «Կայծեր» վեպը: Դա Բաֆֆու կյանքի գիրքն էր, նրա գեղարվեստական ու գաղափարական որոնումների հանրագումարը: Պատահականորեն չէր Բաֆֆին գուգահեռ աճեցկացնում «Կայծերի» և խաչատուր Աբովյանի «Վերջ Հայաստանի» միջև: Իր վեպը, նիրավի, հայ ժողովրդի կենսագրության շարունակությունն էր, նորագույն շրջանի պատմության սափ-էպոսը: «Կայծերը», իրեն ժամանակակից վեպ,

իր բնդարձակ նշանակությամբ,— գրում է Բաֆֆին,— ամենանիշտ ֆոտոգրաֆիայի նման, մի կողմից պատկերացնում է մեզ Տանկաստանի հայերի հասարակական նիվանդությունը իր բոլոր փառեցնող, օրջատօրե լուծվող և փայլավոր կողմերով, իսկ մյուս կողմից ցույց է տալիս այն դարմանները, որոնցմով պետք է բժշկել նիվանդին» (X, 122): Դադափարական այս ծրագիրը Բաֆֆին իրացրել է գեղարվեստական պատումի մի չափազանց ինճնատիպ եղանակով, որը հնարավորություն է տվել վեպի կառուցվածքը շեփոտվորելու իրականության ամենաբազմազան ոլորտներն ընդգրկող պատկերներով, ներկայացնելու բնաշխարհի «կատարյալ նկարագիրը՝ իր պատմական, էքոնոմիկական և աշխարհագրական նշանություններով»:

Ինճին ուշագրավ է վեպի տարածական մասշտաբը: Դա մի նանապարհադրություն է Հայաստան աշխարհով՝ արտացոլված ականատեսի հիշատակարանում: Եվ այսպես, շրջագայությունների լայն ժապավենի վրա զծագրվում են գյուղեր ու ավաններ, վանքեր ու հնամենի բերդեր, որոնք պատմում են ժողովրդի քշվառ կացության, կենցաղի, բարքերի, բմբռումների, հոգեբանության մասին և միաժամանակ բնության գեղատեսիլ պատկերների, ավանդությունների, պատմության հուշիկների արձագանքներում օրյեն հավերժական մասունք լուսարձակում «հայրենիքի սերը». «Ահա՛ այսպիսի պատմական հիշատակներով էր կապված հայի սրտի հետ հայրենիքը, ուր սկսյալ հեքիանոսական դարերից, ժողովրդի մեջ կենդանի մնացած ավանդությունները հիշեցնում են նրան իր հին առասպելա-վիպական անցյալը»: Բայց գերված հայրենիքի տարածները չափող այդ մարդիկ առաջնական իրենց պատվերն ունեին: Նրանք, Բաֆֆու բնութագրմամբ, «պրոպագանդիստներ են, որ հայտնվելով իբրև փոքրիկ կայծեր հայկական մարած օջախից, աշխատում են փրկել ժողովուրդը ստեղծության ծանր լծից»: Եվ այդ հոգեկան մղումների անձնագոհության, ֆանատիկ նվիրվածության մեջ կա նախակերտ մի խթան, որ սրված է մարդկային բնությանը, որ գուցե ունի տիեզերական սկիզբ, մի համընդհանուր ձգտում, որ մարդկությանը միավորում է կատարյալի, գեղեցիկի գաղափարով, որի մեջ որպես բխյուղիական բնագոյ խլրտում է պատմության հուշը, ցեղի արյան ձայնը, մարմնի քշիչներին շաղախված բնօրբանի կարոտը և նշմարողության բացարձակ ու հավիտենական խորհուրդը: Այս երանգը վեպի մրենուրտը լիցեցվորում է փիլիսոփայական ու համամարդկային խոհերով: «Եվ այդ տարբեր, զանազան ցեղերին պատկանող անձինքների մեջ,— մտորում է Ֆանրաթը,— կարծես քե տարածված էր մի գաղտնի քել, որ կապում էր բոլորի սրտերը, բոլորի կամքերը միմյանց հետ: Բայց ո՞ւմ ձեռնումն էր գտնվում այդ քելի ծայրը, ո՞վ էր դարձնում բոլորի կամքերը դեպի մի որոշ նպատակ... Կարոն, Ասպեր, Ռոստոյը և նրանց բոլոր համախոհները մի-մի գործիքներ էին, որ բաղկացնում էին մի բավականին բաղադրյալ մեկենայի կազմվածք: Բայց այն ի՞նչ գործություն էր, որ պտտեցնում էր այդ մեկենան և նրան ընթացք և ուղղություն էր տալիս: Դա, որպես ինն քվում էր, այն գերագույն փրկապետող ոգին էր, որ ինքը գոյություն ունի անհայտության մեջ, որ իրան պահում է անմատչելի, իսկ իր հզոր, աներևույթ ձեռքով կառավարում է մարդկանց սրտերը, մարդկանց մտքերը և նրանց ուղղությունը է տալիս...»:

«Կայծեր» վեպի համար Բաֆֆին ընտրել է Նապիի մարգարեությունից առնված նետեյալ բնաբանը. «Բայց այն Անթրոփներից մեկը բռավ դեպի ինձ, և ձեռքումը կրակի կայծեր կային, որ սեղանի վրայից ունեկիմով վեր էր առած և իմ բերանին դիպցնելով ասաց. ահա՛ այդ քո շրթունքներից դիպավ և քո անօրենություններից կվերացնե և քո մեղքերը կսրբե քեզանից»: Կրակի մաքրող, սրբազործող բիրյիական այս ավանդությունը

հաշում է վեպի վերնագրի այլարանական իմաստը: Վեպի ամբողջ գեղարվեստական նյութ-վածքում կրակն ու կայծերը նանդես են զալիս որպես մագական զորությամբ նախակառված կյանքի, շարժման ու նպատակի խորհրդանիշ: «Զգիտեմ,— խորհրդածում է Ֆանրատը,— քե ինչո՞ւ այդ կայծերը իմ ամենախոփե հասակից մի առանձին կախարդական ազդե-ցություն ունեն իմ վրա. ես տեսնում էի նրանց մեջ մի անբացատրելի խորհուրդ. մի գաղտնիք, որը հասկանալ չէի կարող: Երկարի մեջ ռաֆնված կայծերը դուրս էին ցայ-աում այն ժամանակ միայն, երբ սառն երկարը սաստիկ ջերմացնում էին, և երբ սկսում էին ծեծել, հարվածել նրան: Երկարի նանգիստ և խաղաղ դրույթան ժամանակ կայծերը, կարծես, փնտռում էին լինում. հենց որ տառապում էին երկարը, հենց որ զարկում էր առաջին կռակը, իսկույն շանքերի կտորների նման նրանք դուրս էին ցայտում և սփռո-վում էին դեպի ամեն կողմեր... ես մինչև անգամ սիրում էի մորիկը, երբ երկինքը սա-սափելի կերպով որոտում էր, երբ օդի մեջ տիրում էր մի սոսկալի ալեկոծություն, և երբ կայծակը դուրս էր շողում մրին ամպերի միջից: Ինձ երևում էր, քե այնանող, եր-կրնքի բարձրության մեջ. կատարվում է մի սաստիկ պատերազմ, հսկաները անազն կռահներով փշրում էին ամպերը, ես լսում էի նրանց հարվածների ձայնը և տեսնում էի, քե որպես կայծերը հեղեղն օծելի նման դուրս էին ցայտում ամպերի միջից...»:

Ազատասիրական գաղափարի այն կայծերը, որ իրենց հետ հայրենիք էին բերել վեպի ռամանտիկ հերոսները, նույնպիսի նորագոյ, հեղաշրջող նշանակություն պիտի ունենան արևմտահայերի կյանքում: Այս տեսակետից նրանք ֆենական հայացքի տակ են առնում ազգային բախտ հաստատությունները՝ ընտանիքը, դպրոցը, եկեղեցին, մա-մալը, գրականությունը, հասարակական ճոսանքներն ու բարեգործական ընկերություն-ները, որոնք կազմավորում, ուղղություն են տալիս ազգի մտավոր ու բարոյական դաս-տիարակությանը և առաջադրում ժամանակի պահանջներին համահնչող գործնական ծրագրեր: Նրանք մեծում էին արտոնյալ զանազան սպասվող ամեն մի ակնկալություն և իրենց հույսերը կապում ժողովրդի հետ: «Մեր դրամատիկոսներն,— ասում է Ասլանը,— սկսած առաջին «ամիրայից» մինչև վերջին «Բեռի Պետրոսը», ավագակներ են, ապրում են ժողովրդի աշունակ ու փրկիչով: Մեր եկեղեցականները, սկսած պատրիարքից մին-չև վերջին Կարապետ հայր սուրբը, նույնպես ավագակներ են... Երկուսն էլ պետք է կազմալուծեն, կեղծեն ժողովուրդը. որ կարողանան իրենց բռնապետական դիրքը պահպանել... Այսուամենայնիվ, մենք բոլորովին հուսահատ չենք, մենք ունենք մի, քեև անմշակ, բայց մեծ զորություն՝ *ամբոխը*, զա բավական է»:

«Կայծերի» գաղափարական հերոսները սոսկ իրենց ֆիզիկական ուժին ապավինած գոր-ծառու հայդուկներ չէին: Ասլանը, Կարոն, Սազոն եղել էին Ամերիկայում, յուրացրել դի-տության ու տեխնիկայի, մարդու և հասարակության վերաբերյալ ժամանակակից օւս-մանքները, որոնք ազգային-ազատագրական շարժման նրանց բմբուսներին տալիս էին տեսական-փիլիսոփայական հիմնավորումներ: Երև Կարոյի փիլիսոփայական դավանանքը բիոլոգիական դետերմինիզմն է, ապա Ասլանը հարում էր սոցիալական դետերմինիզմին, հանգամանք, որ ազատագրական պայքարի նրանց ծրագրերին տալիս էր յուրօրինակ ուղ-ղություն: «Ազատությունը,— ասում է Կարոն,— մարդու ընդաբույս բնագոյամներից մեկն է. նա ստեղծված և ձևված է մարդու հետ... բնության մեջ ամեն մի առարկա, որանց մեջ կա կյանքի և անելության զորություն, պահանջում են ազատ լինել, ազատ զարգանալ: Եվ երբ մարդը տանում է ստրկություն, դա ակամա է, հեռաբուս նրանից ննջող ուժը, կանսենս՝ նա ազատ էակ է: Շատ հարկավոր չէ, որ մարդը հասկանա, քե ի՞նչ բան է ազատությունը, որպեսզի ձգտումն ունենա դեպի նա: Որպես կարող է մարդը չգիտենալ,

րն ի՞նչ նյութ է օդը կամ սրպիսի բխական տարերից բաղկացած է նա և կամ ի՞նչ սնունդ է տալիս իր մարմնին,— բավական է որ նա գիտն, երբ օդ շնչն, կմեռնի: Ազատությունը մարդու հասարակական կյանքի մրցութուն է, որի մեջ զարգանում է նա, կատարելագործվում է և հասնում է իր մարդկային բարձր նշանակությանը: Որքան նեղված, որքան սանձանկաված լինի այս մրցությունը, այնքան մարդը անզոր, ծայր և բրավիտ կմնա: Ազատությունը մարդ սովորում է ազատության մեջ:

Կարո՞նք առաջնորդվում է զգացմունքների տարերային մղումով, Ասլանը դրան հակադրում է բանականության զգաստ ձայնը, որ հուշում է երևույթների սոցիալական պատճառականությունը: «Թե՛ բնության մեջ և րե՛ մարդկային կյանքում,— ասում է նա,— օշինչ առանց պատճառի չի կատարվում: Մենք տեսնում ենք, ամեն մի նեղված և սանձանկաված գործարարն որքան ավելի օեղմվում է, այնքան ավելի զարգանում է նրա մեջ ընդդիմանադրական ուժը: Այնուհետև նա պիտի պայքի, նա պիտի խորտակե իրան սանձանկավոր պատվարը և իր բնական ազատ ծավալականությունը պիտի հետևի: Ժողովուրդը, ամբոխը նույնպես մի գործարարն է: Նա երկար չի կարող համբերել իրան նեղող և ստրկացնող կոսիտ ձեռքին: Նա, վերջապես, պիտի խլիտի, պիտի խորտակե իր շղթաները և պիտի բռնափն բռնակալի լուծը: Բայցն հասնի է... այս դրության մեջն է այժմ մեր ժողովուրդը»:

Կարո՞նք նախընտրում է շարիքը բռնությամբ ոչնչացնելու հայդուկային պայքարի եղանակը, Ասլանը մերժում էր այն արդեն հայտնի մի տեսությամբ. «Դա ասիական կոշտ միջոց է շարությանը բառնալու համար: Մարդկային կյանքի մեջ ոչ մի երևույթ առանց նույն հասարակությանը հատուկ պատճառների երևան չի գալիս: Վեր առնենք մի ավագակ, մի մարդասպան, մի ստրուկ և բենեք նրանց կյանքի պատմությունը, կտեսնենք, որ նրանց կյանքն այնպիսի պայմանների մեջ է յրված եղել, որ ավագակը պետք է ավագակ լիներ, մարդասպանը՝ մարդասպան, և ստրուկը՝ ստրուկ: Փոխիր նրանց կյանքի պայմանները և դու կտեսնես, որ նրանք օրինավոր մարդիկ կդառնան... Եվ էրե մենք ցանկանում ենք, որ շարագործությունը բառնանք, դետք է աշխատենք նաև ուղղել հասարակության վատ կազմակերպությունը, և այն ժամանակ նրա անդամները բոլոր լավ մարդիկ կլինեն»: Կյանքի պայմանները փոխելու և հասարակական կազմակերպությունը բանականությամբ օրենքներով վերակառուցելու իր դատողություններով Ասլանը չէր կրկնում ֆաղափարության և լուսավորության վերաբերյալ Բաֆֆու նախորդ հերոսների ուղեւորական պատրանքները: Որպես գործնական միջոց նա արդեն առաջադրում է գիտությունը: Նրա համոզմամբ՝ «գիտությունը գլխավոր ուժն է, որ տնօրինում է մարդկային բարին, նրա երջանկությունը, նրա խաղաղությունը»:

Ազդեցականությունը հարցում այլ տեսակետ ունի Համբը: Նա դեկլարացիոն ուժ է հանաչում բանաստեղծությունը, լայն իմաստով՝ գեղարվեստական գրականությունը: Համբի պատկերացմամբ՝ բանաստեղծը մարգարե է, որ «գիտն անցյալը, գիտն ներկան, գիտն և ապագան»: Ազգելով մարդկանց սրտի, հոգու և երևակայության վրա, նա առաջադրում է իդեալներ, ստեղծում իդեալական տիպեր, սրուն հարուցում են նման-վելու մղում, կազմավորում ընթերցողի բարոյական աշխարհը, սնում նրան «բարձր, հանրամարդկային» գաղափարներով: «Մի լավ գիրք կարող է փրկել մի ամբողջ ժողովուրդ»,— ասում է Համբը այն աներկմիտ ըմբռնմամբ, րն «ինչ ազգ բանաստեղծությունն չունի, նա հազիվ րն ընդունակ կլինի իր համար մի բարվոք դիրք ստեղծել մարդկային հասարակությունների մեջ»:

Սակայն Բաֆֆին իր հերոսների գործունեությունը չի վերջավորում սոսկ տեսական-

փիլիսոփայական խորհրդածություններով: Նրա ուժանտիկական Լեւակայությունը գեղարվեստական պատկերների շղթայի մեջ է առնում նաև իրականությունը դարձած իդեալը՝ «Մի գյուղ Ռշտունյաց աշխարհից»: Մի նամակ քողնելով իրենց առաջնորդ ուսուցիչ Ավոյին, Կարոն հեռանում է անհայտ ծաղրությամբ, բավական երկար ժամանակ դուրս մնալով վիպական գործողությունների ընթացիկ: Նվ անա տարիներ հետո ընկերները գտնում են նրան Ռշտունյաց աշխարհում: «Գյուղական վարժասրտի» մագական ձևով կատարել էր իր հրաշքը: Կրթության ու աշխատանքի ոգով նորոգված համայնքը բարեկեցության ու ազատության մի իսկական րազավորություն է, ուր հասարակությունը կառավարվում է հավասարության իրավունքներով, իսկ բռնությունը դիմագրավում գինված ինքնապաշտպանությամբ:

Նվ այսպես, հայրենի Լեւիում ցանկով ազատության գաղափարի բարեբեր սերմերը՝ վեպի ներսաները հետևում են անհայտ ու անորոշ ուղղությամբ, մինչև կհասնի սպասման ժամը, և կայծերից կընկվեն հեղափոխության բոցերը: Անցնում են տարիներ, և գեղարվեստական Լեւակայությունը ստեղծում է հեղափոխության իրական պատկերը, ուր ժողովրդի ցասման հրդեհը կրակի մեջ այրում է հին աշխարհի բոլոր աղտեղությունները: Դարձյալ անցնում են տարիներ, ու հորից գեղարվեստական Լեւակայությունը վեպի ներսաներին փոխադրում է վերածնված Հայաստան, ճիշտ և ճիշտ Վարդանի («Նեները») Լեւակա սոցիալական ռուսոփայի կերպարանով:

«Կայծերը» խոշոր առաջընթաց էր հայ վեպի պատմության մեջ: Ռոմանտիկական ներշնչանով ոճավորված պատմի էպիկական հանդիսավորությունը, գործողությունների լայն տարածականությունն ու դեպքերի ու դեմքերի անընդմեջ հաջորդականությունը, կյանքի համապարփակ ընդգրկումն ու բնության անմեկնելի խորհուրդների վերածնունդը, հերոսների գաղափարական լիությունն ու փիլիսոփայական լարվածությունը ընդլայնում են հայ վեպի գեղարվեստական ննաբավորությունները:

«Կայծեր» վեպը լայն արձագանք գտավ հասարակական մտքի ոլորտներում՝ շարժելով ժամանակի գաղափարական ու գեղարվեստական մտայնությունների բանավեճը: Ժխտական իր դիրքորոշմամբ հստակապես աչքի ընկավ պահպանողական բնադատ Հայկունին, որը «Մեղու Հայաստանի» ընդարձակ քերթներում հանգամանալից բնության տակ առավ վեպը՝ փորձելով պսակագիրծել նրա գաղափարական ու գեղարվեստական արժեքը: Հարցը դրված էր սկզբունքի ամբողջ սրությամբ, և կարն ժամանակ անց, Բաֆին «Մշակի» էջերում հանդես եկավ «Պ. Հայկունու կրիտիկան և «Կայծերը» տրակտատով, որն իրավամբ կարելի է համարել 19-րդ դարի հայ հրապարակախոսական բռնադատության փայլուն էջերից մեկը: Կեռ առ կեռ հերքելով ընդդիմախոսի դրույքները, նա անգրագատում է տեսական մի բանի հարցերի, որոնք էական նշանակություն ունեն ժամանակի գեղագիտական նախասիրությունները լուսաբանելու տեսակետից: Բաֆին ամենից առաջ արձարծում է բնադատի դերի և բնադատության հասարակական բարձր կոչման վերաբերյալ մի բանի նկատառումներ, մասնավորապես ընդգծելով պրոֆեսիոնալ բնադատության համար անհրաժեշտ համակողմանի զարգացումը, սուր դիտողականությունը, հայացքի որոշակիությունը, որոնք պայմանավորում են «կրիտիկայի բարձր փիլիսոփայական հետազոտությունը»: Հայացքի որոշակիությունն ամենից առաջ ենք քաղում է «գեղարվեստի օրենքների» հստակ իմացություն, որն ինքնին բեկորում է գրականության և արվեստի ստեղծագործությունների վերլուծության շափանիշների ստուգություն: Մի նեղմիտ բարոյաբան կարող է վերլուծումով նայել Վեներայի արձանին. սակայն նշմարիտ արվեստագետը նրա մեջ հայտնաբերում է «հանճարի և ստեղծագոր-

ծուրյան հրաշալիք»։ Գաղափարական միտումի և գեղարվեստական ձևի այս, առաջին հայացքից բւագող ներհակությունը խիստ պայմանական է, ուստի «գեղարվեստը միայն գեղարվեստի համար» սկզբունքը չի խոստանում որևէ արդյունավետություն, քանի որ «գեղարվեստը միայն այն ժամանակ պետք է կատարյալ համարել, երբ արհեստի գեղեցկության հետ միանում են բարձր, վսեմ և հանրամարդկային գաղափարներ» (X, 69)։

Անդրադառնալով գրականության և կյանքի փոխհարաբերության հարցին, Բաժինը հանգամանալից մեկնաբանություն է տալիս «ժամանակակից վեպ» հասկացությանը, առաջադրելով մի ամբողջական տեսություն։ «Մեր գործնական դարում,— գրում է նա,— այլևս չէ պահանջվում գեղարվեստը միայն գեղարվեստի համար, այլ պահանջում են գեղեցիկ մեջ գտնել և՛ օգտավետը, և՛ կենսականը։ Ժամանակակից վեպը չէ կարող բավականություն տալ առասպելական պատմություններով, երևակայական ճեղքների անհավատալի գործողություններով և չի պիտի ապշեցնե ընթերցողին միայն զարմանք, հիացում ու սոսկում ազդող տեսարանների անբնական հեղափոխություններով... Ամենադժվարին հարցերը, որ փոխտոփառությունը և գիտությունը իրանց չոր ու ցամաք բերդաբերումը զժվարանում են լուծել, լուծում է ժամանակակից վեպը բանաստեղծության ավելի զբաղիչ, ավելի հասկանալի և ավելի շոշափելի շրջանակի մեջ» (X, 121)։ Նրե գրականությունն «իսկ նյութն առնում է իրական աշխարհից», նշանակում է ժամանակակից վեպն իրավասու է բնական այդ աշխարհը ներկայացնող բոլոր երևույթները՝ «քե՛ր բարոյական, քե՛ր ֆաղափական, քե՛ր կրոնական և քե՛ր տնտեսական»։ Մի ժամանակ Ամերիկան զբաղված էր ստրուկների ազատության հարցով, և դրանով էր մտահոգված երկրի ամբողջ հասարակական միասին՝ մամուլը, գրականությունը, գիտությունն ու փոխտոփառությունը։ Նվ անա՛ «մոտերի այդ կողմի ժամանակ հայտնվում է մի կին՝ Ռիչեր Ստուա և օգուտ ֆաղելով ժամանակի մտածություններից, գրում է մի վեպ ստրուկների կյանքից՝ «Ռոմաս աղբոր տնակը»։ Այդ կնոջ համար ստում են, որ ստրուկների ազատիչը եղավ ոչ այնքան հյուսիսային ամերիկացիների զենքը, որքան նրա վեպը» (X, 130)։ Նմանապես Ռուսաստանի ներհաղափական կյանքն առաջադրում է նորոգելի ազատության հարցը, և Տուրգենևը փոխադրում է այն գրականության ոլորտը՝ ստեղծելով հասարակական ընդհանուր մտայնությանն արձագանքող մի շարք վեպեր ու վիպակներ։ «Նվ դրա մեջն է ժամանակակից վեպի բարձր նշանակությունը, որ նա ամփոփում է իր մեջ այն բոլորը, ինչ որ հազարավորները և միլիոնավորներն են մտածում» (X, 131)։ Այստեղ իսկ տարբերակելով իրական նշմարտությունը գեղարվեստական նշմարտությունից և բնեղատկարելով նախ ռեալիզմին հարող Հայկունու տեսակետը, բոտ որի գեղարվեստական երկը փաստորեն նայանում է «Փոտոգրաֆիայի» կամ «պոլիգրաֆիկական ակտի», Բաժինը գրող արվեստագետին հատկացնում է կյանքի փաստերը բնութայն, համակարգելու, այդ ամենը նշմարտության ու հասարակական բարոյականության տեսակետից գնահատելու, սզելը, այլանդակը բննադատելու և մարդկանց գիտակցությունը մի որոշ բարձր իդեալի գաղափարով դաստիարակելու իրավունքը։

«Պ. Հայկունու կրիտիկան և «կայծերը» հուլվածում Բաժինն արժաբանում է գրողի անհատականության, ստեղծագործական երևակայության, պատմության գեղարվեստական արտացոլման, 19-րդ դարի հայ գրականության բնորոշ առանձնահատկությունների, ձևի և բովանդակության ոլորտներին առնչվող տեսական այլևայլ դրույթներ, որոնք կական նորույթներ են գրանցում հայ գրականագիտական-բնագիտական մտքի պատմության մեջ։ Միանգամայն ուղադրվ է, որ տեսական «ընդհանուր դատողություններում» Բաժինը, իր իսկ խոստովանությամբ, նետել է «Քլիկնակու հայացքներին» (X, 137)։

«Կայծեր» վեպի գաղափարական հերոս Ասլանը «ազգային բանաստեղծության» վերաբերյալ իր դատադրություններում ասում է, որ բանաստեղծը «երև ներկայի մեջ չէ գտնում իր իդեալների տիպարները, նա մտնում է պատմության խորքը և ժամանակների հնությունից դուրս է կաշում իր ցանկացած հերոսներին և նրանց պատկերները, իրանց վսեմ գործերի նկարագիրներով, դնում է ներկա սերունդների առջև, որ նրանցից օրինակ առնեն և նրանց նման լինեն»։ Ահա՛ այս անհրաժեշտությամբ էր, որ Բաֆֆին իր ծրագրային վեպերից հետո դիմում է պատմությանը։ Այս իմաստով՝ նրա պատմավեպերը տրամաբանական շարունակությունն են ծրագրային վեպերի, այսինքն՝ արտացոլելով ազգային-ազատագրական շարժման իրադարձությունները, Բաֆֆին իր առաջադրած գաղափարական նշմարտությունները նաստատում է պատմության փառնով։

Պատմությունն, ըստ Բաֆֆու, «մի վարդապետաբան է», որի մեջ սպագայի սերունդը նաեւաշում է իր անցյալը և նրանից ուսանելի դասեր քաղում, առավել ևս, երբ «պատմությունը կրկնվում է», «պատմական անցյալի և ժամանակակից ղեպերի միջև» գծելով «մի զարմանալի նմանություն»։ Ընդգծելով պատմության իմացաբանական նշանակությունը՝ Բաֆֆին հատուկ ուշադրություն է հատկացնում նաև գեղագիտության հարցերին, մշակելով պատմավեպի մի ամբողջական տեսություն, որը իրավամբ կարելի է համարել անցյալի հայ բննադատական մոտիվ ամենաուշագրավ հայտնություններից մեկը։

«Պատմական վեպը,— գրում է Բաֆֆին,— մի ժողովրդի պատմական կյանքի նկարագրերն է։ Նա պատկերացնում է յուր մեջ, քե որպես ալբել է և որպես գործել է մի ժողովուրդ, պատկերացնում է նրա բարբը, վարբը, սովորությունները, պատկերացնում է նրա մտավոր ու քաղաքական հատկությունները, մի խոսքով, ներկայացնում է հնադարյան մարդուն յուր բուն, հախճական կերպարանով, որը ժամանակների ընթացքում փոխվել և ներկա սերնդի համար մոռացվել էր» (VII, 5)։ Բայց պատմության գեղարվեստական արտացոլումը այլ պահանջներ է կերպարում, քան գիտական մեկնաբանությունը։ Դիտությունը արձանագրում է ներքին ու արտաքին բաղադրական դեպքերն ու իրադարձությունները, մինչդեռ գեղարվեստական երկը պարտադրում է մարդկային հարաբերությունները նկարագրել շարժման կենդանի ընթացքի մեջ, ներառելով մարդու անձնական աշխարհը կազմող ռեալությունների՝ կենցաղի, բարբերի, ընտանիքի, ծեսերի, հավատալիքների և կեցության այլալի ձևերի շոշափելի-սուտակայական պատկերը։ Այստեղից էլ սկսվում է գրողի հետազոտական աշխատանքը։

Ուսումնասիրելով հնագիտական աղբյուրները՝ նա մատենագրական ուղարձաններին, բանագրաններին, ազգագրական, վարագրական մատյաններից, խիշտակաբաններին, գեղարվեստական գրականության նմուշներից հայքայքում է պատկերացումներ հնագույն ժամանակների կյանքի վերաբերյալ և ստեղծագործական երևակայությամբ վերակերտում գեղարվեստական մի նոր իրականություն։ Եվ քանի որ զրոյը հետամուտ է պատմության մեջ որոնելու գաղափարական նշմարտություններ, ուստի և իրավասու է պատմական փաստերն ու եղելությունները հավանականության սահմաններում վերադասավորելու ըստ իր միտումի։ «Բանաստեղծը,— գրում է Բաֆֆին,— ազատ է, նա չի պիտի լինի պատմության ստրուկը։ Երբ նա ամենայն նշմարտությամբ կենտեխ պատմությանը, այլևս չի լինի նա ստեղծագործող, բայց միայն՝ արտագրող։ Բանաստեղծը, արդարև, կարող է ժամանակագրություններ, ծանոթանում է պատմության հետ, ծանոթանում է իր ընտրած անձինքների հետ, ստուգում է, համեմատություններ է անում,

բայց այդ բոլոր ուսումնասիրություններից նա առնում է այն գծերը միայն, ինչ որ պետք է իր ստեղծագործության համար, իսկ գլխավոր գործողությունները իր ֆանտազիայի ծնունդն է լինում: Նա մինչև անգամ շատ դեպքերում իրավումն ունի ոչնչացնելու պատժության փաստական նշանատվությունը, որովհետև նրան պետք էն գաղափարական ներշնչանքություններ» (X, 86):

Դիմելով պատմական անցյալին՝ Բաֆֆին ամենից առաջ ուշադրություն դարձրեց մտակա ժամանակների իրադարձությունների վրա: Դեռելով «Դավիթ Ռեկ» վեպը, որը նվիրված է XVIII դարասկզբի ազատագրական շարժումների և հայոց պետականություն ստեղծելու հանգամանքների պատկերմանը, նա կարճ ժամանակ անց շարադրում է «Նամ-սայի մելիքությունները» պատմական ուսումնասիրությունը, որն ընդգրկում է XVII—XVIII դարերի Արցախ-Ղարաբաղի պատմությունն, ընդհուպ մինչև XIX դարասկզբը: «Նս,— նկատում է Բաֆֆին,— դրանով կենդանացրի մի վաղուց կորած և մոռացված պատմություն. ես դրանով ապացուցեցի, որ հայկական իշխանությունը շարունակում էր մինչև ներկա դարը: Դա մեծ բան է» (X, 564): Դրովսի միտումը միանգամայն որոշակի է. նա հայոց պետականության զոյությունը մերձեցնում է նոր ժամանակներին, ցույց տալու համար, որ Հայաստանը վաղուց չէ, ինչ կորցրել է իր ինքնավարությունը, ուստի և մոռացածին գաղափար չէ այն վերստին նվաճելու հնարավորությունը: Ըստ որում, մոռացված դարերի վտանգից նա հանում է պատմափիլիսոփայական մի դրույթ, որը մոռացված է անում հայոց նախադասի գլխավոր շարիք, այն է՝ «անմիաբանությունը և ներքին երկպառակությունը», մի շարիք, որ տեսին էլ գուշակել է Պատոն Զուրովը իր «Ղարաբաղի աստղագետը» վեպում: Թարգմանելով այդ վեպը հայերեն՝ Բաֆֆին առաջարկում նկատում է, որ բեն ռուս միպագիրը ներկայացրել է XVIII դարակեսի Ղարաբաղում կատարված դեպքեր, այնուամենայնիվ, «այդ մի փորձիկ կտորի մեջ նա ցույց է տալիս այն բոլոր դժբախտությունները, որ կրել է Հայաստանը ավելի հին դարերում: Ո՞վ չգիտե, որ ամեն անգամ, երբ հայերենիք վտանգի մեջ է գտնվել... այդ միջոցներում միշտ գտնվել է մի հայ, մի վտա դավաճան, որ բշտամու ձեռքում գործիք է դարձել, որը առաջնորդել է նրան և հայերենիք մատնել է օտարի ձեռքը» (X, 10):

«Դավիթ Ռեկ» վեպը Բաֆֆին սկսում է XVIII դարասկզբի Հայաստանի ներքին ու արտաքին հաղափական հանգամանքների վերլուծությամբ, ի հայտ բերելով ազատագրական շարժման մի նպաստավոր կացություն, որպես ինքնավարություն էին ոչ միայն երկու ախոյանների՝ շահական Պարսկաստանի և սուլթանական Թուրքիայի կազմալուծվածությունը ներպետական հակասություններից ու շարունակական ընդհարումներից, այլև ռուսական կայսրության հարավային նկրտումները, որի նպատակադրումների մեջ նայ բանագնացները վավերացրել էին Պետրոս Առնի նովանավորությունը: Եվ այսպես, դեպքերը նշուսում են պատմության ժամանակագրությունը: Հայ ժողովուրդը ազատագրելուց պայքարի է ելնում պարսկական բռնապետության դեմ և Սյունիքում վերականգնում իր անկախ և ինքնուրույն պետականությունը: Տեղի է ունենում ազատության ու բռնության բախումը, իրադարձությունների բնրացի մեջ բացահայտելով հայոց նախադասի ողբերգական անեմիք՝ անմիաբանությունը:

Բայց Բաֆֆին սոսկ պատմության ժամանակագիր չէ. սրպես գեղագետ, նա իրադարձությունների շարժման և մարդկանց արարների մեջ հայտնաբերում է բարոյաէթիկական խորհուրդներ, դրանց արժեքը չափելով հավերժականի ու անցյալի հարաբե-

բայրյաւոր: Եւ այսպէս, պատմութիւնը քառասուն տարեկան լինելով մարդկանց ու ժողովուրդներ, ապագայի դատաստանին հանձնելով հայրենասիրութիւնը, բոնութիւնը ու զավանգութեան բարոյական հատուցումը: Ըստ այս հատկանիշների էլ ստորաբաժանվում են վեպի ներուճերը: Երբ ազատութիւնը բնական իրավունք է, ապա դա նաեւ մարդու լինելութեան բարձրագոյն ձգտումն է: Եւ որովհետեւ հայրենիքն անբաժանելի է մարդու կեցութեանից, ուստի նաեւ կարող ազատ լինել մարդը, երբ բռնադատված է հայրենիքը: Այստեղ էլ ստուգվում է մարդկային բարոյականութեան բարձրագոյն նշանակութիւնը: Ռոմանտիկական մի արտակարգ վեպութիւն է Ռաֆիկին կերտել իւր վեպի իդէալական ներուճերին՝ Գալիլէո Բեկ, Միսիլար սպարապետ, Ստեփանոս Շահումյան, Բորոս իշխան և ուրիշներ: Խոհանոց, կամային, հագեցած ու ֆիզիկական մեծ կարողութիւններով օժտված՝ նրանք ապրում են միայն հայրենիքի հակառակորդ, իրենց գոյութեան արդարացումը օրհնելով ազատագրական պայքարի մէջ: Գաղափարական հավատի գեղեցկութիւնը նրանք միացնում են զգացմունքների մաքրութեան, հոգեկան նաւը բրդաւորների, սիրո և կարօտի անկեղծ արտագոյնների հետ, ստեղծագործելով մարդկային բարձր առաքինութիւնը: Եւ պատմութեան մէջ նրանք բազմում են իրենց հաշիւը որպէս փառքի ու ներստութեան հավերժով ավանդութիւն:

Պատմութիւնը երկու հակադիր ուժերի՝ ազատութեան և բռնութեան պայքարի քննարկ է, այսինքն՝ մարդու ձգտումը դեպի ազատութիւն, դեպի խղճի ու բանականութեան հաղթանակը: Դիմելով իւր համախոհներին՝ Գալիլէո Բեկն ասում է. «Մեր նպատակը սուրբ է, մեր ձեռնարկումը շի կրում իւր վրա անիրաւութեան ոչ մի բիծ, մենք պիտի կռուինք բռնութեան, անարդարութեան և ստիպման դէմ: Իսկ բռնութիւնը, անիրաւութիւնը և ստիպմանը պիտի են աստուծո առջև»: Բռնութեան հակաբարոյական և հակաբանական էությունը վեպում հանդէս է բերված Ֆարաբի խանի և Ասլամազ Կուլի խանի կերպարներով: Կերպարների այս գոյացնումը ունի գեղարվեստական որոշակի միտում: Ոչ մի մարդկային զգացում, խղճի բրդի շի ներքին Ֆարաբի խանի բռնականության հակադէմը: Նա դառն է, ֆանատիկ ու շարագործ, նրա մէջ բռնակալական ոգին ձուլված է բիրտգիտական բնագոյի հետ: Այլ է Ասլամազ Կուլի խանը: Այստեղ Ռաֆիկին բնութագրում է բռնակալի դատապարտվածութեան հոգեբանական նկատմամբ: Ասլամազ Կուլի խանը պաշարված է Զեյնա բերդում: Փրկութեան հույսերն ապարդիւն են, և կործանումն անխուսափելի է: Բեկվում է բռնակալի կամքը, և նա սկսում է խորհել հակառակորդի անխնայի խաղերին մատնված այս աշխարհի քանդակ: Ուրեմն, կա մի վերին հատուցում, որի հանդէպ անգոր է բռնակալի իրավունքը: Նա անսովոր կերպով դարձնել է մեղմ, սիրալի, անկեղծ, մարդկային, ուզում է լսել սպիտիկ խոսքեր, հոգու խորովել փառասէլ մտերիմ խոսքերի շողով քննադատով. «Ճակատագիրը հաւանում է ինձ... Ես այսօր, այս գիշեր միայն հասկացա իմ քննադատութիւնը, հասկացա, քե ինչ ողորմելի արարած եմ ես: Այս գիշեր, երբ քննաքննեմ պատել է իմ շուրջը, երբ մահը կանգնած է իմ վրա, ես ինձ բոլորովին միայնակ և օգնութեան կարոտ եմ գգում... Ասա, Զուբէյիդա, այդ ի՞նչ դրութիւն է: Ինչո՞ւ ես ոչ ոքի հավատալ, ոչ ոքի վրա հույս դնել կարող չեմ: Ինչո՞ւ ես մենակ եմ մնացել»: Խղճի և բանականութեան արքայացած ձայները հոշոտում են նրան, և նա գիտակցում է, որ իւր ամբողջ կյանքում եղել է խաբված, խաբված սիրո մէջ և բռնակալական զանգի վրա: Եւ արդեն զբոլած փառքից, իշխանութիւնից, ամեն ինչ նրան քվում է ունայն, անխնայ ողորմութիւն ու, այլևս

չգտնելով հույսի որևէ հշույլ, որից կարելի լինէր կառչել՝ իր հոգեկան ճգնաժամը լուծում է ինքնասպանությամբ: Ապամազ Կուլի խանի կերպարով Բաֆֆին ցույց է տալիս բռնության դատապարտվածությունն ու անխուսափելի կործանումը:

Եվ այսպես, հերկայացնելով ազատության ու բռնության կոնֆլիկտը, Բաֆֆին «Դավիթ Բեկ» վեպի գաղափարական ոլորտի մեջ է առնում հայոց պատմության ճակատագրական շարիք՝ դավանանքայինը: Այստեղ ևս գրողը դիմում է կերպարների զուգահեռման սկզբունքին: Ոչ մի պայմանականություն չի հարուցում Դավիթ ուրացողի դավանանքայինը: Չարամիտ, դաժան ու ինքնահավան, ճա մարդկային իր բնազդներից օտարել է խղի ու առաքինության բոլոր գրգիռները և կոյր մոլեռանդությամբ հաճնվել ուրացության պղտոր տարերիին: Այլ է մեկի Ֆրանգյուլը: Այստեղ արդեն Բաֆֆին ճայտնաբերում է զավանանքային հոգեբանական մղումները: Դավանանքային այս վիճակ-սովան զուրկ չէ կյանքի մասին դատողություններ աճելու, ստեղծված ճանգամանքները վերլուծելու ունակությունից: Հայրենիք, ժողովուրդ, հասկացությունները նրա համար վերացական գաղափարներ չեն և մինչև անգամ հարուցում են հալածատնության ու պարտի հատուցման զգացումներ: Բայց ճա ունի իրերի տրամաբանությունը գիտակցելու իր մեկնակետը, որով գտնում է խղի բարոյական արգարացումը: Եվ որովհետև այդ մեկնակետը փառասիրությունն է, ուստի երևույթները զննահատում է ըստ անձնական շահի: Հանգամանքները նրան դնում են հալածագրական վճռի առաջ՝ կամ Դավիթ Բեկ, կամ Ֆարալի խան: Խորամանկ, զավաղիր ու քանսարկու, ճա ամենայն մանրամասնությամբ փնտրում է ուժերի հարաբերությունը և առերևույթ պատահական քվեացող վիճակախաղով կողմնորոշվում դեպի Ֆարալի խանը, պատճառ դառնալով հայերի ծանր պարտությունը: Բայց դավանանքային արժանի է պատժի, և մեկի Ֆրանգյուլը սատակում է Սոսիանեա Շահումյանի զեղակով, երբ մօր գլխերով վերադառնում էր տուն՝ վայելելու իր հաղթության հանույրը: Ամենամեծ պատիժը, սակայն, այն անեծքն է, որ ժողովուրդը ճավիտյան խորանեց դավանանքի անփառունակ անվանը: Մրան ևն բարոյական այն դուռեր, որ Բաֆֆին բաղում է XVIII դարաչափի ազգային-ազատագրական շարժումների պատմությունից:

Ըստ էության, պատմափիլիսոփայական հույն մեկնությամբ Բաֆֆին «Սամվել» վեպում վերծանեց IV դարի երկրորդ կեսի հայոց պատմության իրադարձությունները: Սակայն այստեղ Բաֆֆին բացահայտեց ստեղծագործական իր փայլուն կարողությունները և կատարյալ լուծում ավելց գիտականի ու գեղարվեստականի միասնությանը, որակական չգերազանցված աստիճանի բարձրացնելով հայ պատմավեպը:

Չորրորդ դարը բեկման մի չափազանց յուրահատուկ ժամանակաշրջան էր հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Սրտահին և ներհին ֆաղափական կյանքում տեղի ունեցան իրադարձություններ, որոնք շատ կողմերով նախանշեցին գալիք դարերի պատմության ընթացքը: Արդեն դարասկզբին Հայաստանում պետականորեն վավերացվել էր Բրիտանական կրոնը: Միաստվածության պաշտամունքը, որ ուղեկցվել էր յուրօրինակ ֆաղափացիական պատերազմներով, աղետներով ու ավերածություններով, դեռ չէր ջնջվել մարդկանց հիշողությունից: Բնաջնջված նախարարությունների ժառանգորդների հոգում դեռ չէր մարել վրիժառության զգացումը քաղաքական գերդաստանի հանդեպ, իսկ մարդկանց բիոհոգեբանական ռեֆլեքսներում տակավին արքանում էր հերանոսական հա-

զարամյակների սովորույթը: Չկար հայոց գիրը, և եկեղեցիներում ու դպրանոցներում նույնպես չէր օգտագործվում էր բյուզանդական ոգին, իսկ բազալտրական ժառանգորդությունը իր ներքին ասպարեզ էր հանում պարսկական ենթակայության իրավունքը: Նրկու այս ներհակ ուժերը ստանում են բազալտրական կերպարան, Հայաստանն ընդունում է Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի գինարխման ախանի մեջ: Հայրենիքն արտաքին ազդեցություններից զերծելու և ինքնուրույն, անկախ պետականություն ստեղծելու՝ Արշակ Խրիմազը բազալտրի ջանքերն անցնում են ապարդյուն, և նա, ընդունելով Շապուհ արքայի նրավերը, գնում է Պարսկաստան, ուր և դուրսն առնում բանտարկում է հրան Անհաջ ընդունում, իսկ Բյուզանդիայի կայսրն իր հերթին՝ բանազնագության մեկնած հայոց Ներսես կաթողիկոսին ախտում է հեռավոր Պատմուս կղզին: Եվ այսպես, Հայաստանը զրկվում է բազալտրական ու եռգիտ առաջնորդներից և հարմառ առիթին սկսեց աշխատել Մամիկոնյան և Մերուսան Արծրունի ղալախան հայաստաները պարսկական գործով ասպատակում են երկիրը:

Այս ու դրամատիկ այս հանգամանքներում են կատարվում «Սամվել» վեպի գործողությունները: Եվ որովհետև ժամանակն իրոք դրամատիկ էր ու նախաազգական, աստի՛ն մարդիկ ծովում են «կուսակցական» ղալախանի մեջ և գործում զգացմունքների, կրեքի հախտուն պայքրություններով: Ոչինչ չունեն բախցնելու սկզբունքի անհրաժեշտության տարեհի՛ն հանձնված մարդիկ. վերանում են ամեն կարգի չեզոք օղակները՝ մարդկանց հարաբերությունը դարձնելով բացահայտ, անսոգ ու տալմանակություն շանդուրժող: Եվ դա ավելի էր անհրաժեշտ էր ընդդոմում Վահան Մամիկոնյանը. «Կյանքի մեջ, մանավանդ տերությունների կյանքի մեջ, լինում են այնպիսի դառն հանգամանքներ, երբ հայր, մայր, բույր, եղբայր կամ օտառ հալախա են և հալախա կերպով են ախտվում, երբ խոչընդոտ են դառնում մի մեծ նախաձեռնություն իրագործմանը»: Հենց այս «դառն հանգամանքներում» է, որ հայր ու ուղի Մամիկոնյանները իրենց գառն զաղալարական սուր կռիվիկտի մեջ: Կռիվիկտի հողերանական լառումները ծայր են տոնում հենց վեպի սկզբից: Սամվելը, որ իր աչյան բիշններում կրում է Մամիկոնյան տոնի հայրենասիրության ու հալախաբանության ոգին, միանգամից դրվում է իրադարձությունների ռդերգական հանգույցում: Հայրը ղալախան է, նա մատնել է հայոց քաղաքին ու Վասակ սղախալսին, որ իր եղբայրն է, և զալիս է ոչնչացնելու հայրենական սղությունները, հայոց բաղառն ու հայկական կռուր, ղալախանության անհի՛մ խաղանելու Մամիկոնյան տոնի փառապանծ անվանը, իսկ մայրն իր հերթին կույս փառասիրությամբ երկրպագում էր պարսկականը և շերմնոտնող աղառն ույն հույսով, ընկղառն հայոց քաղաքին բույրն ու սղախալսին կինը: Եվ երկու զգացմունքներ կնում են միմյանց դեմ՝ հույրենասիրությունն ու ծնողասիրությունը. մեկը՝ գաղափարական, մյուսը՝ անձնական, երկուսն էլ՝ սուրբ ու բաղախալս անխոցելի: Բայց պատմության աստվածը իմաստուն խոհուղառն է և հենց ինքն է տեղիներում բաղախական այդ արժեքների հաղաբերության սանձանը:

Հայրենասիրությունը մարդկային բաղախականության գեղադրյն ձգտումն է. նա բաղախական է, իսկ անձնական բաղա զգացմունքները՝ ենթակայական. ով մեղանում է բաղախականի դեմ, նա բույլ է տալիս սկզբունքի անհերքելի շեղում, որն արժանի է պատժի: Հալիտենական այս ըմբատության մեջ է Սամվելը գառնում իր աղառնի բաղախական աղախացումը: Նայն ըմբատությանն են ղալախում Արշակ բաղալորը, Փառանձին բա-

գումին, Արծրունյաց տիկինը, իշխանուհի Համազասպունին, Աշխենը, Վասակ և Մուշեղ Մամիկոնյանները, որոնք մարմնավորում են վեհը, գեղեցիկը, հերոսականը, համամարդկայինը: Բարոյական այս դրույթի հակաբեկում հանդես են գալիս Վահան Մամիկոնյանը, Մեռութան Արծրունին, Հայր Մարդպետը, որոնք փառասիրությունն ու զգացմունքի անձնական մոլմունքը գերադասում են պարտի հայրենասիրական ավանդից և դրանով իսկ ընդգծում հակաբարոյականի տղեղ, այլանդակ, արատավոր էությունը: Գրողը վերստին դիմում է կերպարների զուգահեռման սկզբունքին: Երբ Վահան Մամիկոնյանի դավանաւորությունը հոգեբանական ուրիշ էրկություն չէր ընդունում, ապա նրա երկվորյակը՝ Մեռութան Արծրունին, հայտնաբերում է վարքի բարոյական բնության որոշակի նախույժ: Ըստ էության, նրանք նույնություն են՝ մեկը սկիզբն է, մյուսը՝ ավարտը: Մի բնորոշ կետից է Բաֆին Մեռութան Արծրունուն հերտոնում վիպական զորոգությունների մեջ՝ երբ նա պարտվել էր նակատամարտում և փորձում էր նոդուրել հետապնդումից: Հոգեբանական պահը դիպուկ է գտնված: Պարտությունն ընկնում է նրա կամքը, ինչնում սովորական մանկանացույի աստիճանի, երես առ երես հանում մերկ իրականությունը առաջ և ստիպում խորհրդածել հակառակի անակնկալ խաղերի մասին: Մայրված փախըստականին պաշարում է ներքին երկյուղը, ինչ-որ անհերկույր ուրվական կարծես նախածում է նրան, և իր ալեկոծ հոգին խաղաղելու համար նա շտապում է դեպի իր նախաբանական ապարանքը: Բայց բերդապարսպի դարպասները փակ մնացին նրա առաջ, նրան մերժում է իր հարազատ մայրը, մերժում են կյանն ու երկխոսները, քե՛ «Դու առժանի չես ոտք դնելու հայրենական տան շեմի վրա... Ուրացողի ոտները կպղծեն ներան...»: Կատարած հանցանքների ծանրությունը ճնշում է նրան՝ մի պահ շարժելով զղջման ու խղճի խաղի բնագոյր, և նա փորձում է արդարացման եզրեր գտնել, կառչելով այն սիրուց, որ նա տածում է դեպի Արտագես ամրոցում պատանդված Որմիզդաթսը, սակայն մահուր ու գեղեցիկ այս արարածը արհամարհանքի խոսք է շարժում ոճրագործի երեսին և ցրում նրա վերջին պատրանքները: Լվված ու վտարանդի, Մեռութանը կըրտամբում է մարդկային իր քույրությունը, ծառանում երկնային ամենակարողի դեմ, քե՛ ինչո՞ւ ստեղծեց սիրո զգացումը, որն այսօր անդամների պատհառ պիտի դառնա և մեղք բախանանով աղերսում արարչին, որ սա մեղքն իր սերը, որպեսզի գեր կարողանա կանգնել ոճրագործության նախապահից: Բայց բարոյական անկումը անդառնալի էր, այլևս չկար վերադարձի արահետ: Անգործության մոլուցքը վերանում է շարժության կրքի և, որպես մուշեղնաճ ոճրագործ, նա ձգտում է միայն հագուրդ տալ իր ստոր բնագոյններին, վրեժխնդրի լինել ամենին և ամեն ինչի համար: Եվ այդպես էլ նա անզուսպ կատաղությամբ նետվում է ռազմականատ, ուր և Սամվելը հանդիպում է արյունաբարբախ զավանանին մահադերս գառանցանքի մեջ: Սա զավանանին արժանի պատիժ էր:

«Սամվելը» բացառիկ տեղ է զբաղում հայ վեպի պատմության մեջ: Գեղեցիկ է ոչ միայն նրա գաղափարը, այլև ներքին ձևն ու կառուցվածքը: Բնության շփոթ նկարագրությունների, ավանդությունների, հանդիսավոր արարողությունների, անառիկ բերդերի ու վսեմաշուք կործանների խորհրդավոր հուշերում Բաֆին վերակերտել է Հայաստանի պատմական քանակարը:

Բաֆֆու ստեղծագործությունը հայ ժողովրդի հոգևոր հանճարի ամենավայրուն ցուցանիշներից է: Խորապես կապված ազգային մշակույթի ավանդներին և յուրացնելով ոռոս և եվրոպական գրականության նվաճումները, նա հայ գրականությունը մերձեցրեց ժամանակի նամաշխարհային գրականության զեղարվեստական շափանիչներին: Բաֆֆին զեղարվեստական խոսքի իսկական նորարար է: Նա ռեալական նոր աստիճանի բարձրացրեց հայ առձեռն՝ մշակելով վեպի, վիպակի, պատմվածքի, նամակների և ողբերգության ընտիր նմուշներ: Համապարփակ իր ընդգրկումներով, նրա ստեղծագործությունը ժողովրդի պատմության մի ամբողջ հանրագիտարան է՝ կենցաղի, բարքերի, սոցիալական ու բազմազան ձգտումների, բնաշխարհի ու տեղագրության հարուստ նկարագրություններով: Բաֆֆին վեր հանեց հայ ժողովրդի հոգևոր ու ֆիզիկական ամբողջ կարողությունները և նպատակամղեց դեպի գալիս ու լուսավոր ապագան: Բաֆֆու ստեղծագործությունը հայ ժողովրդի ազգային հարստությունն է:

Ս. ՍԱՐԻՆՅԱՆ

Ի
ՆԼԱՏԵՂՈՒԹՅՈՒՆԵՐ
ԴՈՆԱՆԵՐ

ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ ՃՐԱԳ

Գիշերային լապտերը
Ամպերի մեջ լողում էր,
Մեղմիկ շնչող զեփյուռից
Մառի տերեղ դողում էր:

Գերեզմանական քնով
Թմրած՝ նիրհում էր ողջ գյուղ,
Այդ գյուղիցը մի աղջիկ
Դեպ՝ դուրս վաղեր աներկյուղ:

Դեպի մերձակա վանքը
Գերմարդկային այդ ոգին,
Որպես անմահ հավերժարս,
Դիմեր քշտասլավ, մուկգին:

Խորհրդական այդ ժամուն
Պայծառ փայլում էր լուսին,
Նա շողում էր թարմ, սիրուն
Դեմքը՝ մատղահաս կուսին:

Նա վաղում էր և վաղում
Դեպի վանքը սրբանվեր,
Ուր խաչադարոյ գմբեթներ
Զգեկ էին լաշն ստվեր:

Անդ միանձնաց կուսակրոն
Անմատչելի է կայարան,
Ուր հնչվում են ալեխուր,
Սաղմոս, սուրբ Ավետարան:

Ի՞նչ է պտուռւմ այդ աղջիկ
Գիշերային այդ ժամուն,
Յուր գանգրահեր ծամերը
Արձակ տված է քամուն:

Զիցե՞ մատղաշ այդ կուսան
Սրբարանի անկյունում՝
Յուր զղջացած մեղքերը
Նա լացելու է գնում:

Զիցե՞ վանքի պարսպում,
Հայր-սուրբերից սիրատար՝
Նա ակնկալ մի ունի,
Որ սպասում է անդադար:

Բայց ի՞նչ պետք է իզուր տեղ
Նուծել խորհրդոյն այդ կնիք,
Առտված միայն է գիտում
Կուսական սրտին դադանիք:

Իսկ գեղեցիկն այն աղջիկ
Ըշտապելով շուտ քայլեց,
Երբ աշտարակի գլխից
Ազոտ ճառք մի փայլեց:

Դեպ՝ խորհրդական լույսը
Դիմում էր նա կաթոգին,
Որպես թիթեռը հրճվելով
Դեպի բոցերը ճրագին:

* * * * *

ՍՈՒՐԲ ՈՍԿԵՐՔ՝

Անապատ, անշնն դաշտ էր ընդհանուր,
Ուր թափառում են մտահուլժ, տխուր,
Ուր ավերակաց տրտում տեսարան
Բերե անախորժ զգացմունք իմ վերան:

Աղամա որդվոց չէր լսվում աստ շունչ,
Այլ բուխ ճշյուն, աղվիսաց մոունչ,
Միակ հիշատակ աստ հին մարդկության
Ներկայանում է ցուրտ դամբանարան:

Անգութ ժամանակ, Կռովն ծերունին՝
Ստեղծագործության այդ հին թշնամին,
Մարդկանց մարմիններ փոշի դարձրել ողջ,
Մի կառափ միայն մնացել էր ամբողջ:

Անապատի մեջ, թեև դուզնաբյա,
Վաղամեռ մարդու այդ մնացորդը
Ինձ շատ գրավեց, վեր առա նորան,
Դրած նայում եմ իմ ծնկի վերան:

Երանի՜ վերին գրոց սրբազան
Լինեի դպիր և տառք զանազան
Ես բացատրեի այդ լաշն ճակատին,
Թե ո՞ւր էր արդյոք մարդու այդ որդին:

Արդյո՞ք արքայի դա զլուխ թագազարդ,
Որ յուր գահոյից մահվան սուր գեղարդ
Զարկեց, կործանեց, տարավ հողի տակ,
Կորավ նորա փառք, մարգարտյա սլսակ:

Արդյո՞ք մի աղքատ, քրքրված մուրացիկ,
Որո կենաց թել սուլո կտրեց ժանիք,

¹ Այս երգը գրելուն առիթ է տվել մի ավանդություն, որ 1856 թվին անցանելով Ավա-
րայրի դաշտից, լսեցի մի շինականից:

Եվ բարի մարդիկ նորա մեռած դին
Բերին, թաղեցին մեջ այդ ցուրտ հողին:

Արգյո՞ք ծերունի մի սուրբ բարուն՝
Քարոզող փրկչի կտակ և անուն,
Վարվարաց ձեռքից խմավ դառն բաժակ,
Հիսուսի սիրուն եղավ նահատակ:

Ասա՛, ո՞վ վերին գողտրիկ Զվարթուն,
Որ պահպանում ես այդ փառած աճյուն,
Ո՞ւմ կրպակականի փշրած այդ կառափ,
Որ բերե գաղտնի ինձ վերա սարսափ:

Հանկարծ լսելի ձգավ մի հնչյուն,
Որպես ղեփյուռի հեղիկ շշնջյուն.
Եվ նորա միջից որոշ այդ ձայներ
Ինձ զմայլանաց բերին հիացում:

«Դա էր քաջ Վարդանն՝ այն հայ տղամարդ,
Շավարշան դաշտում մարտնչեց յուր մարտ,
Կրոնի, հայրենյաց և ազգի համար
Նա թափեց արյուն, եղավ զոհ արդար:

Դա սպարապետ էր Հայոց զորքին,
Սիրող հայրենյաց, սիրող յուր ազգին,
Որ մինչև կենաց յուր վերջին վայրկյան
Եղավ յուր ազգին շահավետ անդամ»:

Աներևույթ ձայն աղղեց իմ սրտին,
Ես սուրբ նշխարքը դրեցի գետին.
Եվ նորա առջև ծունկ իջա շուտով,
Երկրպագեցի երկյուղած սրտով:

Ինձ տիրեց սարսափ: Կոչեմ սաստկագին.
«Դա ազգասիրի գլուխ է անգին,
Դա մեր հերոսի գանգն է քաջազեն,
Որ փրկեց կրոն զենտի կրակեն:

Քեզ, ո՛վ սուրբ ոսկերք, ես պիտի պաշտեմ,
Ոսկի, արծաթի սափորում կ'ամփոփեմ,
Կըշինեմ մատուռ, տաճար, սուրբ սեղան,
Կըկանդենեմ քեզի մի անմահ արծառ:

Առավոտյան շուտ ես քո առջևը,
Եվ երեկոյան՝ ծնկներու վերա,
Կըլամ, կըվերուղղեմ աղոթք ջերմաջերմ,
Դու իմ բարեխոս, ես քեզ կաղերսեմ:

Երբ որ դավ դնե անդուծ թշնամին,
Եվ պատժել պետք էր այն անզգամին,
Ես կըովի դաշտում, սուրբ իմ ձեռքում,
Կըխնդրեմ միայն քեզնից օգնություն:

Ծովի միջումն երբ տանջե մրրիկ,
Ինձ տակով անեն լեռնացյալ ալիք,
Երբ կըսպառնա ինձ մահ և սարսափ
Անսպասով մեջ մի Բևտով-արաբ:

Ամեն տեղ, ամեն փորձանքում
Քո անուն կըհիշեմ, քեզնից օգնություն,
Քեզնից փրկություն ես միշտ կըխնդրեմ,
Դու ես մեր Փրկիչ, ես քեզ կըպաշտեմ»:

<1856>

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՔ

Հեռո՛ւ, հեռո՛ւ, ո՛վ սե մտքեր,
Ինչո՞ւ դուք ինձ տանջում եք,
Մի՛ քրքրեք իմ հին վերքեր,
Սիրտս հանդիստ թող տվեք:

Հեռո՛ւ, հեռո՛ւ, ո՛վ տխրադեմ
Հիշողությունք և կրքեր,

Այն, մի՞ բերեք իմ աչքիս դեմ
Անցյալ ավուրց փայլուն պատկեր:

Անցյալ ավուրց... ավուրց ոսկի,
Որք նորա հետ անցուցի,
Որուն իմ սիրտ, իմ կյանք, հոգի
Եվ իմ սուրբ սեր զոհեցի:

Բայց ինձ համար նա չքացավ
Անհայտության մութի մեջ,
Թողնց միայն ինձ դառն յալ,
Մարած սրտումս՝ կայծ անշեշ:

Այդ սուրբ սիրտ անշեշ կրակ
Պիտ վառ պահեմ իմ սրտում,
Մինչ մահ նորա սուրբ հիշատակ
Պիտ երազեմ իմ մտքում:

1856, Ուրմի

ԻՍՐԱՅԵԼ ԲԱՅԵԼՈՆՈՒՄ

(137-րդ սաղմոս)

Բաբելացվոց գետերու մոտ
Մենք հայրենյաց կողբայինք սուգ,
Եվ Սիովնը միտ բերելով,
Կըթափեինք դառն արտասուք:

Պանդուխտ հրկրի ուռիներեն
Մեր քնարները՝ տխուր և մունջ,
Մենք կախեցինք, և ղեկյուռեն
Հնչեն լարերն դառն մրմունջ:

Մեր գերիշքը կարեկցաբար
Ասում էին ստիպելով.
«Մեղ Սիուլնի երգեք երգեր,
Մի՛ վրդովեք մեզ ձեր լալով»:

Տիրուջ երգն ինչպե՞ս երգենք
Օտար երկնի կամարի տակ,
Օտար երկրում ինչպե՞ս պատմենք
Մենք Սիուլնի սուրբ հիշատակ:

Երուսաղե՛մ, Երուսաղե՛մ,
Եհովայի ո՛վ սուրբ տաճար,
Իմ աջ ձեռքս թող շորանա,
Երբ մոռանամ քո սերն անճառ:

Երբ չըհիշեմ քեզ մի բոսկ,
Թո՛ղ իմ լեզուս փակչի քիմքիս,
Եվ հավիտյան թո՛ղ մունջ մնամ,
Երբ քեզ համար չըտամ հոգիս:

Երբ, ահ՛ր, Սալիմի կըխնդրես վրեժ,
Հիշե՛ Եդովմի անգութ զավակներ,
Որք ասում էին. «Փլուցե՛ք դորան,
Փլուցե՛ք դորա հիմն ու հասակներ»:

Ո՛վ Բաբելոնի զստրիկ թշվառ,
Քանի՞ դառնությանց մեղ եղար պատճառ...
Երանի՛ նորան, որ պատիժ արդար՝
Քո շարիքներին փոխարեն կըտար:

Երանի՛ նորան, որ քո զավակներ
Յուր վրեժխնդիր ձեռքովն անխնա՝
Կառներ մոր գրկեն, լալով, ճչալով,
Կառներ, կըղարկեր քարհրու վերա:

1856, Թավրիզ

ԳԵՐԻՆ ԱՎԱՐԱՅՐԻ

(Վարդանանց պատերազմի ժամանակ)

Պարսից գետերի ավերի մոտուտ,
Դլուխս ծռած և տխուր սրտով,
Իմ բոլորտիքս զինվորներ պատած՝
Ես թափառում եմ շղթայած ոտով:

Ես մի գերի եմ անբախտ և թշվառ,
Ոչ որ չէ լինում վշտիս մխիթար,
Միայն հնչումը ծանր շղթայի
Ինձ հիշեցնում է մտքեր շարաշար:

Ինձ հիշեցնում է Արաքս, Արարատ
Եվ էջմիածին՝ մայր մեր դթառատ,
Ինձ հիշեցնում է քաղցրիկ Հայաստան
Եվ սեր հայրենյաց՝ սուրբ և անարատ:

Սիրտս էրվում է, լերդս խորովվում,
Աչքերես առուք գետի պես հոսվում,
Եվ արտասուքն ինձի խեղդում է,
Խեղդում, ուշաթափ գետին է ձգում:

Գերեվարներից մի զբթոտ զինվոր՝
«Մի՛ լար», ասում է, «ով քաջ և հզոր,
Միշտ չես մնալ դու գերի մեր երկրում,
Եվ ազատություն կըզա քեզ մի օր:

Բայց դու մեզ երգես քո հայրենիքի,
Քո Արարատա կորուսած փառքի,
Նորա վեհության անուշիկ երգը,
Երգե՛, կամխիթարվի քո սիրտն ու հոգին»:

«Ես Արարատու կորուսած փառքը,
Ես մայր Արաքսի դառն արտասուքը,
Գահեն որբացած ծերուկ Մասիսի՝
Ինչպե՞ս ես երգեմ ողբն ու սուգը:

Երբ արտասուքը թշվառ պանդխտի
Ցողում է հողն օտար աշխարհի,
Խոր սրտեն բխած նորա երգի ձայն
Հնչեցնում է օդն օտար հրկնքի:

Բայց Հայաստանի գերին խեղճ, պանդուխտ,
Թո՛ղ ձեզի երգե յուր սրտի սուրբ ուխտ,
Որ նորա կենքի է միակ նպատակ,
Քանի ապրում է օտար երկնի տակ:

Ով իմ Հայաստան, սիրուն հայրենիք,
Հայկի և Արամա երկիր գեղեցիկ,
Թո՛ղ քաջքն Արտավազդա ինձ կորուսանեն,
Թե ես մոռանամ քո սերը քաղցրիկ:

Թո՛ղ իմ բազուկս շորանա խալառ,
Թո՛ղ լեզուս լուլի, շրխոսի մի բառ,
Երբ պատերազմում, քո թշնամու դեմ,
Չըզոհեմ արյունս քո սիրո համար:

Թո՛ղ իմ աչքերը կուրանան շուտով,
Երբ քեզ ես նայեմ Վասակի սրտով,
Թո՛ղ իմ ականջներ իսպառ խըլանան,
Երբ շարիքդ լսեմ, մնամ ես անվրդով:

Երբ, տե՛ր, կըխնդրես վրեժն անբախտին,
Դու միտ բե՛ր հային և հայի որդին,
Տե՛ս Ավարայրի լայն դաշան ահարկու,
Հայի արյունով ներկված է գիտին:

Թագի՛ր քո կրակ, քո կայծակ և հուր,
Լարե՛ք աղեղ, նիւղակ սայրիսուր,
Սասանա սլարսկի որդիքն անիրավ
Թո՛ղ խոր դժոխաց լինեն կերակուր:

Երբ պատերազմի հնչեց ահեղ փող,
Սիրտս նախանձի կղզա մի սուրբ դող,
Կըփշրեմ շղթաս, ձեռքումս բաց սուր,
Կառնեմ իմ վրեժը, հետո կմտնեմ հող»:

1856, Թավրիզ

Գ Ա Ր Ո Ւ Ն

(Հինգերորդ դարու հայոց տիկիներէ ետքը)

Բագում ձմեռաց հալեցան սառնամանիւ,
Եհաս զարուն, և Եկին նորէկ ծիծառն,
Տեսին և խնդացին կենցաղատէ մարդիկ,
Եւ նոքա ոչ ետքեմ կարացին տեսանել
զանձկալիսն իւրեանց:

Ե Ղ Ի Շ Ե

Անցա՛ն, անցա՛ն տարիներ,
Եկան, գնացին շատ ձմեռ,
Նորիկ ծիծառը ճովոտն
Ավետում է նոր գարուն:

Լո՛ւ, լո՛ւ, ո՛ւ ծիծառ,
Դու մեր սիրելիաց դարձն
Չես բերած ոչ մի խաբար
Պարսից հեռու աշխարհն:

Ուր շղթայած՝ բանտերում
Տանջւում են շարաշար,
Նոցա կարոտ աչերուն
Ո՛չ քուն կա և ո՛չ՝ դադար:

Դու չե՛ս, դու չե՛ս նոր գարուն,
Գարունը Հայաստանի,
Դու հայոց տիկիներուն
Ողբը, լացը չե՛ս տանի...

Զի քո փառալոր դարձի
Այդ գեղեցիկ տեսարան
Հիշատակում է նոցա
Կորած սերն աննման:

Ձյունը հալվեց, դաշտերը
Կանաչ խոտով ծածկվեցան,
Խնձորենին ու նշենին
Ծաղիկներով ծաղկեցան:

Թռչունք, սարյակ և սոխակ
Տոնեն նոցա հիշատակ,
Վարդ ու շուշան և մեխակ
Խնկեն բուրումն անուշակ:

Արարատա դաշտերում
Ժիր նժույգի խրխինջը
Շփոթում է վաղորդյան
Օդի հանդիստ, խոր նինջը:

Կարծես նա էլ զգում է,
Որ էլ ինքը տեր շունի.
Մամիկոնյան քաջերը
Քնկան, քնկան վշտալի...

Անտառներում եղջերուն
Թռչկոտում է համարձակ,
Լորն ու կաքավ երգում են,
Էլ վախ չունի նապաստակ:

Կարծես նոքա էլ գիտեն՝
Որսորդներից ազատ են,
Իշխաններն էլ չըկան,
Որ նոցա սիրտը շփոթեն:

Հայաստանի երկինքը
Թուխ ամպերով է պատած,
Սուղ է մտել Մասիսը,
Տխրադեմ է Արագած:

Ժողովուրդը տոնասեր
Ձէ խմբում եկեղեցին,
Աղջիկները շեն պարում,
Թմբուկ, երգեր լռեցին...

Դու չե՛ս, դու չե՛ս նոր դարուն,
Գարունը հայոց տիկնանց,
Դու մեզի չես ավետում
Մեր քաջերի վերադարձ:

Այն օրն է նոր դարուն,
Երբ կընտրողվի Հայաստան,
Եվ մենք ազատ կըշնչենք,
Ձգելով լուծը պարսկական:

1857, Մազու

ՆՈՒԷՐ

«ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ ԱՐՄԻՈՅՆ»

Յաւուր միում համախմբեալք
Դիշերահաւք ի մի վայր,
Ատեան կաղմեալ մեծ խորհրդոց՝
Ձրոյց առնեն այր ընդ այր:

Անդ էր բոլոց և չղջիկանց
Միահեծան ծերակոյտ.
Որոշէին՝ զի՞նչ աշխարհին
Իւրեանց է վնաս, կամ օգուտ:

«Լուարո՛ւք, ասէր, պետք և արքայք,
Որ ի պլուխս կասէք թագ.
Դո՛ւք, տիրապետք ժողովրդոց
Մութ գիշերուն ժամանակս:

Յարեաւ ի յոտս ոմն ի նոցունց,
Քարող կարդաց նա սաստիկ,
Եւ ամբօխն բաղմածողով
Ունկն դնէր յոյժ մնչիկ:

Գիտէ՞ք, ցորչափ սիրեաց զմեզ
Տարտարոսեան Պլուտոն.
Մինչ զիշերի արար մեզ հաւ
Հայաստանին ի կենդրոն:

Աստ ի խաւար շիր մեզ մռայլ,
Ո՛չ տիրէ և նինջ Մորիեան,
Յորս ելանեմք ազատօրեն,
Միշտ երջանիկք ի հանդստեան:

Միւս կենդանիք զիշերամարտք
Անկեալ դնեն ի թմբիր.
Մինչ Ողումպեան Ֆերոսի
Լոյս ծագէ ի յերկիր:

Իսկ ես այժմ զնոր աղէտից
Զչարաց լինիմ ձեզ գովեան.
Թէպէտ խոցք սիրտս ի ներքուստ
Եւ շփոթն մէտք իմ համայն:

Զի՞նչ այս ճաճանչք, որք ցոլանան,
Զի՞նչ լոյս ցայտէ շողշողուն,
Տեղի տայ մութն ի խորս լերանց,
Եւ արշալոյս փայլէ սիրուն:

Ահա՛ վարագ՝ բոցավառեալ
Արփիանայ գեղանիդ,
Միթէ ի յանդ ո՞չ ելանին
Բանք, զոր ասացին մեր նախնիք.

Թէ յաւուր միում վարազեան
Ի բարձրաբերձ դադաթան,
Ուր Դիոսի մեծ Արծուին
Քառաթևեան մահաբձան:

Ջերթ զեփեղեփի հրաշանորդ՝
Արծիւ ոմն լայնաթև
Վեր կենցի շքեղափառ
Խաւարելոց նա պարգև:

Նա ի վարագ սրբանուէր,
Ի զլուխ լերին բարձրագահ,
Աթենեան կառուցէ տաճար
Իմաստունոցն հզօր, անմահ:

Անդ ժողովեալ զմատղերսմ
Քնքուշ մուղայս վաստուրական,
Կրթեսցին յուսում, յարհեստ,
Յանուշ ի կեանս Պարնասեան:

Յաջորդեսցին այս վաղեմի
Կեանք խոհական, գերերջանիկ,
Ո՛չ նինչ լիցի և ո՛չ մռայլ
Հինատուրց դար ռսկեղինիկ:

Անդ Ասլուոն, դափնապսակ,
Յիւրն ախորժ ներդաշնակ,
Ջարթուսցէ զթմրեալ ոգիս
Ի դիւթական նուագ:

Եւ մուղայից երգք քաղցրիկք
Քան Սիրենեան անուշ սրինդ
Մտած բազմաց լիցին գրգիռ
Վերամբռնալ անդ ուր երկիրնք:

Եւ զալկացեալ Հայոց արեգ
Առոյգ լուսով կենսանորոգ
Ճախարակեալ՝ շրջան առցէ
Հայաստանին ի յլորտ:

Ծագիցէ լո՛յս... և արփենւոյն
Ոսկիաձող սուր սլաքի
Վանեն զմութն ընդ բնակչաց
Ի խորս լերանց ամբափակ:

Այսպէս իւր ճառ էած յաւարտ
Բաղձախորհուրդ ծերունին.
Եւ բօթաբեր աղղկաց սարսափ
Խաւարասէր խուժանին:

Մինչև ոմն ի շղջկանց
Յարեաւ ի յոտս անդատին
Եւ ողբալի կարգաց բարբառ.
Չայնն հատաւ յանձուկ սրտին:

Ծագեա՛ւ լոյս եղերական՝
Կործանման մեր շար գուշակ.
Ա՛խ, մաշկեցինք ի փապարս,
Ի խորշ լերանց սովաստակ.

Քանզի աղգ մեր խաւարարնակ:
Զըկարէ որսալ ի լոյս ցերեկ.
Զի մեր աշեր կտրացուցանէ
Իւր ճաճանշօք պայծառ արեղ:

Իսկ աչք է՛. մեր ի՞նչ է հնար,
Ի՞նչ և ընդ այս խորհուրդ լաւ,
Քանզի հատաւ յոյս մեր կենաց,
Աղատութիւն մեր կորեաւ:

Եւ շղջկանն ընդմիջեալ խօսք
Յոտին եկաց ծերունին.
Եւ ընդհատեալ զիւր բանին թիւ
Այսպէս կցեաց խոհունին.

Ընդդէմ կբրել Վեհ Արծուիւր
է աքացել ընդ խթան.
Բա՛ւ է, ևղբարք, որչափ կերայք
Զաղգ կենդանեաց ի մթան:

Իսկ արդ՝ այժմ ամենուրեք
Ծաւալիցաւ լոյս ճշմարտին.
Եւ մեր թողցուք մթին խաւար՝
Եւ զխորշն աղջամղջին:

Եւ Արծիւդ այդ շէ ումպէտ որ.
Պատգամաբեր է Դիոսին,
Մատիցուք յօժար սրտով
Ընդ հովանեաւ թևոց նորին:

Եւ հինաւորոց կիրք նիւթականք
Ի սրտից մեր թո՛ղ ջնջեսցին.
Եւ ոչ անձինք մեր նանրասէրք
Ի սնոտիս մաշեսցին:

Որպէս նախնիք մեր քաղցրաձայն՝
Եւ մեր երգոց ներդաշնակ՝
Ի Վարդգէսանն յարտեանանց՝
Թո՛ղ հնչեսցին անուշակ:

Կտրի զչարեալ յոռտ եկաց
Զչղջիկն բան հերքեաց բուն.
Խաւարաբնակը հաճ և հաւան
Եղին նմա ողջ, համբուն:

Ուխտ ուխտեցին երդմամբ հաստատ
Ընդդէմ լինել Արծուին,
Գործոց նորա լինել խոշընդակ,
Ջնջել զճիգս բնական:

Զի արգելցի լոյսոյն ծագում,
Տիրեացէ միշտ մահ և խաւար.
Եւ կենդանիք թմրեալ ի քուն,
Կապտել կարեցին նորա աւար:

«Կեցցէ՛ յաւերժ, կեցցէ՛ բուն»,
Զայն որոտաց յամենուստ,
«Կեցցէ՛ յաղթողն, կեցցէ՛ բուն»,
Գոռաց դժոխքն ի ներքուստ:
<1857, Վարագ>

ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

Ի բոլոր ձայնից բնության շքեղ
Թե երգի քոչին սիրողարար,
Մատուց կուսին ամենագեղ
Թե որ զարեւն փափուկի ֆնար,
Չունին ձայն մի այնքան սիրուն,
Քան զանձկալի եղբայր անուն:

Մ. ՊԵՇԻԿԻՍԱՆ

Տո՛ւր ինձ ձեռքդ, մենք եղբայր ենք,
Ե՛կ տանք սիրո միմյանց համբույր,
Այն ի՞նչ ծաղիկ է անուշ հոտ,
Քան զսեր եղբարց՝ սուրբ, բարեբույր:

Եղբայր ենք մենք, մի հոր զավակ,
Մեր երկուսիս երակներում՝
Մաքուր, պայծառ և անարատ՝
Հայկա արյունն է միշտ վաղում:

Հա՛յ ենք, եղբայր, հա՛յ երկոքյանս,
Հայր հային է՞ր պիտի ատե,
Այդ կաթուղիկ, պրոտ անուններ
Ինչո՞ւ մեզի պիտի վատե:

Սեր, միություն, եղբայրություն
Սեր դրոշի վերա գրենք,
Մենք միասին, ձեռն ի ձեռին,
Մեր գործերը հառաջ վարենք:

Մենք միասին ուրախանանք
Եվ միասին անենք մեր սուգ,
Հայնժամ մեզի կը քաղցրանա
Աչքեն հեղած դառն արտասուք:

Եղի՛ր, եղբայր, զավանմունքով
Դու կաթուղիկ և լուտերան,
Հավատավոր կամ անհավատ,
Գրիգորյան կամ Վոլտերյան:

Այդ քո կամքից, համողմունքից
Ունի ազատ միայն կախում,
Իսկ կրօնքի լոկ պատճառով
Ինչո՞ւ ես դու ազգդ փոխում:

Հա՛յ ես դու, հա՛յ, Հայկա զաւրտ՝,
Դու պաշտե քո ազգութուն,
Սիրե՛ լեզուն քո հայրենի,
Սիրե՛ նորա ավանդութուն:

Սիրե՛ երկիր քո հայրենի՝
Դրախտավայր մեր Հայաստան,
Սիրե՛ նորա հողն ու ջուրը,
Աւերակներն ու անդաստան:

Տո՛ւր ինձ ձեռքդ, հայ ենք, եղբայր,
Ազգայնության կնքենք համբույր.
Ով յուր ազգը չէ ճանաչում,
Մտքով, աչքով խուլ է և կույր:
1857, Բաղեշ

ՄՇԱԿ

(Պարսկաստանի և Տանկաստանի
հայերի կյանքից)

Թողեւ եմ ու եկեւ զավակներս, այգիս,
Քանի որ ա՛խ կանեմ, կու ֆաղլի հագիս,
Կոունկ, պահ մի կացի՛ր, ձայնիկդ ի հագիս,
Կոունկ, մեր աշխարհեն խաբրիկ մը շունի՞ս:

Պ Ա Ն Դ Ո Ւ Խ Տ Ի Ե Ր Գ

Ա.

Դալիս է դարուն, նոր կյանք է բերում.
Վարդ և շուշանը բացվում են, բուրում,
Թարմ և ծաղկազարդ փայլում է տերեւ,
Մանուկ զորությամբ ծագում է արեւ:

Շնչում է անտառ։ Նրդում է ծիծառ,
 Վաղորդյան ցողը սփռում է դոհար,
 Կանաչ հովիտը վառվում է սլաժառ։
 Զարթնեց բնություն կուսական խանդով,
 Դեպ՝ գործ մեղունհր զիմեն հռանդով։
 Վաղ-առավոտյան ձայնը կոշնակին
 Կանչում է դեպ՝ դաշտ անբախտ մշակին։
 Բայց արշալույսի վարդագույն թշեր,
 Զարթած բնության հրաշալի պատկեր,
 Ձե՛ն, չե՛ն հրապուրում սիրտը վշտահար,
 Սիրտը, որ մեռած էր ցավով հալար...
 Գլուխը ծռած՝ մշակը տրտում
 Վարում է գութան արգավանդ դաշտում,
 Եվ նորա երգը հնչում է արդեն,
 Երգը, հոգսերով ծանրացած սրտեն։
 Ա՛խ, նա օտարի հողն է մշակում,
 Որո պտուղը նա չէ ճաշակում,
 Հո՛ղ, որ նախահարց սրբված արյունով,
 Այժմ ջրվում է որդու քրտինքով,
 Այժմ ցողվում է դառն արտասուքով...

Ռ

Գալիս է ամառ, կրակոտ եղանակ,
 Անխոնջ վաստակի, պտղի ժամանակ։
 Յուր աստվածեղեն ջերմության հոգին
 Կենսատու շնչով ծավալե արփին։
 Հասել է ծիրան, տանձը մեղրածոր,
 Աղջկա թշի պես վառվում է խնձոր,
 Սաթանման-դեղին կախված է ողկույզ,
 Մանկտին գրավում է շլոր և թուղ։
 Սեխով, ձմերկով լիքն է բոստան,
 Ոսկյա հոսանքով ծփի անդաստան,
 Եվ արտորայքի ծանրացած հասկեր՝
 Խիստ հիանալի նկարեն պատկեր։
 Հետ երից անգամ երբ խոսնակին՝
 Զարթնում է իսկույն հնձվորի հոգին։

Փայլում է մանգաղ, Գործում է մշակ,
Բարձած սալակի ճռինչն անուշակ
Հնչվում է հեռու, հեռու դաշտերեն,
Բերում դեպի կալ հունձքը արտերեն:
Կալսում է յուր կալ, մաքրում է ցորյան՝
Պտուղը յուր ձեռքի, քրտինքի, արյան,
Եվ այդ բոլորը նա զոհ է բերում
Կալվածատիրոջ, լեցնում ամբարում,
Անիծելով բախտ, գնում է յուր տուն,
Լացում է սև օր, քաղցած գիրգաստան:

Գալիս է աշուն: Թափվում է սերե,
Սոխակն յուր վարդին տա վերջին բարե,
Եվ տարափոխիկ արագիլ, կռունկ
Գաղթեն դեպի տաք երկրների խորունկ:
Ուժգին, ցրտաբեր փչում է հյուսիս,
Սև-սև թռվռվերով տատվում է Մասիս:
Մահվան դեղնությամբ ծածկվում են դաշտեր:
Զվառճասեր սրտից շեն ցրվում վշտեր:
Լիքն է հունդերով մրջիմին ամբար,
Բեկ շրջանեց, շրկալսեց յուր կալ,
Եվ յուր մոմեղեն խցումը շար ի շար
Մեղուն կաղմեկ է ձմեռվա պաշար:
Իսկ յուր արտերով մեր խեղճ գյուղացին
Մնում է կարոտ պատառ մի հացին.
Տխուր, հուսահատ, գլուխը ծռած,
Նստած է տան մեջ, ձեռքերը փակած:
«Անցուցի՛ր ամառ, անցուցի՛ր դարուն,—
Ասում է կինը.— անցա՛վ և աշուն,
Դռանը կանգնած է ցրտաբեր ձմեռ,
Որդիքս կիսամերկ, որդիքս կիսամեռ՝
Ես ինչո՞վ պահեմ, ասա ինձ, այրի՛կ»:
«Աստված ողորմած է, սպասի՛ր, կնիկ»,—
Ասաց մշակը և լռեց իսկույն,
Մածկեց ցավերը վշտալից հոգուն...

Գալիս է ձմեռու Ալևոր ծերունկ՝
 Խոժոռած դեմքով, սպիտակ մորուք,
 Ջրկա մի ժպիտ նորա աչքերում,
 Դառնաշունչ ձայնով սարսափ է բերում,
 Սառած է արյուն ողջ երակներում,
 Սիրո ջերմություն չըկա նորա սրտում:
 Մահաբեր ձեռքով ձյունեղեն պատառ
 Տարածում է նա: Սար, դաշտ և անտառ,
 Ողջ ծածկվում են սպիտակ պատանով...
 Լուում է թռչնիկ. մեռնում է ծաղիկ.
 Սառցապատ դետակ մնչում է լռիկ:
 Կտուրի վերա նստեց ագռավ,
 Ծերի դալստյան համբավը բերավ,
 Կռկռաց, կռկռաց և շարագուշակ
 Ձայնով գուշակեց գյուղացու վիճակ:
 Բայց մեր գյուղացին էլ դուրս չի երթում,
 Փակված է մթին նա յուր խրճիթում:
 Նորա անոթի որդիքը կիսամերկ
 Սառը թոնրի մոտ նստած են տրտում,
 Խաղալ չեն գնում դրսումը՝ ցրտում,
 Զի չըկա հագուստ խեղճերի հագին:
 Գործում է թեև դազգահ ջուլհակին,
 Գործում է կտավ և մանում է կին,
 Բայց նոցա գործվածք պիտ գնան վաճառ
 Վճարել խանի տուրքը անվճար:

Ե

Իսկ մեր մշակի պարտքի մուրհակին
 Լրացան տարիք կրկին և կրկին.
 Այն անիծյալ պարտք... պարտքը պարսկին,
 Որով նա գնեց եղները ջուխտակ,
 Եղավ նա գերի, ընկավ հոգսի տակ:
 Նա շունի արծաթ, շունի եկամուտ,
 Բայց մահմեդական վաշխառուն անգութ

Քարշում է տանից նորա երևիւան՝
 Մանրացած պարտքի տոկոսի փոխան,
 Մի բարբարոսին խիղճն ի՞նչ է ծանոթ,
 Որ շունի օրենք, իրավունք, ամոթ...
 Ի՞նչ անն խեղճն, ի՞նչ հող տա գլխին,
 Աղատն կյանքն անբախտ երևիւին.
 Յուր պարտատերին ակամա սրտիւ
 Զոհում է նա շատ արտասուք, պատիւ...
 Մինչ կրկին տարի ժամանակ առաւ,
 Տուն, տեղ, ամեն ինչ նա դրեց գրաւ:
 Նորից ամրացաւ գերության շղթան:
 Թողեց վարուցանք, արոր և գութան,
 Եւ պանդխտության կրեց զավաղան,
 Դիպի հեռավոր, դեպ՝ օտար աշխարհ,
 Տխուր, սրտաբեկ՝ ուղղեց ճանապարհ.
 «Կերթամ,— ասաց նա,— մի՛ լացիր, կնիկ,
 Կամ օտար երկրում կըմենոնեմ, կըկորչեմ,
 Կամ պարսկի պարտքեն որդիքս կաղատեմ...»:

9

«Ա՛խ, աստված...» — գոչեց, զնաց գյուղացին,
 Զընայեց կնոջ արտասուք-լացին.
 Թողեց ընտանիք նոթի, կիսաշունչ,
 Թողեց անխնամ, մերկ և անտերունչ:
 Երկար տարիներ նա թափառական
 Ընդ ծով և ցամաք պտտեր անսահման:
 Երկրեերկիր շրջեր գաղթ ի գաղթ
 Եւ հուսակտուր որոնում էր բախտ:
 Եւ վերջ ի վերջո մի մեծ պանդոկում
 Եղաւ նա համալ, բեռն էր շալակում,
 Բեռն էր շալակում, որպէս մի գրաստ,
 Գործեր անասնոց նա գործ շարապաստ...
 Լուփշիքը հագած, փալանը մեջքին,
 Մինչև կեսգիշեր քաղվում էր հոգին,
 Եւ նույն փալանին գլուխը դրած,
 Սառը գետնի վերա քնում էր հոգնած:

Բայց և այդ Բախտը չըտեսց նրկար,
 Մի օր մի մեծ հակ տանում էր բաղար,
 Սանր էր բեռը, ծանր և ահագին,
 Ուքերը դողաց, ալքերը մթնեց,
 Հանկարծ գլորվեց յուր բեռան տակին...
 Անշունչ, կիսամեռ վեր առան նորան
 Եվ հիվանդանոց ընկերքը տարան:

է

Սիծառը դարձավ դեպ՝ իրա բույնը,
 Կարգեց, նորոգեց ավերված տունը,
 Բայց մեր մշակից դեռ չըկա համբավ:
 Ընտանյաց վիշտը դառն էր, անբավ:
 Հին պարտատեղը շատ-շատ էր տանջում,
 Նորա կնկանից փող էր պահանջում:
 Տանջվեց խեղճ կինը, տանջվեց անպայման,
 Մանուկ հասակում մաշված, թառամած,
 Անբախտ գլուխը տարավ գերեզման...
 Փոխան նոցա հին պարտքի մուրհակին
 Տիրեց պարտատեղը կայր և տնակին:
 Կորած պանդխտի դստերքը մատղաշ
 Պարսկի հարեմում եղան դաբալաշ:
 Հայերից մի տան մարեցավ օջախ:
 Բայց քանի՞ հարյուր տներ այդպես հաճախ
 Անհետանում են ամենայն տարի...

1857, Մուշ

ՈՂՐԸ ԶԵՅԹՈՒՆՅԻ ԿՈՈՋ՝ ՏԱՆԸ ՄԵՌԱՄ ՏՂԱՄԱՐԳԻ ՎԵՐԱ

Ափսո՛ս, որ այդպես անփառք և անշուք,
 Փափուկ մահճի մեջ փչեցիր քո հոգին,
 Ափսո՛ս, որ մահը քեզի հանդիպեց
 Քո խաղաղ տնակի կամարի տակին:

Դու մի քաջ էիր՝ արի և հզոր,
Քաջերի սուրբ թող նյութեր քեզ մահ,
Կռվի դաշտիցը բո արշունոտ մարմին
Նս տուն բերելի՝ սրտով դո՛հ... ուրախ...

Ինձ դառն չէր հայնժամ թափել արտասուք
Քո արնով ներկված դիակի վերան,
Ինձ ցավ չէր հայնժամ ողբերով երգել
Քո պարծանքներով կանգնած գերեզման:

Զի հայոց տիրնայք ինձի կասեին.
«Փա՛ռք, սլատիվ քեզի, երջանիկ այրի,
Դու բախտավոր ես կնիկների մեջ,
Զի կորուսիր այր՝ քաջ, հսկա, արի»:

Ինձ քաղցր էր հայնժամ թափել արտասուք՝
Արնով դարգարված դիակիդ վերան,
Նվ ծաղիկներով պճենել, դարգարել
Քո միշտ պաշտելի հողադամբարան:

Թո՛ղ պատերազմում, կռվի դաշտում,
Մեր հայրենիքի փրկության համար,
Սուրբ բո ձեռին, փառավոր մահով,
Թո՛ղ դու զոհեիր բո արշուն արդար:

Ինձ քաղցր էր հայնժամ իմ ձեռով փակել
Քո այդ սև, հպարտ, շիջած աչքերը,
Զի հաղար աչքեր պիտ արտասվեին
Քո հզոր թրից սպանվածները:

Զի ես գիտեի, որ դու թոցրիր
Հարյուր գլուխներ թշնամու ուսերեն,
Զի ես գիտեի, որ դու զրկեցիր
Հարյուր կնիկներ յուրյանց այրերեն:

Այդ վարհուրելի խոր-խոր սպիներ
Քո արությանցը՝ վկա և նշան,
Զունի մի տղամարդ հայոց քաջերից,
Ո՛չ քուրդ, ո՛չ արար և ո՛չ մի թուրքման:

Բայց ափսո՞ս, քեզ հետ ալ-վարդակարմիր
Դու մի թարմ սպի շքտարար գերեզման,
Դու մեռա՞ր, անբախտ, հասարակ մահով՝
Փափուկ մահճի մեջ... քո բարձի վերան...
1857, Բաղնշ

ՁԱ՛ՅՆ ՏՈՒՐ, ՈՎ ԾՈՎԱԿ

Ամեն տեղ տիրած խորին լուռթյուն,
Կարծես թե մեռած լինի բնություն.
Նստած սղավոր, պանդուխտ միայնակ,
Ո՛հ, քեզ հմ տեսնում, ով փայլուն լուսնակ:

Աշխարհի սկզբից դու մինչ ի վախճան,
Երկնակամարով առնում ես շրջան,
Ո՛հ, դու տեսե՞լ ես հայ ազգ բարեփառ,
Արդյո՞ք տեսնո՞ւմ ես նոցա ցավ անճար:

Արդյոք դո՞ւ ես խղճալուս նման՝
Տեսած Հայաստան ժանտ ոտքի կոխան,
Թափում ես աչքիցդ աղի կաթիլներ,
Եվ սրտիդ միջում ցցվում են նետեր:

Քա՛ր է քո սիրտը, և խիղճըդ՝ մեռած.
Քանի՞ արյուններ, քանի՞ կոտորած
Տեսար, լռեցիր և դարձյալ պայծառ
Հայ երկրի վերա կապում ես կամար:

Ձա՛յն տուր, ով ծովակ, ինչո՞ւ լռում ես.
Ողբակից լինել չկամի՞ս դժբախտիս.
Շարժեցե՛ք, ղեկյուռք, ալիքը վետ-վետ,
Խառնեք արտասուքս այս ջրերիս հետ:

Հայաստանի մեջ անյրերին վկա,
Սկզբից մինչ աշժմ, խնդրեմ, ինձ ասա՛.
Մի՞թե միշտ այդպես կըմնա Հայաստան՝
Փշալից անապատ, երբեմն բուրաստան:

Մի՞թե միշտ այդպես ազգը խղճալի
Կըլինի ծառա օտար իշխանի,
Մի՞թե աստուծո ավոտի մոտին
Անարժան է հայն և հայի որդին:

Արդյո՞ք գալո՞ւ է մի օր, ժամանակ՝
Տեսնել Մասիսի գլխին մի դրոշակ,
Եվ ամեն կողմից պանդուխտ հայազգիք
Դիմել դեպ՝ յուրյանց սիրուն հայրենիք:

Դժվա՛ր այդ. միայն, տեսուչը վերին,
Կենդանացրու հայության հոգին,
Ծագի՛ր նոցա դու քո լույս գիտության,
Որով իբր էակր նոքա բանական,
Կճանաչեն մարդուս կյանքի խորհուրդը,
Կըլինին գործովք տիրոջ փառաբան:

Հանկա՛րծ ծովակի երեսին մի լույս,
Ջրից դուրս եկավ նաղելի մի կույս,
Մի ձևքում ուներ նա վառած լապտեր,
Իսկ մյուսում՝ քննար փայլուն փըղոսկեր:
Արդյոք Հուրի՞ն էր, հրեշտակ անշան.
Ո՞չ, հայ մուղաների տիպ համանման:
— Հայոց ճակատագիրը կարդա, ով մուղա,
Ներկա և գալոց գուշակիր, ասա՛:
(Ասաց երկնային այն ոգի քաղցրիկ).

— Ավետիբ տամ քե՛զ, նժգեհ պատանի.
Սրբի՛ր աչքերից արտասուքդ աղի:
Կըգան նոր օրեր, օրեր երջանիկ,
Երբ տիրոջ կամքը, ազատ ու արդար
Կըթագավորե—կրկին ոսկեդար:

Հայոց մուղայքը կըվարթնուն կրկին,
Հայոց Պառնասը կըծաղկե վերստին,
Եվ Ապոլոնյան կառքը լուսարար
Կըբռնորե հայոց թուխ երկնակամար:

Մենք եւ քո պես, երբ խորին գիշեր
Պատեց Հայաստան, սգալոր օրեր
Շատ ենք անցուցել. այժմ, սիրելի,
Մենք եւ Հաշտության ստացանք ձիթենի:

Սրբեցե՛ք քնարի լարերը ժանգոտ,
Ելե՛ք, Հայաստան երգով հռանդոտ,
Զարթեցրե՛ք հայոց աշխույժը մեռած,
Լցվեցա՛վ կամփքը, հասա՛վ ժամանակ,
Օրը կըբացվի. ահա՛ Արուսյակ
Զեղ հայտնի նշան, ասում է աստված:

Կրկին մթնացա՛լ: Զրացա՛վ սրտերը:
Երկար ժամանակ դյուխական ձայնը
Էլավում էր խառն ալիքների հետ,
Օգին տիրել էր բուրումն հստակետ:

Ախորժեղի՛ լուր, ավետիք քաղցրիկ.
Որպիսի՛ հրքմանք. մուգայգ գեղեցիկ,
Ասա մեզ, մեկնիր, արդյոք հնարի՞ն
Մի մեռած մարմնի դարձնու՛լ վերստին...
1857, Ազնվամար

ՕՐՈՐՈՑԻ ԵՐԳՐ ԶԵՅԹՈՒՆՅԻ ՀԱՅ ՏԻՒՆՈՋ

Նանի՛կ արա, սիրուն որդյակ,
Դու նանի՛կ, նանի՛կ, նանի՛կ,
Նանի՛կ արա, շուտ մեծացիր,
Քեզ մասա՛ն է իմ ջանիկ:

Ըրորոցդ մոր ձեռքով՝
Մեղմիկ, հանդարտ կըշարժեմ
Քո մեռած հոր հիշատակը
Քեզ երգելով կըպատմեմ.

Հայրդ էր հզոր առյուծ,
Այն քաջ-արին Երվանդ,

Նա ունիւր դեպ յուր քեզը
Շատ սեր, շատ գութ, շատ հոանդ:

Մի օր հեծաւ յուր սե ձին,
Ելաւ նա դեմ ոսոխին,
Յուր հետ յուր քաջ ծառաներ՝
Գնաց հալածել թշնամին:

Թշնամին էր քաջն Ռաւթ՝
Այն վիթխարի աժդահան,
Զարկեց հորդ սրտի մեջ:
Յուր նիզակը հոգեհան:

Զարկեց, հորդ սպանեց,
Հոտերն ավար տարաւ,
Վրանները կողոպտեց,
Նա մեզ ոչինչ չեթողաւ:

Նանի՛կ արա, աչքի լույս,
Նանի՛կ, որ շուտ մեծանաս,
Քո անտերունչ քաջ ցեղին
Հորդ փոխան տիրանաս:

Մեր ծաշկաւետ սարերը,
Մեր խոտաւետ արոտներ
Արածում են թշնամյաց
Եւ ոտտրներու հոտեր:

Մեր պաղօ հստակ աղբյուրներ
Պղտորում են պիղծ շրթունք,
Թշնամուհյաց կուրծքերը
Զարդարում են մեր ծաղկունք:

Հպարտ, աղատ մեր ցեղը,
Ամոթալի՛ հիշատակ...
Մեկ է յուր պարանոց
Մեր հազիւդի լժի սուր:

Իսկ Ճենք՝ պանդուխտ, անտերունչ,
Թափառում ենք սարից սար,
Օտար ձեռքերու կարոտ,
Հողին եղած հավասար:

Անարդ, գերի, անպատիվ,
Որպես պիղծ ազգ անամոթ,
Թքում են մեր երեսին,
Սպտակ զարկում մեր գլխին:

Նանի՞կ կասեմ, իմ հրեշտակ,
Նանի՞կ կասեմ երգելով,
Նանի՞կ կասեմ երգելով,
Ողբ երգելով ու լալով...

Երբ մեծացար աստուծով,
Առ հորդ նետ-աղեղը,
Հեծի՞ր նորա նժույզը,
Կրկին տիրե՞ք քո ցեղը:

Խնդրե՞ հորդ վրեժը
Այն քաջ, անգութ հաղթողեն,
Ա՞ռ նորանից հոտերը,
Սրտաքսե՞ մեր սարերեն:

Նորա երկաթի կուրծքի մեջ
Դու էլ ցըցե՞ քո մըղրախ,
Եթե ու բուռն արյունից
Դու խմե ուրախ-ուրախ¹:

Խմե՞, և թո՛ղ հովանա
Քո մոր կրակված սիրտը,
Խմե՞, և թո՛ղ հանդարտվեն
Հորդ կարոտ ոսկերքը:

¹ Խաշնարած ցեղերի մեջ արյան վրեժխնդրությունը մի սրբազան պարտք է համարվում և անցնում է սերնդից սերունդ: Դա կատարվում է սպանելուց հետո՝ ոսոխի արյունից խմելով, կամ սպանության զործիքը, եթե արյունոտ էր, լիզելով:

Նանի՜կ կասեմ, դու քնե՛,
Ո՛վ իմ հրեշտակ արդար,
Քնե՛, զի դու միայն ես
Մորդ սրտին մխիթար...

1857, Վան

ՊԱՌԱՎ ՕՐԻՈՐԴ

Անցնում են միշտ սև օրեր,
Անդառնալի... սրընթաց...
Իմ աչքերի արտասուքը
Զէ՛ շորանում, է միշտ թաց:

Ժամանակը ձայն է տալիս.
«Դե՛, շո՛ւտ արա, հնացա՛ր...
Աննկատելի քո քայլերով
Գերեզմանին մոտեցար»:

Վա՛յ իմ զլխին... անցան օրերս...
Դեռ չեմ գտել ոչ մի սեր,
Մինչև այսօր իմ կյանքին
Չեմ լծորդել մի ընկեր:

Այլ որպես մի խեղճ տատրակ,
Որ շուներ յուր վարուժան,
Մնաց ինձի միշտ լաց լինել
Իմ ողբալի բախտ դաժան...

1857

ԵՐԱՅ

Եւ զայլը զատին հետ պիտի բնակի, ու
ինձը ուրիշ հետ պիտի ելնայ որք ու
առույզ առնուի, և պարտաւորութեամբ,
մէկտեղ պիտի աւանդեն, և երանց մէկ
պատիկ տղայ պիտի լինի:

ԵՍԱՅԻ ՄԱՐԴԱՐԵ

Ես քնած էի հանգիստ և անուշ,
Ինձ հրեում էր հրաշալի աշխարհ,
Այնտեղ թռչունն երգում էր քնքուշ,
Այնտեղ լուսինը շողում էր պայծառ:

Այնտեղ ծաղկունքը խնկեին ամբողջ,
Այնտեղ ծառն չուր չէր թափում տերեւ,
Եւ բոլորեղի պէս կամարով եր ջրհոս,
Անուշ ջերմութեամբ փայլում էր արեւ:

Ամեն ինչ այնտեղ խոսում էր անկեղծ
Բարեկամական սեր, և զբայրութեան,
Եւ մշտադարուն՝ կյանքով անկեղծ
Գեղափայլում էր անմահ բնութեան:

Այնտեղ մահառիթ սուր և հրացան
Փշրելով՝ շինեին խովեր արորի,
Եւ չէր կար զինվոր, այլ յուր վարուցան
Գործում էր ազատ մշակն արի:

Խաղում էր դառը գալլի հետ անվախ,
Սերտ և զբայրութեան ուխտելով դաշը,
Եւ միամիտ ցուլն՝ աներկյուղ, ուրախ,
Լիզեր ամենի առջուծի բաշը:

Եվ բազեի մոտ անհող ճեղքուղիկ
Յուր ուրախալի ներգում էր ներգը,
Նա չէր վնասում մրգաբեր ծաղիկ,
Ո՛չ նրկրագործի ցորենի բերքը:

Այնտեղ զինվորի գուժկան մուլիկան
Վառողի ծխում մահ չէր պատճառում,
Այլ սրբանվեր սաղմոս, շարախան
Խնկվում էր անուշ՝ ասածո տաճարում:

Եվ ժողովուրդը բնավ չէր կրում
Դառն հոգսերի ցավալի շղթան,
Հայրենի հողում հունձքի և կալի
Էին պարապված, վարիկին գութան:

Հրաշալի՜ աշխարհ... Հինամուրց Գուշակ՝
Մարդկային կյանքին Յենց այդ տարադ,
Բայց ես պարթեցա իմ քնեն անուշակ,
Ափսո՛ս, որ տեսածս՝ էր մի լուկ երազ...

1858, Թիֆլիս

ԱՆԿԵՂՄ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Սրբաբանի անկյունում
Նստած էր բավողը մեղքի,
Եվ միջնորդը մարդկության
Հետ աթոռուն հրկնքի:

Նա էր արգեն ալեւոր
Վարդապետ մի վանական,
Ռըր զոհել էր շար աշխարհ
Երկնքի արքայության:

¹ Եսայի մարգարե. (Մաե. 66ա):

Նորա առջև շոքած էր
Մանկահասակ մի տիկին
Եվ տալիս էր համարը
Դեռ նոր գործած յուր մեղքին։

«Մի քանի օրով առաջ
Մեր դրացի Քարբարան
Քերտվ իմ բարկությունը,
Հայհոյեցի ես նորան։

Երբ որ անցավ բարկությունս,
Ես շատ ու շատ զղջացի
Եվ գնացի նորա մոտ,
Ներողություն խնդրեցի»։

«Օրհնյալ լինես, իմ դուստր,—
Քարբին տվեց պատասխան,—
Այդպես պետք էր կատարել
Քեզ աստուծո հրաման։

Միայն ասա՛, թե էլ ի՞նչ
Մեղքեր գործել ես, տիկին,
Որ քեզ ես տամ թողություն,
Ազտից սրբվի քո հոգին»։

Քաջալերված այդ հուսով՝
Սրբախնդիր մեր տիկին
Հառաջ տարավ խոստովանք,
Ունկն դնե քաբբին։

«Հախճապակյա մի գավաթ
Գնել էր իմ ամուսին,
Ձինեական գեղեցիկ
Գործ էր այն թանկ կարասին։

Մի օր անզգույշ կերպով
Նորան դիպա, կոտրեցի,

Երբ այրիկս հարց արավ,
Կատուն կոտրեց, ասացի:

Նա բարկացավ խիստ սաստիկ
Նվ պատժեց խղճիկ կատուն,
Զի նորա մեջ յուր սուրճը
Խմում էր ամեն առավտուն:

Բայց ինձ խիղճս տանջում է,
Որ կատուն իմ պատճառով,
Թեև ոչինչ մեղ չուներ,
Այնպես սաստիկ ծեծ կերավ:

Տիկինը շատ այդպիսի
Մեղքեր ծանր և թեթև,
Անկեղծորեն, պարզաբար
Թափում էր սուրբ հոր առջև:

Բայց գործել էր մի այլ մեղք,
Խոստովանելն էր դժվարի...
Զի պատկառանք և ամոթ
Կապ էին դրած լեզվին:

«Ասա՛, դուստր, թե ալլես
Փորձել է քեզ սատանան,
Զի ձեր բոլոր դադտնիքը
Պետք է գիտենա քահանան»:

Իսկ մեր տիկնոջ ամոթխած
Դեմքը փոխվեցավ իսկույն,
Նորա ճերմակ թըշերը
Կարմիր ներկեց վարդի գույն:

Բայց ուժգին էր նորա մեջ
Կրոնքի եռանդը մոլի,
Քան թե ամոթխածության
Պատկառանքը գովելի:

Այդ պատճառով նա թափեց
Գաղտնիքն յոր հոգուն,
Որոհեա խիստ կապակից
էր հիշատակն անցելուն:

Երբ որ սիրո կախարդը
Դեռ նոր թուիլ էր նորան,
Վրդովելով կուսական
Անմեղ սրտիկն աղչկան...

«Ինչու ես աղապ, նորահաս,
Աղչիկ էի իմ հոր տընում,
Մեր գրացի Իվանեն
Խեղճս, միտքս էր իմ տանում:

Նա սիրում էր ինձ, հայր սուրբ,
Ախտաբորբոր, ջերմ սիրով,
Մեր երկուսիս սրտերը
Կապված էր պինդ կապերով:

Ուղիղն առեմ ձեզ, հայր սուրբ
(Զի աստուծից չէ թաքուն),
Մինչև այսօր նորա սեր
Միշտ վառվում է իմ հոգում:

Նա է մի սիրուն տղա,
Սիրո՞ւն, որպես հրեշտակ,
Թեև աղքատ ծնողաց
է չքավոր, խեղճ զավակ:

Եվ մենք աստուծո առջև
Ուխտ էինք դրած երկուքով՝
Մեր սերն ամուսնության
Կապել ոսկի պսակով:

Բայց իմ լացն ու արտասուք
Անցան իզուր, անօգուտ,

Ջրկարացին մեղմացնել
Մոռացա սիրտն անդութ:

Նորա սրտիս սիրական
Ի վանեից զրկեցին
Եվ ինձ հարուստ, ծերունի,
Քոռ-Գևույին տվեցին:

Մինչև այսօր Քոռ-Գևոն
Ինձ թվում է որպեսզի,
Ի վանեի սերը քաղցր,
Պաշտելի է իմ առջև:

Քանի այդ բռնակալն
Եղավ խեղճիս ամուսին,
Էլ չըտեսա ես նորան՝
Իմ ցանկալի հին փեսին:

Այդ նախանձուտ ծերուն
Ինձ պահում է վանդակում.
Նա դահի՞ճ է, դու՞ չունի,
Ինձ աչքում է և մրկում:

Ես էլ նորան գինու մեջ
Թմրեցուցիչ արվի գեղ,
Նա թուլացավ և մնաց,
Որպես մեռյալ տեղն ու տեղ:

Գիշերային խոր պահուն
Ես դուրս եկա մեր ալպին,
Այնտեղ ինձ սպասում էր
Իմ սիրելին թանկագին:

Ավելորդ է մանրամասն
Պատմել ձեզ, հայր պատվական,
Դուք ինքներդ լավ գիտեք
Խուլությունքն ամեն չնկան...

Ես ձեզ բոլորը ճիշտ, անկեղծ
խոստովանեղա պարզաբար,
Ինչ ասալիս արանք ինձ վերա
Կըզներ, դուք եք խաբար:

Միայն խնդրում եմ, հայր սուրբ,
Այդ ինձ համար չէ թեթև...
Մի՞ պատվիրեք՝ Իվանեին
Չըսիրել այսուհետև»:

1858, <Ռիֆլիս>

ԿՅԱՆՔԻ ՀՈՍԱՆՔԸ

Ի՞նչ զվարճությամբ սահում են ժամեր
Գեղեցկափթիթ իմ կյանքիս գարնան,
Ի՞նչ անուշահոտ ծաղկում են վարդեր,
Զարդարում եղեմ անհոգ մանկության:

Սահում են ժամեր, վազում ժամանակ,
Բայց Կռոնոսի անիրավ ձեռքեր
Ամեն մի բույս քաղում են անհագ՝
Կյանքիս գրախտեն գեղեցիկ վարդեր...

Տիրում է սարսափ, զարհուրանք և դող,
Երբ մտածում եմ, ամեն մի վայրկյան.
Քանի քաջ հառաջ՝ դիմում եմ դեպ՝ հող,
Ուր մարդիկ անդարձ իջան հավիտյան:

Ի՞նչ է իմ կյանք, ուրեմն, մի ծաղիկ՝
Գարնան ոգիով բացված գեղեցիկ,
Գալիս է աշուն՝ տերևը թառմում,
Փչում է հողմը՝ փոշի է դառնում...

1860, Սալմաստ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՂԵ

Քանի տարի է, Հայրենիք սիրուն,
Դառն ցավերովդ եղել եմ ջունուն.
Մար ու ձոր ընկած՝ իրր խենթ Մաջնուն.
Վեր առ զբնարդ, մուսալդ գյուղացուն.
Ողբամք Հայաստան, ափսոս Հայաստան:

Մըֆնեցավ հայոց պաշտառ լուսատուն,
Խեթիվ հայեցավ Ակըն գերաբուն.
Միշտ այգսկես ձմեռ, երբ հապա գարուն.
Արի նըստեմք լամբ, ո՛վ Հայ իմաստուն:
Ողբամք Հայաս<տան, ափսոս Հայաստան>:

Վախում եմ, մի օր՝ անտեր, անպաշտպան,
Մեռնի այս հիվանդը, ո՛չ գեղ, ո՛չ զարման,
Ու այնպես կորչի ազգըն անըման,
Մեղ մնում է սուգ, ո՛վ Հայ գիտնական:
Ողբամք Հայաս<տան, ափսոս Հայաստան>:

Եկեր ի հանդես, սգավոր տեսարան.
Ո՛վ մեծըղ ներսես, Սահակ Պարթևյան,
Մեսրոպիկ և Մովսես՝ արփիք Թորգոմյան.
Եկե՛ք, երջանիկ Հարբըղ սրբազան:
Ողբամք Հայաս<տան, ափսոս Հայաստան>:

Ջրկան ազգասեր նախնի իշխաններ,
Յըրված է հոտը, չրկան ժողովներ.
Հալատն է միայն, ո՛չ միություն, ո՛չ սեր:
Էեր դու ողբակից, ով Խորենյան ծեր:
Ողբամք Հայաս<տան, ափսոս Հայաստան>:

Հայաստանի մեջ զանազան ազգեր,
Յուր խեղճ որդիքը պանդուխտ ու անտեր,
Քաղաքք ու ավանք անբլուրակ, ավեր,
Ավերակ ու անշեն են հայոց տներ:
Ողբամբ Հայաս<տան, ափսոս Հայաստան> :

Ինչո՞ւ դու աղաքես, ո՞վ վերին տնտես,
Հայոց խեղճ ազգը արեցիր անտես.
Ե՛րբ արդյոք մեզ դու լույս պիտի ծագես,
Ե՛րբ բարի իշխան մեզ պիտի կարգես:
Կանգնյա՛լ Հայաս<տան, ափսոս Հայաստան> :

Մի՛ թողուր, մի՛ թողուր ավեր Հայաստան.
Հարո՞ւ դու կրկին զազդըն անկենդան.
Կուր մեզ դու, լուր մեզ, փրկի՛չ բարեխնամ,
Փաշլեցո՞ւ կրկին փառքն Արարատյան.
Կանգնյա՛լ Հայաստան, ափսոս Հայաստան:

<1861, Ռւբիա>

ՀԱՅԻ ԿԱՂԱՆԴՐ

Համաշխարհային ժամացույց
 Զարկեց վաշրկյան յուր վերջին,
 Հին տարին տեղի տվեց
 Կաղանդին օր առաջին:

Դղյակների գազաթեն
 Գոռացին թնդանոթներ,
 Եվ բյուրավոր հրացայտ
 Որոտացին անոթներ:

Հարա՛յ- հրոց, աղաղակ,
 Երգ և աղոթք խառնաձայն,
 Խառնիճաղանջ ամբոխից
 Դեպի երկինք բարձրացան:

Շուկա, փողոց, հրապարակ
 Լի են մարդկանց բազմություն.
 Նորա ուրախ, խնդամիտ,
 Խումբ-խումբ շրջեն տընից տուն:

«Շնորհավոր նոր կաղանդ,
 Շնորհավոր նոր տարի»:
 Բարեմաղթում են շատ բախտ
 Եվ ասպաղա կլանք բարի:

Դու մի՛ ժպտա, դժբախտ հայ,
 Մի՛ նախանձիր օտարին,
 Քեզ համար չէ՞ բերկրություն,
 Քեզ համար չէ՞ նոր տարին:

Նա քեզ համար չէ՞ բերեւ
 Ո՛չ նոր կյանք, ո՛չ նոր օր,

Քեզ երեկն և այսօր՝
Նույն վիճակն է դարևոր...

Ի՞նչ գործեցիր դու հերվան
Իզուր վատնած քո տարում,
Ո՞ր թերությանց, ո՞ր կարճաց
Տվեցիր դու կատարում:

Պանդխտության վարանքից՝
Քո որդիքը ցիրուցան,
Դեպ՝ բնիկ յուրյանց երկիր,
Դարձա՞ն դեպի Հայաստան:

Թե՞ նորա դեռ թափառեն
Ամեն դոտի աշխարհաց,
Բոբիկ ոտքով, կիսամերկ,
Մուրանալու պատառ հաց:

Հայրենական յուր երկրում
Վաստակավոր մշակը
Բանեցնո՞ւմ է արորը,
Բարվո՞ք է յուր վիճակը:

Թե՞ նորա հողն աղայի
Ժառանգական է կալվածք,
Յուր որդիքը սովատանջ,
Չունեն տանում պատառ հաց:

Վտարեցա՞ն մեր միջին
Վասակների սև ոհմակ,
Թե՞ դեռ տիրեն Բրբիշո,
Պապ, Մերուժան և Սուրմակ:

Կրոնական մորիկով
Եղբայրը զատված մեղանից
Ազգայնության սուրբ ուխտով՝
Մեզ հետ եղա՞ն կապակից:

Թե՛՛ դեռևս պրոտաներ
Եվ եղվիաք դաժան՝
Մեր մեջ ձգեն հերձված,
Աղզն առնեն բաժան-բաժան:

Եվ ազա՞տ է մեր կրոնք
Մահմեդի հալածանքեն.
Թուրքն ու պարսիկ չե՞ն զրկում
Հային յուր սուրբ բաղձանքեն:

Թե՛՛ մեր դստերք գեղեցիկ,
Նշնված հայի տղային,
Քարշ են տալիս գեպ՝ հարեմ,
Տանեն թուրքի աղաչին:

Հալածեցի՞նք մեր միջեն
Այն դարևոր սև խավար,
Մացրի՞նք արհեստ, գիտություն
Եվ լուսավոր-դաւլափար:

Եվ մեր մանուկ սերունդին
Տվի՞նք մտավոր դարգացում,
Թե՛՛ դեռ Սաղմոս, Ժամագիրք
Տիրում են մեր դպրոցում:

Ո՛չ. Հային չէ նոր տարի,
Դեռ դժբախտ է մեր վիճակ,
Հալը դեռ հին ախտերի
Վայելում է դառն բաժակ...

Հայնժամ է մեր նոր տարի,
Երբ կընորոգվի մեր զրություն,
Մանկահասակ նոր կյանքով՝
Կստանանք նոր գոյություն:

ԹԱՔՈՒՅԱՆ ԳԱՆՁ

Ասեմ՝ աղջի, արմենուհի,
Թե քո աստված կըսիրես,
Զոհ՝ բողբ ծածկած դեմքեզ,
Գոնյա տեսնեմ քո երես:

Ասաց՝ լո՛ւ, ուր, ո՛վ մանուկ,
Դեռես անփորձ տղամարդ,
Մի՞թե չես տեսել ծածկոցում,
Նրբ վառվում է կարմիր վարդ:

Ասեմ՝ աղջի, արմենուհի,
Ցույց տո՛ւր, տեսնեմ քո աչեր,
Ի սեր աստծո, ինձ շնորհե
Քաղել քաղցրիկ զույգ պաշեր:

Ասաց՝ լո՛ւ, ո՛վ պատանի,
Ինչ հանդուգն ես զու եղել,
Մի՞թե չե՞ս տեսել երկնքում,
Նրբ փայլում են զույգ աստղեր:

Ասեմ՝ աղջի, արմենուհի,
Տեսնեմ ի՞նչ է քո ծոցում
Այնպես անուշ հոտով բուրում,
Ինձ բերում է հիացում:

Ասաց՝ լո՛ւ, զու, ով մանուկ,
Այնտեղ բուրում է թուրինջ,
Մի՞թե պարտեղում չես քաղել
Նուռն, լիմոն կամ նարինջ:

• • • • •
• • • • •
• • • • •
• • • • •
• • • • •

Ասաց՝ լռե՛, ով անամոթ,
Այդ պահանջն սեր և զոհ,
Դու նվիրես անձդ ինձի,
Որ ես լինեմ քեզնից զոհ:

1865, Սալմաստ

ՈՐԲ ՕՐԻՈՐԿ

Հայ օրիորդ եմ ես, քույրեր,
Հայաստանի երկրեն,
Որք օրիորդ եմ ես, քույրեր,
Հեռու իմ հոր աշխարհեն:

Ձար թշնամին դարձրուց ավեր
Իմ տնակը հայրենի,
Դերի վարեց քույր, եղբայրներ,
Ծնողքս զոհ եղան սրին:

Այժմ պանդուխտ՝ օտար աշխարհ
Թափառում եմ անտերունչ,
Օտար երկնի կամարի տակ
Ես քաշում եմ դառն շունչ:

Ո՛չ որ ինձի չէ ողորմում,
Ո՛ր տա խղճիս պատառ հաց.
Ո՛չ որի գույթ բնավ չէ շարժում
Իմ արտասուքն ու իմ լաց:

Դուք բաշխեցեք ինձ հաց, քույրեր,
Որ չըմեռնեմ սովեմեն,
Դուք հաղցրեք հալավ, քույրեր,
Որ չըսառչեմ ցրտեմեն:

Ես էլ ձեզ պես աղջիկ էի՝
Գոհարներով պճնված,

Ես չլ ձեռն աչեմ սիրուն էի՝
Ոսկիներով զարդարված:

Այժմ նայեք իմ երեսին,
Ուրախ նիհար, գունատ է,
Եվ իմ հանգչած թուխ աչերս
Ամեն տղա կըստես:

Բայց էր մի օր... երբ իմ ձեռքին
Կարոտ էին իշխանորդիք,
Որ իմ պսակի ճոխ փառքովը
Կատարեին հարսանիք:

Իսկ այժմ ինձ չ'արժանացնում
Գոնյա՜ չնչին հայացքի,
Ո՛չ մի մանուկ հայ տղամարդ,
Ո՛չ աղետո հայաղգի:

Մի՞թե այդչափ սառն սառած է
Ձեր սրտի մեջ հայ արյուն,
Որ տալ ձեր սերն դուք չեք կարող
Հայաստանի որբերուն:

Ճնճղիկն ունի յուր բույն՝
Լի կուշտ փորով օթելու,
Բայց ես չունեմ ոչ մի անկյուն՝
Անբախտ գլուխս դնելու:

Դուք սրբեցե՛ք, աղնիվ քույրեր,
Իմ արտասուք և իմ լաց,
Ինձ բաշխեցեք, ասածո համար,
Ուտելու մի պատառ հաց:

Հայ օրիորդ եմ ես, քույրեր,
Հայաստանի երկրեն,
Որք օրիորդ եմ ես, քույրեր,
Հեռու իմ հոր աշխարհեն...

1865, Ուրմի

ԻՄ՝ ՎԱՐԴԸ

Այն մի պարտեզ էր ճեմելիքներով,
Հուռ և միայնակ զբոսնում էի,
Քարմ ծաղիկների նախշուն գունեքով
Իսպառ հիացած՝ զմայլում էի:

Ուր թռչունները մին մինից սիրուն
Հնչեցնում էին գեղեցիկ երգեր,
Կարծես, քերովրեք անթիվ և անհուն
Քնթեռնում էին արբազան գրքեր:

Այդ մի երա՛զ էր... բայց կախարդական...
Քողեց իմ սրտում ցավի անհամար
Կամ շար վհուկի թլիամ գլուխական,
Որ կրակ վառեց հոգույս մեջ անմար...

Ինձ այն ժամանակ քանի՜ գեղեցիկ
Երևցավ նա այն ծառերի տակ,
Տխո՛ւր էր գեմքը, շրթունքը՝ մեջիկ,
Ուրախ բախտազուրկ, սղավոր հրեշտակ:

Գլխի ծամերն՝ արձակած անփուլի
Տատանվում էին թեթև գեպյուռեն,
Եվ կերպարանքի ամբողջ երևույթ
Էր խորհրդական և աստվածեղեն:

Նա մոտեցավ ինձ դանդաղ քայլերով,
Ո՛րքան վշտահար էին աչքերը...
Մի սիրտ գրավող, ցավալի ժպիտ
Արտափայլում էր երեսի վրա:

Նա գրկեց ինձի յուր թևիկներով,
Քանի՜ բերկրություն կար այն գրկի մեջ...
Ուր սերը բոլոր յուր ցնորքներով
Բոցավառվում էր սուրբ հրով անշեջ:

«Ահա՛ այդ վարդը, — նա ինձ ցույց տվեց, —
է մեր վիճակի ստույգ օրինակ...»:
Նա այդպես խոսեց, ինձ մենակ թողեց,
Ինքը շքացալ այն ծառերի տակ:

Նստեաա վարդը, ի՞նչ քնքշիկ վարդ,
Դեռ նոր էր բացվել կոկոն ու սաղարթ,
Դեռ նոր էր օդը նորանից ծրծում
Յուր եթերական անուշահոտություն:

Նստեաա վարդը... մի բուղբով
Դեղին ճանկերով էր նորան գրկել,
Եվ յուր պիղծ կուրծքին՝ սև նախանձով լի,
Այն ճոխ ծաղիկն էր նա պինդ ճնշել...

Աչքերիս առջև մթնեց, սևացավ,
Այն տեսարանը խռովեց իմ հոգին.
Սիրտս պաշարեց հազար ու մեկ ցավ,
Գլուխս բորբոքեց մի կրակ ուժգին:

Երեսս շուռ տվի, շուտով անց կացա,
Որ էլ չտեսնեմ այնպիսի հղեռ,
Ոչ այնքան հեռու, այլ խիստ մերձակա
Տեսա ես մի այլ ցավալի պատկեր:

Մի անբախտ սոխակ՝ վարդի ջերմ երգակ,
Նորա թուփի մոտ թռչում էր մենակ,
Թռչկոտում էր նա լուռ մրմնջելով,
Հոգնած թևիկները մեղմիկ շարժելով:

Նա աշխատում էր մոտենալ վարդին,
Բայց արգելում էր ավերակաց որդին,
Այն բռնակալն, այն զղվելի բուն,
Այն գիշակերը, դեմքով ահարկուն:

Սխալեք թրուռաց, ճըչաց, ճլվլաց,
Թափեց աչերեն շատ արտասուք, լաց,

Ռույլ թեկեները կախեց, վայր ընկաւ,
Վշտալի կուրծքը փուշերուն զարկաւ...

Նեաք ցցվեցաւ սրտումը անզոր,
«Վա՛րդն» էր սոխակի հառաչանք վերջին.
Այդ իմ սիրտն էր, որ մինչև այսօր
Կրում է յուր մեջ ացն վերքը խորին...

1865

ՆԱԻՆՁ ԽԱՅԵՅ

էլ չեմ հավատաւս ես քո խոսքերին,
Խաբեբա՛ւս դու, սիրուն օրիորդ,
Գու ինձ խոստացար հավիտյան սիրել,
Ուրիշին շահնեւ քո սիրույն հազորդ:

Քանի՞ երգումներ ինձ դու երգվեցիր,
Երկինք ու գետինք կոշեցիր վկա,
Մինչև մեր մահը... դու ուխտ կնքեցիր,
Բայց խոսքերիդ մեջ ճշտություն չըկա:

էլ չեմ հավատաւս ես քո խոսքերին,
Իզուր մի՛ թափիր աչքիդ արտասուք,
Ցնո՛ւրք է ձեր սերը՝ միշտ փոփոխական,
Հիմար կրքերի խաղալիք եք դուք:

Ա՛յդ էր քո խոստմունք... անսխիզ՝ ուխտազանց,
Սո՛ւտ է քո երգում, սո՛ւտ են քո խոսքեր,
Եվ ես սխալված էի շափազանց,
Որ զոհեցի քեզ իմ ազնիւ կրքեր:

Ես զոհեցի քեզ բոցեր սրբազան
Սիրո կրակով խնկված իմ սրտին,
Իսկ դու քո սիրտը տվիր, ո՛վ նազան,
Ինձանից զազանի ալ տղամարդին:

1865

ՔԵՅ

Երկու արհեստավոր մարդ՝
 Մինը կոշկակար, մյուսը դերձակ,
 Ման էին գալիս տոնն օրում
 Ուրախ սրտով, համարձակ:

— Գնանք, հզրայր, գինեատուն,
 Լավ քեֆ անենք միասին.
 Ի՞նչ կա, թե որ մսխըվի
 Մեր քանի մի արասին:

— Գնանք,— ասաց դերձակը,—
 Էլ չենք տեսնի էդպէս տոն,
 Կըզուրս բերե իմ ծախսը
 Երեկ կարած մեկ պալտոն:

— Գնանք,— կրկնեց կոշկակար,—
 Ես ծախել եմ մի կոշիկ,
 Նորա շնորհիվ կըլիմեմ
 Այսօր գինի անուշիկ:

— Ես էլ քնկեր ձեզի հետ,—
 Ասաց տերտերը բազմադետ,—
 Ես թաղեցի մի մեռել,
 Տասը մանեթ եմ տուել:

Բ Ա. Խ Տ

Ճանենքն այնտեղ են հավանվում.
ուր ուր մեզը կա:

Ա. Բ. Ա. Մ

Կար մի ժամանակ, որ հս էլ
էի ուրախ, երջանիկ,
Շողշողում էր իմ բախարի
Աստղը պայծառ, գեղեցիկ:

Ո՞վ չէր իմ սիրտ բարեկամ,
Ո՞ւմ չէի հս սիրելի,
Իմ մոլորթյունքն անդամ
էին հարդի, գովելի:

Քանզի լի էր իմ ցասիկ,
Առատ, ճոխ էր և սեղան,
Մինչ հալածող թշնամիքս
Քնքուշ եղբայր ինձ հղան:

Ամեն մարդ իմ պատվին
Դներ բարձր աստիճան,
Որպես մեղրը ճանճերից՝
Միշտ պատած էր իմ շրջան:

Ամեն բերան ջերմեռանդ
Հորինում է ինձ գովեստ,
Իմ հանճարն ու իմ տաղանդ
էին գերագույն և համեստ:

Ամեն մի գատարի խոսքիս
Պատասխանն էր միշտ «այո՛»,

Ձյունը սև է՝ ասեի,
«Սև՝ է, պարոն, սև՝, աչո՛ք»:

Ամեն հիմար գրվածքիս
(Թեև դաշլի շարական)
Գովասանքին չափ չկար,
էր վսեմ, անզուգական:

Որքան ես իմ խոսքերում
էի սխալ. շաղակրատ,
Բայց ոսկեզեն իմ բերնով
խոսում էր մեծն Սոկրատ:

Կեղծավորքն այդպիսի
Փաղաքշանաց փոխանորդ՝
Իմ վերջին կռակներին
էին ընկեր բաժանորդ:

Բայց երբ դարձավ անիվը
Չախնախանձ իմ բախտին,
Որպես օղեղեն ամրոց
Բոլորն անցան դառնագին:

Եվ հեռացան ամենքը,
Զի դատարկ էր իմ քսակ.
Թառամեցա՛վ կեղծավոր
Ձեռքով՝ հյուսված՝ իմ պսակ...

Խավարեցա՛վ, էսարձես թե,
Ոսկի ավուրց իմ արե,
Եվ ո՛չ ոք այնուհետև
Չէր ուզում տալ ինձ բարե:

Այդպես է միշտ աշխարհի
Անիծված կարգն ու կանոն,
Երբ բախտը ծովեց քեզանից,
Ծուռ է դժուր միշտ ջանոն...

Հրեշտակի լեզվով խոսեմ,
Ինչ կուզես դու մտածեմ,
Ո՞ւր բանի տեղ կըդնեմ,
Կասեն՝ խելքը ցնդած է:

Այժմ, եղբայր, իմացիր,
Քո հաշիվն և քո սակ,
Չունես կյանքի իրավունք,
Երբ դատարկ է քո քսակ:

1869, Թիֆլիս

ՀԱՅ ՕՐԻՈՐԴ

Հայ օրիորդ եմ ես, պարոն,
Սիրուն, սե-սե աչքերով,
Որ պատած են կամարածե
Բարակ, նխշած հոնքերով:

Վարդն ու մեխակ իմ թշերեն
Ստանում են պայծառ գույն,
Եվ քան զամեն ծաղիկներն՝
Ես բուրում եմ դերագույն:

Հայ օրիորդ եմ ես, պարոն,
Եվ հայ տղա կըսիրեմ,
Նորան միայն իմ սեր, իմ սիրտ
Հաճությամբ զոհ կըբերեմ:

Խավար օրին ես լույս կտամ,
Թե չըծագե արեգակ,
Եվ գիշերն ես մրցում եմ
Լուսնի հետը համարձակ:

Հայ օրիորդ եմ ես, պարոն,
Հայկա զավակ հարազատ,

Հայոց Երկրի հողի վերա
նս կըսիրեմ կյանք ազատ:

Շրթիս վերա եղեմական
Հոտով ծաղկել է մի վարդ,
Հեռո՛ւ, հեռո՛ւ, օտարական,
Թող քաղե հայ տղամարդ:

Հայ օրիորդ եմ ես, պարոն,
Ձեմ տալ իմ սերն օտարին,
Օտարի հետ ես չեմ վարի
Կյանքիս ունայն իմ տարին:

Ես սիրում եմ ընտանեկան
Կարն ու գործը տնային,
Ես սիրում եմ ուսում, արհեստ,
Կրոն, լեզու ազգային:

Հայ օրիորդ եմ ես, պարոն,
Ինձ համար է հայ տղան,
Մի՛ նախանձիր, օտարուհի,
Խի՛ հրապուրե դու նորան:

Քո թշերի շինծու դեղը
Վաղանցուկ է և դժգույն,
Ծոցիդ միջումն օձ է բնակվում,
Շրթունքիդ մեջ դրած է թույն:

Հայ օրիորդ եմ ես, պարոն,
Քնքուշ, համեստ, աննման,
Սիրե՛, սիրե՛ ինձ, հայ տղա,
Դու չես լինի փոշիման:

1869, Թիֆլիս

ԱՐՏԱՎԱՉԿ

Երէ զու յորս հեծցիս յԱզատ ի վեր
ի Մասիս, զհեզ կայցին բաշք, առայլն
յԱզատ ի վեր ի Մասիս. անզ կայցես
և զլոյս մի՛ տեսցես:

Խ Ո Ր Ն Ն Ա Յ Ի

Կախարդունհի վհուկները
Նոր շարիք են հնարում,
Այդահակա կնիկները՝
Վիշապները տաճարում:

Հույսը շողաց, ծագեց արև
Թուխ-թուխ ամպերու միջեն,
Մի ձիավոր անցաւ շուտով
Արտաշատա կամուրջեն:

Գինա գետի ափերու մոտ
Սև հեծույզը վազում էր,
Նա վազում էր որպես սև ծուխ,
Մտրից արագ թռչում էր:

Նորա վերա մի պատանի
Նստած էր քաջի նման,
Կապարճը լի էր նետերով,
Ուսին՝ ազեզ, լայն վահան:

Որտորդական յուր շները
Թափառում են սար ու ձոր,
Հոտ քաշելով՝ պտրում են
էրև, թռչուն նորանոր:

Թուփի մեջեն հանկարծակի
Վազեց կիսջր սոսկալի,
Սոսկալի էր ժանիքները,
Աչքերը վառ՝ կրակով լի:

Տեսա՛վ նորան Արտավազդը,
Կերա հասա՛վ ձիւնթաց,
Նւտեց նետը, վայրի կինջը
Ահեղ ձայնով որոտաց:

Օդը մթնեց, փռչին պատեց,
Բարձրացա՛վ թունդ մորիկ,
Եվ անդունդը խոր հատակից
Գոռաց ձայնով հուշմ սաստիկ:

Նոբա առջև բաց է լինում
Լայնաբերան մի վիհ-փոս,
Ուր որսորդն լուր ձիւս հետ
Ներս գլորվեց գլորահոս:

Կորա՛վ արին Արտավազդը,
Կորա՛վ խորին անդրնդում,
Հէր անէծքը նորան պատժեց,
Իրին նա շա՛տ էր ատում:

Իսկ Քաչրերը Մեծ Մասիսի
Գարբնեցին շեկ երկաթը,
Հափշտակած՝ Արարատի
Տառան նորան գազաթը:

Այնտեղ դրին խոր այրի մեջ,
Զեռքն ու ոտքը շղթայած,
Ուր Արտավազդ մինչ հավիտյան
Մնա այնտեղ բանտարկւած:

Զրհեռացան Արտավազդից
Յուր շները հաւատարիմ,
Զույգ շներն որսորդական
Մեւացին նորան մտերիմ:

Նոբա այնտեղ ամբողջ տարին
Կրծոտում են հաստ շղթան,

Կրծոտում են, որ արքային
Տան հնար աղատության:

Եվ մաշվում է ծանր շղթան,
Նա մաշվում է օրեցօր,
Փոքր է մնում, որ կորցնի
Զորությունն յուր հզոր:

Հայոց երկրի դարբինները,
Մեծ Զատիկի գիշերին,
Երեք անգամ ծանր մուրճը
Զարկում են յուրյանց սալին:

Նույն րոպեում ծանրանում են
Արտավազդա շղթայքը,
Որ չաղատվի, չըկարենա
Ջնշել բոլոր աշխարհը:

Մինչև այսօր արսորված է
Արտաշեսի քաջ որդին,
Վիշապաղանց դառն վրեժ
Մեծ տանջանք է յուր սրտին:

Աժդահակա կնիկները
Վիշապների տաճարում
Պար են պարում նվագներով
Եվ մեծ տոն են կատարում:

1869, Խորվիրապ

ՆՎԵՐ N...-Ի ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Միթե արյունով երկնային զբաղիր
Գրեց դժնդակ քո ճակատագիր,
Երկաթի կապանք, բանտ և աքսորանք,
Եվ հայրենիքից լինել տարագիր:

Այո՞, երբ կույր բախտ բաժաներ վիճակ,
Ընտրեցիր բաժին քեզ փշյա պսակ,
Անվահներ սրտով, հոժար, համարձակ
Խմեցիր կյանքի դառնության բաժակ:

Այդ քո սրբազան զոհաբերություն
Բաշխեց զիցական քեզ անմահություն,
Եվ քո անմոռաց վսեմ հիշատակը
Կավանդե հայր ապագա որդուն:

Դեռ մանկությունից այդ անգութ աշխարհ
Ուղղեց քո առջև փշոտ ճանապարհ,
Երբ դու չբավոր, անտեր, անխնամ,
Քո ծնողքներից որբացար իսպառ:

Յավալի հոգսը դառն աղբատություն
Զրթուլացրուց թափը քո բնություն,
Ուսում, գիտություն էր քո խնդրածը,
Քո սիրտը չըկապեց արծաթի շղթան:

Ն... քաղաքի կեղտոտ փողոցում
Փակված էիր դու խոնավ մի խրցում,
Ուր թորախտական բարակացավը
Բռնաբեր հազը զրեց քո ծոցում:

Բայց չէր քեզի փույթ ցավը մարմնավոր
Կամ աշխարհային վշտերն անսովոր,

Քո հոգին լի էր առողջ կյանքով,
Սիրտդ՝ ուժերի նոր, թարմ հոսանքով:

Եվ մեղորոշի հրապույրը փառքի
Զրգերեցին քո ո՛չ սիրտը, ո՛չ հոգին.
Դու նվիրեցիր բոլոր քո ջանքը
Հօգուտ հայրենյաց, հօգուտ քո ազգի:

Ազգն ի՞նչ փոխաբեն շնորհեց քեզ, անբախտ,
Եո եկան կրքեր, բորբոքվեց շար ախտ,
Եվ մոլենախանձ կղերի խրատով
Հայհոյեց քո գործը խուժանն ապերախտ...

1870, <Թիֆլիս>

ԱԶԳՈՒՐԱՑ

Դառն մահվան օրհասով՝
Մի մարդ թողեց լույս աշխարհ,
Դեպ Պլուտոնի պատռվյալեն
Ուղեորեց ճանապարհ:

Նա, անցնելով Ստիքսեն,
Դիմեց դեպի Տարտարոս,
Առաջը կտրեց դռնապան՝
Հրեշավորն Կերքերոս:

«Ի՞նչ ազգից ես», — հարցրուց
Երեքդիսյան ամեհին
(Իսկ խղճալի այն ոգուն
Սահման չըկար մեծ ահին):

«Ես Հռովմի սուրբ պապի
Եմ ուղղափառ կաթոլիկ», —
Ասաց ոգին, սարսափեն
Հատալ ձայնն յուր վախիկի:

«Ես ազգդ եմ հալացնում.
Հո՞ւյն ես, թո՞ւրք ես, թե՞ պարսիկ»:
Դողդողալով ուրվականն՝
Դարձյալ կրկնեց՝ կաթուղի:

«Կաթուղիին է կրոնքի
Եվ ո՞չ ազգի մի անուն,
Դու պատասխանե ինձ այն,
Ինչ քեզնից են հալացնում»:

«Ես չըզիտեմ ի՞նչ է ազգ,
Նոր եմ լսում ես այդ բառ.
Մեր հայրերի ուսմունքով՝
Կաթուղի եմ ուղղադիտ»:

Սարսափելի մի ծիծաղ
Ցնցեց շրթունք Կերբերին,
Դժգոհ սրտի յուր թունդը
Բերնից լորձունք վեր քերին:

«Ով չըզիտե ինչ ազգի
է հարազատ նա ծնունդ,
Նա անօրեն, անկանոն
Ամուսնության է սերունդ»:

Տարտարոսիցը հեռու
Այդ խուժանն աննշան
Առանձին կայարանում
Բնակվում են անդ բաժան:

Ուր թուեղ է հուրը քորքոքվում,
Եվ դժնի են վատաղիք,
Ուր օձ, կարիճ զոհերի
Քրքրում են լերդ, աղիք:

«Ահա՛ դուր», ցույց տվեց
Կերբերոսը վիթխարի:

Ողին դիմեց դեպ այն կողմ
Թույլ ոտքերով, անարի:

Դռան դռին նկարած էր
Լոյսլայի կերպարանք,
Եվ վերնագիր այդպիսի՝
Ազգութացնելի կացաբան:

Զարհուրելով ներս մտաւ
Եռանդամով մեր ողին,
Տեսաւ ազգութացնելի
Նա բազմութուն ահագին:

«Հասո՛ւ, ախպար, քե՞ղ էլ հոս
Զարքերը վռնդեցին...—
Կրակի միջից հարցրուց
Մերունի Սեբաստացին:—

էկո՛ւր, էկո՛ւր, քեզ պագնեմ,
Մեր աշխրբեն ի՞նչ խաբրիկ,
Ո՞ղջ, առո՞ղջ է մեր պապը,
Մեր սրբազան ծեր հայրիկ:

Մեր վենետիկու, վեննայի
Էնդո՞ր են մեր փարախներ,
Հայի ճըժեր որսալու
Կըբանի՞ն անոնց յարախներ»:

Զըկարաց պատասխանել
Դեռ ազգութաց այն ողին,
Զգեց վզիցն հաստ շղթան
Սոսկալի դե մի ահագին:

Եվ քարշ տվեց դեպ ներսը,
Ծծումբի վառ բոցերին,
Զարհուրելի դառնությամբ
Սկսեց տանջել յուր գերին:

Հուրը բորբոքեց, նա կոչեց.
«Ինչո՞ւ չըսեմ, թե եմ հայ...
Ինչո՞ւ ուրացամ ազգս...
Վա՛յ իմ գլխուս... վա՛յ... վա՛յ... վա՛յ...»:

1870

ՈՍԿՈՒ ՄԱԳԱՆ

Աղքատությունից հանկարծ մի պարոն
Եղավ բախտավոր, արծաթով հարուստ,
Տալիս էր խնջույք, զնում էր թատրոն,
Ունեւ ճոխ սեղան և հանգիստ ապրուստ:

Նա շինեց մի տուն՝ մեծ և փառավոր,
Մուտքն էր պատած պարտեզ, բուրաստան.
Եւ մարդիկ ամեն՝ աղքատ, մեծավոր,
Նորան հայրությամբ միշտ գլուխ կըտան:

Եւ զարմանալու չըկա մի առիթ,
Միշտ հեղաշրջիկ անիւլը կույր բախտին,
Հանկարծ բարձրացնէ մեկին մինչ զենիթ,
Մյուսին գլորէ զեպ խորն անդնդին:

Բայց մարդկանց զարմանքը չափիցն անցավ՝
Որտեղի՞ց արդյոք այդ նոր Կրեսոս
Առանց բրտինքի ոսկու տեր դարձավ,
Այդ հարցի լուծումն էր դժվար, ափսո՛ս:

Թե ինձնից հարցնեն, այս է պատասխան՝
Գանձարանումը նա մի ժամատան
Ամբողջ տասը տարի էր երեսփոխան,
Ուր գտավ առատ նա ոսկու մաղա՛ն...

1870, Թիֆլիս

ԿԻՐԹ ԶԱՇԱԿ

Ես չեմ սիրի սովորաբար
Ու չեմ գնա բազադին,
Որ աստուծո ողջ օրը
Զոռ է տալիս իր դադին:

Եվ գիշերն անհանգիստ
Նրա շոթքի շքիշքիոց,
Սարգի զահլա է տանում
Դաֆթարներին ողջ կապոց:

Գնա՛, կորչե՛ սովորաբար
Իր փողի անդուկներով,
Նրա արծաթը չէ բերում
Այրված սրտիս հանգիստ, զով:

Ես չեմ սիրի փեշաբար
Ու չեմ գնա ոսկերչին,
Նրա գոհարը չէ արժում
Սիրուն աղջկա մի պաշին:

Խիստ ազահ է ոսկերիչ,
Թեև ոսկու հետ խաղում
Եվ ժանգակեր մետաղից
Իր օգուտն է նա քաղում:

Գնա՛, կորչե՛ ոսկերիչ,
Նա է նույնպես մեքենա,
Որպես իր մուրճն ու փուքսը,
Ըրով իր գործը գործե նա:

Ես չեմ սիրի՝ քահանա
Ինչեմ գնա տերտերին,
Նա որսում է շիլափլավ՝
Սնունդ տալու իր փոքին:

Եւ զիշերն անդադար
Նրա սաղմոս, շարական
Ջեն իմ ականջներին
Անուշ ձայներ զուրեկան:

Թո՛ղ կորչե՛ տեր Մարկոսը,
Նա մի քուրմ է կեղծավոր
Եւ իր Մաշտոց, Տոնացույց
Շինեց ուսկան զորավոր:

Ես չեմ սիրի շինովնիկ,
Թեև ծերուկ գինեւալ,
Թո՛ղ թե ուներ նա գլուղեր,
Հարյուր հազար իմպերիալ:

Ես զգում եմ նայելով
Նրա ահագին քրթին,
Ուր սպիտակ բեղերը
Գեղին է ներկել բուռնոթին:

‘Ինտ’, կորչե՛ շինովնիկ,
Ինձ զարհուրանք է բերում,
Եւ արյունոտ ձեռքերին
Մահվան հոտ է միշտ բուրում:

Ես կըսիրեմ ստուգենտ,
Մի նորահաս ուսանող,
Սիրո պաշտող մտերիմ,
Գեղեցկության է հարգող:

Թեև նա ման է դալիս
Հին հագուստով, կոշիկը ծակ,
Պանդուկումը պարտք ունի,
Եւ գրպանն է միշտ դատարկ:

Բայց սրտումը կիրք ունի,
Բորբոքվում է նոր կյանքով:

Երակներումը վազում է
Արյունը ջերմ հոսանքով:

Երբ իմ առջև ծնկաչոք
Մորմորում է նա, լացում,
Եվ ախտալից աչերեն
Տաք արտասուք է բացում:

Քանի՜ ազդու հայտնությունք,
Որքա՜ն անուշ հրապույր,
Երբ բաղում է իմ թըշեն
Մի վարդենի տաք համբույր...

Կեցցե՛, կեցցե՛ ուսանող,
Նոր սերունդը մարդկության.
Ես իմ անձն և իմ սեր
Նրան կըղոհեմ հավիտյան:

1870, Քիֆուս

ՇՈՒՇԱՆ

«Շուշա՛ն, նստի՛, կարըդ կարի՛,
Հերիք այդքան ծուլանաս,
Այդ անիծված լուսամուտեն
Ե՛րբ պիտի դու հեռանաս»:

Ասաց մայրը բարկանալով՝
Մանկահասակ աղջկան,
Որ կանգնած էր, լուսամուտեն
Մտիկ կըտար դեպ շուկան:

Իսկ Շուշանը տհաճությամբ
Եկավ յուր տեղը նստեցալ,
Նորա դեմքը խիստ տխուր էր,
Եվ սրտումն ուներ ցավ:

Հանկարծ դրսեն անցնող կառքը
Սաստիկ ձայնով որոտաց,
Եվ Շուշանը կրկին վազեց,
Փակ լուսամուտն արեց բաց:

«Աղջի՛, նստի՛, կարըդ կարի,
Հերի՛ք նայես դու շուկան,
Այս առավոտ դու չես գործեւ,
Օրից անց է երեք ժամ»:

«Ամա՛ն, մայրի՛կ, հոգուդ մատաղ,—
Աղջիկն ասաց քնքշաբար,—
Ա՛յս բոպեհիս, ա՛յս բոպեհիս
Կըվերջացնեմ ես իմ կար»:

Բայց նա տեսավ, որ անցնողն
էր մի ծերուկ շինովնիկ,
Դեմքը խոժոռեց, տեղը դարձավ,
Հետքից կնքեց յուր մընիկ¹:

Առեց գործը, բայց էր տաղտուկ,
Նորա սիրտը վրդովւած էր,
Նորա սիրտը վրդովւած էր,
Նա չէր կարում համբերել:

Կրկին անգամ կառքի ձայնը
Հնչեց նորա ականջին,
Վազեց Շուշանը դեպ՝ լուսամուտ,
Ուխտյալ տեղումն առաջին:

«Աղջի՛, էլի՞ դու գնացիր,
Ա՛յս, աներես, անամոթ,
Ինչո՞ւ այսօր դու գըծւել ես,
Չես գործում այս առավոտ»:

¹ Մընիկ նշանակում է բաբաջուկ կամ բողմա, զույգ հին ձեռնահամայնությունից մնացած մի սովորություն է հայերի մեջ, երբ միմյնի կամենում են որեւից չար նյութել, ձեռքի հինգ մատը բաց արած կնքում են նորա երեսին:

«Մայրի՛կ մայրի՛կ, հոգսոյ մատաղ,
Մի՛ բարկացիր իմ վերա,
Այս րոպեիս, այս րոպեիս,
Սակըկարեմ իմ կարը»:

Նայեց Շուշան, մի ափիցեր
Անց էր կենում յուր կառքով,
Գեղեցիկ էր, մանկահասակ,
Թեթևած կողքին շնորհքով:

«Աղջի՛, արի՛, կարըդ կարի,
Հերի՛ք շուկան մտիկ տաս,
Հիմա կըգա վարժապետդ,
Դու չես սերտել դեռ քո դաս»:

Բայց աղջիկն էլ չըլսեց,
Թե ինչ փոսեց նորա մայր,
Ջեհիլ տղան կրակ վառեց
Նորա սրտումն անմար:

Նրկար այնպե՛ս աչքը ձգած
Մտիկ կաներ մեր Շուշան,
Մինչ պատանին շարժեց ձեռքով՝
Բազմախորհուրդ մի նշան...

1870, Թեֆլիս

ԹԻՖԼԻՍԵՅՈՒ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՅ

Վա՛տ, աղաթնիր, ներս, բերավ՝
Միր քաղկումը Եվրոպեն,
Քեփն ու սափեն դիփ կորավ,
Փըչացավ էսղանցոբեն...

Ո՞ւլ էր տեհի մե մանեթ,
Կախեթու գինու թունգին,
Մե աբասով էր առաջ,
էն էլ շատ-շատ խիստ թանգ գին:

Դե՛ արի դուն, իմ՝ պարուն,
Կուշտ փուրով խմե՛ գինի,
Ո՞ւլ կու գիմնա էդ միսին,
Շուտով կուտր չի նընդնի:

Ու էնպեսդ էլ էլ լոքոն,
Ցոցխալ, փիշխուլն ու զութիին,
Արնի գնով ծախում ին,
Ի՞նչ ձեռք կու տա միր խալիին:

Թե առնում իս՝ էղքան փուղ,
Դուն ի՞նչ սրտով պիտի տաս,
Թե չիս առնում՝ ուփրո վատ,
Ձուկիցը պաս կու մնաս:

Միտս է գալիս վաղօրոք,
Ճիպինի աղա Պոխրոն,
Ես, Ջանդակինց Թաթուխը,
Ի՞նչ մարդ էր էն օխերոն...

Մեկն էլ պաճո-Սոսիկոն,
Թուշինի աղա Ճանճուրը,

Ու Կոճըն-Արտեմը՝
Մախոխի տղի պուճուրը:

Դիփ էլ ազնիվ քաղկերցիք,
Սջախի վուրթիք պատվավուր,
Զըկեր միր մեջ շանճրադ,
Կոռ կամ Զոկ մոթրեւուր:

Օրթաճալումը դիփունանքս
Նստիլ ինք Քոփ ափին,
Ո՞վ կանա պատմիլ հիմա
Զովղն ու սափեն միր քեփին...

Սաղանդարնիր ունեինք՝
Ամենքը լավ-լավ տղա,
Նրանց համն էս ըժուկում
Ո՞վ է տըվի, իմ աղա:

Քեչալ-Դառչոն էր մեկը,
Ամենքը լավ կըճանաչեն,
Ո՞վ կարա ածիլ հիմա
Նրա թառն ու քամանչեն:

Ու էնպեսդ էլ Գիգուլին,
Եփի կոծեր իր դայիրան,
Սաղ աշխարքն արմըցած՝
Մտիկ կոնեք իր վրան:

Ա՛խ, քոռ-Գաբույի զուռնի
Գիտե՞ս ձենն ո՛ւր էր էրթում.
Սուղլակում կըլսեիր,
Եփի նա կ՝ոծեր Ռեկեթում:

Խոսրոենց Բաղդանոսի
Ո՞վ կոծե դիպըլիպիտոն,
Հասաի դոշաղ մասիարա,
Օյինբաղ էր էն կինտոն...

Զոփուրի տղա Մատուրի
Ճիանուրն ու սաղը...
Հիմի ի՞նչ աշըղ կո՛սե
էն թուրքի մուխամբաղը:

Մագրամ հիմի վուչ մեկը
Չեն մնացել էս աշխրբում...
Աստված օղորմի նրանց
Ամենքի էլ լիս հոքուն:

Նստիլ ինք Քռի ափին.
Լոբու տղա Յագուլը
Դամբ է գցում, նավեմեն
Դո՛ւրս է տալիս փիշխուլը...

Ափին կրակ ունինք վառած,
Վրեն պղինձն է դրած,
ՄԵ կողմից շալաղաջին
Շամփրով անում խորոված:

Մե կողմից էլ պղնձի մեջ
Ածում ինք սաղ ցոցխալը,
Դուն տի՛ս հիմի միր տղորց
Քեփի, զուլղի ղիփ հալը...

Տկճուրնիրով լավ գինին
Շարած ունինք շուրս կողմով,
Ամպա՛ր ասա՛, ի՞նչ գինի,
Լավ ռանգով, լավ համով:

Հազարփեշեն ձեռից ձեռ
Պտուտ է գալիս սլսլուն,
Խմե՛ ու խմե՛ գինին,
Վուրքան կուղիս, իմ պարուն:

Մափ ինք տալիս, դե՛, ծա՛փ տուր,
Հարա՛յ-հրո՛ց, ղիթինա՛...

Ո՞վ չի ուզի էդպես քեփ:
Գինի խմե, գրծանա:

Սաղանդարները զոռ ին տալի
Իրանց սաղին, շոնգուրին,
Բուշինի աղեն խաղում է
Հեստի զոչազ լեկուրին:

Ի՞նչ գլուխդ ցավացնիմ,
Կարճն ասիմ, իմ պարուն,
էհենց մինք սաղ մի շաբաթ
Քեփ արինք Օթիաճալում:

էնդու էդնեն քաղկումը
Միւր միսը հեսաբ արինք,
Մե մինալթուն կես շալի
Ամեն մեկս փըսոն տվինք:

Հիմի ո՞ւր է էն վոխտը,
Գնա՛ց... մեկ էլ յիդ չի գա,
Վուր էլ էնպեսդ քեփ անինք,
Ո՞ւր է էն գինին... էն ձուկը...

Վա՛տ աղաթնիր ներս բերավ
Միւր քաղկումը Եվրոպեն,
Քեփն ու սափեն դիփ կորավ,
Փըչացավ էսղանցորեն...

1871, Բիֆլիս

ԿՏԱՆ

Ա.

Թըվին հազար ութ հարուր
Օխտանասուն ու մեկին,
Հայուց քրոնիկոնի (°)
Ղփինոբիս Թըվի հընդին

Ես՝ Թոխմախինց՝ Զաքարյա,
Դեղեյուլ ու մամեյուլ՝
Սջախի վուրթի, բազկցի,
Յիտը սուրտից՝ պատվաւոր:

Ուշքս ու միտքս գլխումս,
Լալ՝ ուղուփով՝ խելացի,
Իմ մեղավոր ձեռքովս
էս անդերձը գըրեցի:

Իմ խոստովնահեր տերտերը՝
Տեր Ճիպինն ու Բաստամը,
Սոսիկոն ու Թաթուխը
Զորսնեկետ ին մոծամա:

Ճակտիս գիրը թամամ է,
Ես էլ շատ չիմ ապրի,
Երեք քսան տասնիրեք
Անց իմ կացրի էս տարի:

Ես շատ ումբըլի քաշեցի,
Շեն մնա աստծու տունը,
Քեփ ու սափա արեցի,
Դարդ չըմնաց իմ սրտումը:

Փուղ ու փարա դաղեցի,
Տուն ու տիզի տեր դառա,
Փողոցումը դուքանեիր
Ու մե քարվանսրա առա:

Սշխրբիս ամեն փառքիրը
Վիճիկեցի, լիացա,
Մագրամ՝ փուղիցը մենակ
Ջըլիս հս չըկշտացա...

Կախեթու գինին էնքան,
Վունց որ իմ դեղի կաթը,

Ես շատ անուշ արեցի,
Առա նրա լաղաթը:

Դու, զուրգիկ, խիղիլալեն
Միշտ դրած էր իմ սուփրում,
Առանց թերխաշ ցոցխալի
Ճաշ չիմ կերի իմ օրում:

Օրթաճալի բաղերում
Քեփ իմ արի համաշա,
Իմ զուռնայի ձենեմեն
Ո՞վ չէր դալի թամաշա:

Բայց ծերության հասակում
Դարդս էլավ անդարման,
Էլի աղքատ, առանց փուղ,
Ես գնում եմ գերեզման...

Բ

Իմ քաղկեդցի ախպրտիք,
Մեռնի՛մ ձիր աղնիվ հոգուն.
Ձի՛ղ ես օրթում եմ տալի՝
Զրկինինց եկեղեցուն:

Ձի՛ղ ես օրթում եմ տալի՝
Սուրբ Մողնի, սուրբ Բեկեթին,
Սուրբ Զիգրաշնին զորավուր,
Մեկեկ սուրբ Շահնաբաթին:

Վուր դուք էս օրես էդենն
էս իմ անդերձը կարթաք
Ու իմ գըջլտած հոքուն
Օղորմին էլ հիտը տաք:

Իմ կինքիս պատմութիւնը
Ձի՛ղ թո՛ղ ըլի օրինակ,

Ինձմեն դուք խիլք սովրեցեք,
Վուր չրմնաք խիղճ, դարտակ:

Նրբ արևի դուր ծեփին
Աստըծուն ալսթեփնի կոնիք,
Ան ձիւ դուշմենի գլխին
Ուշունց, անիծք կու թափիք:

Պարտական ըլիք, թե չասիք
էս անիծքնիրն՝ էսթալուր.
«Սուրփ Բեթխային, Թաժմինդա,
Ծիրանալուր զորալուր,

Ըշկուկը, վարժապետի
Կրե՛ք քարքանդ, բրիշակ,
Վուր միր վուրթիբը խիլքեմեն
Զրին ու չղառնան էշակ»:

Ա՛խ, ի՛նչ ասիմ, ակաղըրտինք,
 Հշկուկը մոզսնողին.
 Վարժիքս ուսման տվի
 (Սփռո՛ւս մսխած իմ փուղին...):

Բայց դուս էկան շարլատան,
Իմ տունն արին վիրան,
Շալի-բիստիս մսխեցին,
Զան ու ջիգարս կեռան...

9.

Իմ քաղկեցի ախպրերսիր,
Բարիկամներ, իմ ընկերք,
Հեռու պահեք ըշկույնմեն
Ձեր տղերքն ու աղջրկերքս:

էդ ուսում տաւ թանր
Դրուստ անիծք է, դիւախ.

Ուր վերթունք ուսում կուտա,
Նա տուտուց է ու սարսաղ:

Զիր տղերքը թաղ սովորին՝
Վրացելար գրիլ-կարթալ,
էլ չէ նրանց հարկավոր
Ուրիշ բանով ուսում տալ:

Աղջկերանցը խո պետքը չէ,
Վեր կստունք էլ սովորին՝
Ու սիրեկինին գիր պրին,
Զհեղ տղերք հուրս անին:

Զիր քուլփանի հիտ խոսիք
Ամեն վուխտ վրացելար,
Հայուց լիլուն պետքը չէ,
Անճոռնի է ու խավար:

Թե հաշնվար դուք խոսիք,
Ան սովրեցընիք ձիր տղերքին,
Աստված վկա, էն կինքում
էլ չի պրծնի ձիր հորին:

Զիդ կըպրի կարասումը
Կերե վառած թեժ կրակ,
Զուն ձիր վերթիքը կուլին՝
Կոռ ու զոկ, շանճրագ:

Հայնվար դուք մեկ մեկուն
Զըլի վուր բարեներ տաք,
Ան ձիր մեռելի հոբուն՝
էդ լիլվով աղոթք կարթաք:

Զուն հաշնվար աղոթքը
Աստուծ իսկի չի լրսի,
Աստուծ ինքը վրացելար
Միշտ կոսե ու կու խոսի:

Զիր, կնանիքը, աղամարդիկ,
Թե մեղքլին կոնին առք,
Վրացեվար վուխը ասին,
Վուր ընդունվի արտըսուր:

Թե վուր Թեկեթ, խոթերա
Զիր քուվաթնով ուխտ պնար,
Վրացեվար սրբիերուն
Զիր աղսթնիրը կարթար:

Վուր ձիր լեզուն հասկանան
Ու կատարին ձիր մուրադ,
Հայոց լեզվի աղսթնով
Որբիերուն կոնիք տնադ:

Գ.

Զիր տներումը հայերից
Դուր չըպահիր քոժ ու բիջ,
Թե վուր պահիր, ձիր գլխին
Կուլի աստժու մինձ պատիժ:

Չունքի ձիր պտիկները
Կուլի վուր նրանցմեն սովրին
Հայոց լեզվի խոսիլը,
Կոռ գառնան ու գլժվին:

Միշտ վրացի, իմերեկ,
Թուշ ու խեվսուր, օսերուն
Պահեցեք ձիր տներում,
Վուր լավ կոթին ձիր վուրթուն:

Զիր լուքներու դավթարը
Չլի վուր գրիք հայեվար,
Վրացեվար գրեցեր,
Լավ շնորհով, մարթավար:

Թե հայեւլար դուք գրիք,
Կուլի տուտուց մի հեքիաթ,
Ու աստուծ ձիր առուտըրին
Ձի տա խեր ու բարաքաթ:

Ձիդ, գեթազւլա, մի բան էլ
Միտս էբի սուրբ Թելեթ.
Թե ուզում իք փուղ դադիլ,
Պիտի ծախիք ղալբ բիլեթ:

Շանփուրի տղեն՝ Բուրնութին,
Հաղարներով դադեցին,
Ջազրանիցեմեն բերին
Շինովի ասիգնացին:

Չուն հալալ աշխատանքով
Ո՞վ դադի միլիոննիր.
Հառամ փուղն էր, վուր շինից
Փաբրիկեք ու մինձ տընիր:

Ուխտ դրեցեք՝ ձիր կինքում
Տասն անգամ կուտր նընդնիլ,
Ու հարյուր հաղարներով
Ամեն դամին կըլանիլ:

էն վուխտը դուք կու թողնիր
Ձիր տղերանցը անգուման՝
Միլիոններով մանեթնիր
Ու հարուր հաղար թուման:

էստունցմեն մի ամանչիք,
էս է հիմի աղաթը.
Հառամ փուղը հալալ է՝
Վունց վուր ձիր դեդի կաթը:

Նետավի, ինձի աստուծ
Ծիրութինս դարձըներ,

Ան իմ գեղեն՝ Կեկեկուն,
Ինձ նորից վուրթի ծներ:

Մեկեկ կուտար նընդենի,
Լճեկեկ փողորաթ բռնեի,
Ու նրա էղնեն ուրախ,
Հանգիստ սրտով մեռնեի...

Ե

Բայց հիմի ջէր աշխրբից
Չէ կշտացի իմ աչքը.
Երբ վուր ես փիքր իմ անում,
էն կինքումը բան չըկա...

Ասում ին՝ բաղ ու բաղչա
Ունի աստըծու դրախտը.
Թե ինձ էնտեղ կու տանին,
Ինչ լալ կուլի էն վախտը:

Ա՛խ, միւր Օրթաճալի պես
Վո՞ւնց կուլի էն բաղն ու բախչեն,
Ո՞վ է տըվի էնտեղ քեփի,
Զուռնա, դափն ու քամանչեն:

Ասում ին՝ արթարնիրուն
Գինի կու տան անպատճառ,
Բայց էն գինին վո՞ւնց կուլի
Կախեթու քաղցըր մաճառ:

Ասում ին՝ էն կինքումը
Մարդիկ վուչինչ չին ուտում.
Աստըծու փառքով կշտացած՝
Մարդն ուրախ է իր սրտում:

Դե՛, արի՛ դու դիմացիր,
Ի՞նչ պիտ ըլի քու հալը,

Երբ սուփրում շունենաս:
Գինի, զուրգել, խիզլալա:

Ասում ին՝ էն կինքումը
Մարդիք տընիլ չին շինում:
Վուչ մշակնիր բանում ին
Միրզոնի մաշինում:

Վուչ աստուծն իր փուղով
Շինում է մի կաղարամ,
Վուչ հրիշտակնիրին պրավիտնա,
Կունենա մարդ հուզրումա:

Թե վուր զուրթ՝ ըլի էստունք,
Վալի՛ մե, էլ չի ըլի փողրաթ.
Ինչո՞վ պիտի փուղ դադիս,
Տուն, տիղ պահիս ու քուլփաթ:

Զիղ-դեթաղվա, բաղկըցիք,
է՛դ խոսքիրը միտը բերե՛ք,
Քանի սաղ իք քեփ արեք,
Փուղ դադե՛ք, անուն հանեք:

Արքայութենում, ախպըրտիք,
էնտեղ վունչին՝ ձիւ չին տալ.
Վո՛ւչ Ստանիսլավ, վո՛ւչ Աննա,
Վո՛ւչ օսկեմեն մինձ մենդալ:

Արքայութենում, ախպըրտիք,
Փողրաթ չըկա, փուղ չըկա,
Ինչո՞վ պիտի լիանա
Փուղի կարոտ միր աչքը:

Հրիշտակնիրը էնտեղ
Աղքատ, տկուր ին դիփուն.
Ումի՞ց պիտի փուղ գըջլինք,
Վա՛յ միր օրին, միր հոբունն..
1871, Թիֆլիս

Բնականում հն՝ Օսան,
Գոհ չեն մարդիք քո լարերից.
Բե դու քարչ ես ընկնում
Ջեհիլ ողորց շքիներից:

Էդպես մ'արա, ասում են,
Կոտրած աման կը դառնաս,
Ո՛չ ուրիշը կառնե բեղ,
Ո՛չ ձեր տանում պետք կը դաս:

Հողե՛մ գլուխն ասողին,
Միթե չե՞ս գիտում, աստված
Ջեհիլ աղեն ու աղջիկ
Միմյանց համար է ստեղծած:

Ման եմ գալիս բուրլարով,
«Օսան, — ասում է դեղեն, —
Ամո՛թ է, ինչո՞ւ է դբան
Մտիկ կը տաս-դես ու դեն:

Ուղիղ գնա քո ճամփան,
Դեմքդ ցույց տուր ամոթխած.
Որ նայողի աչքերուն
Պարկեշտ աղջիկ՝ ձեանտաս:

Ա՛խ, ի՞նչ անի Օսանը,
Նա ո՞ր ջուրն ընկընի,
Որ իր սրտի դարդերեն
Շուտով մեռնի, պրծնի...

Երբ որ ջեհիլ մի տղա
Անց է կենում իմ մոտեն,
Ո՞նց համբերի՞ Օսանը,
Մտիկ չը տա դես ու դեն:

Զէ՛, քանի ես կյանք ունեմ,
Զեհիլ տղա կըսիրեմ,
Առանց քեփի ո՞նց ապրեմ,
Ո՞նց իմ դարդին համբերեմ:

Թո՛ղ ողջ լինի իմ հերը,
Նըրա փողի սընդուկը,
Կըկատարե իմ սրտի
Խիստ ցանկալի փափագը:

Նա կըտա իմ օժիտը՝
Մանեթներ հազար քսան,
Ու կըգնե ինձ համար
Սրտիս ուզած լավ փեսան:

Աչքը տրաքի՛ Սոփոյին,
Նըրա հերը փող չունի,
Թող մոր տանումը պառավի,
Առանց սիրուն փեսայի:

Զէ՛, քանի ես կյանք ունեմ,
Զեհիլ տղա կըսիրեմ,
Առանց քեփի ո՞նց ապրեմ,
Ո՞նց իմ դարդին համբերեմ:

Զեհիլ տղա կըսիրե,
Ու քեֆ կանե միշտ Օսան,
Գլուխ քարին, որ մարդիկ
Յուր վերա վատ կըխոսան...
1871, Թիֆլիս

ՄՈՒԱ

Էս ամսումը մեր քաղքում
Եկել է մի նոր մողա.
Ի՛նչ գեղեցիկ, ի՛նչ սիրուն,
Հրաշք ասեմ, հավատա՛:

«Քո արեւը, է՛յ Նինո,—
Ասաց նորան մեր Լիզեն,—
էդպիսի սիրուն մողա
Ջեր չէ եկած Փարիզին։

Կեկեկն ու Նատաշան
էս նոր մողի նոր շորով
էրեկ շ ի կ ո վ հագնված՝
Պտըտում էին փողոցով։

Բայց ես տխուր, ամոթից
Տանիցը դուրս չեմ գնում,
Ջի իմ շորի տեսակը
Հիմա ո՛չ ով չէ հագնում։

Ա՛խ, մեռնում եմ նախանձից,
Երբ ուրիշն է հագնված,
Ես տընումն քնկած եմ,
Որպես մի խեղճ բանտարկված»։

«Դարդ մի՛ արա, իմ քույրիկ,—
Ասաց Նինոն մեր Լիզին,—
Գնա մարդեղ դու փող բե՛ր,
Դիմենք մողնի մազազին։

Ո՛ւմ կնկանիցն ես պակաս,
Որ մողիցը հտ մնաս,
Գործն այլ է, երբ որ դու
Մսխելու փող շունենաս»։

«Ա՛խ, անբախտ եմ ես, Նինո,—
Լիզեն տվեց պատասխան,—
Թեև ունեմ ամուսին՝
Հարուստ, ծերուկ մի իշխան։

Գրո՞ղը տանե թո՛ղ նորան,
Գուցե ես էլ պրծընեմ,

Նա ինձ համար չէ առնում
Մոզնի շորեր, որ հագնեմ:

Ես էլ նորա շիզրիցը
Մի ուրիշին կըսիրեմ,
Նա կառնե ինձի համար
Մոզնի շորեր, որ հագնեմ»:

1871, Թիֆլիս

ՓՈՂ

Երբ շիշով աղնիվ գինին
Դրած է սեղանիս վերան,
Երբ արծաթով պարարտ է
Իմ փողերի պահարան,

Եվ թանկագին ցիգարը
Իմ բերնումը ծխում է,
Հրաքորքոք իմ սրտին
Քանի՜ մտքեր բըխում է...

Իմ գրիչը թունդ վազում է
Ոգևորված այդ պահուն,
Եվ հրգերս տողվում հն
Կոկ, հանգավոր և սահուն:

Բայց երբ որ գինի չըկա,
Երբ դարտակ է իմ գրպան,
Մտածում եմ, մտածում,
Մտքիս չէ գալիս մի բան:

Աշխատում եմ աղամա
Անհամ հանգեր կարկատել,
Իսկ սատանան՝ նույն թամբուն
Սովոր է միշտ ընդհատել:

Դուռը ճռաց, դուքանչին՝
Պարտքի՛ հաշիվ ներս բերավ;
Բուրբ մտքերս ցնդեցան,
Սրտիս աշխույժը կորավ։

Տեսանում՝ եմ, իմ մոլեղան՝
Նա էլ հեռացավ իսկույն,
Երբ որ տեսավ նա ռեխը
Խանութպանին այն տժողույն։

Հա՛, վախեցավ խղճալին,
Զիցե՛ ուղեմ՝ իրմեն պարտք,
Ա՛խ, և քեզ մոտ, է՛յ թշվառ,
Կորուսե՞լ եմ ես իմ վարկ։...

1871, Թիֆլիս

ԱՌԻՅՈՒՊԱՅԵ

Վաղ առավոտ զարթնեցա
Ես անհանգիստ իմ քնից,
Աղախինս մոտ եկավ,
Տխուր դեմքով հայտնեց։

«Աղա, էսօր մենք շունենք՝
Ո՛չ վառե՛լու ածխաքար,
Դուք կըմնաք առանց թեյ,
Ո՛չ շաչ ունենք, ո՛չ շաքար»։

Այդ բոթաբեր խաբարը
Ինձ պատճառեց վրդովմունք,
Եվ խռոված իմ սրտի
Սաստիկ՝ եղավ՝ խիստ հուզմունք։

Քանզի այսօր իմ գրպան
Փողից փարատ էր իսպառ,

Եվ շունեի ոչ մի բան
Ուղարկելու հս բաղար:

Փայփայելով աղախնուս
Փափկիկ գիսակ շիկահեր,
Եվ գրկեցի նորա մեջք,
Համբուրեցի զույգ թշեր:

«Առանց թեյի, ա՛խ, Մաշա,
Չէ կարելի, դնա՛ բաղար,
Դու ծանոթներ շատ ունես,
Մի տեղից առ անվճար»:

«Վատ է, աղա, ժամանակ,
Հիմա անփող ի՞նչ կըտան,
Այժմ առանց դրավի
Հաղիվ մարդի կըհավատան»:

Ի՞նչ էր մնացել, էլ ի՞նչ կար,
Որ Մաշան բաղար տանի,
Գրավված էին բոլորը՝
Ժամացույց, թանկ մատանին:

«Ահա՛, Մաշա, իմ կայքից
Մնացորդն այդ վերջին,
Տա՛ր փողոցում վաճառե,
Թեև գին տան խիստ չնչին»:

Այս ասելով՝ տվեցի
Երգերիս ժողովածուն,
Գնաց շաքար գնելու
Իմ սկսմանյալ հարսնացուն:

Բայց մեծ եղավ իմ զարմանք,
Երբ որ գիրքը թևքի տակ,
Առանց ոչինչ գնելու՝
Մաշան ետ դարձավ դարտակ:

«Ողջ բաղարը ման եկա,—
Ասաց նա ինձ վշտագին,—
Գիրքդ ամենին ցույց տվի,
Մարդ չըտրվաւ գրոշ գին»

Տարա մանրութ ծախողին,
Ասաց՝ ինձ չէ պետքական,
Այդ մրոտած թղթերից
Ինձ մոտ այժմ խիստ շատ կան»

Թե թերթերը լինեին
Մի փոքր լայն և երկար,
Լոբի, փըլփիլ փաթթելու
Մեղի համար պետք կըզար»

Ասացի՝ հին դաւթար չէ,
Այլ տաղեր են՝ կոկ, քնքուշ,
Հայոց անբախտ պոետի
Դոքա երգեր են անուշ»

Թըթիկեցրուց ուխը,
Պատասխանեց դուքանչին.
Այժմ այդպիսի գրքերը
Անարգ լաթեր են շնչին»

Կատաղության արյունը
Բորբոքվեցաւ իմ գլխում,
Ես մոռացաւ իմ թեյը,
Նախաճաշիկ, կերութեամբ»

«Ուղիղ է ասել, Մաշա,
Այն խելացի դուքանչին,
Այժմ մեր գրվածքներն,
Այո՛, լաթեր են շնչին—

Քան թե շինել նրանց ջնջոց,
Լաւ է վառել մեզ կրակ,
Գիտեմ, փայտդ էլ պրծել է,
Թող տաքանա գեթ սենյակ»

Ես ձգեցի, անխնա,
Բոցերումը կրակին
Իմ անքուն գիշերների
Ճգնաց ծնունդն անգին:

Եվ ես, նստած սառնասիրտ,
Նայում էի խարույկին,
Որտեղ ոսկի կայծերով
Խորովվում էր իմ հոգին...

Խեղճ առատո-ղա-ֆի.
Ահա՛ մեր գործը, հայն՛ր,
Օղակ-օղակ ծուխի հետ
Վերցնողում են դեպի այեր:

Որկար մարած մոխիրին
Նայում էի տխրագին,
Հանկարծ ինձ թեյ ներս բերավ
Սիրուն Մաշան իմ անգին:

«Ուսկի՞ց բերար դու թեյը,—
Հարց արի հս,— Մաշա ջան»:
Ասաց. «Գրավ դրեցի
Իմ ոսկի ապարանջան»:
1871, Թիֆլիս:

ՈՒՐ Է ԻՄ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

Հայրենիքն, ու սիրելի հայրենիքն եղի՜ր դու կից.
Այնտեղ են ու գոռոքյան բուն արմատները:

Շ Ի Լ Լ Ե Ր

Ա.

Կարծես Կայենի անեծքով նախկին՝
Թափառում եմ հս. քաղաքից քաղաք,
Եվ անգութ բախտն ուժգին և ուժգին
Հալածում է ինձ ընդ ծով և ցամաք:

Իսկ այժմ՝ րեպո՞րտը Դենամի Թեոդորի աստան,
Օդն է քաղցրաշունչը, երկինքն՝ սրբալուստ և ջինջ,
Ուր անուշահոտ շնչի բուրաստան,
Եվ մշտագարուն՝ ծաղկում է նախքինը:

Ուր մարմարիոն շատրվանի մոտ,
Սիրուն հարեմը շոքած առաջին,
Արբված ղեյլանի ծխովն ամբարհոտ՝
Անուշ բերկրությամբ ասորում է հաջին:

Ո՛չ, չարժե բնակվել այնպիսի երկրում,
Ուր չըկա օրենք, չըկա և աստված,
Ուր բռնակալը միշտ թուր է կրում՝
Անմեղ զոհերի արյունով ներկված:

Քրիստոնյա հային խո՛րթ է Պարսկաստան,
Ուր ձայն զանգակի չէ հնչում ականջիս,
Որպես հնդկական պարիս-պիղծ խոտան,
Պարսիկը զգլանոք ինձ կոչն նախնու:

Բ

Ուրեմն՝ լավ է դիմել՝ Տաճկաստանի
Դեպի տերությունն հզոր սուլթանի,
Կիսալուսնի տակ խնդրել աղաստան,
Անդ ասրել կարի ամեն կենդանի:

Հարուստ է երկիրն, և դաշտ վարդենի
Ոռոգեն ջրով Տիգրիս և Ծփրատ,
Անդ մշտականաչ ծաղկի ձիթենի,
Հացն և գինին էժան են, առատ:

Անդ ճորիս հարեմում օսմանցի խաթուն
Սեր է գրգռում ամեն մի բուսի,
Իսկ լեռի-սեամորթ ներքինին արթուն
Հսկի հարեմին, որպես քերովբե:

Եվ զվարճասեր Օսմանի որդին
Յուր օձապտույտ ծխե նարդիլեն,
Սերիցը սառած հեշտասեր սրտին
Բորբոր է տալիս միշտ դառն զահւլեն:

Ո՛չ, Տաճկաստանում չունեմ ես դադար,
Ուր հալածասեր ոգին Ղորանի
Ճնշում է հայի իրավունքն արդար,
Կոշում է գյուղուր, խնզըր յաբանի...

Գ.

Դեպի Գաղիա ուրեմն դիմել,
Հեղափոխության բնիկ օրորան,
Արթուն կյանքի ճոխ վարդեր քաղել,
Աղատ իրավանդ է անդ կայարան:

Անդ շքկա հարեմ, շքկան ներքինիք,
Այնտեղ է ջեննաթ, ժպտում են հուրիք,
Անդ մուզիկայի ձայնը չէ լռում,
Եվ անուշահոտ փրփրում են գինիք:

Ուր կախարդական Պարիզ գեղասեր՝
Համաշխարհական մողայի օջախ,
Գեղեցիկ սեռին վառում է միշտ սեր,
Պշրանք-պաճուճանք դարբնելով հաճախ:

Դեպի Գաղիա, Պարի՛զ, սիրելիք,
Դեպ՝ մուղաների նորոգ հայրենիք.
Սիրել գեղարվեստ, պաշտել կնանիք,
Մանուկ գորության քաղել թարմ դափնիք:

Իսկ այդ բերկրությունը չե՛ն, չե՛ն ինձ համար,
Նորա հրճվանք չեն բերում սրտիս,
Երբ կաթուղիք կոչե ինձ հիմար,
Հերետիկ բառը կնքե ճակատիս...

Դեպի Գերմանիա էլ լաւ է դիմել,
Արհեստ, դիտութեան է անդ կենտրոն,
Պրուսականների հետ դարեջուր քամել,
Անաղուտ լուսով փայլե անդ կրոն:

Անդ ազոսի մեջ երկրին արգաւանդ՝
Հատու արորի խոփն է փայլում,
Ազատ մշակի երգին ջերմեռանդ
Միշտ անցավորի հոգին է զմայլում:

Եվ հաղարավոր գործատներում
Զորավոր շոգին դարձնում է շարխեր,
Օտար աշխարհից արծաթ է բերում
Արհեստով մշակած երկրին բերբեր:

Ուր պատվի պաշտպան՝ ահեղ հրացան,
Ազատիրական վառվեց կրակով,
Աստղերից վերե, վերե բարձրացան
Դրոշի փառքն ազգին քաջագով:

Բայց ի՞նչ շատ ինձի փառքն օտարի
Եվ գերմանացու միշտ թթված ռեխ,
Երբ նա ինձ չի տալ, անվարձ կամ ձրի,
Յուր հոտած կալբաս, շորացած տրեխ:

և

Ռուսաստանում լաւ է ինձ համար,
Հնարավոր է հանգիստ ապրուստի,
Կյանքն այնտեղ անհոգ է, հարմար,
Իսկ պետութեանն՝ յուր փառքով հարուստ:

Այնտեղ միմյանց հետ գոհհիկ-մուծիկ
Ապրում են որպէս սանահեր-սանիկ,
Եվ լիքը բաժակ թթված կըլտասոյ
Ուրախ է մշակ և շատ երջանիկ:

Այնտեղ ոխ, նախանձ ծանոթ չէ մարդկանց,
 Հանկարծ հայհոյանք, ապտակ և կռիւ,
 Իսկ երբ որ մեկը դեմ արեց վողկան,
 Հաշտւում են կրկին սիրո համբուրիւ:

Եւ ջինջ-կապուտակ աշերը ռուսալէի
 Քովում են մարդի և՛ սիրտ, և՛ հոգի:
 Ա՛խ, որպէս նորա հնազանդւում են,
 Երբ գրկում ես նոցա մեջք սիրամարդի:

* * * * *

Զ.

Գնամ Հայաստան՝ իմ բնիկ հայրենիք,
 Մեր քաջ նախահարց արյունով սրբւած,
 Ուր ստեղծագործության առաջին կնիք
 Արարիչ ձեռքով գրոշմեց աստված:

Անդ առավոտյան երգը սոխակին
 Հիշեցնում է միշտ կորուսյալ Եդեմ,
 Եւ տղամարդի կախարդե հոգին
 Սեռակ աշերն կուսին լուսաղեմ:

Անդ փլատակաց մեջ տվիր գրախտին
 Գեռ անմահների հնչւում է քնար,
 Կանաչ, ծաղկազարդ վառւում է գետին,
 Վաղորդյան ցողը սփռում է գոհար:

Հարո՛ւստ բնություն, ջուրը մեղրահամ,
 Օղը քաղցրաշունչ, մարդիկը բարի,
 Կանայքը սիրուն, իսկ ժողովուրդը
 Ժիր և գործունյա է ամբողջ տարի...

Տիրում է խավար և աղքատություն,
 Մշակը թշվառ գործում է, գործում,

Աղան խլում է դառն աշխատանքը,
Նորա արյունը քամում է, ծծում...

Է

Սիրո՞ւն Հայաստան, ուր Աղամ, Եվան,
Ադինյան Եդեմ՝ ստեղծեց Նհովան,
Ուսկից բխելով Փիսովն և Գեհուն՝
Ջրեր սառնորակ զլորեն անհուն:

Ուր ծաղիկների միջով Արաքսին,
Կուրի հետ գրկված, հոսեն միասին,
Ուր քարձրագագաթ հսկե Արարատ
Կանաչ դաշտերին՝ պողատու, առատ:

Ուր չըկա խորշակ, չըկա բորեաս,
Բյուր ծաղիկներով փայլում է Արագած,
Եվ Փշփշալով զժված Հրազդան՝
Ջրում է անհուն արտեր, անդաստան:

Այնտեղ ժերունի նոյը՝ մեր նախնին,
Իջուց յուր տապան Մասիսի զլխին,
Հիմնեց Ակոռին. բաշխեց մեղ գինի,
Որ հայաստանցին միշտ ուրախ լինի:

Այնտեղ Հայկ դյուցազն՝ հսկան մեր արի,
Սատակեց գոռոզ Բելին վիթխարի,
Եվ արյունովն որդվոյն տիտանի
Կնքեց դաբալան սուրբ Հայաստանի:

Ը

Այնտեղ քաջն Արամ մեխեց նշուքարին՝
Հպարտ մետացուն, պարսպի ջարին,
Անդ Արշակունին միշտ հանապազօր
Ջարդեր լեզեոն Պոմպեին հզոր:

Անդ սկզբանե սերմունք սրբազան
Ավետարանի բուսնիլ սկսան,
Երբ արքայն Աբգար ինքն առաջին
Ի ճշմարտություն հավատաց փրկչին:

Եւ ջարդեց Տրդատ՝ հզոր թագավոր,
Մեր աստվածների արձաններ շատվոր,
Եւ Արմավիրի սոսիներիցը
Մեր դիցուհիքը գնացին աքսոր:

Էլ ծաղիկներով հայոց աղջիկներ
Ջրդարդարեցին Անահտա տաճար,
Եւ աստղական պարերգ և տոներ
Ուրախ ցնծությունը լռեցին իսպառ:

Թողին Վահունիք Վահագնի պաշտոն,
Մեր քաջ դյուցազնի ողջակեզ և տոն,
Եւ հերոսական մրցություններից
Յուր խաղերի մեջ զրկվեցավ Տարոն:

Խ

Մայրի՛կ Հայաստան, սիրո՞ւն հայրենիք,
Ընդունի՛ր ծոցումդ տարագիր որդիդ,
Բա՛ց արա նորան քո հին վերքերը,
Պատմի՛ր թաքուցած դարդերը սրտիդ:

Բայց ի՞նչ խաժամուժ է աստ ժողովուրդ,
Ինձ բնակվելու չըկա մի անկյուն,
Թուրք և պարսիկ, ղզլբաշ և քուրդ
Տիրած են երկրի ամեն մի կանգուն:

Զլանում է ալստեղ հայի բաժակին
Յուր աղնիվ բերքը գինեվետ Գողթան,
Եւ օրհասական նորա վիճակին
Սպառնում է մահ աղայի շղթան:

* * * * *
* * * * *
* * * * *
* * * * *

1871, Քարբիդ

Դ Ա. Յ Ա. Կ

Մեր մեջ, հայրենի ծածկի տակ,
Դեռ չէ ընկել և ոչ մի
Մաղկային բարձր կյանքի՝
Պաղարբեր սերմը հստակ:

Ն Ե Կ Բ Ա Ս Ո Վ

Փամեն էր կեսօրվա: Շնչալորքն արդեն
Կըհանդստանային արևի տոթեն:
Խրճիթի դռանը ճապուկ ուռենին
Թել-թել ոստերով սփռում էր հովանին:

Այնտեղ նստած էր պառավ դայակը
Նվ օրորում էր քնած զավակը,
Մերթ հորանջելով և մերթ նիրհելով՝
Նդանակում էր երգը երգելով:

«Քնի՛, քնի՛, սիրուն թռչնակ,
Քնի՛ անուշ դու քնով,
Սրտոցդ հանդարտ կըշարժեմ
Նս մայրական ջերմ սիրով:

Քնի՛, քնի՛, անմեղ հրեշտակ,
Քնի՛ անուշ դու քնով,
Քեզ օ՛ր կասեմ, քաղցրի՛կ օ՛ր... օ՛ր...
Քեզ օ՛ր կերգեմ մեղմ ձայնով:

Աչքդ փակի՛, իմ աղալնյակ,
Այդ աչերդ վառվռուն,
Հանգիստ քունը վերադ կըփռե
Քուր թևիկները նախշուն:

Աչքդ փակի՛, իմ սիրական,
Քնի՛, որ շուտ մեծանաս,

Քո վատաբախտ ծնողաց համար,
Խելոք տղա դու դառնաս:

Երբ մեծացար, իմ նազելի,
Մանուկ եղար դու քնքուշ,
Տերտերի մոտ կուղարկենք քեզ,
Սերտել տաղեր, երգ անուշ:

Քեզ կըսորվեցնե տեր հայրիկը
Սաղմոս, ժամագիրք, Նարեկ,
Փառաբանել աստծո անուն,
Ամբողջ գիշեր ու ցերեկ:

Երբ որ ծաղկեն սե մորուքով
Այդ լուսավաչլ քո թշեր,
Անապատը կուղարկենք քեզ,
Ճգնիլ անդ օր ու գիշեր:

Քնի՛, քնի՛, սիրուն որդչակ,
Քո մոր սրտին մխիթար,
Քնի՛ և շուտ մեծացի՛ր դու,
Ինձ քո ձեռքով հողը տար:

Այդ հրեշտակի սուրբ լեզվովդ
Աղոթք կարդա ինձ վերա,
Տերը շուտով կըլսե քեզ,
Իմ մեղքերու ճարն արա՛...

Երբ որ դու մտնելու լինես
Եյանքի մեջ աշխարհային,
Պատվե՛ ծերի դու ալիքը,
Լսե՛ նորա խրատին:

Պահպանի՛ր դու մեր պապերի
Օրենքն ու ավանդություն,
Գլուխդ ծրռե քեզնից մեծին,
Չունենաս հալարառթյուն:

Դոցանով դու կը վայելես
Օրեր հանգիստ և պայծառ.
Քնի՛, քնի՛, սիրուն թռչնակ,
Քո մոր սրտին մխիթար»:

Եվ դայակը օրորելով՝
Քաղցրիկ երգը երգում էր,
Փոքրիկ տղան՝ աչերը փակած.
Անուշ քնով նիրհում էր:

Նոցա մոտեն դանդաղ բալլով
Անցավ հոգնած ուղևոր,
Երիտասարդ էր հասակով,
Դեմքն՝ աղնիվ, փառավոր:

Բայց պառավի երգի ձայնը
Նորա սիրտը գրավեց,
Նա ուռնում շուրի տակին
Հովանելու ըշտապեց:

«Թո՛ղ ինձ, դայակ, ես օրորեմ,
Դու հոգնել ես, դու քնի՛»:
«Բայց դու տըղին նանիկ ասա՛,
Որ քնիցը շրվարթնի»:

«Նանիկ կասեմ, դու հանգիստ կա՛ց,
Բայց ոչ քո երգի նման»:
«Պառավը նիրհեց՝ Ուղևորը
Ականց օրորել տղան»:

«Մի՛ հետևիր դու փտած, հնացած՝
Հիմար պապերիդ ծուռ օրինակին,
Մի՛ հարմարիր քո մանուկ ուժերը
Դու խռանդամով նոցա ճաշակին»:

Ջի՛նոցա անշարժ մտքի մեռնողը
Խաղար կյանքի՝ է արտադրություն,

Ծաղկի՛ր նոր կյանքով, նոր հոգով, սրտով,
Տո՛ւր նորանց նոր ձև և նոր զորություն:

Մի՛ խեղդիր քո մեջ ձգտողությունքը
Մարդկային ազատ հառաջագիմություն.
Տո՛ւր նոցա աճել, ազատ զարգանալ
Պահանջմունքի հետ ազատ բնություն:

Առանց երկյուղի, համարձակ, վստահ,
Սովորե իրական կյանքի պետքերին,
Գիտություն, արհեստ կոշի՛ւմ են նոքա,
Մի՛ զոհիր նոցա տխմար կրքերին:

Եվ հերոսական դառն ատելությամբ՝
Նախապաշարմանց դու փշրե՛ շղթան,
Հեռո՛ւ վաղեմի սուտ ցնորքներեն,
Պաշտպան կանգնի՛ր միշտ ճշմարտության:

Կըլինեա, այո՛, մի նոր երևույթ՝
Քո անբախտացած, խեղճ հայրենիքին,
Կըտաս մի նոր զարկ, զա՛րկ գեպի հառաջ,
Թույլ-անշարժական նորա կյանքին:

Եվ այն ժամանակ...», — ուղևորն յուր
Չավարտեց խոսքը: Հանկարծ երեխան
Յըվաց ճշալով, զարթեցավ ջնեն:
Դայակը կրկին օրորեց նորան,
Կրկին հին երգը սկսավ երգել
Եվ յուր գոգի մեջ փայփայել, գրկել:
1872, <Թիֆլիս>

Խ Ր Ա Տ

Մեռանո՞ւմ եմ ես, սիրելի որդյակ,
Ա՛խ, շատ օրերի եմ արդեն հիվանդ,
Եվ քեզ, աչքի լույս, իմ վերջին կտակ՝
Հայրական խրատը թողնում եմ ավանդ:

Թե կամենում ես լինել բախտավոր,
Հետեի՛ր ծեր հորդ դու օրինակին,
Ե՛լ այս բուսեից եղի՛ր ուխտավոր՝
Կատարել իմ խրատ յուր ժամանակին:

Ուզիղ, անմոլոր քո հայրենական՝
Ընտրե՛քքեզ համար կյանքի ճանապարհ,
Զըլինես հպարտ երբեք, սիրական,
Մըռե՛ղլուխդ, եղի՛ր միշտ խոնարհ:

Հեռո՛ւ պահիր քեզ աղքատ մարդերից,
Քավի՛ր բոլորտիքը դու միշտ հարստին
Ե՛լ միշտ խնայե՛ք բարեկամներից
Դու մեկ սև փողիդ իզուր կորստին:

Խելացի մեղվեն ա՛ռ դու օրինակ՝
Դիմսը դեպ ծաղկունք և կաղմեղ խորիսիս,
Այդ մեղրն է աբծաք, լսի՛ր, իմ որդյակ,
Մարդկալին կյանքի հաստատուն խարխալ:

Թե ուր շահերիդ կըրերի օգուտ,
Ներելի է միշտ ասել թեթև սուտ,
Կեղծել փոքր-ինչ, մրոտել պատիւ,
Դոցանով երբեք չես վնասի հոգուդ:

Թե լինես ներքո դու ծառայության,
Խոնարհի՛ր սրտով քո մեծավորին,
(Բաց ցղանց մի՛ արա յուզալի ընծան...
Մի՛ խնայե՛ հղբոր, քո մերձավորին):

Թե ուր դու լինես մի օր սովաքար,
Թո՛ղ կարճ լինի քո արշին և կանգուն,
Թո՛ղ թեթև լինի քո կշիռքի քար,
Թո՛ղ փոքր լինի սոմարիդ մեծութուն:

Իսկ երբ պարապիլ պետք էր կապալով,
Օրինակ, զորքի տալ գինի, արաղ,

Երբեմն լավ է խառնելը ջրով...
Ի՞նչ կը հասկանա սալիաթը սարսաղ:

Թե վնասվեցար դու առևտրում,
էլ մի՛ վճարե քո պտրտատերին
(Այդպիսի դեպքում չեն մեղադրում...),
Պահի՞ր ունեցածդ ապրուստ սե օրին:

Ուսման, կրթության, այդպիսի դարտակ
Բաներին չըտաս քո սիրտը, որդյակ,
Հետու պահի՞ր քեզ ազգասերներից,
Զբաղես նոցա առջև քո քսակ:

Հարուստ աղջկա հետ դու կապե պսակ,
Փուլթ չէ, թե լինե ազեղ կամ ախտավոր,
Կըլեցնի ոսկով քո դարտակ քսակ,
Կըլինես երջանիկ, զոհ և բախտավոր:

Դու կատարե այդ խրատները անգին,
Դոցանով շատերն երջանիկ եղան.
Հետևի՛ր ծեր հորդ դու օրինակին,
Կունենաս առատ, լի հացով սեղան:

1872, Թիֆլիս

ՊԱՆԳՈՐԱՅԻ ՏՈՒՓԸ

Գայթակղոսի աստիճան
Ստանում է նենդ Հասուն,
Զարանախանձ դեերի
Խառնվում է նա դասուն:

Եւթ Հոովմեն դեպ Պոլիս
Կամեր հորդել ճանապարհ,
Կրկին անգամ նա գնաց
Պաղենել պապի պարշապար:

Անսխալական հովիւը
Տվեց նրան փոքրիկ տուփ,
Նա դրոշմված էր կնիքով,
Ունէր վերան ամուր խուփ:

«Ա՛ն այս տուփը,— նա ասաց,—
Դա կըլինի քեզ պիտանի,
Դորանով դու կորսաս
Որդիքը Հայաստանի:

Տա՛ր քեզի հետ աջդ տուփը՝
Ինչպէս կ'ընքված, աչդպէս փակ,
Դորա մէջն է ամփոփված
Մեր նպատակը, մեր փափագ:

Դախարդական աջդ տուփը,
Ունի յուր մեջ մեծ խորհուրդ,
Կը հիմարացնէ հայոց
Թեթեամէտ ժողովուրդ:

Ուր որ բացես դու դորան,
Կը ցնորվեն հայոց որդիք,
Նորա կը մոռնան յուր լանց
Ազդ և կրօն, հայրենիք:

Նորա կը մոռնան յուր լանց
Բնական լեզուն մայրենի,
Եւ ազգային ողջ ծեսեր,
Ավանդութիւնք հայրենի:

Եւ լատինական ոգովով
Կսկսեն խոսել և դատել,
Լատինական ծեսերով՝
Մեր աստվածները պաշտել:

Լատին կըլինեն ազգութեամբ
Հայերն այնուհետեւ,

Մեր կրոնը կըպնդվի
նոցա մեջ երկարատեւ:

Ուրախ-ուրախ ընդունեց
Պապից տուփը նենդ Հասուն,
Դիմեց դեպի Բյուզանդիոն
Նեռի որդին մոլասուն:

Աղգալաճառ այդ Վասակ
Բացեց այնտեղ տուփը գոց,
Նորա մեջեն դուրս վազեց
Վառուն կրակ, ծուխ և բոց:

Եղբայրն եղբորից բաժանվեց,
Հայրն ուրացավ յուր որդին,
Կինը թողեց ամուսին,
Տիրեց ախարը ժանտախտին:

Հայկա հարազատ որդիք
Սկսան միմյանց ատել,
Խեղճ միմյանց արյունը
Եվ միմյանց միսն ուտել:

Վատիկանի զազաթեն
Պապը խիստ ուրախ սրտով
Այդ արյունոտ հանդեսին
Աչք էր ածում անվրդով:

1872, Թիֆլիս

ԻՆՐ ՔԱՂԱՔԱՑԻ ՊԵՏՈՆ

Տե՛ս, տե՛ս, եղբայր, ահա հեռվից
Սեին տվեց մի հրեշ,
Որ ծանրաբալլ, դանդաղ կերպով
Շարժվում է որպես դոմեշ:

Նա մոտ եկաւ: Նշմարում եմ
Մարդու ձև և կերպարանք,
Բայց ինչո՞ւ է սիրտս զգում
Այսքան զզվանք, զարհուրանք:

Հա՛, տեսնում եմ՝ կարճիկ շլինք,
Նա հաստ է որպէս դերան,
Նորա վերա կա մեծ զլուխ,
Ռուած թշեր, լայն բերան:

Է՛վ երեսի խորշումներից
Պըսպղում են նեղ ծակեր,
Դորա, անշուշտ, պետք է լինեն
Կարճատես նորա աչքեր:

Հնդկահաւի գլխի նման
Դեմքի գույնն է լրջացած,
Իսկ արծրվի յուր մեծ քիթը
Կեռ կտուցով կընայի ցած:

Ժպիտ և կյանք դեմքի վերա
Միշտ չեն հղել... չըկային...
Իսկ վայրենի բացատրությունքն
Զունեն ոչինչ մարդկային:

Բայց ինչո՞ւ է նորա փորը
Այնքան լայնացել սաստիկ,
Կարծես է նա փուքսով փըշած
Մի ահագին գոմշի տիկ:

Մի՛ զարմացիր, աղնիվ եղբայր,
Ի՞նչ բան չարեց նախանձը,
Երբեմն վատնեց, երբեմն դիզեց
Աշխարհի կայքն ու գանձը:

Երբեմն արնով նա ողողեց
Պատերազմի դաշտերը,

Երբեմն սիրո, խաղաղության
Ցանկեց անուշ վարդերը:

Իսկ նախանձը նորա փորի
Չուներ չար ինչ նպատակ,
Ընդհակառակն, նա բարի էր.
Իրավացի և շիտակ:

Երբ նա տեսավ շիրախանումը
Թիֆլիսու մեծ քաղաքին,
Հարյուրներով յուր մեջ կաններ
Կախճութու գինու թունգին,

Շարժվեցավ յուր ցանկությունն
(Այդ ձգտումն էր բնական),
Մի՞թե տանել փորն չէր կարող
Այնքան գինի պատվական:

Այնուհետև այդ բարեբախտ
Դոմշի տիկն ահագին
Լիակատար տաներ պաշտոն
Հայր Բարոսի հեղուկին:

Բայց ինչո՞ւ է գիրցած այնքան,
Հաստացրել է յուր անձը,
Չիցն խողի՞ օրինակը
Շարժեց նորա նախանձը:

Այդ չէ պատճառ նորա այդքան
Գիրանալուն, իմ բարեկամ,
Այստեղ արդեն մի գաղտնիք կա.
Ունի խորհուրդ բնական:

Գիտե՞ս, ինչն է մեռցնում մարդի
Մարմինն, ոսկրն ու հոգին,
Չէ՞ արդյոք նա մեր սրտամաշ
Ցավն ու վիշտը դառնադին:

Բայց մեր պարոն քաղաքացին
Զերծ է կյանքի վշտերեն,
Կարծես մեռած անզգա սիրտ
Ժառանգեց նա յուր տերեն:

Որտեղ պետք էր լինել խոնարհ,
Նա թեքվում է, սողում է,
Եվ գետնաքարշ որդնի նման
Ցեխի միջով լողում է:

Յուր ցածություն և կեղտերի
Ծանրությունը չէ զգում,
Ազնվության, ազատ կյանքի
Քաղձանք չունի յուր հոգում:

Երտեղ պետք էր լինել հպարտ,
Բռնակալ է և դադան,
Մանավանդ, երբ տկար լիներ
Մեղթության առարկան:

Անմեղ զոհի լացն ու սուգը,
Նորա հառաչանք տրտում՝
Մեռած խղճին, իրավար հոգուն,
Մառած սրտին չեն ազդում:

Նա դիտության և արհեստի
Թշնամի է գծնդակ,
Զի ուսման լույսը մերկացուց
Նորա պատկերն ալլանդակ:

Բայց յուր քեֆին և յուր փոքրին
Նա երբեք չէ խնայում,
Նորա աչքն ալոոց վերա
Միայն կույր է միշտ նայում:

Ապա ի՞նչը նորան կըմաշե,
Որ չըգիրնա խողի նման,

Երբ նորա սիրտ, հոգին և միտք
է սառն, մթին գերեզման:

Երբ մարդկային ո՛չ մի զգացմունք,
Չըկա բնավ յուր միջին,
Ազգ, հայրենիք, սեր և նախանձ՝
Նորա աչքումը զրո չնչին:

Դե՛, հաստացի՛ր, բաղաքացի՛,
Թող քո կաշին լայնանա,
Մարմնիդ միջումն անսկսեալ մթերք
Օրըստօրե ավելնա:

Քո հաստ լեշը, դարտակ զլուխդ
Թեև ազգիդ պետք չեղան,
Գոնյա՛, ճըճիքը գերեզմանումդ
Կունենան միշտ ճոխ սեղան:

1872, Թիֆլիս

ՄԵՐ ՀԵՐՈՍԸ

Յնծա՛, ցնծա՛, Հայաստան,
Ահա՛ դարձաւ քո որդին՝
Քո մեծ հուսո առարկան
Եւ անձկալին քո սրտին:

Մայրաքաղաքից յուր հետ
Բերել է մեր պատանին
Նո՛ր սիրտ, նո՛ր միտ, գիտություն՝
Լուսավորել հայրենին:

Մայրաքաղաքից, գիտե՞ս,
Այդ չէ՛ թեթե ինչ կատակ,
Ուր յուր վարքին գերագույն
Թողեց անմահ հիշատակ:

«Որբիկներու տանումը»
(Մեր մեջ մնա այդ դրույց),
Քարոյական յուր կյանքին՝
Ունի մի ճիշտ ասպացույց...

Դուցե կանցնին շատ տարիք,
Դստերք Նեյան պրոսպեկտի,
Թատրոնական դերուհիք,
Բաքոսուհիք՝ թույլ-լկտի:

Պանդոկապետ, վարսավէր,
Հարճ-աղախնյայք, սիրուհի՝
Կըհիշեն առատաձեռն
Որդին Հայոց աշխարհի...

Իսկ ճշմարիտն ելի
Պետք էր լինել խոստովան,
Թեև վատնեց նա յուր հոր
Մինչ հազար կարմիր թուման,

Բայց չէր իզուր այդ կորուստ,
Շահեց նա մեծ հատուցում՝
Ստուդենտի դիպլոմը
Ունե արդեն յուր ծոցում:

Թողյալ այդ, և ձե արտաքին
Ապացույց է բավական,
Թե չէ նա հասարակ մարդ,
Այլ խելացի գիտնական:

Տեսե՛ք, արդյոք ո՞վ ունի
Մեր քաղաքում այդպես բան,
Այնպես ֆրակ և բոյուկ,
Բայց հրա՛շք է շլյապան:

Ձեռնոցների բանդը
Ձունե որոշ մի անուն.

Միածանի մեջ միայն
Կրդտնվի աշնակս գուշն:

Տե՛ս նորա դանգուր մազեր
Գեմբին ինչ գեղ են բերում,
Ամբողջ անձը վարդի սկս
Անուշ հաստով է բուրում:

Աչքը զինվորած է ակնոցով
(Բայց չէ՛ զրկված նա լուսեն),
Այդ նշան է հատկապես,
Որ ուսյալ է նա արդեն:

Նա արհեստից չէ խոսում,
Դուք կարծում եք, չէ՞ զիտում,
Նա հերքում է բնավին
Ամեն հեղինակություն:

Ներկա դարուս գիտնականք
Համարում է խենթ-խելառ,
Մտածում է նոր գյուտով
Զարմացնել բոլոր աշխարհ:

Դեպի լուսինը ճանապարհ
Կամի հորդել օդային,
Թե զբաղմունք յուր բազում
Նորան միջոց կըտային:

Բայց ի՞նչ էր նա մտածում,
Արդյո՞ք խեղճ հայի համալ,
Նորա սիրտը շարժում էր
Ազգի վիճակը թշվառ:

Նորա համար ազգություն
Զունի ինչ նշանակություն.
Կոսմոպոլիտ է սրտով,
Սիրում է ողջ մարդկություն (ա՞ն),

Նա սիրում է կյանքի
Ճոխությունքը փառավոր,
Հոր դադած ոսկիներն
Են նորան նպաստավոր:

Լուսաճաճանշ բալերի
Նա հերոսն է գեղեցիկ,
Եվ աղջկերանց ցնորքը,
Նոցա երազը թաղցրիկ:

Նա է զարդը թատրոնի
Եվ դերուհյաց բարեկամ,
Որոնց ընծայք թանկագին
Պարգևում էր շատ անդամ:

Նա է պաշտպան Ֆեդոսի
Մուգիկական ակումբում,
Ուր բաժակը մի ռուբլով
Նա բիմոնատ է բմպում:

Աղնվականաց կլուբում
Ռդթախաղն է առաջին,
Հազարները նորա մոտ՝
Այդ գումար է խիստ շնչին:

Նա առյուծն է տարփավոր
Քնքուշ, գեղեցիկ սեռի,
Աստղական հեշտությունք
Երբեք նրանից չեն հեռի:

Երբ նստում է նա կառքը,
Սան-Սուսի գնա ճաշել
(Նա երգվել է խիստ վաղուց՝
Հետևակ ոտք շրմաշել):

Նա գնում է, յուր հետքից
Աղջկերանց խումբը սիրուն:

Ըշտապում են, որպես հունդ
Զգում է սիրաբ հավերժին:

Նրեկոյան թողնում է
Կախաբդական Սան-Սուսին:
Դեպ Մուշտալիդ տանում է
Յուր գեղեցիկ սիրուհին:

Անցնում է աննրկատ
Կեսգիշերից երկու ժամ,
Վաչելում է նա աչնակ
Յուր ընթրիքը համադամ:

Լուսաբացին հաղիվ թե՛
Հոգնած դառնում է նա տուն:
Մինչ երկուքը ցերեկին
Վաչելում է անուշ քուն:

Էլ ի՞նչ է գործում մեր հերոս,
Զունի՞ ուրիշ պարապմունք,
Յուր ճակատի քրտինքով
Ունի՞ արդյոք մի շահմունք:

Հը՛մ... ճակատի քրտինքը...
Այդ էր պակաս մեր ծուլին,
Նա յուր անձը չ'ենթարկում
Ադամական անեծքին:

Յուր հոր նման բազարում
Կլանել փոշի և քրտինք
Ուսումնական դ ի ալ լ ո մ ի ն
Համարեր մեծ նախատինք:

Եվ ազգային գործերը
Նորան չէին հետաքրքրում
(Նա հաչերեն չըզիտեր),
Նա ազգը չէր համակրում:

Նա ունեւր յուր սրտումը
Միակ ևեթ նալատակ,
Թե երբ մահն յուր հորը
Կըտաներ մի օր հողի տակ:

Այնուհետև փառավոր
Նա կապրե, կյանք կըլնարե,
Զի հոր դադած փողերու
Մսխելըն լավ սովոր է:

Յնծա՛, ցնծա՛, Հայաստան,
Ահա կրթյալ ըո որդին,
Թեև դեռ հին էշն է նա,
Բայց ներկված է յուր մորթին...

Ոչինչ նրանից մի՛ հուսա,
Իմ նաղելի Հայաստան,
Նա ըո կյանքի դահիճն է,
Օտարացած, անպիտան...

<1872, Թիֆլիս>

ՇՈՒՅԼՈՒԹՅՈՒՆ

(Թիֆլիսեցու գանգատներ)

Վա՛տ ըթուկի ռասա էկա
Մեր հասակումս, իմ պարուն,
Կոսեա Նեռը ծնվիլ է,
Մոտ է աշխարք քանդվելուն:

էդ ի՞նչ բանիւր չին տեհնում
Իմ մեղավոր աչքերը,
Մեղքն ու մահը միւր մեղում
էրենում ին աշքարա:

Վուշ ամոթի կա, վուշ նամոռն,
Մարդն իր քեփովն է գնում,
Սատանի նրնկրութենից
Նա իսկի չի՛ հեռանում:

Էղպէս կի շէր վաղօրոք
Քրիստոնի աղաթը,
Ասածու ահն իր սրտում
Ռնէր կնիկն ու մարթը:

Ուշունցնիր էինք տալի,
Յեծում էինք մենք կեկան,
Նրա լիզուն միշտ մունջ էր,
Նա շէր խոսում վուշ մի բան:

Հիմի կնանիքը մարդու
Գլխին գրիլ ին նոխտան,
Իշի նման ետեից
Վորթենք կուղին, քաշ կու տան:

Աղջկերքը խո՛ ուրիշ բան
Իսկի փիքը չին անում,
Զհեղ աղերանց սերեմեն
Նրանց խիւրն է միշտ գնում:

Էլ չին տնտղում տղամարդի
Էլած-չէլածն ու հալը,
Իրենց քեփին մխտում են
Խեղճի դովլաթն ու մալը:

Չին փիքը անում, թե մարթը
Ի՞նչ օրով է փուղ դադում,
Նա զրկում է իր կյանքը,
Վո՛ւշ խմում է, վո՛ւշ ուտում:

Գաղումը կարճ է նա չափում,
Քարումը՝ թեթեւ քշտում,

Կեխտուտ ստերն ու օրթում
Բոլ է մխսում բաղարում:

Սատանեքին ծախում է
Նա իր հոգին փողոցում,
Ինչկլի քանի մե շալի
Ջլիվ իր ձեռքն է գցում:

Մագրամ, նրա էլ ամեն
Արնի, քրտինքի գի՛նը
Մաղաղինում, խաղերում
Դիփ մխսում է իր կինը:

Մեկ էլ տեհար, ասում ին՝
Ծղալոբը կուտր նընդավ-
էլ չին ասում՝ կնիկը
էն խեղճի տունը քանդավ:

Ի՛

էղ անիծված շար մողան
էլ չէ տեում մե տարի,
Գեղաքնուրի ծախողն
էնքան շունի մուշտարի:

Մեկը, տեհնում իս, պոչը
Թրե է տալի դայրաթով,
Կոսես, քուշերի ալլեկը
Վիր է կալի փողբաթով:

Մեկեն՝ օշխարի նման
էդինն կապիլ է դմակ,
Կոսես, դարբնի մինձ փուքսով
Փըշած ըլին իր քամակ:

Մեկը՝ ձկնորսի դամբի պես
Լեն բացիլ է խաբարդոն,

Ճամփա սովեք, անց կենա
Մի քաղկի աղջիկ-պարուն:

Մեկն էլ՝ յուրկնքն էնքան
Հագած ունի իր վրան,
Կոսես, դաշտումը սալզթի
Դու տեհնում իս մինձ վրան:

Վա՛ր մեկն ասիմ, ախարտիք,
Անուննիրն էլ չիմ գիտում,
Սատանան ինքն է խաբար,
Ինչ վուր նբանք ին հաքնում...

Ա՛խ, էն հավի կուղիով
Գլխին դրած շլապկեն,
Բարաքամի մոլթի պես
Մուֆթն հարիլ ին ձեռքեն,

Ա՛խ, էն դամբի պես գործած
էրեսների էն քուղը,
Սապուկների ճոճուցը
Քանդում են իմ քղուղը...

Ու բերնումը ծխելով
Սատանայի փուրվարը,
Մեջքը կուրած կատվի պես
Երբ շափում են բուլվարը:

Զիմ կանաչի, հա՛խ աստծու,
Բարկույթինն իմ սանձել,
Սկսում են վա՛յ տալով՝
Մի քանանքն անիծել...

Երբ ուր սիրտս էրվում է,
Ասում եմ, թե էդ թավուր
Աղաթները խիստ վատ ին,
Ինձ շինում ին մեղավուր:

Տեհար, մեկը՝ շլապով,
Քաշած ձեռին շան կաշին,
Շուշի կտորն աչքերին՝
Լուս նընգավ քո առաջին:

Պետրբուրգումը միթոմ
Ավարտիլ է իր ուսում,
Փիլիսոփա է, կոսես,
Խուրը տըկեմեն է խոսում:

Մե ձեռը նա փըքվելով
Ունի շալվարի ջիբում,
Կոտրատվելով՝ մյուս ձեռով
Յուզած մաղերն է քոքում:

Աստուծ վուչ գիտի նրա
Գլուխն ու արևը,
Շառըշուռ է, մե խոսքով,
Էնդուր տված բարևը:

Զիս հասկանում՝ ի՛նչ լեզվով
էդ մոթրելովու սարտաղը
Կոտրատվելով, փքվելով՝
Սկսում է իր խաղը:

«Մերուկ,— կոսե,— դու լուռ կա՛ց,
Անցավ արդեն ձեր դարը,
Մարդկությունն որոշեց
Կյանքի պատշաճն, արդարը:

Այժմ աղատ իրավունք
Վայելում է ամեն կին,
Զէ նա ալեւս ամուսնի
Գերի, ստրուկը նախկին:

Նա ընկեր է հավասար
Այժմ յուր տղամարդին,

Նա տղատ է կատարել
Քաղձանքներն յուր սրտին:

Նորա շքեղ պաճուճանք,
Նորա գեղն և զարդը
Մեր բոլոր վայելչության
է հոտավետ թարմ վարդը:

Նորա թըշի մի համբույր,
Քաղցր ժպիտը դեմքին
Են մեր բոլոր վշտերի
Եվ հոգսերի միակ գին:

Երբ տղամարդը՝ նորա
Դրկում է մեջքը սիրուն,
Մոռանում է սրտամաշ
Դառնությունքը ցավերուն...

Ա՛խ, արժե՛նոցա սիրուն
Աշխարհ և երկինք զոհել,
Նորանց քնքուշ վարդի պես
Սիշտ փայփայել ու պահել:

Ա՛խ, կանայք, կանայք, կանայք.
Հայոց սիրո՞ւն աղջիկներ,
Ձեզ մատա՛ղ իմ կյանքը,
Ձե՛զ, դրախտի հրեշտակներ:

Դուք՝ եր սրտիս առարկան,
Դուք եր մտքիս ցնորքը,
Ես սիրում եմ ձեր բոլոր
Ճոխ, պճնազարդ շնորհքը:

Ես սիրում եմ օդային
Ձեր հագուստը թափանցիկ,
Ես պաշտող եմ մողային,
Տարազների գեղեցիկ:

Եւ սիրում եմ խշխշուն
Ձեր յութեաւ և կրինողին,
Տա՛րի լա՛ւե... լա՛ լա՛ւե...
Տա՛րի լա՛ւե... տա՛ լա՛ւին...»:

Գ

Մեկ էլ տեհնիմ՝ էն դժի
Իծաննիրը մոտ էլան,
Նա երգում էր, պարում էր,
Ծռեց էշն իր փալան...

Տրտինկն էր տալիս, թռկոտում,
Զոնշում էր ու զոնշում.
Ռսնակն էլ մե կողմից
Կապում էր խաղի պոշում:

Պարտական եմ, թե մե խոսք
Ես կարացի հասկանալ,
Ո՞վ կարող է էն տուտուց
Փրանաի խոսքերն իմանալ:

Մազրամ էղբանը լուս քնկա,
Որ նա ասիլ էր ուղում՝
Կնկտիքն ալլ տեղ աղատ ին,
Ինչո՞ւ գերվին Թիֆլիսում:

Ես էլ նրա խոսքերին
էղպեա տըվի պատասխան,
Բալքամ, կուլի պրծացնիմ
էն սարսաղեն իմ յախան:

«Լավ, էս իմ աչքիս վրան,
Խոսքդ շաքրով, իմ պարուն,
Մեղի համար պետքը չեն
Աղաթներն էս դարուն»:

Թող կնկտիքն ըլին
Մեզնից մե բանով ալիւլ,
Բայց մեզ դերի շինելու
Իրավունքն ո՞վ է տւել:

Թե վուր միւլ հետ նընկիր ին,
Ինչպէս կոսես՝ հաւասար,
Մեր գործերում թո՛ղ ըլին
Մարդի հետը բարեբար:

Մենք բարեբար փայ անենք
Մեր սե օրվա դարդերը,
Ու բարեբար մենք քաղենք
Ուրախության վարդերը:

Թո՛ղ նա նստի իր տանը,
Երեխերին շոր կարե,
Նրանց լվացքը լվանա,
Բանելու միշտ գործ ճարե:

Կուխնից ըլի մուղացիթ,
Բան շրգողնան բըջիրքը,
Շաքրի զովին փակ պահե,
Վուր շուտին երեխերքը:

Իմ գուլբեքը կարկտնե,
Շուտ-շուտ նրանց շրփոխեմ,
Մի քանիսն էլ թո՛ղ գործի,
Իրա համա ես ծախեմ:

Առավոտը դարթնելիս,
Երբ որ գնում իմ ես ժամ,
Ինձ միշտ տաք ջուր պատրաստե,
Վուր երեսս լվանամ:

Հետո գթնե, ինձի տա
Սանդրն իմ մորուրին,

Վուր շար Կուլեն գողնալով՝
Ջգրեցնում է իմ հոգին:

Երբ որ էհենց կնիկը
Կուլի ղոշաղ տանտիկին,
Փուլի զադրը կիմանա,
Տունը կու պահէ կարգին,

Ինչո՞ւ պետք է նրանից
Անենք իզուր մենք գանգատ.
էն վախտ մարդ էլ կունենա
Իր խերն ու բարաքաթ»:

Ե

Պետրբուրգի փրանտը
էլ չըտըվեց ժամանակ,
Նա կտրեց իմ խոսքը
Իր խաղերովն ոսնակ՝

«Фу! Старичок какой! —
Հետո կցեց.— Господа,
Вы отсталый уж народ,
Ваша песня спета...

Տիկնանց գանգուր զիսակներ,
Նոցա ժպիտն անուշիկ,
Այդ հրա՛ջք է, боже мой!
Նոցա հագուստը՝ просто шик!»:

Ես հեռացա էն գլժեն,
Թող չըտվի վուր խոսե,
Վախում էի, չըլի թե
Տարի լալեն սկսե...

1872, Թիֆլիս

ՆԱԼԵՐ

Ձե՛ղ, հայոց օրիորդնե՛ր,
Նվիրեմ այս փոքրիկ փունջ,
Թեև չէ նա հոտավետ,
Բայց մի՛ արեք դուք տրտունջ:

Մեր աշխարհի թառամած,
Գունատ, ցամաք վարդերեն
Ես հյուսեցի իմ փունջը,
Զուրկ թարմ ծաղկանց զարդերեն:

Քանի անգույն վիճակը
Ավերեց մեր բուրաստան,
Էլ հոտավետ, գույնզգույն
Ծաղկունք չունի Հայաստան...

<1873, Թիֆլիս>

Վ. Ա. Ա. Ա.

Մինեհեհեհ... խոստացավ նորան տալ ա-
վելի մեծ իշխանություն, բան ինչքան ուներ
ինքը... Նա ասում էր՝ իբր քե Վասակը կառոյ
է հասնել մինչև քաղալորական աստիճանի, ե-
րբ մի ննար գտնի հայոց ուխտի միաբանու-
րյունը բանդելու և քաղալորի նրամանը նրանց
կատարել տալու:

Ե Ղ Շ Ն

Ասաց պարսիկն. «Ահա՛ քեղ, Վասակ,
Ստացի՛ր մեղնից լի ոսկով քսակ»,
Եթե ուրանաս քո ազգությունը,
Կստանաս այլև՝ փառք, պատիվ, պսակ»:

Վասակը նորան տվեց պատասխան.
«Հոժար եմ կամքիդ, վեհափառ իշխան,
ես ուրանում եմ իմ ազգությունը,
Այդ մեծ շնորհաց թո՛ղ լինի փախան»:

Ասաց պարսիկն. «Արի դու, պարոն,
Քո հայրենական ուրացիր կրոն,
Այլե աշխատիր, քո համազգիքը
Մեր օրենքների կատարեն պաշտոն»:

«Այո՛, կաշխատեմ, իմ տեր, անդադար
եւլ այդ հրամանն տծել ի կատար,
Թե ձեր վեհությունն ինձ Հայաստանի
Թագն ու գահը փոխարեն կըտար»:

«Կստանաս բոլորը, վկա՛ է երկինք,
Միայն աշխատիր, որ քո ազգայինք
Մեր լեզվով խոսեն, մեր գրով գրեն,
Թողնեն հայրավանդ դպրություն, օրենք»:

«Այդ ինձ կատարել է խիստ դյուրին,
Թեև շափաղանց գործ է գծվարին,
Բայց ես կըջնջեմ, միամիտ կացեք,
Ողջ սրբությունքը համառ հայերին»:

«Մենք ճանաչել ենք քեզ այր գործունյա,
Մեր նպատակին մտերիմ պաշտոնյա,
Եւլ քո փառք, պատիվ կավելանան երկին,
Վերջին իմ հրաման կատարե, գոնյա՛:

Յանիր ազգիդ մեջ խռովության սերմեր,
Բաժան-բաժանությունք՝ ընդ ամեն կողմեր,
Մատնի՛ր դու մեզ քո երկիրը հայրենի,
Տարածիր այնտեղ իշխանությունը մեր»:

Եւլ այդ հրամանին հաճեցավ Վասակ,
Առեց նա յուր վարձ՝ լի ոսկով ջսակ,

Վազեց զիվաբար դեպ սուրբ Հայաստան՝
Յուր հետ մոգերի ամբողջ հրոսակ:

Հեռ, խռովություն սերմեց ընդհանուր,
Զգեց բաժանմունք, հարուց հուր և սուր,
Եվ հղեմատիպ, խաղաղ Հայաստան
Ավերեց, շինեց անասլատ տխուր...

1873, Ռիֆլիս

ՊՈՆՏ

Թո՛ղ կույր ամբոխը ծաղրե քեզ, պոետ,
Թե երազամոլ քո հոգվո ցնորք
Դարուս իրական պահանջմանցը հետ
էլ չէ համաձայն, զո՞ւր է քո շնորհք:

Եվ խաժամուժի պետք չէ քեզ գովեստ,
Թո՛ղ ասեն՝ մարդու կյանքը գործնական
Պահանջում է հաց, ապրուստ և արհեստ,
Եվ ոչ սնոտիք բանաստեղծական:

Դու, մուղաների որդի սիրելի,
Անվեհեր սրտով հնչեցո՛ւր քնար,
Երկ քո ոգեկից, վերին ազդմամբ լի,
Մինչև հավիտյան կըսիրես աշխարհ:

Թո՛ղ արհեստասեր չոր փիլիսոփան
Քարոզե կյանքի մարմնավոր հոգված,
Բայց դու, հոգեկան խորհրդոց թարգման,
Քո սուրբ շրթունքով խոսում է աստված:

Երգե՛ դու, պոետ, երգե՛ երգ անուշ,
Հնչեցուր քնարիդ լարերն ուժգին,
Եվ ոգևորված քո տաղեր քնքուշ
Գուցե զարթեցնեն հայի քնած հոգին...

1873, Ռիֆլիս

ՍԵՐ

Փափկիկ կուսին շիկահեր
Գունատվեցան վարդ թշեր,
Նա հալվում էր, մաշվում էր,
Նա քուն շուներ ողջ գիշերս:

Նորա դեմքը չէր ժպտում,
Նա տխուր էր և տրտում,
Կարծես սիրո բոցերը
Բորբոքվում էին սրտում:

Դադարեցավ այն անուշ
Երգի ձայնը միշտ քնքուշ,
Խաղն ու պարը թվում էր
Նորա աչքին ծակող փուշ:

Մի օր, խիստ վաղ-առավոտ,
Մական եկավ նորա մոտ,
Ընկերունու տեսությանը
Նա շատ օրով էր կարոտ:

Զարհուրելով այն աղջիկ
Տեսավ ընկերը գեղեցիկ,
Բայց թառամած և տխուր
էր նորա դեմք քնքշիկ:

«Ինչո՞ւ այդպես, էլ ի՞նչ կա,
Մաշվում ես դու, Անիշկա,
Ինչո՞ւ այդպես դու լուռ ես,
Քո երեսին գույն չըկա:

Ասա՛, ի՞նչ է քո դարդը,
Չըլի՞ր, սիրո կախարդը
Տվեց քեզի հոտ քաշել
Ձեռքի դյուրթական վարդը...

Ասա՛, ասա՛, սիրական,
Ի՞նչ է սրտիդ առարկան»,—
Կարեկցաբար հարց արեց
Նորանից սիրուն Մական:

Քաղցր ժպտելով Անիշկա
(Այնպես քաղցր էլ ի՞նչ կա...)
Ասաց յուր ընկերուհուն.
«Սիրահարված եմ, Մական...»:

Ուրախացավ օրիորդ,
Երբ գաղտնիքին եղավ հաղորդ,
Եվ գրկելով նրան կոշեց.
«Սիրահարված ես, զո՞րդ»:

«Ուղիղ է, քո արևը...»:
«Ասա՛, խնդրեմ, ո՞ւմ վերա,
Ասա՛, քո հոգուն մատաղ,
Ասա՛, ասա՛, ո՞վ է նա»:

«Չէ՛ կարելի, Մական ջան,
Բացվիլ մինչ այդ աստիճան,
Ես ինքս էլ չըզդեմ
Սիրույս սկիզբն ու վախճան...»:

Չըկարացավ խեղճ Մական
Համբերությունը սանձել,
Սկսեց նոր հարցերով
Ընկերուհուն թախանձել:

«Դու բա՛ց արա, իմ ջանիկ,
Փակած սրտիդ խոր կնիք.
Ինչո՞ւ ես քեզ համարձակ
Ասում եմ միշտ իմ գաղտնիք»:

«Ինչպե՞ս ասեմ, Մական ջան,
Նա չէ սիրուն սիրական.

Կըծիծաղես ինձ լերա»,—
Պատասխանեց Անիշկան:

«Մի՛ ամաչի, պարզն ասա՛,
Թե սիրել եմ մի փեսա.
Մի՞թե փեսա ընտրելը
Աղջկա համար միշտ պա՞ս ա»:

Անիշկան եղավ խոստովան.
Մի ծերուկի էր հավան,
Նա հարուստ էր, չին ուներ,
Ուներ գյուղեր և ավան:

Թուլացավ ծիծաղելուց,
Երբ նա լսեց այդ զրույց,
Երգիծական խոսքերով
Մական նորան դարձրուց՝

«Հա՛վ է, լա՛վ է, Անիշկա,
Թո՛ղ լույս լինի քո աչքը,
Ես նախանձում եմ բախտիդ,
Դու սիրել ես... հնար չըկա...»:

Իսկ Անիշկան սառնությամբ՝
Այդ սուր կատակի փոխան
Յուր անկեղծ ընկերուհուն
Այդպես տվեց պատասխան.

«Մինը սիրում է մանիշակ,
Մյուսը՝ վարդը անուշակ,
Բայց ես փուշն եմ սիրում,
Այդպես է իմ կոշտ ճաշակ...»:

Բայց Մական, ընդունելով
Ավելի ծանր կերպարան,
Յավակցական խոսքերով
Խրատում էր նա նորան.

«Այդ ցնորք է, խեղճ աղջիկ,
Կըփոշմանես, իմ ջանիկ,
Դու այն փտած ծերուկով
Ձեռ լինի գոհ, հրջանիկ:

Այդ ի՞նչ խելք է, ի՞նչ ճաշակ,
Մեռելի հետ ի՞նչ ախորժակ
Կապել կյանքդ դեռահաս,
Քամել դարդի դառը բաժակ:

Այդ պսակ չէ, այդ բա՛նտ է,
Չէ՞ որ նա միշտ հիվանդ է,
Էսօր-էգուց, ո՞վ գիտե,
Նա յուր հոգին կաւլանդե:

Բերնումը շունի ատամ,
Լուծված են ձեռք, ողջ անդամ...
Թե որ նա շուտ կըմեռնի,
Բոլորն աստծուն փառք կըտան:

Ի՞նչ է քեզի հրապուրում,
Զոհվելուդ ես համբերում.
Չէ՞, այն հրեշ կմախքեն
Մահվան հոտ է միշտ բուրում:

Ափսոս չէ՞ սիրուն մեխակ
Փնջել փուշի հետը խակ.
Ընտրե՛ քեզ ջեհիլ տղա,
Դու վարդ լինես, նա՝ սոխակ»:

Ուշադրությամբ լսում էր
Այդ խոսքերն Անիշկան,
Նա ժպտելով ընկերին
Ասաց. «Մակա, սիրական,

Ճշմարիտ է քո խրատ,
Այո՞, քույրիկ հարազատ,

Լաւ է սիրել ջնհիւին,
Վարել կյանք թարմ, աղատ:

Բայց ես ունեմ նպատակ...
(Խոր դադանիք կա նորա տակ),
Գիտեմ, խիստ դժւար բան է
Կյանքի հետ խաղալ կատակ:

Պսակւում եմ ես նորա
Միայն փողեհու վերա,
Գիտեմ, սիրել չեմ կարող
Այլանդակված այն ծերը:

Շա՛տ եմ սիրում ես, Մակա,
Նորա ոսկու քսակը,
Այն ինձ համար բաց կանն
Ամուսնական պսակը...

Շա՛տ եմ սիրում, Մակա ջան,
Նորա օրդեն, աստիճան,
Իշխանուհի կոշիկուն
Զո՛հ լինելն է միշտ արժան:

Նորա փողով, իմ քույրիկ,
Կըլինեմ զո՛հ, երջանիկ,
Մի՞ նախատիր ինձ, Մակա,
Արժե՞ սիրել այդ ծերիկ...

Արժե՞ լինել սիրահար,
Կրել թավիշ և զոհար
Եւ ձեռքումը միշտ բռնել
Ճոխ, թանկագին հովահար:

Այդ խորհրդից, Մակա ջան,
Ես չեմ լինի փոշիման,
Յանկալի է բաղմամբիւ
Լեղախնի տալ հրաման:

Ունենալ՝ տան կարգուսարք,
Սիրուն ծառայք, շքեղ կառք,
Եւ շռայլաբար վայելել
Քաղցրիկ կյանք և ճոխ փառք...

Դիմել կրուծող, թատրոն,
Ուրախությանց կենտրոն,
Ամեն կողմից բեզ նայեն
Սիրուն տղերք և սպարոն...

Հինել թագուհի Թիֆլիսին,
Դիմել մոզնի մազադին,
Ամեն օր մի նոր շիկ տալ
Նոր մոզայով Փարիզին...

Դե՛, ինձ ասա՛, ի՞նչն է վատ,
Բալ-մասկարադ, տանցովատ,
Ու՛ր որ դոքա չէ՛ սիրում
Վայրենի է, անհավատ»:

Նորա խոսքը կտրելով՝
Մական ասաց. «Անիշկա,
Աշխարհումս առանց փող,
Իրավ, վայելչություն չըկա»:

Բայց բեզ պետք է ամուսին,
Լա՛վ մտածիր այդ մասին,
Ջեհիլ, առողջ մի տղա,
Սեր վայելէք միասին...»:

Պատասխանեց Անիշկան.
«Աղնիւլ քույր իմ սիրական,
Միթե դու չե՞ս իմանում
Գաղտնիքն աղջկան...»:

Միթե դու չե՞ս իմանում
Աշխարհի շարն ու բարին.

Միթե դու չե՞ս ճաշակել
Պտուղն արգելված ծառին...

Ես կունենամ, իմ հրեշտակ,
Իմ ժառանգն և զավակ,
Որպես անբախտ մի խեղճ մայր,
Չեմ մնա ազդիս նշավակ:

Եվ իմ այրը ծերուկ
Կառնե որդիս յուր գրկուկ,
Եվ ալիքին ճնշելով,
Կասե՛ Սիրելիդ իմ ձագուկ...

Կըգա մի օր բարի հյուր՝
Մահ... Կըսահանջե ավանդ յուր,
Եվ իմ այրիկն անգուման
Շնորհ կըտանե խոր գերեզման:

Անթվիլի հարստություն,
Կահ-կարասիք և մեծ տուն,
Ինձ և իմ զավակներին՝
Կըմնան ժառանգություն:

Հասկացա՞ր դու, իմ հրեշտակ,
Սրտիս խորին նպատակ.
Քանի՜ մեծ արտոնություն
Տալիս է ինձ այդ պսակ...»:

«Հասկացա... — ասաց Մական, —
Հիմար սիրույդ առարկան,
Որին, անխիղճ, զոհում ես
Մի այդպիսի զոհ պատվական...»:

1873, Ռեֆլիս

ՄՈՒՊԵՏ

Սև մոզպետին դիմեցի,
Հետո առա ես իմ «Փունջ»,
Եղանակը շատ վատ էր,
Հով էր փշում դառնաշունչ:

Ես ունեի նպատակ...
Ուղիղն ասած, խիստ սխալ,
Սատանայից ի՞նչ բարիք
Կարելի է մեզ հուսալ:

Պատահում է, երբեմն,
Մարդ այնպես է մեղանշում,
Խոստովանվելն անգամ
Կարմրում է, ամաշում:

Ի՞նչ օգուտ... Ո՞վ յուր կյանքում
Չէ գործել հիմարություն,
Մոլորությունց ենթակա
է տկար մեր բնություն:

Ըրշտապ-ըշտապ վազելով՝
Հասա նորա կացարան,
Սաստիկ ցրտից սառչելով՝
Էլ չէր բացվում իմ բերան:

Ես քաշեցի զանդակը,
Հայտնվեցավ մի ծառա,
Իմ սխալման առաջին
Արդեն լաղաթն առա...

Կերբերոսից ավելի
Դժնե տեսիլ այդ հիմար՝
Ինձ ստիպեց քառորդ ժամ
Դրսում սպասել շարաշար:

«Պարո՛ն,— ասացի նորան,—
Դուք հայտնեցեք իմ մասին,
Թե ներկայանալ կամիմ
Ես մոզպետի սպասին»:

«Որպե՛ս է ձեր ազգ, անուն»,—
Հարցրուց ինձանից ծառան
Պաշտոնական յուր ոճով,
Ես հայտնեցի շուտ նորան:

Նա շքացաւ: Ես երկար,
Երկար սպասում էի դրսում,
Անիծելով իմ խելքը,
Զի շատ սաստիկ էի մրսում:

Վերջապէս հրավիրեցին
Ինձ մոզպետի կացարան:
Շուտ «անուն հոր» ասացի,
Տեսնելով նորա կերպարան:

Բաւականին զարդարուն
էր դահլիճն այն շքեղ,
Նորա կահն ու կարասին
էր թանկագին բարեգեղ:

Բազկաթռոխ մի վերա
նստած էր քուրմն այն սուրբ,
Մետաքսեղեն հագուստը
էր փառաւոր և շատ նուրբ:

Աստղի նման փայլում էր
Ալմաստի մեծ մատանին,
Ականաղուռ մանյակը
լույս էր բաշխում խաւարին:

Երբ որ տեսա ես նորա
Վերարկուն լայնաբղանց,
Կարմիր մախմուռ հողաթափ
Քնքշությունքը չափազանց՝

Կարծում էի, թե արդեն
Դեռ չէ՛ սելիկ մի մոգակոտ,
Այլ ես շնորհ ունեի
Մի պճնասեր կնոջ հետ:

Ինձ այդ իսկ սխալմունքն
Աղատեց նորա մորուք,
Մտածելով, թե այդ աղդ
Զարդարվում է որպես էություն:

Հակամայից ստիպված՝
Ես մերձեցա դեպ հառաջ
(էլ ի՞նչ իմ մեղքը գաղամ),
Համբուրեցի նորա աջ...

Խոսակցությունը սկզբից
էր տաղտկալի, կցկտուր,
Զի անհամ, անդուն խոսքերին
Միշտ անհամն է տրիտուր:

Գանգատվում էր մոգակոտը
Մերթ հիմար ժողովրդից,
Թե նորա շրգիտեն հարգել
Փառքն ու պատիվն անմահ դից:

Մերթ գանգատվում էր տարվա
Անպիտան եղանակեն,
Զի բանտարկյալի նման
Դուրս չէր գալիս սենյակեն:

Մերթ անիծե՛ր խոհարար,
ճաշը վատ էր պատրաստում,
Մինչ զզվանոք ամեն օր
Նա խմում էր և ուտում:

Նկատեցի, վերջ շունեն
Այդ դանգատները տրտում,
Զի բացատրում է լեզուն
Ինչ որ ամբարված է սրտում:

Հակամայից ես նորա
Ընդհատեցի այդ տրտունջ,
«Ահա՛, հայրիկ,— ասացի,—
Զեզ բերել եմ ես իմ «Փունջ»:

Իսկ մոգպետն էլ շեղավ,
Իմ ասածին ուշադիր,
Խիստ ծանր հորանջելով՝
Մուռը մեկնեց իմ խնդիր:

«Է՛հ, այդ անիծված վնու՛նջն
Ինձ խիստ շա՛տ է վնասում»,
Ես նորանից մի օգուտ
Ինձ բնավ չեմ սպասում:

Լավ է ըմպել կոնյակ,
Ռոմ, խերես և շամպան,,
Դոքա փոքր ի շատե
Օրինավոր են մի բան»:

«Ա՛խ, ես ձեզ սխալեցրիմ,—
Առացի,— հայր պատվական,
«Փունջ» և պունջ են դոքա
Որոշ բառեր զանազան:

«Փունջ» ասածս նվաստիս
է հորինած հրդարան»:

Այս ասելով՝ հս գիրքը
Տվեցի ձեռքը նորան:

Առեց, թերթեց նա գիրքը,
Նայեց թվին և ամսին,
Որպես թուրքը զզվանքով
Նայում է խոզի մսին:

Նա ետ տվեց ինձ գիրքը.
«Կարդացեք,— ասաց,— մի բան»
(Երբ որ արջն է քո տեսուչ,
Վա՛յ քո հալին, սլարտիվպան...):

Մինչ մոգակտը քնքշաբար
Հարդարում էր յուր մորուք,
Սկսեցի հս կարդալ
«Դժոխքի կապալառուք»:

Ուշադրությամբ հայրիկը
Լսում էր իմ ընթերցում,
Որ բորբոքեց նորա մեջ
Սբտի սաստիկ դայրացում:

Գրգռվեցան, վառվեցան
Նորա ողջ շար կրքերը,
Քանզի տեսավ այն ճիվազ
Հայտնումն յուր պատկերը:

Նա քնդհատեց ընթերցում,
Գոռաց ամպի որոտով,
Ես կատաղի նրա դեմքը
Զննում էի անվրդով:

«Այդ ինչե՞ր հս գրեւ,
Լի՛րբ, անամոթ, անիծված,
Ես քեզի ըմպել կըտամ
Այդ թունավոր հորինված:

Հեռո՞ւ, հեռո՞ւ, դուրս կորի՛,
էլ շըտեսնեմ քո երես,
Դու կստանաս քո վարձը,
Դու իմ ուժը լսե՞լ ես...

Ես քեզ այնտեղ կորցնեմ՝
կույս շըտեսնես էլ բնավ,
Ուր չէ ծաղկում նշենին,
Բույն չէ դրել ազոավ...»:

«Այո՛, գիտեմ այդ բոլոր,—
Ստացի ես սառնաբար,—
Միայն եկա ես քեզ մոտ,
Լավ զննել քո տիպարու

Զի լրացնե պոետը
Քո կյանքի նկարագիր,
Նորան փուլթ չէ լինելը
Օտար աշխարհ տարագիր...»:

1873, Թիֆլիս

ԽՐԱՏ ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂՄԻՆ

Քո ազատախոս տաղերն անաչառ
Կրդրիկեն հացից քե՛ղ, խե՛ղճ բանաստեղծ,
Կրլինես աղքատ, կըմնաս թշվառ,
Քանի քո քնար հնչում է անկեղծ:

Կեղծավորաբար դու ելգե զովեստ,
Թե կամիս դու հաց՝ անդութ հարստին.
Շողոքորթության լա՛վ ուսիր արհեստ,
Եվ մի՛ ափսոսիր պատվիդ կորստին:

Կղերի առջև դու խնկե կնդրուկ,
Ապրուստ շահելու թե ունես փափագ.

Որպէս գետնաբարշ գերի կամ սարուկ,
Կուռքին մամռնի եղի՛ր երկրպագ:

Հայնժամ կըգտնես դու քեզ մեկենաս,
Որ աշխատութեանցդ կըհարգես տաղանդ.
Մինչև գերեզման դու խեղճ կըմնաս,
Թե ճշմարտութեան երգես ջերմեռանդ:

1873, Թիֆլիս

ՎԵՐՋԻՆ ԵՐԳ

Զո՛ւր թղթեր մի՛ մրոտես,
Հայոց անբախտ հեղինակ,
Թե շըկամիս քաղցած մեռնեի,
Կյանք վարե ալ եղանակ:

Զո՛ւր ես մաշում աչքիդ լույս,
Զո՛ւր է, դու ինձ հաւատա՛,
Այդ սրբազան քո ճգանց
Ո՞վ մի սե փող գին կըտա:

Թո՛ղ տուր, եղբայր, քեզ ի՞նչ փուլթ,
Հոգսը հոգալ ողջ աղգին,
Նորա օգտին զո՞հ բերել
Կյանքիդ բոսկին անգին:

Թող նա գնա՛ յուր ճամփով,
Էլ ի՞նչ պետք է քո խրատ,
Թե այդ ուղին տանում է
Դեպի կորստյան խորխորատ:

Թո՛ղ կղերի փառասեր,
Արծաթամոլ, սե խուժան՝
Ազգի ծուժը ծըծելով՝
Կյանք վայելեն անարժան:

Թո՛ղ տուր, մարդիկ անպիտան,
Անգործ, տգետ, անվաստակ՝
Հանգիստ ապրուստ որսալու՝
Պատասխարվին փիլոնի տակ:

Թո՛ղ սրբապիղծ յուր ձեռքով
Ոսկերիչ իսրայելացին
Մեր վանքերի անոթները
Թո՛ղ զոհե յուր հալոցին:

Թո՛ղ տուր պրոտ, կաթոլիկ
Մեր մեջ հերձված սերմանեն,
Ազգի կապերը խզելով՝
Նղբայր եղբորից բաժանեն:

Եվ մեր անհոգ հովիվներ
Սուրբ պաշտոնին անպիտան՝
Գայլի գառը գողնալուն
Միշտ սառնասիրտ մտիկ տան:

Թո՛ղ ամբոխը կուրորին
Խավարի մեջ խարխափե,
Մոլորցնողի կեղծ լույսը
Նորան շլացնե ու խաբե:

Թո՛ղ թավալվի ցեխի մեջ
Նա մինչև վերջն յուր վրդին,
Այդ միայն է ցանկալի
Ազտեղասեր, գարշ խոզին:

Թո՛ղ ազգը միջին դարու
Մահահրավեր քնի մեջ.
Յուր հին երազն երազե,
Դեռ քրքրե կրոնքի վեճ:

Թո՛ղ նա քնեն շրջաթնի.
Մի՛ վրդովիր դու նորան,

Թեև այդ քունը տանում է
Դեպի անշարժ գերեզման:

Թո՛ղ մեր կանայք, օրիորդք,
Սրտով զոհվին մողային,
Զուրկ ճիշտ կրթությունից՝
Կյանք վարեն օղային:

Եվ ամուսնին պարտքի մեջ
Թաղեն մինչ վերջ բողազին,
Նորա ձեռքի վաստակը
Թափեն մոզնի մազագին:

Թո՛ղ տուր մեր նոր սերունդը,
Թողյալ մալրենի ստինք,
Օտար կաթնով սնանին,
Աղղը համարեն նախատինք:

Օտար հողվով կրթվին
Եվ սիրեն օտարուհիք,
Օտար աղգերի համար
Բազմացնեն շատ որդիք:

Թո՛ղ տուր խղճուկ գյուղացին՝
Լեյզ ստրուկը, այդ գերին,
Կարոտ օրական հացին՝
Մշակե հողն յուր աղային:

Նորա որդիքը կիսամերկ,
Բախտախնդիր, սովատանջ,
Պանդուխտ աշխարհ հաժելով,
Թող կրեն շարիք աննահանջ:

Թո՛ղ հարուստները մամոնի
Կուռքի ոտքերը լիզեն,
Աղգը թողնեն անխնամ,
Ոսկու ամբարներ դիզեն:

Թո՛ղ դալաճան վասակներ
Վայելին ճոխ ապրուստ,
Պատվի և փառքի համար
Ազգը մատնեն ի կորուստ:

Թո՛ղ հոգևոր հայրիկը
Եվ ազահ հոգաբարձուն՝
Յուրյանց շահերին մատնեն
Մեր զպրոցներ, վարժատուն:

Թո՛ղ Այսմավուրք և Ճաշոց
Տըպե մամուլն մեր հիմար,
Ոչ արհեստի գրքերը
Բազմացնե ազգի համար:

Ո՛չ օրագիրք, լրագիրք
Նորա աչքը բաց անեն,
Եվ գիտության սերմերը
Նորա սրտումը ցանեն:

Թո՛ղ տուր, եղբայր, քո խրատ,
Հայր կամակոր, համառ է,
Քո գրվածքներն ու քարոզ
Անապատի բարբառ է:

Հայր սիրում է գովեստ՝
Փաղաքշական, կեղծավոր,
Մոլութունքը մերկացնողին
Է թշնամի վտանգավոր:

Ծճարտությունն, որպես լույս,
Հիվանդոտ աչքը կըծակե,
Ծճարտություն քարոզողի
Վարձը փշյա պսակ է...

1873, Թիֆլիս

ԱՆՑԱԳԻՐ

Ողիններու աշխարհը
Շնորհ տարավ մի պարոն,
Ստիքսեն անցնելու համար
Դիմեց դեպի Աքերոն:

«Յո՛ւյց տուր, տեսնեմ անցապիրդ»,—
Առաջ նախապես աստված:
Պարոնը տվեց մի լայն թերթ՝
Պապի կնքովը դրոշմված:

Զգելով թերթի վերա
Յուր աչերը բոցավառ,
Սարսափելի Աքերոնն
Այդպես արձակեց բարբառ՝

«Նորոգությունից հետո
Աստվածային Լութերի՝
Մենք էլ չենք հավատում
Այդպիսի կեղծ թղթերի»:

<1856—1873>

ԿՈՒՅՐ ՀՈՎԻՎՆԵՐ

(Եսայիի մարգարեություններից)

Ուտելու եկե՛ք, դաշտի գաղաններ,
Դիշատե՛ք հոտը, անտառի գայլեր,
Զի հովիվները հիմար են և կուլը,
Նոցա շները համըր են և լուռ:

Նոքա թմրության քնովն են քնած,
Անհոգ շներուն հոտերը հանձնած.
Ա՛խ, կույր հովիվներ, տխմար հովիվներ,
Անիրավ վարձուց մոլի ծառաներ:

Նոքա-երգում չեն
Այդ միակ երգը.
«Եկե՛ք, բերենք մենք գինի
Եվ ցրիով արբենանք,
Վազն էլ այդպես կըլինի,
Ամենն առատ կունենանք»:

<1856—1873>

ՀՈՎՎԻ ԵՐԳ.

Ես Լերարատ սուրբ սարի վերա
Արածեցնում եմ, Տեր, իմ հոտերը,
Դիշեր ու ցերեկ քո տեսույն կարոտ,
Քեզ սպասում են իմ ոչխար, իմ հոտ:

Արդյոք կըլինի՞, որ Քեզի մի օր
Տեսնեմ ու սիրեմ, որպես գթոտ հոր,
Արդյոք Դու մի օր կըլինի՞, որ գաս,
Իմ վրանումը բարի հյուր դառնաս:

Երբ, Տեր, Դու մի օր ինձ հես հյուր կըգաս
Եվ բարի ողջույն սիրով ինձ կտաս,
Ոտքերդ կըլվանամ ջրով սլաղ, հստակ,
Քեզ հանգիստ կըտամ իմ վրանիս տակ:

Որպես Աբրահամ ծերունի հայրիկ,
Կըհյուրասիրեմ Քեզ, Տեր իմ ըաղցրիկ,
Քեզ համար կըդոհնեմ գառն անարատ,
Կըխնկեմ բուրումն ամբողջ Արարատ:

Կաթ, սեր, կարագով կըկազմեմ սեղան
Եվ ծաղիկներով կըզարդարեմ նորան,
Քեզ կըխմեցնեմ մեղրից օշարակ,
Կածեմ իմ սրինգով երգ քաղցրանվազ:

Բարձր շուշանեքից՝ կարմիր, սպիտակ,
Քո գլխի համար կըհյուսեմ սլաղ,

Ասրից իմ գործած փափուկ պատմութեան,
Տէ՛ր, Քեզ կընծայեմ մեր սիրո նշան:

Ինձնից կըհեռանաս, Տէ՛ր, Դու գոհ սքախիլ,
Դու բարյալ մնաս, կասես, հեզ հովիւ:
Քեզ կառաջնորդեմ մինչ լերան կատար,
Եւ համբուրելով կըղնեմ ճանապարհ:

Այց արա՛ մի օր Քո սուրբ Արարատ,
Այց արա՛, ու Տեր, Տէ՛ր իմ գթառատ,
Զի սկզբանե գու հովիւներին
Էիր բարեկամ և պաշտպան վերին:

Մի՞թե Արարատա հովիւը նույնպես
Զունի այնքան շնորհ, որպես Քո Մովսէս,
Մի՞թե Աբրահամ, Իսահակ և Հակոբ
Միայն սիրելի եղան Քեզի մոտ:

<1856—1873>

ԿԵՐԵՂՄԱՆՔ

Անապատ դաշտում, խուլ, լայնատարած,
Սփռւած են անթիւ հիշատակարանք,
Այստեղ մարդերի, հինավուրց մեռած,
Պահւում են խնամքով մարմնի փշրանք:

Ահա՛ նոր աշխարհ, ուր որ տիրում է
Աստուծո հանգիստ միաբանություն,
Այստեղ ճշտորեն հանդիսանում է
Սեր, եղբայրություն, հավասարություն:

Արքա և կայսր՝ երկրի տիրապետ,
Բաւականացած քանի գազ հողով,
Յուրյանց ստրուկ հպատակաց հեա
Են պառկած միասին՝ հաշտությամբ, սիրով:

Եվ բռնակալն՝ արյան ծարավին,
Ռափելով սրտեն թույն և շար նախանձ,
Վրեժխնդիր սիրտն էլ չէ բնավին
Խորհում յուր զոհերն առնել զիշխանձ:

Եվ հարստականն՝ արծաթո մոլին
(Փողից կշտացած է սիրտն անհագ),
Էլ չէ աշխատում խաբել ընկերին,
Որսալ նորանից շահավետ վաստակ:

Եվ ավազակը՝ թողելով կողոպուտ,
Նա էլ աչք շունի հարստի կայքին,
Զէ հափշտակում նա ալլոց օգուտ,
Կարծես զղջացել է նորա հոգին:

Եվ մուրացկանը՝ օտարի կարոտ,
Զեռքը չէ ձգում խնդրելու դրամ,
Անգութ ազահի դմքը կնճռոտ
Զէ՛ դարհուրեցնում խղճին անխնամ:

Եվ ախտաբորբոք, մոլի տարփածուն,
Հուպ գեղադանդուր, մատղահաս կուսին,
Նորա սիրտն որսալ էլ չէ մտածում,
Հանգած է սերը նոցա երկուսին:

Ահա՛ մարգարեի՜ գուշակած աշխարհ,
Ուր բնակվում են դայլն ու գառնուկ,
Ուր են հավասար, միմյանց եղբայր՝
Իշխան, թագավոր, գերի և սարուկ...

<1856—1873>

ՍԿՋՐՈՒՆՔ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ

Արմենուհի, ազնիւ տիկին,
Քեզ մատաղ լինի իմ հոգին.
Երբ ստինքեն քո մայրական
Կըծորես կաթն քո մանկեկին,
Դու ներշնչե՛ նորա սրտում
Սեր հայրենյաց, սերն յուր ազգին:

Երբ օրորոց քո մանկեկին
Կըօրորես, ազնիւ տիկին,
Երբ աչերուն նորա պարզ-ջինջ
Կըհրավիրես քաղցրիկ նինջ,
Դու, անուշիկ այդ քնքշիկ,
Երգե՛ նորան ուշիկ-ուշիկ:

«Նանի՛կ, նանի՛կ, իմ աչաց լույս,
Խեղճ հայրենյաց դու միակ հույս,
Նանի՛կ, և շուտ մեծացի՛ր դու,
Ընկած ազգիդ եղի՛ր ձեռնտու:
Սիրե՛ Հայաստան, սիրե՛ հայ ազգը,
Սիրե՛ դու նորա ժողիտն, արտասուքը»:

Արմենուհի՛, ազնիւ տիկին,
Երբ նստած մոտ տաք օջախին,
Ընտանեկան քո շրջանում
Հերիաթ կասես քո երեխին,
Առասպելներ պատմավարոս
Մի՛ սերմանիր նորա գլխին:

Դու պատմի՛ր, տիկին, վեպը հայ ազգին,
Նորա քաջերի արությունը նախկին,
Նորա վատերի գործն ամոթալի,
Բյուր շարիքներով և արյունով լի:

ՀԱՍՈՅԻ ԵՐԳԸ

Ահա ծագեց կարմիր արև,
 Տաք և պայծառ է օրը.
 Դե՛, քաշեցե՛ք, սիրուն հղներ,
 Հառաջ տարեք արորը:

Վաբը վարենք, ահոս փորենք,
 Խո՛ր ահոսներ հողի մեջ.
 Սերմը ցանենք, որ հունձ հնձենք.
 Ցորյան դիզենք կալի մեջ:

Կզա ձմեռ, մենք վախ չունինք,
 Ուրախ կանցնի մեր օրը,
 Ուտելու միշտ պաշար ունինք,
 Լի և կուշտ է մեր փորը:

Դե՛, քաշեցեք, սիրուն հղներ,
 Շուտով վարենք արտերը.
 Թո՛ղ շասին մեր դրացիք՝
 Մույլ են Հասոյի հղները:

<1878>

ԲՐՈՒՏԻ ՇՈՒՆԸ

Աղմուկ ու շփոթ հանկարծ բարձրացավ,
Գոչյուն ու հաչյուն լըսվեց, սառտկացավ.
«Գա՛յլը, հա՛ գայլը...», — աղաղակեցին,
Գյուղի շները վրա վազեցին:

Գայլը հենց լսեց, իսկույն ետ դարձավ,
Արագ քայլերով գյուղից հեռացավ:
Շները կատաղած՝ դեռ հաչում էին,
Հետեից ընկած՝ հալածում էին:

Հալածում էին երկար ու նրկար
(Նրանց կրքերին չափ, սահման չըկար),
Մինչև ամենքը իսպառ հոգնեցան,
Կես ճանապարհից մեկ-մեկ ետ դարձան:

Մեկը չըդարձավ: Նիհար, քոսոտած,
Բուրդն ու մազը վրայից թափված.
Նեխած բերանը փչում էր, փչում
Մի խիստ զզվելի գարշահոտություն:

Գա՛մփռ էր երբեմն, գա՛մփռ ահագին,
Կարծվում էր պետք նա շանց-ոհմակին,
Իսկ այժմ քաղցից, հարածամ քաղցից.
Ցամաքած փորը կպել էր մեջքին:

Գայլը կանգ առեց, խեթ կերպով նայեց.
«Դու ո՞ւմ շունն ես», — նրան հարցրուցի:
«Բրուտի շունն եմ», — ասաց քոսոտը
Եվ վստահությամբ առաջ դրեց ոտը: —

Կըծեր, սափորներ միշտ շինում է նա,
Յուր նման վարպետ աշխարհում չըկա,

Այդ ամաններով՝ ջուրը աղբյուրից
Բերեն գյուղացիք, այրելիւմ ծարավից»:

«Տո՛ւ,— գոչեց գայլը,— անպիտա՞ն քալի՞սու,
Ասա՛, դու ի՞նչ ոխ, ի՞նչ վրեժ ու պատճառ
Ունեիր այսպես՝ ինձ հալածելու
Եվ մինչև այստեղ հետեիցս գալու:

Այն մյուս շները, որ հալածեցին,
Այնքան ոռնացին, այնքան գոռացին,
Թերևս ունեին որևէ պատճառ,
Նրանց զայրույթը վիշտ էէ ինձ համար:

Հափշտակել եմ մեկի գառնիկը,
Կամ փողոտել եմ մյուսի հորթիկը,
Իսկ բո բրուտի խեցին ու սախսին:
Խո ես չեմ կերել, գարշելի՛ շնչին»:

Մոնչաց գայլը, զայրացած աչեր
Փայլատակեցին կրակ ու կայծեր,
Ձգեց ոտքերի տակը քոսոտին,
Վերջ տվեց իսկույն թըշվառի կշանքին:

<1887, Թիֆլիս>

ԴԻՈՍ ԵՎ ԷՇԵՐ

Մի օր էշերի ամբողջ քարավան
Դեպի Օլիմպոս ճանապարհ ընկան,
Եվ ստորոտից դիցական լերին
Այսպես դալուով ձայն արձակեցին.

«Ո՛ւ ամպրոպային արքա շանթառաք,
Մենք իսպառ եղանք խաղք ու խայտառակ,
Այդ ի՞նչ պատիժ էր դու մեզ տրվեցիր,
Որ «էշ» անունով մեզ մկրտեցիր:

Բավական չէ՞, որ մենք ամբողջ օրը
Կրում ենք մարդկանց աղբն ու փրսորը,
Եվ մեր մեջքերը մշտական բեռնից
Ազատ չեն հրեք անբուժ վերքերից:

Բայց վերքն ու բեռը, փալանն ահագին,
Շատ վիշտ չեն բերում մեր դառն վիճակին.
Անտանելի է ա՛յն ցավը սաստիկ,
Երբ «էշ» անունն են տալիս մեզ մարդիկ:

Այդ նախատական, անարդ անունից
Մեր բեկված սիրտը խոցվում է խորքից,
Եվ մեր ականջներ, միշտ այդ լսելով,
Երկար ու երկար ձգվում են փութով:

Տո՛ւր մեզ նոր անուն, ինչ էլ որ լինի՝
Շուն, գայլ կամ աղվես, ձի, խոզ կամ շորի,
Միայն «էշ» անունից դու մեզ ազատի՛ր,
Մեր ազերսանքին, ո՛վ տեր, ունկն դի՛ր:

Դիցական սարի գլխից ամպամած
Հղոր Դիոսի ձայնը որոտաց.
«Ո՞ր երկրից եք, կամ ո՞րտեղացի»:
Պատասխանեցին. «Տե՛ր, . . . ցի»:

Խնդաց Դիոսը, խինդն աստվածային
Շարժեց Օլիմպի ամբողջ դագաթը:
«Գնացե՛ք, — ասաց, — անվան փոխարեն
Լա՛վ է, որ փոխեք ձեր վատ խոսիաթը:

Անվան պատճառով չէ, որ դուք եղաք
Մարդկանց աչքումը խաղբ ու խայտառակ,
Այլ բարբ ու վարքի անզուսպ կոպտութուն
Խլեց ձեզանից պատիվ, բարոյություն»:

ՄՈՌԱՑՎԱԾ ՇԻՐԻՄ

(Նվեր Ա...ի հիշատակին)

Դո՛ւ, փափկաթև անուշ հովիկ,
Ո՛ւր այդպես լուռ մըրմնջելով՝
Կըսավառնիս մեղմիկ-մեղմիկ,
Ծաղկանց ոգի ներշնչելով:

«Դեպի թավուտքն նոճինների,
Որք մենավոր կծածկեն շիրիմ,
Նվիրել համբույր փոշինների,
Որ հայրենյաց էր մտերիմ»:

Իսկ դու, սոխակ, բարի հրեշտակ,
Այդպես քաղցրիկ և հանդարտիկ,
Տերեախիտ այդ ծառի տակ
Ո՞ւմ կնվիրես քո մեղեդիք:

«Ես երգում եմ զոհի մ'աճյուն,
Որ կամփոփե այդ սուրբ դամբան,
Ի սեր աղգին թափեց արյուն,
Ճշմարտության էր նա պաշտպան»:

Կանաչագեղ դուք վարդենիք,
Զերթ քույրիկներ ջերմ՝ կարոտով,
Մի՞թե եղբայր գըրկած ունիք,
Կը փայփայեք անուշ հոտով:

«Այո՛, եղբայր, Այդ գերեզման,
Ուր կա աղգի մի նահատակ,
Նա ուներ կամք, սեր անսահման,
Պաշտելի է յուր հիշատակ»:

Իսկ սիգաճեմ դշխոյդ երկնից,
Ո՛ւր նազելով այդպես հուշիկ,
Արծաթափայլ քո վարսերից
Կըթափես շողերդ անուշիկ:

«Դեպ այդ ձորը Մասյաց լերին,
Ուր մի շիրիմ կծածկեն սոսիք,
Հավերժ հարսունքն Արմավիրին
Նորա շուրջը կհշուսեն դափնիք»:

Ո՛վ է դրած շիրմի միջին,
Դու խո՛ գիտես, ասա՛, լուսին,
Ես էլ գնամ տամ մի համբույր,
Ցանեմ ծաղկունք վրան բարեբույր:

«Երիտասարդ մի դրած է անդ,
Անխոնջ գործիչ հայրենիքին,
Որ յուր ջանքը և ջերմ եռանդ
Ողջ նվիրեց նորա փառքին:

Փլատակների հին մոխիրից
Կուղեր կանգնել հայությունը,
«Այբ ու բենի» մեջ էր գտնում
Նորա միակ փրկությունը:

Հաշի արտասուք նա սիրում էր,
Ազատության էր միշտ պաշտպան,
Նա շուներ սուր, մարտնչում էր,
Նորա դենքն էր՝ գրիչ ու բան:

Բռնակալի ձեռքն դավաճան,
Բարօրության միշտ անհամբեր,
Նորա կյանքին տվեց վախճան,
Հասուց հարվածք յուր մահաբեր:

Այդ շիրիմն, որ Հայաստանի
Կրում է դո՛հն յուր միշտու՛մ,
Այժմ մոռացված է հայերից,
Իմ արտասուքն է նորան թրջում»:

(Նվեր Խրիմյան Հայրիկին)

Օ՛ր գարնանային, օ՛ր թարմ և սիրուն,
Շնչում է արփին նոր կյանք, ջերմություն.
Բայց դեռ դաշտերը ձմեռվա քնով
Թմրած նիրհում են, դարթնել չեն ուզում:

Եվ լի հույսերով մշակը ժրաջան
Նիհար եղներով վարում է գութան,
Զարթն՛ք խոր քնից, ո՛վ թմրած արտեր,
Մինչև ե՞րբ պիտ ննջեք, ամայի դաշտեր:

Հաջողություն քեզ, ո՛վ անբախտ մշակ,
Մշակ անպտուղ, խոսպան դաշտերի,
Բարեմաղթում է մշակը մտքերի,
Որ կարեկից է քո դառն վշտերի:

Քո տխրության մեջ՝ խնամքով թաքցրած,
Քո ճակատագրի մեջ՝ դարերով ծանրացած,
Կարդում է և նա յուր դառն վիճակը,
Մտքեր սերմանող անբախտ մշակը:

Նա ևս քեզ պես կորդ անապատում
Յուր ամբողջ կյանքը մաշում է, աշխատում՝
Անապատումը համառ սրտերի
Եվ անպտղաբեր մարդկանց մտքերի:

Եվ նրա ազնիվ ճգնաց փոխարեն
Տղեսը փշյա պսակ է հյուսում.
Իսկ նա լի հույսերով յուր սերմն է ցանում:
Եվ ապագայում հունձքի է սպասում:

ՀՈՂԱԳՈՐԾԻՆ

Դե՛, դու ժիր մշակ, լծե՛ քո արոր,
Հասավ գործելու քեզ փառավոր օր,
Ժա՛մ է քեզ հիմա արտը մշակել,
Բարեբեկ սերմանց պտուղ ճաշակել:

Անցավ ձմեռը՝ դառնաշունչ, խոնավ,
Բքաբեր մրրիկ չէ փշում բնավ.
Գարնան տաք օրեր, անուշիկ, պայծառ,
Ուրախ ճուղոսկ ալիս են ծիծառ:

Սոխակը յուր վարդին տա նախկին բարե,
Քաղցր ժպտելով ծագում է արե,
Անաղոտ լուսով երկնից գիցուհին
Փայլում է շողեր Հայոց աշխարհին:

Յուր անուշ հոտով բուրե մանիշակ,
Ի՛նչ հըրճվանք այժմ քեզ գործի, մշակ.
Դե՛, լծե՛ դու քո արոր և գութան՝
Ցանկ պաղավիտ սերմունք գիտության:

Հայոց կոշտացած, անմշակ դաշտում
Վարե՛ քո արտը ուրախ, անտրտում,
Խոր ալոս ձգե՛ հողում արգավանդ,
Պատառե՛ նորա կուսական արգանդ:

Եվ արշալույսի ցողաբեր պահուն,
Երբ օրհնի աստված թռչունքը անհուն,
Երբ ծագե յուր լույս երկնքեն Ֆեբոս,
Եվ ծաղկունք խնկեն բուրմունք և ամբրոս:

Հնչեցո՛ւր, մշակ, անուշիկ քո երգ,
Եվ առա՛ջ վարե՛ օրավար քո հերկ,
Քո ժիր, գործունյա եղներիդ ուժեղ
Կըտա զորություն մեր աստված անեղ:

Յանե՛, դու մշակ, բարեբեր սերմունք,
Օրհնե՛ քո տեր հունձիդ արդյունք.
Կըզա քեզ ամառ, ջերմին հղանակ,
Կըհասնի ցանքը քո այն ժամանակ:

ԲԱՆԱՍՏԵՂՆԻ ՎԻՃԱԿԻ՛

Այդ ակտաբորբոր ոգևորությամբ,
Պատանի, ո՞ւր ես դու հափշտակված,
Արդյո՞ք դեպի երկիրն քո միտք սրաթռի:
Եթերս ճախրելու կոչում է աստված:

Հրեշտակաց հետ հրճվում ես դու
Եվ մոռացել ես քո բոլոր շրջան,
Քո հոգեղվարճ այդ ցնծությունը,
Չունի բնավ վերջ ու ո՛չ յուր վախճան:

Այդ ոսկի ժամուց բոպեք սրբազան,
Այդ խորհրդական զբաղմունք հանդարտ,
Արհամարհանոք ծաղրում է խուժան,
«Չունի,— ասում է,— դա նախանձ կամ դարդ:

Տե՛ս, որքան անհոգ, հիմար է այս մարդ,
Թեև նա շունի հաց և ապրուստ.
Արբըված է միայն յուր ցնորքներով
Եվ թափառում է մերկ և անհագուստ»:

Բայց դո՛ւ է քո սիրտ աշխարհի փառքին,
Քեզ չէ՛ հրապուրում կյանքի ճոխություն.
Եվ ո՛չ հարստի մամոնի սերը
Դառնացնում է քո աղքատություն:

Դու նվիրված ես քո ազգի օգտին
Եվ նորա շահուն, հաստատուն ուխտով,
Ջոհել ես նրան քո կյանք և վաստակ
Բոլոր գոյությամբ և քո շար բախտով:

Իսկ այդ սրբազան զոհաբերություն
Ինչո՞ւ վարձատրեց ազգը քո պաշտոն.
Նա դրե՞ց արդյոք որեիցե գին
Քո անգին զոհար խոսքերուդ զգոն:

Ո՛չ... հայհոյեց քեզ այն ապերախար,
Զլացաւ հարգանք և ոսկու քսակ,
Քո անզուգական ճգանց փոխարեն
Կապեց ճակատիդ նա փշյա սպակ:

Արհամարհելով ուսման շարություն՝
Դու վրեժխնդիր չեղար, բանաստեղծ,
Քո քնար հնչե՛ց դարձյալ քաղցրաձայն,
Երգեցիր քո երգ անաչառ, անկեղծ:

Թըշվառ է, պոետ, քո կյանքը անգին.
Դու նմանում ես խեղճ թիթեռնակին.
Որ սիրահարված լուսով ճրագին՝
Այրում է թեքեր, փչում է հոգին:

ՀԱՅ ՊԱՆԴՈՒԽՏԻ ՆՈՐ ՏԱՐԻՆ

«Շնորհավոր նոր տարի,
Շնորհավոր և նոր օր.
Տացե աստված միշտ բարի
Տեսնել այդպես տարիք նոր»,—

Ասաց ընկերս ցնծալով՝
Ներս մտնելով իմ սենյակ,
Երբ ես տխուր և լալով
Նստած էի միայնակ:

«Ինձ համար չէ նոր տարին,—
Ասացի ես,— բարեկամ.
Միևնույն է թըշվառին՝
Թե՛ անցյալը, թե՛ ներկան:

Ինձ երեկը և այսօր
Նույն դժգոլւն է միշտ վիճակ.
Բախտիս անիւլը անդոր
Չէ՛ք երում դարձ հաջողակ:

Հեռու պանդուխտ երկրում,
Հեռու քաղցրիկ հայրենյաց՝
Վիշտ, տառապանք եմ կրում.
Մաշվում է ուժն իմ կենաց:

Իսկ իմ դստերը, ո՞վ գիտե,
Մորը հարցնում են այսօր՝
Մայրիկ և ա՞յդ նոր տաբի
Պիտի վարեմք առանց հոր:

Իսկ պանդուխտը տխրամիտ,
Ձուրկ գգվանքին ընտանյաց,
Նա չէ տեսնում ո՞չ ժպիտ
Եւ ո՞չ լաց իր զավակաց:

Կինս գրում է նամակ՝
Մարդ, ինչո՞ւ դու ուշացար,
Չէ՞, մի տարի ժամանակ
Մեզ հազիւ դու խոստացար:

Դեռևս քանի՞ ամառ
Կըվարես օտար աշխարհում.
Քո զավակները թըշվառ
Այժմ էլ ո՞վ է պահում...

Իսկ պանդուխտը ի՞նչ սրտով
Դառնա դեպի իր ընտանին,
Երբ որ դատարկ մի սև փող
Չունի մեջ իր գրպանին»:

ԿՈՒՅՍԻ ՎԻՇՏԸ

Քնած է լուսնյակը
 հրկնքի խորքում,
Քնած է թռչնակը
 իր փափուկ բնում,
Քնած է քամին,
 տերև չէ շարժվում,
Քնած է գետը,
 ձայնը չէ լսվում:
Մայրիկ, ինչի՞ հս
 քնել չեմ կարում,
Ուզում եմ քնել,
 աչքս չէ փակվում,
Մայրիկ, այս ի՞նչ է,
 որ ինձ տանջում է,
Այս ի՞նչ կրակ է,
 որ սիրտս այրում է...

Պ Ո Ե Մ Ն Ե Ր

ԴԺՈՒՔԻ ԿԱՊԱԼԱՌՈՒՔ

(Դիցարանական առասպել)

Վա՛յ ձե՛զ Երինականացի, զի քափուցանէ՛ք
զփականս զխտութեան, դուք ո՛չ մտանէ՛ք,
և ուր մտանէ՛ն՝ արգելում:

Ղ Ո Ւ Կ Ա Յ

Ա.

Գեղեցկատեսիլ մեծ դաշտ էր սիրուն,
Կանաչ, ծաղկազարդ վառվում էր հեռուն,
Հովիտի միջով՝ լալն: և անսահման,
Մի արծաթագույն վիշապի նման,
Ուր ու մուր սողար Արաքսին.
Ալևոր գազաթ ծերուկ Մասիսին
Նայում էր բարձր, բարձր ամպերեն,
Ցայտում էր կրակ հոսարտ աչերեն:
Այնտեղ վաղեմի կանգնած էր մեհյան,
Ուր Արամազդա դրած էր արծառ.
Դարերի հոսանքն և թշնամին չար
Չըկործանեցին այդ սիրուն տաճար,
Դեռ ողջակեզը ծխար անդադար.
Սևուկ բուրմերի բազմաթիվ դասը
Վարեն կուռքերի պաշտոնն, սպասը:
Այնտեղ դրած էր աթոռ սրբազան
(Մեծ բրմապետի իշխեր գավազան),
Ուր կրոնասեր Հայկա որդիքը
Թափում են յուրյանց արծաթն, արդյունքը:
Այնտեղ Արարատա փշրված դահին
Մնում են բեկորք. հիշատակներ հին...

Փոքրիկ խուցի մեջ կային երկու մարդ.
Աղքատ էր խուցը՝ նեղ, խոնավ, անդարդ,
Կարծես թե վաղուց տխրության ողին
Բափել էր այնտեղ մաղձը դառնագին:
Որպես հարադատ մի զույգ սատանա,
Օթոցի վերա նստած են նոքա.
Սե-սե հագուստով, սե բաշլիկ գլխին,
Եվ «տերողորմյան» ձգում են ձեռին:
Նոցանից մինն էր մաշված ծերուկ՝
Ալեոյ գլխով, սպիտակ մորուր,
Գունատված դեմքը խոժոռ էր, ախուր,
Նեղ աչքերումը վառվում էր շար հուր,
Նորա խորշոմած, ճաղատ ճակատին
Դրած էր կնիքը խորամանկ նեոին:
Իսկ այն մյուսը՝ միջակ տարիքով,
Բխագույն երես, սև էր մորուքով,
Սարսափելի էր դեմքը նենգավոր,
Փայլում էն աչքերը՝ կրակոտ, անսովոր,
Եվ դժոխային բոլոր կերպարանք
Բացատրում էր մահ և զարհուրանք:

Գ

«Ուրեմն այդպես... Հայրիկ սրբազան,
Անցա՛վ մեր դարը... փշրվե՛ց գավազան...»,—
Ասաց, որ ուներ խճրճված սև մորուր,
Թուխ աչքերիցը զլորեց արտասուք:
«Անցա՛վ...— կրկնեց մաշված ծերունին,—
Բայց հուսահատվիլ պետք չէ բնավին:
Գիտե՞ս, թե ի՞նչ է գլխավոր պատճառ
Մեր դժբախտության, դեպքերին այդ շար.
Երբ որ վարժատուն՝ այդ պիղծ, անպիտան
Շինվածքը մտավ մեր սուրբ Հայաստան,
Մեհյանը կորցրուց յուր հարգ սրբազան,
Ընկավ կրոնքը: Իսկ աշխարհական

Ուսում, գիտություն, լուսավորություն
 Քանդեցին մեր տուն, բոլոր զորությունն,
 Ամբոխի աչքերն երբ որ բացվեցան,
 Հոգեւոր հայրերն ատվիլ սկսան:
 Հայր գերված էր մեզ, որպէս ստրուկ,
 Երբ հիմար էր նա, ինչպէս մի մանուկ,
 Մեր կանոններին էր միշտ հնազանդ,
 Մեզ որպէս դյուցազն պաշտեր ջիւմեռանդ:
 Իսկ երբ ուսման հետ նա եղավ ծանոթ,
 Մեզի համարեց անպիտան անոթ,
 Եվ մեր ծեսերին տվեց նա անուն՝
 Հեթանոսական կռապաշտություն»:

Դ

«Մի՛թե սառնասիրտ նախատինք այդքան
 Մենք պետք է տանենք մինչև գերեզման»,—
 Կոչեց մյուսն, աչքերը վառվեց,
 Եվ սրտի թունդեն դմքը փոփոխվեց:
 «Վեհն հնարներ պետք է դնել դործ,
 Խաւարի տիրելուն անել կրկին փործ,
 Կրկին վերածել կույր հիմարություն,
 Զնչեւ ուսումն և լուսավորություն:
 Եվ կրոնական ուղեանով նախկին
 Որսալ հայերի խելքն ու հոգին,
 Մինչ մեհենական խորհրդոց վաճառ
 Կրկին սկսե յուր հին տուրեառ,
 Եվ հայր հոժար յուր լուման վերջին
 Կըզցե հայնժամ մեր թասի միջին,
 Երբ նա աչքի դեմ կառնե հաստատուն,
 Թե առանց մեզի շունի փրկություն...
 Մեհյանիցը դուրս շկա մեզ ապրուստ,
 Մենք այլ գործերով շենք լինի հարուստ:
 Եթե հեռանանք մենք այդ կյանքեն,
 Նույն է, որպէս ձուկն զրկվում է ջրեն:
 Աշխարհի գործերն են մեզ անձանոթ,

Պարապմունքն անգամ՝ ստո՞ր է, ամո՞թ,
Թեև արհեստներ շատ կան օգտավետ,
Մենք բոլորիցն էլ ղրկված ենք հավետ,
Ձի այդ անիծված խուցերի խորշում
Տոնացուլց, Ախտարք եղան մեր ուսում:

Ե

Այդպես նա խոսեց, իսկ այն ժամանակ
Նորա աչքերում վառվում էր կրակ.
Բայց ալեհրը՝ հանդիստ, անվրդով,
Լսում էր նորան խիստ սառն սրտով.
Հինավուրց հասակ խորամանկ ծերին
Ծանոթ էր կյանքի բոլոր փորձերին:
«Քեզ հետ համաձայն եմ, ազնիվ եղբայր,
Պատասխանեց նա քաղցր, մեղմաբար,—
Լսի՛ր, այժմ քեզ կլինեմ խոստովան
Սրտիս գաղտնիքը, եթե դու հավան
Լինես խորհրդիս և հաշտվես ինձ հետ,
Կհայտնեմ ես քեզ գործ մի օգտավետ»:

«Ասա՛ ինձ, հայրի՛կ»:

«Լսի՛ր, իմ ջանիկ»:

Խոր Տարտարոսի արքան Պլուտոն
Ինձ Աքիրոնի հանձնեց պաշտոն.
Եվ ես Ստիքսի նավակը կապալուվ
Արդեն վարձեցի. դորանից էլ լավ
Գործ մի փառավոր, բարձր անսահման՝
Մահկանացու մի շունի ինձ նման...»:
«Եվ ի՞նչ օգուտ կա այդ գործի միջևն»:
«Լսի՛ր, քեզ պատմեմ մի ըստ միոջեն.
Քեզ շատ ծանոթ է զիրք Տարտարոսին՝
Յոթն անգամ պատած գետովն Ստիքսին.
Ուր յուր նավակով անխոնջ Աքիրոն
Կրում է հոգիքը դեպի Պլուտոն:
Մի-մի հատ լումա ամեն մի հոգին

Տալիս է նավորդին յուր անցնելու գին¹.
 Եթե պետք լիներ հաշվել ողջ օգուտ,
 Թե ամբողջ տարին ի՞նչ է եկամուտ,
 Մենք չունենք մի թիվ պարզելու համար
 Այդ մեծաքանակ ահագին գումար.
 Բավական է միայն հասկանալ այսքան,
 Որքա՞ն հոգիներ զժոխքը կերթան...
 Բայց այստեղում կա մի հարց գլխավոր,
 Որ քեզ պարզելու է շատ հարկավոր.
 Աքիրյան նավի մուտքը տարեկան
 Կըբաղմապատկվի շորիցս անգամ,
 Միայն պիտո էր դուրժ դնել հնար՝
 Մեղավորների թիվն ավելնար...
 Հայնժամ մի նավակ էլ չէ բավական
 Կրել հոգիների ամբողջ քարավան:
 Զի որքան ավելի լինեն մեղավորք,
 Այնքան ավելի զժոխքը կերթան,
 Այնքան ավելի մեկ օգուտ կըտան...»
 «Ի՞նչ հնարներով մեղքը տարածել,
 Մեղավորների թիվը բազմացնել»:
 «Տարածել մեղքն է խիստ դյուրին,
 Զի մենք կունենանք խումբը դեերին.
 Սատանաների անհամար դասը
 Մեր հրամանին կառնե սպասը:
 Չարության սերմեր կըցանենք աշխարհ,
 Սեր, եղբայրություն կըջնջենք իսպառ,
 Կըխափանենք բոլոր դպրոց, վարժատուն,
 Կարգեկենք ուսում, լուսավորություն:
 Եվ դու կըտեսնես, բյուր-բյուրուք
 Հայնժամ գեհենի կըզան այցելուք»:
 Ավարտեց խոսքը զժոխքի որդին,
 Նա հրձվանք ազդեց ընկերի սրտին,

¹ Հին հեթանոսները սովորություն ունեին յուրյանց մեռելների բերանում դնել փող՝
 Աքիրոնին վճարելու համար. երեւի այդ սովորությունն եղել է և հայերի մեջ, որ մինչև
 այսօր կոապաշտական ժամանակներից մնացած գերեզմաններում դրնվում են հին
 դրամներ:

Որ գրկեց նորան, ձեռքը համբուրեց,
 «Գեղեցի՜կ խորհուրդ... — մեկին նա կոչեց, —
 Ես քեզ օգնեկու եմ միշտ պատրաստ,
 Ոչ իբրև ընկեր, այլ ծառա նվառո,
 Տարածենք խավար... կեցցե՜ Պլուտոն,
 Միրով հանձն կանոնեմ ես նորա պաշտոն...»:
 Մի քանի րոպե հաղիվ էր անցել,
 Հանկարծ հերս մտալ սեռել Սաղայել,
 Բերեց երկու թուղթ, մինը՝ վարձու պայման,
 Մյուսն էր դժոխքի արքայի հրաման:
 Եվ երկու պսակ այն ծառի ոստեն,
 Որ խեղճ Աղամին քըշեց դրախտեն,
 Որո պատճառով մեղքն ու մահը
 Տիրեցին թշվառ մեր այդ աշխարհը...
 Նա պսակները կապեց յուր ձեռքով
 Նոցա դավաճան, խավար ճակատին,
 Երկուքն էլ իսկույն փառալուր կառքով՝
 Նստան, սլացան խորքն անդնդին...

1856, Խորվիբապ

ԱՐԱՅՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԴԱՇՏՈՒՄԸ

(Առասպել)

Եւ զյոռուքսն (Շամիրամալ) ի ծով,
 Ե քան ի նմանէ. «Ուլուն Շամիրամալ
 ի ծով»: Այլ քե ախօժես առասպել՝
 Ե Շամիրամ Բաւ առաջին Բան զնիօրէ:

Խ Ո Ր Ե Ն Ս Ի

Ա

Մութ գիշեր էր: Ոչ մի աստղիկ
 Չէր երևում երկնքէն,
 Եվ լուսինը սգվորի պէս
 Գունատված էր յուր դիմքէն:
 Իսկ կայծակը հրեղեն սրով

Կտրատում էր ամպերը,
 Եւ որոտը գոռգոռալով՝
 Դղրդում էր լեռները՝
 Մրրիկը կատաղաբար
 Մոնչում էր սոսկալի,
 Ահ ու դարդանդ վեր էր բերում
 Տարտարոսից լիուլի՝
 Հաղարամյա ծերցած կաղնին
 Խլում էր նա արմատեն,
 Գաղաններն յուրյանց որջում
 Սարսափել էին արդեն՝
 Հեռու դաշտում, ծովակի մոտ՝,
 Տեղ-տեղ վառւում էր կրակ,
 Զինվորական վրաններում
 Աղոտ փայլում էր ճրագ՝
 Բաբելական հաղթող զորքի
 Զետեղված էր անդ բանակ,
 Գիշերասպահ զինվորներով
 Պատած էր յուր շրջանակ՝
 Այն դաշտումը շատ դիպեղ
 Ընկած էին դիակներ,
 Բաղդեացի, հաւ զինվորներ,
 Ասորի և պարսիկներ՝
 Եւ այն տեղում անթիվ զենքեր՝
 Տեղ և վահան, աղեղ, նետ,
 Այն քաջերի դիակի մոտ,
 Ընկած էին նոցա հետ՝
 Այն դաշտը ներկայացնում էր
 Զարհուրելի տեսարան,
 Մինը ձեռքով բռնած ունիք
 Կրած վերքին լայն բերան,
 Ողորմելի նա յուր ձայնով
 Մորմոքում էր ախուվախ,
 Եւ յուր վերջին հանգստության
 Նա կոչում էր անդուծ մահ՝
 Մինն, արդեն հանգստացած

1 Վահա ծովակը՝

Խորին քնով օրհասին,
Յուր ընկերին գիրկն ածած՝
Ննջել էին միասին...

Ր

Իսկ կռիվի ահեղ դաշտում
Թափառում էր Շամիրամ,
Հետն առած յուր նաժիշտներ՝
Մանուկ կուսանց ողջ հրամ։
Նա տխուր էր... սղվորի պես,
Լաց էր լինում լուռ, մնջիկ,
Եվ առջևից աղստ լապտեր
Քարշ էր տալիս մի աղջիկ,
Դիակներն մեջը մտած՝
Նա հուսահատ շրջում էր,
Եվ արյունը նորա ոտքերն
Կարմիր գունով թրջում էր։
Պստում էր նա մորմոքելով՝
Մինին ահեղ այն դաշտում,
Որին սիրում էր թաղուհին,
Որպես աստված էր պաշտում։
Հանկարծ վազեց մոլեգնաբար
Եվ նա գրկեց մի դիակ,
Հրաշագեղ էր այն քաջը,
Մանկահասակ պատանյակ,
Ներկված էր նա արյան մեջ,
Որպես կարմիր մի ծաղիկ,
Եվ մրահոն նորա աչքեր
Դեռ ժպտեին քաղցրիկ։
Նա ձախ ձեռքով կրեր վահան,
Սջումը՝ տեղ ահագին,
Եվ պողվառից թանձր դրահ
Զգեցել էր յուր հագին։
Գլխին ուներ փետրազարդ
Արքայական սաղավարտ,
Հսկայատիպ էր այն քաջը՝

Հղոր, ահեղ տղամարդի ...
 Զէր հասարակ նա մի զինվոր,
 Կամ մի արի զորապետ,
 Ո՛չ նախարար պատերազմող,
 Ո՛չ թիկնապահ, ո՛չ ասպետ,
 Արծվանիշ շքանշան
 Կրեր նորա պարանոց,
 Գոհարեղեն նորա քամար
 Մթումը փայլեր որպէս բոց,
 Նորա դեմքն և կերպարանք,
 Այնքան վսեմ, վեհաբար,
 Արքայազարմ մի իշխանի
 Բերեր հղոր ինչ տիպար,
 Նա վաւաշոտ Շամիրամի
 Էր ցանկության ցնորքը,
 Որո համար նա կոտորեց
 Այնքան զինվորն ու զորքը:
 Բայց անբախտի վառված իղձը
 Մնաց նորա սրտումը
 Զի այն քաջը մահվան քնով
 Ընկավ կովի դաշտումը:

Գ

Իսկ թաղուհին այս տարփաւոր
 Դիակից շէր հեռանում,
 Առած նորան յուր գրկի մեջ՝
 Մրմնջում էր, մեռանում...
 Համբուրում էր նորա թշեր,
 Համբուրում էր աչք և ունք,
 Արնով ներկված գանգուրներին
 Հպեցնում էր յուր շրթունք:
 Եվ երբեմն մորմոքելով՝
 Ճնշում էր պինդ յուր կուրծքին,
 Լվանում էր նա արտասուքով
 Արյունը նորա վերքին:
 Երկար այնպէս մոլեգնաբար
 Գրկած ուներ նորա դին,

Եվ վարդազեղ նորա արյամբ
 Մարել կամեր հուր սրտին:
 Մինչ վերջապես տվեց հրաման
 Նաժիշտների նա խմբին՝
 Տանել շուտով դեպ՝ յուր վրան
 Ցանկալի դյուտն այն անգին:
 Եվ աղջիկները մատղերամ՝
 Հավերժահարսունք գիշերային
 Յուրյանց փափուկ կուրծքի վերան
 Առին դիակը բոսորային:
 Շուտ հասուցին Շամիրամա
 Ոսկեթելով գործած վրան,
 Խոնկ, կնդրուկ և ծաղիկներ
 Շատ ցանեցին նորա վերան:
 Իսկ թագուհին արեց հրաման
 Ողջ նաժիշտներին հեռանալ,
 Ոչ ոքին յուր մոտ չըթողուլ,
 Յուր պատվերը չըմոռանալ:

Դ

Նա կախարդ էր, ուներ հուռութք
 Եվ հուլունքներ դյութական,
 Քաղղեացի քաղղեայններից
 Ուսավ արհեստը մոգական:
 Նա վհուկ էր, սերտ բարեկամ
 Աներևույթ գիվաց զարմին,
 Եվ ախտարբին յուր զորությամբ
 Շուտ կախարդեց քաջի մարմին:
 Եվ շնորհիվ նորա հմայքին
 Ահա իջան Հարալեղ գիք,
 Ոսկիամորն Անահիտի
 Էին զստերք և որդիք:
 Եվ Հարալեղը սկսեցին
 Լիզել վերքը դիակին,
 Բժշկվեցան իսկույն նոքա,
 Շունչ ստացավ քաջի հոգին:
 Եվ շատ շանցավ, շուտ ջերմացավ

Այն սառուցյալ, մեռած դիակ,
 Կարծես նորա երակներում
 Կենդանության վառվեց կրակ:
 Եվ ի՜նչ հրաշք, հզո՞ր աստված,
 Նա բաց արեց աչքերը,
 Որպես անուշ քնեն զարթնած,
 Կանգնեցաւ ոտքի վերա:
 Ուրախացաւ խիստ Շամիրամ,
 Ցնծությանը շրկար շափ,
 Ո՞ւլ կարող էր հայնժամ զսպել
 Նորա սիրո թունդ և թափ:
 Քփա՛ռք ձեզ, աստվա՛ծք, հանգստացաւ
 Այժմ իմ սիրտն, իմ հոգին,
 Զի ես արդեն կարեմ կոչվիլ
 Այս ըտպեից Արայի կին:
 Ասա՛, ասա՛, իմ նազելի,
 Այժմ ինձի դու կըսիրե՞ս,
 Մինչ Լ՞որք, անգութ, դու քո սիրով
 Իմ սրտիկը պիտի այրես:
 Իս քո կիներն եմ այսուհետեւ,
 Դու կատարի իմ ջերմ փափագ,
 Քեզ կըբաշխեմ ես իմ երկիր,
 Արքայական իմ դահն ու թագ:
 Քեզ կըբաշխեմ Բաբելոնի
 Օղակառույց իմ դրախտը,
 Դու կատարե՛ իմ խնդիրքը,
 Ինձ շնորհն անվերջ բախտը»:

Ե

Այդ խոսքերով նա մոտեցաւ
 Արդեն ապշած մեր Հայկազին
 Եվ տարփաւոր յուր թևերը
 Կամեր փաթթել նորա վզին:
 Իսկ քաջազուն վեհ հերոսը
 Այդ խոսքերից խիստ զարմացաւ,
 Եվ կատաղի բարկությունն
 Աչքերումը բոբրոբվեցաւ:

Եվ նա գոռաց սև ամպի պես.
 «Կորչե՛հ հեռու, լկտի դու կին,
 Ի՞նչ չար բախտով ես քո աշատեղ
 Գարշելի դեմքը տեսա կրկին:
 Իմ մանկական պսակն անարատ
 Ես քո սիրով որպե՛ս պզծեմ,
 Նինվեաքի ես տրփուհիդ
 Անարգությամբ իմ գիրկ ածեմ:
 Գնա՛, կորե՛, չե՛ս ինձ պիտո,
 Եվ ինձանից դու հեռացի՛ր,
 Այդ ցնորամիտ բաղձանքներովդ
 Դու ինձ համար մի՛ մտածիր:
 Հայաստանի դուստրներից
 Ես ունեմ թաղուհի արդեն,
 Որ սիրասուն ածեց դավակ
 Ինձ կուսական յուր արգանդեն»:
 Սպառնալից այդ խոսքերը
 Շամիրամին չաղղեցին,
 Սիրաբորբոր նորա սրտեն
 Վառված իզձը չըզատեցին.
 Բաբելական աստվածուհիք
 Յուր օգնության նա կանչեց,
 Խունկ և զոհեր շա՛տ խոստացավ,
 Շա՛տ խնդրեց և աղաչեց.
 Որ դիցական արբեցությանը
 Գինովյնեն այն քաջ հերոս,
 Թափեն նորա երակներում
 Սիրո հեղուկ՝ նեկտար, ամբրոս:
 Գուցե դշտված աներևույթ
 Հրապույրներով նորա հոգին,
 Հակամաշից նա կատարե
 Վառված իզձն յուր փափագին:
 Բաբելական աստվածուհիք
 Յուրյանց ճիզը դրին ի գործ,
 Սիրո ախտով կախարգելու
 Նորա սիրտն՝ արին մեծ փորձ:

Հայր աստուծոց՝ մեծն Արամազդ,
 Արարատա գաղաթեն
 Այդ հանդեսը կռվի դաշտում
 Վաղուց դիտում էր արդեն,
 Նորա շուրջը Հայոց երկրի
 Բոլորել էին ողջ դիք՝
 Հայկ, Անահիտ և Աստղիկ,
 Հասպտոսթե, յուր որդիք,
 Խիստ բարկությանը զննում էր
 Նա այն դաշտը արշունոտ,
 Ուսկից անթիվ կոտորածի
 Դեռ փչում էր մահվան հոտ,
 Հանկարծ նորա աչքին դիպավ
 Շամիրամա մեծ վրան,
 Բաքոսական այն հանդեսը
 Ջարմացք բերեց խիստ նորան,
 Նա տեսնում է ախտաբորբոք
 Նինվեհացի թագուհին,
 Որ աշխատում էր կախարդել
 Ողջամիտ հայ գյուղաղնին,
 «Արմենակ, — կռչեց Արամազդը,
 Վառվեց աչքերը կապուտակ, —
 Թո՛ր, դնա՛ և շուտ հասի՛ր
 Քաղղեացվոց դու բանակ
 Եվ ազատի՛ր Շամիրամից
 Իմ գեղեցիկ, քաջ Արան,
 Եվ մի՛ թող տուր, որ թագուհին
 Յուր սիրով խաբե նորան»։

է

Արմենակը կատաղաբար
 Առեց լախար ահագին,
 Մի բուպեումը նա հասավ
 Բաբելացվոց բանակին։

Շուտ նա մտաւ Շամիրամա
 Գեղեցկազարդ մեծ վրան,
 Ուր կախարդիչ սիրո ցնորքով
 Դեռ նոր արբւած էր Արան:
 Եւ Շամիրամը պատրաստուում էր,
 Սրտի կամքը կատարել,
 Արմենակի երևույթը
 Նորան ստիպեց դադարել:
 Ձեռքը ձգեց նա Արային,
 Բռնեց նորա գիսակեն,
 Հափշտակած շուտ դուրս հանեց
 Քաղզեացվոց բանակեն,
 Եւ հողմերու թերի վերա
 Տարաւ նորան Արարատ,
 Շամիրամա չարնն մնաց
 Նա միշտ մաքուր, անարատ:
 Այնտեղ հայոց աստվածներին
 Դիրկ է ածում քաջ Արան,
 Քաղցրահնչուն նվագներով
 Ողջունում էին նորան:
 Զի նա պահեց միշտ սրբությամբ
 Մաքուր ողջախոհություն,
 Եւ շաղարտեց յուր պատիվը՝
 Դիցական անմահություն:
 Այնտեղ յուրյան ընկերացաւ
 Եւ նվարդն յուր սիրուն՝
 Թագն ու պսակը Հայաստանի
 Շքեղագեղ կույսերուն:
 Մինչ յոթն օր, յոթն գիշեր
 Տոն կատարեն հայոց դիք,
 Անուշ քնար հնչվում էր,
 Երգում էին դիցունհիք:

Ը

Բարկությունը Շամիրամա՝
 Սարսափելի, անպայման,

Հանկարծակի թանկ կորստից,
 Ո՛չ չափ ունենր, ո՛չ սահման:
 Նա դուրս թռավ յուր վրանեն,
 Որպես առյուծ կատաղած,
 Մռնչում էր վազվրդելով,
 Որպես խելքից ցնորված:
 Վազեց, վազեց այն դաշտումը,
 Սար և ձոր էր թափառում,
 «Արա՛, Արա՛» կոչելուցը
 Նա բնավ չէր դադարում:
 Ցնորվա՛ծ էր այն խղճալին...
 Նա վազում էր գետի ծով,
 Եվ խորության նորա միջին
 Մտնել կուզեր անվրդով:
 Եվ նա ձգեց ծովի միջում
 Յուր հուռութքն ոսկեգույն,
 Ալեկոծվեց անհուն ծովը
 Եվ լեզի դարձավ իսկույն:
 Եվ մարեցան նույն լողակին
 Նորա կրքերը կատաղի,
 Եվ Շամիրամ ձևակերպվեց
 Անշարժ արձան մի աղի:
 Երբ մարմնից բաժանվեցավ
 Տարփավոր նորա հոգին,
 Նույն լողակում նա ստացավ
 Կերպարանքն աղունակին:
 Մինչև այսօր կոկորդային
 Բարբառով առորական՝
 Դեռ կանչում է աղունակը՝
 «Վա՛յ, Արա, իմ սիրական...»:
 Մինչև այսօր աղունակը
 Բորբոքվում է, մրմնջում,
 Զի վավաշոտ Շամիրամա
 Հոգին կրե յուր միջում:

1857, Վան

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳՍՐՈՒ ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻ ՏԻԿԻՆՆԵՐԸ
ԵՎ ԵՂԻՇԵ ԱՎԱՐԱՅՐԻ ԳԱՇՏՈՒՄԸ

Տիկնայր փափկասուն՝ Հայոց աշխարհին, որ զր-
գեալ և զգուեալ էին յիւրաքանչիւր բաստեալուն և
ի զահաւորակս. հաճապազ բոկ և հետի երբային ի
տունս աղօրից անձանձոռոյր խնդրեալ ուխտիս՝ զի
համբուրել կարասցեն մեծի նեղութեանն:

Ե Ղ Ի Շ Ի

Ա.

*Տիկնայր Հայոց փափկասուն,
Մատաղ լինեմ ձեր հոգուն,
Ինչո՞ւ ձեր սե աչերին
Դառն արտասուք է հոսում:*

*Ա՛խ, մի՛ լացեր, նաղելիք,
Մի՛ այրեր ձեր վարդ թշեր,
Զի ձեր աչեր չեն սորված
Թափել աղի կաթիլներ:*

*Բայց ինձ ասեր, թե ո՞ւր են
Ձեր փառքը, զարդը նախկին,
Ինչո՞ւ աչդպես տխուր եք,
Որպես սգլոր այրի կին:*

*Տիկնայր Հայոց փափկասուն,
Ձեր ձեռքը, դեմքը սիրուն
Այլևս անուշահոտ
Յճառը չէ մաքրում:*

*Ո՛չ ձեր զանգուր խոսրոսիք
Օծանվում են տոն օրին,
Քուրջանց ախորժ բուրմունքով
Ողի շնորհեն հանդիսին:*

*Եվ վարդապսակ ձեր գլուխ,
Կուրծք, սպարանոց, բազուկներ,*

Զարգարում չեն մարգարտով՝
Հյուսված ոսկի գոհարներ:

Եվ հաղուստով խշխշուն,
Ուշիկաքայլ նազելով,
Չեք հրապուրում աչերը
Սիրելյաց ձեր կարոտով:

Իսկ հայ տիկնայք խմբովին՝
Ծղիշեի հարցերին
Աւդսյես տվին պատասխան
Եվ էիչ բարձին լալագին:

Բ

Ձերտունի դու մեր հայրիկ,
Դժվար է մեզ տալ համար,
Թե բանի՞ վիշտ և չարիք
Կրեցինք ազգի համար,

Երբ յուր կրոնք մոգական
Անհաշտ պարսիկը՝ Սասան,
Կամենում էր ներս բերել
Մեր հայրենիք սրբազան:

Երբ մեր արի ամուսինք,
Սուրբ հավատքի պաշտպան,
Հաճեցան սուրբ արյունով՝
Մարել Ջենտի ատրուշան:

Նոքա Պարսից աշխարհի
Տանջվում են բանտումը
Իմ կամ անկան քաջի պէ,
Ավարայրի դաշտումը:

Ուր քաղցր է մեր աչերուն
Քողել կաթիլք մարգարտին,

Զի սիրելիաց մեր արյուն
Մձեց անդուժ այդ գետին:

Կար ժամանակ, որ մենք էլ
Այդ դաշտումը¹ երգելով,
Սաղիկներ ենք հավաքել
Սիրելիաց ձոն փնջելով:

Այժմ այստեղ ցիրուցան
Նոցա ոսկերը սրբազան
Հավաքում ենք, սափորում,
Պաշտել նորանց հավիտյան:

Կար ժամանակ, որ մենք էլ
Շրեղաշուք, պճնադարդ,
Սիրելիաց հետ անարգել՝
Վայելեինք կյանք զվարթ:

Բայց մենք մեր աչքով տեսանք,
Երբ ավազակ թշնամին
Մեր գանձերը, զարդարանք,
Տարավ Պարսից արքունին:

Մենք մեր ականջով լսանք
Ճիշտ սիրելիաց շարաշար,
Երբ շղթայած դեպ աքսոր
Տանեին Պարսից աշխարհ:

Իսկ մենք գերի, անտերուն՝
Մնացինք արտառը հոսելով,
Բռնակալի ահ դառնաշունչ
Մեր կյանքը մաշելով:

Որո՞հ համար դարդարվինք,
Որո՞հ սիրտը ուրախացնենք,

¹ Ավարայրի դաշտումը:

Մի՞թե մեր գերիշնների
Շնական աշեր հրապուրենք...

Մեր ամոթխած երեսնն
Երբեք չէր անկել շղարշ,
Եվ զլխի քող ծալեծալ
Գետնից գնում էր միշտ քարշ:

Արեւի ոսկի շողքը
Կարոտ էր մեր նրեսին,
Գուցե մի տաք համբույր տար
Ծածկված, համեստ թշերին:

Այժմ այնպես անխնա
Նորա շրթունք բռնավառ
Այրեցին թարմ վարդերը
Մեր այտերի՝ ալ, պայծառ:

Մեր առադաստ, սրսկասպան
Մնացին անտեր և վերան.
Փռչին դրեց յուր պատան,
Սարդը հինեց յուր ոստայն:

Մեր ապարանք կորուսին
Կահ-կարասիք փառավոր,
Մեր տաճարքը զրկվեցան
Յուրյանց զարդեն բյուրավոր:

Մեր շատրվան փողփողուն
Չէ ցայտում ցողը մարգարտին,
Ուսկից ջուրը հովասուն
Հովիկ շնչեր մեր սրտին:

Ծերունի հայր սրբազան,
Ո՛ւր բուրաստանք մեր սիրուն,
Ուր վարդ, նարգիզ և շուշան
Մեր գլուխն էր զարդարում:

Ո՞ր պարտեզը մեր հովառուն
Ստվերախիտ շրթերով,
Որոց ախորժ հովանին
Տալիս էր մեզ հանգիստ դով:

Ուր սիրելիաց մեր համբույր
Ծաղիկները բարեբույր
Նախանձվելով գիտերին
Եվ փառք տալին աստժուն բյուր:

Ուր թփերի հասերեն
Գիշերային խոր պահուն
Մեր երգերին դաշնակից,
Սիրուն սոխակն էր լինում:

Կորա՞ն ամենը արաչաբ...
Դադարեցան մեր երգ, պար,
Մեր բամբուլը չէ հնչում,
Լռե՞ց անուշ մեր քնաբ...

Այժմ լաց, սուղ, հառաչանք,
Միշտ ախուլախ դառնաշունչ
Եվ սաղմոսի մեղեդիք
Են հոգևոր մեր մրմունջ:

Ի՞նչը մնաց մեր փառքից,
Ինչո՞վ այժմ պարծենանք,
Ո՞վ մեր վշտին կարեկից,
Ո՞ւմ ապավեն ունենանք...

Ո՞ր մեր նաժիշտը ձենաւուն,
Ո՞ր մեր ծառայք, աղախին,
Մեր զավակունք սիրասուն
Զուրկ գգվանաց դանկին:

Ո՞ր մանուկ մանկլավիկներ,
Ո՞ր մեր վարպետ խոհարար,

Անուշահամ խորտրիկներ,
Որ սպառաաստեր մեզ համար:

Ո՞ւր մեր հացթուխ տիրական,
Խմորեղենք համեմած
Մեր սեղանի ճոխության
Պատրաստում էր մարուր հաց:

Ո՞ւր մեր դռան նվիրակ,
Ո՞ւր գինեբաշխ մատուլակ,
Որ փրփրուն և անուշ
Մատուցաներ մեզ բաժակ:

Կորան ամենը անդարձ...
Թողին տխուր հիշատակ,
Եղանք գերի, ստրուկ
Մենք օտարի լծի տակ:

Եվ աստուծո սղջ գիշեր
Քնից զուրկ են մեր աչեր,
Որպես սգվոր աչրի կին,
Մռթ է մեզ լույս ցերեկին:

Մենք մոռացանք մեր նախկին
Քնքուշ կենաց ճոխություն,
Սովորեցանք վշտերի
Տանել դառն ծանրություն:

Հայրենյաց փառքի հույսը
է մեր միակ մխիթար,
Մենք ատում ենք աշխարհի
Թույլ հեշտությունքը վատթար:

Մենք զոհեցինք մեր անձը
Սուրբ կրոնքի փրկության,
Եվ շահեցինք մեծ գանձը
Երկնքի արքայության:

Մենք մերկացանք մեր նախկին
Գիտակ, կերպաս և սամբուր,
Եվ զգեստներ մեր հագին
Մազե քուրձը սևաթույր:

Մենք թողեցինք մեր մանյակ,
Մարգրիտ, գոհար և ոսկի,
Եվ կրեցինք մեր վզին
Խաչն անմահ զինվորի:

Մենք թողեցինք մեր փափուկ,
Ճոխ և հանգիստ քնարան,
Իւր հրեշտակ սփռում էր
Անուշ քունը մեր վերան:

Եվ ընտրեցինք մահճակալ
Այն կոշտ և սառը գետին,
Իւր խոտեղեն փսիաթը
է զինվորի անկողին:

Մենք, տիկնայք ազատազգի,
Քեքուշ կյանքին սորված,
Մենք առանց սլառգաբակի
Չէինք զնում տնից բաց:

Այժմ բոբիկ, մեր ստքով՝
Գնում ենք աղոթքի տուն,
Մեր հայրենյաց փրկություն՝
Խնդրել Տերից օգնություն:

Մի ժամանակ մեր մեջքը
Սեղմեր փառավոր դոտին,
Այժմ կաշյա քամարից
Սուրբ հասնում է գետին:

Մեր գլուխն էլ չունի
Տուր պսակը ծաղկազարդ,

Այժմ ամուր երկաթի
Ծածկե նորան սաղալարտ:

Եւ մեր կուրծքը մշտապահ՝
Սի սրբազան դեղեցիկ՝
Պատում է թանձր զրահ՝
Ոչ նուրբ շապիկ թափանցիկ:

Այլևս մեր դաշիրան
Չէ պատվում մեր ձեռքում,
Այժմ ծանր, լայն վահան
Սեր անձն է պաշտպանում:

Այլևս մեր մատները
Չեն կրում թանկ մատանի,
Ոչ ապարջան զարդարե
Սեր բազուկը հոլանի:

Նոցա տեղակ մեր ձեռքում
Սուր և նիզակ են շողում,
Գուցե մի օր պարսկին
Տանք մեր վրեժ դառնագին:

Գուցե մի օր ազատենք
Կրոն, լեզու, ազգություն
Զրադաշտի կրակեն,
Եւ մեր շքեղ հազթություն:

Սիրելյաց հետ միասին,
Այո՛, մի օր երկնքում,
Մեր քաջ Վարդանի հետը
Տոնենք մեր Հայկ հոր գրկում:

Այնժամ ծերուկ Նդիշեն,
Նոցա վշտին մխիթար,
Այդ խոսքերով տիկնայքը՝
Քաջալեռեց մեղմաբար:

ԵՏիկնայք Հայոց փափկասուն,
Գողտրիկ ոգիք իմ սիրուն,
Այո՛, ձեզնից բերովբեք
Ստացան անձաճութուն:

Դուք, զինվորյալ սրբուհիք,
Ահա՛ անթառամ պսակ
Թերում է ձեզ երկնքից
Հայոց պահապան հրեշտակ:

Դուք կանգնեցիք մի արձան
Անձաճության աստլծուն,
Որ դարերի մինչ վախճան
Պետք է պաշտե Հայաստուն:

Վկայուհիք դուք Հայոց,
Միշտ օրհնյալ է ձեր անուն,
Քանի կապրե հայ ազգը
Եվ քանի կա Հայաստուն:
1865, խոյ

Ա. Ն. Ի.

(Տեսիլք)

Ա.

Ես քնած էի անհանգիստ քնով,
Երբ երազների գողտրիկ զիցուհին
Յուր կախարդական, օղեղեն կառքով
Տարավ անձանոթ ինձ կողմն աշխարհին:

Այնտեղ արևն այնպես անսովոր
Ճառագայթում էր թուխ-թուխ ամպերեն,
Ազատ էր լույսը, ջերմությունն՝ անզոր,
Կարծես տխրություն թափում էր վերեն:

Ուր ծաղիկներն էլ չէին ժպտում,
Նվ մանիշակն աշնակն լուռ, տրտում
Յուր մարդարտացող, կապուտ աշերեն
Վշտալի կերպով արտասուք էր ցայտում:

Գերեզմաններով պատած էր դաշտը,
Ուր ողբանվեր, ճապուկ ուռենին՝
Կլուխը ծռած (խորին էր վիշտը...),
Տարածում էր յուր սառը հովանին:

Ուռենու ոստին նստած սոխակը,
Որպես սգավոր ոգի գերբնական,
Մոմնջում էր յուր թույլ, մեղմիկ երգը,
Երգը ցավալի և դամբանական:

Այնտեղ մարդկային տեսա էակներ,
Գունաթափ դեմքով, որպես դիակներ՝
Մեջքները ծռած, գլխները թեքած,
Կարծես սև բախտի էին դավալներ:

Գիշերաշրջիկ ուրվականի պես
Դանդաղ քայլերով շարժվում են նոքա
(Այդ մեռելային էր մի ճիշտ հանդես),
Նոցա երեսին բնավ կյանք չկա:

Իսկ բռնակալի մահացու ձեռքը
Դրոշմեղ էր նոցա դժբախտ ճակատին
Դառն ստրկության խորին կրեիքը,
Քամե՛լ էր արյունը վշտահար սրտին...

Բ

Գիշեր էր լռին: Տվնջան լապտերը
Վաղուց ծածկված էր թուխ սոմպերու տակ,
Իսկ կիսալուսնի գունատ պատկերը
Մենակ լողում էր երկնքում հստակ:

Կախարդւած քաղաք... մեծ, լայնատարած,
Ավերակ էր նա և անմարդաբնակ.
Կարծես վրեժխնդիր՝ բարկացաւ աստուած
Նվ թափեց այնտեղ կայծակ և կրակ:

Փլատակների մեջ՝ փռւած անհուն,
Թափառում էի տխուր, միայնակ,
Խոր գիշերային լռութեան պահուն
Հին-հին դարերի հիշելի ժամանակ:

Մի ընկած աղգի հզոր դաւադան
Իշխում էր այնտեղ: Բայց ո՞ւր է այժմ.
Փըշրե՛ց նորան թշնամին գազան,
Մնացին բեկորքն այն հին փառքերի...

Յուր բնակիչները գնացին գերի,
Դեպի հեռավոր երկրներ անցան,
Կորցրին ազգային բոլոր սրբությունք,
Օտարներու մեջ եղան ցիրուցան:

Ուր որ աստուծո կանգնած էր սրբարան,
Ուր բնակւում էին երկնքի որդիք,
Ուր կարդացւում էր սուրբ Ավետարան,
Վերհնչում էին քաղցրիկ մեղեդիք:

Այժմ չէր լսւում էլ շունչ մարդկային,
Յուր խոսքոտ ձայնով կոնչում էր բուն,
Կամ մոնչելով՝ սոված բորենին
Քարշում էր որսը, բերում դեպ յուր բույն:

Ուր որ հոյակապ էին արքունիք,
Նրդում էր գուսան, փրփրեին դինիք,
Ուր ասպետները քաղեին համբույր:
Նվ պարում էին սիրուն կնանիք:

Այժմ օձերը, կրիան, մողես
Փորել են այնտեղ յուրյանց խոր որջեր,

Կամ թռչկոտելով պայտռում է աղվես,
Կամ մռնչում են գայլեր և արջեր:

Ուր որ կանգնած էր տաճար սրբազան,
Նորա սյունները՝ շինված գեղեցիկ,
Միշտ տոն օրերին ծաղկովք զանազան
Ջարդարում էին հարսն ու աղջիկ:

Այժմ մամռապատ ընկած են գետին,
Փուշն ու տատասկը նորանց խեղդեցին,
Վայրի բաղեղը՝ գերության շղթան
Փաթըթել է նոցա վեհ պարանոցին:

Գ.

Տխո՛ւր, մտախոհ, թիկն էի տված
Մի ընկած սյունի թեքված խոյակին,
Ա՛խ, որքա՛ն ցավեր տանջեին, աստված,
Այն րոպեում իմ սիրտն ու հոգին...

Եվ արտասուքը հեղեղի նման
Տաք կաթիլներով թափվո՛ւմ էր գետին,
Հինավուրց փառքի թրջում էր փոշին,
Մարում էր բոցը բորբոքված սրտին:

Մութ, կիսակործան տաճարի հետքից
Շարժվեց մի ստվեր, սրպես ուրվական,
Սարսափի նման ինձ սոսկում ազդեց.
Այն երեւոյթն էր խիստ գերբնական:

Նա մոտեցավ ինձ մեղմիկ քայլերով,
Ձեռին բռնած էր փոքրիկ մի լապտեր,
Եվ լապտերիկի մռայլոտ լուսով
Փայլում էր նորա գունաթափ պատկեր:

Տխուր էր դեմքը, նիհար, վշտահար,
Շիջած էր բոցը պայծառ աչքերուն,

Բայց դարձյալ բանի՝ չսեմ գեղեցկություն
Կար այն դեմքի մեջ՝ այնպես մեղմ, սիրուն:

Ավերակների էր նա միակ Ոգին,
Եվ սեպագետն, որ ուներ հագին,
Յուր ալիքավոր թուխ-թուխ ծալքերով,
Բափվում էր շիտակ բարձր հասակին:

«Հերի՛ք, այցելու.— ասաց այն Ոգին,—
Ինչո՞ւ լացում ես այդպես վշտադին,
Իմ էլ արտասովաց առատ կաթիլներ
Ծծեցին բեկորքն այդ մեծ քաղաքին:

Բայց հանգստացի՛ր, իմ խոսքը լսե՛ր,
Կորուստը մի՞թե լացով հեռ կըզա,
Շենքը կըբանդվի, կարգն այդպես է,
Աշխարհս ավերման է միշտ եմբակա:

Տե՛ս, այդ քաղաքն է գեղեցիկ Անի՛,
Բազն ու պսակը սուրբ Հայաստանի.
Դորանով մի օր կըսպարծենար Շիրակ,
Բայց այժմ նա լացում է նորա ավերակ:

Կար մի ժամանակ, հզոր Բաղրատունիք
Ունեին այստեղ շքեղ արքունիք,
Ուր Աշոտ, Սմբատ, արքայն Շահնշահ
Տարածում էին միշտ սարսափ և ահ:

Եվ յուր կենսատու ստինքեն Ախուրյան
Ուռգում էր դաշտեր անհուն, անսահման,
Գո՛հ էր մշակն ասածո՞ բարիքներով,
Առատ ու լի էր նորա ճովս սեղան:

Զվարճանում էր Անին, որպես թագուհի,
Յուր հարյուրավոր հարուստ գյուղերով,
Որպես լուսինը՝ զարդն աշխարհի,
Վառվում է, պատած փայլուն աստղերով:

Երբ Բագրատունյան լինճ թագի լույսը
Սակալ առ սակալ մարեց, նսեմացալ,
Հայնժամ և Անին՝ ողջախոհ կույսը,
Բյուր գազանների նախատինք դարձալ...

Երկաթառակությունքը՝ մի կողմից ներքին,
Բարբարոսությունքը՝ թշնամյաց արտաքին,
Թունդ, մրրկածուփ փոթորկի նրման
Յրվեցին շենքը սիրուն քաղաքին:

Էլ չըկար Վահրամ քաջ Պահլավունին,
Որ սլաշտպաներ յուր սիրելի Անին.
Եվ հզոր Առյուծը մեջ Հունաց վանդակին
Մռնչում էր, լսելով վտանդ հայրենիքին¹:

Եվ ամեն կողմից անդուծ թշնամիք՝
Թուրք, պարսիկ, թաթար և աբաբացիք,
Մինը մյուսի հետքից, միշտ, հաջորդաբար,
Հարձակվում էին նոքա անդադար:

Եվ հաղարավոր նորահաս տղամարդ,
Առույգ պատանի, քսիջ երիտասարդ,
Անմեղ-մատղերամ խումբը կույսերին՝
Զոհ եղան նոցա անողորմ սըրլին:

Նոքա չխնայեցին ծերի ալիքին,
Ո՛չ որդեկություն մորը լալիքին.
Մորթեցին ազան դայալի գրկում,
Զըխդհացին նորա դառն արտասուքին:

Դեռ չէր կշտացել աչն անդուծ գազան,
Նա շինել տվեց մի մեծ ավազան,
Հայ մանուկների լեցրուց արյունով,
Մտալ նորա մեջ, լեղցալ նորանով...²

¹ Գագիկ, վերջին թագավորը տանն Բագրատունի, որ Վեստ Սարգսի դավաճանությամբ մատնվեցալ Հունաց կայսեր և մինչև 30 տարի աքսորված մնաց Հունաստանում:

² Այդ սարսափելի, դժոխ պատմության մեջ օրինակը շտեմնված, բարբարոսությունը գործեց պարսից Ալիաույան թագավորը, որպես պատում է Վարդան:

Ա՛խ, քանի՞ անգամ անողորմ ձեռքը
Արնով ողողեց անդ անբախտ քաղաքը.
Նորա հարատությունը եղան կողուպուտ,
Թալանեց բոլորը թշնամին անգուլի.

Նորա բնակիչքն եղան ցիրուցան,
Կորան աղզովին և ոչնչացան,
Ոմանք գերի գնացին դեպի հուժաստան,
Ոմանք դաղթեցին դեպի Լեհաստան:

Նորա ժողովուրդն, արտարայք և գյուղ
Անդթության զոհ եղան, փչացան,
Եվ ճարտարության, արհեստի պտուղ՝
Տաճարք. արքունիք ողջ մոխիր դարձան:

Ի՞նչ էր պատճառը: Թող պատմաբանը՝
Կրոնքի մոլեռանդ և կույր պաշտպանը,
Թո՞ղ կարծի բնակչաց մեղքի պատճառով
Բարկացավ աստված, վրեժխնդիր հղավ:

Եվ թո՛ղ ռամիկն ասե տակավին,
Թե մենք ատեցինք սուրբերն աղզովին,
Զըհարգեցինք մեր մայր եկեղեցին,
Մեզի անիծեց սուրբ երզնկացին՝:

Ցնո՛ւրք են դորա, Հայը բարեւաշտ
Միշտ եղել է և է երկնքի հետ հաշտ:
Նա պատվել է յուր տերութեւ, տիրացուն,
Հավատարիմ է յուր եկեղեցուն:

Անին հաղար ու մեկ ունեւ ժամատուն.
Եթե ունենար քանի մի վարժատուն,

¹ Անիի վերջին կործանման և ամայանալու պատճառը հայտնի չէ պատմադրությունից, բայց Ղազար Զահկեցին համարում է մեծ երկրաշարժը Հովհան Երզնկացու անկժրից, որո առիթով ժողովուրդը ցրվեցավ: Զարմանալին այն է, որ այդ սնահավատությանը տիրում է մինչև այսօր, ամեն հայ համարում է Անին մի անիծված քաղաք:

Նա շէր կործանվի, նորա հին փառքը
Դուցն կըմնար մինչ այժմ հաստատուն:

Պտկաս էր նորան ուսում, գիտություն,
Յուր ժողովուրդը շուներ ազատություն.
Ճնշում էր նորանց արքայի շղթան,
Զըկար իրավունք, օրենք, արդարություն:

Զո՛ւր ես լաց լինում,— վերջացրուց Ոգին,—
Դու այդ հողաբլուր և տխուր ավերակը,
Գնա՛, լաց եղի՛ր ավերակն ազգին,
Եվ նորոգեցե՛ք նորա վիճակը:

Մարդկային ազատ դարգացման վերա
Հաստատուն հիմքը դրեցե՛ք նորա,
Տվեք նոր կյանք նորա գոյության,
Խոթափեք խեղդող փոշին հնության»:

Լուսինը մտավ թուխ ամպերի տակ,
Խավարը պատեց երկինքը հստակ.
Եվ Ոգին դարձյալ ուշիկ քայլերով
Գնաց, հեռացավ, արտասուքը ծածկելով...

1869, Անի

Ա Ա Ռ Ա

Ա.

Մանկական օրեր, մանկական հասակ,
Կյանքիս դուր գարնան ծաղկադարդ պսակ.
Ա՛խ, քանի՛ ուրախ և քանի՛ արտում
Դուք հիշողությունք թողիք իմ սրտում:

Մանկական օրեր, օրեր թանկագին,
Երբ միտս եք գալիս, կրկին և կրկին

Վառվում են սրտիս մարած կայծերը,
Եվ բորբոքվում են իմ հին վերքերը...

Պանդուխտ եմ այժմ ես հեռու երկրում,
Հայրենյաց կարոտն սիրտս է տոչորում.
Այստեղ ամեն ինչ ինձ խորթ են, օտար,
Զեն լինում նորա հոգուս մըխիթար:

Ես շա՛տ տառջվեցա... հոգնեցա իսպառ...
Այժմ հաշտվում եմ բախտիս հետ թշվառ.
Դեպ քեզ, Պարսկաստան, հայրենիք անդին,
Տարագիր որդիդ գառնում է կըրկին:

Բա՛ց արա ինձի քո գիրկն ու ծոցը,
Դո՛ւ ես մանկական իմ օրորոցը.
Քա՛ղցր է պանդխտին յուր հայրենիքը,
Նորա խրճիթներն և ուռները...

Բայց ի՞նչ եմ տեսնում... խոցվում է հոգիս...
Ահա՛ պատկերը խեղճ հայրենիքիս՝
Յուր մեռելային դամբով գունաթափ
Երնում է ինձ, բերում է սարսափ...

Նորա հարստությունք անթիվ են, անբավ,
Իսկ վայելչությունք՝ պակաս են, սակավ.
Նորա դաշտերի մեջ՝ անապատ, տխուր,
Որքա՛ն քրտինքների թափվում են իզուր...

Նորա իշխանները և իշխանազուներ
Արշունոտ թրով կըչափեն իրավունք,
Զոհում են յուրջանց կամքին-հաճույքին
Արշունոտ պտուղը աշխատող ձեռքին:

Իսկ խարդախ մուլան՝ կրոնքի ջատագով,
Զեղծում է շարյաթն¹ ինքնահաճ կերպով.

¹ Շարյաք, Մուհամմեդի դրած օրենքը:

Օրենքն և կանոն մարդարեական
են նորա շահուց զորավոր ունկան:

Եվ կույր ամբոխը խաւար պարսկին՝
Թըմրած Ղուրանի ստվերի տակին,
Ջեննաթի¹ երազն է նորան հրապուրում,
Կյանքի պետքերը նա չէ պրարում:

Եվ հարեմական² փակված վանդակում
Որքա՞ն գեղուհիք հալվում են, մաշվում,
Կռպիտ ամուսնի բռնակալ կամբը
է նոցա սերը և նոցա կյանքը:

Դեռ համարվում է հայրն պիղծ հպատակ.
Պարսիկն երեսին դարկում է ապտակ.
Գըլտիսը ծըռած՝ հայր լուռ ու մունջ
Յուր տունն է մըտնում, թաքցնելով տրտունջ:

Նա տեր չէ՞ երբեք անբախտ յուր գլխին,
Տեր չէ՞ կաշեքի, յուր խեղճ հրեխին,
Չէ՞ կարող լինել իրավանց պաշտպան,
Մունջին չէ՞ տըված խոսակու մի բան...

Ձիգ սարիներով, երկար և երկար,
Կուրծքիս միջումն հիված անդադար,
Յուր լի սև մաղձով թույնը դառնագին
Բափվում է սիրտս: Ա՛խ, զզվանք կրկին...

Բայց ի՞նչը ձրդեց ինձի վերստին
Դեպի աչո Սողոմն մարդկային ազգին.
Մի՞թե հայրենական օջախի միջում
Կուրծքս ավելի ազա՛տ է շընչում:

¹ Ջեննաթ, Մուհամմեդի երեակայական դրախտը:

² Հարեմ, սիրուհի, աչոյան կոչվում են Արեւելքում մահմեդական տիկիները: Հարեմ կամ հարեմխանա նշանակում է և կանանոց, մի սուանձին բաժինը տան, ուր օտարենէլք մուտք չունեն:

Ո՛ր, Թո՛ղ ես էլ տանջվիմ իմ ազգայնոց հետ:
Ամբոխը դեռևս խավար է, տըգետ,
Գուցե կարենամ ես նորանց օգնել,
Նոցա աչերից արտասուք սըրբել:

Բ

Ահա՛ հայրենի տընակն իմ առջև,
Ուր վիճակված էր ինձ տեսնել արև,
Ուր կսովրեցնեին լըռել համբերել,
Առանց տրտունջի նախատինք կըրել...

Ահա՛ ամբոցի հին աշերակը...
Մեր ախոռատունը... խոտի մարագը...
Ուրոց պատերի պատռած ճեղքերում
Ես խեղճ ճնճղուկի ձաղն էի պըտրում:

Եվ ծըվծըվոցը ողորմելի ծըտին
Բերկրանք էր բերում մանկական սրտին:
Հիմի է՛լ եմ սարսափում... ահա՛ դպրոցը՝
Փափուկ հասակիս ըստանդանոցը:

Այդ դպրոցի մեջ գյուղի տիրացուն
Ուսուցանում էր ինձ «Խոնարհեցոն»¹,
Գիշերը քնելիս «Եկեսցէ»² կարդալ
Եվ վաղ առավոտ միշտ ժամն երթալ:

Ահա՛ այն ծառը... Թըշվա՞ռ ուռենի,
Քեզ չե՛մ մոռացել, փրտած ծերունի,
Դու տալիս էիր իմ վարժապետիս
Միշտ դալար ճյուղեր ինձի պատժելիս...

Ահա՛ այն կտուրը, ուր իմ դայակը
Միշտ ցույց էր տալիս փայլուն լուսնյակը:

¹ Խոնարհեցո, մի առանձին գլուխ է Սաղմոսի մեջ:

² Եկեսցէ, մի երկար ազոթք ժամագրքի մեջ, որ կարդում են գիշերը քնելուց առաջ, հավատալով, որ առունը նորա զորոթյամբ շրջապատվում է առաչոք պարիսպներով և անմատչելի է մնում երեւելի և աներևույթ արարածների հարձակմունքից:

Եվ շատ հեքիաթներ՝ աստղերից, դեերից
Պատմում էր ինձի պառավը ոգելից:

Նա ասում էր ինձ, թե այդ լուսնյակը
էր յուր մայրիկի միակ զավակը,
Նա երեխա էր շատ շար, անհանդիստ,
Երբեմն յուր մորը բարկացնում էր խիստ:

Մի օր մայրիկը հունցում էր խեմոր,
Տըղան գողացավ տաշաքիրը՝ յուր մոր,
Մայրը բարկացավ, խմորոտ ձևքով
Զարկեց երեսին զայրացած կրքով:

Եվ ամեն անգամ տեսնելով լուսին՝
Այն մութ դրոշմը նորա երեսին
Հիշեցնում էր ինձ ապտակը յուր մոր,
Որո հետքերը դեռ մնում է մինչ այսօր:

Նույնպես ժրպտելով վազում է գետակը.
Նորա գույնզգույն, ավազուտ հատակը
Կարծես զարդարած մանր ուլունքներով,
Փայլում է դարձյալ նույն հրապույրներով:

Սիրելի գետակ, հիշո՞ւմ ես և գուն,
Երբ ես, ամբողջ օր, մոռցած հաց և տուն,
Քո ափերի մոտ ձուկն էի որսում,
Կամ նախշուն ծրտի հետքիցն էի վազում:

Իսկ երեկոյան թրջված, թաթախված՝
Տուն էի դառնում ես սաստիկ հոգնած.
Ա՛խ, մայրիկս ինձ որբա՞ն ծեծում էր,
Յուր շար երեխին նա անհիծո՞ւմ էր...

Ահա՛ և այգին... նույն ընկուզենին...
Նույն խնձորենին և ուկուզենին...

¹ Տաշտիք, տաշտի բերիչը, դա փոքրիկ, երկաթյա թիակ է, որով քերում են խմորը, երբ նա կաշում է տաշտին:

Հանաչում եմ ձեզ, հին բարեկամներ,
Բայց գուր հիշո՞ւմ եք վաղեմի հաշիվներ...

Երբ գիշերային լուսյան պահուն
Ես, այգեպանից գաղտնի և թաքուն,
Ցանկապատիցը, գող կառավի նրման,
Ներս էի սողում, որպես մի թուրբման¹:

Ահա՛ քարշ տալով՝ զբղիւր² Սահակը
Ժողովում է խանի ձուն և վառյակը,
Դեռ կենդանի է այդ ավազակը,
Կրում է յուր ձեռքին դեռ նույն մահակը...

Ահա՛ և շարշին³, այդ անպրտանը
Էլ բան չըթողեց գյուղացոց տանը,
Ինձ էլ ասում էր՝ ձու գողանամ տաաից,
Քիշմիշ և մաստաբ⁴ զընեմ նորանից:

Դեռ հորանջելիս՝ պուղի քահանան
Խաշակներում է⁵, Ախորժ է նորան
Գերեզմանատան հաճախել ուղին,
Ուտել հոգեհաց, գրպանել փողին:

Դեռ թանձր քողով գեղեցիկ սևաբ
Մածուկ է պահում յուր վարդ թշերը:
Նա օտարի հետ բնավ խոսք չէ փոխում,
Մի մարդ տեսնելիս՝ քաշվում է, վախում:

¹ Թուրման, թուրքեստանցի, բայց ժողովրդական բարբառում այդ բառը գործ էածվում փոխանակ ասելու զող կամ ավաղակ, առնված լինելով թուրքմենների հակամարտությունից դեպի ավազակությունը:

² Գղիւր, գյուղի տանուտերի օգնականը, որոս պաշտոնն է՝ հավաքել գյուղատիրոջ համար շինականներից ձվաններ, հավեր և ալլե: Նա է նշանակում հերթը ձրի մշակությունների անելու կալվածատիրոջ երկրագործական դաշտերում:

³ Չարշի, մանրավաճառ, որ պտրտում է պուղիներում:

⁴ Մաստաբ, կիւլ, ծամոն:

⁵ Հորանջելու միջոցին բերանը խաշակներում են, որ սատանան շմտնի փորը:

Նրբ որ կընիկը սկանդուլատ ամուսնից
Նամակ է ստանում օտար աշխարհից,
Նա ման է ածում մի գլուղից մյուս գլուղ
Եվ չէ գտանում ոչ մի ընթերցող:

Նրբ որ մահամերձ դըրած է հիվանդ,
Կոչում է գլուղացին՝ սրտով ջերմեռանդ,
Կամ յուր նարեկով տըղետ տերտեւիւն,
Կամ կախարդելու՝ խարդախ ջինդարին¹:

Դարձյալ քաղց է ինձ հյուրասիր շեմքը
Եվ իմ աղբայնոց անխարդախ դեմքը.
Ա՛խ, այն դեմքի մեջ որքա՛ն պարզություն
Նկարեց փութով անմեղ բնություն:

Սիրելի են ինձ առարկայք բոլոր,
Որք հիշեցնում են իմ կյանքը մոլոր,
Այն կյանքը դարտակ, անհոգ մանկության՝
Վատնած անօգուտ մեջ հիմարության...

Նույն դրացիքը կան առողջությամբ,
Ամեն ինչ մնացել նույն ամբողջությամբ,
Ոչինչ չի փոխվել... Դեռ նույն դարևոր
Անշարժության մեջ ապրում են բոլոր...

Թե հսկայական խոր քնով ես ընեի
Եվ հարյուր տարուց հետո զարթնեի,
Իմ հայրենիքը նույն իսկ տղայական
Դրության մեջը ես կըտեսնեի:

Բոլորը նույնն է, ինչպես ես առաջ,
Ե՛վ մախմուր արտերն, և՛ մարգերը կանաչ,
Միայն քո պատկերն ինձ չէ երևում,
Նազելի՛՜ Սառա, քույրիկդ իմ հոգուն:

¹ Զինգար, կախարդ, որ իշխում է շար ոգիների վերա:

Դու իմ մանկության քնքուշ բարեկամ,
Կար մի ժամանակ, երբ ես շատ անգամ
Անցուցանում էի անքուն գիշերներ,
Ինձ բաշխում էիր քաղցրիկ երազներ...

Դու խլեցիր ինձնից խաղերը մանկական,
Բոլոր բերկրությունքն իմ զվարճության,
Հանգստությունը խաղաղ իմ հոգուն
Ես զոհ բերեցի բո անմեղ սիրուն:

Թե այգիքն էի զնում, թե տանը նստում:
Թե թափառում էի ես արձակ դաշտում,
Թե գետի եզերքը տխուր, աննպատակ
Ման էի գալիս, միշտ, իմ հրեշտակ,

Պարզ աղբյուրների հայելվո միջում
Քո սիրուն պատկերն էի ես տեսնում,
Եվ կարմիր վարդի ալ թերթիկները
Նրկարում էին քո վառ թըշերը:

Եվ թռչունների ուրախ մեղեդիք
Լսեցնում էին քո ձայնիկը քաղցրիկ,
Շրնչում էր գեփյուռ, տերևի սոսափյուն
Հնչեցնում էր քո սիրելի անուն...

Ա՛խ, անցած օրեր, օրեր թանկագին,
Ինչո՞ւ եք խռովում իմ սիրտը կրկին,
Խիստ դառն է ինձի նորից միտ բերել,
Թե որքա՞ն ես վաղ ըսկսա սիրել...

Գ

Բարեպաշտ ծնողաց աղջիկ էր Սառան,
Նորա քույրերը վաղօրոք մեռան.
Նա ուներ յուր մայր, փոքրիկ մի եղբայր,
Եվ ժիր, դործունյա, ծերունի յուր հայր:

Գո՛հ էին նոքա, թեև առանց փող,
Բայց գետի ափին կըտորիկ մի հող
Մշակում էր մեծ ջանքով ծերունին
Նվ կերակրում էր խաղաղ ընտանին:

Ուպեա վայրենի՝ ճոխ, անփուլթ ծաղիկ,
Աճում էր նոցա դեռահաս աղջիկ,
Նա շուներ կըրքեր, շրգիտեր հոգսեր,
Նորան ծանոթ չէր՝ ի՞նչ է արդյոք սեր:

Արդեն տասնևեց լրացաւ տարին,
Ջրգիտեր աշխարհի նա «չարն ու բարին»:
Ուրպեւ մի նաշխուն, ուրախ թիթեռնիկ,
Յուր խաղերովն էր նա գոհ, երջանիկ:

Դեռեւ տիրում է «ադամա մութը»¹,
Ոչ ոք չէ բացել տան լուսամուտը,
Սառան արթուն է և արդեն հագնւում,
Թեև տանեցիք խոր քնով են քնած:

Նա ցողում է ջրով գաւթին ու բակը,
Մաքրում, սարքում է յուրյանց տընակը,
Նա հունդ է ցրւում խատուտիկ² համբրին
Նվ խոտ է տալիս փոքրիկ հորթերին:

Վառվեց արշալույս, ժպտում է երկինք,
Ոսկեղօծ գունով ներկւմեցան լերինք,
Գեղազլւարճ խանդով թրթռում է բնություն,
Տիրեց ընդհանուր կյանք, ուրախություն:

Ուրախ է Սառան, Նա խիստ ըշտապով
Առնում է սափորն և թեթև կերպով

¹ Ադամա մուրն կոչւում է վաղորդյան լուսարացեն առաջ տիրող մռայլը, այն մտքով, իբր թե Ադամը նույն ժամուն արտաբաղեցաւ լուսավոր դրախտից, և դրսում տեսնելով խավարը՝ տխրեց և լաց եղաւ:

² Խատուտիկ, խայտաճամուկ, խայտադէտ, պիսակավոր:

Վազում է գեալ դուրս, դիմում է աղբյուր՝
Յուրյանց տան համար բերել սառը ջուր:

Թրջում է ոտքերը վաղորդյան ցողը,
Փըռփռում է հովից նորա գլխի քողը,
Եվ սև հոսանքով թուխ-թուխ ծամերը
Ծրփում են նորա թիկունքի վերա:

Այնտեղ աղբյուրի ջրովը սառնորակ
Լըվացվում է հառ նորա սևորակ՝
Վառվում են բոցով լի կյանքով աչեր,
Վաղորդյան հովից շիկնում են թըշեր:

Մագեց արևը, քակվում է օր:
Դաշտում գործում է գյուղացու արոր:
Սերմերով բռնած փոքրիկ սալակը
Դեպ արտն է վարում անխոնջ մըշակը:

Շրնչում է աղատ Սառայի կուրծքը,
«Ի՞նչ հրաշալի է աստուծո գործքը...», —
Նայում է շուրջը՝ բոխորակ ծաղկունք,
Անուշ ցնծությամբ երգում են թռչունք:

Գոհարով ցողած կանաչ դաշտերը
Ցրվում են սրտից խորին վըշտերը,
Եվ տերևադարդ, թավուտ ծառերից
Ախորժ է հնչում ձայնը գեփյուռից:

Նա դեռ վմայլած՝ նայում է շուրջը,
Հեռու կամարած՝ նկարվում է կամուրջը,
Այնտեղ խաղալով վազում է գետակ,
Ժպտում են նորա ալիքների հստակ:

Պարկը շալակին դեռ նոր գյուղացին
Տանում է աղալու պարենն յուր հացին.
Գողում է ջաղաց, թունդ ժայթքում է ջուր
Եվ բամբակի նման սպիտակ փրփուր:

Ուշացաւ Սառան: Դառնում է նա տուն
Ոտքով մանրաքայլ, ընթացքով հաստատուն,
Նա մարուր դործն է անմեղ բնության,
Որպէս մարմնացած տիպ համեստութեան:

Դեռ նոր է զարթել ծերունի հայրը,
Գոմն է ավելում նորա ժիր մայրը,
Հոգնած խաղերից, անուշ երազում
Քնած է եղբայրը, զարթնիլ չէ ուզում:

Լըվացւեց ծերունին դստեր բերած ջրով,
Ալեզարդ մորուքը սանրեց սանրով,
Նա խաչակնքեց դեմքն երեք անգամ,
Առեց վերարկուն, դիմեց դեպի ժամ:

Կլնը սովոր էր տան մեջ աղոթիլ,
Սկսեց նա հետո կովերը կըթել,
Փրփրադեզ կաթնի անուշահոտ շոգին
Բերկլանք էր բերում տանտիկնոջ սրտին...

Բրնել էր Սառան հորթերը նորածին,
Որ չըխանգարեն նրանք մոր գործին.
Չա՛ր էին նոքա և խիստ անզգամ,
Ծրծում էին ամբողջ կաթը շատ անգամ:

Մեկին ավելի սիրում էր Սառան,
«Շուշանիկ» անուն դրել էր նորան,
Ներկել էր հինայով¹ խայտերը ճերմակ
Եվ պարանոցին կախել էր զսնդակ:

Դեռ նոր նախիրը քշում են գյուղից.
Խրխինջ, բըռբըռաց են ամեն տեղից,

¹ Հինա կամ խինա, մի տեսակ բուսական փոշի, որով Արեւելքում կանայք և տղա-
մարդիկ ներկում են յուրյանց ձեռքերը և մազերը. նա վարդագույն-ծիրանի գույն ունի:
Մահմեդականների մեջ նորա գործածութիւնը համարվում է կրօնական պարտաւորու-
թիւն. այն մասը մարմնի, որ ներկվում է հինայով, ազատ է մնում դժոխքի կրակէն
այրվելուց:

Խառն բառաշմունք, աղաղակ, ճրչյուն
կազմում են ուրախ ներդաշնակություն...

Կանաչին է տալիս ընդարձակ արոտ,
Դալար խոտերին անձկանոք կարոտ
Վազում են հոտեր՝ տալով ճոխ տրտինգ¹,
Առաջնորդում է նրանց հովվի սրինգ:

Սառան տավարը հասցուց նախիրին,
Հանեց թոնիրից² վառուցքը մոխիրին,
Լեցրուց կթոցում, տարավ դուրս ածել,
Ծուլության վերա նա չէր մըտածել...

Բարձրացավ արև դեպի հորիզոն:
Փափուկ ջերմությամբ օդը հովասուն
Ծավալվում էր խիստ ախորժ հոսանքով,
Ոգի էր սփռում անեղծ կյանքով:

Հանգիստ չէ Սառան: Շարժուն, անդադար
Պըտտվում է նա: «Աղջի՛, ա՛յս բեր, ա՛յն տար»,
Պատվերներ էր, որ տալիս էր մայրը,
Բրոջը չէր օգնում յուր ծուլը հղբայրը:

Նա թոնրի համար բերեց վառելիք:
Պատրաստ է ճաշն, այլև ընթրիք³,
Սառալին մի գործ դեռևս մընաց,
Արտը հոր համար պետք է տանի հաց:

Նա գնում է արտը: Հայրը գործում է,
Ճակատի խորշումից բրտինքը վազում է.
Ուռենու շուքի տակումը Սառան
Հոգնած հոր համար կազմում է սեղան:

¹ Տփնեզ, ումկական բառ, նշանակում է անասնոց կաշտիլը, նոցա թռչկոտիլը:

² Թոնիր, ասորոց բառ, նշանակում է կրակարան, հնոց:

³ Որովհետև թոնիրը վառվում է առավոտյան միայն, գյուղացիք պատրաստում են բոլորը, ինչ որ պետք էր նույն ավուր համար:

Կեսօր է արդեն: Տոթը այրում է,
Թառամած տերևը հազիվ շարժվում է.
Փուլթ չէ՛ Սառային, երբ կըճաշի: հայրը,
նա անցավ ծըտի պէս մինչ արտի ծայրը:

Այնտեղ պարզ, փոքրիկ հոսում էր գետակ,
նորա ափերից շատ տեսակ-տեսակ
Քաղում է ծաղկունք, հյուսում է նա փունջ,
Թաքցնում է ծոցում կրկին լուռ ու մունջ:

Դառնում է տեղը: Վերջացած է ճաշ:
Հայրն՝ աշխատանքից եղած հալումաշ,
Հանգչիլ է ուզում քանի մի բոպե:
«Մի՛ դնա էս ճամփով, թուրք կըհանդիպե»,—

Ասում է աղջկան: Հեռացավ Սառան:
Բայց թուրքի երկյուղն ի՞նչ փուլթ էր նորան,
նա անց է կենում մի այգու մոտից
Եվ կատվի նրման թռչում է պատից:

Նա: Ճանկռելով, որպէս ժիր կապիկ,
Մի ծառից մյուս ծառ բարձրացավ ճարպիկ.
Զէր քաղում մրդերն և չէր գողանում,
Զըվարճության համար այդպէս էր անում...

Լսելի եղավ ձայն. «Բըռնվեցա՛վ զողը...»,—
Ծանոթ են նորան ձայնն ու եկողը:
Սառան նայում է ծառից ներքե,
Իջնում է իսկույն, նույնպէս վարժ, թեթև:

Պատանի էր դա, այգետիրոջ որդին,
Խիստ մոտ առարկան Սառայի սրտին:
Ի՞նչ էր, որ աղջկան նորա կողմը քաշեց.
Անմեղ սրտիկը հալեց ու մաշեց...

Սառան չըգիտեր: Գիտեր նա մի բան՝
Պատանու դեմքը ախորժ էր նորան,

Զիցե՞ այն մարդը սրտումը հանդարտիկ
Սկսվել էր սիրո մրրիկը սաստիկ...

«Ի՞նչ էիր, Սառա», — հարցրուց պատանին,
Որպես հին ծանոթ, նորա ընտանին:
«Նս հորս համար հաց էի տարել...»:
«Բայց դու ինձ համար ոչինչ ե՞ս բերել»:

«Տե՛ս, ինչ եմ բերել», — ասաց ժպտալով,
Յուր քաղած փունջը պատանուն տալով:
«Ի՞նչ լավ աղջիկ ես. դու, բարի Սառա,
Նս էլ քեզ համար մի մատնիք առա»:

Փոխում են նոքա անդիտակցաբար
Սիրո գրավականն: Իսկ սերն էր արգար,
Զի Ավետարան նրանք համբուրեցին,
Քույր-եղբայր լինել միմյանց ուխտեցին¹:

«Մեր խնձորները՝ սիրուն, կարմրիկ,
Հասել են այժմ, գնանք, իմ քույրիկ,
Դու խո սիրում ես, քաղեմ քեզ համար,
Նոքա խիստ առատ բերք ունեն այս ամառ»:

Նոքա գընացին: «Նս ախար պաս եմ², —
Ասում է Սառան, — պիտի սպասեմ
Անցնի Համբարձում, մինչև զա Վարդավառ,
Քաղե, կըտանեմ եղբորս համար»:

Նոքա մերձեցան խնձորի ծառին,
Որոտ պտուղները գրավեցին Սառային:

¹ Պարսկաստանի հայերի մեջ սովորություն կա, որ ավագ երկուշաբթի առավոտը կանայք ընտրում են տղամարդիք, իսկ աղջիկները՝ պատանիք, որը խաչի և Ավետարանի վերա համբուրելով՝ դառնում են բույր-եղբայրներ: Այդ միակ միջոցն է, որ թույլ է տալիս օտար, ազգական չեղող տղին մի օտար աղջկա հետ ընտանեկան մերձ հարաբերություններ ունենալ: Այդ սովորությունը կա և մի քանի սլավոնական ցեղերի մեջ, բայց նոքա զրկվում են այնուհետև միմյանց հետ ամուսնանալուց:

² Դյուպադոց մեջ զանազան պտուղներ շին ուտվում, մինչև մի նշանակյալ տոն, երբ նոքա օրհնվում են քահանայից աստուծո սեղանի վերա, օրինակ, խաղողը, խնձորը և այլն:

«Այդ խնձորները, ա՛խ, դո՛ւ ես նախշել,
Ու՛լ գիտեմ, մի՞նչին միտք ունեւ բաշխել...»:

Պատանին քաղեց ալ-վարդակարմիր,
Կըլորիկ մի խնձոր. «Թե գիտնայիր գիր,
Այդ խնձորի վերա, սիրելի Սառա,
Դու քո անունը պիտի կարդայիր...»¹:

Դ

Թւքովեց արեւը Երեկո է արդեն:
Ծերունի հայրը դարձել է արտեն:
Սառան ազատ է տնային գործերից,
Նորան կանչում են մոտիկ կըտուրից:

Այնտեղ, երկնքի պարզ կամարի տակ
Դեռահաս աղջիկներ խաղում են գնդակ,
Սառան վազում է ըշտապով նոցա մոտ,
Նա այդ խաղի մեջ վարժ է և հմուտ:

Առնում է գնդակը, զարկում է դետնին,
Թռչում է գնդակը, բռնում է կրկին,
Եւ ամեն անգամ պտուկտ է գալիս,
Կրկին և կրկին դետնին է տալիս:

Պտուկտ է գալիս, որպէս ճախարակ,
Թեթեւ շարժմունքով, համարձակ, արագ,
Փըռփուռում են գլխի երկայն հյուսերը,
Ծեծում են կլորիկ, լեցուն ուսերը:

¹ Պարսկաստանի կարմիր խնձորները նշանավոր են յուրյանց մեծ և կտրիկ դիրքով, այլև՝ անուշահոտութեամբ: Նոցա տհաս ժամանակ, երբ տակավին պտուղը պարզ-կապտագույն է, դյուղացի աղջիկներն և պատանիք կսցնում են նոցա մակերևութի վերա գեղեցիկ և ունեցող տերևներ կամ զանազան տեսակ կտրած թղթեր, որք ձևացնում են նկարներ և շատ անգամ տառեր: Պտուղի բաց մնացած տեղերը կարմրում են արեւի ներգործութունից. իսկ գոցված տեղերը մնում են սպիտակ, և այդպիսով՝ խնձորն ընդունում է նախշուն կերպարանք: Այդպիսի նախշած խնձորները միայն սիրելիներին ընձա յինելու համար են պատրաստվում և կոչվում են թուրքերեն բառով յաբ-ալմասի, այսինքն՝ սիրուհու խնձոր:

Քանի ընդունում մինչ քսան շրջան
Բողոքում է նա: Մինչ այդ աստիճան
Անվաստակելի ուժը բընություն
Տվեց գյուղացի աղջկան տոկուն:

Շարունակում է խաղը փուլի՝ ընդ փուլի,
Ինչի՞ չէ զգում նա զլիսի պըտույտ...
Հոգնեցավ ահա... գնդակը թըռաւ...
Նորա ձեռքիցը այլ աղջիկ առավ:

Ժըպտում է Սառան... կարմրած են թըշեր,
Ալմաստի նման վառվում են թուխ աշեր...
Սև գանգուրներով նորա զուգները¹
Ցրված են շիկնած հրեփի վերա:

Սառան ուներ յուր և տխրությունքը,
Վազում էր աչքից առատ արցունքը.
Սնուցանում էր նա սարյակի մի ձագ,
Ընտել էր նորան թռչնիկը համարձակ:

Ճըլվըլում էր միշտ, լուռ չէր սարյակը,
Սառան զարդարեց նորա վանդակը,
Միշտ յուր ձեռքովը կուտ, ջուր էր տալիս,
Կանչում էր հեռվից, յուր մոտն էր գալիս:

Դի օր գտավ թռչնին փեսացած և լուռ.
Դառն էր Սառայի սոսկում և սարսուռ,
Առաջին անգամ հրեցավ նորան
Սառն, անմոռնի կերպարանք մահվան...

Նա յուրյանց բակի ընկուղեհնու տակին
Փորեց գերեզման նորա գիակին,
Մարմինը դրեց տուփի մեջ փոքրիկ,
Շիրիմը ծածկեց քարով մի ծանրիկ.

¹ Զուգ, պարսկերեն նշանակում է կանանց թշերի կողմը թողած վարսը, որին հա-
նազան գանգուրներով ձևեր են տալիս: Թիֆլիսում ասում են կավիճ:

Լինում էր շատ 'գամ ամբողջ ժամերով՝
նստում էր Սառան գերեզմանի քով,
Ողբ էր հորինել, մի ո՞ղբ խիստ տըխուր,
Երգում էր նորա կտուցը, սև փետուր:

Նա քարի վերա խունկը ծըխում էր,
քինշո՞ւ տերտերը,— մորից հարցնում էր,—
Ձէ՛ 'սրհնում շիրիմը և իմ սարյակին,
էդպէս խո դժոխքը կերթա նրա հոգին...

Ի՞նչ լավ էր, մայրիկ, ա՛խ, իմ սարյակը,
Հիշո՞ւմ ես նորա դու ուրախ երգը.
Մատու չէր կըծում, նա ինձ սիրում էր,
Խոսք էի ասում, նա հասկանում էր...»:

Յուր գնդախաղը վերջացրուց Սառան:
Տանը գործեր են ըստասում նորան:
Մյուս խրճիթներում փայլում էր կըրակ,
Եվ յուրյանց տնակում պիտի վառել ճրագ:

Նա լույս է դրնում կըտուրի վերա,
Սփռում է օթոց, քնելու շորերը,
Այնտեղ դշուցադուն պարզ երկնի կամար
Հովանավորում է մի ամբողջ ամառ:

Հավաքվեց ահա՛ խաղաղ ընտանիք,
Պատրաստ է նոցա արդեն պարզ ընթրիք.
Սառան ջուր է ածում ձեռքերին ծնողաց,
Լըվացվում են նոքա, վայելում են հաց:

Գիշեր է խորին: Տիրում է լուսնյուն:
Մութ ծածկոցի տակ նիրհում է բնություն:
Դեռ հոգնած մշակի երգերը դաշտեն
Թափում են նորա վըշտերը սրտեն...

Ուրախ է միայն երկինքն աստղազարդ:
Նուրբ ամպերու մեջ, որպէս հին կախարդ,

Հուռ խորհրդական սահում է լուսին.
Ինչո՞ւ է աղոտ փայլը նորա լուսին...

Նըստած են նոքա կըտուրի վերա,
Սառան, գրկել է յուր մոր ծնկները,
Եվ լի ջերմ սիրով նորա երեսին
Նայում են աչերը մատղահաս կուսին:

Բայց ինչո՞ւ է լուռ: Նա մտածում է...
Մանկական ուղեղը նորա գործում է:
Նորան շատ անգամ էին հետաքրքիր
Յուր շրջապատող երկիրն ու երկիր:

«Տե՛ս, ահա՛, մայրիկ, այն աստղը վաղեց,
Հետքիցը պայծառ մի շավիղ թողեց.
Բայց ո՞ւր թրուով նա... երկնքից ընկա՞մ,
Ա՛խ, վառ ճրագի պես նա մա՛րե՛ց, հանգա՞մ...»:

«Որդի՛, դա աստղ է բարեպաշտ մարդին,
Որ բնավ չէ կոտրել սիրտը աղքատին.
Նա մեռավ ահա՛, յուր հետքից թողեց
Նշանը գործերին, ինչ բարիք գործեց»:

«Տե՛ս, այնտեղ, մայրի՛կ, սարի գագաթին
Ինչպես դիզվել են ամպերը մըթին,
Փայլում է, նայի՛ր, ահա փայլակը,
Որպես շողում է այնտեղ կայծակը...»:

«Որդի՛, աստուծո քաջ հրեշտակը
Թափում է այնտեղ բոցն ու կրակը,
Հրեղեն յուր սրով նա կռիվ է տալիս,
Սառանաներին կըլնի կոտորելիս»:

«Տե՛ս, ահա՛, մայրիկ, սարի գագաթում
Ինչպե՞ս սաստիկ է ամպը որոտում,
Ջրլինի՞ այնտեղ երկինքը փուլ եկավ,
Թե մորիկի միջից մի վիշա՞պ ընկավ՝»:

¹ Պատշավող մորիկի վերա, մանավանդ, երբ նա սյունածն դեպի երկինքն է բարձրանում, ժողովրդական սնահավատությունը նայում է՝ որպես թե հրեշտակները վիշապներ են բաշում դեպ երկինքը, որ հետո բաց թողնեն, ընկնի և փշովի:

«Զէ՛, որդի, այնտեղ տատանանհրը
Այն շար Հուդայի կապած են ոտնեքը,
Արճիճ են հալում նորա ականջում,
Այնպես գոռում է. տանջո՛ւմ են... տանջո՛ւմ...»:

«Տե՛ս, ահա՛, մայրիկ, երկնքի վերա
Պայծառ շավիղի թողած հետքերը,
Ասում են՝ մի մարդ հարդ է գողացել,
Մինչև տուն տանել չէ՛ կարողացել¹»:

«Զէ՛, մի օր աստուծո բարկութունն ահեղ
Պատուեց երկինքը, եղավ ջրհեղեղ.
Աստվածածինը կրկին նորան կարեց,
Երկնքից հեղեղն իսկույն դադարեց»:

«Երբ բաց եմ անում հագուստիս կապոցը,
Քակված եմ գանում նորա հանդոցը.
Այդ ո՞վ է, մայրիկ, նույա այդպես բացում,
Շորերի՛ս վերա բրձեր է գըցում»:

«Երևի, որդի, շար դեխները
Այդպես խառնում են քո նոր շորերը,
Կապոցի վերա դու ասեղ ցրցես,
Որ դեն այլևս նորան չբրացնե՞ս»:

¹ Հարզդդու կամ Միւրկարին կոչվում է այն, ինչ որ սուսերեն ասում են Мелкунянц ильте. Այդ ժողովրդական ավանդությունը խորին կապ ունի մի առասպելի հետ մեր պատմական անցյալից, իբր թե հայոց դուքսագն Վահագնը սաստիկ ձմերան ժամանակ գողանում է ասորոց արևի որդու՝ Քարշամի (Քարշամ ասորոց լեզվով նշանակում է արևի որդի) հարդերը և փախչելու միջոցին թոթափելով՝ թողնում է հետքը երկնքի վերա, որ այժմ կոչվում է Հարզդդու:

² Խաժիկ ժողովրդի մեջ կա այդպիսի սնահավատություն. երբ դեքը հարսանիք ունեն կամ տոն են կատարում, նոքա դիշերով վեր են առնում մարդկանց նոր հագուստները և նոցանով զարդարվում են: Հագուստները դեքից հետո պահելու համար ցցում են ասեղներով, որպեսզի մատչելի չլինին նոցա, որովհետև դեր միշտ խուլս է տալիս տմեն տաքեկայից, որո վերա տեսնում է պորվատ:

«Մայրի՛կ, դեերից ես խո՛ւ չեմ վախում,
Մի օր կըթաքչեմ գիշերն օթախում.
Երբ զալու լինի, իսկույն կբռնեմ,
Զիգ կը տամ ծամիցը, վըրեժս կառնեմ...»:

«Որդի՛, խելոք կա՛ց, այգսկես մի՛ արա.
Գիտե՞ս, ինչ վատ են ալո շար դեերը,
Նոքա կարող են քեզի վընասել...
Նոցանից ամեն բան կարելի է սպասել...»:

«Հո՞ւրը նոցա գլխին... Թեև եղջյուր ունեն,
Խաշակնքում եմ, իսկույն կորչում են...
Ի՞նչ լավ կլինի, եթե ես, մայրիկ,
Բռնեմ նոցանից մի դև փոքրիկ»:

Մայրը ծիծաղեց. «Գրո՞ւր քեզ տանի,
Դու ե՞րբ ես տեսել, որ դեն եղջյուր ունի»:
«Եկեղեցումը տեսա պատկերը,
Սև, որպես արաբ, ծուռն էին ոտքերը»:

Հա՛, եղջյուր ուներ, ճակատից դուրս ցցված,
Աչքերում կարծես կրակ էր վառված.
Ես չեմ վախենում, կբռնեմ նորան,
Ինձ վախեցնում է միայն շար Ղաւրա՜ն:

Երբ կուրծքիս վերա նա ծանր նստում է,
Ա՛խ, հուպ է տալիս... ալնսկես ճընշում է...

¹ Ղաւրա, մեր ամենիս հետ պատահել է, մանավանդ մանկության հասակում, շատ անգամ մեր երևակայությանը հայտնվող մի երևույթ խանդարում է մեր բունը, ճշում է քնողին և ծանրացնում է նորա շնչառությունը: Դորա բնական պատճառները թեև հայտնի են, բայց ժողովրդական սնահավատությունը նորան մի տեսակ աներևույթ ոգի-նչրին է քնծայում, որք կոչվում են Ղաւրա: Այդ բառը թուրքերեն նշանակում է սև, բայց, խեղապես, ծագելով պարսից ղեյր՝ կամ ղաւալիբ՝ բառերից՝ նշանակում է աներևույթ կամ աներևույթ էակ: Յուրյանց գերծ պահելու համար Ղարայի ներգործությունից, պուզացիք չենլու ժամանակ դնում են յուրյանց բարձի տակին մի թղթի երկայն փաթոթ, որ կոչվում է Ըաու կամ բոյնամա: Նորա վերա նկարած են սուրբերի պատկերներ և զրած են զանազան աղոթքներ, որոց բոլորն վերջանում են նույն մարդի անունով, որին պատկա-նում է նաղը: Նորա երկարությունը հավասար է յուր ախրոջ հասակի բարձրությանը, դո-րա համար և տալիս են նորան անունս բոյնամա, որ նշանակում է հասակագրություն:

Ուզում եմ բռնել՝ ձեռքս չէ շարժում,
Ուզում եմ կանչել՝ լեզուս է լըռում...

Ինձ վախեցնում է և Ղուլլուբանին՝,
Մայրի՛կ, հավատա դու իմ այդ բանին.
Մի գիշեր տեսա, երկա՛ր էր... երկա՛ր...
Երբ մոտ գընացի, չքացավ, էլ չըկար...

Հայրի՛կ, խոստացար դու այդ շաբաթը
Մի օր ինձ պատմել նորա հեքիաթը»,—
Դեպի ծերունին դառնում է Սառան,
Հետաքրքրում էր այդ հարցը նորան:

Հայրը պատասխանեց. «Հերի՛ք է, Սառա,
Դու շատ խոսեցիր չարքերի վերա.
Գիշերը դեերից չեն խոսում այդքան,
Աղոթի՛ր, դու քնի՛, երեսիդ խաչ հա՛ն»:

Ծնողքը շուտով մտնում են խոր քուն,
Քաղցրիկ մխիթարն աշխատող մարդուն:
Սառան արթուն է, աչերը զըվարթ
Դեպի աստղերը հառած են անթարթ:

Հանդիստ չէ՛ սիրտը: Նա մըտածում է:
Ի՞նչը խեղճ աղջկան ալեկոծում է...
Նա թաքցրած ունի բարձի տակումը
Խնձորն, որ ստացավ այնօր այգումը:

Դուրս բերեց նորան: Որքա՛ն ուրախ է:
Մինչև յուր մահը նորան կըպահե...
Մերթ ծոցն է պընում՝ կուրծքին է ճընշում,
Իսկ մերթ շրթունքին՝ և հոտ է քաշում:

Երկար նա այնպես զմայլում, ժըպտում է,
Ահա՛ նա տըխրեց: Ինչո՞ւ տըտում է,

¹ 'Ղուլլուբանի, տե՛ս «Ղուլլուբանի» առասպելը, էջ 261:

Ինքն էլ չըզիտեւ Մի դաղտնի զգացում
Տանջում է նորան և սիրտն է խոցում...

Լուռ մրմնջում է... Ա՛խ, նա լացում է,
Դունաթափ թշերն առատ թացում է,
Առաջին սիրո տաք արտասուքը
Այն խաղաղ կուրծքը ալեկոծում է...

Ե

Այն գյուղիցը դուրս կար հին ժամատուն,
Դարերի ընթացքն այնտեղ հաստատուն
Ոչինչ չըթողեց: Ջարդ-փշուր եղան
Նորա կամարները, գլմբեթ և սեղան:

Սի բան էենդանի տեկց մշտական,
Այդ է, ջերմ հավատը գյուղացի մարդկան,
Որոց սըրտերին մընացին պաշտելի
Տխուր փշրանքը վաղեմի սրբության:

Այդ ժառտան մասին պառավ կընանիք
Պատմում են խիստ շատ զրույց և հրաշալիք,
Թե որպես մի թուրք այնտեղից մի քար
Տարավ յուր տանը շինվածքի համար:

Քայց չըկարողացավ բեռը դնել դետին՝
Կըպած էր քարը պինդ նորա մեջքին.
Նա այնպես մընաց միշտ թափառական,
Կրում էր քամակին գողության առարկան:

Եվ այնուհետև այդ նվիրական
Սրբարանիցը մի աղյուս անդամ՝
Հանդուգն յուր ձեռքով չէր երբեք տարած
Թուրքը, պարսիկը կամ այլ արարած:

Շրջապատված էր այգիով ընդարձակ,
Զդվում են ծառերը բարձր, համարձակ:

Ոչ ոք չէր քաղում նոցա պտուղը,
Հսկում է այնտեղ «Սուրբի» երկջուղը:

Այնտեղ ծերունի, դարեւոր կաղնիք
Ավերակներին սփռում են հովանիք,
Որոց ճյուղաթափ ոստերի տակին
Հյուսեց արագիւն բուշնը ահագին:

Յուր այդ ամբողջն սպիտակ սուլթան¹
Իշխում է ամբողջ խաղաղ պետութեան,
Ուր ճնճղուկ, սարյակ լռում շեն երգերից,
Ապրում են անհոգ, ազատ հարկերից:

Վաղուց չէր լսվում այնտեղ շարական,
Միայն շաբաթ գիշերն այդ նվիրական
Փլատականների տըխուր ավերակ
Լուսավորում են քանի մի ճրբագ:

Գիշեր է խորին: Դեռ լուռ է քաղաղ,
Քնած են գյուղացիք՝ հանգիստ և խաղաղ:
Յուր պարզ-կապուտակ կամարից լուսնյակ
Թափում է լույսը կաթնագույն, հըստակ:

Խուլ մրմնջում է շնչասպառ հովիկ,
Հազիվ շարժվում է նիրհած տերևիկ,
Կարծես, ծանր քնով մրամբում են ծառեր,
Նոցա խորրիցը՝ ահա՛ մի սովեր...

Դանդաղ քայլերով, սակավ առ սակավ,
Մինչ ավերակները նա հառաջ եկավ:

¹ Սպիտակ սուլթան, փոխանակ ասելու արագիւր: Այդ խաղաղասեր թուշներ համարվում է սրբանկեր, որովհետեւ, ըստ մեծի մասին, ժամատների բակերում գտնված ծառերի վերա է գնում յուր բուշը. նա այնքան մեծ է լինում, որ փոքրիկ թուշները, որպիսիք են ճնճղուկ, սարյակ՝ ապրում են նույն բուշի մէջ: Թուրքերը կոչում են նորան հալի-լեյլակ. կարծելով, որ նա ամեն աշունք, տեղափոխվելու միջոցին, ուխտագնացութեան է դորձում գետի Մերթա և հաջի է դառնում: Հիվանդացած երեխաներին ջուր են խմեցնում արագիւրի ձվի կեղևի մէջ, որ առողջանա:

Խաչքարի վերա ծրխեց նա խունկը,
հոնարհեցրուց նորա առջև յուր ծունկը:

Երկար, ջերմեռանդ գլուխը ծռած
Աղոթում էր նա և, գետնատարած,
Հպեցնում էր երեսը սուրբ փռշիներին,
Թափում էր աղերսը բոցավառ սրտին...

Նա անցավ այգու խոտերը կանաչ,
Գտավ մի ածվի մեջ նոր բացված կակաչ,
Չափեց դյուրթելով նորա ծրդուտը,
Նըշան դրեց վերան կալմի՜ր նարոտը¹:

Այդ կույսը հմայքով յուր բախտն էր փորձում,
Զի մյուս առավոտ տոն է, Համբարձում.
Իսկ նորան մի ձայն խռովեց սաստիկ,
«Սառա՛» անունը հնչեց խիստ մոտիկ:

Նա էր, որ եկավ:— «Գիտեի, այս գիշեր
Դու պիտի դայիր ծաղիկներ շափել.
Դաշտերը լիքն են գյուղի աղջկերքը,
Ինչպե՞ս հսկում են նորանց արդերքը...»:

«Եվ դու վախեցա՞ր թողնել ինձ մինակ,—
Հարցնում է Սառան:— Այդ մութ ժամանակ...
Այդ փլատակներո՞ւմ... քա՞ր է քո սիրտը...
Ցերեկը սարսափով անցնում է մարդը»:

2.

Ծագեց առավոտ: Տոնն էր Համբարձման՝
Ցանկալի տոնը գյուղացի աղջկան:
Բնությունն էլ այնօր, կարծես, նպաստում էր
Նոցա ուրախալի, անհոգ զվարճության:

Հիշում եմ այն տոն... Հին ժամտան այգում
Դեռահաս աղջիկներ երգ էին երգում,

¹ Համբարձման տոնի ևախորդ գիշերը աղջիկները «ծաղկահմայություն» են անում:

Պար էին բռնել, հնչում էր դալիրան,
Ի՜նչ հիանալի էր այն տեսարան...

Ու խորհրդական այն ծառերի տակ,
Նախշուն գույներով՝ կարմիր, սպիտակ,
Զուգված, զարդարված, որպես ծաղիկներ,
Թըռվում էին սիրուն աղջիկներ:

Եվ պատանեկաց խումբը ղըվարձասեր
Աղջկանց պարերգը այնտեղ կըլսեր,
Ծառերի տակին, նոցա շուրս կողմով
Ծափ էին տալիս ուրախ ցնծումով:

Ես էլ խառն էի այդ ուրախ խումբին,
Քա՛ղցր էր ինձ նայել աղջկանց ակումբին.
Ուր մահն տըղա՝ հերոսը գյուղական,
Գըտնում էր սրտի խիստ մոտ առարկան...

Տեսա Սառային, առեց դալիրան,
Ա՛խ, որքա՛ն աչեր նայում են վերան...
Դալիրան հընչեց... մրրիկի նըման
Նա շրջան տըվեց... Պտույտն էր աննման...

Նա պար էր դալիս: Հասակը թեքուն
էր խիստ դուրածիդ, թեթև, գալարուն,
Տատանվում էր, մերթ նազ-նազելով,
Մերթ թրթռալով, մեղմիկ վաղելով:

Ահա՛ նա սլացավ սըընթաց, որպես նետ,
Ա՛խ, որքա՛ն սրտեր տարավ նա յուր հետ...
Գլուխը ծըռեց... զուլֆերը խաղում են...
Եվ սե հոսանքով դեմքը սքողում են:

Նա ոլորվում էր օձի պես ճապուկ.
Խաղում են նորա թեքերը փափուկ.
Ժույտում են նորա աչքերը բոցավառ,
Շիկնում են նորա թըշերը պայծառ...

Ջրգեց մի հայացք... դադարեց պարեն,
Ի՞նչ նետեր էին, ցայտեց աչերեն,
Ա՛խ, այն նետերը թըռան ուղղակի,
Ինչ որ ծակեցին՝ դա էր մի «հոգի»...

Դադարեց պարը: Լռեցին հրդ, դաշնակ,
Կազմեցին գեղուհիք բոլոր շրջանակ,
Մեջտեղում նըստեց մի վըհուկ աղջիկ,
Խաղաղ էր գեմքը, շրթունքը մնջիկ:

Հին-բախտահմա կախարդի նըման
Նա դրեց յուր առջև «Վիճակի աման»,
Վառ ծաղիկներով էր նա զարդարած,
Յոթն աղբյուրների պարզ ջրով լեցրած:

Թրիրդները հերթով մոտ եկան,
Տըվեցին նոքա վըհուկ աղջկան
Յուրյանց զարդերից՝ օղ, մանյակ և գինդ,
Որն յուր մատանին, որ ուներ հակինթ:

Եվ վիճակափորձն առնում էր մին-մին,
Գըցում էր «բախտի սափորի» միջին,
Ուսկից գեղուհիք սրտով դողդոջուն
Մութ ճակատագրի կսպառեն լուծում:

Մեռ եկավ Սառան՝ դեմքով ամոթխած,
Այն իսկ մատանին՝ աչգումը ստացած...
Տըվեց կարմրելով գուշակող կույսին:
Է՞ր հանկարծ փոխվեց գույնը երեսին...

Ջարդերը ժողովելու վերջացավ ծեսը,
Վիճակահանության սկսվեց հանդեսը:
Վըհուկը փակեց «սափորի» բերան
Եվ աղջիկներին տըվեց պատվիրան՝

Հերթով երգելու մի-մի «ջան-գյուղում»,
Այնպես, որ միմյանց չըլինին արդելում,

Երբ նա «սամիրից» կըհանի մի բան,
Կըտա երգողին մի հայտնի նըշան:

Տարաւ դեպ «սամիրը» վըհուկն յուր ձեռքը:
Աղջիկներից մինն երգեց այդ երգը.

«Ծաղիկ ունեմ՝ ալա¹ ա,
Ալա չի՛, ալվալա² ա.
Յար³ բռնելը լավ կըլնի,
Բաց թողալն բալա ա⁴»:

Մի օրիորդի՝ թխաշյա, սեռակ,
Տըվեց սալարջանն, ասելով վըհուկ.
«Սիրի՛ր, թող մի՛ տուր սրտիդ առարկան,
Կըլինես հետո դու շատ փոշիման»:

Վըհուկն դարձյալ գործը շարունակեց:
Մի ուրիշ աղջիկ այդ երգը երգեց.

«Աղջիկ, աղջիկ, ա՛լ⁵ աղջիկ,
Աչքերդ շալշալ⁶ աղջիկ.
Դու մեր տանը հարս պըտես,
Իմ քիրը քեզ տալ⁷, աղջիկ»:

Դարձաւ դեպ հնացած աղջիկ մի հաստիկ,
Որն խիստ անհամբեր տանջւում էր սաստիկ.
Ասաց՝ Գնա՛, ուրախ կաց, հասար մուրազիդ⁸,
Պսակի նարոտը⁹ կըկապես բողազիդ¹⁰:

¹ Ալա, դերագույն, բայց այդ ջան-գյուլումի մեջ նշանակում է խայտարղետ, գույ-
նըգույն:

² Ալվալա, նույն նշանակութունն ունի:

³ Յար, ընկեր, բայց բանաստեղծության մեջ գործ է ածվում սիրող կամ սիրուհի
բառերի տեղ:

⁴ Բալա, պատիժ, պատուհաս, տանջանք:

⁵ Ալ, վարդագույն կարմիր:

⁶ Չալշալ, խայտարղետ, իսկ աչքերի վերաբերությամբ նշանակում է խաժակն:

⁷ Տալ. փեսայի քույրը:

⁸ Մուրազ, նայատակ, փափազ:

⁹ Նարոտ, կանաչ և կարմիր գույներով միասին ոլորած թել, որ կապում են հարսի
ու փեսայի պարանոցին, պսակի խորհուրդը կատարվելեն հետո:

¹⁰ Բողազ, կոկորդ, շնչափող:

Մի օրիորդի՝ գունաթափ դեմքով,
Այդպես գուշակեց «վիճակն» յուր երգով.
«Ձեր բաշի դուռն բաց ա՛,
Ոտներդ շաղով թաց ա,
Ցարիցդ հեռացել ես,
Աչքերդ լիքը լաց ա»:

«Ի՞նչ սիրի՛ր դարձյալ սիրածդ նախկին,
Կըբաղցրացնե՞ս նա քո սիրտը և հոգին»,
Կարդաց վըհուկը գունաթափ աղջրկան:
Պատգամը, կարծեմ, չէր նրան դուրեկան:

Վըհուկը կրկին գործը շարունակեց,
Մի օրիորդի այդպես գուշակեց.
«Առակ՝ եղա ողջ գեղի,
Սիրտս բնկավ օձի լեղի.
Ի՞մ հորն ու մորն ի՞նչ ասեմ,
Ինձ արվին մի գեղ² արդի»:

«Նասիբդ՝ հեռու է, կոտրած է քո սիրտը,
Գնա՛, պաս պահի՛ր, կըբացվի քո բախտը»:
Դառն ճակատագիրը կարդաց վըհուկը:
Բայց որքա՛ն պաս էր պահել աղջիկը⁴...

Բայց ի՞նչ գուշակեց Սառայի համար:
Այդ երգն երգեցին նույն արտին հարմար.
«Խնձոր ունի՛մ նրխշած ա,
Ոսկե դալմով⁵ պըրած ա.
Աղբերս ուղեց, արվի ո՛ւշ,
Ազիզ⁶ յարի զըրկած ա»:

¹ «Առակ եղա», այսինքն՝ զրույցների կամ հեքիաթների կարգն անցաւ:

² Գեղ, ռամկորեն՝ տղեղ:

³ Նասիբ, մարդի ամեն հասանելիքը, ու, նշանակված է նախասահմանությունից:

⁴ Պարսկաստանում աղջիկները, բացի նշանակված պասերը, պահում են և կամավոր պասեր ու ծոմեր ի սեր աշտ և այն սուրբին, որին յուրյանց պաշտպանն են համարում, որպեսզի յուրյանց բախտը բացվի:

⁵ Ղալամ, գրիչ:

⁶ Ազիզ, սիրելի, քնքուշ:

«Ես աղջիկ եմ, ա՛լ կուղեմ,
Շորերս ծալեծալ կուղեմ.
Երբ որ յարիս տուն կերթամ,
Գոտիկս թիրմա՛ շալ կուղեմ»:

«Դու հարուստ մի տան հարսիկ կը դառնաս,
Միշտ կարմիր շորերդ նոր-նոր կունենաս»:
Այդպես գուշակեց մարգարեուհին,
Արդյոք նա հասա՞վ սրահի «մուրազիին»...

Է:

Բայց ո՞ւր ես այժմ, հազելի Սառա,
Ես քո դարդիցը մաշվեցա՞մ... մեռա՞մ...
Մի՞թե երկինքն այնքան էր անդուլ...
Ա՛խ, ինչ եմ մտածում... Այդ բոլորն է սուտ:

Դնամ «սպառավի» մոտ, սպասելն է ղուր,
Գուցե նա կըտա Սառայից ինձ լուր,
Ահա՛ նա... խեղճը հնայել է իսպառ,
Մաշեցին նորան օրերը թըշվառ...

«Բարե, տատի չա՛ն,— չէ՛ ճանաչում նա,—
Լավ եք, աւո՞ղչ եք»:
«Տեսնում եք ահա՛,
Ապրում ենք այդպես... մերթ կուշտ, մերթ քաղցած,
Ինչպես որ բուզին² հասցրնում է աստված»:

«Բա՛ս վա՛ս, է գընում. տատի, ապրուստը»:
«Ապրում են, որդի. շենն ու հարուստը,
Մեղ նմանների օրը միշտ սե է,
Քանի ժամանակն այդպես կըտեն»:

Կյուղացիք ելան մեծ մասով աղքատ,
Մեր մեղքից չըկա ինչու ու բարաքաթ³.

¹ Թիրմա, թիշմիրի շալ:

² Բուզի, պարեն կամ նախախնամությունից նշանակված օրական ապրուստը ամեն մի մարդի, որ նորանից ավելի կամ պակաս ստանալ կաքող չէ:

³ Խեյբ, վաստակ, օգուտ. Բարաքաթ, բեղմնավորություն, պաղարբերություն:

Վարում ես, ցանում, ցանքը չէ գալիս:
Մառերն էլ այժմ պտուղ չեն տալիս:

Ուտում է տերեր անիծված թրթուր,
Չեն էլ մտածում Մասիսից բերել ջուր¹.
Ասում են՝ մորեխ պիտի գա սաստիկ,
Բազարում ցորյան չես գտնի մի հատիկ:

Չար ցորենատերն երկիրքը կապել է²,
Ա՛խ, քանի անգամ ամսյւրն ամսել է.
Զէ՛ր գալիս անձրև, ասա՛, մի կաթիլ
Դաբմանի համար երբեք չես գտնիլ:

Մեր կնանիքը շատ ման ածին նուրի՞ն³,
Եվ տերտերներն անդաստան արին,
Խաշով, խաշվառով դաշտը փնացին,
Թե՛ մեծ, թե՛ փոքր ողբացին, լացին:

¹ Ոչ միայն Պարսկաստանում, այլ շատ տեղերի հայերի մեջ կա մի այդպիսի նախապաշարմունք, երբ պտղաբերությանն որեիցև վտանկ էր սպառնում, օրինակ, մորեխ, թրթուր, ժանյգ և այլն, բերել են տալիս Մասիսի սուրբ Հակոբա աղբյուրից ջուր և ցըրվում են դաշտերում, որ պատուհանն անցնի: Ամբոխը հավատում է, որ ջուրը, բացի նորանից, որ ոչնչացնում է վնասակար միջատները, այլև իր հետն է բերում մի տեսակ սևապիտակ փետուրներ ունեցող թռչուններ, որք կռվում են սուրբ Հակոբա սարյակներ. դրա կոտորում են մորեխը: Եվ իրավ, այդ թռչունները խմբովին առավելապես հայտնելում են այն տեղերը, ուր դոշանում է մորեխը, և հետևում են սորան՝ ուր և գնում է: Իսկ այդ երևույթը ոչ պետք է վերաբերել սրբազան ջրի ազդեցությանը, այլ նորան, որ այդ թռչունները կերակրվում են մորեխներով և մի առանձին զվարճություն են զգում կոտորել նոցա, թեև կուշտ ևս չենին: Սուրբ ջուրը բերելու պայմանները դրա են. նորա ամանը պետք է գետին չդրվի, այլ իջևաններում կախ են տալիս մի փայտից, բերող մարդն ամենևին պիտի հետ չնայի մինչև տեղ հասցենը: Եթե չ՛ թիլիսմանը կրծովի:

² Երաշտության ժամանակ ժողովուրդը հաճում է, թե ցորյան ունեցող մարդիկ, կաշառելով կախարդներին, կապել են տալիս երկիրքը, որ սրբելը դենն անձրևին, որպեսզի սով չինի, և նորա յուրյանց ունեցած մթերքը թանկ գնով ձախեն:

³ Նուրին, Թիֆլիսում ասում են լազարե. իսկ Պարսկաստանում՝ շամշի-խարուն. դա փայտից շինած և հաղցրած մի տիկին է, որ կանայք երաշտության ժամանակ դնողի մեջ ման են ածում դանազան Լրդեր երգելով. որք հարմարեցրած են այդ գործողությանը: Ամեն մի տանեցին նուրնի գլխին ջուր է ածում և նորա պտուցնողներին մի րան է բաշխում:

Ո՛չ, Չըկարացին բացել երկինքը:
Գուցե այդպես էր աստուծո կամբը...
Մեր աղբյուրները ողջ ցամաքեցան,
Կանաչ ցանքերը տոթից շորացան...

Ինչ էլ որ եղավ, գողացավ թուրքը:
Ջե՛ս էլ հարցնում, ի՞նչ ծանր է տուրքը.
Մալյաթ, բահիրա, այլև գլխահարկ¹,
Ինչե՞ր չեն առնում... զորով ու անկարգ...

Մեր մեղքերիցն է այդ պատուհասը,
Ջրկա կիրակի, ուտում են պասը,
Ի՞նչ է, ասում են, «հասն ու չըհասը»,
Ազդականի հետ պտակվում մեծ մասը:

Մի տարվա հարսը, դեռ քողն երեսին՝
Յուր տղամարդի հետ՝ կեսրոջ սպասին,
Խոսում է արծակ, ծիծաղում համարձակ.
Չեն հարցնում օտարն, աներն, աներձագ...

Գնացել է, մի խոսքով, ամոթն ու ահը,
Կարծես, քանդվելու մոտ է աշխարհը...
Այդպես չէր վաղվա մեր ժամանակը,
Մեր լեզուն մունջ էր. սպանի՞ր, ձայն չըկա...

Թուխս էի դրած հանուն աստրծու՝
Սև հավի տակին ամբողջ քսան ձու,
Ողջ ավեր եղան, հինգը դուրս եկավ.
Երկուսն էլ հնգից քորքորան² տարավ:

Այժմ ի՞նչ անեմ ես երեք ճրտով,
Մնացի սեերես և միշտ ամոթով:
Խանին պետք է տալ և անուտերին,
Հաշվիր այդ բոլորը, թողյալ տերերին»:

¹ Մալյար, այն հարկը, որ հասնում է կառավարությանը: Բահիրա, Երկրագործական բերքի մի որոշյալ մասը, որ ստանում է կալվածատերը հողի մշակողից:

² Քորքորա, ուրուր կամ ցին կոչված թռչունը, որ հափշտակում է հավերի ձտերը:

«Կար այստեղ աղջիկ, ձեզ հարեան,
Յոթ տարի առաջ, հիշում եք նորան»:
«Սառայի մասին գուցե հարցնում եք»:
«Հենց նա... տատի ջան, նրանից լուր ունե՞ք»:

«Նորա պատմությունն երկա՜ր է, երկա՜ր...
Ա՛յ տեղ, մեր զոռալու՛մ, մի՛ լավ տղա կար՝
Ն կլիքի որդին՝ շէն, որպէս ջըհուդ,
Բ՛տում էր փափ. հագնում էր մահուդ»:

Խնդրեցը հանեց այն խեղճ աղջրկան,
Ջաշիլ էր աղյակը, շէր հասկանում բան.
Բն նոցա մեջ ի՞նչ մի գաղտնիք կար,
Մյդ ես չըդիտեմ, աստված է խաբար:

Գալիս էր շատ անգամ նա իմ խրճիթըս,
Տալիս էր բաբե, հարցնում էր քեփըս.
Կարծես, չըլիներ մեղիքի տղա,
Այլ՝ գռեհիկ մեզ պես և ո՛չ թե աղա:

Տեսար և Սառան նորա հոտն առավ,
Հույս բնկավ իսկույն: «Այժմ դու, պառավ,
Մեզ Զո՛ղ միայնակ», — ասում էր տըղան:
Թո՛ղ, մտածում էր, «յուրյանց աղունն աղան...»:

Նստում են նորա, խոսում են նորա,
Խոսո՞ւմ են... խոսո՞ւմ... բնավ վերջ չըկա.
Ձէի արգելում ես նոցա երբեք,
Ո՞վ չի ունեցել այնպիսի բոսկեր...

Սքտնում էր արե, ճրագը վառում են,
Ծնողը Սառային երկար պըտրում են.
Նոքա չեն բաժանվում զըրից են տալիս,
Ուսկի՞ց էր այնքան խոսք և ասուլիս...

Եղավ, որ մեկիքն ուղարկեց որդին
Հեռո: մի աշխարհ՝ մեծ ծովի մոտին,

Ուզարկեց, որ սորվի գիր, կարդալ, ուսում,
Որ լավ մարդ դառնա, այդպես են ասում:

Բռնե աշատեղ էլ նա շատ բան գիտեր՝
Ժամագիրք, Նարեկ՝ որքան մի տերտեր,
Նվ քանի մի լեզվով նա գիր էր գրում,
Զբեկար յուր հատը մեր ողջ երկրում:

Տարիներ անցան, նա հետ չըդարձավ,
Սառայի սրտին խիստ դառն էր այդ ցավ,
Երևի, այնտեղ մե՛ծ էին դրոքեր,
Որ Երկար նորանց սովորել պետք էր:

Տխրում էր Սառան, էր միշտ լուռ ու մունջ,
Լացում էր Ռաբուն, դառն էր յուր միմունջ,
Փակված էր ողջ օրն նա յուր օթախում,
Իսկ նորա երեսն էլ չէր ծիծաղում...

Լինում էր, շատ անգամ, ինձ մոտ էր դալիս,
Որպես սպանվա՛ծ... Լալի՛ս էր, Լալիս...
«Զունի՛ս նորանից, տատի, մի խաբար...»,—
Հարցնում էր Սառան խիստ անմխիթար:

Բայց հասել էին աղջկա տարիքը,
Գրնում, գալիս էին նրա մուշտարիքը.
Նախշունիկ էր նա, ինչպես մի ջեյրան¹:
Ո՞վ չէր ուզենա, չէր սիրի նորան:

Խնդրեց տանուտեր Մինասն յուր որդուն,
Նա ուներ գութան, հարուստ տեղ ու տուն,
Կըթում էր նա շատ կովեր և գոմեշ,
Փարախում լիքն են ձի, ոչխար և էշ:

Զէր տեսած այդպես մի բան ողջ աշխարհ,
Քաշլըղ² էր տալիս՝ ջուխտ հղ, տառն ոչխար.

¹ Զեյրան, եղնիկ, եղջերու:

² Քաշլըղ, այն արծաթն, որ փեսան կամ փեսայի հայրը տալիս են աղջկա ծնողա-
ցը, որպես գլխադին նոցա դստերը, այդ իսկ նշանակությունն ունի բաշլըղ բառը:

Հինգ բեռը ցորյան, ոսկիներ քրսան
Կարմրիկ, խորոտիկ¹ էր ջահիլ փեսան:

Նըշան էր զընում փիրուզ² մատանի,
Ջուխտակ ապարջան՝ դործ Համադանի,
Ոսկի վըզանոց՝ մարջանով³ շարած,
Արծաթի գոտի՝ ակնով զարդարած:

Սառան չզնաց, չըլսեց հոր խոսքին,
Ջընդունեց նըշանն, արծաթն ու ոսկին,
Այդպիսի պատիժ, ա՛խ, ո՞վ էր տեսի,
Աղջիկը հորն ու մոր խոսքին չըլսի...

Գլուղացիք սկսան ծնողացը հախատել,
Այդ շարի առաջն առնել աշխատել:
Կասեին նոքա՝ այդ «անառակը»
Թողեց մեր աղջկանց վատ օրինակը:

«Դու իմ տան վերա սե մուր քսեցիր,
Իմ ազն ու հացը լեզի ջինեցիր...»,—
Ասում էր աղջկան ծերունի հայրը,
Լացում, աղաչում էր նորա մայրը:

Սառան չէր լսում լացը, հախատինքը,
Երկաթից էլ պինդ էր նորա կամքը.
«Կմեռնե՛մ,— ասում էր,— չեմ գնա օտարին,
Պիտի սպասեմ իմ սիրած յաբին»:

Բեկ վաչկե չէ՛ր այդ հայ աղջըկան,
Բայց ո՞ւմ չէ խաբել, ա՛խ, չար սատանան.
Սառան մնաց դարձյալ միշտ մաքուր սրտով
Եվ նույնպես համեստ, նույնպես ամոթով:

Մըրջիմ էր կոխ տա՝ ճամփան զընալիս,
Եվ ծառի տերեւը՝ ծառից ընկնելիս

¹ Խորոտիկ, գեղեցիկ, սիրուն:

² Փիրուզ, ֆերուզա, կապուտակ քար:

³ Մարջան, բուսթ, կարալ:

Յա՛վ էր պատճառում այն քնքուշ հոգո՛ւն,
Որքա՛ն բարիքներ անում էր նա թաքուն...

Լինում էր, շատ անգամ, գալիս էր իմ մոտ,
Դեռ նոր է ծագել լույս և առավոտ,
«Կարագ հմ բերել, տատի, քեզ համա,
Մայրս ինձ տըլ՝ավ, բայց ես չըկերա»:

Ա՛խ, որքան շա՛տ էր գութը նորա սրտի...
«Ինչի՞ հս ուրախ լինում հմ, տատի,
Երբ որ մտնում հմ այդ քո բնակարան,
Կարծում հմ, կրկին տեսնում են նորան»:

Նըստում էր ինձ մոտ նա ձիգ ժամերով,
Եվ յուր հետ բերած մանրիկ սանդղերով
Սանդղում էր պառավիս գլուխն ալևոր,
Քորում էր նորան փոքրիկ մատներով:

Խոսո՛ւմ էր... խոսո՛ւմ, խոսքը չէր պրծնում:
Միշտ նորա վերա էր նա մըտածում,
«Տատի,— հարցնում էր,— երբ որ ես մեռնեմ,
Գե՛թ երկնքումը նորան կըտեսնե՞մ...»:

«Մահվան վրա մտածել քեզ վաղ է, որդի՛»:
«Կյանքն ինձ այժմ խիստ դա՛ռն է, տատի՛...»,—
Ասում էր, թափում հեղեղն աչերին,
Թաքցնում էր սրտի զաղտնիքը խորին...

Հետո հասկացա ես այդ զաղտնիքը,
Թե ինչ էր ուզում առել աղջիկը,
Հասկացա, այո՛, բայց ո՛ւշ էր արդեն,
Այդ ցավն անբաժան կըմնա իմ սրտեն...

Քանի մի օրից հետո ես լսեցի,
Սառային տանում էին եկեղեցի,
Պիտի կատարվեր այնտեղ պըսակը,
Մինասի որդու էր հարսանիքը:

Հոր ստիպմունքին և յուր մոր կամքին,
Կռալիտ գյուղացոց դառն նախատինքին
Նա ընդդեմ կենալ շրկարաց երկար,
Հնազանդվեցա՛վ... անդո՛ր էր, տըկա՛ր...

Բայց քանի անգամ սիրտը թուլացավ,
Ա՛խ, քանի անգամ նա ուշքից անցավ...
Մինչև հասուցին ժամատան շեմքը.
«Ձե՛մ սիրում տըղին»,— այդ էր նորա խոսքը:

Երբ բեմի առջև բոլոր ժողովուրդ
Ահով լսում էր սրբազան խորհուրդ,
Վայր ընկավ Սառան, աչքերը փակեց,
Եվ կրկին անգամ նոցա շրջացեց...

«Ա՛խ, Հ...»,— եղավ յուր խոսքը վերջինս
Գյուղացիք սարսափով մոտը դնեացին.
«Բունավորվա՛ծ է...»,— մեկն կոչեցին,
Լաց ու շիվանով՝ զոռաց եկեղեցին:

Գյուղից ոչ հեռու, այն բլուրի վերան,
Կըզտնեա, պարոն, միակ զերեղման.
Գլուխները ծռած՝ մի ջուխտ ուռենի
Սըփռում են այնտեղ ախորժ հովանի:

Այնտեղ է թաղված գեղեցիկ Սառան.
Ո՛չ տապանադիր, ո՛չ խաչ յուր վերան.
Եվ ո՛չ բուրվառով ժամտան տիրացուն
Մըխեց սուրբ խունկը այն անմեղ հոգուն:

Նրան տեղ չըտվեց մեր գերեզմանատուն²,
Որպես մեղավոր, ինքնասպան մարդուն,

¹ Շիվան, ողբ, սուգ, հառաչանք:

² Պարսկաստանում ինքնասպանները զրկվում են հասարակաց գերեզմանատներում թաղվելուց: Նոցա գերեզմանը զրկվում է քնակությունից հեռու, առանձին տեղում և ծածկվում է սև քարով: Բայրեխիտարար, այդ աննեղողմիտ մոկեռանդությունն այժմ վերջանալու վերա է:

Որպէս կամակոր աղջկան ինքնակամ,
Որ ընդդիմացաւ յուր ծնողացն անգամաւ:

Պառաւն աւլարտեց: Բայց նորա հանգած
Աչքերում կաթիլք կային թաքուցած,
Որ նըվիրեց նա սուրբ հիշատակին
Յուր միշտ պաշտելի, անմեղ հրեշտակին...

Քանի օրից հետո մի երիտասարդ՝
Սրտով վշտահար, դեմքով անզըվարթ,
Գերեզմանի մի սե քարի վերա
Գրում էր հետեյալ տըխուր տողերը.

«Մինչ ե՞րբ, դու խաւա՛ր բռնակալություն,
Կըճնշես առտնին մեր ազատություն.
Մինչ ե՞րբ մեղանից քո սե ճանկերը
Կըխլեն Սառայի նման զոհերը...»:

<1868—1871>

ՂՈՒՅԼՈՒԲԱՆԻ

(Առասպել)

Կար չկար մի քաղաք՝ մեծ և փառաւոր,
Այն կողմն աշխարհին, մեղնից հեռաւոր,
Մեծ ծով էր պատել նորա բոլորքը,
Սուրի տեղ բահը կըրում էր զորքը:

Այնտեղի կյանքը ազատ էր, հարմար,
Իսկ բնակիչներին՝ ո՛չ թիւ, ո՛չ համար,
Գործում են նոքա դո՛հ աստծո փառքից,
Ոչ ոք վաստակը չէ խլում ձեռքից:

Ապրուստը՝ առատ, բընավ հոգ չըկա,
Միշտ եղն ու մեղր ուտում են նոքա,

Այնտեղ աղքատն էլ սրտում դարդ չունի,
Նա ջրի փոխարեն խրմում է գինի:

Այնտեղ ձմեռն էլ ծաղկում է նըշենին,
Չունի մուշտակի պետքը ծերունին,
Իսկ նոցա աշունն, որպես մեր գարուն,
Կանաչ են ծառեր, գեղեցիկ, սիրուն:

Տարին երկու գամ ծընվում է գառը,
Միշտ կա՞ն էր տալիս տիրոջն ոչխարը,
Մնունդն էլ, գիտե՞ք. բոլորը ջութատակ,
Ջրկա ոչ մի սև, ամենը սպիտակ:

Ուր խանին երբեք չեն տալիս բեգար¹,
Սուլսաթ², ջարիմա³, աչդակս բան չըկա.
Եվ նոցա սիրուն կին ու աղջիկը
Տընից չէ քաշում գազան պարսիկը...

Մարդին պետք չէր գընալ անտառը՝
Վառելու համար կտրելու ծառը,
Փայտը գալիս էր ձրրի նրանց համար,
Վառե՞լ ու վառե՞, շունի չափ, համար:

Այդ ո՞վ էր բերում: Միշտ Ղուլլուբանին,
Տարին մի անգամ, բայց ամբողջ տարին
Վառելու համար էր նա բավական,
Այլև շինվածքին էր միշտ պետքական:

¹ Բեգար, պարսից բիֆաբ բառից, նշանակում է անգործություն, աչդակս է կոչվում այն ձրի, առանց վարձատրության աշխատությունը, որ Պարսկաստանում գյուղացիք որոշյալ օրերում նվիրում են յուրյանց աղաներին:

² Սուլսաթ, պաշար, որ բռնությանը առնվում է ժողովրդից, պատերազմի կամ արշավանքների ժամանակ:

³ Ջարիմա, տուգանք: Պարսկաստանում հանցանքները պատժվում են տապալակապես տուգանքով: Իհարկե, այդ շատ ձևերում է դատաւորներին, որովհետև առնված փողը նոցա չիբն է մտնում: Գյուղերի տերերը նույնպես իրավունք ունեն տուգանք խլել գյուղացիներից՝ ամենաչնչին մեղադրանքի համար: Բայց, մեծ մասամբ, այդ մեղադրանքները լինում են շինծու, որ հնարում են գյուղատիրոջ շողոքորթները՝ նորա բսակը լեցնելու, միևնույն ժամանակ նորան հաճոյանալու համար:

Ղուլլութբանին էր մի ղէվ¹ զորաւոր՝
Մարմնով անճոռնի, դեմքով հրեշաւոր,
Մի հատիկ աչք միայն ունեւ ճակատին,
Եվ ջուխտ եղջյուրներ կրում էր գագաթին:

Ճանճ էր նորա մոտ Աղամա որդին,
Թե՛ն նա ունեւ կերպարանք մարդին.
Գերանի պէս հաստ էր նորա բաղուկ,
Հսկան նորա մոտ՝ կարճ, որպէս թըղուկ:

Ամեն անգամին, երբ քայլ էր փոխում,
Բարձր լեւները խըճի պէս կոխում,
Նորա ահագին ամեն մի ոտքը
Ամբողջ դաշտի վրա թողնում էր հետքը:

Նա շունչ էր քաշում՝ լինում էր մրրիկ,
Շարժվում են ծառեր՝ մեծ և փոքրիկ,
Նա ձայն էր հանում՝ գոռում էր սարը,
Եվ որոտալով թընդում անտառը:

Այն կրկրում մի ծով կար պարզ-կապուտակ,
Ո՛չ սահման ունեւ և ո՛չ էլ հատակ,
Չափել նորա խորքն անհնարին էր, զուր,
Նորա մոտ մեր լիճն էր մի գաւլաթ ջուր:

Մտնում էր ղէվ¹ն այն ծովի միջում,
Որպէս արագիւ ճահճի մեջ շըրջում,
Եվ ջուրը հազիւ-հազիւ հասնում էր,
Նորա ծընկները միայն ծածկում էր:

¹ Դէվ և դե զանազան նշանակութուններ ունեն: Դեք համարվում է մանր, մարդա-
չափ աներևույթ էակներ, որք բնակվում են, ըստ մեծի մասին, հին ավերակներում և
երբեմն մոտենում են մարդկային բնակարաններին: Դեներ ավելի քնքուշ են և գեղե-
ցիկ. նոցա վերա խոսելով՝ հայերը միշտ ուղղակի արտասանում են. «մեզնից աղնկնե-
րը», այսինքն՝ մեզանից գեղեցիկները կամ լավերը: Իհարկե, այդ նորա համար է, որ
շրարկացնեն դերին: Իսկ դէվերը, զորա հսկաներ են՝ անճոռնի կազմվածքով, այն,
ինչ որ մեր հները կոչում էին Բաջնեւ կամ տիտաններ, կամ ինչ որ պարսիկները կո-
չում են իֆրիք և դիվ: Դոքա մշտն են պատերազմներ, բնակվում են յուրյանց սեփա-
կան ամրոցներում և տեսանելի են մարդկանց:

Մեծ-մեծ ձրկներն որսում էր դէվը,
Եվ բարձրացնում էր մինչև արևը,
Այնտեղ երկնքում ձևորով բռնում էր,
Արևի բոցով լավ խորովում էր:

Այդ նորա համար էր հախաճաշիկ,
Ընթրիքն ավելի ճոխ էր, անուշիկ.
Հարյուր կամ հիսուն դառն ու ոշխարը
Հազիվ լեցնում են ահագին փորը:

Այդ դէվն էլ, որ միշտ փայտը բերում էր,
Կարծո՞ւմ եք կացնով հա կըտրում էր.
Ո՛չ, խլում էր ծառերը մին-մին արմատից,
Որպես ֆաղնան՝ խոտերը արտից:

Նորհաս ծառերից հյուսում էր շրվան,
Ինչպես կանեփից՝ մենք թոկ կամ պարան.
Կասում էր ահագին յուր մեծ շալակը,
Թեթև բեռան պես կրում էր քամակը:

Բայց ինչպե՞ս շալակ... սև սարի նման,
Ամբողջ կես անտառ յուր մեջքի վերան
Դիզված է այնպես՝ բարձր և ահագին,
Կարծես փորբիկ ճանճ նստած է քամակին:

Բերում էր քաղաքը և նորա մոտին
Քրցում էր շալակը: Բընդում է գետին.
Հանկարծ երկրաշարժ: Մըթնում է օդը,
Եվ ահեղ ձայնով պոռում է որոտը:

Տերևի նման դողում է աշտարակ,
Թափվում են վախից մարդիկը հրապարակ,
Կործանվում են տըներ, գմբեթ և սեղան,
Եվ հզի կնիկը վիժում է յուր տղան...

³ Փաղնան, մշակներ, որք մաքրում են ցահերին ավելորդ խոտաբույսերեն, նոցա արմատախիլ անելով:

Որպես աստուծո ահեղ պատուհաս,
Տալիս էր քաղբին դէ՛վն այդպես վնաս,
Իսկ նորա օգուտը դորա համեմատ,
Ճշմարիտն ասած, էր ավելի շատ:

Վերջին աղքատի օջախի մեջը
Ծըխում էր ծուխը մինչ տալիսն վերջը,
Նա դորա համար բան չէր վճարում,
Փայտն առատ էր, վառում էր, վառում...

Հավաքվեց քաղբի բոլոր ժողովուրդ,
Խելոք ծիրունիք կազմեցին խորհուրդ՝
Ինչպե՞ս հեռացնել այդպիսի վտանգ,
Որ փայտը նրանց շրնստեր շատ թանկ:

Մտածեցին նոքա շատ մտածմունքներ,
Հին մարդիկներից արին հարցմունքներ,
Եւ վերջ ի վերջո գլտան մի հընար՝
Քաղաքն անվնաս պահելու համար:

Ուղարկեցին նոքա քանի մի ալեւոր՝
Սպիտակ մորուքով, ծեր և պատվավոր.
Գնացին նոքա դէ՛վի մոտ դեսպան,
Քաղաքի կողմից հայտնել այդպես բան.

«Ողջուն լինի քեզ, ո՛վ դէ՛վ զորավոր,
Քաջ հսկաների տեր և թագավոր.
Ողջունում է քեզ մեր ողջ քաղաքը,
Թո՛ղ պայծառ լինի քո հարզն ու փառքը:

Այսքան տարի է մեր քաղբի համար
Դու փայտ ևս տալիս առատ, անսպառ,
Եւ դորա մասին մեր ողջ բազմություն
Հայտնում է քեզ յուր շնորհակալություն:

Որպեսզի անմոռաց լինի այդ հիշատակ,
Քաղաքն այդ շապիկն ուղարկեց սպիտակ.

Որ հազնէս նորան, տըկլոր շըշըջնս,
Քո մերկությունը նորանով ծածկես:

Մի ամբողջ տարի քաղքի ջուհակը
Սպառնց բոլոր բուրդն ու բամբակը,
Մի ամբողջ տարի մեր ողջ կնանիք
Հազիւ կարացին կարել այդ շապիկ:

Շա՛տ թանկ է նստել մեզ այդ շապիկը.
Շա՛տ մեծ է նորա գինն ու արժեքը,
Բայց կըտանք քեզի դորան մենք աժան.
Որպէս քո պատվին վայել է, արժան:

Դորա կես փողը քեզ ընծա լինի,
Կեսին մեզ կըտաս մուրհակ ըստ օրինի,
Տարի ժամանակ, թեթև տոկոսով,
Մինչև լրացնես պարտքդ աստուծովս:

Դէ՛վը շատ սիրով ընդունեց այդ պայման,
Ուրախությանը չըկար չափ, սահման.
Որքան նա մեծ էր մարմնի կազմվածքով,
Այնքան հիմար էր մտքով ու խելքով:

Եկավ ժամանակը Լրացավ տարի.
Դէ՛վը փող շունի պարտքը վճարի,
Եւ պարտատիրոջ ահից, երկյուղից
Զըրկվեցան նորա աչքերը քընից:

Թեև դէ՛վ էր նա, եղավ երկշոտ սաստիկ.
Ինչե՛ր չեն անում խորամանկ մարդիկ...
Հըզոր առյուծին շինում են կատու,
Եւ հսկաներին՝ յուրյանց հարկատու...

Դէ՛վն այնուհետև, երբ բերում էր փայտ,
Բերում էր գաղտնի, գիշերով, անհայտ,
Որ քաղաքացիք նորան չըտանջեն,
Դատաւորի մոտ պարտքը պահանջեն:

Նա յուր շալակը խիստ զգուշ ինքնուր
Դընում էր գետին, փախչում էր շտապով,
Ծառի տերևն էլ տեղից չէր շարժվում,
Մի խշշոց անգամ նորանից չէր լսվում:

Իսկ քաղաքացուն այդ էր հարկավոր,
Բայց մարդն է ազա՜հ և վտանգավոր...
Նոքա պարտքը թողին, այնքան ծանրացավ,
Մինչ ղեկն իսպառ նոցա գերի դարձավ:

Եվ այնուհետև եղավ փախստական,
Թափառում է միշտ այդ խեղճ պարտական...
Թափառում է նա աշխարհից աշխարհ,
Երկյուղը նորան քըշում է անդադար:

Այն մեծ մարմինը հալվե՛ց... մաշվեցա՛վ...
Լոկ ուրվականի մի ձև ստացավ.
Նա ման է գալիս միշտ մութն գիշերով,
Կոտրած սրտով և վախժլեխալով:

Երբ աղամորդու երևա է տեսնում,
Իսկույն օդի մեջ շրանում է, կորչում.
Մի՛ վախիր նորանից, սիրելի Սառա,
Նա բարի մարդուն հրեք չէ վնասում...

Եվ այժմս էլ մեզ հետ մեր քաղաքացիք
Վարվում են այդպես, սիրելի ճուլբիկ,
Մեզ վրա ծախում են յուրյանց լաթերը
Եվ բազմացնում են տոկոս-պարտքերը...

Ս Ո Յ Ի

Հայոց աղջիկ, հայոց աղջիկ, զնա՛ առաջ, մի վախիլ,
 Բլեղելի դեմդ, շինծու խոսքդ ովի՞ն տես չեն խաբիլ:
 Բայց մի՛ բողբիլ դու ժողով Սանդիկ, իղևալից մի՛ ուրախալ:
 Թե ոչ չանիլ, գոնե ձեռով կառնու բեզ ոռ:ս գեներալ:

Գ Ա Մ Ա Ռ Ք Ա Թ Ի Պ Ա

Ա.

Գեղեցիկ է իմ Սոֆին,
 Քաղցրիկ, ուրախ և սիրուն,
 Նորան արդեն տասնևութ
 Մազկում է դեռ նոր դարուն:

Իշխանական արյունից
 Շառավիղ է իմ Սոֆին,
 Մեծատոհմիկ ծնողաց
 Միակ զավակ է անդին:

Նա դեռ նոր է ազատվել
 Ինստիտուտի հազուտից,
 Նոր մտել է լայն աշխարհ,
 Որպես թռչնիկ վանդակից:

Կրթությունն արտաքին
 Խիստ ազնիվ է, վայելուչ,
 Վարվողություն՝ շնորհալի,
 Իսկ խոսվածքը՝ սրտառուչ:

Լավ ածում է դաշնամուր
 Եվ սիրում է մուղիկա,
 Գիտե պարի ողջ ձևեր,
 Իհնչև վրաց լեզգիներ:

Հիանալի ձայն ունի,
 Նա սիրում է օպերա.

Երբ երդում է ումանս,
Ծումում է հոնքերը:

Ատում է յուր երկրի
Հազուստի ձկն անպիտան,
Բարեկիրթ է յուր ճաշակ...
Նա պաշտում է պերճ մոդան:

Նա դիտե քանի լեզվի
Ե՛վ կարդալը, և՛ դրել,
Բայց հայերե՞ն. է՛հ, արժե՞
Միթե նորան սովորել...

Նորա համար հայ աղբը,
Հայոց կրոն և լեզու
Են խիստ անարգ նախատինք,
Որից փախչեր միշտ հեռու:

Նա չէ գնում հայոց ժամ,
Զի շարական չէ սիրում,
Այլ հայոց խունկի հոտ
Նորան վատ է միշտ բուրում...

Բ

Հայրեն էր հին ծառայող,
Զբեկաշառվող, ջերմեռանդ (°),
Հավատարիմ յուր գործին,
Մեծավորին հնազանդ:

Իսկ պատահած միջոցին
Նա երբեք չէր արդելում
(Ռամկորեն ասում են)՝
Գցել յուր ետքի ջիբում...

Եվ այդպեսով՝ վաստակեց
Փառավոր տուն, մեծ գումար,

Յուր ընտանյացը թողեց
Ապրուստ սև օրվա համար:

Նորա կինն յուր ժամուն
էր գեղեցիկ բավական,
Հյուրերի հետ զվարճասեր,
Ծանոթներին զուրեկան:

Եվ մանավանդ հաճելի
Ամուսնի մեծավորին,
Շողորորթում էր սիրտը
Ամուրի գեներալին...

Դորանով հարթեց ուղին
Մարդու հառաջադիմության,
Որով ստացաւ աստիճան,
Բարձր տեղ ծառայության:

Խիստ ընդունակ էր կինը՝
Կրթված աշխարհի պահանջին.
Կառավարում էր տունը
Պատշաճավոր, ըստ կարգին:

Մաքուր հագնված ծառաներ,
Աղախին, սպասավոր,
Շքեղ և թանկ կարասիք,
Սեղանը՝ ճոխ, փառավոր:

Տարին մի քանի անգամ
Նոբա տալիս են խնջույք,
Դաշնամուրը հնչում է,
Ես եմ գալիս սեր, հաճույք:

Այդ բոլոր հանդեսների
Պսակը և թագուհին
էր միշտ նոցա աղջիկը՝
Ուրախ, նաղելի Սոֆին:

Կենդիւշեր էր: Աշխարհին
Գիրկ էր ածել քաղցրիկ քուն,
Եւ ընդհանուր տիրում էր
Խոր, սրբազան լռություն:

Իսկ լուսինը՝ խիստ ուրախ
Նրկնքի հարսը, նազելով,
Ամսերի պարզ օվկիանում
Լեզ էր տալիս խայտալուծ:

Խորհրդական այդ ժամուն
Իմ Սոֆին, մորից թաքուն,
Ախտաբորբոք հսկում է,
Զէ՛՛ վայելում անուշ քուն:

Վաղուց մի բանի հատոր
Կան նորա բարձի տակին՝
Բաբարիկին, Տուրգենև,
Հայնե, Շիլլեր և Պուշկին:

Լուսամուտի մոտ նստած,
Յուր սենյակում միայնակ,
Նա կարդում է ռոման
Լուսնի լուսով, անճրագ:

Եւ կուսական սրտումը
Նոր-նոր կրքեր են խաղում,
Կախարդական տողերեն
Բյուր հրապուրանք է քաղում...

Անսպառ այդ աղբյուրեն
Սրտի ծարավը բորբոքյալ՝
Զովաղնում է, յուր զլխում
Ստեղծում է իդեալ:

Այդ ցնորքը նորա մեջ
Ստանում է կերպարան,
Մի գաղտնի հուր սրտի մեջ
Բորբոքում է միշտ նորան:

Քնած սերը, զերթ արծիւի,
Ստանում է արթնություն,
Յուր կարիքն անհրաժեշտ:
Պահանջում է բնություն...

Գրկում է յուր իդեալ,
Նա կոչում է հիացած.
«Քեզ եմ զոհւում, ով սուրբ սեր,
Դո՛ւ ես այժմ իմ աստված»:

Դ.

Մեծահանդես էր խիստ բալ.
Լուսով վառւում էր գահլիճ,
Նորա հարուստ զարդարանք
Են ճոխ, շքեղ, գրավիչ:

Նա էր գալիս բազմություն,
Եվ հագուստների խրչխրչուն՝
Մետաքս, շալ, ոսկի, արծաթ,
Ալեկոծւում են ողջուն:

Հիանալի զարդարւած,
Որպես մանուկ թագուհի,
Հայտնւում է սիգաճեմ
Դուստրը Հայոց աշխարհի:

Ներս է մտնում իմ Սոֆին՝
Ձեռքում բռնած հովահար,
Նորա կուրծք ու բազուկներ
Փայլում են որպէս զոհար:

Շփոթվում է բազմություն,
Շըշնջում են մեղմ ձայններ.
«Գեղեցկության դիցուհին
Նկատվ, ահա՛, եղբայրներ»:

Վսեմապանծ նազելով՝
Ընթանում է իմ Սոֆին,
Նորա առջև թափվում են
Սիրո վարդեր կաթողին:

Ծեր և մանուկ, պատանի
Լինեն նորան երկրպագ,
Նվ քաղցրախոս բառերով
Ողջունում են՝ իմ հրեշտակ:

Բայց նա հպարտ և անփուլթ
Շրջան տվեց ընթացքին,
Տարփածուի սեթևեթ
Չարժեց նորա հայացքին:

Ի՞նչ մեծ բախտ է տղամարդին՝
Նորա դեմքին խնդամիտ
Որսալ գոնյա մի թևեթ,
Սիրաբարբառ, թարմ ժպիտ:

Զո՛ւր վրդովմունք, պարոններ,
Զո՛ւր է ցավը ձեզ տանջում,
Զի մեծասիրտ իմ Սոֆին
Ազնիվ զոհ է պահանջում:

Ե

Փոթորկվում է պարահանդես,
Երբ հնչում է մուզիկան.
Սկսվում են կաքավներ՝
Վալս, պոլկա և մադուրկան...

Մոտենում է մի հարուստ
Հայ ազամարդ, աղնւլաբար
Գլուխ տալով իմ Սոֆուն,
Խնդրեց յուր հետ պարել պար:

Հրաժարւում է իմ Սոֆին.
Հայկական դեմք հարստին
Չըղյուր եկաւ գեղասեր
Ճաշակով օրիորդին:

Մոտենում է մի ասպետ՝
Ուսին դրած էպուկտ,
Կուրծքը պատած օրդենով,
Պարել կամեր նորա հետ:

Հրաժարւում է իմ Սոֆին.
Վալրենի դեմք գինւորին
Ծրիորդին փափկասիրտ
Սարսափ և զզւանք բերին:

Մոտենում է շիկահեր,
Կապտաշյա Երիտասարդ,
Հասակը՝ նուրբ, վայելուչ,
Դեմքը՝ քնքուշ, որպէս վարդ:

Կանգնում է իմ Սոֆին
(Փոխւեց պարի եղանակ):
Նորա, միմյանց փաթաթւած՝
Պտըտւում են զերթ թռչնակ:

Քսքսւում են... շրփշրփւում...
Կուսի սրտումը հանկարծ
Վառւեց վազուց թաքուցած
Սիրո էլեկտրական կայծ...

Դադարեցաւ և այդ պար,
Հոգնած նստեց իմ Սոֆին:

Յուր պարընկեր գեղեցիկ
Մինակ կանգնած էր մոտին:

Քանի զրույց դյուխական
Կնքեց ուխտ նոցա միջին.
«Մեք կըտեսնվենք հետո»,—
Եղավ նոցա խոսք վերջին:

Ջ

Քանի մի օրից հետո
Իմ Սոֆին յուրյանց տանում
Շաբաթը քանի անգամ
Մի նոր հյուր էր ընդունում:

Օտարազգի էր հյուրը՝
Ուրախ, գրավիչ դեմքով,
Անունը՝ Պյոտր Իվանիչ,
Տահմանունը՝ Պուստյակով:

Որպես մեղր և շաքար՝
Բառեր թափվում են բերնից.
Նա խոսում է անդադար,
Զեւ կշտանում խոսքերից:

Նա գիտե հարյուրավոր
Ծիծաղելի առակներ,
Նա գիտե հազարավոր
Ֆրանսիական առածներ:

Նա ածում է, նա երգում է,
Ներկայացնում է և պարում է,
Սաղրական պատկերներ
Խաղխղում, նկարում է:

Շաբաղրում է կռպլեաներ.
Նոցա ամեն մի տողեր

Արտասանում են կատակ,
Կոշտ սրախոսություն և սեր:

Երբեմն նա ծանր էր,
Որպես մտածող, գիտնական,
Ջերմիշեակի, Դոբրոլյուբով
Են խոսքերի առարկան:

Խոսում էր նա Դարվիշից,
Բեկ անհետևաբար,
Եվ հերքում էր բնավին
Ազգայնության դադարիար:

Նորա մոտ արժեք չունեի
Բարոյական սրբություն,
Նիգիլիստ էր պարոնը,
Հերքում էր ամուսնություն:

Նորա բոլոր խոսքերին
Սոֆին շատ էր համակրում,
Որպես առատ անձրեք
Ծարավ, ցամաք երկրում:

Է

Զվարճասեր բաղմոթյամբ
Միախմբվում է թատրոն,
Ուր քարոզվում էր բեմեն
Մեղսյունի վսեմ կրոն:

Օթյակ, աթոռ, բաղկաթոռ
Բռնած են հանդիսականք,
Պայծառ, ուրախ շնչում է
Քաղաքացու հանգիստ կյանք:

Հիանալի զուգված է
Խումբը գեղեցիկ սեռի,

Մի օթյակում հստած է
Սոֆին բեմից ոչ հեռի:

Հնչվում է մուզիկան,
Երգում է իտալուհին,
Ներկայացնում են Մովսես,
Դարձը ուխտյալ աշխարհին:

Բայց դեպի բեմ իմ Սոֆին
Ձէ՛, երբեք չէ՛ ուշադիր,
Նա ունի յուր նպատակ,
Այլ է սրտին յուր խնդիր:

Երկփողյա յուր դիտակ
Դրած է նա աչքերուն,
Նկատում է՝ տղերքից
Ո՞րն է տգեղ, ո՞րը՝ սիրուն:

Հանկարծ գտավ իմ Սոֆին
Նաղելին յուր ծանոթ դեմք,
Դա էր նորա ցանկալին,
Եթե փոքր-ինչ պարզ ասենք:

Սիրտը թնդաց, բորբոքեց,
Էլ չըստասեց մինչ վախճան,
Նա դուրս եկավ օթյակից,
Գտավ սիրո առարկան:

Թատրոնական սրահում
Ճեմում էին միասին,
Բայց թե ի՞նչ էին խոսում,
Լավ է լռել այդ մասին...

Երիայն Սոֆու ականջին
Նա շշնջեց քանի բառ.
«Ձեր պարտեզում այս դիշեր
Ինձ կը գտնեիս անպատճառ»:

Հիանալի զով գիշեր
Պարզեւել էր այն ամառ,
Պայծառ երկնքի ողջ աստղեր
Լույս կը տալին վառիւլառ:

Գեղազւարճ և ուրախ
Ներկայանար բնություն,
Իսկ պարտեզում թարմ ծաղկանց
Տիրեր ամպարհոտություն:

Քարձր-բարձր լսւում էր
Սոխակի երգի հնչյուն,
Նիրհած տերեւը շարժում էր
Մեղմիկ հովի սոսափյուն:

Ծաղկազարդ ճեմելիքներով,
Որպէս ցնորված հրեշտակ,
Թափառում էր իմ Սոֆին
Էփսոս անհամբեր, միայնակ:

Հանկարծ լսեց նա թխկոց,
Շուտ մոտ վազեց վրդովված,
Տեսաւ, մինը լուռ ու մունջ՝
Յանկապատեն իջաւ ցած:

«Սոֆի», — հնչեց մեղմիկ ձայն:
«Ա՛խ, Պյոտր», — եղաւ պատասխան:
Նոքա շուտով մեկմեկու
Ուրախ-ուրախ մոտեցան:

Ի՞նչ գրիչ այն առաջին
Կարե նկարել րոպեն,
Երբ որ սիրող, սիրուհին
Գազտնի միմյանց կը հանդիպեն:

Բե սիրել ես, ընթերցող,
Կարես զգալ ինքնին...
Ինսարովի խոսքերը
Հանկարծ առաջ պատանդին.

«Դու, առաջի աստուծո,
Հրեշտակների առաջև,
Իմ կինն ես պատվալոր,
Ես՝ քո այր այսուհետև...»:

Պսակող մի քահանա
Այդ խոստման շեղավ ներկա,
Որիայն աստեղք և լուսին
Երկնքին դարձան վկա:

Թ

Անցան օրեր, ամիսներ,
Անցավ ամբողջ մի տարի,
Սահում է կյանքը Սոֆու
Ուրախ, անհոգ և բարի:

Նորա ծնողք անհանգիստ՝
Խորհում էին միասին
Արժանավոր փեսայի
Սոֆուն առնել ամուսին:

Բայց փեսաներ խմբովին
Դիմում էին ինքնին,
Ո՞վ չէր ուզի ունենալ
Սոֆու նման սիրուն կին:

Երբեմն դիմեր հարուստ,
Հայազգի վաճառական,
Պատվալոր քաղաքացի,
Ո՞չ ազնիվ արմատական:

«է՛հ, մոռնիկի» կին դառնալ
(Մեղք է անդամ մտածել),
Իշխանական յուր արյուն
Ապականել ու պղծել...»:

Երբեմն դիմեր նորահաս
Վրացի սիրուն թավադ,
Աղնվական հին տոհմից,
Բռն թեթեւ, դյուրհալատ:

«Դա էլ գլխում խելք չունի,
Ոչ գրպանումը՝ կոպեկ փող,
Կախեթումը դրաւ դրած
Ունի քանի կտոր հող»:

Երբեմն դիմեր հաշտարար
Սուգիաներից քաղաքին,
Նազը վորնից սովետնիկ,
Աննա խաշը շլինքին:

Եվ դորան չէր նա հավան,
Զի տգեղ էր կերպարան.
Քիթը՝ կարճ, աչքերը՝ ծուռ,
Սաստիկ մեծ էր և բերան:

Մի խոսքով՝ ամեն մինին
Մի-մի արատ էր դնում,
Որովհետեւ յուր սիրտը
Ուրիշին էր պատկանում:

Ժ

Դեռ ուսանող էր Պյոտրը,
Ծնողքը մտան գերեզման.
Մտածում էր այնուհետեւ
Նա դնալ արտասահման:

Ֆոխտը, Բոկլը և Դարվին
Մի լավ ուսումնասիրել,
Գերմանական գիտություն
Յուր մտքերը զարգացնել:

Հանկարծ, կարծես, դե մտավ
Նորա անփորձ սրտումը,
Մոլորվեցավ մրկալի
Մայրաքաղաքյան կյանքումը:

Վատնելով առողջություն,
Պատիվ, արծաթ. համարում,
Նա դատարկ գրպաններով
Հայտնվեցավ կավկազում:

Նորա գրավիչ ձևերը,
Կերպարանքն և լեզուն
Սալոններում մուտք տվին
Համարյա՝ ողջ Թիֆլիզում:

Որտեղ տալիս են խնջույք,
Ուր տոն է ընտանեկան,
Նա էր աղջկերանց հերոսը,
Նոցա ցնորքի առարկան:

Նա ամեն ծակ մտնում է՝
Բալ, կոնցերտ, մասկարադ,
Որքա՞ն խելքից հանում է
Գլուխներ անմեղ, անարատ...

Մեծ էր նորա ներգործող
Բարոյական զորություն,
Նորան պաշտում են որպես կուռք,
Որպես նոր հեղինակություն:

Հատուկտոր ֆրագաներ՝
Սերտած, մոդնի խոսքերուն,

Համարում են Այնթեր
Բարձր, վսեմ մտքերուն:

Նա հերքում է, նա մերժում է
Օրենք և ճշմարտություն,
Նա փշրում է և ջարդում է
Ուսում, արհեստ, գիտություն:

ԺԱ.

Պարզամիտ Սոֆու վերա
Մեծ էր նորա ազդեցություն.
Նա եղավ լուռ, մտածող,
Փոխեց կյանքի կացություն:

Կարճացրուց մազերը,
Սկսեց շքսանրվել,
Արհամարհել ամեն բան
Եվ հասարակ հագնվել:

Եվ առանց պառավ տատին
Փողոցները շափչըփել,
Ի վանովի զրբատունը
Ստեպ-ստեպ հաճախել:

Գոտևորված էր Սոֆին
Սև և մաշկյա քամարով,
Նա գիտություն նահատակ
Զեանում էր նորանով:

Համալսարանից թերուս
Արտաբսածի կաղարան
Գիշերային ժամերի
Էր նորա զվարճարան:

Ուր բաժակները ղեղուն
Քամում էին երգելով,

Ուր ջութակը շէր լռում,
Կյանքն ուրախ էր, անխռով:

Ուր ազատ հերոսունհին
Դրոշմում էր խիստ սիրով՝
Յուր կուսական թշնրը
Կոմունական համբուրով:

Բայց հայրենի աշխարհի
Կյանքն, ապրուստ և շրջան
Տաղտկալի էր խիստ նորան
Մինչև վերջին աստիճան:

Նորա սիրտը ձգում էր
Մի դադտնի ցանկություն.
Դեպի ժենե և Ցյուրիխ,
Ալպինների բնություն:

Բայց թե ի՞նչ էր նպատակ,
Նա ինքն էլ չբացատրե,
Միայն Ցյուրիխ գնալը
Այն օրերում մոդա էր:

ԺԲ

Անցա՛ն, անցա՛ն տարիներ,
Անցա՛ն տարիք կրկնակի,
Երսուն ամին կանգնած էր
Միջօրեում հասակի...

Եվ ժամանակն անգույն
Յուր հոսանքով աննկատ՝
Քաղում էր նորա դեմքից
Թարմ վարդերը անընդհատ:

Հնանո՛ւմ էր իմ Սոֆին...
Գեղեցկությունը, ավա՛ղ,

Օրըստօրն կորչում էր
Սիրուն դեմքիցը շքնաղ:

Զբաղել էր մեր Պյոտրը՝
Սոֆու անգութ հերոսը,
Կլուբների դյուցազներ,
Գիտության մարտիրոսը... (հ):

Տանիլ տվեց մեծ դումար,
Նա զգվեցավ Ռիֆլիդից,
Պարտատիրոջ Երկյուղեն
Անհետացավ Կավկազից...

Փեսաներ այնուհետև
Սկսան ուշ հայտնվել,
Եվ նազելի իմ Սոֆուն
Պակաս, սառը դին դնել:

Դիմողները միշտ էին
Գռհիկ և ցած մարդիկ,
Եվ ո՛չ թավաղ, հաշտարար
Կամ նաղվորնիյ սովեստիկ:

«Հայի խարջ չէ», — ասում էր
Պատվավոր քաղաքացին.
«Էլ պետքը չէ», — ասում էր
Կախեթացի վրացին:

«Լըպլտած է», — ասում էր
Դատավորը հաշտարար,
Խեղճ Սոֆուն ամեն միներ
Բիծ էր դնում անհամար...

Խոնարհեցա՛վ և ընկա՛վ
Հսկարտ սիրտը կուսական,
Սի՛րտը՝ խաբված սերիցը
Կոտրած, հանդած, անկենդան...

Հաշտվեցաւ բախտի հետ
Այնուհետեւ խեղճ Սոֆիին,
Ազքատ, ծերուկ շինուլնիկ
Ընտրեց յուրյան ամուսին:

Հունադաւան քահանան
Կատարեց յուր պսակը,
Բայց մոռանալ չէր կարող
Նա Պյոտրի հիշատակը...
1871, Թիֆլիս

ՆԻՉԵ

Կու՛մ ավե՛մ մեզ լավ մայրեր,
Մե՛ն՛ կտանե՛մ ձեզ լավ որդիք,
Օտարացած կեկանից
Կրճովեն օտար մանկտիք:

* * *

Ա.

Տիկնայք այժմյան փափկասուն,
Այդպես էին ձեր մայրեր,
Եվ նոցա անմահ անուն
Ասրում է այդքան դարեր:

Մի՞թե նոցա օրինակ
Ձէ գրավում ձեր հոգիք,
Դուք էլ նույնպես սիրելիք
Կրոն, լեզու, հայրենիք:

Դուք էլ նույնպես զոհերիք
Մեր աշխարհին, մեր ազգին:
Ձեր կյանքի ճոխությունք,
Ձեր զարգերը թանկագին:

Զի ձեր ապագա սերունդ
Մի օր ասեր քաջաբար.

«Մենք մայրերի ենք ծնունդ,
Որք սիրեցին Հայ-աշխարհ»:

Զո՛ւր է քո խրատ, խեղճ պոետ,
Մեր հարգի արմենուհին
Չէ՛ համաձայն քեզի հետ,
Զուր քրքրես վեպեր հին:

Ի՞նչ քարոզես՝ լեզո՞ւ, կրո՞ն...
Հուռ կա՛ց, քամի ևս փչում,
Դոցանից սիրուն նինոն
Վաղօրոք էր միշտ փախչում:

Նա ո՛չ միայն յուր զարդեր
Զոհ չէ բերում հայ ազգին,
Որ շո՛ւ ե նորա աչքում
Մի գրոշի արժեք, գին:

Այլ օգտաւի է նա զոհ՝
Նվիրե՞ած անձամբ բնավ,
Էլ աւարժուց է զժողո՛հ՝
Ինչո՞ւ ինքը հայ ծնավ...

Զի հայ անունը նորան
Միշտ նախատինք է բերում.
Եվ այդ ստոր ծագումին
Նա զժվար է համբերում:

Բ

Բախտավոր է մեր նինոն՝
Ջեհիլ, շնորհքով ու սիրուն,
Որքան ուղես չափ չունի
Թիվն ամուսնի փողերուն:

Տունը՝ կատարյալ ասպարանք,
Գեղեցիկ, երեք հարկով,

Նորա շքեղ զարդարանք
Հրա՛շք է՝ յուր սարք ու կարգով:

Ծառաներն՝ իմերել,
Սիրուն, արծաթ քամարով.
Տիկիինն ինքն էր զարդարել
Մեկին ոսկի շղթայով:

Աղախիններ՝ օսեթին,
Ճոխ, փառավոր ևն հաղնված.
Բջերի հետ քըշփըշում՝
Դռան հետքումը թաքնված:

Նա զբոսանք է գնում
Միշտ սեփական յուր կառքով.
Թռչում են սեղ նժույգներ,
Հիացած է յուր փառքով:

Նստած է հաստ կառավար
Յուր մորուքով փառավոր,
Նորա կողքին՝ մի սիրուն
Իմերել սպասավոր:

Ալ մահուդից է կարած
Զերբեղկան նորա հագին,
Եղերքն են զարդարած
Կլապտոսնով թանկագին:

Շողշողում է լուսի դեմ
Վերծաթապատ խենջարը,
Նազուկ միջքը սեղմել է
Ոսկեջրած քամարը:

Հովի հետը խաղում են
Գանդուրները փափախին,
Նորան տեսնող աղջկերանց
Սրտիկները կըբաբախին...

Իսկ ամուսինն ամբողջ օր
Քարշ է գալիս բաղարում,
Շահի-բիստի որսալեն
Նա հրբեք չէ՛ բեղարում:

Ծանոթ և թե անծանոթ՝
Ամենի մոտ թերվում է,
Բոլորին զլուխ է տալիս,
Քաղցր լեզվով խոսում է:

Քարողում է ճշմարտություն,
Անկեղծություն է խրատում,
Խաբեն և կողոպտել
Նա ատում է և ատում:

Բարեպաշտ է պարոնը,
Վախում է նա սրբերից
Եվ առանց խաչ հանելու
Զէ՛ անցնում ժամի դռնից:

Երբ նորա սուր մանգաղին
Հաջող հունձք էր պատահած,
Մոռանում է սուրբերը,
Ծճմաբատություն և աստված:

Նա քերթում է յուր զոհը,
Իսկ աղքատ, աննշան,
Իսկ ամբոխը պատվում է
Նորա գույգ շֆանչան:

Եվ այդպիսով՝ հաստացավ
Նորա փորը, քսակը,
Քառասուն տարումը ստացավ
Նինոյի թարմ պսակը:

Իսկ նինոն նորա համար
էր մի փայլուն կարասի,
Որ լոկ պարծանքի համար
Մարդ յուր տնում կը դարսի:

Նա անձնական յուր սերը
Այլ զվարճության էր տված
(Այդ գաղտնիք է, թո՛ղ մնա,
Որ դիտե միայն աստված):

Բայց կատարյալ մի Սողոմ
էր նորա ողջ մաղաղան,

.
.

Նրեկոյան խանութից
Ուղղակի տուն չէր գալիս,
Նա գնում էր կլուբում
Հոգսերը թափ էր տալիս:

Իմանում էր նորանոր
Նա համբավներ զանազան,
Ո՞ւմ ծախվում էր աճրթով
էժան գնով մաղաղան:

Ի՞նչ են տալիս կապալով
Եվ կամ ո՞վ է մուշտարին,
Ո՞վ աշխատեց, ո՞վ վատնեց
Փողրաթի մեջ այն տարին:

Եվ մի կապեկով հերթը՝
Մինչ կեսդիշեր, այնտեղում
Հոգսը ցրվելու համար
Թուղթ կամ նարդի էր խաղում:

Յոբը տանումը նույն գիշեր
Նինոն տալիս էր վեշեր,
Պառաւիժը խաղում են լստո,
Պար են գալիս ջեհիլներու

Հազած թաւիշ և բեհեզ,
Եւ ժապաւենն գույնդդուն,
Որպես նախշուն թիթեռնիկ,
Թափում է մեր նինոն:

Քաղցրիկ-մաղցրիկ խոսում է,
Նա ժպտում է, ծիծաղում,
Մանկահասակ հյուրերից
Սիրո վարդեր է քաղում...

Մերթ դաշնամուրի վերա
Նորա մատներ վազում են,
Ծափահարների գովասանքն
Անուշ ձայնին սաղում են:

Մերթ վալսի խռովության մեջ
Պարում է որպես մրրիկ,
Աննաման է հասակը,
Շարժւածքը՝ խիստ գեղեցիկ:

Երբ նստել է նա հոգնած,
Որպես մի կուռք կամ արձան,
Երկրպագու տղերքից
Բոլորած է յուր շրջան:

Ծառաները՝ ձեռքների
Արծաթի մատուցարան,
Ներս են բերում, դուրս տանում
Քաղցրավենիք դանադան:

Դահլճի մեջ տիրում է
Անուշ զրույց, կերուխում.
Եռ են գալիս կրքերը,
Սեր և հրճվանք է բխում:

Հյուրերի մեջ կար մինն,
Որ բոլորից առավել
Մեր նինոյի խելքն ու միտք,
Նորա սիրտն էր գրավել:

Դա էր վայելչահասակ
Մի նորահաս շինովնիկ՝
Շարժվածքով համարձակ,
Լեզուն քաղցր, գեղեցիկ:

Ե

Վաղ-առավոտ ամուսինն
Ջարթնում է ուղիղ յոթին,
Թեյ է խմում կծովի,
Գնում դեպ՝ գործը խանութին:

Բայց նինոն յուր սենյակում
Քաղցր քնով է պառկած,
Որովհետև գիշերը
Չափից դուրս էր նա հոգնած:

Նա զարթնում է միշտ տասին
(Տիկինը ճիշտ էր այդ մասին).
Աղախին և ծառաներ
Պատրաստ են յուր սպասին:

Յուր երեսոց կրթության
Նա դարձյալ հոգս է տանում,
Եվ ճիշտ մանկավարժության (°)
Մեթոդին է հետևում:

Երբեք չըխոսել հայերեն՝
Պատվիրեց Կարպուշկային
(Նա արգելած է որդուն
Կարապետ անուն տալին)։

Հորը կոչել՝ պապաշա,
Մորը կոչել՝ մամաշա,
Իսկ փոքրիկ աղջկան՝
Ո՛չ Մարիամ, այլ Մաշա։

Առաջնության «Հայր մեր»
Միշտ օտար լեզվով կարդալ,
Տոն օրերին մորը հետ
Հայ եկեղեցին շերթալ։

Եվ դետսկի սաղումը
Փայտե ձիով արշավել,
Օտարունի մադամեն
Տուղի-սուղի սուլորել։

Տնտեսական գործերին
Նա դարձյալ հոգս է տանում,
Նոր-մոդելի տարազների
Ժուռնալներ է ստանում։

Ձրանսունի դերձակը
Խիստ շուտ-շուտ է հայտնվում,
Տիկնոջ կրթված ճաշակը
Նա դովում է և հարգում։

Թեև նա յուր կյանքում
Խոհանոց ուր չէ կոխում,
Բայց ուտելյաց տեսակը
Բազմացնում է և փոխում։

Նա ապրում է խիստ շքով
Եվ շատ դո՛հ է յուր բախտից,

Մի ցաւ նորան տանջում է,
Ցաւն ամուսնի դարգերից...

«Այն բազարի կատվին»
հրված, կորած փողոցում,
Որո ամբողջ մարմնից
Միթկալի հոտ էր փչում:

Ուղիղն ասած՝ մեծ ցաւ է
Պանսիոնումը ուսյալ
Նովոմոդնի բարիշնին
Կուպեց մի մարդ ունենալ...

Զ

Ժամը զարկեց տասնեակ.
Մեր աիկինը քնքշիկ,
Խմեց թեյը պատվական,
Վայելեց նախաճաշիկ:

Այնուհետև քանի ժամ
Սիրուն նինոն՝ պճնասեր,
Հայելուց չէ հեռանում,
Սանրում է յուր մազեր:

Ոծանւում է յուզերով,
Քսքսւում է դեղերով,
Զարգարում է յուր անձը
Արվեստական դեղերով:

Դեմքը՝ կոկած շաբարով,
Զգած նրբիկ երեսկալ,
Սկսում է բուլվարով,
Նազ-նազելով թրև գալ:

Փքված դմակը ցից արած,
Ետքից քարշ տալով ջղանց՝

Ալեկում է սալատակ,
Փռչին թափնձր է շափաղանց:

Ազահ աչքով անդադար
հիստ նայում է աջ ու ձախ,
Գուցե նորան ռասսո դար
եւ թեքիցը ընկներ կախ:

Նա գտավ յուր իդեալ՝
Մի նորահաս պատանի
(Մարդկայնությունը թողյալ),
Ամեն գործում պիտանի...

Բայց ո՞վ ունի իրավունք
Ճաշակը բռնաբարել,
Սիրահարված մի գլխին
Զուր խրատներ համբարել:

Նորա հետ քանի պտույտ
Շուռ է տալիս բուլվարով:
Անցավ կեսօր: Բայց ի՞նչ փութթ,
Նա դբաղված է յուր ընկերով:

Սիրուն, քաղցրիկ խոսքերով
Տաքացած է մեր տիկին,
Ուխտ ուխտեցին երկուքով,
Երգմամբ կրկին և կրկին:

Գաղտնի դաշինքը կռեցին:
Գո՛հ և ուրախ է նինոն:
«Ֆայտո՛ն, սյուդա, ֆայտո՛ն»,—
Նոքա հանկարծ գողացին:

Կառք է նստում փառավոր
Մեր տիկինն ուխտավոր,
Նորա հերոսն յուր կողքին
Տեղ է բռնել բախտավոր:

Հեռու, դեպի Մուշտայիդ
Չափեն հրկար ճանապարհ,
Բայց ինչո՞ւ իջան կառքից,
Այդ ստոտանան է խաբար:

Է:

Տուն է դառնում նա հոգնած,
Ճաշից անց է հրեք ժամ.
Վաղուց անուշ համեմած՝
Սպասում է ճոխ սեղան:

Ախորժակը խիստ գուլ է
Մեր արկնոջը քնքշիկ,
Ու մարմինը խիստ թուլ է,
Չէ վայելում յուր ճաշիկ:

Նորա սիրտն ու ախորժակ
Յուր իդեալն է տարել,
Զուր բարկանում պոլլարին՝
Ճաշը վատ է պատրաստել:

Երկար, այնպես խռոված՝
Նա տանջում է, մեռանո՞ւմ,
Աֆիցերի պատկերը
Աչքիցը չէ հեռանում:

Աշխատում է գեթ քնով
Հոգսը թափել իրանից,
Բայց Մորփեոս՝ խեթ աչքով,
Խույս է տալիս նորանից:

Մինչ տիկինը զմայլված՝
Վրդովմանց մեջ հոգեկան,
Մոռացել էր յուր անձը,
Տուն, ընտանիք, շրջական:

Խորովածը ներքին հարկում
Ախորժ հոտով բուրում էր,
Բաժակները շրկշրկում,
Օսեթուհին պարում էր:

Երգ են երգում ծափ տալով՝
Ծառաներն իմերել,
Պար են դալիս՝ հույ տալով
Աղախնյաց մեջքն անարգել:

Փոքրիկ Կարպուշկան, Մաշան
Թողին խաղը պարտիզում,
Ծառաների թամաշան
Նորա տեսնել են ուղում:

Ծափ է տալիս Կարպուշկան,
Մաշան խիստ ծիծաղում է,
Օսեթուհին լեզզինկան
Հիանալի՝ խաղում է:

Այդ բաքոսյան հանդեսն
Նինոյի զավակները
Սովորում են խիստ շատ բան՝
Այն անմեղ դառնուկները...

Ը

Սույն միջոցին Աղալոն
Թեյ էր դարսում մի ղութում
(Դա Նինոյի աչրիկն էր),
Գործում էր յուր խանութում:

Տիրամած էր այն ժամուն
Նորա դեմքը վալրենի,
Բարկությունից կատաղած
էր, որպես մի բորենի:

Մոռացիլ էր, կարծես թե,
Այնտեղ դրած յուր սեղան,
Որ ամեն օր տանիցը
Քերում էր պստիկ տղան:

Ըշտապ, ըշտապ, անհանդիստ,
Նա ապրանք էր համբարում,
Հրամայում էր թաքցնել
Յուրյանց ներքի ամբարում:

Բայց ի՞նչ գաղտնիք կար այնտեղ,
Ձէ նպատակին մեր խնդիր,
Միայն օտարի անունով
էր ամբարին վերնադիր:

Նույն բոպեին ներս մտաւ
Նորա հին բարեկամը՝
Նորա միակ մտերիմ,
Սնանկացած Յականը:

«Քեփդ վո՞ւնց է, Աղալո»,—
Ծեր Յականը հարցրեց:
«Բանիրըս վատ է դնում...»,—
Աղալոն պատասխանեց:

«Ի՞նչ ես խոսում, գժվի՞լ ես»,—
Հառաջ տարաւ Յականը:
«էգուց, էլօր, ո՞վ գիտե,
Կըփեշատեն իմ դուքանը...»:

Թ

Մինչ զանգակը մեղմ ձայնով՝
Սրբարանի գագաթեն
Ավետում էր երեկոն,
Նինոն պառկած էր արդեն:

Սթափովում է նա իսկույն,
Նորա գունատ, թարմ թշեր
Ստանում են վարդի գույն:
Ինչպե՞ս վարել այս գիշեր:

Մի տեղ տալիս են վեշեր,
Մյուս տեղ՝ բալ է տնական,
Սան-Սուսիում կոնցերտ կա,
Մյուս տեղ տոն է մանկական:

Որտե՞ղ գնա մեր Նինոն,
Զբոստե ինչ վճռել,
Եվ նույն ժամուն յուր տանում:
Մի պարոնի է խոսք տվել:

Դժբախտաբար, այն գիշեր
(Մեծ է արդեն այդ կորուստ)
Թատրոնում կա բենեֆիս,
Ներկայացնում են «Ֆաուստ»:

Նա, անհանգիստ տանջվելով,
Խիստ զժվար էր համբերում,
Հանկարծ իմերեկ ծառան
Մի տոմսակ է ներս բերում:

Բաց է անում տոմսակը,
Գրիչը նորան ծանոթ է,
«Կրուժոկում, իմ հրեշտակ,
Սպասում եմ այս րոպե»:

Լակոնական այն երկտող
Նորա սրտում ձգեց դող,
Որպես վառե քաջ զինվոր
Պատերազմի հնչող փող:

Զարդարվում է նա շքեղ,
Որպես մի նոր Սիրենա,

Նորա դեմքի շինծու գեղ
Ով որ տեսնե, սիրե նա:

Կառք է նստում նա շուտով՝
Դիմել դեպ՝ յուր նստատակ,
Սլանում են նժույզներ,
Որոտում է սալատակ:

Գնա՛, կորչե՛, գլուխ քարին,
Նաեւ յուր խենթ իդեալ,
Հայի կյանքում նոր ախտ է
Լկտի տիկին, վեշեր, բաւ...

Բայց դոցանից են հեռու,
Որպես երկինքն երկրից,
Տիկնայք հինգերորդ դարու
Եւ Եղիշեն ոգելից...

Ժ

Անցաւ քանի մի ամիս:
Հրապարակական աճրդով
Ծախվում էր Աղալոյի
Կայքն՝ աշխատած քրտինքով...

Մեռած, վշտահար դեմքով՝
Կանգնած էր քաղաքացին,
Որո երեխայք շուտով
Կարոտ են պատառ հացին:

Իսկ ամբոխի դատմունքն
էր գունդգուն, ղանազան,
Ամեն մինը նոցանից
Խոսում էր այդպիսի բան.

«Յուր մեղքերի պատճառով
Նորան պատժեց աստված.
Նորա դրոշը՝ հաղար
Մարդի արնով է ներկված»:

Մյուսը. «Հարամ փողի վերջն
Ահա՛ այդպես է լինում,
Քանզի քամու բերածն
էլի քամին է տանում»:

«Խեղճի տունն, — այլն ասաց, —
Քանզեց իրա կնիկը.
Ի՞նչ մի՞ր բանն է, ախպեր ջան,
Նովոմոդևիյ աղջիկը...»:

1872, Իւֆլիս

ԱՆՀԱՄԲՈՒՅՐ ԳԱՁԱՆ

(Հայնեից)

Գազանները զսպողին
Տարսվ ալրն յուր ամուսին,
Ասա՛ց. «Կրեյցբերգ, բարեկամ,
Օդի՛ի՛ր ինձի այդ մասին»:

Դու զսպում ես ամենի
Առյուծ, վագր, բորենի,
Կոկորդիլոսը քո ձեռքում
Հեղ է, որպես աղավնի:

Խոնարհեցրո՛ւ դու իմ կին
Շնորհիվն ահեղ քո մտրակին,
Ցույց տուր, որ էս դու կախարդ
Իշխող գազանաց մոլեղին»:

Դիտեց Կրեյցբերգ անսասան
Կնոջ աչերը բազմադան,
Ձգեց մտրակն ասելով՝
Անհամբռ՛ւյր է այդ գազան:

<ԴԱՌՆ ՀԱԼԱԾԱՆՔՆ Է ՔՈ ԱՐԴՅՈՒՆՔԸ>

Իստին հալածանքն է քո արդյունքը,
Հեռո՛ւ ամբոխից դու անկեղծ հանճար,
Մի՛ մերկացրու նորա մոլորությունքը,
Մի քըրքրի փռած ախտերը շարաշար:

<1872—73, Թիֆլիս>

ՖԻՐԴՈՒՍԻ

(Հայնեից)

Ա.

Ով ինչ է ասում...

*Երբ որ աղքատը մի խոսք է խոսում
Թումանի մասին, արծաթի թուման
Պետք է հասկանալ և ո՛չ ավել բան:*

*Բայց շրթունքներում վեհափառ Շահի
Թումանը ոսկու միշտ կշիռ ունի.
Երբ որ թումաններ խոստացավ ընծա,
Իհարկե, ոսկով կըվճարե նա:*

*Այդպես սովոր են մտածել մարդիկ,
Այդպես էր կարծում ինքը Ֆիրդուսին՝
Մեծ հեղինակը այն աստվածային
«Շահ-Նամե» կոչված հրաշալի գրքին:*

*Շահի հրամանով՝ այդ հերոսական
Հանգերգությունը նա շարադրեց.
Ամեն մի տողին մի-մի զուտ թուման
Վեհափառ Շահը գին նշանակեց:*

*Արդեն տասնեյոթ գարուն ծաղկում էր,
Բացվում էր վարդը և թառամում էր.
Եվ վարդի վրա նրա սիրահար
Սոխակի երգը լռիվ հնչում էր:*

*Իսկ բանաստեղծը՝ անխոնջ, անդադար,
Ձոնված սրբազան ոգևորության,
Հյուսում էր գորգը մատներով ճարտար,
Գորգը հոյակապ՝ մեծ հանգերգության:*

Այո՛, հոյակապ, Երզնջին տաղանդ
Հյուսեց նրանում սիրված, հնաւիտնդ
Առասպելները իր հայրենիքի,
Նահապետներին հին Ֆարսիստանի,

Եւ ժողովրդի վեհ դյուցաւորներին,
Եւ կախարդներին, հսկա դէվերին,
Եւ նրանց գործեր, և նրանց արկած՝
Ժողովրդական դուշներով ներկւած:

Ճիշտ այն գույներով, բոլորը կենդանի,
Բոլորը սլաշժառ լուսով էր փայլած,
Լուսով հրեղեն, կարծես Իրանի
Ջերմ, հրաբորբոք երկնքից ծագած:

Այն մաքուր լուսով հաւլիտենական,
Որի առջևը, սրտի տաճարում,
Մոռնալով մուֆտի, մոռնալով Ղորան՝
Երգիչը հրապաշտ ծունր էր խոնարհում:

Երգւեցաւ երգը, վերջացաւ գիրքը՝
Մանր աշխատության այդ արգասիքը
(Երկհարյուր հազար տող կար նրանում),
Ուղարկեց Շահի նա արքունիքը:

Այնպես պատահեց, որ բաղնիքներում,
Բաղնիքներումը սիրուն Ղազնինի,
Գտան Ֆիրդուսուն Շահի ուղարկած
Սեամորթ զեսպանք՝ երկու ներքինի:

Յուրաքանչյուրը լի թումաններով
Բերեց մի տոպրակ, և ծունր իջնելով՝
Դրեց հարգանքով Ֆիրդուսու առջև,
Որպես արքայի նվիրած պարգև:

Նա տոպրակները շոշափեց մատով,
Շոշափեց մետաղը, որով վաղուց էր
Նրա կարոտ աչքը ֆրեք բերկրած չէր,
Շոշափեց, ապշած հեռացաւ շուտով:

Այն տոպրակաները մինչև բերանը
Բոլորը թումանով, իրավ, լի էին,
Միայն արծաթյա, և ո՛չ թև ոսկյա,
Որպես երգը չին խոստացել էին:

Դառն ժպիտով ժպտաց Ֆիրդուսին,
Մռայլի փոխեց գույնը երեսին,
Եվ այն փողերը խակույն վերառեց,
Երեք հավասար մասներ բաժանեց:

Երկուսը Շահի սև դեպաններին՝
Բերելու համար որպես վարձ տըվեց,
Երրորդն ընծայեց նա այն ծառային,
Որ բաղնիքումը նրան ծառայեց:

Եվ պանդխտության տուեց գավազան,
Հեռացավ, թողեց մայր-քաղաք Շահին,
Նրա դռների առջև թոթափեց
Հողաթափների մոխիրն ու փոշին...

Բ

«Եթե, որպես մարդ, ինձ դավաճաներ,
Նրա վարմունքին չէի տալ արժեք.
Ինձ տըված խոսքը եթե չըպահեր,
Չէի բարկանալ ևս բնավ, երբեք:

Բայց ներե՛լ նրան, բարձր է իմ ուժից,
Որ խաբեական երկդիմի խոսքով
Եվ իր լռությանմբ, որպես մռայլով,
Բոլոր մտքերը իմ նսեմացրեց:

Որպես աստված՝ էր նա մեծափառ,
Հազիվ ոք նրան կըլիներ հավասար,
Եվ որպես մարդիկ ասել են սովոր՝
Ոտքից ցղլուխ էր նա թագավոր:

Լի սլաշծառութեամբ, արևի նման՝
Հաշտեցք էր ձգում սրտի տիւնը...
Այր էր վեհափառ, այր էր նա արփար,
Բայց ինձ խաբէ՛ց նա, խաբէ՛ց շարաշար...»:

Գ

Շահ Մուհամմեդը ճաշը վերջացրեց...
Կուշտ էր լիապես, աստծուն փառք տւեց...

Դեռ լույս կար այգում... ցայտեր շատըրւիւն...
Պառկած էր Շահը շքեղ գորգի վրան...

Շուրջը սպասավորք՝ կարգերով, լոին,
Նրանց մեջ Անսարին՝ Շահի սիրելին:

Ամառվա տապից կճյա անոթներում
Վարդը խիստ անուշ հոտով էր բուրում:

Բաղմությունիցը հարեմի կանանց
Մածկել էր արմաւ իր դեմքը կանաչ:

Իսկ կիսարիսը, գլուխը համբարձած,
Նրկինք կերակեր, կրկիրը մոռցած:

Հանկարծ նվազներ հնչեցին ուժգին,
Նրդերի ձայնից զըրդաց այգին:

Ցրնցւեցաւ Շահը, վեր թռաւ քնից.
«Ո՞վ հորինեց այդ երգը», — ձայն տրեց:

Նայեցաւ Շահը դեպի Անսարին:
Նա սպաստախանեց. «Պոետ Ֆիրդուսին»:

«Ֆիրդուսու հ՛րգը... իսկ ո՞ր է այժմ
Մեծ բանաստեղծը», — հարցնում է Շահը:

«Մեծ բանաստեղծը,— ասաց Անսարին,—
Աղբատուության մեջ վարուեմ է իր տարին:

Այնտեղ, Թուսի մեջ, փոքրիկ քաղաքում,
Նա իր փոքրիկ այգին է մշակում»:

Շահը լուռ կացաւ, լռեց ամբողջ ժամ,
Հետո Անսարին տըլեց նա պատգամ.

«Ախտոատունը գնա՛ դու, մտի՛ր,
Դուրս բեր հիսուն զույգ ջորիներ ընտիր:

Դուրս բեր կես հարյուր ուղտեր թաւամաւ:
Բարձիր ինչ որ այժմ պատուէր կստանաս:

Առաջ կըբառնաս նրանց շաւակին
Ամբողջ հակերով զգեստք ֆանեկադին.

Պես-պես կարասիք, աննման քանդակ,
Ուր մետաղ, փղոսկր մրցեն համարձակ:

Բաժակներ, գաւլաթ՝ ոսկուց, արծաթից,
Ընձու մորթիներ, ընտիր տեսակից:

Շաւեր ու գորգեր, կերպաս, դիպակներ,
Ինչ ինձ մի տարի գործեցին ջուհակներ:

Չըմոռանաս դու և մեծաքանակ
Ուտեստ, ըմպելիք ամենայն տեսակ:

Անուշ խմորեղենք ու քաղցրավենիք,
Որ գործ է ածում միշտ իմ արքունիք:

Եվ իմ ախոռից դու երկոտասան
Ընտրե գեղեցիկ նժույգ արաբական.

Բնարե դու նույնքան սե-սե ստրուկներ,
Պղնձե գունով՝ բանվոր, ճարպիկներ:

Այդ բարիքները քեզ հետ կըտանես,
Ֆիրդուսու առջև ծունր կըդնես,

Եվ Շահի անունով նրան կողջունես...»:
Պատրաստ էր Անսարին: Նա ուղի ընկավ:

Առեց ջորիներ, ուղտեր պատվական,
Առեց ընծաներ ճոխ, արքայական:

Եվ այդ հարստություն, աշխարհն թանկագին,
Կլանեց հարկերը ամբողջ նահանգին:

Երեք օր-գիշեր դեռես չէր անցած,
Նա մայր-քաղաքից էր շատ հեռացած:

Անապատի միջով, դեպի իջևան,
Կարմիր դրոշով ուղղում էր իր քարվան:

Մի շաբաթ անցավ, երեկոյան ժամին
Թուսի դռներին հասավ Անսարին:

Փողեր, ծնծղա, երգեր ու թմբուկ...
Մտավ քարվանը՝ հանելով մեծ աղմուկ...

«Լա-իլահի-իլլահ...», — ձայն տվեց մուլան
(Արևմտյան դռնից մտավ քարավան):

Արևելյան դռները նույնպես բացվեցան,
Ֆիրդուսու դագաղը այնտեղից դուրս տարան...

<1884, Թիֆլիս>

(Վիկտոր Հյուգոյից)

Ի՞նչ եղաւ մարինո— Մեռած է վաղուց,
Իսկ նրա որձի՞կը— Կատուն թոցրուց,
Միսն ու ոսկորը լաւիեց, կլանեց
Եւ փետուրները հողմերուն տւեց:

Անտեր բնի մեջ ո՞վ է գողգողում,
Ո՞վ է տխրաձայն այդպէս հառաչում,
Ո՞վ կըխնամե ձեզ, խղճուկ սրբիկներ,
Ոչ ոք: Թշվա՞ռ, փոքրիկ թռչնիկներ:

Ծուլ և խաբերա հովիւը բացակա:
Մեռած է շունը, էլ հսկող չըկա:
Գայլն է թափառում խուլ մոնչյունով,
Իր սև ցանցերը լարում է փութով:

Ահ ու սարսափ է տիրում փարախում,
Դող ու տենդով են սրտեր բաբախում:
Ո՞վ կըղարթեցնե քնած ոշխարին,
Ո՞վ կըսպտերազմե ընդդեմ այդ շարին,
Ոչ ոք: Թշվա՞ռ, փոքրիկ գառնուկներ:

Աքսորանաց մեջ, հեռու, տարագիր;
Կրում է հայրը վիշտ տաժանակիր:
Մայրը տառապյալ, հալումաշ եղած.
Հիւլանդանոցում, այնտեղ է ընկած:

Փչում է քամին իր թափով ուժգին,
Դողում է տնակը, մոտ է կործանման,
Եւ նրա միջում, անտեր, անպաշտպան,
Դողում է օրորոց որբացած մանկան:
Ո՞վ մնաց այնտեղ— Ո՛չ հայր, ո՛չ մայրիկ,
Դու միայն մնացիր, դո՛ւ, խղճուկ մանկիկ:

ԳԵՏԱԿԱՅԻՆ
ԵՐԳԻՑԵԱԿԱՆ ԷՂԵՐ

ԳԵՂԵՑԻՒՆ ՎԱՐԴԻՒՆ

Ա.

Ատրուպատականի Ուրմի նահանգի հայաբնակ գյուղերից մինի մեջ յուր քննադատութիւնով բնակւում էր Հայրապետ անունով հայ մարդը:

Հայրապետը համարւում էր յուր զրացիների մեջ ամենահարուստը և բախտավորը, որովհետև նա ուներ փոքրիկ, կալից շինված խրճիթ, երկու կիկուս կովեր, մի զուգ եղն՝ յուր արորը վարելու համար, շորս առողջ և բանավոր որդիք, նույն թիւով հարսներ և մի հասուն աղջիկ, մի խոսքով՝ նա ուներ ավելի գործող ձեռքեր:

Գարնան գեղեցիկ և փափուկ առավոտներից մինն էր:

Արշալույսը դեռ նոր սկսել էր ոսկեզօծել յուր թշերը վարդի և քրքումի գույներով: Թռչունները դեռ նոր վերհնչում էին յուրյանց վաղորդյան փառաբանութիւնը տիեզերքի ճաբատարապետին: Անուշահոտ ծաղիկները դեռ նոր խնկում էին յուրյանց բուրմունքը բնության սըրբարանի մէջ:

Գյուղի ժամատան դադաթից լսելի եղավ կոշնակի ձայնը:

Մերունի Հայրապետը, վաղուց արդեն լվացված և հագնված՝ կանգնած էր խրճիթի բակում: Բայց նա շշտապեց դեպի եկեղեցին, որովհետև նրան կոչում էին կյանքի ավելի ծանր և կարևոր հոգսերը, քան թե հոգու և կյանքի համար մտածելը:

— Խաչո՛ւ, Մաթո՛ւս, Պողո՛ս, Խուղո՛ւ, — ձայն տվեց նա յուր որդիներին:

Քանի բապից հետո երևան եղան շորս տղամարդիկ՝ կասրույտ գույնից զրկված կտավի արխալուղներով, որք ուսերի վերա սևացել էին քրքաւորներից, սալիաակ կտավի վարտիքներով, թաղիքի թեթև գդակներով, հոլանի բազուկներով: Բոլորիկ ոտներով ու մերկ սրունքներով:

— Դու, որդի՛ Խաչո, — ասաց հայրը, — Խուղոյի հետ կլծես արորը և կերթաս այսօր վերջացնել օրավարը: Մաթոսը թող գնա խանի համար նորա անտառում փայտ կտրելու, որովհետև այգուհա. հրամայեց երեկ երեկոյան առնուտեղը: Իսկ ես Պողոսի հետ կգնամ ջրելու բամբակի ցանքը, այսօր ջրի հերթը մերն է:

Լսելով հոր պատվերները՝ որդիքը դիմեցին ամեն միներ դեպի յուր գործը, իսկ ինքը՝ ծերունին, երեսը խաշակնքելով, Պողոսի հետ առին բահերը և գնացին դաշտը:

Դոցանցից շատ առաջ զարթնել էին ծերունու պառավ կինը՝ Նազլուն, և նորա չորս որդիների հարսները, որոց միներ խրճիթն էր ավելում, մինը թոնրի մոխիրն էր հանում, մյուսը կովերն էր կթում, մինը քթոցի մեջ աթարներ էր բերում՝ թոնիրը վառելու համար, և նոցա կիսամերկ փոքրիկ զավակները. կամ կովերի հորթերն էին բռնած և կանգնել մուրերի մոտ, որ թույլ շտան շար հորթերին ծծելու, կամ, որը հասակով մեծ էր, գրկած պահում էր յուր մոր փոքրիկ երեխան, կամ օրորում էր նորա օրորոցը, շթողնելով երեխային յուր լացով մոր տնային գործերին արգելք լինելու:

Այդ միջոցին ջրի սափորն ուսին ներս մտավ մի հասուն աղջիկ. Դա ծերունու վերջին զավակը՝ օրիորդ Վարդիկն էր: Այդ ժիւրը զարթել էր ամենից առաջ և շորթորդ անգամն էր արդեն, որ ջրի սափորով դառնում էր հեռավոր աղբյուրից:

Արեւը ծագեցավ:

Մի քանի անգամ ծանր կերպով զարկեցին խրճիթի դուռը: Եվ լսելի եղավ թուրքերեն լեզվով մի սպառնալի ձայն.

— Դժավուրներ¹, ինչո՞ւ է ուշանում ձեր բեգարը²:

Դա գյուղատեր խանի ֆերրաշն էր, որ հրավիրում էր բեգարներին՝ յուր աղայի բրնձի դաշտերում գործելու:

Դարձյալ զարկեցին դուռը, և լսելի եղավ նույն սպառնալի ձայնը:

— Վարդի՛կ, բալաս,— ձայն տվեց օրիորդի մայրը խորին հոգոց հանելով,— այդ անիրավը դուռը կկոտրե, շուտ արա՛, գնա՛, մի ուշացիր... Ա՛խ, ե՞րբ պիտի աղատվենք այդ բեգարներին...— հառաչանքով ավելացրուց նա:

Վարդիկը ոչինչ չխոսեց, հնազանդությամբ լսեց մոր խոսքը և առնելով ալաղի խշբիկը և մի քանի ցամաք հաց, մի կտոր պանիր, թաշկինակի մեջ փաթաթած, կապեց մեջքին և դուրս գնաց տնից:

Պառավ տատիկը, նստած թոնրի շրթան մոտ, ձգեց կրակը այդ նահապետական օջախի մեջ: Նորա խորշում և ցամաքած դեմքը տխուր

¹ Դժավուր նշանակում է բյաֆուր կամ սահալատ: Այդ անունով Ուրմի նահանգում մուսուլմանները կոչում են քրիստոնյաներին:

² Բեգար նշանակում է այն մշակները, որք որոշված օրերում ձրի պիտի գործեն յուրյանց աղայի, կավածատեր խանի համար, թեև նորա ստրուկներ չեն:

էր՝ որպէս ավագ ուրբաթի գիշերը, նա դառն կերպով հոգիոց հանելով սկսավ հառաչել.

— Ա՛խ, բարի աստվածը հողիներս է՛լ չէ առնում, որ աղատվե՞նք այդ շարշարանքներէն... Ի՞նչ է մեր կյանքը... Ի՞նչ բանի պէտք է նա... միայն նորա համար պիտի ապրիմք, որ տունով-տեղով, որդիներով և աղջիկներով բանիմք և գործեմք խանի համար... մեղանից ավելի բախտավոր չե՞ն արդո՞ք վայրենի անասունները. նոքա խան շունին, բեկ շունին, աղա շունին, նոքա աղաս են, նոցա առաջ միշտ բաց է աստուծո սեղանը...

Եւ արտասուքը խոշոր կաթիլներով սկսավ գլորվել պառավի ցամաքած աչքերէն:

Բայց վարդիկը, դուրս գալով դուռը մէջը, դտավ այնտեղ հավաքված մի խումբ յուր հասակակից, յուրյանից մեծ և փոքր աղջիկներ, նա խառնվեցավ նոցա հետ, և գլուղատիրոջ ֆերրաշը անասունների նման սկսավ քշել նոցա դեպի խանի բրնձի դաշտերը:

Բ

Վարդիկն էր տասնէյոթ տարեկան օրիորդ: Նա ուներ բարձր և ուղիղ հասակ, բնականից փափուկ, քնքուշ, սպիտակ, բայց արեւից այրված և գորշ թշեր: Նա ուներ սևուրակ, նշաձև աչքեր, սև սաթի նման գանգրահեր գլխակ: Նա ուներ կցած աղեղնաձև հոնքեր և վարդի թերթիկների նման նուրբ, բայց արեւից խանձված շրթուներ:

Նորա սևուկ դեմքը կրում էր յուր վերա բոլոր անկեղծ և անխարդախ գեղեցկութիւնքը վայրենի գծագրութեան:

Նորա շթեղէն թերմաշ, գույնից և ծաղիկներից զրկված հագուստը ոչինչ չէին արգելում այդ գեղջուկ հավերժահարսին առաջին անգամից զրավել կարեկից տղամարդի սիրտը, որ այն փառաղուրդ, աղքատ և անպաճույճ գոյութեան մէջ կարող էր նկատել զմեթախտութեան տխուր պատկերը՝ սիրո և գեղեցկութեան բոլոր վսեմութիւններով:

Նորա թեև բանելուց կոշտացած ձեռքերը, բոբիկ ման գալուց ճարճըրած և սևացած ոտքերը դեռ կրում էին յուրյանց մեջ մի գողտրիկ քրնքշութիւն, որք առաջին նայվածքից ձգում էին կարեկից նայողի սրտում մի ցավալի ամիսոսանք՝ թե ինչո՞ւ դորա զոհվում էին ստրկական կյանքի վշտաբեր կարիքներին, թե մի այդպիսի գեղեցիկ ձեռքերը և ոտիկները, փայփայելով փափուկ կեցութեան մեջ, կարող էին գրավել միշտ գեղասեր երիտասարդի նուրբ ճաշակը:

Այսուամենայնիւ, Վարդիկը էր թագուհի յուր գլուղի աղջիկներէ մեջ, նորան կոչում էին գ ե ղ ե ց ի կ Վ ա Ր Ղ ի կ :

Ամեն առավոտ Վարդիկը ստիպւած էր գնալ խանի մշակության դաշտերում գործելու։ Այդ, կարծես թէ, նորա ճակատագիրն էր, և նա հպատակւում էր դորան խոնարհությամբ...

Հասնելով բրնձի դաշտերին՝ վերակացու ֆերրաշը բաժանեց աղջիկների մեջ գործը, թէ նոցանից ամեն մինը մինչև իրիկուն քանի ածու պիտի մաքրեր ավելորդ խոտաբույսերից։

Դործը սկսվեցաւ։ Աղջիկներից ամեն մինը մտան յուրյանց նշանակւած ածուն և սկսան աշխատել։

Բայց Վարդիկը զարմացաւ տեսնելով, որ յուր մաքրելու ածուն բավականին հեռու էր նշանակւած յուր ընկերուհիներեն, այնպես որ նա, բաժանւած աղջիկների խումբեն, մնում էր միայնակ։

Հանկարծ, հանդիպակաց բլուրի հետեից երևան եղաւ մի ձիավոր, փայլուն, խայտաճամուկ հագուստով։ Նա կրում էր յուր աջի վերա մի բաղե, և նորա որսորդական բարակները խորամանկությամբ սողում էին հունձի արտերի մեջ, լորերը թոցնելու։

Այդ գեղեցիկ որսորդը գլուղատեր խանի մանկահասակ որդիներից մինն էր։ Նա մոտեցաւ բրնձի դաշտին, ուր գործում էին աղջիկները։ Վերակացու ֆերրաշը առաջ վազեց և բռնեց յուր տիրոջ ձիու սանձը և խորին կերպով գլուխ տվեց նորան։ Խանի որդին վայր իջաւ ձիեն։

— Դու կատարեցիր իմ հրամանը, — հարցրուց խանդադեն յուր ծառային։

— Այո՛, տեր իմ, — պատասխանեց վերակացու ֆերրաշը, կրկին գլուխ տալով։

— Ո՞րն է նա։

— Ահա՛ այն մենավոր աղջիկը, որ գործում է դաշտի հեռավոր անկյունում, — մատով ցույց տվեց ֆերրաշը Վարդիկին։

Խանի որդին մոտեցաւ աղջիկներին, նորա բոլորը դադարեցան զործելուց և խոնարհությամբ գլուխ իջուցին յուրյանց աղայի որդուն։

Նա ղննեց նոցա գործը, գլուխ նոցա աշխատասիրությունը. աղջիկներն ուրախացան, կրկին գլուխ իջուցին, իսկ նա բաժանվելով նոցանից՝ սկսաւ դիմել դեպի այն կողմը, ուր գործում էր Վարդիկը։

Գեղեցիկ աղջիկը, ձեռքերով և ոտքերով թաթախւած ցեխերի մեջ, անդադար գործում էր։ Բայց նորա դեմքը՝ նույն ընդունակ գործի տաքությունից, փայլում էր հիանալի գեղեցկությամբ։

— Բարաքալլա՛, Բարաքալլա՛,— ասաց խանի որդին, մոտենալով գեղեցիկ օրիորդին։— Ինչ աշխատասեր աղջիկ ես դու...

Վարդիկը ոչինչ չպատասխանեց և խորին գլուխ տվեց յուր տիրոջը։

— Ո՞ւմ աղջիկն ես դու,— հարցրուց խանղաղեն։

— Ձեր ծառայի՝ Հայրապետի աղջիկն եմ ես,— պատասխանեց օրիորդը։

— Ո՞րպես է կոչվում քո անունը։

— Վարդիկ։

— Ինչ հիանալի անուն է այդ, գեղեցիկ աղջիկ, հիրալի, Դիլ-գուշևի՛ վարդերը կամաչեն քո սիրուն թշերի մոտ։

Օրիորդը ոչինչ չպատասխանեց և ավելի կարմրեցավ։

— Բայց ափսո՛ս, դու հայ ես և քրիստոնյա...— կրկնեց խանի որդին, ավելի զգալի նշանակութուն տալով յուր խոսքերին։

Օրիորդը դարձյալ ոչինչ չպատասխանեց, միայն նորա մարմինը ցնցվեցավ մի անհնարին դողով, և նորա սիրտը զգաց խորին տհաճություն։

— Դու որքան գեղեցիկ ես, իմ կարծիքով, այնքան ևս խելացի աղջիկ պիտի լինես,— առաջ տարավ խանի որդին,— Դու համաձայնո՞ւմ ես, որ քո այժմյան վիճակը նախանձելի չէ՞։

Օրիորդը դարձյալ լուռ էր։ Վրդովմունքը արդեն տկսել էր խեղդել նորան։

— Ինչո՞ւ չես խոսում,— հարցրուց խանի որդին։

— Ես աղքատ աղջիկ եմ, տեր իմ,— պատասխանեց Վարդիկը դողալով։

— Բայց երևակայի՛ր, որ քեզ նման մի սիրուն աղջիկ կարող է լինել հարուստ, Բախտավոր և միեկնույն ժամանակ տիրուհին այդ գյուղի, որո ղաշտերը ստիպված ես դու մշակել քո քնքուշ ձեռքերով։

Օրիորդը պատասխանեց խիստ ցավալի կերպով։

— Ինձ այդպես է ստեղծել աստված, տեր իմ։

— Դու տխրվում ես, դու կարող ես լինել Բախտավոր։

— Ինչո՞ւ,— հարցրուց օրիորդը, փոքր-ինչ համարձակութուն ստանալով։

— Եթե կընդունեիր մի առաջարկություն,— պատասխանեց խանի որդին։

¹ Դիլ-գուշև, պարսկերեն նշանակում է սիրտ բաց անող, այսինքն՝ զվարճացնող, մի գեղեցիկ այդի անուն է Ռւմի բաղադրում։

— Ո՞րպիսի առաջարկութիւն,— զարհուրելով կրկնեց նա։
Խանի որդին ավելի մոտեցավ նորան և ասաց սիրահարվածի ոճով։

— Մի գեղեցիկ առաջարկութիւն՝ սիրել ինձ։

Օրիորդը սարսամիսեցավ և ոչինչ չպատասխանեց։

— Ինչո՞ւ չեք խոսում,— հարցրուց իշխանի որդին։

— Ես քրիստոնյա եմ, իսկ դուք՝ թուրք, ինձ չէ կարելի սիրել ձեզ,—
ասաց օրիորդը վճռական կերպով։

— Սերը խտրութիւն չէ դնում կրոնքների մեջ, գեղեցիկ օրիորդ,—
պատասխանեց իշխանի որդին։

Օրիորդը ոչինչ չպատասխանեց։

— Քեզ ավելի լավ կ'իներ և թուրքանալ, այն ժամանակ դու, բա-
ցի այդ աշխարհի բախտավորութիւնից, որ կ'աշխուշդ իմ սիրով և մաս-
նակից կ'իներ իմ մեծ մարգարեի (Մուհամմեդի) ջեննաթի երանութիւն-
ներին։

— Ոչինչ բախտավորութիւն, ոչինչ երանութիւններ չեն կարող
բաժանել ինձ իմ հաւատքեն,— պատասխանեց օրիորդը համարձակ
կերպով։

— Այդ հիմարութիւնն է,— արհամարհանոր ասաց երիտասարդը։

— Դուք այդպէս համարեցե՞ք, միայն այդ իմ համոզմունքն է։

— Բայց ես կատիպեմ քեզ իմ առաջարկութիւնները ընդունելու...

— Վերջացրուց խանի որդին բավականին խիստ կերպով։

Կսելով վերջին խոսքերը՝ օրիորդին բավականին պարզվեցավ խանի
որդու միտքը, կարծես թե նա այլևս յուր աչքի առաջ չունէր յուր ախրոջ
որդին, այլ խոսում էր մի լրբի հետ, որ առաջարկում էր նրան անպար-
կեշտ խոսքեր։

— Ուրեմն դու չե՞ս սիրում ինձ,— հարցրուց խանի որդին մի փոքր
բորբոքվելով։

— Ո՛չ,— պատասխանեց օրիորդը համարձակ կերպով։

— Ինչո՞ւ։

— Որովհետեւ ես չեմ կարող սիրել ձեզ։

Խանի որդին դարձյալ ընդունեց յուր առաջին փաղաքշական ձեւը և,
ավելի մոտենալով նորան, մատով հեղիկ զարկելով օրիորդի վառված
թշին, ասաց.

— Ա՛խ, գեղեցիկ աղջիկ, դու ինձ սպանում ես...

Օրիորդը ետ քաշվեցավ, նորա աչքերը վառվեցան բարկութիւնից.
նա ասաց ավելի պինդ ձայնով.

— Հեռացե՛ք, խնդրում եմ, եթե դուք թույլ կտաք ձեզ այդպէս վար-

վել ինձ հետ, ես այս րոպեիս կթողնեմ գործը, կվազեմ դեպի գյուղը և բոլոր ձեր խոսքերը կհաշտնեմ իմ հորը:

Խանի որդին, բոլորովին ուշադրութեամբ շարձնելով այդ խոսքերին, ձեռքը զցնց օրիորդի թեփոց, մոտ քաշեց նորան և կամենում էր յուր շրթունքը հպեցնել նրա թշերին:

Բայց օրիորդը դուրս պրծավ նրա ձեռքից, ձգեց գործը և կամենում էր վազել դեպի յուր քնկերուհիները:

Խանի որդին, նկատելով յուր նպատակի անհաջող վախճանը, բռնեց օրիորդին՝ ասելով.

— Անմեղ աղջիկ, ես հանաք էի անում քեզ հետ. իմ խոսքերը դու բանի տեղ մի դնիր, ես ահա գնում եմ, դու շարունակե՛ք գործը:

Նա հեռացավ: Բայց օրիորդը, դեռ ոչ բոլորովին հանգստացած յուր վրդովմունքից, երկար մնաց անշարժ կանգնած, և նորա սիրտը սաստիկ կերպով դողում էր:

Այդ տեսարանը շնկատեցին նրա քնկերուհի աղջիկներից և ո՛չ մինը, որովհետև նոքա բավականին հեռու էին:

Բայց խանի որդին մոտեցավ վերակացու ֆերրաշին, որ բռնած էր նորա ձիու սանձը, ոտքը դրեց ասպանդակի վերա, հեծավ, պատվիրելով նրան.

— Ահմե՛դ, այսօր երեկոյան պահուն աղջիկներին կարձակես սովորականից խիստ շուտ, իսկ ամենից հետո կարձակես Վարդիկին:

— Կտե՞մ եմ, տեր իմ,— ասաց ֆերրաշը գլուխ տալով:

Իշխանորդին հեռացավ:

9.

Կեսօր էր:

Վերակացու ֆերրաշը հրամայեց աղջիկներին դադարել գործելուց և նստել ճաշելու: Նոքա լվացվեցան մերձահոս առվակի ջրով և խումբ-խումբ նստեցին մոտավոր ուռիների հովանու տակ, կանաչ խոտերի վերա, և ամեն մինը բաց անելով յուր հետ բերած հացը, սկսան ճաշել:

Իսկ Վարդիկը յուր քնկերուհու՝ Նարգիսի հետ, հեռացան մի ծառի տակ:

— Վարդիկ, դու ի՞նչ ես բերել տանից ուտելու,— հարցրուց Նարգիսը:

— Մենք այսօր ոչինչ չունենինք, քույրիկ, — ասաց Վարդիկը, — բերիւ համ միայն մի կտոր պանիր և սոխ՝ հացի հետ:

— Ինձ առավոտը մայրս տվաւ կաբազ և սեր, միասին կուտեմք, քույրիկ, — կրկնեց բարեսիրտ Նարգիսը:

Նոքա նստեցին ծառի տակ, և ամեն մինը բաց արաւ յուր հացի թաշկինակը:

— Ձեր կովերը չե՞ն կթւում, — հարցրուց Նարգիսը:

— Մեր կարմիր կովը երեք շաբաթ է, որ ցամաքել է, կաթ չէ՛ տալիս: Մայրս ասում է, թե պառտաւ Գողեն նազարլամիշ արաւ (շար աչքով տվեց), գիտե՞ս նա ինչ շար աչք ունի, Նարգիս:

— Ու՛ֆ, նրա աչքը տրաքի, ափսոս չէ՛ր կարմիր կովը, — ցավելով խոսեց Նարգիսը: — Բայց, Վարդիկ քույրիկ, մեր կովն էլ նազարլամիշ արին, ցամաքեցաւ, կաթ չէր տալիս, մայրս գնաց տերտերի մոտ, մի վառչակ, տասն հատ ձու բնծա տարաւ, տերտերը մի զորավոր գիր էր արած թղթի վերա, այն գիրը մայրս կաշու մեջ կարեց և բարձ տվաւ կովի եղջուրներին: Քո արեւ, Վարդիկ, կաթը հենց այն օրը սկսեց աղբյուրի պես վազել:

— Այդ լավ է, Նարգիս ջան, ևս էլ կասեմ մորս գնա տերտերի մոտ, գիր անել տա:

Այսպես խոսելով՝ երկու ընկերուհիքը ուտում էին յուրյանց պարզ և աղքատիկ ճաշը: Միայն Նարգիսը նկատեց, որ Վարդիկի դեմքը այնօր գունատւած և տխուր էր: Եւ վարմացաւ, որ յուր ուրախ և զվարճախոս ընկերուհին այնօր յուր խոսքերին տալիս էր խիստ սառն և հատուկապէս պատասխան: Այդ պատճառով հարցրուց.

— Վարդիկ, ինձ երևում է, այսօր քո բեփը տեղը չէ՛, դու խիստ գունատւած ես:

— Այո՛, քույրիկ, մի փոքր վրդովւած եմ, — ասաց Վարդիկը տխուր ձայնով:

— Ինչո՞ւ:

— Այն անիծւած խանդաղեն այսօր խիստ վշտացրուց ինձ:

— Ես տեսա, նա խոսում էր քեզ հետ, բայց ասա, ո՞րպես վշտացրուց քեզ, — հարցրուց Նարգիսը անհամբերութեամբ:

Վարդիկը պատմեց խանի որդու բոլոր խոսակցությունը յուր հետ: Նարգիսը զարմանալով լսում էր նորան, և նա, խոսքը դարձնելով դպի խանի որդին, ասաց արհամարհանոր.

— Է՛հ, հոգը քո գլխին. լա՛ւ բան է մտածել...: Բայց, Վարդիկ. հո-

գի՛ս,— դարձավ նա դեպի յուր ընկերուհին,— չլինի որ նրա խոսքերից խաբւիս, թե չէ հոգով և մարմնով կկորչիս, բույրիկ:

— Մի՞թե ինձ հիմար ես կարծում, Նարգիս, որ ես խաբւիմ նորա խոսքերեն և ուրանամ իմ հաւատը,— կրկնեց Վարդիկը:

Նարգիսը, որո մեջ խիստ անհանգստություն պատճառեցին ընկերուհու խոսքերը, կամեցավ ևս առավել պնդել նորա համոզմունքը, ասելով.

— Գիտե՛ս, քույրիկ, թուրքերու ամեն բանը մայրս ինձ շատ անգամ ասել է, նոքա մեռն շունին, խաչ շունին, Ավետարան շունին: Մայրս ասում է, նոցա երևիսերքը չեն մկրտւում, դորա համար շատ վատ հոտում են: Մայրս ասում է, նոցա մեռելները գողնազիւղ են լինում:

— Ի՞նչ է նշանակում գողնազիւղ լինել,— ժպտալով հարցրուց Վարդիկը:

— Նշանակում է, որ մեռելները գիշերներով դուրս են գալիս գողից (գիրեղմաններից) և, շան լախոտների կերպարանքով, կանգնում են ճանապարհների վերա, հաշում են:

— Այդ դուստ է, Նարգիս,— պատասխանեց Վարդիկը,— ես լսել եմ, որ մի գյուղացի մարդ գիշերով անցնելով գոռխանեքանց կողմից, տեսել էր մի շատ սիրուն շան լախոտ, առել էր նորան և թերի էր յուր տունը, դրել էր նորան մի կողովի տակ, որ առաւոտյան կաթ տա, մեծացնէ, բայց առաւոտյան վեր առնելով կողովը՝ շատ զարմացել էր, տեսնելով պատանքած մի ահագին մեռել դրած էր կողովի տակին:

— Այդ ես էլ եմ լսել,— կրկնեց Նարգիսը:— Բայց դու գիտես՝ դժոխքում նոցա որպէս են շարչարում:

— Գիտեմ,— պատասխանեց Վարդիկը,— ասում են՝ նոցա բերաններում կրակում կարմրացրած երկաթե գերաններ են կոխում և զլխներին նույնպէս կրակում կարմրացրած երկաթե արախչիներ են դնում:

— Վա՛յ, վա՛յ, և նոցա գլուխը էրվում է, ճգճղում է, էղպես չէ՞,— հարցրուց Նարգիսը սարսափելով, կարծես ինքը տեսնում էր մի այդպիսի երևույթ:

— Բա՛, քույրիկ, նոքա այրւում են, բայց մոխիր չեն դառնում, որ մնան ու հրկար այրւին: Բայց բրիստոնյայի փառքը արքայութեան մեջ, գիտես, մայրս ինչպէս էր պատմում,— առաջ տարավ Վարդիկը:

— Ասա՛, ասա՛, ի՞նչպէս,— հարցրուց Նարգիսը:

Վարդիկը չկարողացավ պատասխանել, որովհետեւ վերակացու ֆերրաշը վերա հասավ և հրամայեց վեր կենալ և սկսել գործը:

Նոքա արդեն ավարտել էին ճաշը. լսելով վերակացուի սպանալից խոսքերը՝ փաթաթեցին հացի մնացորդները թաշկինակի մեջ, և ամեն միւնը գնաց յուր դորժին:

Նույն ավուր երեկոյան պահուն աղջիկները յուրյանց գործը վերջացրին խիստ վաղ, որովհետեւ այնօր նոցա ամեն միւնին բաժանված էր փոքր գործ:

Բայց Վարդիկը չկարողացավ վերջացնել նորա համար, որ այնօր նորան նշանակված էր մյուս օրերին համեմատելով բավականին շատ գործ:

Աղջիկները, վերջացնելով յուրյանց գործը, դեռ արեւ չմտած՝ տուն գնացին: Բայց վերակացուն հրամայեց Վարդիկին մնալ այնտեղ, մինչև կվերջացնեն յուր գործը, և թողեց օրիորդի վերա հսկելու մի ծերունի թուրք, ինքը գնաց:

Մութը պատել էր աշխարհը, երբ Վարդիկը, վերջացնելով գործը, առեց յուր խշբիկը և յուր քաղհան արած խոտերեն մի քանի խուրձ կապեց, շալակն առեց, որ տանէ յուրյանց հորթերի համար, և սկսավ դիմել դեպի գյուղ:

Անցնելով ձեռատունկ անտառի մոտից՝ օրիորդը նկատեց, որ յուր լերա հարձակվեցան մի քանի մարդիկ, մի թանձր բող ձգեցին նորա գլխին, աչքերը կապեցին և բերանը փակեցին աղլուխով, որ ձայն չհանէ:

Սարսափը և երկյուղը բոլորովին ուշափափ արեցին նորան, խեղճ օրիորդը անզգա ընկավ գետնի վերա: Համիշտակողները, գնելով նորան ձիու վերա, աներեւութացան գիշերային խավարի մեջ:

Գ

Գյուղի խրճիթներում վառվեցան գիշերային ճրագները: Վարդիկի ծնողքը, նորա եղբայրները անհանգիստ սպասում էին նորան, բայց նա դեռ չէր գարձել:

— Որդի՛ հաշո, Մաթոս,— ձայն տվեց օրիորդի մայրը.— բա՞ր է ձեր սիրտը, ի՞նչ է, դե՛, մի գնացե՛ք տեսեք ի՞նչ եղավ այդ ջրատար աղջիկը, այդպիսի ուշացավ:

— Մայրիկ, ինչո՞ւ ես անհանգիստ լինում,— պատասխանեցին որդիքը,— կարելի է յուր ընկերուհիներից միւնի մոտ գնացած լինի:

— Զէ՛, այդքան ո՛չ մի օր չէր ուշանում նա,— պատասխանեց մայ-

րը չարագուշակ զգացմունքով:— Գնացե՛ք, նորա ընկերուհիներից հարց-
րե՛ք, իմացեք, ո՞ր մնաց խեղճ աղջիկը:

Օրիորդի եղբայրները դուրս գնացին և սկսան դրացիների տներում հարցնել յուրյանց բոռ ժասին: Բայց ոչ մի տեղ չգտան նորան: Միայն նորա ընկերուհիքը պատմեցին, թե նոքա թողեցին Վարդիկին բրնձի դաշտումը միայնակ, որովհետև նա դեռ չէր վերջացրել յուր օրական ցործը:

Որդիքը իսկույն վազեցին դեպի տուն, այդ լուրը հայտնեցին ծնողք-
ներին:

— Նորան պատահել է մի վտանգ,— ասաց ծերունի Հայրապետը և
յուր ցուպը առնելով վեր թռավ տեղից:

— Վա՛յ իմ Վարդիկս,— հառաչեց պառավ Նազլուն և վազեց դե-
պի դուրս:

Օրիորդի եղբայրները, նույնպես նախագուշակելով մի շար դեպք՝
ծնողաց հետ միասին վազեցին դեպի բրնձի դաշտերը:

Գիշերային խորին լուռության մեջ խղճալի ծնողաց և եղբայրների
ձայնը հնչվում էր հեռու և հեռու խուլ դաշտերում, շրջակա բլուրներից
լսելի էր լինում միայն նոցա ձայների տխուր արձագանքը, բայց նոքա
չլսեցին երբեք դեղեցիկ Վարդիկի ձայնը:

Նոքա հասան բրնձի դաշտերին, ուր ցերեկով գործել էր նա, այն-
տեղ դարձյալ չգտան նորան:

Պառավ մայրը, իբրև մատակ առյուծ, որի բույնից խլել էին կոր-
յունը, կատաղաբար սկսավ վազվղել դաշտերի մեջ: Նորա ծերունի ամու-
սինը հետևեց յուր կնոջը: Եղբայրները նույնպես ամեն մինը դեպի մի
կողմ գնացին:

Լուսինը յուր գունավոր դեմքը ցույց տվեց թուխ ամպերի տակից:
Գիշերային խավարը մի փոքր պարզվեցավ: Հանկարծ լսելի եղավ հա-
չոյի ձայնը: Ամենքը դեպի այն կողմը վազեցին, հաշոն կանգնած էր
ձեռնատունկ անտառի մոտ, ուր պատահեցավ խղճալի օրիորդի հափը շ-
տակվիլը:

— Ահա՛ նորա նշանները,— ասաց հաշոն՝ ցույց տալով գետնի
վերա ընկած մի բանի առարկաներ:

— Այդ նորա խշբիկն է, այդ նորա ոտի տեղն է, ահա նորա հացի
թաշկինակը...— գոչեց ծերունի Հայրապետը և ընկավ գետին...:

— Իմ Վարդիկս կորա՛վ...— հառաչեց պառավը և ուշաթափ ըն-
կավ յուր ամուսնի գրկում:

Սույն միջոցում Ուրմի քաղաքի մեջ, որ ավելի հեռու չէր այն գյուղից, որ պատահեցավ այդ անցքը, մի հոյակապ ապարանքում, փառավոր կերպով լուսավորված էր մի սենյակ։ Նորա լուսամուտները, զարդարված գույնզգույն ծաղկանկար ապակիներով, վառվում էին կախարդական փայլողությամբ։ Խորասանու գեղեցիկ գորգեր, շինական հալվազյուտ ամաններ, բյուրեղային և բրոնզե կարասիք, ոսկի, արծաթ, գոհարներ, բոլորը միախառնվելով՝ շնչում էին պարսկական կյանքի ճոխ և խալտաճամուկ շռայլությամբ։

Այդ սենյակի մի անկյունում կանգնած էր մեր ընթերցողին արդեն նախածանոթ կալվածատեր խանի որդին՝ մեծաշուք կերպով հագնված, և մի անկյունում կուշ էր եկած գեղեցիկ Վարդիկը՝ գեռ յուր հնամաշ, աղքատիկ հագուստով։

Խանի որդու տոջն զրած էին զանազան տեսակի կանացի հագուստներ, ոսկեհոտ, կարված մախմուրից, ատլասից, բիշմիրյան շալից և նուրբ կերպասներից։ Նա յուր ձեռքին բռնած ուներ մի գեղեցիկ օղամանյակ, որ վառվում էր զանազան գոհարներով, և ոսկի ապարանջաններ, բազկակապեր, մատանիներ և այլ կանացի զարդարանքներ, որք յուրյանց փայլողությամբ կուրացուցիչ էին։

— Գեղեցիկ աղջիկ,— խոսեց վերջապես խանի որդին, ցույց տալով հագուստների և պաճուճանքների վերա,— դորա բոլորն պատրաստված են քեզ համար, սիրե՛ ինձ, և դու քանի բոսիկից հետո կլինես թագուհի այդ փառավոր ապարանքի։

Վերջին բոպեի հուսահատությունը կարծես թե ոգևորել էր խեղճ օրիորդին, աներկյուղ համարձակությամբ նա ձեռքը տարավ դեպի յուր հնամաշ հագուստը, պատասխանեց.

— Ես բախտավոր եմ համարում ինձ միշտ այդպես աղքատ կերպով հագնվել, քան այդ փայլուն լաթերի համար, որ իմ աչքին ոչինչ են, սիրել քեզ։

Իշխանի որդու աչքերը վառվեցան վայրենի կատաղությամբ։ Բայց նա դարձրուց յուր առաջին սառնասրտությունը և ասաց՝ մի սարսափելի ծիծաղ նկարագրած յուր երեսին։

— Գեղեցիկ օրիորդ, իդուր է քո բոլոր ջանքը՝ ընդդիմանալ իմ կամքին, դու այդ բոպեին բո բոլոր տկարությամբ իմ որսն ես, լսե՛, ինչ որ ասում եմ քեզ, ուրիշ էար չունիս դու, բայց միայն սիրել ինձ...

Օրիորդը աներկյուղ կերպով պատասխանեց.

— Ես երբեք չեմ կարող սիրել ձեզ։

— Դու չե՞ս սիրելու ինձ,— գոչեց երիտասարդը կատաղությամբ,—

ևս այս բուսական կհրամայեմ կտոր-կտոր անել քո մարմինը և ածել իմ բարակներդ և շներդ առջև, ևս կհրամայեմ իմ սրիկաներիս՝ կոտորել քո ծնողքը, քո եղբայրները, ևս իսպառ կջնջեմ քո ազգատոհմը աշխարհի երեսից...

Օրիորդը բոլորովին ուրացել էր յուր անձը, նա յուր կյանքի համար էլի փոստոսում, բայց լսելով վերջին խոսքերը յուր ծնողաց և եղբայրների մասին, նա դողաց բոլոր մարմնով, երկու հակառակ զգացմունք նույն բուսական սկսան պատերազմել նորա անմեղ սրտի մեջ, մինը՝ բռնքուշ և փափուկ սերը դեպի յուր ծնողքը և եղբայրները, իսկ մյուսը՝ զրգ-վելի սերը դեպի իշխանի որդին։ Նա խիստ ողորմելի ձայնով հարցաւոց.

— Դու և իմ ծնողների ու եղբայրների վերա՞ն էլ պիտի դործ դնես բու անդթությունը։

— Անտարակույս, եթե դու չսիրես ինձ։

Խղճալի օրիորդը չոքեց հատակի վրա, յուր արաստութով լիքը աչքերը բարձրացրուց դեպի երկինք և գոչեց... Իշխանի որդու սրտում ծագեցավ շառավիղը յուր ցանկալի հույսի։ Նա մոտեցավ օրիորդին, բռնեց նորա թևից և վեր բարձրացրուց։ Օրիորդը չընդդիմացավ։ Նա նույն բուսական գտնվում էր մի սարսափելի վրդովմունքի մեջ։ Իշխանի որդին գրկեց նորան և կամենում էր յուր սրբապիղծ շրթունքը հպեցնել օրիորդի նույն բուսական զուհատված թշերին։

Հանկարծ, կատվի արագությամբ, սրընթաց որսեա եղջերու, օրիորդը դուրս պրծավ իշխանի որդու գրկից և վաղեց սննյակի մյուս ծայրը։ Նա արդեն յուր ձեռքում ուներ օմեշարի կեռ խենջարը, որ դուրս քաշեց իշխանի որդու գոտիեն։ Օրիորդի սևորակ աչքերը վառվեցան սարսափելի կրակով։ Նա խիստ զգալի ձայնով գոչեց.

— Մա՛հը կազատե ինձ քո ձեռքեն...

Սվ օրիորդը խրեց յուր փափուկ կրծքի մեջ մահառիթ խենջարը։

Նա թավալվեցավ գետնի վերա։ Տաք արյունը առվակի նման սկսեց հոսել նորա կրծքեն։

Իշխանորդին, սառած արձանի նման, երկար կանգնած նայում էր յուր զարհուրելի զոհի վերա։ Նա կատաղաբար փետեց գլխի մաղերը և գոչեց.

— Նա մեռա՞վ...

Նույն գիշերում քաղաքի բաղնիքների խողովակների (կլորակ) մի-նի մեջ ձգեցին արյունով ներկված մի դիակ։

Այդ անբախտ Վարդիկի մարմինն էր...

1872 թվականի փետրվար ամիսն էր։ Արեգակի գունատ ճառագայթները դեռ նոր էին ծագել նորեկ ձյունի վերա, դեռ նոր մինարեթնների կապույտ գմբեթները փալլում էին կանաչ գույնով, երբ ուստա Պետրոսը, դուրս գալով յուր տանեն, Սպահանի Զուլա թաղիցը դիմում էր դեպի բաղար։

Գիշերային սառնամանիքից հետո առավոտյան սաստիկ ցուրտը այդ հնամաշ շորերով հագնված մարդուն կարծես ամենևին զգալի չէր։ Նորա բոլոր զգայարանները, սիրտը և հոգին՝ յուրյանց ամբողջ զորությանմբ, լարված էին դեպի մի առարկա, որից այնօր կախված էր նորա ընտանիքի մահու և կյանքի վերջին վճիռը, այդ առարկան էր հացը...

Նա գնում էր թույլ և դանդաղ քայլերով, նորա մեջ ամենայն ուժ մարել էր... որովհետև խղճալին, երկրորդ օրն էր, ամենևին հաց կերած չէր...

Այդ տխուր և սարսափելի ժամուն նորան լսելի էին լինում լացի և ողբի ձայներ միայն։ Նա տեսնում էր, թե որպես սովից մեռնողները դուրս էին տանվում տներից։ Նա տեսնում էր և շատ դիակներ, որքանատեր, անխնամ ընկած էին փողոցների մեջ... Նորեկ ձյունը ձգել էր նոցա վերա յուր սպիտակ պատանը...

Այդ այն ժամանակ էր, երբ սովը Պարսկաստանի զանազան քաղաքներում անգութ կերպով տապալում էր յուր սարսափելի հունձքը...

«Ես բախտավոր էի,— մի օր ասում էր ուստա Պետրոսն ինքն իրան,— երբ կարողանում էի ամեն օր իմ ընտանիքի հացը ճարել, իսկ այսօր, իմ չքավորության վերջին աստիճանումը, ես տանում եմ բաղար միակ բանը, որ պահվում էր մեր աղքատության մեջ որպես սրբություն... Ես հրեք չեմ կարող մոռանալ այն ցավալի բուրբի, երբ այսօր իմ կինս՝ արտասուքն աչքերում, մոտեցավ ինձ ասելով՝ Ծանր ոչինչ չէ մնացել... ամեն ինչ ծախվեցավ... առ այդ մատանին և տար, վաճառե, մի քիչ հաց բեր բաղարից, երեսես մեռնում է սովեն... Դողդոջուն ձեռքով տվեց ինձ այդ մատանին՝ այդ միակ հիշատակարանը մեր ամուսնական կյանքի, երբ ես առաջին անգամ նորա մատին դրեցի, երբ նորա կուսական շրթունքները հնչեցին այդ խոսքերը. «Ես սիրում եմ քեզ...»։

Այդ տխուր խորհրդածությանց մեջ, գլուխը քարշ դրած՝ գնում էր ուստա Պետրոսը։ Երկար նա տանջվում էր այդպիսի մտքերով, մինչև

նորա սիրտը բոլորովին թուլացավ, ծնկները դողացին, և նա վեր թողեց յուր մարմինը մի թումբի վերա, որ շինված էր խանութի դռան մոտ, և երկու ձեռքով երեսը բռնելով՝ սկսավ դառն կերպով լաց լինել, թեև արտասուքը վազուց ցամաքել էր նորա աչքերեն...

Այդ ցավալի խռովությունից նորան սթափեցրեց մի ձայն, որ կոչեց.

— Ուստա Պետրոս:

Նա աչքերը բաց արավ և տեսավ յուր մոտ յուր ծանոթ հարուստ Հաջի Քարիմին:

— Խնչու եք լաց լինում,— հարցրուց պարսիկը:

— Քանի օր է, հաջի, մենք ոչինչ չունենք ուտելու,— պատասխանեց ուստա Պետրոսը,— երկխնս մեռնում է սովեն, ի սեր աստուծո, առեք այդ մատանին, տվեք ինձ որքան կամիք փող, դուցե կարողանամ փոքր-ինչ հաց առնել բաղարեն:

Հաջի Քարիմն առեց նորա ձեռքեն ոսկի մատանին, որո վերա փայլում էր մի գեղեցիկ գոհար, նայեց նորան և հարցրուց.

— Որքա՞ն արծաթ կամենում եք, որ տամ:

— Որքան թույլ է տալիս ձեր խղճմտանքը, միայն աղաչում եմ, մի ուշացրեք ինձ:

Հաջին լցրուց նորա ափի մեջ մի թուման սպիտակ փող, և ուստա Պետրոսը առանց համբարելու հեռացավ: Խղճալին տասն դեղին թումանով զնած էր այդ մատանին մի հրեայից:

Նա մի փոքր ոգևորվելով՝ շտապեցրուց յուր քայլերը և հասավ հաց-թուխի խանութին, որո բոլորտիքը շրջապատված էր բազմաթիվ ամբոխով:

Խանութի դռները բոլորովին կողպված էին, միայն մի ծակից տալիս էին հաց՝ փողն առնելուց հետո:

Մեծ դժվարությունը նա կարողացավ պատահել ամբոխը և յուրյան հասցնել ծակին, ուր արծաթը ձեռքում բռնած՝ սկսավ խնդրել, որ նորան ևս հաց տալին: Երկար նա վիզը ծռած աղաչում էր, բայց նորա ձայնը լսող չկար...

Հանկարծ նա զգաց յուր դիմին մի սաստիկ հարված. նորա աչքերը սևացան, և լսեց այսպիսի հայհոյանքներ.

— Տո՛ւ, պիղծ անհավատ, մուսուլմանները մեռնում են սովեն, դու եկել ես նոցա հացը կտրելու:

Հարվածքներ հարվածքի ետևից կարկտի նման թափվեցան խեղճ հայի դիմին, և նորան արհամարհանող դուրս ձգեցին ամբոխի միջին:

Խղճալի ուստա Պետրոսը բոլորովին անզգա ընկած էր փողոցի ցեխերու մեջ, երբ նորան մոտեցավ մի երիտասարդ սպարսիկ և սկսավ նորա երեսին ջուր սրսկել, որ նա սթափվի:

Երիտասարդը ուստա Պետրոսի վաղեմի ծանոթ լոթի Հասանն էր, մի քաջասիրտ սրիկա, որ երբեմն թաքուն գալիս էր նորա տունում դի-նի խմելու: Նա վեր բարձրացնելով ուստա Պետրոսին, տարավ յուր ծա-նոթ մի մրգավաճառի խանութ և թողեց նորան այնտեղ, որ հանգստա-նա, իսկ ինքը տեղեկանալով նորա բազարի դնալու պատճառը՝ առավ նորանից արծաթը և գնաց հաց գնելու:

Լոթի Հասանը հայտնի էր ամբողջ Սպահանում որպես մարդասպան և ավազակ: Նորա քաջությունն ամենի վերա սարսափ էր ձգում, իսկ նորա մեծահոգությունը շատերին զարմացնում էր: Նա մոտենալով բաղմությանը, ուր ծեծվեցավ ուստա Պետրոսը, իսկույն մերկացրեց յուր ահագին խենջարը. ամբոխը սարսափելով տեղի տվեց նորան, և նա, մոտենալով ծակին, սպառնալի կերպով հրամայեց, որ հաց տան:

Խանութպանը երկյուղից զողալով՝ կատարեց նորա հրամանը: Լո-թին առնելով հացերը՝ տարավ ուստա Պետրոսին, որ անհամբերությամբ սպասում էր նորան:

Ուստա Պետրոսը շնորհակալությամբ հեռացավ յուր բարեկամեն և ուրախ-ուրախ սկսավ դիմել դեպի Ջուղա: Մտնելով այն փողոցը, որ տանում էր դեպի յուր տունը, նա տեսավ հեռվից մի կին, որ առանց չարսավի, հերարձակ վազ էր տալիս: Նա կատաղած, որպես անասա-տի մատակ առյուծը, որո բռնեն խել էին նորա կորյունը, մոճում էր, հառաչում էր և ցնորվածի պես հարձակվում էր այս և այն կողմը:

Դա ուստա Պետրոսի կին Մանուշակն էր:

— Էդ ի՞նչ խաբար է, էդ ի՞նչ խաբար է, — հարցրուց նորանից խելճ մարդը սարսափելով:

— Աբգարը կորել է... — պատասխանեց Մանուշակը և մոլեղնաբաշ սկսեց վազել դեպի սպարսիկների թաղը:

Ուստա Պետրոսը հետևեց նորան:

Բ

Մութ-խավարային գիշեր էր:

Հնդհանուր քաղաքի վերա տիրել էր խորին գերեզմանական լուս-թյուն: Երկնքի վերա չէր երևում ոչ մի աստղ. միայն լուսինը գունաթափ դեմքով սահում էր թուխ ամպերի տակից:

Գիշերային այն ժամն էր, երբ ամեն խրճիթի լուսամուտները վառ-

վում են աղոտ լուսով: Իսկ գիշերային խավարը թագավորում է ամեն տեղ: Կարծես բոլոր խրճիթների կրակները մարած լինեին...

Տեղ-տեղ աղոտ լուսով փայլում էին փոքրիկ լապտերներ. նոքա դանդաղ կերպով շարժվում էին դեպի քաղաքի գերեզմանատները... Ո՛չ լաց, ո՛չ սուգ չէր հուզարկավորում թշվառ դագաղները դեպի հավիտենական հանգիստը: Կարծես, նոցա նվազած թաղողները մտածում լինեին, թե մի քանի րոպեից հետո իրանք էլ պիտի մեռնեն...

Քաղաքի նեղ և կեղտոտ փողոցներից մինի անկյունում միայնակ կանգնած էր մի փոքրիկ տնակ. նա նշանավոր էր նորանով, որ այնտեղ բնակվում էին անառակ կանայք:

Նա լուսավորված էր վառարանի լուսով, որո միջում նույն ժամուն բորբոքվում էին մի քանի կտոր հաստ փայտեր:

Վառարանի առջև նստած էին մի քանի մարդիկ. նոցա ահռելի դեմքի զծաղրովյունը բացատրում էր մահ և զարհուրանք...

— Դժբախտ օր,— տաաց նոցանից մինը,— այսօր ոչինչ որսալ ես չկարողացա:

— Սիրտս մարում է քաղցին,— կրկնեց մյուսը,— ա՛խ, որքան ուրախ կլինեի, երբ իմ ձեռքը, որ կտրեց դահիճը Թեհրանի մեյդանում, այժմ այստեղ լիներ, ես նորանից խիստ օրինավոր խորոված կշինեի այս կրակի վերա...

— Նուր-Ջհանը ուշացավ,— խոսեց մի այլը,— երևում է, որ առանց որսի չպիտի դառնա, դեռես պետք չէ հուսահատվիլ:

— Նա խորամանկ է ավելի, քան Իբլիսը,— ավելացրեց մինը,— նա դժոխքից սատանայի ձվանները կգողանա:

— Այսուամենայնիվ, հարկավոր է մի բան ուտել, մինչև պառավը կգար,— նոցա խոսքը կտրեց առաջինը:— Բովչան,— գոչեց նա:

Մյուս սենյակի դռները բացվեցան, դուրս եկավ մի մանկահասակ, սևուկ կին՝ զզվելի կերպարանքով:

— Ուտելու ոչինչ չունի՞ք,— հարց արին նորանից:

— Երեկվա հրեա մանկան մի թևքը դեռ մնում է,— պատասխանեց Բովչանը:

— Բեր:

Նա բերեց խեղճ երեսայի արյունաշաղախ թևքը:

Չարագործներից մինը վեր թռավ և կամենում էր հափշտակել կնոջ ձեռքից աղետալի խորովածացուն:

— Հանգիստ, Աքպար,— գոռաց ավազակներից մինը՝ դուրս քաշելով յուր խենջարը,— եթե ո՛չ՝ քո մարմնի կտորները շուտով կշարվին շամփուրի վերա:

Արպարը սարսափելով խույս տվեց, և նա առեց Րովշանի ձեռքն՝ երեխայի թեքը, դրեց փայտի արմատի վերա, որ ընկած էր այնտեղ՝ վառելու համար, և յուր խենջարով մանր կտտորեց նորան, շամփուրի վերա շարեց և տվեց կրակին:

Հանկարծ դրսից լսելի եղավ շան հաչելու ձայնը:

— Անպատճառ նուր-Ջհանը պիտի լինի,— խոսեց ավազակապետը.— Րովշան, գնա՞, դուռը բաց արա:

Սեռեկ կինը վաղեց դեպի դուրս և մի քանի րոպեից հետո դարձավ՝ յուր հետ բերելով մի պառավ կին:

Պառավը ցամաք, ջուտ, կմախքի նման կին էր, բարձր հասակով և վայրենի դեմքով. նորա գծոխային աչքերում վառվում էր սարսափելի դարհուրանք: Այսուամենայնիվ, նորա հրեռնված մի առանձին ուրախություն պատճառեց ավազակների մեջ, և բոլորը միաձայն գոռացին.

— Ա՛խ, նուր-Ջհան, ի՞նչ բախտով:

— Բարի,— պատասխանեց պառավը՝ կատաղի ծիծաղ նկարելով յուր ցամաք շրթունքների վերա:

Ամենքն ուրախությամբ վեր թռան և բոլորեցին պառավի շուրջը: Նա վեր բերեց յուր շալակից մի տոպրակ, որո բերանը կապած էր թուկով, դրեց դետնին: Ամենքը սոված դալերի նման վրա թափվեցան, բաց աբխն տոպրակը: Նորա միջից դուրս հանեցին մի զեղեցիկ, խարտյաշ երեխա՝ սիրուն դեմքով:

Մարդակերների հրճվանքին չափ չկար:

— Արդարեւ, լա՛վ խորովածացու,— գոռացին բոլորը վայրենի ուրախությամբ:

— Ինչ փափուկ միս ունի,— ավելացրեց մինը:

— Լավ, լավ, ձայներդ կտրեցեր,— նոցա սաստեց ավազակապետը.— Պատմիր, նուր-Ջհան, ո՞րպես հաջողվեց քեզ:

— Այսօր բոլոր քաղաքը շրջեցի,— պատասխանեց պառավը,— ոչինչ չկարողացա գտնել, կարծես, այդ անիծված մայրնրը ամեն ինչ հասկացել են, երեխայքը դուրս չեն թողնում: Վերջապես հայերի թաղն անցա, մտա մի տուն որպես մուրացկան, սկսեցի լալով հաց խնդրել: Տանտիկինը երգվիլով հավատացրուց, որ մի շաբաթ է, նոքա նա է՛լինչ չուենն ուտելու, միայն կերակրվում էին մի հատիկ կովի կաթնով, այն ևս, դժբախտաբար, երկու օր առաջ գողացան պարսիկները: Ես խնդրեցի մի քանի րոպե նստել նոցա բակումը հանգստանալ՝ պատճառելով, թե սաստիկ նվաղած էի քաղցածությունից: Տանտիկինը խղճաց ինձ վերա և թողեց նստել այնտեղ՝ տաքանալ արևի շողերով, իսկ ինքը մտավ

ներս, պարապում էր տնային գործերով: Մին էլ տեսնեմ, սենյակից դուրս եկավ այդ երեխան: Ես գրավեցի նորան գեպի ինձ՝ մի քանի հաստ քիշ-միշ տալով: Երեխան հարցրուց. «Էլի կա՞ր քիշմիշ»: Ես ասացի՝ շատ կա, գնանք դուրս, բոլորը կտամ քեզ: Ես բակից դուրս եկա, երեխան վազեց հետևես, իսկույն բռնեցի նորան և ձգեցի տոպրակի մեջ:

— Բավական է, բավական է, Նուր-Ջհան,— պառավի խոսքը կըտրեց ավազակներից մինը,— հեթիաթի ժամանակը չէ, փորս սովից որոտում է:

— Պատրաստեմք խորովածացուն,— կրկնեց մի այլը:

Իսկ մանկահասակ սեուկ կինը՝ Րուշանը, որքան և մեռած էր նորա մեջ մարդասիրական դպացմունքը, դարձյալ վաղեցի գեպի երեխան, գրկեց նորան և դարձավ գեպի ավազակները՝ ասելով.

— Ջէ՛, ևս չեմ թույլ տալ զորան մորթել, թե կամիք՝ ինձ սպանեցեք:

— Հեռու, Րուշան,— զոռացին ավազակները:

— Ես թույլ չեմ տալ ալսպիսի հրեշտակին մորթել:

— Հեռու, ասում ենք քեզ:

Րուշանը դարձյալ պաշտպանում էր անմեղ զոհը: Իսկ ավազակապետի աչքերը վառվեցան դարհուրելի կրակով. նա Րուշանին գեպի մի կողմը հրեց և խլելով նորա ձեռքից երեխան՝ յուր խենջարի մի հարվածով թույրուց անմեղ զոհի գլուխը...

Այդ երեխան ուստա Պատրոսի որդի Աբգարն էր...

ԿՈՒՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա.

Ներկա թվականից կես և քառորդ դար առաջ էր:

Սեպտեմբեր ամիսը մոտենում էր յուր վախճանին:

Պարսկաստանի հայաբնակ գավառներից միին մեջ Ս... գյուղը թեև

¹ Այս վերնագիրը թուրքերեն ղըզյազան բառի թարգմանությունն է, որ նշանակում է կուսագիր կամ աղջիկ գրող: Պարսից Ախտա-շահի (Աղա-Մահմեդ խանի) և նորա հաջորդների օրերում, երկար ժամանակ, կար մի սովորություն, որ ամեն մի նահանգի կուսակալ, շահին տեսության գնալու ժամանակ, ղանազան ընծաների հետ՝ տանում էր և գեղեցիկ աղջիկներ, որ նորա ընտրում էին ամեն ազգերից և ամեն կրոնքներից: Կուսակալն ուղարկում էր յուր ներքինիները, նոքա շրջում էին բաղաբից քաղաք, գյուղից գյուղ և որտեղ գեղեցիկ աղջիկներ էին գտնում, խլում էին: Դա կոչվում էր ղըզյազան:

Պարսից այժմյան արքայի՝ Նասր-էդդին-շահի օրով, այդ սովորությունը, բարեբախտաբար, վերջացավ առավելապես այն ազգերի վերաբերությամբ, որոնք չէին պատկանում իսլամին:

աշնան ազդեցությունից մերկացրել էր յուր շքեղությունը, բայց դարձյալ պատկերացնում էր գեղեցիկ տեսարան. դեռաբույս սեզը նոր ցանված արտերի վերա ձգել էր յուր կանաչ-թավշյա գորգը: Այգիներում ծառերի տերեւները կորցնելով յուրյանց թարմությունը՝ ստացել էին կարմիր-դեղնագույն երանգ: Իսկ խաղողի որթերը տակավին նկարվում էին յուրյանց սաղարթախիտ թփերով և հասունացած ողկույղներով: Արևի երեկոյան վերջալույսը, ձգելով ծառերի վերա յուր քրքմագույն շառավիղները, տվել էր առանձին դյուխական բնավորություն մի այգիի, ուր նույն ժամուն, փոքրիկ տաղավարի մեջ, միայնակ գործում էր մի մանկահասակ օրիորդ:

Նա նմանում էր նույն ժամուն անտառային հավերժահարսներից միեին, որս գեղեցկությամբ կհափշտակվեր նույն ինքն Ապոլոնը, եթե հանդիպեր այնտեղ:

Նա խնամքով լցնում էր զանազան տոպրակների մեջ ծիրանի, դեղձի, տանձի և շլորի շիրեր, որք շորացրել էր յուր տաղավարի առջև: Եվ միևնույն րոպեին նորա կուտական սիրտը լցված էր խիստ քաղցր զգացմանքներով, երբ մտածում էր. «Ես դոցանից ձմեռվա բաժին կուղարկեմ նորան...»:

Արևը հավաքելով յուր վերջին ճառագայթները՝ անհետացավ սարերի հետքում: Մութն սկսավ հետզհետե թանձրանալ: Օրիորդն սպասում էր յուր եղբորը, զի նորա հետ միասին տուն գնային: Հանկարծ նա լսում է թուփերի միջից խշխշույց, որ ուղղակի մոտենում էր դեպի նա:

— Մեկը՞մ,— ձայն տվեց նա եղբոր անունը:

— Ես եմ,— պատասխանեց օտար ձայնը, և մի երիտասարդ հայտներվեցավ ստվերի միջից:

Կսելով ծանոթ ձայնը՝ օրիորդի սիրտն սկսավ սաստիկ կերպով զարկել, թեև եկվորը նորա եղբայրը չէր: Դա մի երիտասարդ էր, մանկահասակ. գիշերային մթության մեջ նկարվում էր նա, որպես մի հսկա, որ շողշողում էր զենքերով:

— Դո՞ւ ես, Թոմաս, ի՞նչ կա, որ այդպես զինավորված ես դու,— հարցրուց օրիորդը:

— Շտապի՛ր, Նազանի, խոսելու ժամանակ չէ՛. շտապի՛ր, գնա՛նք, փախչենք. քեզ սպառնում է վտանգ:

Օրիորդի սիրտն սկսեց դողալ:

— Ի՞նչ վտանգ,— հարցրուց նա շփոթվելով:

— Էգուց խանի կուսագիրքները մեր գյուղը պիտի դան՝ շահին սու-

նելու համար գեղեցիկ աղջիկներ ընտրելու Եթե քեզ տեսնեն, դու հավիտյան կորած ես ինձ համար:

— Վա՛յ իմ գլխին,— նվաղեց օրիորդը և ընկավ երիտասարդի գիրկը:

— Շտապի՛ր, Նազանի, ժամանակը մեզ համար թանկ է, շտապի՛ր. դնա՛նք, այդիի դռան սպասում են մեզ երկու ձիաներ, հեծն՛ներ և փախչենք այդ երկրից:

Օրիորդը չգիտեր՝ ի՛նչ վճռել:

— Ո՞ւր փախչենք,— հարցրուց նա:

— Հեռու, մեր սարերի մեջ ձգած են իմ քեռու հովիվների վրանները. գիշերային խավարը ձեռնտու կլինի մեզ, և մինչև առավոտ քեզ այնտեղ կհասցնեմ, այնուհետև դու աղատված կլինիս:

Լուսինը վառեց յուր գիշերային լապտերը: Այդիի ծառերը փայլեցան կախարդական լուսով: Օրիորդը նկատեց երիտասարդի գունաթափ դեմքը. նա տեսավ, թե ո՛րպես արտասուրը գլորվում է նրա տխուր թշերի վերա:

Երիտասարդն ավելի ու ավելի թախանձում էր նորան:

— Լսի՛ր, Թոմաս, եթե աստված մեր ճակատին գրել է, թե մենք պատկանում ենք միմյանց, նա երբեք չէ՛ բաժանելու մեզ, նա կկուրացնե կուսագիրների աչքերը, նոքա չեն տեսնիլ ինձ:

— Այդ ցնորք է, Նազանի, լսի՛ր, ինչ-որ ասում եմ քեզ:

— Ես, Թոմաս, չեմ կարող իմ ծնողքը թողնել նախատինքի տակ, որ մեր գյուղի աղջիկները ծիծաղելով ասեն. «Նազանին յուր փեսայացուի հետ առուփախ դնաց...»:

Սույն միջոցին լսելի եղավ օրիորդի եղբոր՝ Մելքոմի ոտնաձայնը, և Թոմասն աներևութացավ թուփերի մեջ, որ Մելքոմը շտեսնե նորան յուր բրոջ հետ խոսելիս:

Երիտասարդը օրիորդի փեսայացուն էր, որո համար նշանված էր Նազանին:

Բ

Մյուս օրը, առավոտյան պահուն, Եղիսաբեթը՝ օրիորդի մայրը, արտասուքն աչքերում պատրաստում էր յուր աղջիկը կուսագիրների հանդեսը դուրս բերելու: Սարսափելի կերպով զարդարում էր նա թշվառ Նազանին: Նորա ծաղկանկար շթեղն ու կերպասյա զգեստի սեղ հագցրնում էր նորան մուրացկանի հին, պատառոտված շորեր. նա անխնա կերպով կտրատում էր նորա ծամերի երկայն հյուսերը, որք հիանալի

կերպով թափւած էին օրիորդի շիտակ թիկունքի վերաւ նա կտրում էր նորա գանգրահեր զուլֆերը, որք սև սաթի օղակներով խաղ էին անում նորա վարդազեղ թշերի հետ։ Այդ քնքուշ և փափկիկ թշերը օծանւում էին նույն թուփին սև ձյութային հյութով, և նորա դեմքն ստանում էր գորշ-բրոնզային գույն։ Օրիորդը տղեղանում էր, ալլանդակւում էր յուր չքնաղությունից...

Այդ աղետալի պաշտոնը կատարելեն հետո մայրը նայեց դստեր վերա և դառն կերպով հոգոց հանելով ասաց.

— Ինչո՞ւ աստված քեզ գեղեցիկ ստեղծեց, ինչո՞ւ դու չմեռար քո խանձարուրի մեջ...

Արտասուքը խեղդեց նորան։ Նա երկրորդ անգամ յուր տխուր հայացքը ձգելով դստեր երեսին, հառաչեց.

— Ա՛խ, դու քո ալլանդակության մեջ դարձյալ գեղեցիկ ես...

Բայց օրիորդի սիրտը կարծես քարացել էր, ո՛չ մի կաթիլ արտասուք չէր երևում նորա՝ նույն թուփում բոցավառւած աչքերում, բայց երևում էր՝ նորա կուսական սրտիկը վրդովւում էր սարսափելի խռովության մեջ։ Նա դարձավ դեպի մայրը ալսպիսի խոսքերով.

— Մայր իմ, դու ասացիր, թե ավելի լավ կլիներ, որ ես մեռած լինեի իմ խանձարուրի մեջ, այդպես չէ՞...

— Այո՛ւ, — պատասխանեց նղիսաբեթը տխուր կերպով, — գոնյա դու այսօր զոհ չէիր լինիլ անօրեններին...

— Ուրեմն՝ հեռացիր մի քանի թուփ։

— Ինչո՞ւ։

— Ես իսկույն կկատարեմ քո ցանկությունը, որին ես ինքս փափազում եմ...

— Ի՞նչ ես խոսում։

— Ահա՛ իմ վերջին հույսը, — ասաց օրիորդը՝ յուր աչքերը սարսափելի կերպով փայլեցնելով և դուրս բերեց փոքրիկ խենջարը, որ նա թաքցրել էր յուր ծոցում։

Մայրը հարձակւելով դստեր վերա, խլեց նորա ձեռքից զենքը։

Հանկարծ դռները շառաւիմամբ հտ գնացին, ներս մտավ գյուղի գղի-րը մի քանի ֆերրաշների հետ։

— Գյուղի աղջիկները բոլորը հավաքւել են, մի՛ ուշացրեք նաղանիին, — ասաց նա։

Նոքա տարան թշվառ զոհը դեպի ճակատագրական հանդեսը, իսկ նղիսաբեթը արտասուքն աչքերում շոքնց գետնի վերա և սկսավ աղոթել...

Գյուղի ընդարձակ հրապարակների մինի մեջ կարգով շարված էր աղջիկների խումբը՝ զանազան աղգերից և զանազան կրոնքներից: Նույն մեջ կային հայեր, ասորիներ և հրեաներ: Տխուր և մոռացված դեմքերով կանգնած էին թշվառ ղոհերը, կարծես նոցանից ո՛չ մինը գոհ չէր յուր վիճակեն:

Այնտեղ թափված էր ժողովրդի խուռն բաղմոթյունը: Մայրերը լաց էին լինում և սուրբ աստվածածնին աղաչում: Հայրերը կրճտացնում էին յուրյանց աստամները և յուրյանց վիճակն անիծում:

— Թո՛ղ սև լինի այսպիսի օրը,— ասում էր նոցանից մինը:

— Այս ի՞նչ կյանք է,— խոսում էր մյուսը.— մեր տունը, տեղը, կայքը և, մինչև անգամ, ընտանիքը, բոլորը պատկանում են խանին...

— Ինչո՞ւ չենք մեռնում մենք,— լսելի էր լինում մի այլ ձայն:

— Ստրկի վիճակն այսպես է,— վերջացնում էր մյուսը:

Հանդիպակաց փողոցից երևան եղան խանի խոջաբաշին (ներքինապետը) յուր ֆերրաշներով: Բոլորը լռեցին:

Խոջաբաշու կողքին գալիս էր մի բարձրահասակ մարդ՝ երկայն մորուքով և փառահեղ կերպարանքով: Դա հայերի մեկիցն էր:

— Իզուր եք դուք աշխատ լինում, աղա՛,— ասում էր նա խոջաբաշուն.— հայերի մեջ ո՞վ է տվել գեղեցիկ աղջիկ, որ պատշաճ լինե՞ր շահին ընծա տանկու:

— Ընդհակառակն, այդ գյուղի գյուղեկները (գեղեցկուհիները) ամեն տեղ գովասանված են,— պատասխանեց խոջաբաշին:

— Երդվում եմ ձեր պատվական գլխով, որ այդ սուտ է:

— Կստուգեմք այժմ...

Մեկիքը, տեսնելով, որ ոչինչ կերպով չկարողացավ համոզել նորան, մոտեցավ նորա ականջին և ինչ-որ փսփսաց:

— Ո՛չ մի բանի համար ես չեմ կարող իմ տիրոջս հրամանը դավաճանել,— բացասական կերպով պատասխանեց խոջաբաշին: Հուսահատությունը տիրեց խեղճ մեկիքին:

Նոքա մոտեցան խեղճ աղջիկների խմբին: Խոջաբաշին սկսեց անցնել նոցա շարքի առջև և մին-մին հետազոտում էր նոցա գեղեցկությունը: Նա որոշեց նոցա միջից երկու աղջիկ միայն, որոնց մինն էր հրեա, իսկ մյուսը՝ հայ: Վերջինը օրիորդ նազանին էր:

Սույն միջոցին մի կնոջ սիրտը թուլանալով՝ ընկավ բաղմոթյան մեջ: Դա էր օրիորդի մայր Նդիսաբեկը:

Ընտրվածներին կամենում էին տանել դեպի խանի ապարանքը:

Արծվի արագությանը, նստած սրենթաց նժույգների վերա, հանկարծ վերա թափվեցին շորս զինավորված տղամարդիկ: Նոքա հագնված էին քուրդի ձևով, և երեսները կապված էր թաշկինակով: Նոքա հարձակվեցան կուսագիրների վերա, ֆերրաշներն ընդդիմացան, սուրերը փայլեցին, և մի քանիսը պարսիկներից գետին զորվելեն հետո խլեցին Նազանին և աներևութացան մերձակա սարերի հետքում:

Քանի ըտպեից հետո Ս... գյուղը կորավ ծխի մեջ, և հրդեհն սկսեց ճարակել խեղճ շինականների խրճիթները: Խանի բարկության պատիժը լրացավ...

Մի ամսից հետո Տաճկաստանի Մոկաց աշխարհի գյուղերում, փոքրիկ մատուռի մեջ, սեղանի առջև ուրախ դեմքերով կանգնած էին հարսու փեսա: Շինական քահանան կատարում էր դոցա պսակը: Ամուսնացողներից մինը Թոմասն էր, մյուսը՝ օրիորդ Նազանին, իսկ խաչեղբայրը՝ փեսայի մտերիմ ընկերը՝ Սարգիսը: Այդ ուրախալի հանդիսին ներկա էր հարսի քաջասիրտ եղբայրը՝ Մելրոմը...

ԱՆՌԱԽՏ ՀՌԻՓՍԻՄԵՆ

Ա.

Գարնան թարմ և փափուկ առավոտ էր: Արևի շողքերը դեռ նոր խաղում էին վաղորդյան ցողի մարգարիտների հետ: Տ... գյուղի երգիկներից ծովքը օձանման պտտվում էր երկնքի կապուտակ տարածության մեջ:

Մարթան՝ ժիր տանտիկինը, նստած նոր վառած թոնրի շրթան մոտ, շերեփը ձեռքին, կերակուրներին էր նայում: Նորա հարսը՝ Զավահիրը, թեթև թիթեռնիկի նման, պտտվում էր յուր սկեսուրի շուրջը և նորա հրամաններն էր կատարում: Իսկ գեղեցիկ Հռիփսիմեն՝ տանտիկնոջ տասնևյոթ տարեկան աղջիկը, ավելը ձեռքին՝ տախտն էր մաքրում:

Հանկարծ ներս մտավ մահտեսի Հակոն՝ Մարթայի ամուսինը: Հռիփսիմեն և Զավահիրը, վերջացնելով յուրյանց գործը՝ առաջինը առեց յուր կարը և նստավ ծալքի ետքում, սկսավ գործել, իսկ վերջինը գնաց հավերին կուտ տալու:

Մահտեսի Հակոնյի դեմքը արտահայտում էր խորին ուրախություն:

— Աչքդ լո՛ւյս, Մարթա, — ասաց նա՝ մոտենալով յուր կնոջը:—
Կուղե՞ս խեր-խաբար:

— Ի՞նչ խաբար, — հարցրուց կինը՝ նույնպես ուրախանալով:

— Մելիքը միտք ունի մեր Հոփսիմի վրա պսակվել:

Մարթայի դեմքի վերա երևաց զարմանքի նման մի բան, և նա ասաց.

— Ես չեմ հավատում, որ ուղտը մեր նեղ դռնից ներս մտնի կամ
մելիքի պես մեծ մարդը մեզ փեսա դառնա:

Մահտեսի Հակոն ավելի սկսավ պնդել յուր խոսքը:

— Մեր Տեր-Կիրակոսին հավատում ե՞ս դու, — հարցրուց նա:

— Հավատում եմ, նա սուրբ մարդ է, ամեն գիշեր յոթն կանոն
Սաղմոս է քաղում, — պատասխանեց կինը:

— Նա ինքը ասաց ինձ այդ խոսքը:

Մարթայի հրճվանքին շափ չկար:

— Հիմա դեմ ու քեփ արա՛, Մարթա, մելիքի պես փեսա ունիմք...
Նա շատ մեծ մարդ է, Մարթա... Նրա փողերին շափ չկա... — խոսեց
մահտեսի Հակոն հիացմունքով:

— Բայց մենք աղքատ ենք, — նորա խոսքը կտրեց կինը:

— Իրավ, մենք աղքատ ենք, բայց աստված մեզ տվել է գեղեցիկ
Հոփսիմեն, որո պատճառով հարուստ փեսա կունենանք... և մենք էլ
դուցե կհարստանանք...

Ի

Սույն միջոցին ներս մտավ մահտեսի Հակոյի որդին՝ Ստեփանը: Մնող-
քը պատմեցին նորան: Իսկ նա, փոխանակ նոցա ուրախությանը բա-
ժանորդ լինելու, սառն կերպով պատասխանեց.

— Ես գիտեմ, որ այդ գլուխ գալու գործ չէ, Հոփսիմենն մելիքին
չէ կարող սիրել, նա մի ուրիշին է սիրում...

— Ո՞ւմ, — կատաղելով հարցրուց հայրը:

— Եղոյի տղա Ալեքսանին:

— Վա՛յ, ևս սև հագնեմ... — ձայն տվեց Մարթան:

Բայց մահտեսի Հակոյի աչքերը վառվեցան վայրենի կրակով, և
նա գոռաց.

— Եղոյի տղի՞ն... Ո՞վ է նա, մի լոթի տղա է... Տանումը ուտելու
հաց չունի... Ես Հոփսիմենին կսպանեմ, եթե մի այգպիսի բան կա նրա
սրտումը...

Հոր խոսքերը Ստեփանի վերա վատ տպավորություն ունեցան, ուռով-հետև նա սիրում էր յուր բրոջը և սիրում էր Ալեքսանին, և զիտեր, թե նոքա ո՞րքան սիրում էին միմյանց: Եվ նա շատ մեղմությամբ պատասխանեց.

— Ի՞նչու եք բարկանում, հայր իմ, «գովուլ սավան գորչակ օլուր» (սրտի սիրածը գեղեցիկ է լինում), ասում է թուրքի առածը: Ալեքսանը ամենևին լոթի չէ, նա ժիր, բանվոր և ուրախ տղա է: Ճշմարիտ է, մեղի-բի չափ փող չունի, բայց ջահիլ է, աշխատավոր է, կարող է կին պահել:

— Նա մեղիքի դռան շունը չէ կարող լինել,— բարկությամբ որդու խոսքը կտրեց մահտեսի Հակոն:

— Մեղիքին ի՞նչպես փոխեմք մի գյաղայի (գոեհիկի) հետ,— մեջ մտավ Մարթան:

— Մեղիքն ի՞նչ է,— փոքր-ինչ պինդ ձայնով հարցրուց Ստեփանը:— Դիցուք թե փող շատ ունի, ինքն մեծ մարդ է. բայց վաթսուն տարեկան, ծերացած և փտած մարդ է... Հոփսիմեն պիտի դնա նրա եթիմեներին (որբերին) մայրություն անն՞...

— Ա՛յ տղա, ի՞նչ ես խեղդեց կորցրել,— շարունակեց մահտեսի Հակոն,— ի՞նչ ես սարսաղ-սարսաղ գլխիցդ դուրս տալիս. մեղիքն ինքը ինչ կուզի, թող լինի: Մեղ բավական է միայն, որ նորա նման մի մարդ մեզ փեսա է դառնում... Շատ բաշլը կառնեմք, նա կօգնե մեզ գյուղի գործերում, մեզ լին ու թիկունք կդառնա, գյուղացիքը մեղնից կվախե-նան, մեր ցանքի ջուրը չեն կտրի, մեր արտերը չեն փչացնի: Խանը մե-ղանից ավելի հարկ չի կարող առնել, մի խոսքով՝ նա մեզ ամեն շարից կպահպանե...

Ստեփանը էլ ավելի շխոսեց, գլուխը թափ տալով՝ տանից դուրս գնաց, քթի տակից մրթմրթալով:

— Ես գիտեմ՝ այդ բանի վերջն ի՞նչ կլինի...

Գ

Այդ խոսակցության ժամանակ Հոփսիմեն, ծալքի ետևեն միայնակ նստած, լսում էր բուրբուր: Հայրը տանից գնալեն հետո նա դուրս եկավ այնտեղից:

— Այդ ի՞նչ է, աղջիկ, աչքերդ կարմրել են,— հարցրուց մայրը:

— Ոչինչ, մայրի՛կ, գլուխս մի քիչ ցավում է,— պատասխանեց օրիորդը ողորմելի ձայնով:

— Դու լաց ես եղել, Հոփսիմեն, արտասուքը թշերիցդ դեռ չէ չո-րացել:

— Զէ՛, մայրիկ, գլուխս ցալում է...

Աղջիկը էլ ոչինչ չխոսեց, սափորը առավ ուսին, գնաց աղբյուրից ջուր բերելու:

Մայրը մնաց միայնակ:

— Աղջի, Զավահի՛ր,— ձայն տվեց նա հարսին:

Հայտնվեցավ հարսը՝ երեսը մինչև գոտին ծածկված կարմիր լիշակով:

Սկեսուրը ասաց նորան.

— Հարսի՛, մեկիքը միտք ունի պսակիլել Հռիփսիմեի հետ. այսօր ես նորան ուրիշ տեսակ տեսա, երևում է՝ սրտումը բան ունի թարցրած: Նա ամառեց, ինձ ոչինչ չասաց, բայց քեզանից չի ծածկի յուր սիրտը: Դու նորան խոսացրո՛ւ, միտքն իմացի՛ր և ինձ խաբար տո՛ւր:

Հարսը գլխով շարժեց ի նշան համաձայնության:

— Հիմա նա կդառնա աղբյուրից,— շարունակեց Մարթան,— ես գնում եմ քաղորենց տունը, դու նորան խոսացրու:

Մարթան առեց յուր քեշին և, ձեռքում մանեկով, տանից դուրս գնաց:

Ճանապարհին նորան հանդիպեց սանամեր Շուշանը:

— Աչքդ լո՛ւյս,— ասաց նա ծիծաղելով,— ի՞նչպես աղջկադ բախտը բաց էլավ. սուրբ Կարապետը, Մարթա՛, աստված ձեզ ողորմություն արայց...

— Աստված քո Մարիամին էլ փոխ անե, — պատասխանեց Մարթան:

— Հիմա հավատում ե՞ս, Մարթա՛, որ իմ երազը կատարվեցավ: Քանի օր առաջ ասում էի քեզ, որ երազումս տեսա՝ մի կանաչ-կարմիր լույս կամար էր կապել ձեր տան վերա: Այդ լույսն մեկիքն էր...

— Փառք յուր ողորմությանը,— երեսը խաչակնքելով ավելացրուց Մարթան,— տեր ամենակալը խղճաց մեր թշվառության վերա...

Այգպիսի կրոնական դպցմունքներով՝ նոքա շարունակելով յուրյանց խոսակցությունը՝ գնում էին քաղորենց տունը: Մինչդեռ Հռիփսիմեն դարձավ աղբյուրին:

Դ

— Լսե՛լ ես, Հռիփսիմե՛,— ասաց նորան Զավահիրը.— մեր մեկիքը միտք ունի քեզ վրա պսակիլի:

— Զէ՛, Զավահի՛ր, ես ջուրը կընկնեմ, ես ինձ կխեղդեմ, ես չեմ կարող նորան ուղեղ,— ասաց Հռիփսիմեն՝ արտասուքը սրբելով:

— Գժվե՞լ ես, աղջի, մեկիքի նման մարդը քեզ վերա պսակվի, դու չե՞ս ուզի, այդ ի՞նչ խելք է:

Օրիորդի դունատված դեմքը ավելի տխրեց, և նա պատասխանեց.

— Ես չեմ կարող, Զավահիր, ևս չեմ կարող ուզել նորան:

— Հո՞ղը սարսաղ գլխիդ, — նորա խոսքը արհամարհանոք կտրեց հարսը: — Գիտե՞ս, ի՞նչ շորեր կհագցնի քեզ, գիտե՞ս, ի՞նչպես կպահե քեզ:

— Եթե ինձ ոսկու և տրծաթի մեջ պահե, էլի չեմ կարող նորան սիրել:

— Հո՞ղը դատարկ գլխիդ, — դարձյալ կրկնեց Զավահիրը: — Ես գիտեմ, դու էլ սրտումդ դարդ ունիս:

Օրիորդը կարմրեց:

— Ես ոչինչ դարդ չունեմ, — ասաց նա մեղմ ձայնով:

— Զէ՛, շունես... դու Ալեքսանին սիրում ես, — նորա խոսքը կըտրեց հարսը:

Օրիորդը ավելի շփոթվեցավ:

— Այդպես չէ՞, դե ասա՛, դե ասա՛, — կրկնեց Զավահիրը:

— Ես միտք չունեմ մարդու գնալու, — պատասխանեց համեստությամբ Հռիփսիմեն:

— Կո՞ւյս պիտի դառնաս, ի՞նչ է:

— Ես գիտեմ...

— Դրո՞ղը տանի քեզ պես սարսաղը... հայրդ, մայրդ քեզ մեկիքին տալեն հետո՞ դու ինչ կարող ես անել:

Օրիորդի աչքերում նկատվեցավ բարկություն նման մի բան. նա գոչեց.

— Ես ինձ կխեղդեմ...

— Գնամ, մորդ ասեմ, — սպառնական կերպով ասաց հարսը:

Կսելով վերջին խոսքերը՝ օրիորդը դարձյալ մեղմացավ և բռնելով Զավահիրի ձեռքը՝ ասաց նորան ողորմելի ձայնով.

— Հարսի՛ ջան, քո հոգուն մատաղ, աղաչում եմ քեզ, դու մորս ոչինչ մի՛ ասա, հայրս լսե, ինձ կսպանեն... ասա՛ մորս՝ ևս ուխտ եմ դրել ինձ վերա, մինչև քսան տարեկան չդառնամ, մարդի չպիտի գնամ... Առա՛ մորս՝ դեռ սպասեն... ինձ մեկիքին չտան...

Զավահիրը, տեսնելով օրիորդի արտասուքը, զգաց նորա սրտի դառն վրդովմունքը և գրկեց նորան, ասելով.

— Հռիփսիմեն՝ ջան, ևս իմանում եմ քո սրտի դարդը... ևս մորդ ոչինչ չեմ ասի...

Անցավ մի քանի շաբաթ:

Երեկոյան մութը բավականին թանձրացել էր: Մի երիտասարդ, բահը ուսին, դառնում էր դաշտեն: Նորա գեղեցիկ կերպարանքը, ամբողջ օրվա հոգնածությունից հետո, դարձյալ արտահայտում էր ուրախություն և հրճվանք:

Նա գալիս էր այգիների միջով, երեկոյան հովասուն տարածության մեջ լսելի էին լինում նորա քաղցր երգի հնչումները:

Հռիփսիմիս սաղ ունենամ,
Մի գեղեցիկ բաղ ունենամ,
Հռիփսիմես սեյրան անե,
Բլբուլներին հեյրան անե:

Բաղ ունենամ ես գեղեցիկ,
Էնտեղ բուսնին վարդ ու ծաղիկ,
Հռիփսիմես սեյրան անե,
Բլբուլներին հեյրան անե:

Վերջացնելով յուր երգը՝ երիտասարդը մոտեցավ մի այգիի, բահը նեցուկ դրեց պատին և վազրի արագությամբ վեր թռավ պատի վերա, իջավ այգիի մեջ:

«Նա ամեն երեկո այստեղ տեսնվում էր ինձ հետ, գնամ, գուցե զրտնեմ հրեշտակիս», — ասաց նա ինքն իրան և առաջ գնաց: Երկար նա այգիում պտտելուց հետո չգտավ յուր սիրուհուն և հուսահատ դուրս գնաց:

Մտնելով գյուղը՝ երիտասարդը անցավ մահտեսի Հակոյի տան առջևից:

Նա դարձացավ՝ լսելով այնտեղից երգի ու ուրախության ձայներ:

— Այդ ի՞նչ խաբար է, — հարցրուց նա, հանդիպելով մահտեսի Հակոյի որդուն՝ Ստեփանին:

— Չե՞ս լսել, Ալեքսան, մեր Հռիփսիմեին նշանում են, — պատասխանեց Ստեփանը տխուր դեմքով:

Կայծակի հարվածք ունեցավ այդ լուրը ինզճ երիտասարդի վերա:

— Ո՞ւմ համար, — հարցրուց նա:

— Մեր մեկիբի:

Երիտասարդը կատաղեցավ:

— Աշխարհը քարուքանդ կանեմ, բոլոր մեղիքի տունը կկատրուեմ, ո՞վ կարա խել էիմ ձեռքից իմ Հոփսիսիմեն...

— Մխալիում ես, Ալեքսան, բըզի վերա ձեռք չի կարելի խփել...--
սլատասխանեց Ստեփանը գլուխը շարժելով:— Բայց դու միամիտ կաց, որ ես քանի կենդանի եմ, չեմ թող տա այդ բանը կատարվի:

Բայց Ալեքսանը չլսեց նորան և կատաղած առյուծի նման վաղեց գեպի իրանց տունը և առեց յուր զենքերը: Նա դուրս եկավ գյուղի մեջ այն ժամանակ, երբ մեղիքը՝ նշանդրերը վերջացնելով, յուր ծառաների և բարեկամների հետ, լուսավորված լապտերներով, դառնում էր մահատեալի Հակոյի տնեն:

— Դո՛ւ, քավթա՛ն, խլում ես իմ սիրուհին...— հանկարծ գոռաց մի ձայն:

— Այդ ո՞վ է... բռնե՛ք այդ լակոտին...— գոչեց մեղիքը շփոթվելով:
Սուրբ շողաց, և նա զգաց յուր գլխին մի սաստիկ զարկ:

Ծառաները վերա թռփեցան, լապտերները հանդան... և բոլորը կուրան վառողի ծխի մեջ...

Պ

Անցան մի քանի ամիսներ:

Մութ-խավարային բանտի մեջ նստած էր մի երիտասարդ: Այդ խոնավ, ստորերկրյա բնակարանի գիշությունից բոլորովին մաշվել էր խղճալին: Նորա մեռելային դեմքը, շիջած աչքերը արտահայտում էին տխուր և հուսահատ սրտի կսկիծները...

«Բանտ, ասում էր ինքն իրան, ի՞նչ սարսափելի ես դու... ես կենդանի տանջվում եմ գերեզմանիս մեջ... տանջվում եմ և մտածում եմ Հոփսիսիմեսիս համար... Ա՛խ, մահն էլ ինձ մոտ չէ գալիս, դոնյա՛ հանգըստացնե ինձ...»:

Նա գլուխը վեր թողեց հարդի վերա, և թմրությունը տիրեց խղճալուն:

Հանկարծ փայլեցավ մի լույս:

Մինը, ճրագը ձեռքում, փաթաթված սև վերարկուի մեջ, իջավ բանտի սանդուղքներեն:

Նա կանգնեց պառկած երիտասարդի մոտ և յուր տխուր հայացքը ձգելով նորա երեսին՝ ասաց.

— Նա դեռ կենդանի՞ է...

Եվ գրկեց նորան:

Երիտասարդը զարթեցավ:

— Աստված իմ,— գոչեց նա լռակական շփոթությունից հետո,— ի՞նչ եմ տեսնում... այդ երազ է...

— Ալեքսան՝, իմ հոգիս,— ձայն տվեց եկվորը:

— Ստեփան՝, իմ հրեշտակ,— ձայն տվեց երիտասարդը:

Նոքա կրկին գրկախառնվեցան:

Տիրեց հիացմունք և լուսնայնություն:

— Ո՞րպես դու մտար այստեղ, իմ բարեկա՛մ,— հարցրուց Ալեքսանը մի փոքր զգաստանալուց հետո:

— Ես կաշառեցի պահապանին, և նա թող տվավ ինձ քեզ մոտ դալ,— պատասխանեց Ստեփանը՝ նստելով երիտասարդի մոտ:

— Դու եկար տեսնե՞լ իմ թշվառությունը...

— Ո՛չ, Ալեքսան, ես եկա աղատել քեզ, որովհետեւ ես զգում եմ, որ իմ քույրը եղավ քո բոլոր թշվառության պատճառը...

— Չէ՛, Ստեփան, իմ սիրելի, մի՛ նախատեցեք նորան, Հռիփսիմեն անմեղ է, որպես երկնքի հրեշտակը, նա հավատարիմ... մնաց յուր խոստմունքին... նա սիրում էր ինձ... ես սիրում էի նորան... բայց քո ծնողաց բռնաբարությունը մեզ գրկեցին միմյանցից...

— Դու չլսեցիր իմ խրատը, Ալեքսան՝:

— Սերը, իմ բարեկա՛մ, հասցնում է մարդին մինչև կատաղություն և ցնորք... Ես ցանկացա իմ սրով վերջ տալ գործին, բայց ինձ չհաջողվեցավ...

— Այդ բոլորը անցել են, Ալեքսան՝, լսի՛ր, ինչ որ ասում եմ քեզ, ես կաշառել եմ պահապաններից մինին, նա խոստացել է էգուց գիշերը բաց թողնել քեզ. ես և Հռիփսիմեն կսպասենք քեզ ամրոցի մոտ: Պահապանը քեզ մեր մոտ կբերե: Այնտեղից մենք կփախչենք օտար երկիր:

Ալեքսանի մոռյված դեմքը փայլեցավ ուրախության լուսով, և նա գրկեց Ստեփանին՝ գոչելով.

— Իմ հրեշտակ, իմ փրկի՛չ:

— Բավական է, ես ուշանում եմ, էգուց գիշեր կտեսնեմք միմյանց: Նոքա բաժանվեցան:

Է

Այդ խոսակցության միջոցին մի մարդ՝ գեի նման կուշ եկա՝ բանտի սանդուղքների վերա, լսում էր բոլորը: Ստեփանի դուրս գալու ժամանակ նա քաշվեցավ, ուրվականի պես կորավ գիշերային խավարի

մէջ: Քանի ժամից հետո նույն մարդը հայտնվեցաւ մեղիքի մոտ և պատմեց յուր լսածները:

Մեղիքի վայրենի դեմքը խռովեցաւ կատաղության բարկությունով, և նա հրամայեց՝ յուրյան տալ գրիչ և թուղթ:

— Ես կցույց տամ քեզ փախչելը, — ասաց նա և սկսաւ գրել մի այդպիսի նամակ:

«Վսեմափառ խան.

Նամակիս հետ ուղարկում եմ ձեզ հարյուր հատ ոսկի էջեքի, այն սպանանով միայն, որ դուք հրամայեք այս գիշեր վերջ տային այն հայ երիտասարդի կյանքին, որ ձեր բանտումն է»:

Նա կնքեց նամակը և ոսկիների հետ տվեց ծառային՝ տանել խանին:

Նույն բուպեին նորա խոժոռ դեմքի վերա ցնցվեցաւ մի սարսափելի ծիծաղ:

— Ում հետ են խաղ անում դորա... — ասաց նա ինքնաբաւական հպարտությամբ, — ամբողջ գավառիս հայ ժողովուրդը ինձանից դողում է... Խանի սիրտը ձեռքումս ունեմ... ինչեր ուզում եմ, անում եմ... Հե՛շտ է ինձ հետ գործ ունենալ...

Քանի բուպեից հետո նա փոխեց յուր խոսքը.

— Ա՛խ, Հռիփսիմե, ի՞նչու դու չես սիրում ինձ... շուտով ես քո մտքի ցնորքը դնալի մյուս աշխարհը կուղարկեմ... այն ժամանակ դու ստիպված կլինես սիրել ինձ... սիրել և մանկացնել իմ սպիտակ ալիքները...

Վերջին խոսքերը վառեցին ծերունի տարփածուի սրտում նորա սառած կրքերը, և նա իսկույն ձայն տվեց յուր տնտեսին:

Հայտնվեցաւ մի կարճիկ մարդ՝ մռայլւած կերպարանքով:

— Մառտո՛, — հրամայեց նրան, — էդուց առաւոտից պատրաստվեցեք սկսել հարսանիքը:

— Դեռ շատ բան պակաս է, տե՛ր իմ, — պատասխանեց տնտեսը:

— Փույթ չէ՛, լսի՛ր, ինչ որ ասում եմ քեզ:

— Հրաման եք, աղա՛, — ասաց տնտեսը և գլուխ տալով հեռացաւ:

Տնտեսը գնալուց հետո նա դարձյալ անձնատուր եղաւ յուր մտքերին. «Ես բոլորովին առողջ եմ զգում ինձ այժմ, ամբողջ երեք աճիս այն չարագործի սրով ես պառկած մնացի իմ անկողնում, բայց տները ազատեց ինձ, բայց նա չի ազատվի իմ ձեռքին... նա այս գիշեր կ՝որթվի դահճի ձեռքով»...

Առավոտը լուսացավ:

Տ... գյուղի մեջ լսելի էին լինում դհուլի և զուռնայի ձայներ: Գյուղացոց դեմքի վերա փայլում էր ուրախություն: Յոթն օր և յոթը գիշեր հարսանիք պիտի լիներ:

— Ի՞նչպես բախտավորվեցավ մահտեսի Հակոն,— ասում էր գյուղացիներից մինը յուր մոտ կանգնած մարդուն:— Մեղիքի պես փեսա գտավ. ասում են՝ հիսուն թուման բաշլըղ է առել, մի ջուլստ եզ, մի ջուլստ գոմեշ է ստացել: Շուտով յուր համար գութան կսարքե, կվարե, կհնձե և կապրե...

— էս էլ աստուծո տալիքն է, Մարտիրո՛ս ախպեր,— նորա խոսքը կտրեց մի այլը.— Բախտը երբ որ բերում է, ամեն բան էլ լինում է. բախտը երբ որ գնում է, ամեն բան էլ տանում է:

— Բայց էդ լա՞վ է, որ մի աղջկա համար այնքան արյունների թափվեցան,— մեջ մտավ մի այլը:

— Օրհնա՛ծ, մեղ ի՞նչ,— նորան պատասխանեց մի կարճլիկ մարդ,— եթե այդ հարսանիքը չլիներ, մենք ո՞րտեղից մինչև յոթն օր, յոթն գիշեր կարող էինք առատ ուտել-խմել և քեփ անել:

— էդ գրուստ է,— մեջ մտավ մի գյուղացի երիտասարդ,— բայց գիտե՞ք, Ալեքսանը ի՞նչ տղա էր... Ամբողջ գյուղի ուրախությունն էր նա: Նրա զոռաղությունը, նրա խաղ ասելը, նրա բնավորությունը ո՞վ ունի, ամենի համար նա յուր գլուխը չէր խնայի, բայց մի այդպիսի բարի և բաջ տղամարդը հիմա փտում է բանտի մեջ...

— Մարդի ճակատին ինչ որ գրված է, էն կըլի,— երիտասարդի խոսքը կտրեց մի ծերունի:— Աստուծո գործերը չէ կարելի քննել, ի՞նչ մեք գործն է այդպիսի բաների վերա խոսելը...

Մարդիկ լռեցին, երբ որ մոտեցան նոցա դհուլ-զուռնա ածողները, մի ահագին խայտաճամուկ բաղմություն, որք պար գալով, ուրախություն անելով՝ մահտեսի Հակոյի տունը նաև-զուշտ էին անում մեղիքի տանից:

Խոսողները խառնվեցան նոցա խմբին, և բոլորը դիմեցին դեպի մահտեսի Հակոյի տունը:

Թ

Նույն ավուր գիշերը մահտեսի Հակոյի տունը լիքն էր բաղմությու-
նով: Այնտեղ հավաքված էին նորա բոլոր աղգականները, բարեկամե-
րը, ուտում, խմում և ուրախանում էին: Մի հոգի միայն տխուր էր այդ

տան մեջ, դա էր օրիորդ Հռիփսիմեն: Նա միայնակ նստած էր մի փոքրիկ սենյակում, և արտասուքը հեղեղի նման թափվում էր նորա գունատ թշերի վերա:

Նրա մոտ ներս մտավ Զավահիրը՝ հինայի ամանը ձեռքում բռնած: Օրիորդը շուտով սրբեց արտասուքը:

— Աղջի՛, Հռիփսիմե՛, էլի ի՞նչ ևս ունեքիդ կիտել, էլ ի՞նչ կա,— հարցրուց նա՝ դառնալով դեպի աղջիկը:

— Ոչինչ, Զավահիր՛, մի քիչ քեփս լավ չէ՛, գլուխս պտուլտ է գալիս... — տխրությամբ պատասխանեց օրիորդը:

— Քո աչքն էլ տրաքի քո սարսաղ գլխի հետ, բոլոր գյուղը քո հարսանիքով ուրախանում են, դու ասում ես՝ քեփս լավ չէ՛:

— Ես ի՞նչ անեմ, որ չեմ կարող ուրախանալ...

Զավահիրը ուշադրություն չդարձրուց նորա խոսքերին, բռնեց օրիորդի ձեռքիցը, ասաց մի փոքր պինդ ձայնով.

— Էլի՞ իծաներդ մոտ են էլի... շատ մի՛ խոսի, վեր կա՛ց, հինա եմ բերել, վեր կա՛ց, ձեռքերդ ու մազերդ հինա դնեմ:

Օրիորդը հրաժարվեցավ:

— Չէ՛, Զավահիր՛, թո՛ղ մնա էս գիշեր, աղաչում եմ բեղ, թո՛ղ մնա էս գիշեր,— ասաց նա տխուր ձայնով:

— Աղջի, գժվե՞լ ես, ի՞նչ ևս խոսում, խնամո՞նց տնից բերած հինան է:

— Ինչ կուղի, թող լինի, ևս չեմ կարող...

— Գնա՞մ մորդ ասեմ,— սպառնական կերպով խոսեց Զավահիրը:

— Չէ՛, Զավահիր՛, մի՛ ասա, աղաչում եմ բեղ, թո՛ղ մնա այս գիշեր:

Զավահիրը, նկատելով օրիորդի ողորմելի կերպարանքը՝ խղճաց նորա վերա:

— Խեղճ աղջիկ,— ասաց նա,— ես քո դարդը իմանում եմ...

Եվ թողեց նորան միայնակ:

Փ

Կեսգիշերից երկու ժամ անց էր, երբ մահտեսի Հակոբյի տնեն ուրախացող բազմությունը հեռացավ: Ճրագները հանգցրին, և մնացածները թուն մտան:

Իսկ Հռիփսիմեից վաղուց փախել էր քունը: Նա անհանգիստ՝ մինին

սպասում էր յուր սենյակում: Հանկարծ այնտեղ մտավ նորա եղբայրը՝ Ստեփանը:

— Շտապի՛ր, Հռիփսիմե՛, ժամանակը կորչում է, շտապի՛ր, գնանք, — ասաց նա՝ բռնելով քրոջ ձեռքից:

Հռիփսիմեն վերջին անգամ նայեց ծնողական տան վերա, և մի քանի կաթիլ արտասուք թափելեն հետո եղբոր հետ դուրս եկան տանից:

Այդ այն խորհրդական գիշերն էր, որ բանտի պահապանը խոստացել էր ազատել Ալեքսանին:

Նոքա հասան այն ամրոցին, որի ստորերկրյա խորշերում փակված էր օրիորդ Հռիփսիմեի անքուն գիշերների առաքեկան:

Նոքա անհամբեր սպասում էին նշանակյալ տեղում, երբ հայտնվեցավ պահապանը:

— Ո՞ւր է Ալեքսանը, — հարց արին նորանից:

— Ահա՛ տանում են, — ցույց տվեց նա խավարի մեջ, Նոքա նրշմաբեցին երկու մարդ, որք տանում էին մի բան:

Նոքա մոտ գնացին և տեսան մի դիակ՝ արյունով շաղախված:

Օրիորդը հառաչեց և ընկավ գետին...

Քանի օրից հետո, պատահոտաժ շորերը հագին, կիսամերկ և խառնրված մաղերով մի աղջիկ վաղ էր տալիս դաշտերում: Ստեփանը կամենում էր բռնել նորան և չէր կարողանում: Աղջիկը վազեց, վազեց և վերջապես ընկավ մի թարմ հողադամբարանի վերա, ուր դրած էր անբախտ Ալեքսանի մարմինը:

Այդ աղջիկը դժբախտ Հռիփսիմեն էր: Խղճալին ցնորված էր արդեն...

ԱՊԱՆԴԱՆՈՑ

Ա.

1872 թվականի վերջին ամիսն էր։ Բաղարը խորին կերպով մրափում էր գիշերային խավարի մեջ։ Իսկ մի խուլ անկյունում մի փոքրիկ և համեստ սենյակ դեռ լուսավորված էր ճրագի աղուտ լույսով։ Այդ աղբատիկ բնակարանում մահճակալի վերա պառկած էր <մի> մանկահասակ պատանի, որո զունատ դեմքը, շիջած աչքերը և խորին կերպով հոգվոց հանելը ցուցանում էին, թե նա տանջվում էր ծանր հիվանդությամբ։

Նորա մոտ, տխուր դեմքով, նստած էր մի երիտասարդ և հոգս էր տանում հիվանդին։

Դուք երկու պանդուխտ եղբայրներ էին, այնքան քնքուշ սիրով միմյանց հետ կապված, որք եկել էին այն բաղարը Ասիայի խորին անկյուններից։

Ավագ եղբայրը յուր պարապմունքով խնամք էր տանում հայրենիքումը թողած ծնողաց ապրուստի, միևնույն ժամանակ հոգալով կրտսեր եղբոր կրթության համար, որ ուսանում էր նույն քաղաքի մի դպրոցում, որ և այն օր հիվանդ դրած էր նորա մոտ։

Պատանին մի փոքր ուշի գալով՝ բաց արավ փակած աչքերը, և տեսնելով եղբորը յուր մոտ՝ հարցրուց։

— Քանի՞ ժամն է։

— Երկրորդը, — պատասխանեց մեծ եղբայրը։

— Դու դեռ չե՞ս քնել... գնա՛, քնի՛ր, եղբայր, եթե դու էլ հիվանդանաս, ո՞վ կնայե մեզ վերա...

— Իմ բունս չէ գալիս, միայն դու ասա՛, ինչպե՞ս զգում ես այժմ քեզ։

— Ես լավ եմ... դու գնա քնի՛ր։

Երիտասարդը վեր կացավ հիվանդի մոտեն, մոտեցավ դիվանին և առանց հանվելու, ձեռքը ծնոտին դնելով՝ պառկեցավ նորա վերա։ Քունը՝ անբախտների միակ մխիթարությունը, վաղուց հեռացել էր նորա աչքերից։ Նա նույն բոսային ընկղմված էր դառն մտածողություների մեջ...

Նա ցավակցութեամբ սրտի լսում էր եղբոր ծանր հոգւոց հանելը, որ հետու հայրենի օջախից, հետու ծնողաց քնքուշ հոգատարութեանից՝ տանջվում էր հիւանդութեան մեջ:

Բ

Առավոտեան երիտասարդը, երկար սպասելով, երբ նշանակալ ժամուն բժիշկը չեկավ, կամենում էր գնալ նորան կանչելու: Կրտսեր եղբայրը առաց նորան.

— Իմ գրասեղանի արկղում դու կգտնես մի քանի տասնյակ ռուբլի, որոնք ես հավաքել էի այն կոպեկներից, որ շատ անգամ տալիս էիր ինձ մխսելու: Ես միտք ունեի նոցանով նոր տարվա համար ինձ հագոտունեի կարել տալ, բայց դուցե էլ չպիտի հագնեմ... ա՛ռ այն փողերը, քեզ հարկավոր կլինին...

Երիտասարդը, չգիպչելով նորա սեփականութեանը՝ տխուր ղդացմունքով դուրս գնաց տանից: Նա գտավ բժշկին մի այլ հիվանդի մոտ. ե, մտածելով, որ նորա ուշանալու պատճառը այն պիտի լիներ, որ կանխիկ չվճարեց այցելութեան համար՝ տվեց նորան յուր մոտ գտնված վերջին տասը ռուբլիանոց թղթադրամը և հրավիրեց եղբոր մոտ: Այնտեղ արդեն եկած էր և մի հայ բժիշկ երիտասարդի ծանոթներից, որ շարունակ այցելութուն էր գործում հիվանդին:

Երկու բժիշկները միասին մտածելով՝ խորհուրդ տվին երիտասարդին յուր եղբորը տանել հիվանդանոց, որովհետև նորա բնակարանի անհարմարութունը թույլ չէր տալիս մի քանի բժշկական հնարներ գործ դնել, որք անհրաժեշտ պետք էին հիվանդին:

— Բայց կարելի՞ է վստահանալ, որ հիվանդանոցում հոգ կտանեն իմ եղբոր վերա, որպես հարկն էր, — հարցրուց երիտասարդը՝ դառնալով դեպի բժիշկները:

— Անտարակո՛ւյս, անտարակո՛ւյս, — ասացին միաձայն բժիշկները. — այս քաղաքի հիվանդանոցը շատ կանոնավոր ձևով կազմակերպված է:

— Իսկ ի՞նչ միջոցներով պետք է տանել:

— Հարկավոր է միայն ոստիկանութեան կառավարութեանը դիմել. այնտեղ ձեզ կտան թուղթ, որով կընդունվի ձեր եղբայրը հիվանդանոցում: Իհարկե, դուք կանխիկ պիտի վճարե՛ք պատկանյալ մի ամսվա արծաթը:

Երիտասարդը համոզվեցավ, բժիշկները հետաքան:

Մինչ երիտասարդը գնացել էր ոստիկանության կառավարությունից հրաման առնելու, հիվանդի մոտ ներս մտավ մի իտալացի պատանի, որոնց տան մեջ բնակվում էին երկու նղբայրները:

— Մայրս ուղարկել է քեզ բուլիոն,— ասաց պատանին՝ մոտեցնելով հիվանդին մի դավաթ,— խմիր փոքր-ինչ, քանի օր է դու ոչինչ չես կերած:

Իտալացի պատանու մայրը, որ մի երաժշտի կին էր, այդ առաքինին միայն էր, որ խնամք էր տանում պանդուխտ հիվանդի պիտույքներին:

Բայց հիվանդը հրաժարվեցավ խմելուց:

— Շնորհակալ եմ — ասաց, — քո մայրը այնքան բարի է, չէ մոռանում ինձ... նա խմանում է, որ ես ալստեղ մայր չունիմ...

— Դե՛, խմի՛ր մի փոքր, դա ուժ կտա քեզ,— ստիպում էր պատանի իտալացին:

— Ձե՛մ կարող, Բիկո՛, դու ասա՛, ի՞նչ ասացին բժիշկները:

— Նրանք խորհուրդ տվին, որ եղբայրդ քեզ հիվանդանոց տանե:

Սարսափեցավ խեղճ հիվանդը այդ խոսքը լսելով:

— Հիվանդանոցում ավելի շուտ կառողջանաս դու,— քաջալերում էր հիվանդին իտալացի պատանին:

— Ձե՛, Բիկո՛, ես գիտեմ, որ այնտեղից կրկին չսլիտի դառնամ... իմ ընկերներից էլ մինը տարան հիվանդանոց, նա էլ ինձ պես զարիր սղա էր, քանի ամսից հետո նորա խեղճ հայրը եկավ, մեռած որդու մարմինն էլ չդտավ...

— Ինչպե՞ս չդտավ:

— Ասում են՝ այնտեղ կտրատում են մեռելներին և ածում են ո՞վ գիտե՛ ո՞րտեղ...

— Բե՛ վախենում ես, մի՛ գնա:

— Շատ եմ վախենում, Բիկո՛, բայց էլի՛ կգնամ... եղբայրս շատ է մաշվում իմ պատճառով... նա ամբողջ գիշերներ չէ քնում... վախենում եմ, որ նա էլ հիվանդանա...

Դեկտեմբերի տասներեքին պատանին տարվեցավ հիվանդանոց:

Հենց միևնույն ավուր կեսգիշերին հիվանդը՝ սաստիկ լուծողական ընդունելով, ստիպված էր շուտ-շուտ յուր մահճակալից հեռանալ։ Մի կողմից նորա անձնական տկարությունը, մյուս կողմից՝ լուծողականի թուլացուցիչ ազդեցությունը, մինչ այն աստիճան ուժաթափ էին արել նորան, որ խղճալին մի անգամ վերադառնալու միջոցին այլևս չկարողացավ յուր մահճակալին հասնել և վեր ընկավ ճանապարհին։ Երկա՛ր այնպես ընկած էր նա սառն հատակի վերա, եբբ նորա դրացի մի հայ պատանի հիվանդ, տեսնելով նորան, գնաց, վեր բարձրացրուց անխնամ ընկերին, բերեց, պառկեցրուց յուր տեղում։

Մի փոքր ուշի գալով՝ հիվանդը ասաց յուր դրացուն.

— Մի՞թե այստեղ չկան սպասավորներ։

— Կան մի քանի արբեցողներ, գուցե հիմա խմած և քնած լինեն,— պատասխանեց նորան ընկերը։

— Բժիշկներն ասացին եղբորս՝ այստեղ լավ են նայում...

— Ահա՛ այդպես, հիվանդները օգնում են հիվանդներին...

Պատանին լռեց և ոչինչ չխոսեց։

Քանի բույսից հետո պանդուխտ հիվանդի դրությունը ավելի վատ էր։ Նա ձայն տվեց յուր դրացի հիվանդին, որի անունը արդեն սովորած էր.

— Մարտիրո՛ս, ես խիստ վատ եմ զգում ինձ։

— Ի՞նչ անեմ, եղբայր, ես էլ քեզ նման մի հիվանդ եմ,— ասաց մյուսը։

— Գիտեմ... միայն աղաչում եմ քեզ՝ լսի՛ր մի քանի խոսքեր, որ քեզ պիտի ասեմ։

— Դե՛, ասա՛։

— Ես այս քաղաքում դարիբ տղա եմ, ուրիշ աղաական չունիմ, բայց ունիմ մի եղբայր. գիտեմ, նա առավոտյան այստեղ կգա, և ես չեմ կարողանալու նորա հետ խոսել... նա ինձ մեռած կգտնե... դու առա՛ նորան, որ մորս չգրե իմ մահը, նա շատ էր սիրում ինձ, թող լաց չլինի իմ մասին... ասա՛ եղբորս, վարժարանում, դասընկերներին մի՛նի՛ ն... յանի մոտ, ունեմ մի քանի գրքեր՝ մի՛նը ֆրանսերեն, մի՛նը ռուսերեն և մյուսը հայերեն, ասա՛, այդ գրքերը նորան թողնե, որովհետև այդ տղան շատ է պարապել ինձ հետ... ասա՛, մանրուք ծախող խեչոյին պարտա-

կան եւմ քսան կոսկի, որից ես թուղթ էի առել, ասա՛, այն պարտքը վճարե...
Եվ այլ մի քանի այդպիսի խոսքեր ասելուց հետո հիվանդը կատարեց յուր կտակը և հավիտյան փակեց յուր աչքերը...

Ե

Մյուս ամուր առավոտը, մինչ մեռնողի մարմինը կտրատում էին անատոմիական կաբինետում, եղբայրը հիվանդանոց եկավ՝ նորան տեսնելու նա մոտեցավ դռնապանին, հայտնեց հիվանդի անունը, ազգանունը և յուր ցանկությունը, որ կամենում է նորան տեսնել:

— Ներեցե՛ք, պարո՛ն, չէ կարելի, որովհետեւ այսօր թույլ տված չէ հիվանդներին այցելություն անել,— պատասխանեց դռնապանը պաշտոնական ձևով:

— Այդ ի՞նչ պատիժ է,— ասաց երիտասարդը վրդովվելով,— ես չեմ կարող տեսնել հիվանդ եղբորս:

— Այո՛, պարոն, դուր կարող եր տեսնել նորան միայն կյուրակե օրերը,— կրկնեց դռնապանը ավելի սառնությամբ:

— Մինչև կյուրակեն դեռ երեք օր կա, գոնյա՛ տվեք ինձ մի լուր նորա մասին:

Դռնապանը մոտեցավ բժշկի օգնականին, խոսեց նորա հետ և դառնալով հայտնեց երիտասարդին, թե նորա եղբայրը այժմ շատ լավ է:

Մի փոքր մխիթարվելով այդ խոսքերից՝ երիտասարդը դարձավ տուն և մեծ անհամբերությամբ սպասում էր կյուրակե օրվանը:

Եկավ բոթաբեր կյուրակեն:

Թեև մինչև այն օրը երիտասարդը ոչինչ լուր չունեւ եղբոր մասին, այսուամենայնիվ նա խիստ ուրախ էր, որ կարող էր տեսնել նորան: Նա վեր առնելով յուր հետ հիվանդի ընկեր խալաթի Րիկոյին, կառք նըստեց և դիմեց հիվանդանոց, ճանապարհին նորա մտան մի խանութ, գնեցին զանազան շաքարեղեններ, որ տանին հիվանդի համար:

Կես ժամից հետո նորա հասան հիվանդանոցը: Դռնապանը թեև այն օր չարգելեց նոցա մուտքը, այնուամենայնիվ դիմեցին նրան՝ գիտենալու, թե ո՞ր սենյակումն էր գտնվում հիվանդը: Դռնապանը այդ մասին չկարողացավ ոչինչ տեղեկություն տալ նոցա: Նորա դիմեցին

հիվանդանոցի կառավարչին: Նա քրքրելով գրքերը՝ դարձյալ ոչինչ տեղեկություն չկարողացավ տալ:

Երիտասարդը անհամբեր դրության մեջ էր: Կարծես ոչ ոք տեղեկություն չուներ նորա մասին:

— Դուք չգիտե՞ք, թե որ սենյակումն է գտնվում իմ եղբայրը, — հարցրույց նա կառավարչին:

— Միթե հե՞շտ է գիտենալ. այնքան շատ են հիվանդները, — խոսեց կառավարիչը հորանջելով:

Երիտասարդի համբերությունը հատավ:

— Այդ ի՞նչ սարսափելի կառավարություն է... — դռնեց նա:

Կառավարիչը սկսավ տեղեկանալ հիվանդի մասին բժիշկների օգնականներից:

— Ո՞ր հիվանդի մասին եք հարցնում, սլարո՞ն, — խոսեց մի լղար ֆելդշեր:

— Իմ եղբոր՝ Ա... Մ...յանի մասին, — պատասխանեց երիտասարդը զայրացած կերպով:

— Հա՛, Ա... Մ...յանին կամենում եք դուք տեսնել, — կրկնեց ֆելշերը խորհրդական ձայնով: — Գնա՛նք, սլարոն, ձեզ ցույց կտամ նորան:

Երիտասարդը մի փոքր հանգստացավ և ուրախությամբ սկսավ դիմել ֆելշերի ետևից, որ տանում էր նորան մի ստորերկրյա ճանապարհով: Բայց այն խոնավ և սառն գալերեանները, որտեղից հոսվում էր մահաբեր արտաշնչություն, մյուս անգամ դող ձգեցին նորա սրտի մեջ. մինչև ֆելշերը հեռա տարավ նորան մի սենյակ, ուր կարգով դրված էին մի քանի դադաղներ:

Երիտասարդը սարսափեցավ:

— Որոնեցե՛ք, սլարոն, դոցա մեջ կգտնեք ձեր եղբորը, — ասաց նա դժոխային սառնասրտությամբ:

Երիտասարդը գրկեց մի գեղեցիկ դիակ, որ որպես դերանդու բեռնից հեծված մի շուշան՝ ալյանդակված էր խիրուրգի անդուխ դանակից...

— Սպանդանո՛ց է այստեղ և ո՛չ հիվանդանոց... — հառաչեց խըղճալին, և նրա ձայնը կտրվեցավ:

— Փառք տուր աստծուն, սլարո՛ն, — ասաց մահու թագավորության սպասավորը, — թե մի քանի րոպե հետո դայիր, այդ դիակն էլ չէիր գտնելու դու: Բայց ես պահեցի նորան՝ մտածելով, որ դա նշանա-

վոր ոմն պիտի լինի... Իհարկե, պարոն, դուք կշնորհեք ինձ մի բան օղի խմելու...

Նրիտասարդը շէսեց այդ խոսքերը: Նա ուշաթափ ընկած էր եղբոր դիակի վերաւ:

ՄԻ ՕՐԱՎԱՐ ՀՈՂ

Բոլորակ դաշտի մեջ, ուր ցրված էին շատ գյուղորայք, գեղեցիկ կանաչադարդ անտառի միջից հպարտ կերպով վեր էր բարձրացել մի հոյակապ ամրոց, որ յուր մինարեթներով, աշտարակներով և սուր-սուր ժանիքավոր պարիսպներով արտահայտում էր ասպետական փառքը նորա բնակվող իշխանի:

Այդ ամրոցը յուր մարմարյա ջրբուխներով, գույնզգույն, ապակե-դարդ սենյակներով, մշտականաչ տունկերով և ծաղիկներով հովանավորված ճեմելիքներով խիստ պատշաճավոր կերպով հարմարեցրած էր պարսկական գեղասեր ճաշակի շուայլությանը:

Ամրոցը պատկանում էր Բիզա-բեկին:

Ամրոցի մոտ գտնվող գյուղի հայ կանայք և աղջիկները վաղ առա-վոտյան խումբով այնտեղ էին գալիս՝ պարտեզները մաքրելու ավելոջով խոտաբույսերից: Նվ ամրոցի մանկահասակ իշխանը շատ անգամ հանաք-ներ էր անում և զվարճանում էր նոցա հետ:

Մի առավոտ, երբ գործում էին կանայքը, հանկարծ հայտնվեցավ Բիզա-բեկը: Նա պտույտ տալով ճեմելիքներով՝ մոտեցավ այն աշուն, ուր միայնակ աշխատում էր մի մանկահասակ կին:

— Ո՞ւմ կինն ես դու, — հարցրուց բեկը բաղցրությամբ:

— Ձեր ծառայի՝ Մարտիրոսի կինն եմ, — պատասխանեց նա կար-մբերելով:

— Ինչո՞ւ այդպես վատ հագնված ես դու:

— Աղքատի հագուստը այդպես է, տե՛ր իմ:

— Ահա՛ բեկ արծաթ, նոր հագուստներ գնի՛ր քեզ համար, — խո-սեց բեկը՝ առաջարկելով մի բանի ոսկի դրամներ:

Սոնան (այդպես էր կնոջ անունը) շփոթվեցավ:

— Ընդունի՛ր այդ ոսկիները, — կրկնեց բեկը:

— Ի՞նչ պետք է, տե՛ր իմ, ինձ նոր հագուստը, երբ ես ամեն օր մշակության մեջ եմ ապրում, — պատասխանեց Սոնան հրաժարվելով:

— Ես կհրամայեմ՝ քեզ շաշխատացնել մշակության մեջ, և քեզ միջոցներ կտամ ապրելու որպէս մի տիկին:

— Ես չեմ կարող շօգնել իմ տղամարդին:

— Դորանից էլ նույնպէս կազատեմ քեզ:

Կինը ոչինչ չպատասխանեց:

— Չե՞ս քնդունում այդ ոսկիքը:

— Չե՛մ կարող:

— Ինչո՞ւ:

— Այնպէս, չե՛մ կարող...

Սոնան և յուր ամուսին Մարտիրոսը աղքատ գյուղացիք էին: Նոցա բոլոր հարստութիւնը բաղկացած էր մի զույգ այծերից, որոց կաթով ապրում էին նորա, մի ճախարակից, որով Սոնան բամբակի թելեր էր մանում վաճառքի համար, և մի բահից, որ ամեն օր, վաղ առավոտյան, Մարտիրոսը՝ ուսին դրած, գնում էր դեպի գյուղամեջը և այնքան վիզը ծռած կանգնում էր այնտեղ, մինչև նորա դրացիներից մինը՝ մի քանի տպասի վճարելով, վարձում էր նորան և ամբողջ օրը բանեցնում էր յուր մշակության դաշտերում:

Այդպիսի դառն աշխատությամբ դարձյալ գոհ էին նոքա, երբ կարողանում էին յուրյանց խրճիթի մեջ հանգիստ քուն վայելել: Իսկ այդ բախտը խիստ սակավ էր հաջողվում նոցա:

Մի օր Մարտիրոսին յուր մօտ կանչեց գյուղատեր խանի որդին՝ Բիշա-բեկը, որ յուր հօր վախճանից հետո կառավարում էր նորա կալ-վածքները:

Երկյուղից խեղճ գյուղացու շունչը կտրվեցավ մինչև խանի որդու մօտ հասնելը, բայց, տեսնելով նորա ուրախ դեմքը, մի փոքր ոգի ստացավ և մինչև գետին խոնարհվելով՝ երկրպագեց նորան:

— Ի՞նչ գործով պարապում ես դու, Մարտիրո՞ս,— հարցրուց նորանից Բիշա-բեկը:

— Աղքատի պարապմունքը ի՞նչ պետք է լինի, աղա՛, ոտացդ մոխիր դառնա՛մ. օր դադում եմ, օր ուտում եմ,— պատասխանեց գյուղացին կրկին գլուխ տալով:

— Դու ուժեղ և առողջ տղամարդ ես, Մարտիրո՞ս, դու կարող ես ունենալ քո արորը և օրավարը, որ պարապես հողագործությամբ:

Մարտիրոսը՝ չդադարելով գլուխ տալուց, պատասխանեց.

— Ես աղքատ մարդ եմ, աղա՛, քեզ մատաղ դառնամ:

— Հիմար,— հպարտութեամբ գլուղացու խոսքը կտրեց քեկը,— իմ հպատակ հայերից ո՞վ է հարուստ, բայց հստալիս եմ նուցա հող, սերմ և ամեն պարագայք, որք հարկավոր են վարուցանքի, և նոքա դրանով ապրում են:

— Դուք միշտ ողորմած եք դեպի ձեր ծառաները, առե՛ր իմ:

— Ես քեզ նույն հպատակով կանչեցի ինձ մոտ: Սա գիտեմ, որ դու աշխատավոր մարդ ես, չեմ կամենում, որ աղքատ սպրեւ. քնա՛ տանտիրոջ մոտ, ես հրամայում եմ նորան՝ տալ քեզ բոլոր պիտույքները վարուցանքի համար:

— Աստված քեզ երկար կյանք տա, աղա՛, աստված իմ կյանքից կտրե, ձերի վերա ավելացնե, — ասաց գլուղացին և շնորհակալութեամբ հեռացավ:

Գարնան սկիզբն էր:

Մարտիրոսի երգի ձայնը արդեն լսելի էր լինում դաշտից, ուր նա հերկում էր յուր օրավարը:

Քանի շաբաթից հետո նորա ցանքը սկսավ բուսնել, կանաչել և աճել, բայց նորա հետ աննկատելի կերպով աճում և բազմանում էր տոկոսը նորա պարտատմանակի, որ տվել էր նա խանի որդուն:

Անցավ ամառը, եկավ աշունքը: Մարտիրոսը հնձեց յուր արտը, կալը կալեց, և զուտ ցորենի շեղջը կիտած էր նորա կալի մեջ: Նա ուրախութեամբ նայում էր յուր հունձքի պտղաբերութեան վերա, շնորհակալով, որ այդ չէր պատկանում նորան:

Եկավ կալվածատիրոջ գործակալը, ցորենը չափեց, տատանորդը վեր առավ որպէս հողի վարձ, մի մասը վեր առավ դիվանի տուրքի փոխարեն, մի մասը վեր առավ յուրյանց սերմի փոխարեն, մի մասը վեր առավ նորա պարտքի տոկոսի փոխարեն, կալի մեջ մնաց միայն հարկը և այնքան ցորեն, որ չէր բավական խեղճ երկրագործի նույն ձմեռվա պարուտին:

Կոտրած սրտով խեղճ աշխատավորը դարձավ յուր տունը:

— Ի՞նչու ալուպես տխուր ես դու,— հարցրուց նորա կինը:

— Այնպէս, քեփս տեղը չէ... — պատասխանեց Մարտիրոսը:

— Ասա՛, ի՞նչ է պատահել, հիվա՞նդ ես, ինչ է:

— Էհ, էլի, ի՞նչ պետք է լինի, ամբողջ տարին աշխատեցի, մաշվեցա, վերջապես էլի դատարկ մնացի:

Եվ Մարտիրոսը պատմեց յուր կնոջը, թե որպես աշն օր կողոսպտեցին նորան:

— Գոնյա՛ պարտքդ թափեցի՞ր,— հարցրուց կինը:

— Պարտքը մնաց էլի այնպես, որպես կար,— պատասխանեց Մարտիրոսը՝ խորին հոգոց հանելով:

— Հիմա ի՞նչ պետք է անես:

— Տեսնենք, դույցն եկող տարի, աստված հաջողե, կարողանամ աշխատել և տալ:

Անցան մի քանի դարունների, անցան մի քանի աշունքներ:

Գյուղից դուրս, յուր փոքրիկ երեխան կուրծքին սեղմած՝ կանգնած էր Սոնան: Նա, արտասուքը աչքերում, ճանապարհ էր դնում յուր ամուսինը դեպի օտար աշխարհ:

— Կցնամ, Սոնա՛, երկրեերկիր ման կգամ, կմաշվեմ, կտրորվեմ, փող կվստտակեմ և կազատեմ քեզ և իմ երեխան պարտատերից,— ասաց խեղճ գյուղացին և համբուրելով յուր տղի երեսը՝ հեռացավ դեպի պանդխտություն:

Մութ գիշեր էր:

Միայնակ և տխուր յուր խրճիթում նստած էր Սոնան, նա անհամբերությամբ սպասում էր յուր եղբորը՝ Ղազարին, որ ամեն գիշեր գալիս էր այնտեղ քնելու՝ յուր քրոջը միայնակ շթողնելու համար:

— Ա՛խ, ի՞նչ եղավ, չեկավ, նա այսքան չէր ուշանում...— ասաց կինը անհամբերությամբ:

Նույն ժամուն մի քանի սե կետեր, ուրվականների նման, պտավում էին Սոնայի խրճիթի շուրս կողմով:

— Դո՛ւ, Զաբա՛ր,— ասաց նոցանից մեկը հազիվ լսելի ձայնով,— դու հայերեն իմանում ես, մոտեցի՛ր դռանը, թխկացրու և ձևացրու քեզ, որպես թե Ղազարն էս, որին քանի ըտպե առաջ ձորը գցեցինք:

Զաբարը դիմեց դեպի խրճիթը:

— Իսկ դո՛ւք, Ապպա՛ն, Նասի՛ր,— ասաց միևնույն ձայնը,— դռանը հսկեցեք. եթե օքմին գալու լինի, ձեր խենչարներով իսկույն կհանգրտացնեք:

Սոնան լսեց դռան թխկոցը: Նորա ամբողջ մարմնի մեջ դող ընկավ:

— Ո՞ւր է,— ձայն տվեց նա:

— Բա՛ց արա,— լսելի եղավ կարծես թե Ղազարի ձայնը:

Սոնան ուրախությամբ բաց արավ դուռը, բայց սարսափը տիրեց նորան, երբ խրճիթում հայտնվեցավ մի մարդ՝ ոտքից զլուխ փաթաթված սև վերարկուի մեջ: Նա ձգեց յուրյանից վերադիտել, և կինը իսկույն ճանաչեց Բիզա-բեկին:

— Ես հույս ունեմ, որ դու այնքան բարի կլինես, Սոնա՛, որ լավ կհշուրասիրես քո գիշերային այցելուին,— ասաց նա՝ դառնալով դեպի կինը:

Սոնան թեև դողում էր զարհուրանքից, բայց, հավաքելով յուր բոլոր ուժը, պատասխանեց.

— Դուք ի՞նչ գործ ունեք գիշերային այդ ժամուսն միայնակ, անտեր կնոջ խրճիթում:

Երիտասարդը ավելի մոտեցավ նորան:

— Սերը, Սոնա՛, սերը, գիտե՞ս ինչ բան է, սերը բերավ ինձ այս-տեղ:

— Սե՛րը...— կրկնեց կինը պինդ ձայնով,— սերը բերավ քեզ այն կնոջ խրճիթը, որ սաստիկ առում է քեզ:

— Ինձ... դու... ատո՞ւմ ես... ի՞նչ առիթ ունեիր ինձ ատելու:

— Առիթներ չա՛տ... դու խաբեցիր իմ ամուսնուն և ծանր պարտքի տակ գցեցիր նորան, դու ստիպեցիր նորան թող տալ յուր ընտանիքը խղճության մեջ և դեպի օտար աշխարհ գիմել:

— Այդ բոլորը ես արեցի դարձյալ քո սիրո համար... ես արեցի, որ կարողանամ նորան հեռացնել քեզանից...

— Հեռացնել նորա՞ն, որին երբեք ես չեմ կարող մոռանալ:

Երիտասարդը երկար շխոսեց, մոտեցավ, գրկեց յուր զոհին: Բայց կինը սարսափելի արիությանբ խլեց պարսկի խենջարը և խոնջ նորա կուրծքի մեջ: Նա թավալվեցավ դետնի վերա: Իսկ Սոնան, օրորոցից առնելով յուր երեխան, խրճիթի մյուս դռնով դուրս թռավ և արծվի արագությամբ աներևութացավ գիշերային խավարի մեջ:

Նեղ ձորի միջով միայնակ փախչում էր Սոնան դեպի մերձակա գյուղը:

Փոքրիկ տղան, որ սեղմել էր յուր կուրծքին, ցավալի կերպով ճշում էր:

Նա նկատեց մերձակա լեռան կողքին լույսի նշույլներ և սկսեց գիմել դեպի այն կողմը:

— Վերջապես հասա,— ասաց նա մի փոքր ոգևորվելով, մոտեցավ մի խրճիթի դռներ և սկսավ զարկել նորան:

Ճրագը ձեռին դուռը բաց արավ մի ծերունի և, տեսնելով անակընկալ հյուրին, սարսափելով դռեց.

— Վա՛հ, Սոնա, դո՞ւ ես...

— Ես եմ,— պատասխանեց կինը և ներս մտավ:

Ծերունին նորա հայրն էր: Քանի ըստելից հետո ամբողջ գերդաստանը զարթնեցան և շրջապատեցին Սոնային՝ գիտենալու նորա այդպիսի անակնկալ գալստյան պատճառը:

— Արյո՞ւն...— կռնեց ծերունի հայրը զարհուրելով:

— Ես մարդ սպանեցի,— ձայն տվեց Սոնան:

Հանկարծ ներս մտան սպանվածի ծառաները և բռնեցին բոլորին:

— Մենք կորա՞նք...— գռնեցին բոլորը միաձայն...

ՈՒԽՏՅԱԼ ՄԻԱՆՁՆՈՒՂԻ

Ա.

Ջոր քարափի կուրծքին կպած էր մի շինվածք, որ յուր ատամնավոր պարիսպներով և կիսավեր աշտարակներով ավելի նմանություն էր բերում մի հին ամրոցի, որի իշխանը վաղուց ընկել էր յուր փառքից, ուր բաժակները զաղարել էին փրփրելուց, երգերի, նվագների հնչյունները լռել էին, և պարահանդեսների ասպարեզը մնացել էր բուերին և չղջիկներին...

Ավելի ուշադրությամբ նայելիս՝ առաջին տպավորությունները փոքրը առ փոքր անհետանում են: Տեսնվում են խաչազարդ գմբեթներ, լսելի է լինում զանգահարության խուլ, մեղամաղձական ձայնն, որի արձագանքը դողդոջուն հնչյուններով տարածվում է հեռու և հեռու լեռների մեջ...

Այստեղ միանձնուհիների նվիրական մի սրբարան է:

Գիշերային խավարը տիրել էր աշխարհին:

Փոքրիկ խուցի մեջ աղոտ լուսով վառվում էր մի ճրագ, որ դրած էր հասարակ փայտե զրասեղանի վերա: Նորա հանդեպ նստած էր մի

այառաւ կի՛ն՝ քաղից զլուս սև հաղնւլած. դա կուսանոցի մայրապետն էր: Նա կարգում էր նույն ժամուն մի աղոթագիրք:

Գռան ճոռոցը խլեց մայրապետի ուշադրությունն յուր կարգացած գրքից: Հայտնւլեցաւ մի ավելի մանկահասակ կուսան:

— Ի՞նչպէս է զգում յուրյան նորընծա միանձնուհին, — դարձաւ նա դեպի եկվորը:

— Զերմն ավելի սաստկացած է, — պատասխանեց նա, — ամենեին հանգստություն չունի, անդադար կրկնում է միենույն խոսքերը...

Մայրապետն շտապեց դեպի հիվանդի խոցը:

Մահճակալի վերա պառկած էր մի պատանեկուհի, նա տանջւում էր նույն բուպին ջերմախտական ցնորքներով: Մահվան դերձությունը պատել էր նորա քնքուշ դեմքը, և սևորակ աչքերի մեջ, որ երբեմն բաց էր անում, աղտո նշույլներով փայլում էր մարտն կյանքի վերջալույսը:

— Օսեփ ջա՛ն, Օսեփ ջա՛ն, բո հոգուն մատաղ... աղատի՛ր ինձ... տա՛ր, ուր որ ուղում ես... ես կգամ քեզ հետ... — Այդ խոսքերը լսւում էին մերթ քնդ մերթ հիվանդի բերանից:

Մայրապետը նստաւ նորա մահճի մոտ և խորին տխրությամբ լսում էր այդ խոսքերը, խոսքն՝, որք քիտում էին խորտակւած սրտի փլատակներից...

Հայտնւլեցաւ մի կարճահասակ տղամարդ՝ ակնոցներով: Նորա առաջին հոգատարությունից երևում էր, որ բժիշկ էր: Նա հիվանդը քննելուց հետո դարձաւ դեպի մայրապետը, սկսաւ հարցնել նորա նույն ավուր գրությունից:

— Առավոտյան նա բռնորովին ուշի եկաւ, — ասաց մայրապետը, — մեր ամենիս ճանաչում էր և պարզ խոսում էր: Հանկարծ երևակայությունը դարձյալ խառնւել սկսեց, երբ նայեց մեզ վերա: Կարծես, յուրյան շրջապատող առարկայքը սարսափելի տղալորություն են գործում նորա վերա և ծնեցնում են նորա մեջ մի վրդովմունք, որ մեր ամենիս անհասկանալի է...

— Ի՞նչպէս էր նա հիվանդությունից առաջ, — հարցրուց բժիշկը:

— Այն օրից, երբ նորան կուսանոցը բերին, նա միշտ լուռ էր և տխուր: Ժպիտ, ծիծաղ ասած բանները մենք երբեք չէինք նկատում նորա դեմքի վերա: Պատահում էր, որ նա սեղանից հեռանում էր առանց մի պատառ հաց ուտելու, պատահում էր, որ ամբողջ ժամերով նա չէր երևում, մենք նորան գտնում էինք առանձնացած յուր խուցի մեջ. կա՛մ լաց էր լինում, կա՛մ նստած խորին մոռացության ցեղ, տխրում էր և հալումաշ լինում: Պատճառները մեզ հայտնի չէին, ես կարծում էի, թե

խղճի խայթն այդպէս տանջում էր նորան, և զզաացած սրտի ցաւերով մաշվում էր նա...

— Հիվանդի ցաւը բարոյական է,— պատասխանեց բժիշկը կանգնելով,— երևում է, նա ընդդեմ յուր կամքին այստեղ բերված է։ Նորա ծնողները պետք է շուտով հեռացնեն նորան կուսանոցից, եթէ չկամեն մեռցնել յուրյանց աղջիկը։

Բժիշկը մի բանի պատուերներ տալուց հետո հեռացավ։

Բ

Թոմաս Խորենյանն (այդպէս էր բժշկապետի անունը), մի գյուղացի աղքատ մարդու որդի էր, նա յուր տասներկու տարեկան հասակում Բ. քաղաքը բերվեցավ և աղգային դպրոցը հանձնվեցավ որպէս թոշակավոր աշակերտ։ Այնուհետեւ մտնելով տեղային արքունական ուսումնարանն՝ ավարտեց որպէս ամենաընդունակ աշակերտներից մեկը, որի համար տերութեան ծախսով համալսարան ուղարկվեցավ։ Նա դուրս եկավ համալսարանից, ստանալով, որպէս արգասիք յուր հինգ տարւա անխոնջ աշխատութեան. դ ո կ տ ո ռ ի տիտղոսը։ Վերադառնալով հայրենիքը՝ դոկտոր Խորենյանը շմնաց այնտեղ, որովհետեւ հայրենի երկրի անշուք կյանքը նորան ձանձրացնում էր, այլ շուտով Բ... քաղաքը վաղեց երկու նպատակով, մինն՝ յուր համար լավ ասպարեզ տնօրինելու, մյուսը՝ մի հարուստ աղջկա վրա պսակվելու մտքով։ Այդ ցանկութեաններին հասնելու ուղին հարթելու համար ոչինչ չէր արգելում պարոն բժշկապետին յուր ժամանակից մի քանի ժամեր զոհել աղգային դործերին։ Դորանցից մինն էր կուսանոցի մեջ հիվանդների հոգատարութեանը ձրի ընդունելը։ Դեռ նոր եկած լինելով այդ քաղաքն՝ յուր այն գիշերվա հիվանդի ով կամ ում զավակ լինելը բոլորովին անհայտ էր նորան։ Բայց հիվանդի կյանքի և նորա անցյալի մեջ նա թաքնված էր գտնում մի գաղտնիք, որո լուծելը նորան շատ և շատ հետաքրքրում էր։ Այդ խորհրդածութեան մեջ կամենում էր նա կուսանոցի դռանը պատուղ կառքը նստել, երբ մի ձայն կանգնեցրեց նորան.

— Պարոն բժշկապետ, ներեցե՛ք ինձ հարցնել հիվանդ օրիորդի դրութեան մասին, որո մոտ դուք այցելութեան ունեիր։

Կուսանոցի դռանը վառվող ֆանարի լուսով բժշկապետը նշմարեց մի երիտասարդի տիկուր և շնորհալի կերպարանքը։

— Հիվանդի դրութեանը բոլորովին հուսահատական է,— պատաս-

խանեց խորեն յանը՝ դառնալով դեպի անծանոթն,— եթե շուտով պետք եղած հնարները գործ չդրվին, նա կորած է...

Երիտասարդը բարացավ. սարսափի նման մի բան վազեց նորա գունատ դեմքի վերա:

Բժշկապետն իսկույն նկատեց յուր խոսքերի ցավալի տպավորությունն անծանոթի վերա և, զզջալով այնպես հանկարծակի նորան վեր-գովելու համար, հարցրուց.

— Դուք երևի հիվանդի ազգականն եք:

— Ո՛չ, ես նորա ծանոթն եմ միայն...— պատասխանեց երիտասարդը ախրությամբ:

— Ուրեմն ե՛՛ ծանոթ կլինեք նորա կյանքի և անցյալի հետ:

— Բոլորովին...

— Ուրեմն, ներեցեք ինձ հարցնել ձեզանից մի բանի բան՝ հիվանդի մասին, որոնք իբրև բժիշկ պետք է ինձ գիտենալ:

— Ես բոլորովին պատրաստ եմ լցուցանել ձեր հարցասիրությունն, եթե այդ օգուտ կբերե նորան:

Բժշկապետը սեղմեց երիտասարդի ձեռքն ի նշան յուր շնորհակալության և խնդրեց նստել կառքը՝ ասելով.

— Գնա՛նք ինձ մոտ, ես այստեղ մոտիկ եմ կենում:

Նոքա նստեցին: Կառքի մեջ անդադար հարցնում էր երիտասարդը:

— Ուրեմն ո՛չ մի հույս չկա՞...

— Կյանքը մի մաղաչաւի պատճառով կարող է վերադարձնել յուր զորությունը,— ասում էր բժշկապետը՝ տեսնելով որ երիտասարդը շատ անհանգիստ է:

Քանի բույսից հետո կառքը կանգնեցավ մի փոքրիկ ստան հանդեպ, շուտով նոքա մտան մի հասարակ կերպով կահյալ սենյակ:

— Ո՞ւմ հետ պատիւ ունեւ ես,— եղավ բժշկապետի առաջին հարց-մունքը:

— Ես կոչվում եմ Հովսեփ Սրեպյան,— պատասխանեց երիտասարդը,— մնացածը դուք ինքներդ կգիտենաք:

Նոքա նստեցին միմյանց շատ մոտ՝ կիսաթախտի վերա:

Բժշկապետը մանրամասնաբար պատմեց, թե որպես նա գտել էր հիվանդին, նկարագրեց նորա դրությունը, հայտնեց այն խոսքերն, որ լսել էր մայրապետից, և վերջացրեց յուր խոսքը նորանով, թե օրիոգի հիվանդության պատճառը նա գտնում էր մի բարոյական հարվածի մեջ:

Բոլոր այդ խոսքերը լսելու միջոցին երիտասարդի դեմքի արտահայտությունները բացատրում էին խորին ցավակցական համազգացություն։ Նորա աչքերի մեջ նկարված էր հուսահատության դառն կսկիծը։

— Այժմ, պարո՛ն Արեսյան,— ավելացրեց բժշկապետը,— պատմեցե՛ք, ինչ որ գիտեք, պատմեցե՛ք, որպես ձեր խոստովանահորը, ի նկատի ունենալով, որ դուք ինձ տված տեղեկություններով կնպաստեք հիվանդի առողջությանը։

Երիտասարդը մի քանի բառեր փոխելով զրույցի մեջ մնաց, Առաջին անգամն էր, որ նա ստիպված էր դուրս թափել այն ցավալի ծանրությունները, որք ամբարված էին նորա սրտի մեջ...

— Մի՛ խռովվեք, պատմեցե՛ք, խնդրեմ,— ասում էր բժշկապետը։

Գ

Երիտասարդ Արեսյանն այդպես սկսեց յուր պատմությունը.

— Հառաջ քան խոսել օրիորդի մասին, ես հարկավոր եմ համարում ծանոթացնել ձեզ, պարոն բժշկապետ, նորա ծնողների հետ, որտեղից դուք կարող եք ճշտությամբ եզրակացնել այն դժբախտության պատճառն, որո մեջ այժմ գտնվում է հիվանդը։ Նորա հայրը ոստիկանության մի հասարակ ծառայող էր։ Քաղաքի մի աղքատ և խավար մասումը նա կատարում էր թաղապետի պաշտոնը։ Այդ այն ժամանակն էր, երբ ոստիկանությունն յուր անկարգ կազմակերպության մեջն էր։ Օրիորդի հայրն՝ այդ խորամանկ ոստիկանը, հավատարմապես յուր պաշտոնին՝ ամբողջ տասնյակ տարիներով ծծեց խեղճ բնակիչների արյունը և քամեց նոցա զրպանի հյուսթը։ Որտեղ գողություն էր լինում՝ նորա մատը խառն էր. որտեղ խռովություն էր պատահում՝ նա էր խմորը. որտեղ կանայք էին անպատվում՝ նա ընկեր էր սրիկաների հետ. մի խոսքով՝ ամեն շարագործությանց մեջ նա ներկա էր։ Մինչև այդ բոլորը հայտնվեցան, մինչև հաղթահարված որբերի և այրիների աղաղակն և բողբոջ ուշադրության հասավ, այդ պարոնն, որպես ռամկորեն ասում են. «Յուր բեռը բեռնեց»։ Թեև նա այնուհետև զրկվեցավ յուր պաշտոնից, բայց հորը չէր, որովհետև արդեն շատ հաղարներով նորա ոսկիքը՝ խեղճերի արյան և քրտինքի արդյունքը, զանազան սեղանատներում առատ տոկոսիք էին բերում։

Ոստիկանի պաշտոնական համազգեստը փոխելով պատվավոր քաղաքացու հագուստով՝ նա մտավ մեծամեծ կապալների մեջ, սկսեց այնուհետև խաղ առնել հարյուր հազարների հետ... և շուտով տե՛ր դար-

ծառի քաղաքին նշանավոր մասներում հռչակապատերի, լծեց փառավոր կառք և սկսավ վայելել յուր բախտը...

Նորա կիներ համարյա մի ձու էր յուր ամուսնու հետ կես-կիսած, նախախնամությունն, անգիտելի է, թե ինչ նպատակով շատ անգամ այդպիսի երկու համամիտ և համակամ բնավորությունները լծորդում է միմյանց հետ: Նա այն ազդեցությունն ունեցող կնիկներից միին էր, որոնց ներդրությունը մեծ նշանակություն ունի վանապան մարդերի ճակատագրի վերա: Այդպիսի կանաչը, որք կառավարում են նշանավոր պաշտոնակալներին: ապ. ն. ը, միշտ եղիք են և լինում են մեծամեծ փոփոխությունների պատճառներ և կարծես, հակում են մարդերի բախտավորության և անբախտության վերա: Այդպես էր օրիորդի մայրը: Նա կատարում էր մի երեկի միջոցի դեր ո՛չ միայն հասարակական կյանքում, այլև նշանավոր գերդաստանների ընտանեկան շրջանի մեջ. ում աղջիկը պետք էր մարդու տալ, ո՛ր տղամարդն ամուսին լինելու միտք ուներ, նա խառն էր դոցա պաշտանների մեջ, և այդպիսի դեպքերում այնքան անաս էր նորա հունձքն, որքան թույլ էր տալիս յուր մանգաղը...

Չնայելով այդ բոլոր ասածներին՝ այդ երկու ամուսիններն այն ջերմեհունդ քրիստոնյաներից էին, որք ժողովրդի մեջ ունեն մեծ համարում յուրյանց բարեպաշտության համար: Նորա չէին լուծում ո՛չ միայն շաբաթական պասերն, այլև օրականները, նորա յուրյանց որդիների հիվանդ լինելու ժամանակ «խեղճմին է» ասելով՝ տանում էին մի ուխտատեղի, որ առողջանա. կրտսերական բոլոր տոները կատարում էին սրբությամբ. ամեն կյտրամիկ եկեղեցի էին գնում, որ պատարագ տեսնեն. քահանաներին պատվում էին և նոցա առատ աջակցում: Բայց էին տալիս, մի խոսքով՝ նորա ունեին բարի քրիստոնյայի բոլոր արտաքին հատկությունները... Նոցա այդպիսի մի կրտսերական ջերմեհունդությունը պատկերացավ ավելի մի բարձր և վսեմ զոհաբերություն, այն է, որ նորա յուրյանց զավակը նվիրեցին կուսակրոնության:

Օրիորդ Սոնան (այդպես է այն հիվանդի անունը) դեռ յուր մոր արգանդումն էր, երբ նորա ծնողները ուխտեցին. եթե ծնունդն արու լինի՝ մի վանքում ապա ճգնավոր լինելու համար, իսկ եթե աղջիկ լինի՝ կուսանոցը նվիրել սուրբ աստվածածինին աղախին դառնալու:

Այդ մեծ զոհաբերությունը մինչ այն աստիճան բարձրացրեց «ուխտյալ միանձնուհու» ծնողաց փառքն, որ ո՛չ մի մարդ առանց պատվելու չէր խոսում նոցա վերա:

Ահա՛ այդպիսի քրիստոնյաներից գոյություն է առել այն օրիորդն, որի արկածը ստիպված էմ պատմել ձեզ, պատվելի բժշկապետ Օրիորդ Սոնան յուր պատանեկությունն անցուցել է ծնողների երկաթի հսկողության ներքո, այլ խոսքով՝ նա յուր մանկությունից պատրաստվել է կույս դառնալու համար։ Ընտանեկան փակ շրջանը միշտ ունեցել է նորա համար խավար բանտի նշանակություն։ Մինչև յուր տասնևչորս տարեկան հասակն ունի չէ ուսել նա, որովհետև ո՛չ վարժատուն ուղարկել են նորան և ո՛չ ունեցել է տնային ուսուցիչ։ Հետո հրավիրվում է նոցա գերդաստանում մի աղքատ ուսանող, որպես վարժապետ։ Թեև չնչին ուժիկով, այսուամենայնիվ, այդ պարոնը հանձն առավ այդ պաշտոնն, այն հույսով, որ մի օր յուր բարերարների՝ օրիորդի ծնողաց շնորհիվ, գոցե, բաց կաներ յուր համար մի ասպարեզ։ Այդ հույսով փակ հրապուրել էին նորան... Թեև այդ ակնկալությունը չիրագործվեցավ, բայց վարժապետը դարձյալ գոհ էր յուր պաշտոնից, գտնելով մի աշակերտուհի, որ յուր ընդունակության հետ ուներ անմասն գեղեցկություն և հրեշտակային քնալորություն։

Վարժապետը դրսեցի էր այն քաղաքում և բնակվում էր մոցա տան մեջ։ Դասերը շարունակվում էին խիստ եռանդով։ Փոքր ժամանակում երեկցավ նշանավոր հառաջադիմություն օրիորդի մեջ։ Վարժապետը բնադետ էր։ Նա աշխատում էր դարգացնել յուր աշակերտուհու միտքը՝ դրական գիտությունների ընդհանուր տարերքին ծանոթացնելով։ Մայրենի լեզվի սերն այնքան շուտ դարթեցրեց նորա մեջ, մինչ օրիորդն ո՛չ միայն գեղեցիկ հայերեն էր խոսում, այլ բավականին մշակված լեզվով կարողանում էր գրել և թարգմանել։

Մի փակ, ընտանեկան շրջանում վայրենացած աղջիկ, ոչպէս էր օրիորդ Սոնան, դառնում է ազատամիտ և համարձակ։ Չնայելով այդ նշանավոր փոփոխությանը՝ նորա ծնողները դարձյալ վարվում էին նորա հետ, որպես մի կույսի հետ։ Օրինակի համար՝ նորան արգելում էին առանց մորը տանից դուրս գալ, մի տեղ հյուր զնալ կամ հրապարակական զրոսարանները հաճախել, արգելում էին յուրյանց մոտ եկած հյուրերի հետ տեսնվել, մանավանդ, երբ որ նոքա երիտասարդներ էին։ Այդ խստությունները մինչև այն աստիճան վշտացնում էին օրիորդի անձնիշխանությունն, որ նա երբեք ուրախ չէր լինում։ Նա յուր հայրենական օջախի մեջ զգում էր իրան կալանավորված, այդ պատճառով նա միշտ լուռ էր և տխուր։ Երբեմն նորա սևորակ աչքերի արտասուքի մեջ՝ միայն նշմարվում էր մի խորին ատեղություն. դա քողոք էր դեպի ծնողաց ճնշումները...

Վերջին խոսքերը զարթեցրին երիտասարդ Արեսյանի մեջ մի վեր-
դովմունք, որով նա մի քանի րոպե ընդհատեց յուր պատմությունը։
Բժշկապետը նկատեց նրա աչքերում նույնպես արտասուքի կաթիլներ,
լսեց, որ նորա ձայնը զգալի կերպով դողում էր...

— Ծխեցե՛ք, խնդրեմ,— ասաց խորենյանը՝ տալով երիտասարդին
մի սիգար,— գուք, երևի, հոգնեցաք։

Արեսյանը լռությամբ վառեց սիգարը, մի փոքր ծխելուց հետո շա-
րունակեց։

— Տարիքն աննկատելի կերպով անցնում էին։ Օրիորդն օրըստօրե
հասունանում էր... Նորա գեղեցկությունը ստանում էր ավելի և ավելի
սքանչելի կերպարանք...

Տասնեփնն տարեկան էր նա, երբ նորա մայրն ամառանոց գնաց,
յուր հետ տանելով և աղջկան։ Վարժապետին նույնպես հրավիրեցին
այնտեղ։ Օրիորդի հայրն յուր գործերի պատճառով չկարողացավ հեռա-
նալ քաղաքից։

Ամառանոցը գտնվում էր քաղաքից կես օրվա ճանապարհի հեռա-
վորությամբ, սարերի և անտառների մեջ։ Այնտեղ օրիորդի ծնողներն
ունեին սեփական մի ագարակ, ուր շինել էին տված գեղեցիկ տուն։
Նա պատրաստված էր այն բոլոր ճոխություններով, որպես վայել է
բախտավոր հարուստներին։ Շուտով լեռնային օդն, անտառների հովա-
տուն թարմությունը հայտնի փոփոխություն արեւ նոցա կյանքի վերա-
Սոնայի՝ քաղաքումը գտնատված թշերը վառվում էին վառիչ գույնով։
Նորա մոր թառամած գեմը նույնպես ստացավ մի առանձին կենդա-
նություն։ Ամառանոցն ավելի աղատություն տվեց նոցա ընտանեկան
կյանքին։ Վաղորդյան զբոսանքներն անտառներում և սարերի վրա՝ եղավ
անհրաժեշտ, երեկոյան զբոսանքները, պարտեզի մեջ և, երբեմն, հեռու
տեղերում, շատ անգամ տեղում էին մի քանի ժամ։ Այդ արշավանքների
մեջ մայրն երբեք աչքից բաց չէր թողնում յուր աղջկան։

Մի երեկո, երբ արեւը դեռ նոր էր մանում, օրիորդի մայրը հրավիր-
վեցավ յուր ծանոթներից լոտո խաղալու։ Նա կամեցավ Սոնային յուր
հետ տանել։ Բայց օրիորդը հրաժարվեցավ՝ պատճառելով, թե զուլաը
ցավում էր։ Մայրը թողեց նորան տանը, հրամայելով որ քնե հանգըս-
տանալու համար։

Նոցա տան պարտիզումը կար մի հովանոց՝ հյուսած պատուտակ-
ների կենդանի ճյուղերից։ Նա շրջապատված էր հազվագյուտ ծաղիկնե-

րով, և մի քանի սաղարթախիտ ծառեր տարածել էին նորա վերա յուր-
յանց անթափանցիկ ստվերը: Օրիորդն յուր վարժապետի հետ առանձ-
նացան այնտեղ՝ հրամայելով տալ երեկոյան թեյն:

Արևի վերջալույսը ձգել էր հովանոցի մեջ ոսկի ժապավեններով մի
քանի ծիրանի շողբեր, նորա տալիս էին այդ կանաչադարձ առանձնա-
րանին կախարդական բնավորություն: Սոնայի դեմքն ավելի գեղեցիկ
փայլում էր այդ լուսի առջև: Նորա սևուրակ աչքերում նույն թուլին
նկարված էր սրբազան ոգևորություն...

Օրիորդը միշտ աչքերը ցած էր թողնում, երբ վարժապետն ուղ-
ղակի նայում էր նորա երեսին, և ձայնը զգալի կերպով դողում էր խո-
սեղու ժամանակ: Երևում էր, նորա սրտում հուզվում էր ներքին մրրի-
կը...

Շուտով մերկացավ խորհրդական վարագույրը:

Վարժապետը ստացել էր հրավեր, որով առաջարկում էին նորան
մի շահավետ տեղ գավառական մի դպրոցում: Այդ բանն իմացել էր
օրիորդը: Մոր բացակայությունն առիթ տվեց նորան խոսել այդ առար-
կայի մասին, որով նա շատ անհանգիստ էր:

— Ես լսեցի, որ ամառանոցից դառնալուց հետո դուք նպատակ
ունիք հեռանալ մեղանից,— հարցրուց նա:

— Այո՛, — պատասխանեց վարժապետն անվճռական կերպով:

Օրիորդի դեմքի վերա վաղեց անբացատրելի սոսկում:

— Եվ դուք շուտով չպե՞տք է վերադառնաք,— կրկնեց նա:

— Չգիտեմ... կարելի է ամենևին չվերադառնա՞մ,— պատասխանեց
վարժապետը տխրությամբ:

Օրիորդի աչքերը վառվեցան մի անսովոր կրակով:

— Ո՛չ, այդ անկարելի է,— գոչեց նա, — ես չեմ թող տալ ձեզ, որ
հեռանաք:

Այնպիսի մի ազդու կերպով արտասանեց նա այդ խոսքերն, որ լի
էին սրտի բոլոր զգացմունքներով...

— Դուք կզրկեք ինձ հացից, օրի՜որդ,— ասաց վարժապետը թո-
պեական մտաւտանջությունից հետո,— մտածեցե՛ք, որ ես աղքատ եմ
և մինչև այսօր չեմ տնօրինել ինձ որևիցե ասպարեզ:

Օրիորդը մոտ եկավ, բռնեց վարժապետի ձեռքը:

— Ես խնդրո՞ւմ եմ ձեզ, ես աղաչո՞ւմ եմ ձեզ, մի՛ գնացեք,—
ասաց նա, և նույն վայրկենում նորա աչքերից զլորվեցան արտասուքի
խոշոր և խոշոր կաթիլներ...

Տիրեց երկու կողմից ևս լռություն...

Այդ այն խորհրդական ընտանիքից մինն էր, երբ լեզուներն այլևս չեն զորում արտահայտել հոգու զգացմունքներն, այլ սրտերը գաղտնի կերպով հասկանում են միմյանց...

Արևը վաղուց արդեն բաշկ էր յուր վերջին ճառագայթները:

Նորա ամենեւին չէին նկատել, որ հովանոցի մեջ տիրում էր մթին խավար:

Մի էլեկտրական ցնցում սթափեց վարժապետին յուր խորին հոգեղմայլությունից, երբ նա զգաց, որ օրիորդի շրթունքը ջերմ կերպով սեղմվեցան իրանների վերա...

Ե

Բժշկապետն, որ խորին ուշադրութեամբ լսում էր երիտասարդին, ընդհատեց նորա խոսքը ասելով՝

— Ես չեմ սխալվում՝ կարծելով որ հիշյալ վարժապետը դուք լինելու եք, պարո՞ն:

Երիտասարդ Արևսյանն ո՛չինչ չպատասխանեց, բայց նորա լռության մեջ նշմարվում էր այն խոտաուվանությունը, թե բժշկապետի նկատողությունը հեռու չէ ճշմարտությունից:

— Շարունակեցե՛ք, խնդրեմ,— առաջ բժշկապետը՝ շարունակելով ավելի վրդովել նոբան:

Երիտասարդը շարունակեց.

— Երբ ես սթափվեցա, պարոն բժշկապետ, իսկույն զգացի, որ կապված եմ մի աննկատելի շղթայով, դա սխալ անխելի շղթան էր, որո ամեն մի օղակները տաքիններով դարբնվել էին բոցավառված սըրտիս կրակի մեջ... Ես ուրախ էի, ես երջանիկ համարում էի ինձ՝ մտածելով, թե Սոնան տիրում էր ինձ... Դեպի գավառը զնալու դիտավորութեամբ բոլորովին փոխեցի, վճռելով միշտ Սոնայի մոտ մնալ և նորանով բախտավոր լինել...

Բայց դեռ չգիտեի և գուշակել անգամ կարող չէի, թե սատանան ո՛րպիսի որոգայթ լարում էր ինձ համար, որ և եղավ խեղճ Սոնայի դժբախտության պատճառը...

Այստեղ Արևսյանը դարձյալ կանգ առեց, և նորա դեմքը մթնեցավ տխրության ամպով:

— Ա՛խ սեր, ա՛խ սեր, ցնորամիտ սեր... — գոչեց նա, — դու ավելի լի ես հիմարություններով, երբ բոլորքովում ես մի անփորձ սրտի մեջ...

Հովանոցի անցքից հետո,— առաջ տարաւ Արեսյանն,— ես գտնւիւմ էի բոլորովին տենդային դրութեան մեջ։ Քունը բոլորովին անհետացաւ իմ աչքերից, ես ամբողջ օրն անհանգիստ էի։

Տիկինը միշտ սառն էր ինձ հետ։ Նորա լեզուն դադարեց յուր սովորական շատախոսելուց, նա միշտ տխուր էր և լուռ։ Բայց այդ ծածկամիտ լռութեան մեջ թաքնւած էր մի սարսափելի դաղտնիք։

Օրիորդի մայրն այն վտանգավոր կնիկներից մինն էր, որ չէր կարելի չլիսնել նորանից։ Մի քանի դեպքեր նորա պատմութեանից, որք ինձ լաւ հայտնի էին, առիթ էին տալիս մտածել, որ նա պատրաստ էր ամեն շար գործելու մինին, երբ նա չէր հնազանդուի նորա կամքին...

Բայց երիտասարդութունն, անմիջապէս երիտասարդութունը, միշտ հեռու է պահում իրան խոհեմութեանից... Ես չկարողացաւ երկար համբերող լինել։

Օրիորդը շատ սիրում էր ման գալ լուսնյակ գիշերով, մանաւանդ երբ նա շրջում էր անտառի մթութեան մեջ։ Մի գիշեր նա ինձ առաջարկեց կատարել մի այդպիսի զրոսանք՝ հայտնելով, թե շատ տխուր էր և կամենում էր յուր ամբոխամուկը ցրվել։ Ես սիրով հանձն առի, ամենեւին չմտածելով, որ այդ կատարւում էր առանց նորա մոր պիտութեանը։

Գիշերը խաղաղ էր և լոռն։ Լուսինը նաղելով սահում էր պարզ հրկեակամարի վերա և թափում էր յուր արծաթի շողքերը նիրհած անտառների մեջ, ավելի ևս քաղցրացնելու դարեւոր ծառերի հսկայական քունը։

Տքոսանքի ամբողջ ժամանակն օրիորդը քարշ էր ընկած իմ թերթից, նա խոսում էր առանց լռելու, և նորա խոսքերն այնքան տաք և անշշ էին, որպէս հրեշտակի շունչը... Աննկատելի կերպով մէնք բավականին հեռացել էինք տնից, երբ գտնւում էինք անտառի խորքում։ Վերջապէս «հոգնեցաւ» ասաց օրիորդը և նստեց մի կտրած ծառաբունի վրայ։ Ես լուռ նստեցի նորա մօտ։

Լուսնի շողքերը թափանցել էին ծառերի ստվերի միջից, և կաթնագույն լուսով օրիորդի դեմքը նկարւում էր այն սրբազան լռութեան մեջ, որպէս անտառային հավերժահարսի կերպարանքը։

— Ի՞նչ գեղեցիկ է այստեղ, Օսկֆ,— ասաց նա լի բանաստեղծական ոգևորութեամբ,— ի՞նչու չլինել մեզ մի դույզ անտառային եղջերուններից և բնակվել միշտ այդ սարերի, այդ ձորերի և այդ ծառերի լռութեան մեջ... Անասուններն այստեղ ավելի երջանիկ են, քան թե մենք մեր շքեղադարձ գահիճներում... Այստեղ, այս ծառերի սրբազան լռութեան մեջ, մայրերը չեն խանդարում յուրանց ձագերի ո՛չ սերը, ո՛չ

նոցա ծիծաղը և ո՛չ արտասուքը: Այստեղ մի սրբարան է, Օսե՛փ, ուր սերը կարող է ազատ կերպով պաշտօնիլ...

Ես ապշեցա, և, ալիկի պարզ ասած, մինչ այն աստիճան հիմարացա, որ մի բառ անգամ չկարողացա գտնել պատասխանելու իմ սիրոհոն: Միայն գլուխս նորա գիրկը դրած՝ նորա ձեռքերը ստեպ-ստեպ սեղմում էի շրթունքիս վերա:

Աննկատելի կերպով անցել էր գիշերը: Մենք այդ կախարդական մոռացության մեջ անցուցել էինք մի քանի ժամեր, ժամե՛ր, որոց ամեն մի րոպեին այժմ կյանքս կզոհեի...

Հանկարծ թփերի միջից լսելի եղավ խշխշոց. դա նման էր բարակ զգեստի սոսափյունին:

— Այստեղ ի՞նչ եք շինում,— լսելի եղավ մի ձայն:

Դա Սոնայի մոր ձայնն էր... Կայծակի հաբվածքն այնքան սարսափելի չէր կարող լինել, քան թե այդ զարհուրելի ձայնը:

Երևում էր, տիկինն երկար լսում էր մեզ:

Ես բռնորոշ ընկալեցի իմ քրոջ արհեստագործական խոսքերը: Նա ընկալ յուր մոր ոտքերը, և նորա արտասովալի հեղեղների միջից լսելի եղան այդ խոսքերը.

— Մա՛յր իմ, մի՛ բարկացիր, ես սիրում եմ Զեփիրն...

Տիկնոջ դեմքն այնքան ահարկու էր, որպես կատաղած գազանի կերպարանքը: Այսուամենայնիվ, նա զսպեց յուր բարկությունը և հրամայեց մեզ տուն դառնալ:

Արշալույսը դեռ նոր սկսել էր շառագունել: Մենք անցուցել էինք ամբողջ գիշերն անտառում...

Օրիորդը՝ գլուխը բարձր ձգած, սկսեց դիմել զեպի տուն: Ես այլևս չհամարձակվեցա առնել նորա թևը, թեև տեսնում էի, որ նորա մեջ շրջելու ուժ չէր մնացել...

9

Սեպտեմբերի վերջին շաբաթները մոտեցել էին: Յուրտն օրըստօրե դառնում էր զգալի, երկինքը թխպոտում էր, և օրերն անցնում էին մռայլոտ և անձրևաբեր:

Ամառանոցի կյանքը կորցրեց յուր վայելչությունը:

Մենք վերադարձանք քաղաք:

Ես միշտ սպասում էի, որ տիկինը վերջին անցքից հետո ինձանից բացատրություններ կպահանջե, բայց նա միշտ լուռ էր, և այդ խոր-

հըրդալոր լուսնյան մեջ ծածկւած էր մի սարսափելի խորամանկութուն: Հին վարպետուհին արդեն ղինվորւած էր հնարագիտության բոլոր ղենքերով, ղենքերով, որք պետք է խորտակելին և ոչնչացնելին իմ և Սոնայի բախտը...

Տիկինն այնքան համբերող էր, որ ոչինչ չհայտնեց յուր ամուսնուն իմ և Սոնայի սիրահարությանց մասին: Եվ ես ու օրիորդը մեր կողմից այնքան համարձակություն շունեցանք պարզապէս խոստովանելու տիկնոջ ամուսնուն մեր սերը: Ի՞նչ պետք էր արած: Իմ դրությունը հետզհետեւ դառնում էր անտանելի: Այլ տանջանքից ազատվելու հնարը գտա միայն վարժապետությունիցս հրաժարական տալու մեջ: Թեև այդ խիստ ցավալի ներդործություն ունեցաւ Սոնայի վերա, բայց ուրիշ ճար չկար, ես պետք է հեռանայի նորանից, պետք է հեռանայի, գուցե կարողանայի ազատվել նորա մոր որոգայթներեն...

Ես շմուռացա Սոնային և մոռանալ ևս կարող չէի, որովհետեւ նորա սիրտ հետ կասրված էր իմ կենդանությունը: Բայց ցավալին այն էր, որ օրիորդն այնուհետեւ եղաւ ինձ անմատչելի. ես այլևս նորան տեսնել չկարողացա:

Ամբողջ մի քանի շաբաթ ես նորանից տեղեկություն չունեի: Իմ անհանգստությանը չափ չկար: Ամեն օր անցնում էի այն լուսամուտի առջևից, որտեղից օրիորդը սովորաբար դեպի փողոցը նայել կսիրեր, բայց մի անգամ ևս չկարողացա տեսնել նորան:

Իմ մտատանջությունն ավելի սաստկանում էր, ես հավատացրի ինձ, թե անպատճառ հիվանդացած պետք է լինի: Բայց ո՞րքան ուրախացա, երբ մի օր օրիորդի սպասուհին ինձ մոտ եկաւ: Առաջին հարցմունքն, որ արեցի նորանից, էր Սոնայի առողջության մասին: Սպասուհին, փոխանակ պատասխանելու, տվեց ինձ մի նամակ: Դա նորա գրածն էր: Ես երեսայի նման սկսեցի ուրախանալ: Աղախինը զարմանալով նայում էր ինձ վերա:

Անհամբերությամբ աչքերս վաղեցրի նամակի տողերի վերա, հանկարծ սարսափեցա, իմ բոլոր ուրախությունը տրեմության փոխակեցաւ:

Ես ինձ հետ շունեմ այն գուժերը նամակը, պարոն բժշկապետ, բայց մինչև այսօր, գուցե մինչև մահ նորա ամեն մի տողն անգամ ես չեմ մոռանա...

Օրիորդը ցավալի կերպով նկարագրում էր այն դառն կսկիծն, որ պատճառեց նորան իմ բացակայությունն: Ավելացնում էր, որ բացի ինձանից ուրիշ մխիթարություն չունի, խիստ ղղալի խոսքերով արտահայտում էր յուր սերը դեպի ինձ և, վերջ ի վերջո, հայտնում էր, թե նո-

բան ապառնում է մի մոտավոր վտանգ, որ կարող էր մեզ հավիտյան բաժանել միմյանցից...

Նա բռնորոշին մարեցա վերջին տողերը կարգալու միջոցին, իմ թևերը թուլացան, և համակն ընկավ իմ ձեռքից:

Քառորդ ժամից հետո, երբ մի փոքր ուժ ստացա, կրկին վեր առա համակը, կրկին կարգացի, կարծելով, թե իմ աչքերը խաբում էին ինձ: Նվ հիրավի, համակի մեջ թողել էի մի քանի տողեր: Այն տողերի իմաստն ամբողջապես կհաղորդեմ ձեզ, պարոն բժշկապետ. «Ա՛յս գիշեր, ա՛յս գիշեր,— գրում էր նա,— տասներկու ժամին Ն. Կապտան քեզ իմ սենյակում, ե՛կ, ազատի՛ր ինձ, աղախինս կառաջնորդե քեզ, եթե մի փոքր ուշանաս, եթե այս գիշեր չտեսնովինք, ես հավիտյան կորած եմ քեզ համար...»:

Իմ սարսափը մի փոքր մեղմացավ այն հուսով, որ ես կրկին պետք է տեսնեի Սոնային: Նորա սպասուհի աղջկա հետ բոլոր պայմանները կպեցինք, որոշեցինք տեղն, ուր կարող էինք հանդիպել միմյանց: Նա հեռացավ, ես անհամբերությամբ սպասում էի նշանակյալ ժամին:

Է

Տասներկու ժամին քառորդ մնացած՝ աղախինն ինձ սպասում էր իրանց տան անկյունում: Նա գտա նորան բռնորոշին ծաղկալ հագուստով: Դռների բանալիներն յուր 'հետ ունեւր: Նա շատ զգուշությամբ ինձ ներս տարավ: Այդ բնակարանի բոլոր մուտքերն այնքան ծանոթ էին ինձ, մինչ ես խավարի մեջ գնում էի առանց վրիպելու: Վերջապես, Սոնայի քնարանի դռանը հասա: Նա իմ մեջ այնքան ուժ չէի զգում նորան հանդիպելու, երբ երկու քնքուշ թևեր փաթաթվեցան իմ վզով: Գիշերային ոգին ընկավ իմ գիրկն. նա յուր սենյակի դռանը հսկում էր իմ գալըստյանը:

Մենք ներս մտանք: Սոնայի քնարանը լուսավորված էր խիստ ազոտ լուսով:

Իմ լեզուն, պարոն բժշկապետ, չէ գտնում այն կենդանի բառերն, որ կարողանամ նկարագրել այն բախտավոր րոպեն, երբ մյուս անգամ սիրուհիս իմ գրկումը գտա. լաց, արտասուք, համբույր, ծիծաղ, բոլորը մի քանի վայրկյանում միախառնվեցան միմյանց հետ...

Ամբողջ ամիս էր, որ ես չէի տեսել Սոնային, այդ միջոցում այնքան մաշվել էր նա, կարծես դեռ նոր էր բաժանվել հիվանդության մահճից:

— Դու անգութ ես, Օսե՛փ, — ասաց նա, — դու ինձ հավիտյան կկորցնեիր, եթե ես կանչած չլինեիր քեզ:

Այդ խոսքերն արտասանեց նա այնպիսի մի ցավակցությամբ, որ կրակի պես աչրեցին իմ սիրտն: Ես նայեցա նորա վերա, նորա դեմքը գունատ էր որպես մարմարիոն, և արտասուքով լցված աչքերը ներկայացնում էին տխրության ամբողջ մի օվկիանոս...

Ես ոչինչ բառեր չգտա նորան պատասխանելու, միայն ապշած նայում էի նորա վերա և նորա փափուկ ձեռքերը լրջում էի իմ արտասուքով:

— Ժամանակը խիստ թանկ է մեզ, Օսե՛փ, — ընդհատեց օրիորդը մեր մեջ տիրող լռությունն, — ես շատ բաներ ունեմ քեզ պատմելու, խոսենք այժմ մեր վիճակի վերա:

Ես պատրաստվեցա նորան լսել: Մինչև այսօր իմ աչքի առջև է նորա տխրամած և վշտահար դեմքը, թե որպիսի ցավալի կերպով նա պատմում էր բոլոր անցածն ամառանոցից դառնալուց հետո:

— Քո հեռանալուց հետո, — ասաց օրիորդը, — մայրս և հայրս ունեին առանձնակի խոսակցություններ, որք շատ անգամ նոցա մեջ հասնում էին տաք վիճաբանության: Այդ տեեց մի քանի օր: Վերջապես, ես նկատեցի, որ նորա հաշտվեցան: Երևում էր, հաղթանակը մնաց հորըս կողմը, որովհետև նորանից հետո ես գտնում էի նորան սովորականից ավելի ուրախ: Այդ գաղտնիքն ինձ բոլորովին հայտնի եղավ, երբ մի օր հայրս ինձ յուր մոտ կանչեց: Այնտեղ ներկա էր և մայրս: «Սո՛նա, — ասաց նա ինձ խիստ ծանր կերպով, — դու գիտես՝ որքան ես սիրում եմ քեզ, որքան մի հայր կսիրե յուր զավակը: Բայց մենք ունենք և մի ավելի բարձր սեր դեպի աստված, որ քո և մեր ամենի ստեղծողն է: Մեր պարտավորությունների կատարումը դեպի նա, բոլոր մարդկային պարտավորություններից ամենասրբազանն է: Լսի՛ր, Սոնա, այժմ ես ստիպված եմ քեզ հայտնել մի ընտանեկան գաղտնիք, որ մինչև այսօր քեզանից ծածուկ մնացած է: Մայրդ քո ծննդյան ժամանակ ամենախստիկ երկանց մեջ ընկավ: Քաղաքիս բոլոր բժիշկները չէ կարողացան աղատել նորան: Վերջապես նա յուր հույսն աստուծո վրա դրեց և ուստեց նորա առջև, եթե ծնունդն արու կլինի, նա խոստացավ մի վանքում ճգնավորության նվիրել, իսկ եթե աղջիկ կլինի, խոստացավ կուսանոցն ընծայել նորան, որ սուրբ աստվածածինին աղախին դառնա: Այդ ուխտը լսելի եղավ աստուծո աթոռի մոտ, և մայրդ աղատվեցավ: Այժմ, սիրելի Սոնա, կատարե քո որդիական պարտավորությունն և աղատիր մորդ հոգին այդ մեծ և ծանր պատասխանատվությունից»:

— Վերջին խոսքերն,— ասաց օրիորդն,— ինձ վրա այլևս չսեղու ուժ չթողեցին, ես փաթաթվեցա հորս ոտքերով և սկսեցի իմ արտասուքով քրջել նոցա: Երկար նա աշխատում էր հեռացնել և մխիթարել ինձ, բայց հնարք չեղավ: «Ես սիրահարված եմ,— ասացի նորան,— իմ սիրտն ինձ չէ պատկանում, ես սիրում եմ Օսեփին»:

Մայրս,— շարունակեց օրիորդը,— քարե արձանի նման նայում էր այդ տեսարանին, մայրական սերը կարծես բոլորովին մեռած էր նորա սրտի մեջ: Հայրս ամենևին ուշադրություն չդարձրեց իմ արտասուք ու լացին, նորա մեջ ծնողական թե դուր, թե խիղճ՝ բոլորը հանգած էին... Երբ նա տեսավ՝ յուր խրատներով չկարողացավ համոզել ինձ. բացարձակ հրաման արավ. «Քո ժամանակը լրացած է, դու պետք է կուսանոց գնաս»:

Սարսափելով լսում էի ես օրիորդի խոսքերը և երեսկայել չէի կարող մի այդպիսի բարբարոսություն:

— Այժմ ինչ պետք է արած, սիրելի Սոնա',— հարց արի նորանից, երբ նա մի փոքր հանգստացավ յուր խռովությունից, որ պատճառել էր նորան յուր ցավալի պատմությունը:

— Ես չգիտեմ, ես ոչինչ չգիտեմ, Օսեփ, ես բոլորովին շփոթված եմ, ես կմեռնեմ, եթե ինձ կուսանոց տանեն, ազատի՛ր ինձ,— ասում էր նա դառն կերպով լաց լինելով:

Ես էլ չգիտեի, թե ինչ պետք էր անել. գնալ հոր մոտ, հայտնել նորան մեր սերը և աղաչել, որ փոխե մի այդպիսի բարբարոսական վճիռն, անկարելի էր, որովհետև ինձ հայտնի էր նորա խստասրտությունը: Գնալ մոր մոտ և մի կերպով զրավել նորան, որ շահե այդ բանը, դա նույնպես մի հուսալի վախճան չէր խոստանում: Երկար մտառանջությունից հետո ես ասեցի օրիորդին՝

— Ինչ որ առաջարկելու լինեմ, կընդունե՞ս:

— Կընդունեմ, կընդունեմ,— պատասխանեց նա զգալի կերպով,— միայն ինչ որ ասելու ես, շուտ ասա՛, ինչ որ անելու ես, շուտ արա. ինձ ազատի՛ր, եթե ոչ, երկուշաբթի օրն ես կուսանոցում կլինեմ:

Ժամանակը խիստ կարճ էր, քանի օր միայն մնում էր մինչև երկուշաբթին: Ես առաջարկեցի օրիորդին նորա ազատության վերջին և ծայրահեղ հնարը:

— Մենք պետք է փախչենք, Սոնա', ուրիշ ճար չկա,— ասացի նորան:

— Փախչենք,— կրկնեց նա,— ուր որ գնաս, քեզ հետ կգամ, մինչև աշխարհիս ծայրը:

Վերջին խոսքերն այնպիսի մի կրքով արտասանեց նա, որ օրիորդի աչքերում ես նկատեցի վրեժխնդրության բոցեր: Երբեք չէի տեսել ես Սոնային այնպես անձնավստահ և վճռական, որպես այն բուպինո Կանացի տկարությունները, կարծես, կորուսել էին նորա մեջ յուրյանց թուլությունները, և նա ոգևորված էր մի վսեմ քաջասրտությունով՝ փշրելու և ջախջախելու շղթաներն, որք բռնաբարում են ընտանեկան ազատությունը և իրավունքը:

Մեր մեջ ամեն պայման վերջացած էր, մենք որոշեցինք օրը, ժամը, երբ պետք է կատարվեր մեր փախուստը: Լուսաբացին ես հեռացա Սոնայի քնարանից:

Բայց մենք շատ անփորձ էինք, մեղ չհաջողվեցավ այդ բախտը: Միևնույն գիշերը լրտեսեցին մեր բոլոր գաղտնիքը, և Սոնան նշանակյալ օրը կուսանոց տարվեցավ, իսկ մնացյալը ձեռք արդեն հայտնի է, պարոն բժշկապետ...:

Ը

Երիտասարդն ավարտեց յուր պատմությունը: Բժշկապետն, որ ցավակցելով լսում էր նորան, բռնեց Արեսյանի ձեռքը՝ ասելով.

— Շնորհակալ եմ, պարոն, ձեր պատմության համար և շատ ցավում եմ, որ այդպես պատահել է: Ինձ տակավին հասկանալի չէ մի բան, թե ի՞նչ էր գլխավոր շարժառիթն, որ ստիպեց օրիորդի ծնողներին նորան կուսանոցը տալ, արդյոք այն ո՞ւրիտն էր, որ նոքա ուխտել էին սկզբում, թե՞ այլ պատճառ:

— Այո՛, ուխտը: Գիտե՞ք, պարոն բժշկապետ, թե ի՞նչ նշանակություն ունի կրոնական ուխտագրությունն այնպիսի մոլեռանդների համար, որպես էին օրիորդ Սոնայի հայրն ու մայրը: Այժմ ձեզ բավականին հայտնի է նոցա կեղտոտ անցյալն, իսկ նոցա ներկան դարձյալ ազատ չէ նույն կեղտերից: Այսուամենայնիվ, նոքա համարվում են բարեպաշտ քրիստոնյաներ, նոցա պատվում է ամբոխն, որպես բարեխիղճ մարդերին: Նոքա կողոպտում են, նոքա հափշտակում են, նոցա ամեն մի արժաթը լի է հալարավոր խեղճերի արյունով և արտասուքով, բայց դոքա չեն երևում, այդպիսի շարագործությունները ծածկվում են բարեպաշտական կեղծ քողով: Նոքա խլում են աղքատի վերջին կոպեկը և այդ փողով մոմեր են վառում սուրբ պատկերների առջև: Նոքա հափշտակում են որբերի պատառ հացը և կերակրում են քահանաներին: Նոքա սուտ երգումներ են անում, շողորրոթում են, բամբասում են, հայհույում են, անեծքներ են թափում և նույն շրթունքներով աղոթում

են աստուծո առջև, առանց զգալու յուրյանց սրտում խղճի խայթը: Ի՞նչու: Որովհետև թե՛ առաջինն և թե՛ վերջինն՝ երկուսն էլ նոցա համար սովորական բաներ են, կարծես թե միներ մյուսին չէր արդելում:

— Բայց մի՞թե նորա կարող էին այնպես անխիղճ լինել դեպի յուրյանց աղջիկը, գազաններն անգամ սիրում են յուրյանց ձագերին,— կըտրեց բժշկապետն Արեսյանի խոսքը:

— Նախ, որ հայ ընտանիքներում աղջիկը սեփական կամք, զգացմունք չունի, նորա բոլոր գոյությունը պատկանում է ծնողներին, մանավանդ մի այգալիսի դեպքում, ուր հարցը բոլորովին կրոնական է: Կուսանոցը նվիրել յուր դուստրը, նորա կամքին ընդդեմ, միևնույն է, որպես նորա յուրյանց անասուններից միներ նվիրում են այս կամ այն ուխտատեղին դոհվելու համար: Անասունի ողորմելի բառաչմունքն ոչինչ արգելք չէ կարող դնել նորա տիրոջ քարեպաշտական նպատակին, մանավանդ, երբ մի այգալիսի վարմունքը շահում էր ամբոխի համակրությունը:

— Այժմ բոլորը հասկացա,— պատասխանեց բժշկապետը՝ զարմանքով գլուխը շարժելով,— սարսափելի՛ մի զո՛հ, որ անագորոշն հայրն նվիրում է յուր անահավատությունը...

— Դուք բոլորը հասկացաք, պարոն բժշկապե՛տ,— կրկնեց Արեսյանը,— բայց ես աշխարհի բոլոր անբախտներից թշվառագույնը կլինեմ, եթե օրիորդը չսպրև:

— Այժմ պետք է մտածել նորա համար,— խոսեց բժշկապետը՝ կանգնելով և նայեց ժամացույցին, ասելով.— դեռ տասներկուսը չկա, դուք կարո՞ղ եք ինձ առաջնորդել մինչև հիվանդի հոշ տունը,— դարձավ նա դեպի Արեսյանը:

— Մեծ ուրախությամբ,— պատասխանեց երիտասարդը:

— Ուրեմն՝ գնանք:

— Քառորդ ժամից հետո կառքը կանգնեց մի հոյակապ տան հանդեպ: Բժշկապետը թողեց երիտասարդին կառքի մեջ, ինքը վայր իջավ և սկսավ քաշել դռան դանդակը: Քանի ըտպելից հետո բժշկապետը ներս ընդունվեցավ: Շքեղազարդ դահլիճներից անցավ նա մինչև տանտիրոջ առանձնասենյակը: Նա նստած նույն ժամուն՝ քրքրում էր յուր հաշվադրերը: Տեսնելով յուր հյուրը՝ նորա վայրենի դեմքն ընդունեց մի կեղծյալ ժպիտ, և խիստ քաղաքավարի կերպով խնդրեց նստել:

Մի քանի գծերով կարելի է այգալես նկարել այդ գազանի պատկերը. նա մի հաստ մսեղեն կոթողի նման մարդ էր: Խնամքով ածիլած ուռած թշերը խոշոր ծալքերով միախառնվել էին դուրս ցցված ծնոտի

հետո Մեծ բիթն, որպէս սովորաբար լինում են հայերի քթերն, յուր պատմավոր տեղն էր բռնել, իջանելով մինչև նորա ալիսառն բեղերն, որք ծածկել էին նորա գորշ կապտագույն շրթունքը։ Սև աչքերի մեջ վառւում էր վայրենի կրակ։ Առհասարակ, նորա բոլոր կերպարանքը ներկված էր թուխ դեղնագույն րանգով, որ տալիս էր նորա դեմքին ավելի սարսափելի բնավորութուն։ Նենդավորության կնիքը դրած էր նորա ճակատի վերա։

Բժշկապետն առանց սարսելու հայտնեց յուր ով լինելն, ասաց, թե որպէս նա գտնվել էր կուսանոցում և ինչ դրության մեջ գտնվել էր նորա աղջկան, մանրամասնաբար պատմեց բոլոր յուր լսածներն Արևսյան երիտասարդից։

Հիվանդի հայրն այդ բոլորը լսում էր անհնարին սառնասրտությամբ յուր ձեռքերը տրորելով։ Միայն երբեմն նորա վայրենի դեմքի վրա երևում էին անախորժ ցնցումներ, որք արտահայտում էին ներքին պատերազմը...

Բժշկապետն յուր պատմութիւնը վերջացրեց այդ խոսքերով։

— Ես, իբրև բժիշկ, սուրբ պարտավորութիւն եմ համարում հայտնել ձեզ, պատվելի պարոն, որ դուք առանց ժամանակ կորցնելու պետք է հանեք ձեր աղջիկը կուսանոցից և անհապաղ ձեր տուն բերեք, ուր հույս ունեմ, որ կառողջանա նա, այնուհետև նորան յուր սիրած տղամարդուն տաք։

Մի քանի րոպե հիվանդի հայրը մնաց անորոշ դրության մեջ։ Բժշկապետը բոլորովին զարմացած էր նորա քարասրտության վրա։ Ո՛չ մի կաթիլ արտասուք չերևաց նորա աչքերում, ո՛չ մի ցավակցության նշույլ չերևաց նորա սառը դեմքի վրա, չնայելով որ բժշկապետը խիստ կարեկցական ձևով նկարագրեց նորա դստեր դրութիւնը։

— Այդ անկարելի է,— վերջապէս ասաց նա ողորմելի ձայնով։— Նախախնամութեան կտմբին ընդդիմանալ ո՞վ կարող է։ Եթե աստված վճռել է իմ աղջկան մեռնել, ո՞վ կարող է արգելք դնել օրհասին, եթե նորա օրը հասած չէ, նա առանց մեր հոգատարության ևս կապրէ։

Զարմանալի բան է, որ այդպիսի դազաններն, որք յուրյանց կյանքում երբեք չեն մտածել աստուծո և երկնքի վերա, հանկարծ դառնում են ֆատալիստներ։ Հիվանդի հայրն այնպիսի մի ջերմեռանդությամբ արտասանեց յուր խոսքերն, որ ստիպեց նորան մի քանի անգամ խաչակները յուր երեսն։ Այդ բռնակալների հատկանիշն է՝ յուրյանց բարբարոսութիւնները ծածկել կրոնական բողոք և խղճի խայթերը հանգըստացնել նախասահմանության տնօրէնությամբ...

Այդպիսի տիպերն, որոց թիւը, դժբախտաբար, մեզանում խիստ շատ է, վաղուց ծանոթ էին բժշկապետին, և նա շկարողանալով այլևս յուր համբերութիւնը զսպել, ասաց նորան.

— Դուք, ուրեմն, կամենում եք սպանել ձեր աղջիկը:

— Նորա կյանք և մահն աստուծո ձեռքումն է,— պատասխանեց նա ավելի սառնութեամբ:

— Գա'ղան,— գոչեց բժշկապետը կանգնելով,— քեզանում մեռած են որպէս մարդկային գութը, նույնպէս հայրական սերը: Բայց ես, իբրև բժիշկ, ամենայն իրավունք ունեմ նորան դուրս հանել յուր սպանդանոցից:

Բժշկապետը հեռացավ: Հիվանդի հայրն յուր հոգու բոլորովին անվերջով տրամադրութեամբ շարունակեց քրքրել յուր հաշիւագրքերը...

Թ

Երբ բժշկապետը դուրս եկավ, Արեսյանն անհամբերութեամբ հարցրուց.

— Արդյոք հաջողիցա՞ւ...— բայց նկատելով խորեկյանի վրդովված դրութիւնը՝ էլ չսպասեց պատասխանի: Բժշկապետը հրամայեց քշել կառքը:

Քառորդ ժամից հետո նորա հասան կուսանոցի դռանն, առանց սպասելու ներս մտան և իսկույն զնացին հիվանդի խուցը: Խիստ աղոտ ճրագով լուսավորված էր այն սենյակը, մի պառավ միանձնուհի նիրհում էր հիվանդի մահճակալի մոտ:

Բժշկապետը մոտեցավ օրիորդին, տաքութիւնն անցել էր արդեն: Նա դրած էր յուր մահճի մեջ, որպէս սառն մարմարին: Շնչառութիւնը թույլ կերպով բարձրացնում էր նորա մաշված կուրծքը:

Երիտասարդ Արեսյանը՝ տեսնելով թառամած և դալկացած գեղեցկութիւնը, սոսկաց, նորա աչքերի առջև սևացավ, ոտքերը դողացին.

— Աստված իմ,— գոչեց նա, հաղիվհաղ յուր թուլացած գլուխը վեր թողեց սիրուհու կուրծքի վերա:

Երկար այնպէս գրկած ունեի նորան: Բժշկապետն աշխատում էր արդելիկ երիտասարդին, որ նա չլիքովի հիվանդի հանգստութիւնը, բայց ամենեւին շկարողացավ բաժանել նոցա:

Հիվանդը բաց արավ նվաղած աչքերը և ճանաչեց նորան:

— Ա՛խ, Օսեփ ջա՛ն,— գոչեց նա, և նորա տկարացած թևքերը կարծես նորից դորութիւն ստացան և փաթաթվեցան երիտասարդի վզով:

Երկար օրիորդը ճնշած ունեւոր նորա գլուխն յուր կուրծքի վերայ Կրկին խառնվեցան նորա երեւակայությունը:

— Ա՛խ, Օսե՛լի ջան,— կրկնեց նա,— աղատիր ինձ, տա՛ր ինձ...— ասում էր նա յուր տենդային ջերմության մեջ:

Կրկին տիրեց լռությունը: Մարած ճրագի վերջին պլպլոցը հանգալ...

Բժշկապետը շոշափեց հիվանդի երակը և ասաց սարսափելով.

— Ամեն ինչ վերջացած է...

Նա հեռացրուց անբախտ երիտասարդին անշնչացած դիակից:

Հետո առեց Արեսյանին յուր կառքի մեջ: Կառքը սլացալ, երիտասարդը կրկնում էր անդադար.

— Սոնա՛ ջան, Սոնա ջա՛ն, փախչենք, գնանք, ես կաղատեմ քեզ... Խղճալին ցնորքների մեջ էր:

ՏՆԱՅԻՆ ՓԵՍԱ.

Ա.

Գարնան թարմ և փափուկ երեկոներից մինն էր: Արևի վերջին ճառագայթները դեռ ոսկեղօծում էին Կաղբեկի ձյունապատ գագաթը: Ժամատներից լսելի էին լինում մեղմ բարեպաշտական հնչումները զանգահարության: Հավաքարի պառավ կնանիքը՝ ծածկված իրանց սպիտակ շարսավներով, շտապում էին աղոթելու:

Նույն ժամուն Դուրկալենց Շուշանը՝ թերեք ծալած, կաբայի փեշքերը գոտկումը խրած, լվացքի լազանը ձեռին, դուրս եկալ յուր փոքրիկ տնակի դռանը և նայելով յուր շորս կողմն, երբ տեսալ՝ անցնող շկա, շուտ տվալ լազանն յուր դռան առջև, և սասնախառն ջուրը սպիտակ պղպաղակներով անհետացալ փոշիներով պատած դռանի մեջ:

Փողոցի մյուս ծայրից երևեցալ պառավ Մաքթաղը՝ ձեռին բռնած մի քանի հատ մոմ: Նա յուր հետ բերում էր յուր ջուխտակ թոռնիկներն, որոց ամեն մինը նույնպես բռնած ունեին մի-մի հատ փոքրիկ մոմեր:

— Ո՛ւր ես էգինց շտապով գնում, Մաքթաղ ջա՛ն,— հարցրուց նորանից Շուշանը, լազանը դնելով գետին:

— Փեթխահնն իմ գնում, Շուշան ջա՛ն, օղորմած կենա, գնում իմ համբուրելու,— պատասխանեց Մաքթաղը ջերմեռանդությամբ:

— Էրնե՛կ քիղ, Մաքթա՛ղ, վուր վուխտ ունիս համբուրելու, ևս կի՛ մեր սուրբ Մինասն էլ չիմ կանացի գնա:

Վերջին խոսքը շոուր եկավ Մաքթաղին, և նա վարմանալով հարց-րուց:

— Ինչի՞, բա՛: Գանա կիրականամուտ գիշերին էլ յի՞տ կու նընգնին ծամիցը:

— Է՞հ, ինչ անիմ, Մաքթաղ ջա՛ն, խղճութիւնը դժա՛ր բան է,— հոգոց հանելով պատասխանեց Շուշանը:— Էսօր առուտեմեն կցած մատնիրս տրորվեցա՛ն շատ լվացք անելիմեն: Իմ նատոն էլ ջիւր չի պոծի ութո բսիլը:

Լսելով նատոյի անունը՝ մի նոր միտք ծագեց Մաքթաղի գլխում: Նա փոխեց յուր խոսքը:

— Լա՛վ արիր, վուր միտս բերիր, աւա՛, թե քու ապուռը կու սի-րիս, ո՞վ է էն ջհէլ տղեն, վուր շուտ-շուտ ձիր տունն է գալիս:

Շուշանը փոքր-ինչ շփոթվեցավ:

— Ղարիբ օքմին է, Մաքթաղ ջա՛ն, էնպէս գալիս է, էլի՛. խան լվացք է բերում, խան կարկատան է բերում, շատ դամ էլ գալիս է էն-պէս խոսելու:

— Ո՞վ է, վո՞ւրտղանցի է:

— Ղարաբաղցի է, Մաքթաղ ջա՛ն, մինծ մարթու վուրթի է կի՛: Ին-քըն ասում է, վուր հերն էնդի մելիք է. շատ փուղ բենի, ասում է. բաղ, բաղչա, մուլքեր ունի, կոսե:

Այդ խոսքերը շարժեցին Մաքթաղի վարմացքը:

— Լա՛վ,— ասաց նա,— թե վուր էղենց մարթու վուրթի է, բաս ին-չի՞ է մեր քաղըումը պարապ թրե գալիս:

— Չի՛մ իմանում, Մաքթաղ ջա՛ն, իրան վուր հարցնում իս, ասում է միթոմ հորմեն խռովիլ է ու միր քաղաքն է էկի: Հերը կի՛ հենց մի գլուխ գրում է՝ վուրթի ջան, հերի՛ք մնաս ղարիբ երկրումը, թո՛ղ, արի՛, տուն ու տեղիդ տիրութիւն արա՛. ամա ինքն կի՛ չէ գնում:

— Բաս էստեղ ի՞նչ պիտի շինի:

— Ասում է՝ մաղադիւս պիտիմ բաց անի, վուր լավ-լավ ապրանք-նիր ծախեմ:

— Իժում փող ունե՞:

— Հիմի շունե, ամա, ասում է, էնքան կու մնամ, ինչկլի հերս մեռ-նի, իժում կեհամ, նրա մուլքերը կու ծախիմ, փող կու շինիմ:

Մաքթաղի խոժոռ գեմբի ծալքերը շարժեցան մի հեղեղական ծի-քով:

— Էդ լա՛վ բան է, Շուշան ջա՛ն, բայց դու աղոթք արա, վուր շուտ մեռնի:

— Վո՞ւնց թե աղոթք անիմ,— շփոթվելով հարցրուց Շուշանը:

— Էլ ի՛նչ ասիլ կուզե, պիտի աստծուն աղաչանք անիս, վուր մուրազիդ շուտ հասնիս...

Շուշանը ձեացրուց դժգոհության նշաններ:

— Ի՞նչ մուրազ, ինչե՞ր ես խոսում, Մաքթա՛ղ,— խոսեց նա երեսը շուտ տալով:

— Գնա չիմ գիտի, վուր ուզում իս նատոյիդ էն տղին տա, վուր տաճու-փեսա՛՛ շինիս:

— Ձե՛ր, խաչը գիտենա:

Մաքթաղը շարունակեց յուր ճանապարհը՝ ասելով.

— Ինձ Ձիկոյինց Մաքթաղ կոսին, Մաքթա՛ղ, չի՞ս գիտի, վուր ծտերն ինձ համա խաբար ին բերում:

Շուշանը ոչինչ չպատասխանեց, մտավ տոճուր:

Բ

Մի նեղ բակ՝ երկու փոքրիկ սենյակներով, շրջապատված տախտակամածով, ներկայացնում էր այն տնակն, ուր ներս մտավ Շուշանը: Այդ բնակարանը նորան չէր պատկանում, այլ վարձած էր խիստ թեթև ամսականով:

Բակի մի անկյունում, ուրազը ձեռին, գործում էր մի հյուսն: Նա կա՛մ սաշում էր, կա՛մ մեխում էր և հարմարեցնում էր տախտակները: Նայելով նորա ձյունի պես սպիտակ մազերին՝ նորան կարելի էր համարել վաթսուն տարեկան ակոբ, բայց մարմնով նա տակավին առողջ էր, Ժիր և գործունյա: Նորա երեսի խոշոր գծագրությունն, յուր տխուր արտահայտություններով՝ բոլորովին համապատասխանում էր յուր կոշտ արհեստին: Նա դադաղ շինող էր:

Ուստա Գրիգորն (այդպես էր նորա անունը) Շուշանի ամուսինն էր: Նորա մոտ անհամբեր դեմքով կանգնած էր մի մշեցի համալ՝ հրակայական հասակով, և շտապեցնում էր նորան շուտ վերջացնել դադաղը:

— Հավա՛ր, բաբո՛ւ, թեղ արա՛, խըլսուն է, տասը քափեկս կկորի,— անդադար կրկնում էր մշեցին յուր հայրենական բարբառով:

— Հե՛յ, Թոմաս աղա, դու շմեռնեիր, մշեցին չէր կարող տանել

¹ Տաճու-փեսա նշանակում է «տնային փեսա» այդպես կոչվում են այն փեսաները, որոնք պսակվելուց հետո ապրում են յուրյանց աներոջ տան մեջ:

քո տասը կոսկիլը...— բացականչեց հյուանը՝ շարունակելով յուր գործը:

— Աստված ողորմի անոր խոգուն,— ասաց համալը:

— Ասածու ողորմությունը թո՛ղ նապաստակի նման նրա գերեզմանի վրիցը թռչի,— կտրեց մշեցու խոսքն ուստա Գրիգորը:

— Ի՞նչու, աղևկ մարդ մը չէ՞ր Թոմաս աղան:

— Կալ էր նրանով, որ շուտ մեռալ: Աղվեսն էն ժամանակն է պետք գալիս, երբ որ սատկում է:

— Թոմաս աղան ասա՞նկ մարդ էր,— հարցրուց մշեցին:

— Հա՛: Այս շաբաթ մի քանի այգայիսիների համար դադաղ շինելու բախտն ունեցա, մինն հեղեղեցվո գանձապետ էր, մէկն՝ հացի փող-բաղիկ, բայց մշուսը՝ վաշխառու: Ա՛խ, որքա՛ն ուրախ բանում է իմ ուրազն, երբ որ այգայիսիների համար դադաղ է շինում:

— Երբ մեռնողն աղև՞կ մարդ է:

— Այն ժամանակ ես ուրախ չեմ, ինչպես քանի օր առաջ շինեցի մի դադաղ վարժատան աշակերտի համար:

Մերունի հյուանի ուշադրությունը գրավեց տխուր երգի ձայնն, որ լսելի էր լինում փոքրիկ սենյակից.

Ես սրտումս դարդ ունեմ,
Փշով պատած վարդ ունեմ.
Մերի՛կ, մերի՛կ, քոռանաս,
Ես ասելի մարդ ունեմ:

Այդ նորա դստեր՝ Նատոյի ձայնն էր, որ նույն ժամուս... չէր քաշում և երգում էր:

— Նատո՛, Նատո՛,— ձայն տվեց ծերունին:

— Ի՞նչ է, հայրիկ,— լսելի եղավ մի քնքուշ ձայն:

— Ե՛կ էստեղ:

— Էս նիմուտին, հայրի՛կ, մի շաբիկ է մնացել ութոյնը:

Շուտով հայտնվեցավ սենյակի դռանը մի բարձրահասակ օրիորդ՝ թուխ աչքերով, սև մազերով, վարդ թշերով: Նա յուր հասակի այն տարիներումն էր, երբ կուսական դարունքը դեռ նոր սկսել էր ծաղկել յուր ջերմ մանկական թարմությամբ:

— Ե՛կ, դադաղի խուփը մախմուրով պատե, զանջիրաները մեխե, ծաղիկները կալցրու: Դրանք քո գործն է,— ասաց աղջկան հայրը:

— Է՛հ, հողեմ նրա զուլը, ծաղիկներ էլ պիտի կալցնեմ,— պատասխանեց Նատոն ղժղոհությամբ:

— Այգպես են պատվիրած, օրդի՛:

— Հայրի՛կ, այն ժամանակ տուր ինձ վարդեր շարեմ, երբ ջհէլի համար է դադարը:

— Այդ փառքը հարուստներին է, որդի՛, նոքա մեզ նման աղքատ-ներին խլած փողերով իրանց դադարն են զարդարում...

— Կրո՞ղը տանե նոցա, ինչո՞ւ են էլպես անում:

— Որ էն կինքումը սատանաները հոտ քաշեն:

— Ո՞վ գիտի, ուրախանում կլինեն սատանաներն, երբ որ էդ ծաղիկները կտեսնեն. էնպես չէ՞, հայրիկ,— հարցրուց նատոն՝ ինքն ևս մի առանձին ուրախությամբ նայելով նոցա շքեղության վերա:

— Էդ բոլորը կէրեն դժոխքումը,— պատասխանեց հայրը:

— Վա՛յ, կէրեն...— կրկնեց նատոն սարսափելով:

— Բա՛ս, էրում են, երբ որ դադարը հաւա՛մ փողով է շինվում,— վերջացրեց ծերունին:

— Երբ որ հալալ փողով է շինվում, էն ժամանակ ի՞նչ են անում:

— Սուս կա՛ց, նատո՛, շատ բան որ սորվես, շուտ կպառվես,— ասաց նորան հայրը, շարունակելով յուր գործը:

Նատոն լռեց և, առնելով մի փոքրիկ մուրճ, սկսեց օգնել յուր հորը:

Գ

Օրը կիրակի էր: Արեգակի ճառագայթներն ուրախ ժպտով խաղում էին Շուշանի տան կոտրատված աղակիւնների հետ: Վաղորդյան զեփյուռը ծավալվում էր փափուկ և հովասուն թարմությամբ:

Մանկահասակ աղջիկները՝ զարդարված տոնական հագուստով, որը կանգնած էր յուրյանց դռան շեմքի վերա՝ գաղտուկ նայում էր փողոցում անցուղարձ անողներին, ժպտում էր և թաքցնում էր յուր գլուխն, երբ որ մի տղամարդ էր գալիս: Որը դեռ չէր հեռացել հայեւուց, կոկում էր յուր դեմքը և զարդարում էր յուրյան: Ոմանք՝ հավաքելով յուրյանց կոտորների վերա. կամ նեղ բակերի մեջ՝ մի խումբ մեծ և փոքր աղջիկներ, դաշիրա և դիպիլիպտո էին ածում, տաշի խփում և հերթով պար էին գալիս: Ամեն տեղ տիրում էր ուրախություն, լսելի էին լինում ծիծաղ և հանաքներ: Իսկ նատոն միայնակ և լուռ նստած էր յուր փոքրիկ սենյակում, նորա տխրամած դեմքը չէր ցույց տալիս ոչինչ ուրախություն:

Նույն միջոցին ժամիցը ևտ դարձավ նրա մայրը՝ Շուշանը, և տարով աղջկան մի պատառ նշխարք՝ ասաց.

— Վա՛, աղջի՛, ջեր շուրերդ շի՞ս հագի:

— Է՛հ, ինչի համար հագնեմ...— պատասխանեց օրիորդն երեսը շրջելով:

— Դու էլի լացել ես, աչքերդ կարմրել են:

— Ձեմ լաց էլի, գլուխս է ցալում:

— Հիմա էլ աչքերումդ արտասուք կա, ի՞նչու ես ինձ խաբում:

— Ձեմ գիտում...— պատասխանեց օրիորդը տխուր ծամբ:

— Էլի իծանիրդ մո՞տ ին էլի:

Նատոն ոչինչ չպատասխանեց և կամենում էր սենյակից դուրս գնալ:

— Արի՛, չարսավս ա՛ռ,— կանչեց նորա մայրը:

Նատոն առեց շարսավը, ծալեց, մի կողմ դրեց և սկսավ մոր համար թել ածել: Շուշանը նստած էր փոքրիկ տախտի վերա, լուսամուտի հանդեպ:

— Զուժշուդ-բեկը էսօր չէ՞ եկել,— հարցրուց նա:

Այդպես կոչվում էր նոցա դարաբաղցի փեսացուի անունը:

Իսկ Նատոն, փոխանակ ուղղակի պատասխանելու, հարցրուց.

— Դեպի, ինչկիլ ե՞ս փ էդ տղեն մեր տուն պիտի գա ու գնա:

— Հուզե՛մ բու տուտուց գլուխը,— պատասխանեց Շուշանը հեղնական ժպիտով,— միթո՞ւմ դու ուրախ չի՛ս, վուր նա գալիս ու գնում է...

— Ի՞նչ ունիմ ուրախանալու... հարեանիներն ինչ ասիս՝ ինձ վրա ին ասում... ամենի բերնի՛ մաստաքն ես իմ դառի...

— Նրանց աչքն էլ տրաքի՛,— բարկանալով պատասխանեց Շուշանը:

Այդ խոսակցությանը վրա հասավ ուստա Գրիգորը:

— Լավ իս ասում, ա՛՛ կնիկ, ախար բանը բանի նման չէ, է՛, հա-րեաններն ի՞նչ մեղք ունին, որ բամբասում են...

Շուշանն ավելի բարկանալով կտրեց ամուսնի խոսքը.

— Ա՛ մարդ, էդ բու խելքի բանը չէ՛, ծիտը ձլիվ մե ղափասիս մեջն իմ ձգել, հիմի դուն ուզում իս թոցնի՞...

— Դո՛ւն, դեպի՛,— մեջ մտավ Նատոն արտասուքը սրբելով,— դուն իմ բողազը պիտիս դուս կտրի, վունց վուր տեհնում իմ...

Օրիորդը էլ շսպասեց պատասխանի, սենյակից դուրս եկավ:

— Իմ հոգին գիտենա, գրուտ է ասում Նատոն,— ասաց ուստա Գրիգորն աղքատ դուրս գնալուց հետո:— Զեր չնշնած տղին ախար վո՞ւնց կուլի տուն թողնել, գանա էդ քաղբի նամուսը ձլիվ գնացե՞լ է:

— Լավ իս ասում, Գրիգոր,— կտրեց Շուշանն ամուսնի խոսքն.— ես էլ գիտիմ, վուր էղենց է, ամա անիծվի՛ հիմիկվա աղաթը... Ի՞նչ անիմ, վո՞ւր ջուրը նրնգնիմ... Աղջիկս հատիլ է, մոտ տանութը տարե-

կան է դառի, հիմա մարդու տալու վախտն է: Մենք երկուսս էլ աղքատ մարդիկ ենք. դու ձիւլ կարում ես քու ուրազով միւր օրական հացը դադել: Ես էլ, տեհնում իս ինչպես չարչարւում իմ, ջեր էս ամսւն տան քրեհը շիմ կարացի տալ: Տանտերն ամեն օր զուլաս տանում է, փուղ է ուղում: Դե՛, արի, դու փուղ ու բաժինք բե՛ր, վուր աղջիկդ իրա ուղած մարդին տաս: Վո՞ւրտեղից պիտի բերես: Ու առանց փուղ ու բաժինքի էլ, դուն պիտիս, վուր մեր քաղքումն աղջիկ չին ուղում: Անիծւի՛ էդենց աղաթը... Հիմի ձիւլ մե խամ օքմին իս գթի, դարիւր տղա է, էստեղի աղաթը չէ իմանում. ասում է՝ Նատոն սիրուն է, ես առանց փուղի էլ կու պսակվիմ: Հիմի դուն ինձ ասա՛, ա՛ մարդ, կուլի՞, վուր էդ թաւուր տղին մեր ձեռնեմեն թող տանը:

Շուշանի աչք երկար մոնողողը դարձյալ չկարողացաւ հանգստացնել նորա ամուսնին, և նա պատասխանեց.

— Էդ ամենը դրուստ իս ասում, Շուշան, ամա դուն էն ասա՛, թե կնկան ի՛նչով պիտի պահե. դուն մեկ մուքթա փեսա ես գթի, որի ջիւբերը գլխիցը ալելի դատարկ է:

— Ի՞նչ է ասում, քա՛, ախար փուղավոր մարթու վուրթի է, հորեւ հերը կու մեռնի, ու դովլաթն իրան կու մնա,— ասաց Շուշանն ինքնաբաւական հուսով:

— Բալքա շուտ չմեռաւ:

— Չմեռաւ, մինք կու պահինք, տանու-փեսա կշինինք:

— Էդ լա՛ւ է... — հեգնորեն պատասխանեց ուստա Գրիգորը:

— Թե վուր վատ ըլի, ինձանից պահանջի,— ասաց կինը,— դուն գործ շունիս:

— Ես չնշնւած տղին իմ տուն չեմ թողնի:

— Իմ ուղածն էլ էդի է գալի, է՛, ախար, ա՛ մարդ, դուն չիս թողնում, վուր էս բանը զուլս բերիմ:

— Ես էդ գործեմեն իմ ձեռները լվացի, ես կնկտերանց բաղառին խառնվելու գլուխ չունիմ,— ասաց ուստա Գրիգորը և տնից դուրս գնաց, մոտեցաւ մի խումբ մարդիկների, որոնք մի պատի ստորուտը նստած, արեւի շվաքի դեմ, զրից էին անում:

Դ

Իսկ Նատոն դուրս գալով սենյակից, երկա՛ր, գլուխը ձեռքին հենած, խորին տխրության մեջ նստած էր յուրյանց բակի ցածրիկ պատի հովանւո ներքե, մի տախտակի վերա, երբ ներս մտաւ նոցա դրացի Բեթոյի աղջիկը՝ նինուցին:

— Ի՞նչ կու տաս, վուր ասիմ, թե ո՛ւմ վրա էիր փիթր անում,— ծիծաղելով ասաց Նինուցին և նստեց նատույի մոտ:

— Է՛հ, Նինուցի, էրնե՛կ քիզ, վուր դարզ շունիս ու էդպէս կանացիլ իս ծիծաղել,— խոսեց նատուն գլուխը բարձրացնելով:

— Ե՛ս դարզ շունիմ... դո՛ւն չի՛ս պիտի ունենա, դո՛ւն...

— Ի՞նչի:

— Նրա համար, վուր Գիգուլին քեզ սիրում է:

— Ի՞նչ անիմ, վուր սիրում է...— կրկնեց նատուն սառնովյամբ:

— Էլ ի՞նչ պիտիս անի, սարսաղ, մե էնթաւուր սիրուն, ջեհիլ տղեն վուր աղջկան սիրում ըլի, նա էլ դա՛րզ կունենա...

— Բա՛ս չի՞ ունենա...

— Է՛հ, հուզե՛մ քու տուտուց գլուխը... ինքն էլ չի գիտի՝ ի՞նչ է խոսում,— պատասխանեց Նինուցին խոփա տալով նատույի երեսին:

Նատուն լուսեակաւ մտածությունից հետո պատասխանեց յուր ընկերուհուն.

— Դուն փո՛ղ ասա, փո՛ղ, անխի՛լք, հիմա միւր սիրելն ո՞վ է հարցնում... Հազար կուզե աղջիկը սիրե, հազար կուզե տղեն սիրե, ո՞վ է այնումը դցում: Նրանք է՛նենց կու մաշվին, է՛նենց կու մեռնին ու իրենց սերն է՛նենց գերեզմանը կտանին, ու դովըր էլի փուղավորին է մնում...

— Անիծվի՛ էդենց աղաթը,— պատասխանեց Նինուցին դեմքը խոժուռելով:

Նատուն ոչինչ չպատասխանեց, նորա գունատ դեմքի վրա արտահայտւում էր սրտի բոլոր հուզմունքը:

— Ամա դուն է՛ն ասա՛, նատո ջան, Գիգուլին խոմ փուղ չէ ուզում,— հարցրուց Նինուցին՝ ցավակեցելով յուր ընկերուհուն:

— Գիգուլուն ո՞վ է մտիկ անում,— պատասխանեց նատուն տխրությամբ,— խոսքը հորն ու մորն է:

— Տղեն վուր ուզում է, քա՛ ջան, հերն ու մերն ի՞նչ դավի ունին:

— Փուղի դավի ունին, ի՛մացա՞ր:

Նրկու ընկերուհիների մեջ կրկին տիրեց լռությունը: Նոցանից ամէն մինը մտածում էր յուր վիճակի վերաւ: Նրկուսն էլ պսակվելու աղջիկներ էին, երկուսն էլ փող շունեին: Յավալի՛ դրություն, երբ ամուսնական շրջ-թան դարբնվում է արծաթի օղակներով...

— Է՛ն դարաբաղցի տղեն ի՞նչ է ուզում,— ընդհատեց Նինուցին լռությունը:

— Է՛հ, թաղեմ նրա գլուխն էլ...— պատասխանեց նատուն առանձին զզվանքով:

- Ո՞րվ է նա:
- Ի՞նչ գիտեմ: Կապ կտրածի մեկն, ո՞վ է:
- Ասում են՝ գեղիդ ուղղում է քեզ էն տղին տա:
- Ուզում է:
- Իժում դուն ի՞նչ իս ասում:
- Նա ի՞նչ պիտիմ ասիմ...
- Կգնա՞ս, էլի՛: Գիղղուն պիտիս թողնի՞, էլի՛:
- Մունչ կա՞ց, թե աստուծ կսիրես, Նինուցի՛, դարդերս մի թա-
ղացրու:

Նինուցին տեսնելով Նատոյի աչքերի արտասուքը՝ լռեց: Մի քանի րոպե նոքա տխուր կերպով նայում էին միմյանց վերա:

— Կա՞վ, աստուծ օղորմած է, մի՛ լաց ըլի,— բռնեց Նատոյի ձեռ-
քից Նինուցին,— դե՛, վիր կաց, գնանք միր հարևան Սաբեդինց տունը.
էնտեղ աղջիկները հավաքվիլ ին, պար ին գալիս:

— Է՛հ, ի՞նչ պար գալու սիրտ ունիմ...— ասաց Նատոն ետ քաշ-
վելով:

— Աղջի, գժվի՞ր իս. էս կիրակի օրը վուչ շորերդ իս հագի. վուչ
դուխդ իս սանդրի. ո՞վ գիտե, երեսդ էլ շիս լվացի,— ծիծաղելով առաջ
տարավ Նինուցին:

— Բո՞ղ տուր, թե աստված կսիրես:

Բայց Նինուցին չէր դադարում նորան քարշ տալով դեպի Սաբեդինց
տունը, երբ սենյակից լսելի եղավ Շուշանի ձայնն, որ կանչում էր նո-
րան: Նատոն իսկույն թողեց յուր ընկերուհին և վաղեց դեպի մայրը:

— Խե՛ղճ Նատո,— ասաց Նինուցին և դնաց Սաբեդինց տունը պար
գալու:

Ե

Նինուցին միակ ընկերուհին էր, որո հետ նոքա շատ անգամ մաս-
լահարքներ էին անում, թափում էին յուրյանց սրտի դարդերը և մխիթա-
րում էին մեկմեկու: Այդ երկու աղջիկներն ոչինչ գաղտնիք չունեին
միմյանցից:

Նույն ավուր հրեկոյան պահուն Նինուցին կանգնած էր յուրյանց
տանիքի վերա, որ կից էր Շուշանենց կտուրին և նայում էր դեպի փո-
ղոցը: Նա անցավ Շուշանենց կտուրը, տեսավ Նատոյին յուրյանց բա-
կումն, երբ ջրով սրսկում էր նա յուր ծաղիկները:

— Նատո՛, Նատո՛,— ձայն տվեց նա:

Նատոն վեր նայեց, տեսավ Նինուցին էր:

— Ի՞նչ է,— հարցրուց օրիորդը:

- Դեղեղ տա՞նն է:
- Տանը չէ՛:
- Ասլա ո՞վ կա ձիր տանը:
- Ոչ ով չկա:
- Էստի արի՛, բան իմ ասում:
- Ի՞նչ իս ասում, էնաեղանցեն ասա՛, էլի՛:
- Էստղանց չիմ կանա ասի, դե, վիր արի:
- Նատոն բարձրացալ յուր ընկերուհու մոտ:

Արեղակի վերջալույսը զեռ խաղում էր եկեղեցիների լաւաղարդ քմբեթների հետ: Երջակա տների կոտորները կանաչին էին տալիս նոր բուսած խոտով: Կոտորների վերա տեղ-տեղ արածում էին փոքրիկ ուլեր և այծեր, և նոցա մոտ մի քանի ընտանիք, դուրս գալով յուրյանց խեղդ-ձած տնակներից, նստած կանաչ խոտերի վերա, խմում էին երեկոյան քէյը և զվարճանում էին հիանալի տեսարանով:

Նատոն նայեց դեպի յուր շորս կողմը:

— Տե՛ս, Նինուցի, ի՛նչ սիրուն կանաչիլ ին կոտորները, կոսեա քե ճախմուռով ըլին ծածկւլած:

— Հա՛, Նատո,— պատասխանեց ընկերուհին խորին համակրությամբ.— միր կոտորներն էլ միր սեյրանդահն է. ուրիշները ֆայտոնով Մուշտեիդ ին դնում ու էնտեղ քեմի ին անում, մենք էլ միր կոտորների խոտերովն ինք ուրախանում:

— Մտիկ արա՛, Նինուցի,— ձեռքով ցույց տվեց Նատոն,— հորե՛ն, զաղախեցի Բարբարեն, մոտին էլ իր աղջիկը շայ է շինում. է՛ն էլ էրենեցու հարսն է՛ նրանց մոտը նստած, շայի վերա մեծրած կուլին. է՛ն էլ խաշապան Մհակի կնիկը՝ Կատոն, է՛ն էլ խաբարբղանն, ուլ գիտե՛ ինչի՛ր կուլի խոսում...

— Ե՛հ, նրա լեզուն էլ կտրվի՛,— ասաց Նինուցին յուր բոբուլան գեպի Կատոն ուղղելով.— Ի՞նչու իս էլի էղպես տխուր,— դարձաւ նա դեպի Նատոն, ուղիղ նորա երեսին նայելով:

— Ես էլ չիմ դիտում...— պատասխանեց Նատոն ավելի տրտմությամբ:

— Կուլի՞ս, ուրախացնիմ քիզ,— հարցրուց Նինուցին ժպտելով:

— Ի՞նչով:

Նինուցին մոտեցաւ, Նատոյի ականջին փսփսաց մի խոսք:

— Ղո՞ւրթ իս ասում, ղո՞ւրթ իս ասում, չէ՛, խաբում կուլիս, Նինուցի՛,— անհամբերությամբ հարցրուց Նատոն, պինդ գրկելով յուր ընկերուհին:

Ժպիտ, ուրախություն, հրճվանք, այդ բոլորը կարելի էր նույն լոպեին կարգալ նատոյի գեղեցիկ գեմքի վերա...

— Դրո՞ւստ իս ասում, Նինուցի ջան,— կրկնեց Նատոն՝ դարձաւ փաթաթվելով նորա վզին:

— Քու արեւը գիտենա, վուր դրուստ իմ ասում,— պատասխանեց Նինուցին,— դե՛, գնանք:

Երկու օրիորդները՝ ձեռք ձեռքի տված, ուրախ-ունախ իջան Նինուցենց տունը:

Նինուցին ներս տարավ Նատոյին մի սենյակ, ուր միայնակ նստած էր մի պատանի՝ Նա հագած ունեւր մեխակի մահուդից կարա, կապույտ գլասից արխալուզ, կապած ունեւր արծաթի մինա արած քամար և վզին փաթաթել էր բազդադի աղլուխ: Պատանու սևորակ աչքերը, կամարած հոնքերը, մախմուր թշերը, սև դանգրահեր մազերը՝ տալիս էին նորա գեմքին վայելչագեղ կերպարանք: Նա նստած էր սեղանի մոտ, որի վերա դրած էր գույնդգույն ծաղիկներից հյուսած գեղեցիկ փունջ:

— Էդ ի՞նչ սիրուն թայգուլ է, Գիգուլի ջան,— ասաց Նատոն և ժպտելով մոտենցավ պատանուն, վեր առավ փունջը:

— Հավանում ի՞ս, Նատո՞՛ ջան,— նույնպես ժպտելով հարցրուց պատանին:

— Շատ սիրուն է,— խոսեց Նատոն և ձեռքը Գիգուլու ուսին դնելով՝ նազելի կերպով նայում էր նորա երեսին:— Էդ ո՞ւմ համա իս բերի: Երիտասարդը կարմրեց: Իսկ Նինուցին նորա փոխարեն պատասխանեց.

— Ո՞ւմ համա տխրի բլի, բլի համա բերած կուլի, էլի՛:

Նատոն սկսեց ծիծաղել:

— Նատո, դո՞ւն լավ իս, թե է՞ս,— հարցրուց պատանին, ցույց տալով փունջը:

Օրիորդն ուշիւն չպատասխանեց, և նորա թշերն յուր ձեռքի վարդերով գույնը ստացան:

— Ի՞նչի ձեռն չիս հանում,— հարցրուց Գիգուլին՝ բռնելով օրիորդի ձեռքից:

— Դուն իս լավը, դո՞ւն,— պատասխանեց Նատոն՝ յուր ձեռքի ծաղիկներով հեղիկ շփելով պատանու երեսին:

— Չէ՛, դո՞ւն իս լավը, դո՞ւն իս սիրուն, Նատո՞՛ ջան,— կրկնեց Գիգուլին և կամենում էր գրկել նորան, բայց օրիորդը ետ քաշվեցավ, երբ Նինուցին մեջ մտավ:

— Ի՞նչ իք կուլում, երկուսդ էլ լավն իք,— ասաց նա,— ամա վունց քու հերը, Գիգուլի, Նատոյին քեզ համա կուզե, վունց էլ Նատոյի մերը փուզ ունե, վուր նրան քիզ տա:

— Գժվի՞ր իս, Նինուցի՛, ինչի՞ր իս խոսում,— դարձավ պատանին գետի Նինուցին շփոթվելով:

— Ես գրուտան իմ ասում,— ավելացրեց Նինուցին և պատմեց բուրն, ինչ որ լսել էր զարաբազցի փեսացուի մասին:

— Ղո՞ւրթ է ասում,— դարձավ նա գետի Նատոն:

— Հա՛, Գիգուլի, ինձ նրան ին տալի,— պատասխանեց Նատոն տխրությամբ:

— Ես կու մեռնիմ ու շեմ թողնի, վուր էդ բանը գլուխ դա,— խոսեց պատանին մի փոքր վրդովվելով:

Նոքա մնացին միայնակ:

Նատոն տխուր նստած էր Գիգուլու մոտ, երբ պատանին դարձավ գետի նա:

— Մի՛ դարդ անի, հոգի ջան, դու իմն իս, յի՛ս քոնն, ոչ ով չի կանա միզ մեկմեկուց բաժնեւ...

Այդ խոսքերին հաջորդեց մի ջերմ գրկախառնություն, և երկուսի էլ երիտասարդական շրթունքները միախառնվեցան միմյանց հետ...

9.

Անցան մի քանի շաբաթներ, անցան մի քանի ամիսներ: Աշունքն էր: Տեղափոխվել թռչունները խմբովին դիմում էին գետի օտար աշխարհ: Ծիծեռնակը բաժանվում էր յուր բուռնից: Մառերի դալկացած տերեւները գեղնում էին: Նոցա հետ և սիրուն Նատոյի վարդազույն թշերը դունատված, խամրած՝ օրըստօրե կորցնում էին յուրյանց քնքուշ կուսական թարմությունը:

Մութ գիշեր էր: Սառը քամին անախորժ կերպով փչում էր Շուշանենց տան կոտրատած ապակիներից. սենյակում բավականին ցուրտ էր: Միայնակ և տխուր նստած էր Նատոն ճրագի մոտ, կարում էր յուր կարը: Նրա մայրը խոհանոցում պատրաստում էր ընթրիք: Ուստա Գրիգորն յուր արհեստանոցում (որ բաղկանում էր ներքնատան մի նեղ սենյակից) գործում էր:

Նույն ժամուն խավար փողոցի միջով աննկատելի կերպով գնում էր մի մարդ: Նա հասնում Շուշանենց տանը և վագրի արագությամբ թռավ

ցածրիկ տախտակապատից: Նա իսկույն կանգնեց սենյակի դռանն, երբ նրա ախանջներին հասան այդ մեկտղական հնչումները՝

Արի՛, իմ սիրական,
Դարդիս ճար արա՛,
Քո սիրո խանջարեմեն՝
Զիգարս փարա-փարա:

— Նա ինձ սիրում է՛,— ասաց եկվորը և ավելի մոտեցավ դռանը: Հնչեց կախարդիչ երգի երկրորդ տունը:

Ես քեզի շնմ մոռանա,
Քանի որ սաղ եմ,
Քո սիրո զանջիրեմեն
Մինչ մահ դուսաղ եմ...

— Նա ինձ սիրում է՛... — կրկնեց երիտասարդը և զմայլած ներս վաղեցի: Նատո ջան, իմ սիրական,— կոչեց նա և օրիորդին պինդ ճնշեց յուր կուրծքի վրա:

Եկվորը Զումշուդ-բեկն էր: Նա իսկույն սոսկաց, երբ յուր աչքերը հանդիպեցան Նատոյի վշտալի, միևնույն ժամանակ զայրացած աչքերին:

— Նատո ջան,— կրկնեց երիտասարդը՝ թողնելով նորան յուր գրուկից,— դարդ մի՛ արա, հիմա դու բախտավոր ես: Ես հիմա հարուստ եմ, քեզ միշտ ոսկու, արծաթի, բրիլիանտի, ատլասի ու մախմուրի մեջ կպահանջեմ:

Օրիորդը դուվսը քարշ ձգեց, ոչինչ չպատասխանեց. նորա դեմքն րնդունեց ավելի տխուր արտահայտություն:

— Ի՞նչու չես խոսում, Նատո ջան, մի ձեն հանի, քո հոգուն մատաղ,— շուտ-շուտ կրկնում էր երիտասարդը:

— Քո բրիլիանտներն ինձ պետք չեն... — ասաց օրիորդը, և արտասուքը թրջեց նորա աչքերը:

Երիտասարդը վշտանալով՝ թողեց նորան, երբ ներս մտավ Շուշանը: Նա դարձավ դեպի մայրն ասելով.

— Դեղի ջան, ես հիմա բախտավոր եմ, էսօր փոշտից նամակ ստացա, հայրս վախճանվել է և ի՛նչքան ապրանք, մուլք, փող է թողել, գիտե՞ս՝ մին էս օթախով լիքը:

— էդ լա՛վ խաբար է,— ուրախանալով գոչեց Շուշանը:

— Բա՛ս, վա՛տ խաբար է,— պատասխանեց երիտասարդը նույն-

պէս ուրախութեամբ:— Հայրս դարաւու էր նստած յուր խաղինի վերա, բայց հիմա նորա դռները բաց էլան ինձ համար:

— Փա՛ռք աստծու, փառք իրա մեծ զորութիւնին,— քաջականչեց Շուշանը խորին ջերմեռանդութեամբ:— Հիմա նաւորայի բախտն էլ քաջ էլաւ:

Շուշանը նստեց թախտի վերա: Զումշուդ-բեկը տեղաւորվեցաւ նորա մոտ:

— Գիտե՞ս ինչ կա, դեղի ջան, ես պետք է շուտ գնամ,— շարունակեց երիտասարդը:

— Ո՞ւր,— զարհուրելով հարցրուց Շուշանը:

— Ղարաբաղ: Գնամ, որ հորս թողած կայքերին տիրութեան անեմ: Վերջին խոսքը ձգեց Շուշանին մտատանջութեան մեջ:

— Վո՛ւյ, քոռանամ ես,— ասաց նա շվարած կերպով,— էդ վունց կուլի, վուր դուն գնաս առանց պոսկիլելու:

— Հիմա ի՞նչով կարող եմ պոսկիլել, որ էստեղ փող չունեմ:

Շուշանը խորին կասկածանաց մեջ ընկաւ, դուրս յուր փեսացուն հայրենիքը գնալուց հետո կրկին շվարադառնա, այդ պատճառով մտածում էր վաղորոք կապել նորա վիճակը յուր դստեր հետ:

— Վուրթի,— ասաց նա ծանր կերպով,— ինչկլի ե՞փ իմ նատոյի աչքը պիտիս քու ճամփին պահի. էդպէս բան չի՛ ըլի, պոսկիլի՛, իժում աստված բարի ճանապարհ տա, ուր ուզում իս՝ գնա:

— Հիմա ձեռքումս փող չունիմ, որ հարսանիք անեմ, ի՞նչպէս պոսկիլեմ,— հարցրուց երիտասարդը:

— Ասում իս, վուր ձեռիդ փող չունի՞ս, բան չկա, ես մի քանի թուման պարտք կոնեմ, կու մխսիմ ու քու լայաղ հարսանիք կոնիմ:

Զումշուդ-բեկի նպատակն էլ հենց այդ էր, թեև նա խորամանկութեամբ պատճառում էր յուր գնալն, որպէսզի որքան կաբէլի է շտապեցնէ հարսանիքը:

— Շա՛տ լաւ, դեղի ջան, ես քո խոսքը չեմ կոտրի, ինչպէս ասում ես, էնպէս կանեմ, բայց դու էլ շտապիր, որ ինձ շատ չուշացնես այստեղ:

Շուշանն ուրախացաւ, գրկեց յուր փեսացուն:

— Զումշուդ ջան, ես էդուցեւտ կու տեսնեմ հարսանիքի թաղարեքը:

Նատոն, որ հեռու կանդնած լսում էր այդ խոսքերը, դուրս գնաց սենյակից խորին հուսահատութեամբ: Նա նստեց բակի խաւարումն, յուր սովորական տախտակի վերա, երկար լաց էր լինում և ա՛խ ու վա՛խ քա-

շում, երբ ճրագը ձեռին յուր արհեստանոցից դուրս եկավ նորա հայրը՝ նա իմացավ յուր դստեր դարգը, բռնեց նորա ձեռքից։

— Գնա՛նք, նատու ջան, էստեղ մի՛ նստի, ցուրտ է, կմրսես,— ասաց նա, ներս տանելով նորան սենյակը։

Է

Անցավ մի ամբողջ շաբաթ Զումշուդ-բեկի հոր մահվան լուրը հայտնելեն։

Մի գիշեր Շուշանի քրոջ՝ Սոփոյի տունը սովորականից փառալուր կերպարանք էր ստացել։ Սենյակները լուսավորված էին ճրագներով։ Սա էր գալիս բազմությունը. գույնզգույն հագուստներով։ Ամեն տեղ ուրախությամբ փայլում էին երեսները։ Լսելի էին լինում երգի, զուռնայի և նաղարայի ձայներ։

Նատույի հարսանիքն էր։ Շուշանի տունը փոքր լինելու համար, այստեղ էր կատարվում հանդեսը։ Այս և այն անկյուններում, և այս և այն սենյակներում հավաքված հյուրերի մեջ անց էին կենում զվարճալի խոսակցություններ։ Մի տեղ տերտերը՝ հավաքած յուր շուրջը մի բանի արհեստավորներ, զարմացնում էր նույա յուր խորին գիտությամբը, խոսելով սրբերից և հրաշքներից։ Մի տեղ կանայք բաց էին արել բամբասանքի բազարը։ Մի այլ սենյակում աղջիկները՝ շրջապատած նատույին, դայիրա էին ածում, երգում էին և պար էին գալիս։ Իսկ Շուշանն ոտքի վերա անդադար պալիտ էր գալիս, զանազան կարգադրություններ էր անում և յուր հյուրերի հետ քաղցրախոսում էր ու նրանց սիրտն էր շահում։

— Սաբե՛տ,— ասում էր Թաթուխենց նատալյան յուր մոտ նստած կնոջ ականջին,— տեհնում ե՞ս Շուշանի բախտն, վո՛ւնց առանց փուղի ու առանց բաժինքի տանու-փեսա ճարեց իր համար։

— Էդ էլ ասածու տուրք է, նատալյա՛ ջան,— պատասխանեց Ճոն Օհանեսի կինը՝ Սաբետոն։

— Հալբաթտա՛, առանց ասածու կամքի փոթուրը ծառից վեր չէ գալիս, մադրամ, ադմորթին պիտի բախտ էլ ունենա։

— Զե՛, էդ դարիբաղանները փուղին շատ մտիկ չին անում,— մեջ մտավ կալատող Սիմոնի կինը՝ Մաշոն.— նրանք աղջկան ին մտիկ անում. աղջիկն օղտնդ լավն ըլի, էդ է հարկավոր նրանց։

— Մադրամ, էդ դարաբաղցին ի՞նչ մի հուտով ծաղիկ ջոկեց իր համա...— նրանց խոսքը կտրեց խարաղ Դարշոյի կինը՝ Բարբարեն։

— Զէ՛, Բարբարե՛, էդ ո՛ւր իս ասում, միղք է էդենց խոսիլը. նա-
տոն, հա՛խ ասածու, հալալ կաթնակեր ու սիրուն աղջիկ է,— պատաս-
խանեց Դաբադենց Մակին։

— Հալալ հալալ կաթնակեր իս դաի... նրա բաներն էս լավ դիտեմ
մանդրուք ծախող Գիդուլու հետ...— խոսեց Բարբարեն երեսը շուռ
տալով։

— Է՛հ, էդ ինչի՞ր եք խոսում,— մեջ մտալով դադաղ Ծղալուբի կինը՝
Սալոմեն.— մեր ժուկում ո՞վ է մտիկ տալիս, վուր աղջիկը լավ կաթ-
նակեր ու հալալ ըլի. էս ժուկում աղջկա սիրունութիւնն էլ վուչինչ է, նրա
խիլքն էլ վուչինչ է, նրա ուսումն էլ վուչինչ է... հենց աղջիկը շատ փուղ
ունենա՝ փեսեն նրա համար հազիր է, թեկուղ նա քոռ ըլի, թեկուղ քա-
շալ ըլի, աննամուս ըլի՝ դիփ մեկ է... Թե չէ, էդենց քոռ-քոռինա մուշ-
տարիքը հազրեմեն մե գամ ռաստ շին դալիս, վուր առանց փուղ ու բա-
ժինքի նշնվին։

Սալոմեի խոսքերը գրաւեցին կանանց ընդհանուր համակրությունը,
և ամենքը միաբերան ձայն տվին.

— Անիծվի՛ էդ թաւուր աղաթը... նրա մոզոնողի տունը քանդվի՛...

Բայց տղամարդերի մեջ անց էր կենում բոլորովին այլ խոսակցու-
թյուն, բոլորովին կենսական այլ խնդիրների վերաւ նոքա խոսում էին
նույն օրերի հացի և այլ ուտելիքի թանկության մասին։

— Էդ բոլորը ժողովրդի մեղքերիցն է,— տաաց նոցա քահանան,—
երբ մարդերի մեղքը բաղմանում է, աստված էլ խրատում է նոցա տե-
սակ-տեսակ պատիժներով։ Գիտե՞ք, ո՛րքան թերահաւատացել է մեր
ժողովուրդն, էլ ո՛չ ժամն են իմանում և ո՛չ աղոթքը, էլ ո՛չ պատն են
իմանում և ո՛չ պատարազը. էլ ո՛չ սուրբն են իմանում, ո՛չ սրբությու-
նը. դիփ, մի խոսքով, մոռացել են, հենց սատանայի ճամփան բռնած՝
դնում են։

Քահանայի խոսքերը շարժեցին մի քանիսի ջերմեռանդությունն,
որք յուրյանց երեսները խաչակնքելով ասում էին.

— Միղա ասածու, միղա իր սուրբ զորութիւնին։

— Բայց երբ որ մարդիկը շար ճամփեմեն դառնան.— հառաջ տա-
լալ քահանան.— Քրիստոսի ճամփովը գնան, աշխնքն, կամենում եմ
ասել՝ մատաղ մորթեն, սուրբերը համբուրելու գնան, աղքատներին ողոր-
մություն անեն, տերտերի հախը չկտրեն, աստված էլ քաղցր աչքով
մտիկ կոնեն նրանց, հացը, գինին ու ամեն բան կբուլացնի։

— Թե քու Քրիստոսը կու սիրես, տերտե՛ր ջան, էս քարոզիւրը
թող մնան,— քահանայի խոսքը կտրեց մի կարմիր և ուռած թշերով

տղամարդ՝ շիրաջի Կոնին,— աղբաթը խեր, հարսանիքի տուն է, խոմ եկեղեցի չէ, ինչ Ավետարանի վովստ իս գթի, թո՛ղ մե քիչ գինի խմենք, քեփ անենք, սրտերս բաց ըլի։

— Բի՛ բերանդ պաշ անեմ, Կոնի ջան,— նորան գրկելով ասաց ձկնապան Մեխակը,— ախբեր, ի՞նչ միր խելքի բան է խուրը գրքերեմեն խոսիլը. միրն էն է՝ ուտենք, խմենք, քեփ անենք ու աստծուն փառք տանք։

— Բարաքալդի, բարաքալդի, Միխա՛կ ջան, քո հոգուն մեռնիմ,— գոռացին մի քանի ձայներ։— Հախ աստծու, լավ օրինավոր խոսք ասեցիր։

— Քու կենա՛ցը, քու կենա՛ցը,— ձայն տվեցին զանազան կողմից, նոցանցից ամեն մինը շխացնելով Մեխակի հետ յուրյանց բաժակները։

Սույն միջոցին կույր աշըղը՝ Բեժանը, քաշեց ճիւղնուրի աղեղն՝ երգելով Սալաթ-Նուվայից.

Աշխարքումս դարդ չիմ անի,
Քանի վուր սաղ իս ինձ համա...

— Ա՛խ, թե գիտենայի՝ էս գինին ո՞վ է մոգոնի,— ասաց խմողներից մինը՝ հիացմամբ նայելով յուր կարմիր բաժակին,— հս ամեն տարի նրան մատաղ կու կտրեի։

— Դանա էս էլ շի՛ս գիտի, ուստա Պետրոս՝ս,— նրա խոսքը կտրեց քահանան։

— Ես վուրդանցեն գիտեմ, քու հոգուն մատաղ, տերտեր ջան,— պատասխանեց ուստա Պետրոսը։— Դրի սիւլն ու սիստակը դուք եք իմանում, աստծու խոսքերը ձիր մոտն ին, մենք ի՞նչ ինք սորալի, վուր ինչ գիտենանք։

— Գինին Նոյ նահապետն է շինի,— ասաց տերտերը մի առանձին նշանակութուն տալով յուր գիտությանը և ավելացնելով մի քանի խոսք Քամի մասին։

Բոլորը զարմանալով լսում էին։

— Փառք Նոյի սուրբ զորութենին,— ասաց ուստա Պետրոսը՝ երեսը խաշակնքելով։

— Նոյի հոգուն մեռնե՛մ,— բացականչեց մի աշխույժ երիտասարդ՝ բարձրացնելով յուր բաժակը.— էս էլ Նոյի կենացը, թե նա շէր էլի, մենք էդ պլսլուն թասերը վո՞ւրտեղից պիտի խմեինք։

Բոլորը ձայն տվեցին նորան և մի-մի բաժակ խմեցին նոյի կենացը, կարծելով թե նա դեռ կենդանի է։

Այդ ընդհանուր ուրախության մեջ տերտերը նկատեց, որ միակ տխուր մարդն ուստա Գրիգորն էր՝ նորահարսի հայրը։ Նա անդադար դուրս էր գալիս. ներս էր մտնում, կարծես, մի բան նորան անհանգրստացնում էր։

— Ի՞նչ ես նոթերդ կրտել, ուստա Գրիգոր, — դարձավ դեպի նա տերտերը. — օրհնած, էս ուրախությունը քոնն է. դու ի՞նչու ես դարդ անում։

Ուստա Գրիգորը գլուխը միայն շարժեց՝ ցույց տալով, որ ինքը դբաղված է, և հեռացավ առանց պատասխանելու։

Բ

Գիշերի կեսն էր։ Հասասների խռպոտ ձայնը, մոլաշրջիկ շնեկի աննպատակ հեծկլտոցը, տարածամ տարածուկ կառքի դղրդոցը հրեմն ընդհատում էին փողոցների խուլ, գերեզմանական լռությունը։ Բաղարի խանութներից մինի մեջ միայն փայլում էր աղոտ լույսը, ուր նրստած էր մի պատանի։

— Աղա, ըշխըմա՞ ևս քըշեր էտենց վարթուն ես մնալի, չե՞ս քնելի, — ասաց պատանուն խոյիցի հասասը, գլուխը ներս տանելով խանութի դռնից։

— Քունս չէ տանում, Կարո, — պատասխանեց պատանին։

Պատանին մեր Նատոյի սիրականը՝ Գիգոլին էր։ Կսելով դարբաղցի փեսացուի պատմությունը և օրիորդի ծնողաց նպատակը՝ Գիգոլին չկարողացավ յուր համբերությունը դալել, տեսնելով որ յուր սիրուհին շուտով կորած կլիներ յուր համար։ Նա, որքան և պատկառանք էր դնում յուր հոր և մոր պատվին, որքան և ամաչկոտ էր յուր որդիական հնազանդության մեջ, այսուամենայնիվ, համարձակվեցավ յուր ծնողաց առջև պարզ խոստովանվել յուր սերը դեպի Շուշանի աղջիկը։ Նա ո՛չ միայն գտավ ծնողաց կողմից ամենասաստիկ ընդդիմադրություն, այլև նորա սպառնացին, եթե պատանին բոլորովին չէր փոխելու յուր միտքը, կարող էր խաղաղ զրկվիլ հայրական ժառանգությունից։ Դորա հետևանքըն այն եղավ, որ Գիգոլին թողեց հոր տունը և այնուհետև գիշերում էր յուր խանութի մեջ։ Համալը, տեսնելով նորա տխրությունը, նստեց խանութի դռան շեմքի վերա և սկսավ պատանուն դբաղեցնել յուր գլուխ-ներով։

— Դյուն մե դարդ ունեա, որ քյունդ չի տանելի,— հարցրեց հասասը:

— Ունեմ, Կարո, դարդ ունեմ...— պատասխանեց Գիգուլին խորհրդական ձայնով և պատմեց մասնավորապէս նատոյի մասին:

— Է՛հ, աղա, ես էլ որ քո պէս հալա ջահիլ էմեր, քշերները քյունե չէր տանելի,— ասաց հասասը յուր հին ցաւերը միտ բերելով,— մեր գեղը մե ախշիկ եար, էնդդար խորտտիկ էր, որ կասեա մարաւ-ջկյան էր. էն ընծիկ էր սիրելի, ես դարն էմեր սիրելի. երկուսիս էլ սրտերը կը-պած էներ մեկգմեկու: էլաւ որ մեր գեղի մալիքի լաճու աշկը ընկաւ էն ախշկան, սիրեց դարը. էլ էն ախշիկը ընծի չըտըվին. և փսայլեց մալիքի լաճու հետը: Մե ամիս չբաշեց, ախշիկը դարդըմախ էլաւ... Ես էլ դարդ-մեն ետ էն երկրեն տուա էգամ, որ էլ չտսնամ դար գերեզմանը...

Խոյեցի հասասն այդ խոսքերն աշխարհի մի ցաւալի կերպով պատ-մեց, որ ինքը նույնպէս չկարողացաւ զսպել յուր արտասուքը, և վերջին տողերն արտասանելու միջոցին նորա ձայնը բոլորովին խեղդվեցաւ:

Գիգուլին ցաւելով նայում էր նորա վերա, տեսնելով, որ սերն ունի յուր բոցավառ գարությունը մինչև անգամ աշխարհի պարզամիտ և ան-մեղ արարածների մեջ, որպիսի էր խոյեցի հասասը: Եւ նա դարձաւ գե-պի Կարոն աշխարհի խոսքերով.

— Էդպէս է, Կարո՛: Բայց ավելի լաւ է, որ մարդ ինքը մեռնի ու չտեսնի յուր սիրտը աղջկան մեկ ուրիշը տանելիս... դու էլի բախտաւոր ես, Կարո՛, որ տեսար քո սիրածի գերեզմանը...

Կարոն տեսաւ, որ յուր խոսակիցն ավելի տխրութեան մեջ ընկաւ, ասաց նորան.

— Աղա, ձեր թաղը էս քշեր խարնիս կա, աղեկն էնի, որ դուքանդ փակես, էթաս էնտեղ, որ սիրտդ բացվի:

— Հարսնի՞ք...— կրկնեց Գիգուլին մի դարհուրելի սարսուռ զգա-լով յուր ամբողջ մարմնի մեջ:

— Խրամանքս, խարնիս, ես ձեր թաղն էս քշեր ընցամ, դուռնա-նաղարալի ձեն էր իդալի Շուշանի բոսջ Սոփոյի տնին:

Գիգուլին բոլորովին շփոթվեցաւ և խնդրեց հասասին՝ օգնել յուրյան խանութը կողոպելու:

Կես ժամից հետո նա հասաւ պառավ Սոփոյի տանը: Նվազածու-թեանց ձայները մի նոր սարսափ ձգեցին նորա վերա: Պատանին քա-րացած, կանգնած լսում էր հարսանիքի տնից եկող ձայները, և նորա վրդովմունքը գնալով սաստկանում էր: Հանկարծ երեսց մի օրիորդ, որ փոքրիկ լապտերը ձեռին վազում էր դէպի մոտավոր տունը:

— Ա՛խ, Նինուցի, դո՞ւն ես,— կռնեց պատանին նորան տեսնելով:

— Յիս իմ, Գիգոլի ջան,— ձայն տվեց օրիորդը և կանգնեց:

— Ո՞ւր ես գնում:

— Միր տուն, մանտոս վիկալենիմ, խիստ ցուրտ է, հիմա պսակ պիտի գնանք:

— Ի՞նչ պսակ,— շփոթվելով հարցրուց պատանին:

— Չի՞ս գիտի, Նատոյի պսակն է էս գիշեր:

Պատանին բոլորովին թուլացավ:

— Նատոն հիմի էլ է սիրում քիզ, Գիգոլի ջան,— ասաց Նինուցին,— քանի գամ՝ սիրտը զնաց, թիլացավ, ես նորան ուշքի բերի... Նա ասում էր ինձ՝ Նինուցի, ես կմեռնեմ, ինչկի ինձ եկեղեցի տանին:

— Ա՛խ, աստվա՛ծ...— դռնեց պատանին խորին հուսահատության մեջ:

— Նատոն միզ շունի, Գիգոլի ջան,— առաջ տարավ օրիորդը.— նա ասում էր, որ քիզ շի մոռանա, ինչկի մահը կսիրե քիզ... Բայց քոռանա՞ քու հորն ու մոր աչքերը, վուր ձիզ մեկմեկուց բաժնեցին...

Պատանին էլ ոչինչ չխոսեց, նա յուր դողդոջուն քայլերն ուղղեց դէպի Քուռի կողմն, երբ Նինուցին հեռացավ նորանից: Այդ լուսթյունը խիստ զգալի եղավ օրիորդին, որին հայտնի էր Գիգոլու հուսահատ դրուսթյունը: Այդ պատճառով Նինուցին հեռվից նայում էր, տեսնել, թե ո՞ր կողմը զնաց պատանին: Օրիորդն էլ չսպասեց զնալ իրանց տունը, վեր առնել յուր մանտոն, այլ կրկին մտավ հարսանիքի տունը և հաղիվ լսելի ձայնով շշնջաց եղբոր ականջին:

— Ստեփիկո՛ւ, մեր Գիգոլին էս նմուտին Սաղի կուռը զնաց, ես խիստ դարգոտ տեսա նրան, զնա՛, տես ի՞նչ էլավ խեղճ սղին:

Լսելով այդ խոսքերը՝ Նինուցայի եղբայրն իսկույն դուրս վազեց: «Խե՛ղճ Գիգոլի, ի՞նչու է գնում նա Սաղի կուռը»,— ասում էր Ստեփիկոն ինքն իրան:

Երկնքի սև ամպերը սկսել էին արդեն նոսրանալ, և Քուռի ափերը լուսավորում էին լուսնի գունաթափ շողքերով: Քանի բոպկից հետո Գիգոլին հասավ գետի եզրը:

— Էլ էստումենն դենը ինձ պետք չէ ասրել,— ասաց նա և պատրաստվում էր յուրյան ջուրը ձգել, երբ Ստեփիկոյի երկաթի մատները բռնեցին նորան:

— Ա՛խ, Ստեփիկո, թե ախբեր իս, թո՛ղ տուր,— աղաչում էր պատանին:

— Ի՞նչ իս շինում, գժվի՞ր իս,— պատասխանեց Ստեփկոն՝ հեռացնելով նորան դետի ամից։

— Ա՛խ, ի՞նչի գուն վրա հասա՞ր...

Թ

Սույն միջոցին պառաւ Սոփոյի տան քահանան ոտքի ելաւ, կոշնականներից ամեն մինը վառեցին յուրյանց լապտերները և պատրաստվում էին եկեղեցի դնալ՝ պսակի խորհուրդը կատարելու։

Ջումշուդ-բեկը զարդարւած էր յուր հարսանիքի հագուստով, որոնք նույն օրերում Շուշանը նրա համար կարել էր տված։ Երիտասարդն յուր սրտի ամենասքանչելի հրճվանքի մեջն էր։ Իսկ Նատոն, թեև նույնպէս զարդարւած, բայց նորա գունաթափ դեմքը, վշտահար աչքերը ցուցանում էին հուսահատութեան ամենասարսափելի հուղմունքն, որ նույն բոլորին խռովում էր օրիորդի սիրտը։

Հանկարծ ներս մտաւ մի անծանոթ հյուր։ Դա էր սպիտակ մորուքով հսկաշատիպ մի ծերունի։ Նորա սև շալե շուխան, ահագին մոթալ փափախը, կաշա տրեխները ցույց էին տալիս, որ նա գալիս էր հեռու երկրից։ Մերունու օտարոտի երևույթը, խոժոռ կերպարանքը յուր վերադարձեց բոլոր հանդիսականաց ուշադրութեանը։

Իսկ այդ անակնկալ հայտնութեանը կայծակի հարվածք ունեցաւ փեսայի վերա, որի դեմքն իսկույն կալվածի պէս գունաթափվեցաւ։

Ծերունին, ամենեկին ուշադրութեան չդարձնելով յուր շրջապատողների վերա, անփութ կերպով մոտեցաւ փեսային և յուր լի բարեկությամբ սպանիչ հայացքը ձգելով նորա երեսին՝ ասաց.

— Աղա՛, քնձահոր լակոտ, ըսքան տարի թո՛ռնըս կորաւ, քանի վախտ ա քու հտնադ մանրմ գոլիս, էլ ո՛չ Ռուսեթ, էլ ո՛չ Ղզլբաշի երկիրը, օլքա չըմ թողաւ, լոխ մանրմ էկալ՝ բալքում քե քթնամ. ամա դու քո տոնըդ տեղդ, քուփաթը՛դ մենադ քըցալըս, դիարբադիտը (երկրներկիր) քո քեփը արամիշըս անըմ։ Աղա՛, թուլու տղա, բա՛ իսկի փեքը չը՞ս անըմ, թա ես էլ հար օնեմ. մար օնեմ, տոն օնեմ, տեղ օնեմ... Բա՛, իսկի՞ մեաըդ չըս քըցում, որ քո խոխեքը տյուլնը-ծարաւ կոտորվում են, քո նշնածի աչքերը լացնելաւ քուռացալա՞...

Սարսափը և զարհուրանքը տիրեց Ջումշուդ-բեկին։ Նա սառած նայում էր ծերունու երեսին՝ առանց կարողանալու մի բառ անդամ պատասխանելու։

Հանդիսականքն ոչինչ չհասկացան այդ խոսքերից: Միայն Շուշանը, տեսնելով, որ ծերունին ձեռքը ձգեց և կամենում էր բռնությամբ դեպի զուրս քաշել յուր փեսացուն, վազեց և բռնելով նորա թևքից, ճչաց.

— Բիձա՛, բիձա՛, ո՞վ ես, ի՞նչ ես անում, ի՞նչ դավի ունիս դրա հետ:

Ծերունին յուր վայրենի դեմքը շրջեց դեպի Շուշանը, պատասխանեց մի փոքր մեղմացնելով յուր գլուղական կոշտությունը:

— Ես հո՞ւ եմ... հըրցնումքս դու, ես էդ անաբուռ տղի խեղճ հարնըմ (ցույց տվեց նա Զումշուդ-բեկի վերա)։ էդ իմ բեղասուր աղղաս ա՛...

— Ես չեմ ճանաչում քեզ,— պատասխանեց Զումշուդ-բեկը:

— Զքս ճանչըն՞մ... յաշը՞մքս էդ մըհակը... — ձայն տվեց ծերունին՝ բարձրացնելով ահագին մահական, որ բռնած ունեի ձեռին:

Շուշանն այսքանը հասկացավ, որ ծերունին հայտնեց, թե նա փեսայի հայրն էր:

— Ի՞նչ հեր,— ճչաց նա մեջ մտնելով,— սա՛ հեր չունի, սրա հենքը մեռել է:

Գլուղացու վայրենի դեմքը ցնցվեցավ մի թթու ծիծաղելով, և նա պատասխանեց հեղինորեն, ուղիղ Շուշանի երեսին նայելով.

— Հա՛, դրա հարը մռալ ա... ամմա էլլըհա մուրլ տեղա իրակացալ...

— Դուն սրա հերը չի՛ս, սա Մելիք Թորոսի վուրթի Զումշուդ-բեկն է, սրա հերը մինձ մարթ էր, քի պես արջ չէր,— պատասխանեց Շուշանն ավելի կոթով:

Իսկ գլուղացին խիստ արհամարհական սառնությամբ ասաց նորան.

— Մելիք Թորոսին տղան ա՛, հա՞... Զումշուդ-բեկն ա՛, հա՞... Դրուստ ա՛, Մելիք Թորոսին տղան շատ մեծ մարթ ա, ամմա էդ յալանչին (ցույց է տալիս փեսայի վերա) նրան տղան չէ, դա ինձ նման շնեցի առչին ճտը՛ Դյուբի՛ն ա, Դյուբի՛ն...

— Դյուբին ո՞վ է, ի՞նչ իս խոսում, դա հիմի իմ փեսեն է:

Վերջին խոսքը զգալի կերպով սարսափ ձգեց ծերունու վերա, և նա դարձավ դեպի Շուշանը՝ հարցնելով.

— Թու փեսադ ա, հա՞:

— Հա՛, իմ փեսեն է, էս դիշիր պիտի պսակենք, տեսնում ի՞ս վուր հարսանիք է,— պատասխանեց Շուշանը՝ ցույց տալով հանդիսականքը:

Ծերունին բուրբուռվոր թուլացավ: Նա դարձավ դեպի որդին այդպիսի անեծքներով.

— Տափը մըննես դու, ըստուծու կեծակը տա քեզ... ըստեղելը՝ ախտափալ... ըստեղելը՝ օղում փսակվես...

Հետո նա դարձավ դեպի Շուշանն՝ որդու վրա ցույց տալով.

— Նանի, հախ միտն տերը ընեծի՝ դրան, չորք տարի ա, ևս օլքից-օլքա դրա ետնան շուրմ գալիս, էլ տեղ չմնացալ, որ դա չփտակվի... էլ տեղ չմնացալ, որ ուրան կնեկը բըրախ տված չընի... ամեն շահարում դրան խոխեքը, դրան կնեկները ուղողըթյուն ըն անըմ...

— Պատկվե՞լ է... — դարհուրելով հարցրուց Շուշանը:

— Հա՛, նանի՛, օխտը հետ փտակվալա էդ պըտհասու էկածը... ըստ մըհեկա տանը կնեկ օնի:

Բոլոր հանդիսականքն, որոնք մինչև այն բոպին դարմացած նայում էին այդ դրամային, քարի պես սառեցան:

— Վա՛յ իմ միղքը... — գոչեց Շուշանը գլխին տալով:

— Վա՛յ իմ նամուսին... — գոչեց Նատոն ուշքից գնալով:

— Թողե՛ք, ևս էդ անիծվածին սպանեմ... — գոչեց ուստա Գրիգորը, ուրազը ձեռին առնուծի պես ներս վազելով:

Իսկ «տնային փեսան» արդեն ուրվականի պես աներևութացել էր...

Սույն միջոցին մի պատանի մոտեցավ ուշադնաց Նատոյին.

— Յի՛ս իմ քու փեսան, ի՞նչ... — գոչեց նա՝ վեր բարձրացնելով նորան հատակի վրայից:

Դա Գրիգորին էր:

ԲԻՐԻ ՇԱՐԱՐԱՆԻ

Բեհրանից դեպի արևելահարավային կողմը, մի ո՛չ այնքան ոտնակոխ եղած ճանապարհ, տանում է քաղաքից երկու ֆարսախ հեռավորությամբ մի անապատ, ուր ուղևորին երևան է գալիս մի ընդարձակ տարածություն՝ շրջապատված բարձր պարիսպներով։ Ասիական քաղաքներին սովորած աչքն առաջին անգամից կնկատե, թե տեսնում է մի կախարդական քաղաք, որ կուլ է գնացած յուր պարիսպների մեջ. մինարեթներ, աշտարակներ, և ո՛չ մի շինության նշան չէ երևում դըրսից։ Երևում են միայն պարիսպները։ Բայց որտեղի՞ց է մուտքը։

Կախարդված քաղաքը դռներ ևս չունի։

Պարսից ծերունիների պատմությունը հիշյալ շինվածքի մասին խիստ առասպելական է։ Նորա ասում են, թե այդ ցերեկով լուռ և անբարբառ պարիսպների ներսից դիշերվա ժամանակ լսելի են լինում դարհուրելի ձայներ. թե պարիսպների շուրջը թափառում են բյուրավոր ուրվականների խմբեր, թե նրանք շատ չեն հեռանում, միայն պարիսպների մոտ են գալիս, երգում են, կատարելով յուրյանց դիվական զվարճությունը... Իսկ երբ առավոտը մոտ էր լուսանալու, ամեն ինչ չքանում է, լուվում է, և կրկին անբարբառ շրջապարիսպը նկարվում է անապատի մեջ յուր հսկայական տարածությամբ...

Պարսիկը, լի նախապաշարմունքներով, երբեք չէ մոտենում հիշյալ շինվածքին, և լույս-ցերեկով այնտեղ տեսանելի չէ ո՛չ մի մարդկային արարած։ Միայն ահագին ուրուրը սավառնում է պարիսպների վերա, դժելով օդի մեջ դանադան շրջաններ. կարծես այն ուրվականների ոգիներից մինը լինի դա...

Ահա՛ այնտեղ, ավերակներից ո՛չ այնքան հեռու, բարձրանում է ծուխ։ Ծուխը բնակության նշան է և խիստ հրապուրիչ զորությամբ ձգում է մենավոր ճանապարհորդին դեպի ինքը։

Ծուխը դուրս է հոսում մի գետնափոր խրճիթից, որի տանիքը հավասար է երկրի մակերևույթին։ Մի նեղ մուտք, առանց դռան, տանում է դեպի խրճիթի ներսը։ Գերեզմանի պես խոնավ և մթին խորշ է դա։ Միայն մի օջախի մեջ, որ փորած է մի անկյունում, թույլ կերպով վառվում են մի քանի կտոր փայտ, կարծես նորա համար միայն, որ այնտեղ պահպանվի կրակը...

Օջախի մոտ, եղեղնյա փսիաթի վերա, նստած է մի կիսամերկ ծերունի և խորին ուշադրությամբ կարդում է մի գիրք: Նորա արտաքին կերպարանքն ազդում է պատկառանք և ջալափայտություն: Դու կարծում ես, թե քո աչքի առջև երևում է մարմնացած խեղճությունը. մի մարդ, որ աշխարհիս մեջ շունկո ուրիշ միսիթարություն և սպրում է միմիայն աստուծո համար...

Դա մոգ է:

Նա կարդում է սրբազան գիրքը՝ աստվածային Զինդ-Ավեստան:

— Խաղաղություն՝ քեզ, հա՛յր սրբազնություն,— ողջունում եմ նրան:

Ամեն տեղ հալածական, ամեն տեղ անարգված՝ այս ողորմելի կրոնավորը ամբողջ կես դար անցուցել է յուր տխուր ճշնարանում: Առաջին անգամ է նա լսում մի օտարականի ձայն, որ առանց ահ ու սարսափ գցելու նորա վերա, ոտք է կոխում նորա շեմքի վերա խաղաղասիրական ողջունով:

Նա խորին ծանրությամբ ծալում է գիրքը, մի կողմ է դնում և կանգնելով ընդունում է յուր անակնկալ հյուրին:

Զրադաշտյան փրկիստփայլ խոսակցությունը մեղմ է և իմաստալից: Նա ախորժանորդ պատմում է ամեն ինչ այն մարդուն, որ նայում է նորա վերա ավելի մարդասիրական աչքով: Ոչինչ նորան այնքան չէ միսիթարում, որքան մարդկանց համակրությունը, որովհետև այդ թշվառը յուր կյանքում երբեք գթություն վայելած չէ մարդոս որդիներից...

Բայց ինձ ավելի հետաքրքրական էր այն միտքը, թե ի՞նչն էր առիթ տվել նորան բնակվիլ այն տխուր և ամայի անասպատի մեջ, այն կախարդական շինվածքի մոտակայքում, ուր թափառում էին ուրվականները խմբերը միայն...

Նրբ այս մասին հարցմունք եղավ, մոգը յուր լի ջերմեռանդությամբ աչքերն ուղղեց դեպի երկինք, արտասանեց ինձ անհասկանալի մի քանի խոսքեր, որոց միջից խիստ լիահնչյուն ձայնով դիպավ իմ ականջին բառս՝ Բիրի-Շարաբանի:

¹ Բիրի-Շարաբանին մի գերեզմանատուն է, չորս կողմից շրջապատված բարձր պարիսպներով, որ գտնվում է և այժմ Թեհրանից ոչ այնքան հեռու, հին Ռեյ բաղաբի ավերակների մեջ: Բիրի-Շարաբան էր Նզդգարդ (Նզդջուրդ կամ Հազկերտ) թագավորի դուստրը, որին պարսիկները խոսրով են կոչում. դա ասքում էր մահմեդականությունը Պարսկաստանում մտնելու առաջին դարի մեջ: Պարսից եկեղեցական պատմությունն ասում է, թե Մուհամմեդը խոսրովին մի նամակ գրեց, և նա, անպատվելով մարդարեի նամակը, պատռեց, և նույն րոպեին պատուխցավ կոսպաշտ արքայի փորը: Նվ հետո, Օմարի

— Ի՞նչ է նշանակում այդ:

— Հեռեկի՛ր ինձ, բարի երիտասարդ,— ասաց նա՝ ընթանալով յուր խրճիթից դեպի դուրս:

Ես կատարեցի նորա հրամանը: Պարիսպը, որի մոտ տարավ ինձ մոզը, էր նույնը, որ ես առաջուց տեսած էի: Միայն նա մերձեցավ երկայն սանդուղքին, որ թավալված էր պարսպի մոտ. խնդրեց ինձ՝ օգնել իրան վեր բարձրացնելու սանդուղքը:

Ես շուտով կատարեցի նորա ցանկությունը, երբ հասկացա նպատակը: Մոզը կամենում էր սանդուղքը դնել պատի մոտ և ինձ վեր հանել պարսպի գլուխը. իմ ուղածն էլ այդ էր՝ տեսնել արդյոք ի՞նչ կա այն փակյալ քաղաքի ներսումը:

— Նայի՛ր,— ասաց մոզը,— երբ մենք բարձրացանք վերնապարըսպի վերս:

Ես երբևէ չեմ կարող հետացնել ինձանից այն անախորժ տպավորությունը, որ թողեց ինձ վերա այն տխուր տեսարանը: Շրջապարսպի ամբողջ տարածությունը ներկայացնում էր մառդկային մառմինների մի անառ, ուր անշարժ կանգնած էին հաղարկվոր կմախքներ և դեռ չլուծված դիակներ, մերկ՝ որպես ճշմարտության արձանը:

Ինձ երևաց, թե դա մի գլուխակա՛ն աշխարհ է, որ երեսն հանեց իմ աչքերի առջև կախարդ մոզը: Եվ ես տեսնում էի այն ուրվականների զնդերը, որոց մասին ինձ պատմել էին շատ և շատ դարմանալիք:

Բայց իմ տեսածը իսկություն էր: Ես պարզ նշմարում էի կմախքներ՝ մինը մյուսի մոտ շարված, և ինձանից այնքան հեռու չէին կանգնած բազմաթիվ մերկ մարմիններ, որոց զխի վրա կատաղի կռիչքներով պտույտ էին գալիս գիշակեր թռչունները: Նոքա իջնում էին մերկ մարմինների վերա, յուրյանց սուր կտուցով և մազիկներով՝ մի բան կեղևքում էին այնտեղից և կրկին բարձրանում օդի մեջ, յուրյանց հետ տանելով հափշտակած ավարը...

օրերում, Այու որդի Հասանը մտնելով Պարսկաստան՝ տիրեց խոսրովի երկիրը և նրա դուստր Բիրի-Շարարանին դերի առնելով, յուր եղբոր՝ Հուսեի համար կնություն տարավ և այն: Այս պատմությունն այնքան ճիշտ չէ. այլ հավանական է, որ Բիրի-Շարարանը, որպես խոսրովի կամ եղգարդի դուստր, նորա մյուս ընտանյաց հետ նահատակված լինի մահմեդականություն չընդունելու համար, և նորան թաղած լինեն Ռեյ քաղաքում, ուր հարրները հետո ամբողջ գերեզմանատուն կազմեցին և յուրյանց ուղղափառ արքայազուսեր հիշատակը պահպանելու համար կռեցին Բիրի-Շարարանի, որովհետև նորա գերեզմանը ևս այնտեղ է դնվում:

Մոզը պշուցած աչքերով նայում էր այս ոչ այնքան զվարճալի տեսարանի վերաւ. նորա շրթունքները շարժւում էին. երևում էր, որ նա աշտթում էր:

Նա նկատեցի թե՛ կմախքների և թե՛ դեռ չլուծված դիակներին, բայց իրենք երեսները եւս դարձուցած էին դեպի արևելք: Բայց ի՞նչն էր, որ այնպես կանգուն պահում էր մեռած մարմինները բաց օդի մեջ: Այս գտնանքը հասկանալի եղաւ միայն այն ժամանակ, երբ եւս տեսա, որ յուրաքանչյուր կմախքի և դիակի երկու թևերի տակ ամրացած էին փայտյա նեցուկներ, որք այնպես հարմարեցրած էին, որ ո՛չ միայն իրանց մեղտեղում կանգնած մարմինները պահում էին բուլտովին ուղղակի կերպով, այլև նոցա ոտները չէին դիպում դետեկմ:

— Այդ ի՞նչ է,— դարձա եւս դեպի մոզը, որ երևում էր, դեռ չէր վերջացրած յուր աղտթը:

— Բիրի-Շարարանի,— կրկնեց նա առաջին խոսքը, դարձյալ թողնելով ինձ անհոսկացողութեան մեջ:

Երբ ասացի, թե չեմ հասկանում նորա խոսքը, նա բացատրեց զենդական բառի իմաստը, ասելով.

— «Հասարակաց կայարան» է դա:

— Կնշանակե՞՞ հանգստարան կամ գերեզմանատուն է:

— Այո՛, այդպէս:

— Մի՞թե դուք սովորութեան շունիք թաղել ձեր մեռելները:

Մոզը մի դարմացական հայացք ձգեց իմ երեսին, որպէս թե լսում էր մի հիմար խոսք, և պատասխանեց՝ ասելով.

— Ինչպե՞ս թաղել, բարի երիտասարդ, ինչպե՞ս պղծել սուրբ հողը մեռելոտի մարմիններով:

— Բայց այդպիսով դուք պղծում եք օդը, որ ավելի վտանգավոր է, որի ապականութեանից կարող են վարակւիլ կենդանի մարդիկ:

Իմ պատասխանը վիրավորական էր: Մոզը պատասխանեց՝ փոքր-ինչ զայրացում ցուցանելով իմ խոսքերի դէմ:

— Տեսնո՞ւմ ես սրբազան Միհրը,— նա ցույց տվեց արեգակը,— նորա աստվածային ճառագայթների ներքո ամեն ապականութեան մարբրվում է, սրբագործվում և անշնչութեանից վերափոխվում է դեպի կենդանի մարմին: Նա է գետնից ծլեցնում, ծաղկեցնում և պտղաբեր առնում փոսած և ապականված հունդը (սերմը): Նա և այդ բոլորավոր կմախքներին, որ կանգնած են նորա «սրբազնության սեղանի» վերա, կմաքեն, շունչ և մարմին կտա: Նա է աղբյուրը բարութեան, լույսի և կենդանութեան:

— Եվ դուք ա՞յդ նպատակով եք կանգնեցրել այդ դիակները նրա ճառագայթների տակ:

— Այդ հրամայում է մեզ առնել Որմիզդի¹ սրբազան օրենքը: Թո՛ղ հետու լինին քեզանից Արհմնի² նենգությունները, բարի երիտասարդ, Թո՛ղ երկբայությունը չմոլորեցնե քեզ հավատալ սուրբ խոսքին:

Վիճել զրադաշտական կրոնավորի նախապաշարմունքների դեմ՝ ինձ չէր հասցնելու մի օգտավետ հետևանքի: Ես ցանկացա ավելի մանրամասն տեղեկություն ստանալ նորանից այն հանգստաշանի վերաբերյալ, յուրյանց կրոնական ծեսերի մասին: Նա պատմեց ինձ շատ բան: Նա ասաց, թե յուրաքանչյուր հանգուցյալ մարմին, որ այնպես հեծյալ երկու սյուների վերա, լավ ևս է առել, քարշ է ընկած երկու փայտյա նիցուկներից, պետք է այնքան ժամանակ մնա, մինչև նորա մարմնի մոտեցը թռչնոց կերակուր դառնալին հետո մնացյալ ոսկերտութիւնը քայքայվին և վայր թափվին այն խորի մեջ, որ ամեն մեկի տակ փորած է: Եվ ավելացրուց, թե հանգստարանին հսկող մոզը ամեն մեկ մարմնի լուծվելու եղանակից կզուշակե նորա ասպազան Որմիզդի դրախտի մեջ: Այս խոսքերից հետո նա պատմեց ինձ յուր մի քանի դիտողությունները. որ արած էր մարմինների մասին:

— Ահա՛ այն դիակը, որ կանգնեցրած է մեղանից տասը քայլ հետու, — առաջ տարավ նա, — դու տեսնո՞ւմ ես, թե ո՞րպես վայրենի չափակալը՝ յուր հետևի թաթերի վերա կանգնած, վեր է բարձրացրել գլուխը և անհագ ախորժակով կրծոտում է հանգուցելու աջ ձեռքը: Դա հանգստարանին նոր մարմիններից մեկն է: Այն ձեռքը, որ այժմ չափակալին կերակուր է դառնում, շաղախված էր մի անմեղի արյունով... Դու տեսնո՞ւմ ես նորանից ոչ այնքան հեռու մի այլ մարմին, որի ձախ ուսի վերա նըստած է ահագին սև ազդասվը և յուր կառուցով գուրս է փորում հանգուցելու աչքերը: Նույն աչքերը երբեք չէին կշտանում այն բաներից, ինչ որ վատ էր: Նոքա ման էին ածում թշվառին այն ճանապարհի վրա, որ ուղղում է յուր մոլորյալների առջև խավարային Ահրիմանը... Ահա՛ այն կմախքը, որի զազաթի վերա նստած է զգվելի բուն և անդադար կըտցահարում է կաշուց զրկված սկավառակը. նույն գլխի մեջ երբեք մուտք չէ ունեցել ճշմարտության խոսքը... Դու տեսնո՞ւմ ես և մի մարմին, որի

¹ Որմիզդ, որդի Զրվանա, աստված լուսնի և բարության, արարիչ ամենի, ինչ որ մարդը և սուրբ է:

² Արհմն, նույնպիսի որդի Զրվանա, աստված խավարի և չարության, արարիչ ամենի, ինչ որ սլիզը և անմաքուր է:

ոտքերի տակ սլտտվում է վայրենի կատուն. դա մի նշանաւոր ավազակի դիակն է, և այժմ ավազակ դադանն ուսում է այն ոտքերը, որոնք միշտ դուրս են գրված եղել ուղղութեան շաւղից...

Այսպէս շատ գուշակութեաններ արաց մոզը, յուրաքանչյուր մարմնի անցյալ կյանքը համեմատելով նորա ներկա դրութեան հետ և ներկայից նորակացութեաններ անելով նորա ասպագայի մասին: Նա խոսեց և մի քանի արդարների համար, հայտնելով, թե ի՞նչ նշաններից գիտե նոցա անմեղութեանը: Բայց երբ նորա աչքերը հանդիպեցան մի կմախքի, որի ճերմակ ոսկորների վերա այնպէս գեղեցիկ կերպով խաղ էին անում ալեգակի ճառագայթները, նա այլևս չկարողացավ խոսել, և ևս նկատեցի, թե որպէս ծերունու շիջած աչքերը լցվեցան արտասուքով, և նա շարժեց պոխը, նշան անելով, որ ցած իջնենք:

Բայց ի՞նչ էր, որ այնպէս դառն կերպով վրդովեց ողորմելու սիրտը. ինչո՞ւ նա շատաց ինչ մի խոսք անգամ այն մարմնի մասին, որ եղավ նորա արտասուքի առարկան:

Իջնելով պարսպից ցած՝ մենք նստեցինք նորա խրճիթի դռանը: Լերեր դեռ նոր էր թերվում դեպի յուր գիշերային մուտը. անապատի չերմութեանը փոքր-ինչ մեղմացել էր: Բայց ես չէի կարողանում հանգըստացնել իմ հետաքրքրութեանը, քանի նկատում էի ծերունու դեռևս տխուր և մեկամաղձական դեմքը:

Իմ երկար թախանձելուց հետո ծերունին հաճեցավ պատմել, թե ինչ էր նորա ակամա դառնութեան պատճառը, որ առաջ եկավ այն կմախքի վերա նայելուց: Ես լուստովութեան խնդրեցի ծխել և սկսա լսել նորան:

Նա այսպէս սկսավ յուր պատմութեանը.

— Երկու տասն ձմեռների հալվել էին ձյունները, երկու տասն դարունների դեղադարդել էին Զաբի՝ անապատը, մինչ ես լցուցանում էի իմ մտաւոր ծարավը իմաստնագուշան իմաստուններից՝ Իբն-Ֆերհատի սպասում: Նորան կոչում էին «Աղբյուր գիտութեան»: Որպէս մեղր և կաթ՝ բխում էր աստվածային մարդու շրթունքից սուրբ խոսքը: Նորան հայտնի էր ամենածածուկ իմաստը սրբազան տառի, և նա գիտեր ամենախորին դադտնիքը, ինչ որ դրած է մարդու որդիների երկամունքի մէջ...

Բայց ավելի քնքուշ, քան Շիրադի շուշանը, և ավելի գեղեցիկ, քան

¹ Զաբ կոչվում է Պարսկաստանի լայնատարած անապատը, որ սկսվում է Ղոմ և Քաշան քաղաքներից և տարածվում է մինչև Բելուջիստան:

Ուշեթի¹ վարդը, էր բարի Ղամարը², մի նաղելի օրիորդ, որո ղեռ նոր ող-
ջախոհական ստիները բոլորվել էին անմեղ կրծքի վերա: Դա վարպետիս
աղջիկն էր:

Վարպետիս տունը բովանդակում էր յուր մեջ մի ամբողջ դրախտ,
ուր աստծո օրհնություն հետ թագավորում էին խաղաղությունը և գոհու-
թյունը: Բայց չկա մի վարդ առանց փուշի, և շատ անգամ զեղեցիկ, լու-
սապայծառ ցերեկի մեջ տիրում է մառախլապատ մրրիկը յուր գարհու-
րանքով...

Նույնը պատահեց և վարպետիս բնասանիքի հետ:

Այն մեծահանդես տոներից մեկի օրը, երբ սուրբ քաղաքի³ ուղղա-
փառները ծաղկեկներով ևն հանդիպում նով-բուղը⁴, մանկահասակ կույ-
սերի խումբը հավաքվել էր մի բլրի վերա, ուր նոքա այն տոնին սովո-
րություն ունեին իրանց խաղերով զվարճանալ: Նույն միջոցին անցնում
է բլրի մոտից քաղաքի սերգարը, որ դառնում էր որսորդությունից: Նո-
րա աչքն ընկնում է աղջիկների խմբի վերա, և զեղեցիկ Ղամարի դեմքը
համբարակում է նորան:

Մի քանի օրից հետո սերգարի ապարանքից պատգամավոր եկավ
վարպետիս մոտ և հայտնեց, թե նորին պայծառափայլության սիրտը
գրավել է Ղամարի զեղեցիկությունը և ցանկանում է նորան յուր կին
ունենալ:

Կայծակի հարվածն այնքան զարհուրելի չէր կարող լինել, որով
Որմիզդը հալածում է Ահրիմանի դեերին, քան այն խոսքը, որ լսեց վար-
պետս սերգարի պատգամավորի բերանից: Նա սկզբում բոլորովին
շփոթվեցավ, հետո աստծո զորությունից մի փոքր ոգի առնելով պա-
տասխանեց, թե ինքը չէ կարող յուր զավակը կնություն տալ մի մարդու,
որ չէ պաշտում Որմիզդի կրոնքը: Այս պատասխանը պատգամավորը
դարձնում է սերգարին և շարանենդ սիրտը լցնում է վրեժխնդրու-
թյանով:

¹ Եթև Պարսկաստանը վարդի հայրենիքն է, ապա Ռաշթը նրա բնագավառը համար-
վելու է:

² Ղամար նշանակում է լուսին, այս անունով հաճախ կոչվում են դարերների աղջիկ-
ները:

³ Սուրբ Բաղա կոչում են դարերները Եղզ քաղաքը, որ կոչվում է Եղզ-խասթ, այ-
սինքն՝ աստվածական կամ աստվածահաճու:

⁴ Նով-բուղ նշանակում է նոր օր, մի տոն, որ կատարվում է դարնանամտի սկզբում.
դա սովորական է բոլոր ասիական ցեղերի մեջ, մինչև անգամ նոր կրոնքները չկարո-
ղաքան փոխել նորան:

վերծիսնդրությունը շուշացաւ: Մի քանի օրից հետո սրբազան քաղաքը լցվեցաւ արյունով և արտասուքով...

Մահմեդականների ձեռքում միշտ հեշտ է եղել խեղճ գարրենրի¹ հալածանքը. նորա յուրյանց ժողովուրդը մեր դեմ գրգռելու մեջ խիստ վարպետ են: Մեր մասին մի քանի սուտ լուրեր (որ դիպչում էին նոցա կրոնական: զղաշմունքին) տարածելը բախկան էր վառելու ամբողջը կատաղի վերծիսնդրությամբ:

Նույնը եղաւ և այն ժամանակ:

Քաղաքի մեջ տարածվեցաւ մի բոխարեր լուր, թե գաբրենքը թշնամությամբ պղծել են մահմեդականներին պատկանող մի մատուռ, որ չափազանց գրաված էր նոցա հավատքը և դարձել էր հասարակաց ուխտատեղի: Նոքա ամբաստանեցին գաբրենրին մի բոլորովին հնադամ զրպարտությամբ, իբր թե գաբրենքը նույն մատուռի մեջ գիշերով գցել են մի սատկած շուն:

Որքան և սուտ լիներ այդ զրպարտությունը, դարձյալ բախկան էր վառելու մահմեդականների կատաղությունը: Նոքա այդպիսի դեպքերում ստություն և ճշտություն չեն որոնում, մանավանդ երբ թելադրողը ինչը սերդարն էր՝ մի քանի գլխավոր մուլաների հետ:

Գիշեր էր. այն մթին գիշերներից մեկը, որ Ահրիմանը պատրաստում է յուր սեագունդ պաշտոնյաների համար... Մի քանի ընկերներ գաբրենրի թաղերը լցվեցան մահմեդականների կատաղի ամբոխով: Կրակն ու սուրը սկսան անխնայ կոտորել «սուրբ ժողովրդին» անմեղ որդիքը...

Նույն սարսափելի ժամուն իմ միտքն եկաւ Ղամարը: Ես սկսեցի ցնորվածի նման վազել դեպի վարպետիս տունը: Գիշերով խավաւոր պատել էր աշխարհը, բայց հրդեհների կրակը լուսավորում էր քաղաքը, որպես ցերեկ: Չգիտեմ, ի՞նչ աստվածային զորություն էր այն, որ ինձ առանց վտանգի հասցրուց վարպետիս տուն, որ նույն ժամուն վառվում էր բոցերի մեջ: Իմ աչքին դիպաւ վարպետիս մարմինը, որ արյան մեջ շաղախված՝ բնկած էր յուր հրդեհված տանից ոչ այնքան հեռու: Բայց ես չդարձա դեպի նա, որովհետեւ որոնում էի Ղամարին...

Իմ ահանջներին զարկում էին հափշտակված կույսերի և կանանց դառն աղաղակները, բայց նոցանցից ոչ մեկը Ղամարի ձայնը չէր:

Ես գտա նորան մի ֆերրաշի ձեռքում, որ քաշ էր տալիս թուլացած և ուշափորույս եղած օրիորդին դեպի սերդարի ապարանքը: Խնջարիս

¹ Դաբը Պարսկաստանում կոչվում են հին արևադաշտները. քաֆը կամ տաճիկների զովաւը բռն է, որ նշանակում է անհավատ:

մի զաշի բաւական եղաւ ցած գլորել անդդամին, և ես հափշտակեցի Նորա ձեռքից թանկագին աւարը...

Ես մինչև այսօր երեւակայել չեմ կարող՝ որպէս հաջողվեցաւ ինձ աղատել նորան: Միայն մտաբերում եմ այսքանը, որ ուշի եկա այն ժամանակ, երբ նկատեցի, թե գտնւում եմ քաղաքից մի քանի ֆարսախ հեռու մի դաշտի մեջ, ուր արեւ դեռ նոր էր սկսել արձակել յօր առաջին ճառագայթները: Ես այն ժամանակ զգացի, թե մի քանի տեղից վիրաժւորւած եմ, ե՞րբ կամ ո՞ւմ հետ կուիլու ժամանակ ստացա վերքերը, մտարէրել անգամ չկարողացաւ: Ես կամենում էի փաթաթել վերքերս, բայց երբ նկատեցի, որ Ղամարը տակաւին անդդգույն մեջ էր, սկսեցի հոգ տանել նորան ուշի բերելու:

Երկա՛ր է, բարի երիտասարդ, երկա՛ր է պատմությունը և խիստ զժւա՛ր միանգամից բոլորը հաղորդել քեզ, թեև իմ աւետր գլխի մեջ ասենք պահւած են, և մոռացությունը ոչինչ չէ ջնջել այն տխուր հիշողություններից... Երեւակայեցի՞ք միայն մի ողորմելի փախստականի վիճակը, որ ամբողջ ամիսներով պետք է անցներ ամայի անապատների միջով, միշտ խույս տալով մարդկային բնակությունից, և դա ուղեկից ժներ մի թույլ և սկարամարմին օրիորդ, բոլորովին մարած անոթությունից և ճանապարհի դաժանությունից...

Պիղծ համարւած գաւրն ամեն տեղ հալածւած է, ամեն մահմեդական խորշում և խոտում է նորանից. մենք մինչև անգամ զրկւած էինք անապատի հովիւների հյուրասիրությունից, որոց սեղանը բաց է ամեն ճանապարհորդի առջև: Լույս ցերեկով մենք թաքնում էինք մացառների մեջ, իսկ գիշերով շարունակում էինք մեր ուղին: Մեր կերակուրն էր անապատի մանանան¹, իսկ երբեմն պատսպարան և ողորմություն էինք գտնում բարի Արմենիների և Դավուդիների² մոտ, դոքա չեն հալածում գաբրին...

Այսպէս, մենք անցանք Իսպահան, Ղում և Քաշան քաղաքները: Ճանապարհին մենք գրաստ չունեինք, այդ մի ավելորդ ծանրություն է փախստականի համար, որ միշտ ստիպւած է թաքել: Սկզբում օրիորդը տոկուն էր և առանց դժվարության հետևում էր ինձ. բայց փոքր առ փոքր և նորա ուժերն սկսան թուլանալ. այնուհետև ես ստիպւած էի թանկագին բեռը կրել իմ շաւակին... Այդ ավելի անտանելի էր նորան, և ես

¹ Պարսկաստանում գոյանում է երկու տեսակ մանանա, որոնցից մեկը կոչւում է սըրխիշտ, մյուսը՝ զազ կամ զազանգարի:

² Դավուդի, մի ցեղ, որոց զավանդությունը շատ նման է հրեից կրոնքին, որ գուցե Պարսկաստանի հին հրեա գերիներէից փախւած լինի:

ստեպ լսում էի նորանից այսպիսի խոսքեր. «Ա՛խ, ե՞րբ աստվածները պետք է առնեն իմ հոգին, որ դադարեմ քեզ անհանգիստ անելուց...»:

Մենք դիմում էինք դեպի Թեհրան այն մտքով, որ շահի ոտքերի փոշին համբուրենք և նորանից շնորհ և արդարադատություն խնդրենք սերդարի բարբարոսության դեմ: Բայց թշվառ օրիորդի տկարությունը հետզհետե սաստկանում էր. վերջապես, նորա մեջ հայտնվեցավ խիստ զորեղ տաքցուցի. նա դործ դրի իմ բոլոր բժշկական միջոցները, ինչ որ ուսած էի գրքերից, բայց ոչինչ չօգնեց. խղճալու կենսական ուժերը սալառվել էին...

Մինչև Թեհրան մնացել էր մի քանի օրվա ճանապարհ միայն. մենք իջեանել էինք մի գյուղի մոտ, ցորենի արտերի մեջ: Գիշեր էր. կուսինք հեղուկյամբ սահում էր կապույտ երկնքի մեջ. բոլոր աշխարհին տիրել էր մի մեռելային լուսվոյն: Օրիորդը՝ գլուխը դրած իմ ծնկների վերա, տանջվում էր դառն խռովության մեջ: Նա տխրությամբ նայում էի նորա վերա: Հանկարծ նա յուր լի երախտագիտությամբ աչքերն ուղղեց դեպի ինձ և արտասանեց այս խոսքերը. «Նա մեռնում եմ, Հազկերտ, ազոթի՛ր ինձ համար...»:

Դա եղավ նորա վերջին խոսքը...

Նա սրբությամբ կատարեցի նորա վերջին խոսքը, քարի երիտասարդ. ահա՛ կես դար է անցնում այն օրից, որ ես ազոթում եմ նորա շիրիմի մոտ, գիշեր և ցերեկ ազոթում եմ, թեև նա արդար էր, որպես արեւի ճառագայթը, թեև նա անբիծ էր, որպես նորա լույսը. բայց նա սիրում էր ինձ...

«ԽԱԶ-ՓՈԻՇ»

(Մի նկարագիր պարսկական քշվառների կյանքից)

Ա.

Յուրտ է:

Այս առաւելոտ արեղակը դողդողալով, երկշոտ կերպով դուրս նայեց Գորիզոնից և կրկին սահալաւ ալ: Նորա գունաթափ դեմքը այնքան շփոթւած էր, այնքան ուղորմելի, որ մարդ խղճում էր նորա վրա նայելու:

Նա էլ մրսում էր:

Երկինքը մառախլապատ է: Զյուն չկա: Բայց օդի մեջ սառցային փռչիւն արծաթյա թևիտկների նման լողում է, շողշողում է միլիտնավոր մանր աստղիկներով: Այդ աստղիկները, ինչպես բյուրեղի սուր փշրանք, փարատում են, այրում են մարդու աչքը, երեսը, ձեռքերը և մարմնի բոլոր բաց տեղերը: Անկարելի է շունչ առնել: Շունչը սառնում է շրթունքների վրա: Անկարելի է աչք բաց անել: Թերթերունքները սառած, ամուր կպած են միմյանից հետո: Փչում է դառնաշունչ քամին և ամեն ինչ քացցնում է:

Անհիշելի ժամանակներից Թեհրանը մի այդպիսի ցուրտ առաւելոտ չէր տեսել:

Փողոցներում գետինը երկաթի նման սառել, ամրացել և ճաքճքել էր: Սառել էր և ջուրը, որ անցնում էր ստորերկրյա խողովակներով: Սառել էին և լճակները, որ շինված էին սառցատների մոտ: Սառել էին և ծառերը իրանց եղյամապատ ճյուղերով: Ամբողջ քաղաքը ներկայացնում էր մի անշարժ, սառցային զանգված:

Չնայելով որ օրից բաւական անցել էր, բայց փողոցներում դեռ ոչ ոք չէր երևում: Բոլոր դռները փակ էին: Զէին երևում և թռչունները: Միայն սովատանջ ագռավը՝ չկարողանալով երկար համբերել, դուրս նետվեցաւ յուր պատսպարանից, գնաց մի որեւէ ճարակ որոնելու: Նա անցավ եղյամով արծաթաջրած կտուրների վրայով, նայեց լուսամուտների սառցային նկարներին, անցավ ամալի փողոցներով, նայեց յուր ծանոթ աղբահոցներին և մի տեղ մի ինչ-որ անորոշ կույտ տեսնելով՝ ուրախությունից մի բանի պտույտներ գործեց օդի մեջ և ապա վերելից սլացավ կույտի վրա: Սկսեց շտապով կտցահարել և մաղիկներով բճր-

ճեւ: Բայց կույտը քարի նման սառել, կաւել էր փողոցի հատակին: Երեկ, երբ այստեղից անցավ ջորիների քարավանը, դեռ փափուկ ու թարմ էր կույտը: Բայց այսօր սոված թռչունը նրա ամբուլթյան միջից մի դարձահատիկ անգամ դուրս փորել չկարողացավ: Նա տհաճությամբ թողնց կույտը և կրկին նետվեց սառցալիւն տարածութեան մեջ:

Միևնույն նախատակով՝ յուր պատասխարանից այս առավոտ դուրս էր եկել մի այլ սովատանջ արարած: Բայց դա ավելի բախտավոր դտնվեցավ, քան թե ագոստվը:

Գատարկ փողոցով միացնակ գնում էր նա: Մերթ փութացնում էր քալերը և վազ էր տալիս, մերթ կանգ էր առնում, մտածում էր և ապա շարունակում էր գնալ դանդաղ, անհամասար քալերով: Կարծես բնավ ցուրտ չէր զգում, թեև բոլորովին մերկ էր: Նրա հագուստը բաղկացած էր երկու կտորից միացն: Դրանք երկու կտավյա ղենջաւեններ (փութա) էին, սրոնջից մեկը կապել էր մեջքին, սքողում էր նրա մերկությունը և իջնում էր մինչև ծնկները, իսկ մյուսը անփուլթ կերպով ձգած ունեք ձախ ուսի վրա, ծածկում էր կուրծքի ու թիկունքի մի մասը: Մարմնի մնացած մասերը մնացել էին բաց: Բաց էր գլուխը, որ պատած էր թաղիքի նման թանձրացած մաղերով, բաց էին և բութիկ ոտները՝ ճարճրած կրունկներով: Վաղորդյան դաժան ցուրտը կարծես վախճնում էր շոշափել աչդ թշվառ մերկությունը, որ ներկայացնում էր մի մուսյլ, անճոռնի ալլանդակութուն: Մրոտած գեմքը, մախրապատ մարմինը, մշտական կեղտի հաստ խավը ավելի սարսափելի էին դարձնում աչդ տարօրինակ ալլանդակությունը:

Շրջակայքի ամբողջ դատարկության մեջ տիրում էր սպանիչ, անպատական ախարություն: Բայց նա ուրախ էր: Գնում էր սուլելով և երբեմն խուլ կերպով եղանակում էր երգի նման մի բան: Նրա ձայնը, փողոցների խորին ամայության մեջ, լսվում էր որպէս ծայրահեղ թշվառության մի դառն մրմունջ, որ դուրս էր հնչվում խորտակված, վաստակարեկ կուրծքից...

Այդ մարդը «Խազ-փուշ» էր:

Մարդիկ նրա մերկությունը ծաղրելու համար «Խազ-փուշ»¹ կոչեցին:

¹ «Խազ-փուշ» պարսկերէն նշանակում է խազ, ալսինքն՝ սամուրեների հաղնոզ կամ կրող: Այդ գեղեցիկ, թանկագին մորթին հաղնում են պարսից աղնվաղանները կամ շատ հարուստները միայն: Իսկ աղբատների մի հայտնի հասարակութան, որ ոչինչ հագուստ չունին, բացի ցնցոտիներից՝ «Խազ-փուշ» (սամուրազդեստ) կոչւել մի դառն ծաղր է դեպի վերին աստիճանի թշվառությունը: «Խազ-փուշները» իրանք ևս, մի առանձին պարծանքով, աչդ անունով են կոչում իրանց մերկանդամ հասարակությունը:

Բայց նա մարդկանց պճնասիրությունը ծաղրելու համար շրջում էր բո-
լորովին մերկ մարմնով:

Նա անցավ բազարի ընդարձակ հրապարակը և մտավ ծածկված
շուկաներից մեկի մեջ: Կրպակները դեռ բացված չէին: Գլշերապահ հա-
սասները, մուշտակները դլանների վրա ծածկված, դեռ կուչ էին եկած խա-
նութների թումբերի վրա և կուացած՝ իրանց սառած ձեռքերը բռնել էին
շիկացած մանդալի վրա: Բայց կրակն անգամ սառել էր, ջերմություն
չէր ազդում:

Մտնելով շուկան՝ նա ավելի առաջ չգնաց: Մուտքի մոտ, վաղ-
առավոտյան, արդեն յուր կրպակը բաց էր արել նրա ցանկալին: Այ-
սինքն՝ մերկ դետնի վրա նստած էր մի կեղտոտ մարդ և յուր մոտ դրած
ունեք մի խեցեղեն աման, որի բերանը ծածկված էր մի ավելի կեղտոտ
կտավի կտորով: Ջերմ գոլորշին բարձրանում էր ամանի բերանից և
լցնում էր օդը ախորժալի հոտով:

Շաքարից ավելի քաղցր է,
Մեղրից ավելի համով,
Ըշտապեցեք, աղքատներ,
Պրծնելու վրա է:

Այսպես գովաբանում էր նա յուր վաճառքի հատկությունները և
բարձր ձայնով գնողներ էր հավաքում:

Մեր մոլաշրջիկը մոտեցավ նրան, հպարտ կերպով ասելով.

— «Խաղ-փուշի» բաժինը հանեցե՛ք...

Ծախողը սակից երկուստ կերպով նայեց նրա վրա, հետո դողդոջուն
ձեռքը տարավ դեպի ամանի բերանը, վեր բարձրացրեց նրա վրա ձգած
կտավը և դուրս բերեց նրա միջից մի քանի մուգ-վարդագույն գնդակ-
ներ՝ մեծ ու փոքր դիրքով: Դրանք ուրիշ ոչինչ չէին, եթե ոչ խորոված
ճակնդեղի կոշտեր, որ աղքատների առավոտյան ամենասիրելի տաք
կերակուրն է, մանավանդ ձմեռային օրերում:

«Խաղ-փուշի» ցած բերեց ուսի վրա ձգած դենջակը, ստացած նվերը
փաթաթեց նրա մեջ և առանց շնորհակալություն հայտնելու շտապով
հեռացավ:

Ճանապարհին հանդիպեց նրան մի այլ «խաղ-փուշ»: Այդ երկրորդը
ավելի ծանր էր, քան առաջինը, և ավելի լավ էր հագնված, քան առա-
ջինը: Կտավյա երկար շապիկի վրա, որ նրա միակ ներքին հագուստն էր
և մեջքից պնդած էր թոկով, ձգած ուներ նա մի նույնպես երկար վերար-

կու, որ իջնում էր ծնկներին բավական ցած: Եթե հարկավոր լիներ աշխարհի բոլոր հնոտիների նմուշներն ունենալ, անտարակույս, կարելի էր գտնել այդ վերարկուի թանձր բաղադրության մեջ, Դա ցնցոտիների մի հարուստ հավաքածու էր, որ նրա ուսերի վրա վերարկուի պաշտոն էր կատարում: Եվ այդ բաղամասնյա հավաքածուն կազմվել էր տարիների, շա՛տ տարիների ընթացքում: Նրա դերձակը եղել էր ինքը ժամանակը: Բախտի բերմունքների համեմատ, երբ պատահել էր նրա կրողին փողոցներում և աղբանոցներում մի շորի կամ փալասի պատառ գտնել, նա խնամքով վեր էր առել և կարկատել էր յուր վերարկուի վրա: Այնտեղ ամեն տեսակ կտոր կար: Նյութերի և գործվածքների մեջ խրտուրդյուն չէր դրված: Այնտեղ կպցրած կային և՛ հին գուլպաների, և՛ հին զլխարկների կտորտանքներ. այնտեղ կպցրած կային և՛ կոշիկների երեսներ, խկ նրանց կարգում՝ մի դեղեցիկ կտոր քիշմիրյան ընտիր շալից: Բավական էր մի թել քաշել, և ահա ցնցոտիների մի ամբողջ շարք փուլ կդար և, քայքայվելով ու լուծվելով, կթափվեր ցած: Այդ մարդը յուր վերարկուով, կարծես, հանդիմանում էր հասարակությանը: Նա միանգամից կրում էր յուր վրա այն բոլորը, ինչ որ մարդիկ առանձին մասերով էին հագնում:

Նշանավոր էին նրա հողաթափները, որ կրում էր մերկ ոտներով: Նրանց դրուկյունը շատ չէր տարբերվում վերարկուի վիճակից: Զանազանուկյունը նրանում էր միայն, որ հողաթափների կազմվածքի մեջ մտնել էր մեծ քանակությամբ երկաթ, որից, դժբախտաբար, դուրկ էր վերարկուն: Յուր կյանքում այդ թշվառականը փողոցներում կամ ճանապարհների վրա որքան մեխի կտորներ էր դառել, բոլորը դամել էր յուր հողաթափների տակին: Վերջին ժամանակներում նրան հաջողվեցավ գրտնել մի հատ էջի նալ (պալտ), այն ևս դամեց առաջինների շարքում: Բայց դեռևս երկյուղ ուներ՝ արդյոք այդ զրահավորված հողաթափները կտանենի՞ն նրան մինչև յուր կյանքի վերջը: Կարելի էր ամենայն վստահությամբ երաշխավոր լինել, որ կտանենին Որովհետև, ինչ շափով որ մաշվում էին, նրա հնգադատիկ և տասնադատիկ շափով միշտ նոր նյութեր էին ավելանում նրանց վրա: Սոսկալի էր նրանց ծանրությունը: Բայց ծերունու ոտները այն աստիճան սովորած էին, որ նա ոչ բաղում դժվարությամբ քարշ էր տալիս նրանց յուր հետ՝ յուր ամբողջ կյանքում քարշ էր տալիս այդ հողաթափները, որպես մի ծանր, տաժառակա՜ն պատիժ...

Երբ երկու «խաղ-փուշները» հանդիպեցին միմյանց, առաջինը ողջունեց՝ հարցնելով.

— Խաղաղությունն քեզ, Ահմադ հայրի՛կ, ի՞նչ կա, որ այդպէս վաղ չուրս ես եկել:

— Յո՛ւրտ է, այս առավոտ շատ ցո՛ւրտ է,— տրտնջալով պատասխանեց ծերունին:

— Կարողացա՞ր մի բան գտնել:

— Ոչինչ բան... Ինչպէս աշխարհը պաղել և սառույց է դարձել, այնպէս սառել է և մարդկանց սրտերը...

Երիտասարդ «Խաղ-փուշը» բաց արեց իր ղենջակը և մի քանի րոպէ առաջ ստացած ճակնդեղի պատառները եղբայրաբար բաժանեց ծերունու հետ՝ ասելով.

— Տա՛ր, այսօր այդ քեզ բաժական կլինի, իսկ էդուց՝ աստված ողորմած է:

Նա բնդունեց և օրհնելով բաժանվեցաւ:

Բ

Մեշիտից հետո բաղանիքը մահմեդական աշխարհի այն կարևոր հիմնարկութիւններից մեկն է, որ լցուցանում է բարեպաշտ մուսուլմանի թե՛ հոգևոր և թե՛ մարմնավոր պեւքերը: Այստեղ են կատարվում վաղման ծեսերը, այստեղ են ներկիւում կրոնասեր հոգիների նովրական մորուքները և ձևների ու ոտների եղունդները սրբարար հինացով:

Որպէս մեշիտը յուր հովանավորութեան ներքո պատասպարում է աղքատների և անտուն, անտեր նժդահների մի բազմութիւն, նույն բարեբարութիւնը կատարում է և բաղանիքը:

Ներկայացնենք Թեհրանի բազմաթիւ բաղանիքներից մեկը:

Մեղ համար հետաքրքիր է այն մասը, որտեղից տաքացնում են բաղանիքը: Դա հետեի կողմի մեծ բակն է, ուր ամբարոված են բոլոր վառելի նյութերը: Փայտի պակասութեան պատճառով՝ վառում են, ըստ մեծի մասին, մանրած հարդ և անասունների աղբ: Դանտեի և այլ դասական բանաստեղծների նկարագրած դժոխքը շատ փոքր նմանութիւն ունի պարսից բաղանիքի այն ստորերկրյա հրամբարի հետ, որ շատ հատկանիշ անունով կոչվում է ջնաննամ, որ նշանակում է գեհեն կամ դժոխք: Մի միին մուտք՝ ծովից և մուխից սևացած պատերով, տանում է դեպի այդ դժոխքը: Այստեղ անշիջանելի կերպով վառվում է կրակը և յուր ջերմութիւնը տարածում է դեպի բարձր, ընդարձակ կամարները, որոց վրա դրված են ջրով լի ահագին կաթսաներ, որոնք բոլորակ ավազանների ձև ունին: Դժոխքից կաթսաների մրուտած տակերն են միայն

երևում, իսկ նրանց լաշն բերանները բացվում են վերևի հարկում, որտեղ բուն բաղանիքն է, աշսինքն՝ լվացման տեղը:

Այդ դժոխքը նույնպես ունի յուր դատապարտյալները, այդ դժոխքում տանջվում են մարդիկ, եթե ոչ կրակի բոցերի մեջ, բայց, նրա փոխարեն, կրակից առաջացած մոխրի կույտերի մեջ:

Մշտավառ կրակի մոխիրը՝ բլուրների նման դիզված, բավական ընդարձակ տեղ է բռնում, որ կոչվում է Գուլամբար¹. այդ մոխրի ամբարտնոցում թափվում է թշվառների մի ստվար բազմութուն: Այստեղ, տաք մոխրի կույտերի միջից, երևում են զանազան գլուխներ՝ մեծ և փքր, տղաների և աղջիկների, արանց և կանանց: Նայելով այդ ողորմելիների մրոտած երեսներին՝ այնպես է թվում, որ քրեական պատժապարտներ լինեին՝ կենդանի թաղված զևտնի մեջ²:

Ուրեկն են զրանք:

Դրանք քաղաքի այն անտերունչ, կիսամերկ երեխաներն են, որոնց հայրն ու մայրը հայտնի չէ, որոնք ցերեկով թափառում են փողոցներում, մուրացկանություն են անում, իսկ գիշերը պառկելու տեղ չունին: Դրանք քաղաքի այն անդործ այր և կանայք են, որ կա՛մ աշխատության անընդունակ են, կա՛մ աշխատություն չեն գտնում, և ապրում են միայն ողորմությունով: Այանքի այդ դժբախտ դավախները տարվա տաք և զանազաներում ավելի երջանիկ են: Բաց օդի մեջ, երկնքի սպառզ կամալի տակ, նրանց համար ամենուրեք տեղ և օթևան կա: Որտեղ մթնում է, այնտեղ էլ պառկում են՝ թե՛ փողոց լինի որ դա և թե՛ քաղաքից դուրս մի անբնակ անասլատ: Իսկ ձմեռը: Ո՞րտեղ սրտասպարովին ձմեռվի ցրտից և սառնամանիքից: Այդ ժամանակ նրանց միակ ապաստարանը լինում է բաղանիքների «դժոխքը»: Տաք մոխիրը նրանց համար փափուկ անկողին է դառնում, մերկ մարմնով թաղվում են նրա մեջ և այնպես պառկում են:

Որքա՛ն այդպիսի թշվառներ կան Պարսկաստանի մայրաքաղաքում, որոնք գիշերը իրանց գլուխը դնելու տեղ չունեն: Դրանց թվումն են և՛ «խաղ-փուշները», դրանց թվումն են և՛ քաղաքի անտեր շները:

Շների հասարակությունը և «խաղ-փուշների» հասարակությունը շատ

¹ Այդ բառը, որ նշանակում է մոխրի ամբար, աղճատմամբ գործ է ածվում արասանելով՝ Գուլամբար:

² Պարսկաստանում, զանազան սոսկալի պատիժների թվում, սովորական է և այն պատիժը, որ մարդկանց կենդանի թաղում են: Դատապարտյալի հառակի շափով փորում են խորքի և նրան ուղղակի դիրքով կանգնեցնում են խորի մեջ, իսկ շուրջը լցնում են կրով, դուխը միայն բաց թողնելով:

չէ տարբերւում միմյանցից, շատ նման է միմյանց: Շնորք բախտավոր են նրանով միայն, որ բնական մուշտակ ունին, որ ինքնիրան նորոգւում է, իսկ «Խաղ-փուշը» սկստը է իր մերկությունը ծածկելու համար ցնցոտիներ որոնել:

Շնորք նույնպէս «խաղ-փուշներին» նման ցերեկով անարդել թափառում են փողոցներում, սպանդանոցներում, պտտում են մասվաճառների շուրջը, երբեմն մսի կամ ոսկորի կտոր են գտնում, ու երբեմն բարեպաշտ հաջին գնում է մի քանի սանգակ¹ և յուր ձեռքով բրդում է նրանց առջև: Դրանք ավելի աղատություն են վաշելում, քան մյուս թշվառները: Ոստիկանութունը չէ հալածում դրանց, և ոչ ոք անցագիր չէ պահանջում: Պարսկաստանում շունը միակ արարածն է, որ կրոնքով թեև պիղծ է համարւում, բայց նրան սպանելը՝ մեղք: Իսկ «խաղ-փուշներին» սպանելու համար մի ծանր պատասխանատւություն չկա:

Շնորք նույնպէս տարւա տար ամիսներում օթեանի հոգ չեն անում, պառկում են փողոցներում, աղբանոցներում և հաճախ շուկաների կտուրների վրա, որտեղ օգնում են գիշերապա՞: «Հասասներին»՝ խանութներին հսկելու Բայց ձմեռւա ցրտերը այդ թշվառներին ևս բշում են դեպի բաղանիքների «գժոխքը»: Այստեղ նրանք լցնում են ոչ թե մոխրի տար ամբարանոցները, այլ բռնում են մի առանձին բաժին, որտեղ պահւում են վառելիքները: Ահա՛ անասունների բոլորովին թարմ աղբի կույտերը, որոնք ղիղվելով և ամբարկելով միմյանց վրա՝ սկսում են խմորվիլ, սկսում են առանց կրակի տաքանալ և այրվիլ: Զմեռը, այդ կույտերի ջերմության մեջ, կիսով չափ թաղված, բնակւում են շները: Դրանք շատ հաշտ են ասլւում իրանց դրացի մյուս թշվառների հետ: Վառելու աղբը

¹ Սանգակը մի տեսակ հաց է, որի խմորի գնդակները բացւում են մի արշին երկարությամբ, և հնոցի մեջ, տաքացրած մանր որձաբարների վրա փռելով՝ եփւում և կարմրում է, և որը առանձին անուշ համ ունի և բոլորովին տարբեր է լավաշ հացի համից:

Սանգակը պատրաստում են շուկաներում և ո՛չ տներում:

Սանգակը Պարսկաստանի բոլոր բաղանիքներում ամենադորձածական հացն է, մանավանդ աղբատների համար, որոնք իրենց տներում անկարող են որևէ տեսակի հաց պատրաստել: Թանկության դեպքում, այդ անուշ սանգակի ալյուրի հետ խառնում են փայտի թեփ և այլ նյութեր, որը կորցնում է իր խիական համը:

Սանգակը, առհասարակ, սիրված և դորձածական է նաև առևտրի մարդոց համար, որոնք ամբողջ օրը շուկայում դադոված են իրենց դործերով: Սանգակը և պանիրը թեյի հետ՝ նախաճաշին, իսկ ճաշին՝ մսից շինված «լուա-գարարի» հետ, համարված է ամենաընտիր կերակուրը:

գրավում են իրանք, իսկ այդ աղբից գոյացած մոխիրը թողնում են նրանց բնակության համար:

Հայտնվեցավ երիտասարդ «եսաղ-փուշը», որին առավոտյան տեսանք: Նրան կոչում էին Ջաֆար: «Եսաղ-փուշներն» հասարակության մեջ բավական հեղինակություն էր վայելում Ջաֆարը: Թե ի՞նչով էր ստացել այդ հեղինակությունը, դժվար է բացատրել, գուցե նրանով, որ մինչդեռ ուրիշ «եսաղ-փուշները» իրանց ցնցոտիների մեջ փաթաթված՝ դարձյալ տրտնջում էին ցրտից, բայց նա յուր ղենջակով ամենևին բողոք չէր հայտնում:

Ջաֆարը ուներ յուր և այլ բարձր արժանավորությունները:

Նա վեհությանմբ անցավ մոխրանոցը, աչք ածեց թշվառների վրա և մոտեցավ մի մթին խորշի, որ նեղ ու երկար սենյակի նմանություն ուներ: «Դժոխքը» յուր շորեք կողմում ուներ շատ այսպիսի խորշեր, որոնք տաքանում էին սլատերից և ամպամած օրերում ծառայում էին բաղանիքի սպիտակեղենները շորացնելու համար: Այդ մեկի մի կողմի պատը վաղուց քանդվել էր, այդ պատճառով մնացել էր առանց գործածության: Ջաֆարը բնակվում էր այդ ավերակի մեջ: Բաղանիքպանի հետ նրա մոտ հարաբերությունը այդ առանձնաշնորհության պատճառը եղավ: Նա շինեց, սարքեց յուր բնակարանը, պատի քանդված տեղում քարեր, աղյուսներ դարսեց, իհարկե, առանց ծեփի, և քսմին ու ցուրտը անարգել կերպով փչում էին ճեղքերից: Տարակույս չկա, որ Ջաֆարը յուր անձի համար այդքան հոգ չէր տանի, բայց նա ուներ մի այլ պատճառ, որ հարկադրեց նրան այդ մթին գերեզմանը խնդրել բաղանիքպանից:

Նրա խնամակալության ներքո գտնվում էր մի երեխա, որին նվիրել էր նա յուր բոլոր սերը, յուր հոգու բոլոր զգացմունքները: Երեխան քնած էր, երբ նա ներս մտավ, այդ պատճառով ուշիկ քայլերով մոտեցավ, որ չդարթեցնե նրան, և կամաց նստեց նրա մոտ: Մանուկի ներկայությունը այդ կոշտ-կռպիտ մարդուն քնքշության էր ընտելացրել: Երկա՛ր, մի առանձին զթությանմբ նայում էր նրա վրա: Երեխան մինչև վիզը թաղված էր հարդյա անկողնի մեջ, իսկ գլուխը դրած էր քրքրած փսիաթի փաթոթի վրա, որ բարձի տեղ էր ծառայում: Մի հոգատար մոր ձեռքով, ամենայն խնամքով պատրաստած անկողին՝ յուր բոլոր փսիկությանմբ, չէր կարող այնպիսի քաղցր քուն պարգևել յուր մանուկին, որպես քնած էր այդ փոքրիկ երեխան յուր հարդյա մահճի մեջ: Երբեմն նրա սիրուն դեմքը ժպտում էր, երբեմն նրա լիաշուրթ բերանը թրթռում էր անհասկանալի բառեր: Երևում էր, որ երազների մեջ է: Մրախառն

փողին, որով լցված էր «դժախքի» ամբողջ մթնոլորտը, դրել էր այդ երե-
խայի դեղեցիկ երեսի վրա յուր մուգ-սևագույն խավը, որով նրա դեմքը
աւելի թույս գույն էր ստացել։ Նա քրտնած էր, և քրտինքը ողողում էր
սև փողին և սև կաթիլներով թափվում էր նրա բարձի վրա։ Զաֆարը ձեռ-
քը տարավ, քրեկց երեխայի ճակատից քրտինքը։ Բայց, շնայելով նրա
բոլոր քգուշությանը, խաբտոցի նման կոշտ ձեռքը մի այնպիսի զգալի
շփում գործեց, որ երեխան զարթնեց։ Նա քնաթափախ աչքերը բաց արեց
և, տեսնելով յուր խնամակալին իր մոտ, սուր ձայնով հարցրեց.

— Աքաղաղը... ի՞նչ կղավ արաղաղը... ո՞ւր գնաց, հայրիկ...

— Փախա՛վ, զավակս,— պատասխանեց Զաֆարը նրան հանդըս-
տացնելով։— Այս բոպկիս կրճնեմ։

— Դե բռնի՛ր... շուտ բռնի՛ր...

Զաֆարը, փոխանակ արաղաղի հետևից գնալու, որին երեխան երա-
զումն էր տեսել, բաց արեց նրա առջև յուր ղենջաղը։ Երեխան, տեսնե-
լով ճակնդեղի կարմիր կոշտերը, մոռացավ արաղաղին, սկսեց ազա-
հաբար ուտել։ Մի քանի բոպկ ուտում էր նա ու ձայն չէր հանում։ Երբ
փոքր-ինչ կշտացավ, ասաց.

— Ի՛նչ լավն է...

Երեք տարի առաջ Զաֆարը դտավ այդ երեխային խանձարուրի
մեջ, մեկիտի դուռն մոտ դրած¹, և որդեգրեց նրան։ Այդ երեք տարվա
քնթացքում այդ երեխան նրա բոլոր հոգածության առարկան էր դարձել։

Գ

Անձյուն, դառնաշունչ ձմեռին հաջորդեց անանձրև դարուն, հետո՝
հրաշտ ամառ։ Զմեռը ցանքերը ոչնչացրեց չոր ցուրտը, իսկ ամառը՝ չոր
տոթը։ Ժողովուրդը սարսափելով էր նայում հրաշտության վրա, մանա-
վանդ, երբ տեսնում էր, որ կենսական մթերքները օրըստօրե թանկանում
էին։

Սովը անխուսափելի էր դառնում։

Բաղարում արդեն քանի օր էր, որ հաց չէր երևում։ Մարդիկ փողը
ձեռքում ման էին գալիս և հաց չէին գտնում։ Կառավարությունը ամեն
խստություններ դրած էր դնում, որ առատությունը վերականգնե։ Օր չէր
անցնում, որ մի քանի հացթուխներ ականջներից մեխած շլինեին իրանց

¹ Գարսիկները սովորություն ունեն անհարազատ մանուկներին ձղել մեկիտների դուռն
մատ, որտեղից բարեհարս մարդիկ վեր են առնում նրանց և սնուցանում են։

խանութներն առջևի սյուների վրա¹։ Օր շէր անցնում, որ մի քանի ալյուր ծախողներ քթից, դալմուխի ուղտի նման, թոկ անցկացված չլինեին և ման շաժեին փողոցներում²։ Բայց դարձյալ հաց չկար ու չկար բաղարում։

Արդեն մաքդիկ սկսել էին բանջարներով ու արմատներով կերակրվել, և մի քանի օր առաջ փողոցներում գտել էին սովամահների դիակներ։

Բայց շահի յուրաքանչյուր հարցին, թե ի՞նչ դրության մեջ է սովը, մեծ վեղիրը սովորաբար պատասխանում էր.

— Գոհություն աստծո, այժմ կատարյալ լիություն է տիրում, փոքր-ինչ թանկություն տեղի ունեցավ, այն ևս անցավ։

Խոսվում էր, որ կենսական մթերքները այնքան պակաս չեն, որ սովը այն աստիճան սաստկության հասնելու խոսքում էր և այն, որ հարուստ հաջիների մոտ նախորդ տարիներից մնացած այնքան ցորեն և ալյուր կա, որ բավական կլինեին լիացնելու ժողովրդին, բայց հաջիները թաքցնում են, որ ավելի թանկ գնով վաճառեն։ Արդեն հաջի Ռահիմի ամբարները աղալիսի խոտակցությունների առարկա էին դարձել։

Հասարակության տրտունջը օրըստօրե ավելի սաստկանում էր։ Կարծիք կար, որ մասնավոր պաշտոնակալներ իրանք հովանավորում էին հաջիներին՝ իրանց ամբարները թաքցնելու և փոխանակ նրանց հրամայելու, որ հրապարակ հանեն պահած մթերքները և վաճառեն։ Նրանք պատժում էին խեղճ հացթուփներին, որոնք հաց պատրաստելու համար պիտք է հաջիներից գնեին ալյուրը, իսկ հաջիները նրանց մերժում էին։

Պաշտոնակալների թվում, այդ մեղադրանքը ընկնում էր ավելի դաբուղայի վրա, որի հակոցության ներքո էր գտնվում բաղարի և շուկայի բարեկարգությունը։

Մի օր, երեկոյան, ազանից բավական անցել էր, աղոթասեր մուսուլմանները իրանց նամազը արել վերջացրել էին և պատրաստվում էին ընկնու Բուրք փողոցները դատարկվել էին, և քաղաքում գիշերային խալարի հետ տիրում էր խորին լուսթյուն։ Այդ այն ծանր, գերեզմա-

¹ Այդ հացթուփների սովորական պատիժն է, երբ նրանք որևիցե անկարգություն են անում։ Նրանց ահանջը մեխում են փայտյա սյուների վրա և, այնպես կանգնած, մի քանի օր բաղցած պահում են իրանց խանութի առջև, որ զգան, թե ինչ բան է բաղցածությունը։

² Այդպես պատժում են և մանր զոդերին, քթից մի բարակ թուկ են անցկացնում, և դահիճը թուկի ծայրը ձեռքում բռնած՝ բոլոր շուկաները և փողոցները ման է ածում։

նական լուսնյունն էր, որ հատուկ է բոլոր պարսկական բաղաբներին արևի մուտքից հետո Կյանքը և զործունևությունը դադարում է, ամեն մարդ փակվում է յուր տան մեջ, որովհետև փողոց դուրս եկողը կարող է կալանավորվել հենց առաջին պատահած դաբավուլից, եթե գիշերվա անունը չգիտես Իսկ գիշերվա անունը գիտեն միայն ոստիկանությունը շատ մոտ եղած մարդիկ:

Հանկարծ, գիշերային այն ընդհանուր լուսնյան մեջ, մի տեղից լսելի եղավ շեփորի ձայն: Նրան ձայնակցեցին ուրիշ շեփորներ զանազան տեղերից: Այդ շարագուշակ ձայները սարսափ ձգեցին ամբողջ քաղաքի վրա: Ձայները լսվում էին քաղաքի համարյա բոլոր բաղանիքների կրտսերներից: Իսկ նրանց գիշերային տարածած հնչման նշանակությունը գիտեր ժողովուրդը¹:

«Խաղ-փուշները» ոտքի ելան. այդ շշուռքը արագությունը սկսեց տարածվել դեպի ամեն կողմ:

Մոխիրների միջից դուրս խուժեց մերկանդամ թշվառությունը և լցրեց բոլոր փողոցները:

Բաղանիքների «գժոխքում» մրտաւած, սեպցած խառնիճաղանջը, որպէս մի սոսկալի բողոք, հետզհետե հավաքւելով և սովորաբանաւով՝ առաջ էր ընթանում սե, այլանդակ հոսանքով: Նրանց մեջ կային կիսամերկ կանայք՝ ֆուրիայի դեմքով և խառնաշփոթ մաղերով, որոնք զինված էին քարերով: Նրանց մեջ կային ծերունիներ, որոնք, որպէս ծերացած, հասունացած կատաղություն, իրանց մուրացկանություն ցուպը դարձրել էին այս գիշեր վրեժխնդրության գովազան: Նրանց մեջ կային երիտասարդներ՝ բորբոքված երիտասարդական բոցով: Նրանց մեջ կային պատանիներ, երեսմաններ, որոնք, իբրև աղքատության և դառնության խղճուկ զավակներ, աղաղակում էին.

— Հայց ենք ուզում...

Այդ աղաղակը ավելի զորեղ ու ավելի ազդու էր, քան բոլոր զենքերի շաշշունը ու շառաշշունը:

Բոլորին առաջնորդում էր մեր նախածանոթ ծերունի Ահմադը՝

¹ Պարսկական բոլոր բաղաբներում, ամեն օր առավոտյան, արեւածաղից շատ առաջ, բաղանիքների կտորներից հնչեցնում են շեփորներ: Այդ մի նշան է, թե բաղանիքը արդեն պատրաստ է լվացվողների համար: Կլացման արարողությունը պետք է կատարվի վաղ առավոտյան, որպիսով արեւը դուրս գալուց հետո նրանց մաքուր տեսնելու Բայց ամենին սովորություն չէ գիշերը շեփոր հնչեցնելու: Երբ այդ պատահում է, արդեն մի որեւէ զժբախտություն է նախադրւաւում, ինչպէս քրիստոնէից եկեղեցիների զանգակի տարածած ձայնը:

զինված յուր նշանավոր վերարկուով և ծանր հողաթափներով։ Այդ գիշերը, կարծես, մանկացած լինելու նա։ Թանձր վերարկուն ձգել էր ձախ թևքի վրա, որ ծառայում էր նրան որպես վահան, իսկ աջ ձեռքում բռնած ուներ, որպես երկու ումբեր, իր երկու ծանր հողաթափները։ Նրա կողքին գնում էր երիտասարդ Զաֆարը, որ մի ձեռքով տանում էր «խաղ-փուշների» դրոշը, իսկ մյուս ձեռքով՝ յուր փոքրիկ մանուկին։ Դրոշի վրա ծածանվում է «խաղ-փուշների» նշանը, որ պատկերացնում էր մի նիհար, կիսամերկ մուրացկան՝ կռացած մեջքով, որ մատով ցույց էր տալիս երկինքը, և, կարծես, ասելիս լինելու. «Այնտեղ դատավոր կա...»։

Բարձր ձողերի գլխին վառած ջահերի կապտագույն բոցերը լուսավորում էին կատաղի խուժանը, որ անընդհատ կերպով գոռում էր, որոտում էր և ընդհանուր աղաղակների միջից որոշվում էին երեք բառեր միայն.

— Յա հո՛ւ... Հա՛կի՛...

Բաղմուխյունը գնալով ստվարանում էր. նրանց հետ խառնվում էին նոր մարդիկ քաղաքի սրիկաններից, որոնցից շատերը զինված էին։ Ոչինչ չունենալով՝ այդ ստահակները և կորցնելու ոչինչ երկյուղ չունին։ Նրանց մոտ էր իրանց մերկ անձը միայն, որից վաղուց կցանկանալին աղատվել։

Մի քանի տեղ ոստիկանությունը դուրս եկավ նրանց առջև, բայց վանեցին քարերով ու փայտերով։ Մի քանի տեղ դառավ լուխանաների² պահակները փորձեցին փակել նրանց ճանապարհը։ Բայց պահականոցը մի լուսկում քարուքանդ եղավ նրանց կատաղության առջև։

— Յա հո՛ւ... Հա՛կի... — լսելի էին լինում խառնաձայն աղաղակները, և շրջակայքը դղրդում էր հաղարավոր ձայներից։

Խաղաղ քնած քաղաքացիները իրենց սենյակներում լսելով այդ աղաղակները, կարծում էին, որ այդ մի հոգեւոր թափոր էր, որ անցնում էր փողոցներով։ Որովհետև սակավ չէր պատահում, որ սովի, ժանտախտի և այլ պատուհանների ժամանակ ամբոխը ամբողջ գիշերներ լցնում

¹ Դա զերմիշների սովորական լուսավանդությունն է, որ նշանակում է «Ո՛վ տեր, ո՛վ արդարություն» կամ՝ «Ո՛վ տեր, ո՛վ իրավունք»։

² Պարսկաստանի քաղաքներում գիշերապահ զինվորները չեն պատում փողոցներում, այլ կանգնած են լինում առանձին պահականոցներում, որ շինված են յուրաքանչյուր փողոցի ծայրում կամ գլխավոր անցքերի մոտ։ Այդ տեսակի պահականոցները կոչվում են դառավուլխանաներ։

էր փողոցները, մինչև լույս պտույտներ էր գործում և կուրծքները կոծելով, աղաղակելով՝ երկնքից գթություն էր խնդրում:

Բայց այդ թափորը ցանկանում էր երկնքի վրեժխնդրության գործիք ինքը լինել:

Նա անցավ բաղարի հրապարակը, մտավ մի լայն փողոց և յուր ընթացքը ուղղեց դեպի մի նշանավոր տուն: Այդ միջոցին աղաղակները ավելի սաստկացան: Յուր ճանապարհի վրա դայրացած խուժանը փշրում էր, խոբատելում էր հաջիների և այլ մեծամեծների դռների բռնորդ պարզարանքները¹:

Հասնելով նշանավոր տանը, բաղմոթյունը շրջապատեց նրան: Սկսեցին մուրճերով, կացիներով, տապարներով խորտակել դռները: Հետո բաղմոթյան մի մասը ներս հոսեց: Շատ շանցավ, սալահատակների վրայով քարշ տալով հանեցին մի մարդ և ձգեցին դռն սուղև: Նրա մոտ կանգնեց ծերունի Ահմադը և կարգաց հետևյալ դատաւարատական վճիռը.

— Ահա մեր թշվառության և աղքատության սկզբնապատճառը: Եթե այդ ամենահարուստ հաջին այնքան ազա՛ շինել, մենք քաղցած չէինք մնա: Նա խլեց մեր հացը և յուր համար ապարանքներ շինեց: Քանդեցե՛ք այդ ապարանքը, որ անիրավության և անգթության արդյունքով է կառուցել: Քանդեցե՛ք և իր սեփական տան աղյուսներով, որոնք մե՛ր արյունով և արտասուքով են շաղախված, քարկոծեցե՛ք այդ մարդուն...

Ջահերի կատաղություն լուսավորության ներքո ծերունու մոայլ դիմքը ավելի սոսկալի էր դարձել: Նա առաջինը ևղավ, որ յուր ձեռքի ծանր հողաթափներից մեկը զարկեց դատաւարության գլխին: Նրա օրինակին հետևեցին կանայքը, որոնք իրանց ծոցերում լցրած քարերը նետեցին անիրավի վրա: Հետո հաղարավոր ձեռքի սկսեցին քանդել աղյուսները, և մի բանի բռնելում նրա դիակի վրա կաղմվեցավ մի ահադին բլուր՝ յուր փառավոր ապարանքի փլատակներից:

¹ Պարսիկները առանձին հող են տանում իրանց տան զլխավոր դռնը պարզարանքների վրա: Որքան մեծ է, որքան բարձր է դուռը, այնքան բարձր է և տան տիրոջ դիրքը: Գուռը ներկայացնում է տիրոջ իշխանությունը և վստուքը: Սկսյալ արքունիքի ամենաբարձր դոնից մինչև վերջին պաշտոնակալի ամենախոնարհ դուռը՝ բոլորն իրանց առանձին խորհուրդն ունին: Այդ է պատճառը, որ Գուռ բառը բովանդակում է յուր մեջ իշխանության իմաստ՝ յուր ընդարձակ նշանակությամբ: Բարձր դուռ ասելով, հասկանում ենք պետական կազմակերպության ամենաբարձր ներկայացուցիչը:

Այդ մարդը հաջի Ռահիմն էր, քաղաքի ամեն ատենգույն հարըստահարիչը և վաշխառուն:

Կողոպտակով հաջիի հարուստ ամբարները՝ բազմությունը հաղթական աղաղակներով սկսեց դիմել զեպի մի այլ տուն:

Դա քաղաքի ղաթուլայի տունն էր, որ ցորենատերերից կաշառք ընդունելով՝ նպաստում էր սովի սաստկանալուն:

Նրա դիակը նույնպես թաղվեցավ իր տան փլատակների ներքո...

Գ

Գիշերվա խռովությունները առավոտյան ամբողջ քաղաքի խոսակցության առարկան էր դարձել: Շատերը երկյուղից իրանց խանութները չէին բաց անում: Յրիվ եկած «խաղ-փուշները» դեռ թափառում էին փողոցներում: Ցորենատերերը կատաղած էին, իսկ սովատանջները գովում էին «խաղ-փուշների» վարմունքը:

Այսպիսի խոշոր դեպքեր շատ անգամ շահին չէին հայտնում, կամ եթե հայտնում էին, այն ևս շատ փոքրացրած ձևով: Սովորաբար, ուշացնում էին զեկուցումները, մինչև շահը լավ արամադրված կլինէր, որ մի հարմար ժամանակ գտնեին նրան պատահած անկարգությունը հայտնելու:

Օրը ուրբաթ էր: Այսօր շահը սովորություն ուներ գնալ քաղաքից ոչ այնքան հեռու մի ուխտատեղի՝ աղոթելու համար: Գնացքը սկսվեցավ վաղ առավոտյան և տեղից մի քանի ամբողջ ժամեր:

Ամենից առաջ՝ շքեղադարձ ջորիների սովոր խումբեր, բարձած վրաններով և ամեն տեսակ բարիքներով, տանում էին արքայական նախաճաշիկի պատրաստությունները, որ պետք է աներ այնտեղ:

Հետո սկսեց գնալ կանանոցը:

Ծածկված կառքերի, փակված պատգարակների և դիպակների մի երկար շարք լցրել էր այն փողոցը, որ պալատից տանում էր դեպի հիշյալ ուխտատեղին: Հարյուրներով կարելի էր հաշվել նրանց թիվը, որանց յուրաքանչյուրի մեջ նստած էր մի-մի թագուհի: Դրանց հետևից գնում էին հարճերի և պալատական նաժիշտների պատգարակներն ու գեսպակները: Գնացքը անցնում էր համրընթաց կերպով: Ցուրաքանչյուր կառք շրջապատված էր մի խումբ զինված ներքինիներով, որոնք ահազար աղաղակում էին.

— Քուր շո՛վ... Քուր շո՛վ... — որ նշանակում էր՝ Կույր եղի՛ր... Կույր եղի՛ր...

Ամեն աչքեր պետք է կուրանային, ամեն տեսանելիք պետք է փակվելին: Ոչ ոք իրավունք չունի նայելու շահնշահի կանանց վրա, թեև անցնում էին ծածկված կառքերի մեջ:

Ներքինիների սպառնալից աղաղակները լսելով՝ փողոցի վրա բացված լուսամուտները փակվում էին, կտուրների վրա զբոսնող մարդիկ¹ հեռանում էին և թաքնվում էին վերնադարասյի հետևում: Իսկ այն մարդիկ, որ փողոցումն էին դանդաղում, կամ շտապում էին շուտով փախչել և կամ, եթե ժամանակ չէին գտնում փախչելու, ընկնում էին դէտին երեսի վրա, աչքերը երկու ձեռքով պինդ կաշնում էին և այն դժուրյան մեջ մնում էին մինչև դեպքը անցնելու:

Ամենափոքր անուշադրություն կպատժվեր սեամորթ ներքինիների արյունահեղ խենջարով:

Կանանոցը անցնելուց հետո սկսվեցավ թաղավորի հանդերձանքը:

Նրա առջևից գնում էր նրա սարսափը: Նախ՝ մի խումբ ջորիներ տանում էին դալար ճիպտեների խուրձեր և Ֆալախկանե², եթե հարկավոր լիներ մեկին դանակոծելու: Նրա հետևից, երկու շարքով, մեկը՝ փողոցի աջ կողմից, մյուսը՝ փողոցի ձախ կողմից, գնում էին տասալակիրները՝ ծանր տապարները երկաթյա կոթերով ձեռքում բռնած: Նրանց բռն կողմով, որ մեծ մուրձի ձև ուներ, մարդկանց զլուխ էին ջախջախում, իսկ սուր կողմի մի հարվածով պարանոցներ էին կտրում: Տասալակիրների հետևից, նույն կարգով, փողոցի աջ ու ձախ կողմից, որպես երկու անընդհատ շղթա, գնում էին մի քանի հարյուր ֆերեալներ³: Դրանք ձեռքերին բռնած ունեին երկար վարոցներ, իսկ յուրաքանչյուրի գոտիից քար չէր ընկած նույնպես երկար երկսայրին: Ֆերեալները անդադար աղաղակում էին.

— Բրո՛... բրի՛... — որ նշանակում է՝ գնա՛-հեռացի՛ր:

Այդ ձայնը լսելով՝ ամեն ոք դուրս էր գալիս, հեռանում էր ճանապարհից: Ընդ տապալակիրները և թե՛ ֆերեալները գնում էին ոտով: Վերջապես՝ հայտնվեցավ արեգնափայլ արքան:

¹ Պարսից կտուրները տափակ ձև ունենալով՝ այնպես հարմարեցրած են, որ ընտանիքի համար միակ զվարճության տեղն է, երբ ցանկանում են փողոցի անցուկարձի վրա նայել: Պարսից կտուրները նույն ծառայությունն են անում, ինչ որ մեր կողմերում անում են պատշգամբները:

² Ֆալախկա, ծածկու մի դորձիք է, որի փոքր տեսակները մեր հին մանկավարժները դորձ էին անում դպրոցներում:

³ Ֆերեալ ֆրուշթ բառիցն է, որ նույնանիշ է մեր հրեշտակ բառի հետ:

Արեգակի ճառագայթների առջև, իր գոհարեղեն զարդերով, վառ-վում էր նա, որպես մի շլացուցիչ պայծառություն:

Նա միայնակ էր: Նժույզը, որի վրա նստած էր նա, ոչ պակաս փայ-լում էր յուր ոսկեղենն, ավաստեղենն զարդերով:

Առջևից, բավական հեռավորության վրա, գնում էին մի խումբ զին-ված սեպուհներ, նշանավոր անվանական երիտասարդներից, իսկ հետևից, նույնպես բավական հեռավորության վրա, գալիս էին պալատական բարձր պաշտոնյաները, հետո՝ պալատական սենեկապետները, մանկ-լավիկները և այլն: Ամենքը շքեղազարդ ձիաների վրա էին նստած:

Մեջտեղում թագավորը ամեն կողմից երևում էր:

Մի այլ փողոցից, որ խաչաձև կտրում էր առաջինը, հայտնվեցավ մարդիկների մի այլ խումբ՝ մռայլ, որպես թախծություն:

Ֆերրաշների սպառնալի «բրո՛-բրի՛ն» անզոր հղավ վանելու այդ հանդուդն խումբը, որ համարձակությամբ առաջ մղվեցավ և կանգնեց ճանապարհի եզրում: Մեկը նրանցից բաժանվեցավ և, գետինը համ-բուրելով՝ մոտեցավ թագավորին:

— «Խաղ-փուշները» ամենօրհնյալ աճյունս արքայից-արքային աղերս ունին,— ասաց նա:

Թագավորը ձիու գլուխը պահեց:

Մինչդեռ ոչ մի շնչավոր համարձակություն չունեի մոտենալ այն ճանապարհին, որով անցնում էր նա, ընդհակառակն, այդ մերկանդամ ստահակները սակավ չէր պատահում, որ նրա ճանապարհը կտրում էին: Բարեսիրտ թագավորը միշտ մի առանձին հաճությամբ կանգնեց-նում էր յուր ձին՝ նրանցից մի ուրեք սրախոսություն կամ կատակ լսե-լու¹, հետո լի բուռն ոսկիներով ուրախացնում էր նրանց: Այս անգամ ևս նա դարձավ դեպի յուր սենեկապետներից մեկը, ակնարկեց, որ գո-հացնե աղքատներին:

— «Խաղ-փուշները» փողի համար չեն անհանգստացնում իրանց սիրելի թագավորին,— ձայն տվեց նա:— «Խաղ-փուշները» եկել են ան-ձամբ հայտնելու իրանց այս զիշեր կատարած ամենածանր հանցանքը, որ ուիկզիբքի արդարադատը արժանավոր պատիժը տնօրինե:

¹ «Խաղ-փուշները» սրամիտ են լինում և սաստիկ հեգեղող: Կյանքի դառնությունը նրանց փիլիսոփա դարձրեց, իսկ անհող, ազատ կյանքը՝ բանաստեղծ: Նրանց մեջ կան և զրադեո մարդիկ: Դերվիշներից «խաղ-փուշները» զանազանվում են նրանով միայն, որ առաջինները այս և այն կրոնական կամ փիլիսոփայական աղանդի մեջ սաստիկ մո-լեռանդ են լինում, իսկ «խաղ-փուշները» ավելի ազատամիտ մարդիկ են: Բացի դրանից, «խաղ-փուշները» կազմում են մի առանձին միաբանություն, որ նրանք խորին համե-

խոսողը երիտասարդ Ջաֆարն էր, որ մի ձեռքով բռնած ունեւր յուր փոքրիկ մանուկին:

Նրա վերջին խոսքերը հետաքրքրեցին թագավորին: Իսկ նա, ավելի մոտենալով, շարունակեց.

— Այդ լայն փողոցը, — նա ձեռքը տարավ դեպի փողոցի երկարությունը, — որ այժմ այդպես մաքրված է թագավորի առջև, վաղ առավոտյան ծածկված էր սովամահների դիակներով: Այդ գերեզմանի պես լուռ տները, որոնցից այժմ ոչ մի ձայն չի լսվում, ամբողջ գիշերը ողբում էին իրանց սովատանջներին: Աղքատ ժողովուրդը հաջիների ցորենով և ալյուրով լի ամբարների պատերի մոտ քաղցից մեռնում է: Նրա լացը, նրա ողբը, նրա աղաղակը թույլ չեն տալիս, որ մինչև թագավորի ողորմած լսելիքը հասնե: Ստախոսները, շողորորթները, խաբեբաները միշտ հրապուրում են այդ անաշտ լսելիքը՝ ամեն ինչ լավ ցույց տալով, ճշմարտությունը քողարկելով և ստույգութունը իբրև ճշմարիտ ներկայացնելով: Հին թագավորները իրանց շրջապատող խաբեբաների մոլորություններից ազատ մնալու համար, շատ անգամ, մեկ նման «խաղ-փուշների» կամ դերվիշների կերպարանք էին ընդունում, անձամբ մըտնում էին ժողովրդի մեջ, նրա ցավերի և պետքերի հետ ծանոթանալու համար: Այժմ այդ փրկարար սովորությունը չէ մնացել: Թագավորը յուր

բաշխությամբ կապված են միմյանց հետ: Իսկ դերվիշները առանձնական կյանք են վարում և բաժանվում են զանազան ազանդների: «Խաղ-փուշների» հասարակությունը ներկայացնում է այն մերկ ճշմարտախոսությունը, որ աներկյուղ հանդիմանել դիտե թե՛ մեծի, թե՛ փոքրի և թե՛, նույնիսկ, թագավորի թերությունները: Այդ է պատճառը, որ ամենքը բաշխում են նրանց համարձակ լեզվի դուռն հարձակմանից: Ծայրահեղ չբավորությունը և որե՛նչ սեփականության շքանկանալը նրանց վերին աստիճանի անվախ է դարձրել: Կորցնելու ոչինչ չունի «Խաղ-փուշը»: Երբեմն հայտնվում է նա այս և այն հարստի դռանը և պահանջում է մի որոշ գումար: Նա վախենում է մերժել, որովհետև, հակառակ դեպքում, «Խաղ-փուշը» անպատճառ նրա գլխին մի խաղ կխաղա: Երբ ստանում է գումարը, մինչև յուր մոխրանոցը վերադառնալը նրա մոտ ոչինչ չի մնում, բոլորը բաժանում է աղքատներին: Իսկ երբ չէ ստանում, մի քանի օրից հետո փողոցային երևախների բերանում հրդվում է մի շատ կծու պարտավ հիշյալ հարստի ընտանեկան կամ մասնավոր կյանքից: Բաղանիքների ղեկավարում կենակցելով մի տեսակ մոլաշրջիկ թափառականների հետ, որոնք քաղաքի բոլոր ծախուծուկերը մտնում են, «Խաղ-փուշը» միևնույն ժամանակ ծանոթանում է բաղաբացիների ներքին կյանքի հետ, և այդ բավական յուր է մատակարարում նրա մերկանգամ մուգային: Մեկը հորինում է մի երգ. մոխրանոցից մի տղա ղուրս է գալիս փողոց և երգում է: Շուտով երգը արձագանք է գտնում և մի քանի օրվա մեջ արագությամբ թափում է բերանից բերան: Պարսից մուլությունների բնադատը փողոցային երգն է, որ համարյա ամեն օր կարելի է լսել, միշտ նոր և նոր եղանակներով, իսկ երգերի հեղինակը՝ վշտացած, բողբոջ թշվառությունը:

ժողովրդի պետքերն ու պահանջները հասկանալու համար կա՛մ ինքը պետք է մոտենա ժողովրդին, կա՛մ պետք է թույլ տա, որ ժողովուրդը մոտենա իրան: Իսկ քանի որ նա իրան անմատչելի կպահէ, միշտ սխալանաց մեջ կմնա: Իբրև ապացույց, որ ամեն իրողությունն մինչև թագավորի լսելիքը չէ հասնում, բավական կլինի, եթե ասեմ, որ այս գիշեր «խալ-փուշները» սպանեցին քաղաքի ամենահարուստ հաջիին, կողոպտեցին նրա ցորենի ամբարները, որ թաքցրել էր ավելի թանկ դնով վաճառելու մտքով, սպանեցին և քաղաքի դարուղացին, որ հովանավորում էր այս տեսակի ավաղակին: Երկուսի դիակներն ևս թաղվեցան իրանց ապարանքների մոխիրի ներքո: Ապստամբների պարագլուխներից մեկը եղել էմ ես, իսկ մնացյալները այդ թշվառներն են, որ այստեղ կանգնած են: Այժմ թո՛ղ արդարադատ թաղավորը բարեհաճի մեր արժանավոր պատիժը տնօրինել:

— Դուք ոչինչ պատժի արժանի չեք, — պառասխանեց թագավորը լի վրդովմունքով, — հանցավորը յուր պատիժը կէլ: Երբ ևս կվերադառնամ աղոթելուց:

Մեծ վեզիրի դեմքը գունաթափվեցավ:

Թագավորը անցավ:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ Պ. ՄԵԼԻՔՉԱԴԵԻ
ՕՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՅ

1

Ա. Յոմինոյի շաբար:— Բ. Լազարէ:— Դ. Հայտնութիւն:— Դ. Մի ներս:—
Ե. Հայտաբարութիւն:— Զ. Մանրաւոր:

Ա.

Յոմինոյի շաբարը անցաւ հաշտութեամբ: Վաճառականները աղատ-
վեցան երկար տարիներից յուրյանց խանութներում մնացած փտած
ապրանքներէն: Մի վաճառք, որ այս բախտավոր շաբաթում մնաց ան-
շարժ, գործ էին պառավ աղջիկները:

Անգուլ ճակատադիրը, կարծես, պատժում է նոցա... Ի՞նչ պիտի
արած այդ հնացած ապրանքների հետ: Քանի օր է, մի գեղեցիկ միտք
հրապուրում է իմ երեւակայութիւնը. ես վճռում եմ, թե ավելի լավ կլի-
նէր ամուրդի (տորպի) դնել նոցա:

Բ

Այդպիսի սարսափելի կերպով փրկում են Բայց տակավին անձիւ
չկա: Հացը և մյուս ուտելիքները ժողովրդի աղքատ դասի համար դառ-
նում են անմատչելի: Քանի օր առաջ կնիկները գործ գրեցին յուրյանց
վերջին ճիգը և քուչերում եղելով ման էին ածում լազարէ: Այդ փորձը
սոցալ ապարդիւն: Ուրեմն, ի՞նչ պիտի արած երկնքի հետ հաշտվելու
համար:

Անցյալ տարի Բահրանի Մուշտայիզը նախագուշակեց Պարսկաս-
տանի երաշտութեան պատճառը: Նա արդեւեց հայերին ամպած օրերում
տանից դուրս գալ, որովհետեւ անձրեային կաթիլները նոցա վերա ընկնե-
լով՝ պղծվում էին, և երկինքը զարշում էր ցողել յուր խոնավութիւնը:

Բայց ի՞նչ է Թիֆլիսում անձրեւ չդալու պատճառը: Ինձ թվում է,
Թեհրանու մուշտայիզի մարգարեական հոգին ազդում է ինձանում մի
նախագուշակութիւն. ես կարծում եմ, որ ամպերը մեր բաղաքի հորի-
զոնում, մի շար նախանձից գրգռվելով, խռովել են նոքա տեսանելով,

որ աղջիկներն յուրեկեքը, շիշիները և նոցա ուռած ղզեստա-դմակները
ալիւլի շատ են փքւում, քան թէ յուրյանք, չարանում են և անձրև չեն
տալիս:

Մենք խորհուրդ կտայիմք աղջիկներին՝ դոնյա ամպամած օրերում
տանից դուրս չգալ, եթե նոքա չկամեին սովից կոտորել աղքատներին...

Գ

Կարծում ենք, հրաշքների դարը անցավ, այո՛, միայն լուսավոր եր-
կըրներում: Բայց տակաւին իսմայելի աշխարհ բնագավառում հայտնու-
թյուններ լինում են: Մեքքայի քաղաքում արաբացի Շեյխ-Մուհամադ-
Սադիկը Քարայի տան մեջ աղոթելու ժամանակ, հանկարծ, դերեզմա-
նից հայտնւում է Մուհամմեդը՝ յուր երկար մորուքով և սալտակ շալ-
մայով: Մարդարեն ասում է Իսլամի կրօնավորին, որ յուր հետեւողների
մեջ սովի, ժանտախտի, խոլերայի պատճառը այս քանի տարիներում
եղան նոցա հանցանքները, և հրավիրում է նոցա զղջալ, ապաշխա-
րել, մինչև կանցանք աստուծո բարկությունը:

Շեյխը դուրս գալով մզկիթից՝ այդ հայտնությունը ահուդողով պատ-
մում է արաբներին:

Մենք ցաւում ենք, որ մարդարեն մոռացել է ասել մի բան. Պարս-
կաստանում, իսլամի հետեւողների մեջ, բացի մեղքը, սովի պատճառնե-
րից մինն էլ այն է, որ հարուստները, փոխանակ թույլ տալու արտա-
սահմանից բերլած ցորյանները ծախվին մեկդանում, իրանք թաքուն
գնում են բերողներից, լեցնում են յուրյանց ամբարներում, որ կարողա-
նան թանկ գնով վաճառել աղքատների վերա:

Ըսե՛ք մարդարեն այդ մասին ոչինչ չէ հիշել, իմ կարծիքով, այդպի-
սի մոռումնասիր, որք կենտրոնացնում են յուրյանց ձեռքում ժողովրդի
ապրուստի սնունդը, իսպառ կղրկվին ճիննաթում յոթանասուն հուրի
յուրյանց կին ստանալուց իբրև իսլամի մոռմի՛ն (հավատացյալ):

Դ

Մի երիտասարդ՝ բերանը փրփրած, կատաղության արյունը աչքե-
րում, դեպի «Մշակի» խմբագրատունն էր դիմում: Նա հանդիպեց ինձ
բուլվարի վերա:

— Ո՛ւր, սպարոն Սնապարծ, — հարցնում եմ նորանից:

— Դեպի խմբագրատունը,— պատասխանում է երիտասարդը՝ շարունակելով ճանապարհը:

— Это уж черезчур, черезчур... Это нестерпимо...— ասում էր նա ինքն իրան:

— Տո՛ւ, մի կանգնի՛ր, բան ունիմ ասելու,— հեռքից դռշում եմ ես Պ. Մնասպարծը կանգնեց:

Ես մոտեցա:

— Ի՞նչ կա,— հարցնում եմ:

— Ես գնում եմ նորա հետ կովիկու,— ասաց նա:

— Ո՞ւմ հետ:

— Պարոն խմբագրի հետ:

— Ինչո՞ւ համար:

Երիտասարդի աչքերը ավելի վառվեցան, և նա շարունակեց.

— Ես չեմ կարող համբերել, ես չեմ կարող. «Մշակի» հարձակմունքը երիտասարդության վերա անցավ չափից, անցավ սահմանից...

— «Մշակը» ձեր մասին անձնապես ոչինչ գրած չէ՞, պարո՞ն:

— Միևնույնն է,— ասում է նա,— ես երիտասարդության ներկայացուցիչն եմ, այստեղ պատվի հարց է խաղում:

— Այո՛, պատիվը պաշտպանելը մի սուրբ բան է, միայն «Մշակի» խոսքերը այն երիտասարդության համար է, որը չգիտեն գործել:

— Это глупо!— բացականչեց մեր հերոսը,— «Մշակը» յուր գլխին դռն է սալիս, մի՞թե մեր մեջ չկան գործող երիտասարդներ, մի՞թե գործողներ չէին Աբովյանը, Նալբանդյանը, Կիրակոսը, Մարտիրոսը և այլն:

Ես չկարողացա երկար դապել իմ ծիծաղը և հարցնում եմ.

— Այո՛, նոքա գործողներ էին, բայց դո՞ւք, պարո՞ն:

— Ե՛ս... Ե՛ս...— լեզուն փաթաթելով կրկնեց մեր հերոսը:

— Այո՛, դուք, պարո՞ն:

— Ես ուսանող եմ, եթե չարգելեր հիվանդությունս, մագիստր կդառնայի:

— Այդ բոլորը ուղիղ, բայց ի՞նչ եք շինում:

— Ես ժամանակ չունիմ գործելու:

— Ուրեմն՝ ես կկրկնեմ ձեզ Կովիկու սագերի առակից այն խոսքը, что вы годны только на жаркое*...

* Դուք պիտանի եք միայն տապակելու համար (ռուս.):

Այս տարի, տե՛լերի անակնկալ լերա հասնելու պատճառով՝ ժողովրդի մեջ հայտնվել է փոքրի կապույցյան հիվանդություն։ Այգպիսիներին մի անվնաս լուծելիք դնելու համար հրավիրում ենք դիմել պարոն Զրախոսի մոտ, № 00 տանը։

Պարոն Զրախոսի դեղահատները մի նոր դյուռ են բժշկական աշխարհում, որո գլխավոր բաղադրությունն է կոճապղպեղի հետ խառնած փառած բանախոսություն՝ «Մեղու Հայաստանի» համարներում փաթաթված։

Տիկին Շնորհաբաշխը և տիկին Սրիկան պիտի վաճառեն խիստ աժան գնով արդեն մոգայից ընկած յուրյանց կրիտիկները։ Ամառանոց գնալու համար վրանի հարկավորություն ունեցողները թող դիմեն պարոն Պոխրոյի մոտ, Կոլոլ թաղում։

Մեր քաղաքում հայտնվել է մի յալլա՛ (վարսավեր)։ ում գլուխը մազերից ծանրացած է, թող դիմե սլարոն Վառոդյանցի մոտ։

Աղջիկների երեսները այս տարի փայլում են ավելի վարդի գույնով, երևում է, որ բլեդնիության (գունատության) դարը անցավ։ Կավիճի և սյուզրի գները անհամեմատ կերպով իջել են։ Յուրյանց դեմքը սպիտակացնելու համար այս նյութերը գնելու հարկավորություն ունեցող սև երեսներին հրավիրում ենք սլարոն Ժանսոլիի խանութը։

Մի օրիորդ ունե 5.000 ռուբլի արծաթ, որով կամենում է գնել յուր համար փևսա, միայն այդպիսի պայմանով, որ նա երբեմն զվարճության համար իշի նոխտա պիտի դնե յուր ամուսինի գլխին և յուր սրտի սիրածը նորա վզին նստացնելով՝ պիտի սլար ածն։

Ցանկացողները կարող են դիմել Մոցիքուլ Իվանեի մոտ, Շան թաղում։

«Պառաւ Նրիտասարդության» մի խումբի մեջ պարոն Դամազլուսը հայտնեց մի նոր միտք, թե «Մշակի» խմբագրության աշխատակիցները, լինելով զանազան շրջաններից, զանազան գաղափարների տէր մարդիկ, համաձայն չեն յուրյանց հայացքներով, և այդպիսով՝ «Մշակը» չէր կարող ունենալ եզակի ուղղութիւն, և նորա մահը կլինէր փութանակի։ Այս կարծիքը ընդունվում է խորին համակրութեամբ, չնայելով որ ամեն օրգանական մարմին կաղմակերպվում է ուրիշ-ուրիշ գործիչներից, իսկ այն մարմինը, որ միակերպ է, նա մեռած է։

Պառնասի մեջ Մուզաների տեղ երգող մեծապատիւ Աւանակների համար Ապոլոնը հրատարակեց մի նոր օրենք, թե պետք է վերացնել նոցանից մտրակի զարկը։ Մուլերը այդ օրենքի մեջ բացառութիւն են կաղմում։

Մի բարձր ուսում ստացածի համարում ունեցող տիկին հարցնում է «Մշակի» խմբագրի մասին, թե ինչով է պարապվում նա։ Ասում են՝ հայոց լրագիր է հրատարակում։ Նա զղվանքով պատասխանում է՝ մի-թե հիմարութիւն չէ՞ր նորա նման կրթված երիտասարդին լրագիր հրատարակել։

Տիկնոջ կարծիքով՝ լրագիր հրատարակողը պիտի լինի անկիրթ մարդ։

2

Ա. Շոպյուրյան ժամտախտը։ Բ.— Մուշտայիլ։— Դ. Մոդիկ ընկած լեզու։—
Դ. Հայտաբարութեանէր։— Ե. Մանրալուր։

Ա.

Պարոն Մղալութը սնանկացավ։ Ասել է, թե յուր հարստութիւնից նյութականապէս մեռավ մի մարդ։

Շեփորի բոթաբեր ձայնը հրավիրում է ժողովրդին՝ աճրդով առնել այդ անբախտի կայքը։

Բայց որպիսի՞ դժգոհութեամբով նայում է մեր հասարակութեանը մի այդպիսի աննախանձելի երեւոյթի վրա:

Մինը, որ ամեն մի դժբախտ դեպքի մեջ նկատում է աստուծո վրեժ-խնդիր մատը, երկյուղած սնահաւատութեամբ ասում է.

— Աստուած պատժեց նրան յուր մեղքերի պատճառով:

Մյուսը, որ ավելի նշանակութեամբ է տալիս հալալ (սուրբ) աշխատանքին, ասում է.

— Հաւաւ (անմաքուր) փողի վերջը միշտ այդպես կլինի,— և ավելացնում է յուր հայրենական առածը, թե՛ քամու բերածը քամին էտանի: Երրորդը՝ պարոն Զարանախանձը, որ մտածում է բոլոր մարդկութեանը յուր ոտքի տակը դնել, ներքովի աշտարակը կազմիլ և մինչև երկինք բարձրանալ, ասում է.

— Կա՛ւ է, Լա՛ւ, թո՛ղ վեր քնկնի, թո՛ղ հողին հաւասար լինի, նա շատ հպարտ, ինքնահաւան, յուր ասածի մարդ էր, նա մեղ բանի տեղ չէր դնում,— և ավելացնում է մի խոշոր հիշոց...

Բայց ի՞նչ է ասում պարոն Խոհնութեանը:

— Այն օրից, երբ պ. Մղալոբն սկսավ յուր գիշերներն անցուցանել կուբում խաղաթղթով, այն օրից, երբ նրա կինը բացավ յուր տանը մի լայն ասպարեղ վեշերների, դամիւն-լատոյի, բեզիկների և պիկնիկների, այն օրից, երբ նրա որդին վերադարձավ Մոսկովայից՝ բերելով ուսանողի դեպլոմի հետ և հերոսութեան տիտղոսը Աստղեա դաշտերում, շալ-լուրջան ժանտախտը մտավ խեղճ Մղալոբի գերդաստանի մեջ և, վերջապես, պատճառեց նրա հարստութեան կյանքի մահը:

Բ

Մուշտայի՞դ: Ի՞նչ գեղեցիկ հնչում է այդ բառը:

Իսլամը տալիս է այդ անունը յուր դեռի գլխավոր վարդապետնե-րին:

Իսկ Թիֆլիսում այդ անունով կոչվում է մի հիանալի այգի:

Եթե թույլ կտար մեզ փոխաբերական բանասիրութեանը, մենք չենք սխալվիլ, ասելով, որ այդ անունը մի խորհրդավոր մտքով հարմարված է այդ այգիին, որովհետև նա ևս մի վարդապետաբան է այս քաղաքի ղանազան տեսակ զվարճութեանների:

Մայիսի 22-րդ գիշերն է:

Թարմ և հովասուն գիշեր է:

Պ. Ո... լուրջ տալիս է զիմակահանդես:

Գուլնդգուլն լաստերներից, որոնք քարշ են ընկած ծառերի ճյուղերից, աստղադարդ երկիրքը, ճրագներով լուսավորված և սաղարթախիտ ոստերով հյուսած դահլիճը, մուղիկայի ունուշ ձայնը, մի առանձին կախարդական նշանակություն են առնում այդ հանդիսին:

Հիանալի՜ հանդես...

Նվալի դասերն այստեղ բոլորը մի գուլն, մի պատկեր ունեն։ Ոմանց ամոթխածությունը, ոմանց լկտի անհամեստությունը, ոմանց պարկեշտությունը, ոմանց ազնվատոհմական մեծամտությունը դեպի հասարակ մարդիկը, ոմանց գեղեցիկ, ոմանց ազնվ պատկերները, բոլորը ծածկված են դիմակների տակ։ Բոլորը միօրինակ ուրախ են, բոլորի լեզուներն աղատորեն արտահայտում են իրանց ասորժ կամ անախորժ, իրանց համեստ կամ անհամեստ զգացմունքները...

Գեղեցիկ հավասարություն...

Մուղիկան հնչեց։

Պարահանդեսն սկսվեցավ։

Դիմակավորները շարժվեցան։

Պարախաղացության՝ ընդհանուր խառնախառն մրցածույի ալեկոծության մեջ պարողը և յուր պար-ընկերուհին՝ գրկած միմյանց, կաքավում են, երերում են, պտտվում են, քշվում են... քսքսվում են... Բայց ցավալին այն է, որ իրանք ևս չգիտեն, թե ո՞վ ում հետ պործ ունեն։

Դիշերային երկրորդ ժամն է։

Պարահանդեսը վերջացավ։

Դիմակավորուհիքը մեծ մասամբ հեռացան։ Բայց տուկավին մնացածները թիվը փոքր չէ։ Նրանք ցրվեցան այգիում։ Կապտերները հետըհետե սկսան հանդչիլ։ Այգիի մեջ տիրեց ընդհանուր խավարը։

Աստղկա դասերքը՝ ծածկված իրանց սև դոմինոների մեջ, գիշերային ուրվականների նման թափառում են այգիի մթության մեջ։ Նվիրական ծառերի տակից լսելի են լինում հեշտախտական քշվոցը, գաղտնի սևթևեթները դիմակավորուհիների՝ իրանց պարընկերների հետ...

Խորհրդակալն ժամ... հրբ առնն մի տաքիածուն հասնում է յուր ըղձին...

Թո՛ղ գնան մեր աղջիկները, մեր կանայքը, մեր քույրերը դիմակահանդես։ Թո՛ղ գնան նրանք այդ հասարակական վարդապետարանի պարահանդեսները։ Նրանք այնտեղ շատ բան կարող են սովորել... Ուրեմն՝ քաջալերենք մեզ այդպիսի հույսերով, թե մենք լուսավորվում ենք... մենք առաջ ենք դնում...

Մի ծխական օրիորդաց վարժարանի ըննությանը ներկա էի։
Քննությունը կրոնից էր։

Ինձ վրա խիստ անախտո՞ժ տալավորությունն գործեց մանուկ աղջիկ-
ների բավական լավ վարժությունն այդ առարկայի մեջ։

Մի թերությունն, որ նկատելի էր նրանց պատասխանների մեջ, այն
էր, որ աշակերտուհիք, թեև պատասխանում էին առաջարկած հարցե-
րին բավական հասկանալի լեզվով, այսուամենայնիվ, նշմարելի էր
նրանց խոսքերի մեջ բառ առ բառ սերտողության նշաններ։

Այդ հետևանքն է դասատվության այն անօգուտ եղանակի, երբ
ուսուցիչն ստիպում է աշակերտներին կուրորեն հպատակել միայն դա-
սագրքերի մեջ գրվածներին, առանց յուր կողմից մեկնելու և բացատրե-
լու նրանց միտքը։

Այդ եղանակով դասատվությունը չէր կարող երևալային մտավոր
սնունդ մատակարարել, առավելապես այն պատճառով, որ օրինավոր
կերպով հորինված մանկավարժական դասագրքեր մեղանում չկան։

Բայց հմուտ կրոնուսուցչը կարող էր եղածների մեջ փոփոխություն-
ներ անել և մանուկների ընդունակությանը և նրանց հասկացողությա-
նը հարմարադնել։

Այսուամենայնիվ, այդպիսի ծխական օրիորդաց ուսումնարանների
օգուտներն անուրանալի են։ Նրանք կարող են պատրաստել մեզ համար
խելացի և բարեկիրթ մայրեր։ Գլխավոր արժանավորությունը Գ...յան
ծխական ուսումնարանի այն է, որ մանուկ աղջիկները սովորում են բա-
վական մաքուր և հստակ կերպով խոսել իրանց մայրենի բարբառով։
Այդ իրողությունն ինձ վրա թողեց խորին տալավորություն։

Արդարև, շատերին մինչև անգամ ծիծաղելի պիտի թվի, երբ մենք
հրճվում ենք՝ տեսնելով հայոց մանուկին, որ այդպես քաղցր կերպով
ծրվում էր յուր մայրենի լեզվով։

Բայց մի այդպիսի երևույթ այնքան հազվագյուտ է մեր քաղաքում,
որ մենք չէինք կարող սառն աչքով նայել մի փոքրիկ հայ աղջկա վրա,
երբ նա յուր մայրենի, յուր ազգային լեզվով կարողանում է արտահայ-
տել յուր մտքերը։

Բայց ցավալին այն է, որ տակավին ծնողները չեն հասկացել այդ-
պիսի ծխական ուսումնարանների օգտավետությունը։ Ասածիս ապա-
ցույց ես առաջ կրերիմ հիշատակարանիս մեջ երկու տիկիներին խո-
սակցությունը, որոնցից մինը՝ տ. Սոֆիոն, յուր Կեկեղին դուրս տանելով

հայոց մի ժխական ուսումնարանից, հանձնեց մադամ N-ի պանսիոնը:

— Ինչո՞ւ դուրս տարար աղջկադ,— հարցնում է նրանից տ. Օսանը:

— Բա՞, Օսան ջան, վրձնեց չըդուրս տանելի, դիտի հայեւլար էին սորվեցնում,— պատասխանում է տ. Սոֆիոն դժգոհելով:

— Մաշ հայեւլար չի պիտի՞ սորվի աղջիկը,— հարցնում է տ. Օսանը դարմաշական ոճով:

Տ. Սոֆիոն, արհամարհական ծիծաղն երեսին, պատասխանում է.

— Վա՛հ մե, դանա իմ Կեկեկը կոռլի աղջիկ է՞, վուր հայեւլար սորվի՞ր ու հայեւլար խոսի:

— Գանա ո՞վ վուր հայեւլար է խոսում, նա կոռ է՞,— հարցնում է տ. Օսանը:

— Մաշ ի՞նչ է. ա՛ն կոռ է, ա՛ն դոկ է, ա՛ն դարաբաղցի է, ա՛ն թե չէ շանճրագ է:

Տ. Օսանի դեմքի վրա արտահայտվեցավ համոզմունքի նման մի երևույթ, և նա կրկնեց յուր հարցը.

— Հիմի մադամ N...ի մոտ ի՞նչ պիտի սորվի Կեկեկդ:

— Ինչ պիտի սորվի՞ր,— կրկնեց տ. Սոֆիոն.— դանա չի՞ս գիտի, ինչ պիտի սորվի. նա կսորվի լավ ֆրանցուզնակ, լավ ոսնակ, կսորվի լավ տանցովատ, կսորվի լավ պիանոյի ածելը ու էլի ուրիշ շատ բանիւր կսորվի...

— Մաշ հայեւլարը,— հարցրեց տ. Օսանը՝ ուղիղ տ. Սոֆիոյի երեսին նայելով:

Տ. Սոֆիոն խորին կերպով ծիծաղեց յուր խոսակցի պարզամտության վրա և ասաց.

— Գանա դու չիս գիտի՞ր, վուր հայեւլարը հիմի մոդա չէ...

Դ.

Մի փաստաբան՝ կամենալով օգուտ բերել աղքատ դատախազներին, որոնց չքավորությունը հնար չէ տալիս նրանց գործ սկսել դատաստանատներում, ընդունում է գործեր բողոքովի՞ն ձրի, առանց կանխիկ վարձատրություն պահանջելու յուր պաշտպանյալի խնդրից: Միայն նա հակառակորդից գործ հանձնող պարոնների օգտին տարած արձաթն այլևս չպիտի դարձնէ նրանց:

Պոլսից եկած մի երիտասարդ Աղեքսանդրյան աչքում պտտելու միջոցին հարցնում է յուր ընկերից.

— Ախպար, աս ի՞նչ երկիր է, այստեղ հայերի աղջիկների չես կարող ճանաչեր:

— Ինչո՞ւ,— հարցնում է մեր քաղաքացի երիտասարդը:

— Անոր համար, որ ամենեւին հայերեն չեն խոսեր:

— Այդքանը բավական է նրանց ճանաչելու, որ հայոց աղջիկներ են,— պատասխանում է երիտասարդը:

Ե

Հսեցի, որ սլառավ օրիորդների ներկայացուցիչներից մինը զինվորվել է՝ դրել իմ առաջին հիշատակարանի դեմ մի սարսափելի հոգված: Ընկերներիցս մինը խորհուրդ տվավ խոջանց վանքը դնալ և նահատակի գերեզմանի վրա մի կուժ կոտրել, որ վախս անցնի:

«Մշակի» խմբագրությունն ստացավ մի կրիտիկա պարոն Հ. Մ...-ի «Ընտանիքի կերբերոսներ» հոգվածի դեմ, որի մեջ պ. կրիտիկոսը շատ հետաքրքրվում էր գիտենալ՝ արդյո՞ք պարոն Հ. Մ. կերբերոս է, թե՞ կերբերոսուհի. այսինքն՝ արե՞ւ է, թե՞ էգ: Մենք հրավիրում ենք պարոնին Թելեթի ճանապարհի վրա «Երկու-հոգիս» կոչված քարավիր գնալ. այնտեղ մի գողավոր այր կա, ուր հղի կանայքը, կամենալով գիտենալ իրանց արդանդի պտուղների արու կամ էգ լինելը, մտնելով այրի մեջ, կոչում են. «Տղա է՞, թե՞ աղջիկ»: Անդրադարձ արձագանքը գուշակում է նրանց որովայնի ծնունդների՝ որ սեռի պատկանելը:

Պարոն կրիտիկոսը կարող էր օգուտ քաղել այդ քարավիից յուր հետաքրքրությունը լցուցանելու համար:

Ա. Արտավազդա շղթայի:— Բ. Մամոնի կոտոր:— Գ. Կախարդական կուծի:—
Դ. Նահատակի գերեզմանը:— Ե. Քարոզ:

Ա.

- Բարո՛ւլ, եղբայր:
- Աստուծո բարին քեզ:
- Յանկանում եմ ծանոթանալ:
- Քո խոնարհ ծառա Չաքուջ:
- Ինչո՞ւլ եք պարապում:
- Թափառում եմ...
- Ա՛, ես արդեն կարդում եմ քո ճակատին Կայենի դատականքը:
- Պետք է հնազանդվել ճակատագրին...— վերջացրուց Չաքուջը խորին ախրությամբ և ապա հարցրեց յուր խոսակցից.
- Ես պատիւ չունեցա ճանաչել քեզ:
- Քո խոնարհ ծառա Սնդան:
- Տուր ինձ ձեռքդ, եղբայր ենք մենք,— ուրախությամբ բացա-
կանչեց Չաքուջը և բռնեց յուր խոսակցի ձեռքը:
- Ես պատրաստ եմ քեզ ծառայելու,— պատասխանեց Սնդանը:
- Ես էլ այդ էի պտրում:
- Ի՞նչ կա:
- Դու արդեն հասկացար, ես Չաքուջ եմ, իսկ դու՝ Սնդան, երկու
համապատասխանող ընկերներ: Ավագ ուրբաթի գիշերն ինձ անհրաժեշտ
պետք է իմ մուրճով մի քանի զարկ տալ քեզ վրա:
- Ի՞նչ նպատակ ունիս,— հարցրեց Սնդանը՝ զարմանալով մի
այդպիսի առաջարկության մասին:
- Որ նորոգվին Արտավազդա շղթայքը:
- Դու նրա դեմ ո՞րն ունես:
- Ո՛չ, միայն, եթե նա կտրեր յուր շղթայքը և իջներ Մասիսից, ուր
նրան հափշտակեցին քաջերը, այն ժամանակ... արդեն...
- Սնդանը՝ տխրության թախիժը դրոշմված երեսին, կտրեց Չաքուջի
խոսքը.
- Զուր ջա՛նք, եղբա՛յր, առանց քո Մուրճին էլ Արտավազդա շղ-
թայքը նորոգվում են...

— Որպե՞ս:

Սնդանը սարսափելով արտասանեց ճակատագրական խոսքը.

— Մենք կաշկանդվա՞ծ ենք...

Բ

— Այլևս ի՞նչ բանով ես պարագլու՞մ,— հարցրեց Սնդանը:

— Դու արդեն կարդացիր իմ ճակատագիրը,— պատասխանեց Զաքուշը:

— Հա՛, ներեցե՛ք, ես մոռացա, դու թափառում ես:

— Այո՛:

— Ուրեմն՝ ես համարձակ կարող եմ կոչել քեզ կա՛մ Կայեն, կա՛մ թափառական հրեա:

— Ո՛չ, եղբայր, հրեա բառը անախորժ է իմ ականջին, միայն համաձայն եմ առաջին կոչման հետ, որովհետև դորանով բացատրվում է իմ վիճակը:

Սնդանը մի փոքր մտածելուց հետո ասաց.

— Եղբա՛յր, երբ դու ընդունեցիր Կայեն անունը, այժմ ես կարող եմ ասել քո դժբախտությունյան պատճառը:

— Որպե՞ս:

— Իսրայելի Եհովան շնորհունե՞ց քո ողջակեղը:

— Այո՛:

— Եվ դրա պատճառով դատապարտվեցա՞ր:

— Այո՛:

— Քեզ վիճակվեցա՞վ ապրուստի խիստ դառն հո՞գսը:

— Այո՛:

— Դու եղար ամենաթշվառականը արարածների մե՞ջ:

— Այո՛:

Սնդանը տվեց յուր դեմքին մի փոքր խորհրդական կերպարանք և ասաց.

— Կարծեմ, դու կընդունես քո բարեկամից (եթե շնորհ ունիմ այդպես կոչվել) մի բարի խորհուրդ:

— Որպիսի՞, — հարցրեց Զաքուշը ուրախանալով:

— Մի բարի խորհուրդ քո վիճակը բախտավորելու մասին:

— Ես լսում եմ:

— Ուրաջի՛ր Եհովան:

— Հետո՞:

— Երկրպագի Մամոնի կուռքին և նվիրե նրան քո ողջակեղը:

— Հետո՞:

— Խնկե՛ք քո բուրվաւոր հարուստների առաջին, դրանք այդ կուռքի քուրմերն են:

Չաքուշը բացասական կերպով պատասխանեց.

— Թեև այդ վարդապետութիւնն այժմ մեր շատերից ընդունված մի ղեն է, միայն, ներեցե՛ք, ես նպատակ չունեմ կրօնափոխ լինելու...

— Ուրեմն՝ թափառե ծակ կոշիկներով և մաշված հագուստով:

Սնդանը կեքեց յուր խոսքը:

Գ.

— Ես մի նոր պարապմունք եմ գտել,— ասաց Չաքուշը:

— Ո՞րպիսի,— հարցրեց Սնդանը:

— Ծառայում եմ մի Մշակի:

— Նա ի՞նչ է շինում:

— Նա ինչ է շինո՞ւմ, նա մշակում է...

— Ի՞նչ ես ուզում ասել:

— Նա մշակում է մեր հասարակութեան մտավորական և իմացա-
կան դաշտը:

— Էլի չհասկացա:

— Նա լրագիր է:

— Այժմ հասկացա:

Սնդանը հեղձական ծիծաղը երեսին ասաց.

— Է՛, եղբայր, այդ ծառայութեանդ դարձյալ չէ՞ բախտավորելու
քեզ:

— Ի՞նչու,— հարցրեց Չաքուշը:

— Որովհետև մեր ժողովուրդը միշտ պատրաստ է սպանել լրագի-
րը՝ կոտրելով նրա հետքից կախաբդակա՞ն կումը. նույն վիճակն է սպա-
սում և քո մշակին:

— Ի՞նչ կախաբդական կում:

— Որպեսզի հասկանաս, ես հարկավոր եմ համարում պատմել
քեզ մի անցք:

— Ես լսում եմ:

Սնդանը շարունակեց.

— Մի քանի օր առաջ անցնում էինք Հաւլաբարի թաղով. մի տա-
նից դուրս էին տանում ննջեցյալ. ես տեսա՝ դրացի տան լուսամտից ձգե-

ցին մեռելի հետքից մոխիրով լցված մի կուժ, նա կոտրվեցաւ և ահագին փոշի բարձրացրեց: Փռշին լցվեցաւ դնացող կենդանի մաշկանց աշքերը և նրանց հագուստը կեղտոտեց:

— Միեւնույն ղիճակին են Լնթարկւում,— ասաց Չաքուշը,— հավիտենական քնով թմրած լրագրներից հետո լույս տեսած կենդանի լրագրները: Նրանք երկար ժամանակ չեն կարողանում արբել իրանցից առաջ մեռածների հետքից ձգած մոխրի փոշին:

— Երբ հարցրի մի այդպիսի օտարոտի գործողության պատճառը,— շարունակեց Սնդանը,— ինձ ասացին, թե ջաղուկ պառավներն այդպես են անում, որ մեռելը կրկին շվերադառնա¹:

— Ես էլ խորին հաճությամբ կցանկանայի մեր՝ արդեն մեռած լրագրներէի հետքից կոտրել այդ կախարդական կուժը, որպեսզի նրանք շվերադառնային:

— Ի՞նչու,— հարցրեց Սնդանը:

— Որովհետև նրանք իրանց կենդանության ժամանակ շրջում էին որպէս մեռչալ ուրվականներ...

— Բայց եթե մտածեին նույնը գործ դնել Մշակի վրա, ինչ որ դու մտածում ես հանգուցյալ լրագրների մասին:

— Այսինքն՝ սպանե՞լ նրան և կոտորե՞լ հետքից կախարդական կուժը,— հարցրեց Չաքուշը:

— Այո՛,— պատասխանեց Սնդանը:

— Մշակի բանվորները կախարդներ են, նրանք կտան նրան խմելու անմահական ջուր, և մահը երբեք չի ներգործիլ նրան:

Սնդանը ծափահարեց՝ գոչելով.

— Կեցցե՛ք Մշակը...

Դ.

— Ես դարձյալ պիտի կոչեմ քեզ քո առաջին անունով,— ասաց Սնդանը:

— Այսինքն՝ Չաքուշ:

— Այո՛:

— Ինչու՞ փոխեցիր միտքդ,— հարցրեց Չաքուշը:

— Ես նպատակ ունեմ:

¹ Թիֆլիզի ստորին կարգի ժողովրդի մեջ մինչև այսօր կատարւում է այդ կախարդական գործողութիւնը՝ մոխրով լեցուն կուժը ձգել մեռելի հետքից:

— Որպիսի՞:

— Երբ դու չես պատկանում Մամոնի դեմքին, ես կամենում եմ առաջարկել մի բարի գործ:

— Ձո՞րօրինակ:

— Քո մուրճով ջարդել միևի գլուխը:

— Այսինքն՝ դու կամենում ես բարի գործ անունով ինձ դավալի՞ց առնել քեզ հետ:

— Ուղիղ այդպես: Բարի նպատակն արդարացնում է գործը. թեև նա լինում է շարունակյալ կերպով:

Չաքուշը բռնակական մտածությունից հետո հարցրեց.

— Ո՞ւր է նա:

— Մամոնի կուռքի քուրմերից մինը,— պատասխանեց Սնդանը:

— Ինչպե՞ս է կոչվում:

— Պարոն Կողոպտիչ:

— Ճանաչում եմ...— ասաց Չաքուշը և լռեց:

— Ինչո՞ւ չես խոսում,— հարցրեց Սնդանը:

— Երկուդալի է այդպիսի մարդու հետ գործ ունենալը:

— Ի՞նչու:

— Նրա համար, որ թեև նա ծածկված է քուրմի վերարկուով, բայց կատարյալ ավաղակ է, նա կարող է ինձ սպանել տալ:

— Ուրեմն՝ վախում ես:

— Այո՞:

— Ես քո վախին ճար ունեմ:

— Կախարդ պառավի մո՞տ պիտի տանես:

— Ո՛չ:

— Վախի հուլո՞ւնք պիտի կապես վզիցս:

— Ո՛չ:

— Հմայող մզդսիին սրտոտության փիթի՞կ արիտի դրել տաս ինձ համար:

— Ո՛չ:

— Ապա ի՞նչ պիտի անես, առա՛, համբերությունս հատավ:

— Երբ դու վախենաս, խոջանց վանքը կտանեմ քեզ, նահատակի գերեզմանի վրա, մենք կլցնենք մի սափորով ջուր և կըվեր առնենք մեզ հետ, այդ ջրով նույն գերեզմանի վրա դու կլվացվես, հետո սափորը

գերեզմանի քարին ղարկելով կկոտրենք, և դու կթողնես այնտեղ քո վախը¹:

— Հիանալի՞ միտք,— գոչեց Չաքուշը,— այժմ ես պատրաստ եմ ղարկել պարոն Կողոպտիչի գլխին իմ մուրձի հարվածները:

Ե

— Այժմ գնա՛նք,— ասաց Սնդանը:

— Ո՞ւր,— հարցրեց Չաքուշը:

— Եկեղեցի՛:

— Լավ հոգեսեր մարդ ես եղել:

— Օրհնա՛ծ, մի՞թե չես դիտում, Մեծ պառ է, ասլաշխարության օրեր են, պետք է ժամ գնալ, աղոթել, խոստովանել և մեղքերը քաղել: Մարդ յուր տան պղնձները, քիչ ասեմ՝ տարենը մի անգամ տալիս է կլեկագործին սրբելու: Տերտերները որ կան, մեր հոգւթ կլեկագործներն են, մի՞թե մեր սրտի ամանը չալիտի տանք նրանց սրբելու... Հիշի՛ր, որ այս տարի մեղք գործեցիր և մի նորի համար արդեն պատրաստվում ես...

— Դու պարոն Կողոպտիչի մասի՞ն ես խոսում:

— Այո՛:

— Ուրեմն՝ գնանք,— ասաց Չաքուշը և սկսավ Բալթոնի քայլերով շարունակել յուր ճանապարհը:

— Բալց, մի հարց,— ասաց նա:

— Ասա՛:

— Քարոզներ տալի՞ս են:

— Ինչպե՞ս չէ:

— Այդ լա՛վ է:

— Անցյալ օր մի քահանա մի շատ հիանալի քարոզ տվեց: Նրա քարոզը՝ թե՛ յուր ճարտասանական ձևերով, թե՛ յուր արամաբանական խորհրդածությամբ և թե՛ յուր բարձր ու վսեմ վարդապետությամբ ինձ վրա մինչ այն աստիճան ազդեցութուն գործեց, որ ես բոլորն անդի՛ր սովորեցաւ և կարող եմ ամբողջապէս քեզ հաղորդել:

— Ասա՛, խնդրեմ:

¹ Թիֆլիզի եղեկեց վանքի գերեզմանատանը ման եկող մարդն իսկույն կարող է ճանաչել նահատակի գերեզմանը՝ տնտեսար կտիրի և ստիճանների խնցեղեն կտորտանքը նրա վրա տեսնելով, որոնք մնացել են վախից հարված ստացած սնահավատներից:

— Պատվելի տեր հայրը քարոզն սկսեց մի բաղձախորհուրդ հառաջաբանով: «Սիրելի՛ ժողովուրդ,— ասաց նա:— էսօր ես շատ բեղրած իմ, էնպէս վուր շատ գործ իմ կատարի: Մազբամ, տեր ամենակալ աստվածը ինձ էն դադամի շնորք է տվի, վուր էլի կանգնած իմ ձիր առջիւլը, ուզում իմ մե քարոզ տա, վուր դուք փիքը շանիք, թե ես քարոզ տալը չիմ իմանում: Առաջ ուզում իմ ասի ձիւղ, թե ինչեմեն է, վուր ես էսօր շատ բեղրած իմ. ա՛յ, ասիմ թե ինչեմեն: Առուտյան շուտ վիր իմ կացի, էն անիծած միր նուր բիճը խամ տղա է, ջեր իմ ազաթը չի իմանում, տեհնում իմ սամովարը հաղիր չէ, ջիդրու իծանիրս մոտ էլան, մի քիչ քոթկեցի, մի քանի ուշունց տըվի, էլ ի՞նչ անելի, ժամի վուխտն անց էր կենում, առանց չայ խմելով՝ տանից դուրս էկա: Ժամն էլ, տեհնում իք, քանի սհաթ է, վուր չալիշ իմ դալի, խան ժամն իմ ասում, խան Ավետարան կարդում, սրան խոստովենցնում, նրան հաղորդում, վո՛ւր մեկն ասիմ: Էս տարի էլ խոմ մարդիկ էնքան միղք ին դուրծի, վուր ստեղծվ չէ պոծնում, դե՛ նստե նհալու վրեն, ծանր ու բարակ լսե նրանց...»:

Հառաջաբանը վերջացնելուց հետո տեր հայրն սկսեց քարոզը: «Սիրելի ժողովուրդ,— կրկնեց նա ոգեւորված ոճով:— Ինչ վուր մենք խոսում ինք, դիփ էլ Ավետարանի կողքին գրած ին, կարգս է վկա, վուր գրած ին, սուտ չիմ ասում: Չի՞ք հավատում... չիք հավատո՞ւմ, էս նիմուտիս բերիմ ձիւղ Ավետարանը նշանց տամ»: Քարոզիչը դարձավ դեպի բեմը, որ Ավետարանը բերե և նրա կողքին գրածները ժողովրդին ցույց տա: Բայց ժողովուրդը չկամեցավ ավելի նեղութուն տալ նրան, որովհետեւ տեր հայրն այն օր շատ գործ էր կատարած և բեղարած (հոգնած)...

Չաքուջը՝ երգիծական ծիծաղը հրեպոն, կտրեց յուր բարեկամի խոսքը՝ ասելով:

— Բայց ինձ ցանկալի էր դիտենալ, բճին (փոքրավորին), սամովարն ուշացնելու համար, ուշունց տալն էլ Ավետարանի կողքին գրած է, թե ոչ:

— Այդ հարկավոր է նույն տերտերից հարցնել,— պատասխանեց Սնդանը:

— Ուրեմն՝ գնանք ժամ:

— Բայց մինչև եկեղեցին հասնելը ես կամենում եմ հայտնել քեզ մի գաղտնիք,— ասաց Սնդանը:

— Ի՞նչ գաղտնիք,— հետաքրքրվելով հարցրեց Չաքուջը:

— Պարո՛ն, դու լրտեսում ես ուրիշի գաղտնիքը, միայն չգիտես, քեզ համար ի՞նչ որոգայթներ են լարում:

— Ո՛րպէս,— դարհուրելով գոչեց Չաքուջը:

— Մի քանի օրից դու դատաստանի պիտի կանչվիս իբրեւ քրեական հանցավոր:

— Ո՞ւր է դատաստալը:

— Գերառնչականները:

— Ուրեմն՝ ինձ չէ կարելի այժմ դնալ եկեղեցի, դնամ մի փաստաբան վարձելու, — ասաց Չաքուշը և բաժանվեցաւ յուր ընկերից:

ՔԱՎԹԱՌ

Ա

1873 թվականն էր:

Զինատանի Թին-Թին-Թվիլ քաղաքի «Սպիտակ կուսնի» հյուրանոցը լուսավորված էր բավականին աղոտ լույսով: Նրկու ղուդահեռաբար դրած սեղանների վրա, տեղ-տեղ կարմիր գինով մրկտված սիւռոցները, կարգով շարած ամանները՝ ուտելու խոշոր պարագաներով, գրգռում էին հաճախորդների մեջ գայլի ախորժակ:

Այդ սեղաններից մինի շուրջը բոլորած էին մի քանի երիտասարդներ. նրիտասարդներ՝ աւլարտած, կիսաւլարտ, երիտասարդներ՝ դատարկ գլխով և մեծ պահանջմունքներով: Դրանք էին ՆՈՐ ԱԵՐՆՊԻ ներկայացուցիչները, իրանց թարմ ուժերով և նոր մտքերով:

Նրանցից մինը ծուլ կերպով յուր մարմինը վեր էր թողած աթոռի վրա, թեք տված սեղանին. երեւի շատ գոհ էր այդ կարասիքներից, որոնք կարողացել էին բռնել նրա թմրած անդամները: Նա հագնված էր բավականին մաքուր կերպով. նրա կուրծքը զարգարված էր ոսկի շրջ-թայով, և մատի վրա փայլում էր դոհար մատանի: Նրա հիմար կովային դեմքը, խնամքով ածելած թշերը, սառն, անխորհուրդ աչքերը, կոկած և յուղած մազերը պատկերացնում էին խիստ ապուշ և մեղկ բնավորութուն: Նրեսի վրա դուրս փչած կարմիր պզուկները ցույց էին տալիս, թե պարոնը խիստ սերտ հարաբերութուններ ունի վեներայի հետ:

Երիտասարդը ուսումնական էր: Նա ուսումնական էր, ուսման տեղերի դիպում, որը ստացաւ իբրեւ վկայական յուր՝ Նանկինում մի քանի տարի մոլի և անբարոյական կյանք վարելուց: Նրա անուշ թարգմանվում է հայոց խոսքերով ԶՈՐ ծամուղ:

Նրա մոտ լուռ նստած էր մի փոքրիկ մարդ, որի ցամաք, որպէս շինականի տրեխ, դեմքը, կատվանման ռեխը, նեղ ու հուլունքի պէս պըսպըղուն աչքերը բացատրում էին մի ստոր և կեղտոտ հոգու պատկերը:

Դժոխքի մուկը միայն յուր ստորաքարշ հատկություններով կարող էր մրցություն անել այդ ծածկամիտ և նենդավոր բնավորության հետ: Նա մի ձեռքով թշնամաբար քաշքշում էր յուր քոսա մորուքի մաղերը, միևնույն բոպելին, երևում էր, յուր սրտումը հաշիվ էր տեսնում Սադայելի հետ: Պարոնի անունը հայոց խոսքերով թարգմանվում էր Սատկած ոչիլ: Լանկարծ Զուր ծամողի կովային երեսը ցնցվեցավ մի թթու ժպիտով, և նա դռնեց.

— Տրակտիրշի՛կ, բե՛ր մաղերդ քաշեմ:

Նա ամենեկին շարժվեցավ յուր տեղից. կարծես շատ գոհ մնաց յուր լեզվից, որ կարողացավ արտասանել այդքան շատ բառեր:

Նրան մոտեցավ պանդոկապետը, մի շիկահեր երիտասարդ, թեթև... ծնոտի վրա խելացի և ալնիվ գեմքով, որի հպարտ և անձնասեր շարժվածքը ամենեկին չէին ցույց տալիս պանդոկապետներին հատուկ ստորաքարշ հայհոյամոլութունը: Երևում էր, որ, հանգամանքներից ստիպված՝ այդ պարոնն ընդունել էր յուր կոշմանը անհարմար մի պաշտոն: Այսուամենայնիվ, լսելով Զուր ծամողի հիվանդ ձայնը՝ նրա հետաքրքրությունը շարժվեցավ, և մոտ գնաց՝ հարցնելով.

— Զը՛մ, էլի ի՞նչ կա:

— Բե՛ր մաղերդ քաշեմ,— կրկնեց Զուր ծամողը՝ ձեռքը շարժելով:

— Դու կարա՞ս իմ մաղերը քաշել,— հարցրեց պանդոկապետը,— դու խոմ մարդ չես, դու Բաղդադի քամքալնեբիցն ես, որ պառկում են արմավենու տակ, բերանները բաց են անում, գուցե, մի բարի բախտով, խուրման ինքն իրան ընկնի նրանց բերանը:

Զուր ծամողին երեի դուր եկան այդ խոսքերը, որ նկարագրում էին նրա հերոսական բնավորութունը, և նա յուր ղեխին խիստ հարմար ձև տալով՝ դարձյալ կրկնեց.

— Շատ մի՛ հաշեր, բե՛ր մաղերդ քաշեմ:

— Դե՛, քաշիր,— ասավ պանդոկապետը՝ բարձրացնելով յուր սարսափելի մուշտին: Զուր ծամողը զարհուրելով ետ քաշվեցավ՝ զրկվելով յուր սովորական զվարճությունից:

Սատկած ոչիլը, որ բոլոր ժամանակը լուռ նայում էր այդ դրամատիկական հանդեսին, ավելի ախորժանքով ձիգ տվեց յուր քոսա մորուքի մաղերը, և նրա՝ արյունից քամված տղրուկի նման շրթունքների միջից լսելի եղավ՝ խի՛...խի՛...խի՛... մի ծիծաղ, որ ավելի նման էր հոգեվարք կատվի հեծկլոսյին:

Սույն միջոցին հշուրանոցը ներս մտաւ մի սլարոնս Դա մի փոքրիկ մարդ էր, կարճիկ հասակով, ցամաքած մարմնով և տարիքն անցած, որը կամենալով յուր էշն էլ երիտասարդութեան քարվանդին խառնել՝ ձեւացնում էր իրան, որքան կարելի է, մանկահասակ, նրա կապկանման գորշ դեմքը, նենգավոր աչքերը, խառնիխուռն մազերը, կծկված մոորոքը բացատրում էին կեղծավորութուն և խռովարար բնավորութուն: Կարծես ստեպ-ստեպ թերւելուց, խոնարհւելուց և նշանակութուն ունեցող պարտոնների ոտքերը լիցելուց՝ նրա մեջքը ծռվել էր յուր սովորական ուղղութիւնից և ստացել էր փոքր-ինչ սաւառուղական ձև: Իսկ հմուտ ֆիզիոլոգները այդ հրեւելքը մի այլ, անսպասելի պատճառի էին ընծայում...

Այդ մարդը, կարծես, ներկայացնում էր այն օձը, որ ներս սողաց նախաստեղծ մարդերի անմեղ բնակարանը:

Այսուամենայնիւ, նրա երևալը մի առանձին հաճութուն պատճառեց Ջուր ծամողին, և սա փոխելով յուր նվիրական անշարժութիւնը՝ դարձաւ դեպի նորեկ պաշտը՝ ասելով.

— Հա՛, Քալքա՛ն, վերջապես եկա՞ր դու:

Պանդոկապետը սկսեց ծիծաղել: Իսկ Քալքառը (այդպես էր եկվորի անունը) մոտենալով Ջուր ծամողին, ասաց.

— Տո՛, մեռած, հալա սա՞ղ ես:

— Քեզ պետք է թաղեմ, Քալքառ, դու պառաւել ես, ատամներդ թափվել են, բայց ես ջնհիլ եմ, հալա չեմ մեռնի,— պատասխանեց Ջուր ծամողը:

Իսկ Քալքառը, ցույց տալու համար, թի դեռ երիտասարդ է, նստեց աթոռի վրա և բաժակը սեղանին դարկելով՝ դռնեց.

— Ըստ կարգին:

Այդ սովորական խոսքի իմաստը վաղուց ծանոթ լինելով պանդոկապետին՝ դրեց նրա առջև մի շիշ գինի՝ ասելով.

— Դե՛, լկիր:

— Քալքառը սկսեց խմել և ծխել:

Այդ րոպեին գնդախազի դահլիճից դուրս եկաւ մի սեռիկ երիտասարդ՝ բարձրահասակ, թուխ, դանդուր մազերով, երկճղի մոթուքով, քիթը դինջորած պենսնեով: Նրա սևորակ աչքերը, դիժ մոզու աչքերի նման վառվում էին մի տարապայման կրակով:

— Շամշու դամար,— գոչեց նա՝ մոտենալով առաջիններին և մի-մոսական կերպով կռանալով դեպի Ջուր ծամողը՝ ասաց.

— Տո՛, դուգաուրի, վո՛ւնց իս,— և դառնալով դեպի Քավթաուր՝ ասաց.

— Տո՛, իշի մամիդա, վո՛ւնց իս, ջեր սա՞ղ իս:

— Դա Նոյի ագռալն է, դա չի սատիկ,— մեջ մտալով Ջուր ծամողը:

— Հա՛...հա՛...հա՛...— ծիծաղեց Սուտ փրփրոգողը (այդպիսի էր նրա անունը) և նստեց առաջինների մոտ:

— Ո՞ւր է Իծի մորուրը, չէ երևում,— հարցրեց նա:

— «Շան անունը տաս, պոչը ժաժ կտա», ահա՛,— ձեռքը մեկնելով դեպի դուռը՝ ասաց Քավթաուր:

Նվ իրավ, ներս մտալով մի երիտասարդ՝ միջակ հասակով, ֆրանտ, մկան պոչի նման բարակ սպանիոլկով ծնոտի վրա, սև կոկած մազերով և թուխ աչքերով: Նրա ամբողջ կերպարանքը արտահայտում էր պճնասիրություն, վալվաշոտ թուլություն և շար նախանձ: Կաթճես, այդ պարոնը խիստ զոհ չէր յուր բախտից, թե ի՞նչու աստված նրան աղչիկ չէր ստեղծել, թե ի՞նչու ինքը չէր կարող կրինոլին կամ յուբկա հագնել...

Իծի մորուրը (այդպիսի էր նոր եկվորի անունը) մոտեցավ առաջիններին, ինչ-որ փսփոսաց ականջին, մի քանի խոսք էլ անլսելի կեպով Ջուր ծամողին ասաց, հետո ինչ-որ Լվի անուն լավեցավ, և իսկույն տիրեց ըռպեական լուրթյուն:

Սատկած ոչիլը, որ բոլոր ժամանակը լուռ նստած էր, դարձյալ արձակեց մի ախպիսի ծիծաղ.

— Խի՛...խի՛...խի՛...

Բուրբի ուշադրությունը դարձավ դեպի նա, որը հանեց յուր ծոցից մի թերթ թուղթ և ցույց տվեց Քավթաուրին, մյուսներն էլ ամեն կողմից վրա թափվելով, սկսան նայել թղթի վրա:

— Կա՛լ վարբադան ես գրի,— ասաց Սուտ փրփրոթողը ուրախանալով:

— Էս մինը ալելի լավ է, որ ոտանավորով ես գրել,— խոսեց Իծի մորուրը: Ամենքի երեսի վրա փայլեց ուրախություն:

— Գինի՛,— կանչեցին բոլորը ուրախանալով:

Սույն միջոցին նախասենյակից լսելի եղան մեղեդիի հնչումները, դռները շառաչմամբ ետ գնացին, հպարտ քայլերով ներս մտալով մի այլ երիտասարդ՝ շագանակի գույն մազերով, վերարկուն անփույթ կերպով ձգած ուսին և կզակը կապած սպիտակ թաշկինակով:

— Ահա՛, Քամի փչողն էլ,— ձայն տվեցին առաջինները՝ ցույց տալով եկվորին։

Իսկ Քամի փչողը մոտեցավ նրանց։

— Հը՛մ, Թաթոսնե՛ր, ի՞նչ խաբար,— հարցրեց։

Նրանք ցույց տվեցին նրան Սատկած ոչիլի ոտանալորը։ Քամի փչողը աչքն անցնելով այն տողերը, կրկին արհամարհանքով ետ տվեց, ասելով ինքնաբավական հպարտությամբ.

— Քե՛սի արեք, թե այդ գրվածքը շներգործե, ես մի «հավելված կու գրիմ»։

Վերջին խոսքերը կարծես ոգի շնչեցին Թաթոսների մեջ (այդ անունով էր կոչվում նրանց խումբը), և նրանք սկսեցին իրանց առաջին կին-տոյաբանությունը. հանաքներ անել, միմյանց լուտանքներ արձակել, ծիծաղել, հսկալ, ուտել, խմել և այլն։

Նրբ բոլորի կատարները տաքացած էին, վեր բարձրացավ Քավ-թառը, որպես Թաթոսական խմբի պատրիարքը, և ասաց.

— Պարոննե՛ր, այժմ դեպի գործ։

Բոլորը վեր կացան ընթրիքի սեղանից, առանձնացան մի անկյունում, բուրեցին խաղաթղթի շուրջը, և սկսվեցավ զոբժը...

Աքաղաղները երեք անգամ կանչել էին, տակավին մեր հերոսները զոբժում էին։ Մոտեցավ պանդոկապետը և հրամայեց վերջացնել խաղը, ասելով՝ հյուրանոցի դռները պետք է կողպվին։ Նրանք դաշարեցան խաղալուց և մի ամբողջ ժամ հաշիվների վրա կռվելուց և միմյանց հայհոյելուց հետո թողին հյուրանոցը։

Հյուրանոցի մի անկյունում, սեղանի մոտ, որի վրա դրված էին զանազան լեզուների լրագրներ, միայնակ նստած էր մի երիտասարդ։ Նա մերթ-մերթ ըմպելով յուր մոտ դրած սև գարեջրի գավաթը, ծխում էր և կարդում էր։ Այդ պարոնը միջակ հասակով, բարեձև կաղմվածքով, բավականին պարկեշտ կերպով հագնված մի երիտասարդ էր, որի պաշտկառելի դեմքը՝ բարձր և լայն ճակատով, կարճ, խուճուճ մազերով, դանդուր մորուրով, երևի, ստեպ-ստեպ պարապմունքից տկարացած աչքերով, արտափայլում էր խիստ ծանր և խոհեմ բնավորություն։ Նրա դեմքը տխուր էր, որպես ամպամած երկինքը, նրա աչքերում նկարված էր սաստիկ արհամարհանք դեպի յուր շրջակայքը։

Նա վերջացնելով գարեջրի գավաթը՝ կրկին վառեց յուր սիգարը և, ձեռքը ծնոտին դնելով, կրթնեցավ սեղանի վրա, սկսավ նայել Թաթոսների խմբին, թե ո՞րպես ճղճղում էին նրանք, ո՞րպեսզի լուտանքներ էին

արձակում մինը մյուսին և ո՞րպիսի կոիվներ էին սարքում խաղի մեջ հաշիվների պատճառով:

Նեղճ երիտասարդի դեմքը ավելի մոալվեցավ, և նա, խորին հոգոյ հանկուժ, ասաց այդ խոսքերը.

— Նմբադրութլուն... և ազգային ուսումնարանի ուսուցիչներ... ահա մեր լուսավորիչները... խեղճ ազգ, ո՞ւմ ձեռքը հանձնել էս քո ճակատագիրը...

Մինչև նա այդ տխուր խորհրդածութլանց մեջ էր, նշան մոտեցավ մի մանկահասակ պարոն՝ կարճլիկ հասակով, համեստ, մոխրագույն հագուստով. նրա վսեմ դեմքը՝ յուր արծվի, ցամաք, դունաշաված աչտերով, փոքրիկ մորուքով, խելացի, կրիտիկական աչքերով. բացատրում էին հանձար և երկաթի կամքի հաստատամտութլուն:

Այդ երիտասարդը, կարծես, մաշված յուր կյանքի թարմ և վարդադեղ դարունքի մեջ, ներկայացնում էր անձնանվեր զոհաբերութլան պատկերը, գործի և աշխատութլան:

— Ողջո՛ւյն, ընկեր,— ասաց նա մի թև ժպիտով, մոտենալով առաջինին,— զիտե՞ս, մեղրամանձերը դարձյալ սկսել են խռովել...

— Ի՞նչու չեք ասում՝ իշամեղունները,— նրա խոսքը կտրեց առաջինը:

— Այս իշամեղունները,— կրկնեց փոքրիկ երիտասարդը,— հարկավոր է միայն Չաբուջին ասել՝ մի փոքր մուխ տա նրանց:

Սույն միջոցին բայր օձի քայլերով մոտեցավ նրանց մի այլ երիտասարդ՝ ծաղկավեր մետաղի երեսով, սարսափելի, ծաղրական աչքերով, ոքի դեմքի ամեն մի գծերից արտահայտվում էր թունավոր երգիծաբանական պարսավանք դեպի ամեն մի տղեղ և զղվելի երևույթ, ընդ նմին և աղնիվ անկեղծութլուն:

— Բարո՛ւ, բարո՛ւ, Չաբուջ, ո՞ւր էիր,— դարձան դեպի նա առաջին երիտասարդները:

— Թափառում էի... լրտեսում էի... սեցնում էի... ջարդում էի... և փշրում էի...— պատասխանեց Չաբուջը ինքնաբավական արհամարհանոր:

— Այդ քո պաշտոնն է,— ասաց երիտասարդը՝ արծվի քթով:

— Թեև դու լրտեսում ես, պարո՛ն,— ասաց տխրադեմ երիտասարդը,— բայց չես կարողացել նկատել մեր հասարակական գոշձերի ավելի խոշոր երևույթները:

— Որպե՞ս,— աչքերը լայն բացելով հարցրեց Չաբուջը:

— Սեպտեմբեր ամիսը եկավ, ն... ուսումնարանի ընտրողութլուն-

ները մոտեցան, մեր լուսավորիչների կյանքի և մահու բոլորն հասավ... Այդ պարոնները սկսել էին եկեղեցիների շեմքը մաշել... տանից տուն թրև գալ... և նշանակութուն ունեցող աղաների և տիկիներին շրթունքին մեղր քսել...

— Իրավունք ունին,— պատասխանեց Չաքուշը,— այստեղ հացի խնդիրն է, նրանք պատերազմում են կյանքի գոյություն համար։ Հեշտ բան չէ՝ երկար տարիներով լուսավորության մենավաճառը յուր ձեռքին ունենալ և հանկարծ զրկվել նրանից։

— Նայեցե՛ք, նայեցե՛ք լուսավորիչներին,— ասաց ժպտալով տըխարդեմ երիտասարդը՝ ցույց տալով խաղացող Թաթոսների խմբին։

— Չէ՛ կարելի մեղադրել նրանց, պարոննե՛ր,— ասաց փոքրիկ երիտասարդը՝ արծվի քթով,— այդպես դատարկությամբ անցուցել են դրանք իրենց բոլոր կյանքը։ Ես կձանաչեմ նրանց իրանց ուսանող ժամանակից։ Ոչինչ չէին շինի, ոչինչ չէին կադա, երբեմնապես միայն դասախոսություններ լսելու կերթային, իբանց ժամանակը կվատնեին այլևայլ զվարճության տեղերում, պատվավաճառուհիների հետ կսիրախոսեին և, մի քանի տարի այսպիսի դատարկ կյանք վարելուց հետո, սատանան է խաբար, թե որպես... մի ուսումնական տիտղոս ձեռք ձգելով՝ դառնում են դեպի իրանց հայրենիքը՝ դատարկ գլխով և դատարկ գրպաններով։

— Իսկ այստե՞ղ,— հարցրեց Չաքուշը։

— Այստեղ նրանց պահանջմունքները մեծ են։ Իրանց տգիտությանը բարձր նշանակություն տալ, աշխատել զանազան ինտրիզաներ սարքել, իրանցից բարձր տմենայն ուժեր ստորացնել և իբանց անձնական եսը դուրս ձգել՝ այս և այն աղնիվ պարոնի պատվին մուր քսել, որ իրանց տգիտությունը չերևի, ամենատեսակ խորամանկություն, եզվիտություն բանեցնել, աշխատողների և գործողների անունը կոտրել, հասարակական գործերի մենավաճառը յուր ձեռքը ձգել, իրանց գրպանը պարարտացնել, որ կարողանան գիշերներ անցուցանել, ուտել, խմել, խաղալ, լրբանալ... և առավոտյան՝ թուլացած, թմրած և <ան>պատրաստ, դասատուն երթալ, հորանջելով շուտ-շուտ ժամացույցին նայել, թե ե՞րբ դանգակի ձայն կլսվեր, որ ազատվեին իրանց անտանելի աշխատությունից... այսուամենայնիվ, կույր ժողովուրդը ճանաչում է դրանց՝ որպես լուսավորիչներ, ազգասերներ, որպես գործող մարդիկ։

— «Կույր ձին կույր էլ նալբանդ կունենա»,— կներեց Չաքուշը յուր խոսքը։

Երկու երիտասարդները խնդացին։

— Գնա՛նք, պարոններ, գնա՛նք մի փոքր օդ շնչելու, շարժե այդ-
պիտի մարդերի հետ ժամանակ վարել,— ասաց արծւիլի քթով երիտա-
սարդը, և երկուսն էլ դուրս եկան հյուրանոցից, երբ Քալթառը տասնե-
րորդ անգամ գոչում էր ըստ կարգին...

Դ

Ամեն դիշեր «Սպիտակ Լուսնի» հրուրանոցը պատիւ ուներ այդ պատ-
վական հյուրերն յուր մեջ ընդունելու Ամեն դիշեր նրանք ուսում, խմում,
միմյանց հետ հանաքներ էին անում, թուղթ էին խաղում, կովում էին,
հայհոյում էին և հեռանում հյուրանոցից:

Ուլքե՞ր էին այդ պարոնները... Աղգային լուսավորիչներ: Նրանց
ձեռքումն <էր> ժողովրդի մտավորական և բարոյական կրթությունը՝
ուսումնարանը և մամուլը՝ երկու ամենազորեղ գործիքները:

Քալթառը տեսուչ էր քաղաքի հոգևոր դպրոցում, ուր ուսուցանւում
էր կամայի կրօնքը և Կոնֆուցիուսի խմաստությունը, ուր սատարաստւում
էին բարեպաշտ մանդարիններ: Զուր ծամողը տեսուչ էր մի օրիորդաց
ուսումնարանի և պատրաստում էր կրթված մայրացուներ: Իսկ մնացած-
ները վարժապետներ էին այդ երկու ուսումնարանների: Նրանք միևնույն
ժամանակ խմբովին հրատարակում էին մի լրագիր՝ «Միջատ Չինաս-
տանի» անունով, որ էր պաշտոնական օրգանը նույն քաղաքի մանդա-
րինների գլխավորին, որի քթին անուշ խունկ էին ծխում և փոխարենը
ստանում էին ամեն տարի մի հազար դուկատ կաշառք: Գլխավոր ման-
դարինը յուր կողմից պաշտպանում էր և հովանավորում նրանց, մտա-
ծելով որ նրանց պրոպագանդայով շուտով մեծ դալայլամայի գահը
կստանար: Այս պատճառով՝ այդ մարդիկը փոխադարձաբար ամենասար-
սափելի կերպով միմյանց օգնում էին:

Գիշերն անցավ:

Թին-թին-Թվիդի մինարեթները դեռ նոր էին սկսել փայլել արևի
առաջին ճառագայթներից, դեռ նոր թեյի թիփերը վեր էին խնկում իրանց
անուշ բուրմունքը:

«Սպիտակ Լուսնի» դիշերային հյուրերից շատերը դեռ մրափում էին
իրանց դահլիճներում և Բաքոսի հետ երաղներ էին տեսնում: Իսկ մի-
քանիսը՝ անքնությունից թմրած և թուլացած, դարթեցան և, հակամաքից
ստիպված, աչքերը ճմռելով սկսան դիմել դեպի իրանց գործը:

Ամենից վաղ Զուր ծամողը լվացվեցավ, սանրվեցավ, կոկվեցավ և
դիմեց դեպի օրիորդաց ուսումնարանը: Երբ նա հասավ՝ աղբիկները բո-

լորը հավաքվել էին և ուսումնարանի բակում խաղ էին անում: Երբ որ տեսան տեսչին, նրանցից մի քանի հասուն օրիորդներ վազեցին, նրա առաջը կտրեցին:

— Պարո՞ն տեսո՛ւշ, պարո՞ն տեսո՛ւշ,— ասացին նրանք,— էգուց ձեր անվանակոչության տոնախմբությանն է, մենք պետք է դանք ձեզ մոտ շոկոլադ խմելու:

— Շատ լավ, եկե՛ք, կոնֆետներ էլ կառնեմ ձեզ համար,— պատասխանեց տեսուչը ժպտալով:

— Հի՛...հի՛...հի՛...— ծիծաղեցին օրիորդները և վազեցին, իրանց ընկերուհիներին պատմեցին նույն ուրախալի խոստմունքը:

Ձանգակի ձայնը հնչեց: Աշակերտուհիները սկսան հավաքվել դասատուները:

Տեսուչը նույնպես սկսավ ման դալ դասատուները և նայել կարգերին:

— Էդ թանաքամանը ո՞ւր է տեղից շարժել,— գուցե նա ժանգոտ ձայնով:

Աշակերտուհիներից ամեն մինը սկսավ երդվել, որ ինքը չէ արել: Տեսուչը ուղղեց թանաքամանը և մոմռալով անցավ: Նա տեսավ հասակի վրա ընկած մի փոքրիկ կտոր թուղթ:

— Էդ ո՞ր անդամն է ձգել,— գոռաց նա:

Աշակերտները դարձյալ սկսան երդվել և ճիշ բարձրացնել:

— Սո՛ւս, սո՛ւս, անպիտաններ, ես չե՞մ ասել, որ դասատուները չպետք է աղտոտեք: Օրիորդ Հուրի՛, էդ քո բանը կլինի, անխժած, դեպի անկյուն:

Խեղճ Հուրին գնաց, կանգնեցավ անկյունում, թեև բոլորովին անմեղ էր:

Պ<արոն> տեսուչը տեսավ մի աղքատ աշակերտուհու կոշիկը մի փոքր պատռված:

— Անպիտա՞ն,— գոռաց նրան,— ես քեզ չպատվիրեցի՞, որ ուսումնարան չդաս, մինչև նոր կոշիկներ չհագնիս:

— Պարո՞ն տեսուչ, մայրս խոստացավ, որ այսօր արծաթի բադիան գրավ կդնե մեր հարեանի մոտ և ինձ համար կոշիկներ կառնե:

Ամեն ինչ այդպես կարգի դնելուց հետո պ<արոն> տեսուչը դուրս գնաց պատշգամբը. այնտեղ վարժուհիներից մեկը միայնակ ճեմոմ էր: Մի քանի անգամ նրանք շրջան տվեցին, խոսեցին, հեռացին և, երկար քաղցրաբանություններին հետո, ներս մտան ուսուցչական սենյակը:

Սատկած ոջիւր թեկ վարժապետութուն էր անում, բայց միեւնույն ժամանակ նա ծառայում էր արքունի դատարանում: Արեւածագից մի քանի ժամ անցած էր, երբ նա մի լայն փողոցով վազում էր դեպի յուր ծառայութեան տեղը: Ճանապարհին մոտեցաւ նրան մի մարդ՝ վշտահար հեմքով:

— Աղա՛, — ասաց նա, — ես ձեզանից մի բան խնդրած ունեի:

— Մի բա՛ն, — կրկնեց Սատկած ոջիւր, և ռելսը դեպի վեր ցցւում մտածութեան մեջ ընկաւ:

— Էն գործի մասին, էլի՛... — շարունակեց վշտահար մարդը:

— Դա՛, դա՛, միտքս ընկաւ, — պատասխանեց Սատկած ոջիւր. — բայց դժվար դուրս գալու բան է:

— Աղա՛ ջան, ես ձեր ղահմաթը կբաշեմ, — հառաջ տարաւ վշտահարը և կոխեց Սատկած ոջիւր ձեռքը մի բռնոն ոսկի:

Նրա նեղ աչքերը վառվեցան անսովոր ուրախութեամբ:

— Գնա՛, — ասաց նա. — միամիտ կա՛ց, ինչպէս ասել ես՝ այնպես էլ քո բանը կու շինեմ:

Մեր ընթերցողը երեւի ոչինչ չհասկացաւ այդ խոսակցութենից: Սատկած ոջիւր, որպէս ասացինք, ծառայում էր դատարանում. նրա սլաշտոնն այն էր, որ դատարանին տւած խնդիրները և գործերը կարգի դնէր, հերթ նշանակիր քննութեան համար: Վշտահար պարոնի վրա մի մարդ գանդատուէլ էր, և նա՛ հաստատ գիտենալով որ գործը կկատարւի, և սլահանջված արծաթը իրանից կառնեն, աշխատում էր, որքան կարելի է, գործի քննութիւնը կտ ձգել, որպէսզի ինքը կարողանա ժամանակ գտնել մի քանի օր առաջ յուր կայքը թաքցնելու կամ վաճառելու, որ հետո պարտատեքը չկարողանա մի բան գտնել, որի վրա կարելի լինէր դարձնել սլահանջը: Սատկած ոջիւր, հնարաւոր լինելով այդ խարդախութիւնը՝ խոստացաւ նրա գործը մի ամսով հետաձգել:

Վաղ առաւոտեան Քավթառը մկան նման խլրտվում էր դեպի հոգեւոր դպրոցը: Գիշերվա կոնծաբանութեանից դեռ Բաքոսը յուր բոլոր խմբով նրա գլխում ղուռնա-նաղարա էր ածում: Նա հասավ դպրոցի դուռը, տեսաւ աշակերտներից միւր գրքերը թեքի տակին գալիս է:

— Ինչո՞ւ ես աչգպէս ուշ դալիս, — հարցրեց նրան:

— Մալրոս բազար ուղարկեց, պարո՞ն տեսուչ,— պատասխանեց աշակերտը:

— Ուրեմն էդպե՞ս...

Նրանք սկսան վեր բարձրանալ սանդուղքներից:

Դարոցը տեղավորված էր մի հին շինվածքի մեջ, որ ասելի նման էր թուրքի քարվանսարայի:

Քավթառը, վեր բարձրանալով սանդուղքներից, անցավ պատշգամբը և լսեց վարժապետների ձայնը, որոնք միմյանց հետ կաշտում էին:

— Տո՛, ա՛խմախ, փող ես տարվել, տո՛ւր, էլի՛, փող շունիկ, ո՞ւր էիր խաղում,— գոռում էր նրանցից մինը:

— Ախմախ է՛լ ես, էն ինչ... էլ ես, պարտքս է, կտամ, խոմ չե՞մ ուրանում,— պատասխանեց մյուսը:

— Քանի անգամ էդպես խոստացել ես, հետո ուրացել ու չես տվել:

— Ուրացողը դո՛ւ ես:

— Սուտ ասողի հերն ու մերը...

— Հաղար անգամ:

— Ի՞նչ խաբար, ի՞նչ խաբար,— վրա հասավ Քավթառը:

— Էս գիշեր, դու ինքդ խմանում ես, դա ինձ տարվեցավ հարյուր դուկատ, խոստադավ, ին առավոտը կտամ, հիմա ասում է՝ չունիմ:

— Լա՛վ, լա՛վ, մի՛ կովեք,— ասաց Քավթառը,— ես քո փողը դրա ոռճիկիցը կբռնեմ, եկեք բարիշեք, ես էլ գլխներիդ «սլահալանիչ» կկարգամ:

Կովողները հանգստացան:

Աշակերտները շրջապատած՝ լսում էին վարժապետների զվարճալի խոսակցությունը, բայց նրանց զրկեց այդ ուրախությունից զանգակի ձայնը, և բոլորը վաղեցին դեպի դասատուները:

Է

Բարձր դասատան վարժապետը դեռ չէր եկած, երեխ, դեռ պառկած էր Նոյ նահապետի գրկումը: Այդ դասատան աշակերտներից երկուսը պատշգամբի վրա ման էին գալիս և նրանց մեջ անց էր կենում հետևյալ խոսակցությունը:

— Այս տարի մենք կավարտենք,— ասաց նրանցից մինը,— ա՛խ, որքան բախտավոր կլինենք, եթե մեզ բարեբարների հաշվով ուղարկեին Նանկինի համալսարանը՝ բարձր ուսում ստանալու:

— Մեզ չեն ուղարկի,— պատասխանեց մյուսը տխրությամբ:

— Ի՞նչու չեն ուղարկի, երբ մենք մեր բոլոր ուսման ընթացքում աշխատասեր աշակերտներ ենք եղած:

— Բանը աշխատասիրության վրա չէ՞, եղբայր, Մատակյանցը անընդունակ և ծուլ աշակերտներին մինն էր, նա ոչինչ չէր սովորում, ամբողջ օրը կոնֆետներ էր ուտում, բայց նրան ուղարկեցին:

— Ինչո՞ւ:

— Նրա համար, որ նա տեսչի բարեկամն էր...

Առաջին աշակերտը խորին կերպով հոգոց հանեց:

— Մեր ուսումնարանը կատարյալ Սոդոմ է դարձել... — ասաց նա և լռեց:

Ը

Մի քանի օրից հետո Թին-Յին-Թվիդի հասարակաց այգում դրոսնում էին երկու մանկահասակ տղամարդիկ:

— Ինչպե՞ս է ախտեղի հոգեւոր դպրոցի դրությունը, — հարցրեց մինը, որ նոր էր եկած այն քաղաքը:

— Շատ վատ, — պատասխանեց մյուսը, որը մի քանի տարի այն քաղաքումն էր ապրում:

— Ի՞նչ է պատճառը:

— Տեսուչը և վարժապետները՝ անբարոյական մարդիկների խումբ, ձեռք են ձգել այդ ուսումնարանի մենավաճառությունը: Նրանք ստանում են շատ յուզալի ռոճիկներ, և որպեսզի այդ անուշ պատառը նրանց բերանից ուրիշները չկարողանան խլել, կազմել են մի ամբողջ եզվիտական դաս՝ ղինվորված նրանց բոլոր խորամանկություններով և խաբեություններով: Զորօրինակ՝ ժողովրդի աչքերին թող փչելու համար, թե իրանք նվիրված են լուսավորության գործին, նրանք օրիորդաց ուսումնարանում ձրի դասատվություն են անում, բայց քննությունների ժամանակ թույլ չեն տալիս ուրիշներին՝ նրանց գործունեությունը հետազոտելու, աշակերտներին հարցեր առաջարկողներին ոստիկանության ղինվորներով դուրս են անում ուսումնարանից:

— Մի՞թե այդ ուսումնարանները չունին հոգաբարձուներ:

— Ունին, ժողովրդից ընտրված տասներկու հոգաբարձուներ, բայց ուսումնարանների կառավարությունը բոլորովին նրանցից կախված չէ, այլ՝ ղլխավոր մանդարինից: Դպրոցի տեսուչը՝ Քավթառը, նրա շատ մտերիմ բարեկամն է. «Մեկն ինչպես տծում է՝ մյուսն էլ այնպես պար է

գալիս...»։ Բայց թե ի՞նչ գաղտնիք կա այդ երկուսի մեջ՝ այդ աստ-
ված գիտի, թեև ժողովրդի մեջ շատ անվայել բաներ են խոսվում...

— Եվ հոգաբարձուները լսո՞ւմ են։

— Չեն լսում, բայց իրանց հարսյ-հրոցով էլ չեն կարողանում մի
բան շինել, որովհետև գլխավոր մանդարիներ տեսչի կողմն է։ Բացի սրա-
նից, այս վերջինը՝ խորամանկ որպես օձ, արդեն մտել է հոգաբարձու-
ներից մի քանիսի դամարը և նրանց մեջ երկպառակություն է ձգել։

— Մի՞թե դրանց մեջ օրինավոր մարդիկ չկան։

— Դուք կարծում եք օրինավոր մարդիկ կարո՞ղ են նրանց մեջ դի-
մանալ։ Եղև էն նրանց մեջ օրինավոր մարդիկ, բայց այդ եզրվտների
խումբը ամեն հնարք գործ է դնում նրանց հալածել, հուսահատեցնել և
հեռացնել։ Եվ, արդարև, փոքրիշատե յուր պատիվը և ազնվությունը
պահպանող մարդը հեռանում է նրանցից, և նրանք սկսում են արհա-
մարհական հիշոցներ կարդալ նրա ետքից. «Նա անընդունակ էր ազգա-
յին լուսավորության գործին, նա բռնակալ էր, նա եսական էր», և այլն։

— Սարսափելի՞ մարդիկ։

— Օրինակի համար՝ դրանց մեջ կա մինը, որին կոչում են Ջուր
ծամող. այդ բառի մեջ պարունակվում է նրա ամբողջ բնավորությունը,
որովհետև այնքան ծուլ է, որ ջուրն էլ ծամելով է խմում։ Նրա ամբողջ
գործունեությունը կայանում է նբանում, որ բամբասանքի և զրպար-
տության պարիլը լցրած, թեքի տակին դրած՝ սկսում է դանազան ըն-
տանիքների մտնել, սրա և նրա վրա շարախոսություններ անել։

Նա հիմար է ավելի, քան ավանակը, բայց այդ հիմարությունը
առիթ է տալիս շատերին հավատալ նրան՝ մտածելով որ մի այդպիսի
սղորմելի արարածը չէ կարող մարդ խաբել։

— Սատանան տանե այդպիսի մարդկանց,— գոչեց նրա խոսա-
կիցը։

— Նրանց մեջ կա և մի ուրիշը, որին կոչում են Սատկած ոջիլ։ Եթե
ինձ հարցնեն՝ ևս ավելի հարմար կհամարեի նրա անունը կոչել Սատկած
բաղլիջ, որ ջարդվելուց հետո էլ անպիտան հոտ է արձակում։ Նրա գործն
այն է, որ սուտ լուրեր տարածե զանազան նշանավոր գրողների և գոր-
ծիչների վրա։

— Բավական է, բավական, զգվեցան ականջներս,— ասաց եկվո-
րը, և նրանք լռեցին։

Մենք էլ բավական ենք համարում զգվեցնել մեր ընթերցողին։

Հասարակ կերպով կահավորված մի սենյակ է. նրա գլխավոր դար-
դարանքը կացուցանում են՝ «Ողի Հայաստանի» պատկերը, որ կախված
է աշխատության դրասեղանի հանդեպ. նրա մի կողմում՝ վարդանի,
մյուս կողմում՝ Ներսես Ե-րդի պատկերները. փոքր-ինչ հեռու, սլափ
վրա, ամրացրած է Կիպրոտի աշխարհացույցը, ուր կարմիր մեկանով
խաղած են Արտաշատ, Վաղարշապատ, Անի, Հայաստանի ղանապան
հին քաղաքները: «Կոռունկ», «Հյուսիսափայլ», «Ճըռաքաղ», Վենետիկի,
Վիեննայի և Կ. Պոլսի ղանապան հրատարակությունները դիզված են այս
և այն պահարաններում:

Այդ սենյակը պարոն Մեկենասի մենարանն է: Ահա՛ նա նստած է
դրասեղանի հանդեպ. դրում է, աշխատում է. նա միշտ դրում է: Մի
մարդ՝ խոշոր կաղմվածքով, մարմնի վարդացման մեջ չկա ոչինչ թերու-
թյուն: Մենարանին կից սենյակի դռները շառաչմամբ ետ դնացին. Ար-
շակն ու Տիգրանը աղմուկով ներս մտան: Երեխաներից մինը թռավ,
դրասեղանի վրայից խլեց մի բան և սկսեց վաղ տալ եղբոր հետքից:

— Այդ ի՞նչ աղմուկ է, — դռաց հայրը:

— Այս լինելով պիտի խփեմ Արշակին, նա իմ մազերից ձեռ
տվալ, — ասաց Տիգրանը:

— Զեն ասում՝ լինելիս, ասում են՝ քանոն, — ուղղեց հայրը որդու
սխալը:

— Քանոն, — կրկնեց Տիգրանը և շարունակեց վաղ տալ Արշակի
հետքից:

Արշակը շփոթվելով եղբոր հալածանքից՝ դիպավ բոլորակ սեղանին,
սեղանը վայր ընկավ, և նրա վրա դրած ջուր խմելու բաժակը կոտրվե-
լով՝ սփռվեցավ հատակի վրա:

Տիգրանը հասավ յուր նույնտակին. եղբայրը, բացի նրանից, որ ձեռ
էր տվել յուր մազերը, ահա՛ գտնվեցավ և մի երկրորդ հանցանքի մեջ:

— Տե՛ս, ի՞նչ արավ, հայրի՛կ. ստաֆանը կոտորեց:

— Զեն ասում՝ ստաֆան, ասում են՝ բաժակ, — հայրը դարձյալ
ուղղեց որդի յ սխալը:

— Բաժակ, — կրկնեց Տիգրանը և առաջ տարավ յուր բողոքը Ար-
շակի դեմ:

— Նա այսօր ճաշին կղրկվի կեռաս ուտելուց:

Արշակը տխրեց, լսելով յուր պատիժը: Տիգրանն ուրախ էր: Նա ար-
դեն իրան վրեժխնդիր եղած էր համարում:

— Հայրի՛կ, ես գիտեմ, թե ինչպի՞ս են ասում հայերեն խիարին, Տիգրանը չգիտե,— խոսեց հանցաւորը։— Վարունդ։

— Իսկ ձմերուկի՞ն։

— Մեղրապոս։

— Խարբուղակի՞ն։

— Սէխ։

Եւ իրաւ, այդ բառերից և ոչ մէկը չգիտեր Տիգրանը։

— Ես ներում եմ քեզ, Արշա՛կ, մյուս անգամ այդպիսի անկարգութիւն չանես։

Տիգրանը մնաց դժգոհ հոր ներողամտութեան վրա և սկսավ լաց լինել։

Սույն միջոցին անկյունից լսելի եղավ մի օտարոտի ծիծաղ.

— Խի՛... խի՛... խի՛..., — որին հետեւեցին այս խոսքերը։— Քո բա-
նը բուրդ է, Տիգրան... — դարձյալ ծիծաղ՝ խի՛... խի՛... խի՛...

Տիգրանը առանց պատասխանելու դուրս գնաց, Արշակը նույնպէս վաղեց նրա հետքից, որ գնա փողբիկ աղախին՝ Նինուցային հաղորդո՞յտը ազատութիւնը։

Ծիծաղը անկյունից տակաւին շարունակւում էր։ Փոքրիկ, կատիլ-
կի նման մի մարդ՝ ալեւոր գլխով, ակնոցաւոր աչքերով, շէր կարողանում
իրան աւահել այն դվարճութիւնից, որ պատճառեց նրա մեջ երեխաների
կռիւլը։ Այդ մարդուն ամեն բոլոր կարելի էր այդ սենյակի մեջ դնել,
նա հաշիւում էր նույն կարասիների թիւում, որոնք դրած էին նույն սեն-
յակի մեջ։

Պարոն Մեկենասը սեղանի կատուններից միսն էր և նախանձաւոր
երկրպագու նրա վեհութեանը։ Եւ այդ պատճառով մենք նրան կկոչենք
Փիւս, որովհետեւ նա ուներ յուր մեջ փիսոյի շողոքորթութիւնները։

— Ահա՛ այսպէս՝ կրթութիւնը պէտք է սկսիլ ընտանիքից։ Երե-
խայութեանից պէտք է մտցնել մանուկների մեջ սեր դեպի մայրենի լե-
զուն և ազգային ավանդութիւնները. այդ ամենագլխաւորն է։

— Երանի՛ թե բոլոր ծնողները հետեւին ձեր օրինակին, — պա-
տասխանեց Փիսոն, — այն ժամանակ մեր ազգը բախտաւոր կլինի...

Ես ֆելիքտոնիստ չեմ: Զանազան կարծիքներ զոկերի ծագման մասին: Իմ պատմական
դյուտը: Սատանա և սատանություն բառերի նշանակությունը: Զոկերի վաճառականական
հանճարը: Բարեգործությունը որպես շահեցողության միջոց:

Ես ֆելիքտոնիստ չեմ և ոչ էլ ֆելիքտոն գրեկու նպատակ ունեմ: Ես
պետք է կարկատեմ մի քանի անկապ դատումներ. ընթերցողը ինչ անուն
կուզե, թո՛ղ տա:

Ազուլիսից եմ գրում և խոսքս, հարկավ, Ազուլիսի և ազուլեցոց վրա
պետք է լինի:

Ես արեւ էմ մի պատմական դյուտ զոկերի ծագման մասին: Վա-
ղուց այդ հարցը վիճաբանութեան առարկա էր: Մեսրոբ Թադիադյանցը
զոկերին Զոհակի կամ մարաց ցեղից էր դուրս բերում: Գիտենք, ո՞ւ մա-
րերը այժմյան քրդերն են: Արդարև, բնավստիքական կողմից զոկերը քրդ-
դերի նման են, այն զանազանություններ միայն, որ բուրդն անկիրթ ավա-
զակ է, իսկ զոկը՝ կրթված ավազակ: Առաջինը ղենքով է կողոպտում,
վերջինը՝ խելքով: Բայց ազգագրական կողմից տարբեր են: Կարապետ
վարդապետ Շահնազարյանցը մի ուրիշ բան էր ասում, որ կրթիկայից
շատ ստոր է, և նրա մասին խոսեին ավելորդ է: «Մշակը» զոկերին հրեից
ծագումից էր դուրս բերում և աշխատում էր նրանց նախապապին տա-
նել, հայր Աբրահամին կայցնել: Այդ ևս համահայկան է, միայն զոկերի
և հրեաների մի քանի հատկությունների՝ միմյանց հետ ունեցած նմա-
նության կողմից: Երկուսն էլ միևնույն կերպով խարդախ են, խորամանկ
են, ստորաքարշ են և կոպեկի համար հոգի և մարմին տվող են, բայց
պատմական ճշմարտությունից զուրկ է զոկերի և հրեաների միևնույն
ցեղից լինելը: Իմ բարեկամներից մեկը՝ մի բնագետ, ավելի էտնոգրա-
ֆիական և ֆիզիոլոգիական տեսակետից նայելով, զոկերին ցիգանների
ցեղին էր վերաբերում և ասում էր, թե դրանք հայոց բռնաճեք են և ավե-
լի ուշին: Ես չեմ վիճում բարեկամիս կարծիքի դեմ. թե՛ էտնոգրաֆիան
և թե՛ ֆիզիոլոգիան ցեղերի պատմության մի աղբյուր պետք է ճանա-
չել: Բայց պետք է ի նկատի ունենալ և այն, որ մի ցեղ դարերի ընթաց-
քում կարող է այս և այն էտնոգրաֆիական և ֆիզիոլոգիական փոփոխու-
թյուններին ենթարկվել. օրինակ՝ Դարվինի թեորիայով, կապիկների
ասպաղա սիրունը կատարելագործվելով կարող է մարդու կերպարանք
ստանալ: Այսուամենայնիվ, բարեկամիս նկատողությունները բավական

հետաքրքիր էին: Յիգանները գորշ կամ մուգ-դեղին գույն ունեն, ղոկերն էլ նույնպես: Յիգանները սև, վառվռուն և բոլորակ աչքեր ունեն, ղոկերն էլ նույնպես: Յիգանները կարճ և ծայրը բութ քիթ ունեն, ոչ մեկ ղոկ չէր գտնի, որ հայկական երեկւի մեծ քիթն ունենար: Յիգանները սև, վրայ-լուն մազեր ունեն առանց գանգուրների, ղոկերն էլ նույնպես: Յիգանները խանձված ձայն ունեն, ոչ մեկ ղոկ չէր գտնի, որի ձայնի մեջ մետաղա-կան հնչումներ լինեին, նրա կոկորդի մեջ, կարծես, մի բան կա, որ խեղ-դում է: Յիգաններն, առհասարակ, մանրիկ, նիհար և ջլուտ կազմվածք ունեն. ղոկերն էլ նույնպես: Եվ որ ավելի զարմանալի է, ցիգանների ֆիզիոլոգիական կազմվածքի մեջ կա մի հատկանիշ, առանձնութուն, որ միայն ցիգաններին է սեփական, այն է, որ նրանց ոտների սրունք-ները ղուրկ են այն մոսալի մասնից, որ կոչվում է «կուկն» (УКУК): Բարեկամս ասում էր՝ ես քննել եմ հարցուրից ավելի ղոկ աղամարդկանց և կնիկների սրունքները և գտել եմ, որ բոլորը ղուրկ են եղել «կիկներից»:

Կենցաղավարության պայմանների և սովորությունների վերաբե-րությունը նույնպես մեծ նմանություն էր գտնում բարեկամս ղոկերի և ցիգանների մեջ: Օրինակ՝ ցիգանները թափառական կյանք են վարում, ղոկերն էլ նույնպես: Յիգանները խաբեբա և անհավատարիմ են լինում, ոչ մեկ ղոկ չէր գտնի, որ հավատարմություն ունենար մինչև անգամ՝ դեպի յուր եղբայրը, կիներ և որդին: Յիգանների գլխավոր արհեստն է մաղ գործելը, մինչև այսօր Ադուլիսում մի ամբողջ թաղ կոչվում է «մաղ գործողների» թաղ:

Բայց ես այս բոլորը ենթադրություններ եմ համադում, որ ղուրկ են պատմական ճշտությունից: Զոկերի ծագումն ավելի խորին հետազո-տություն կարող է Կրկնում եմ, որ ես մի պատմական դժուր եմ արել այդ մասին: Որքան պիտի զարմանաս, քնթեցող, երբ տեսնես, ոչ ղո-կը ամենևին հայ չէ և, մինչև անգամ, Ադամի որդին չէ, այլ նա ծագում է ստաղել այն ժամանակ, երբ հայր Ադամը դեռ ստեղծված չի եղել, և երբ աշխարհի մեջ դեռևս ոչ հրեշտակ կար և ո՛չ սատանա:

Եթե բնդունենք, որ ժողովրդական լեգենդաները պահում են իրանց մեջ պատմական ճշմարտությունների տարերք, ուրեմն՝ իմ արած դժուրը պետք է ճիշտ համարել: Թողնենք ղոկն ինքն իր սի յուր ծագումի մասին: Նա ասում է.

«Երբ դեռ երկինքը և գետինը չկար, մի տատված կար, դա մի շար աստված էր, որ կոչվում էր Ուրման (զրադաշտական Ահրիմանը, Արի-մանը, Խարամանը կամ մեր Արհմը). նա ստեղծեց առաջ ղոկին՝ հետո՝ սատանային: Սատանան երբ աչքերը բաց տրավ, տեսավ, ղոկն այնտեղ

կանգնած է, նա բողոքեց ասելով՝ տեր, ինձ էլ ինչո՞ւ համար էիր ստեղծում, երբ զոկը բոլոր աշխարհին բաժնական է: Տերը սատանային պատասխանեց. «Վնաս չունի, որդի՛, դու էլ եղիր, զոկն էլ թող լինի, մեկ-մեկու հետ յուր գնացեր և աշխարհը շարությունով լցրեք»:

Այս լեզենդան ամեն զոկի բերնում կրկնվում է մինչև այսօր, և ամեն զոկ պարծեկալով է հիշում, թե ինքն աշխարհն վարժ է սատանայության մեջ, որ նախաստեղծ սատանան նախանձել է իրանց նախապապի վրա:

Հիմա տեսնենք՝ արդյոք զոկը հավատարի՞մ է մնացել յուր կոչմանը և ծագումին:

Չոկը սատանա և սատանայություն բառերը ամենևին չէ որոշում խելք և իմաստություն բառերից: Ասելով՝ նա շատ սատանա մարդ է, պետք է հասկանալ՝ շատ խելացի է, շատ իմաստուն է: Բայց խելքը և իմաստությունը զոկի հասկացողությամբ նույնպես իբրանց առանձին նշանակությունն ունեն: Այդ ևս կպարզեմ մի մասնավոր խոսակցությունով, որ ունեցա մի զոկ վաճառականի հետ:

— Այդ ինչպե՞ս վարժապետ է,— ասում էր վաճառականը մի ուսուցչի մասին,— ամենևին խելք չունի, նա ինչպե՞ս պետք է դաս տա:

— Ինչի՞ց եր հասկանում, որ նա խելք չունի,— հարցրի ևս:

— Ինչի՞ց,— կրկնեց վաճառականը,— հարյուր անգամ ինձանից բան է գնել, և ամեն անգամ ևս խաբել եմ նրան, էլ ի՞նչ խելք պետք է ունենա: Բայց տե՛ս, տիրացու Կարապետը,— խոսեց մի ուրիշ ուսուցչի վրա,— էնպես սատանա է, որ ամենին կխաբե:

— Ուրեմն՝ նա որ սատանա է, լավ էլ դաս կտա՞ քո կարծիքով:

— Հավրաթ, — ասաց վաճառականը վճռական կերպով:

Բերենք մի քանի օրինակներ զոկերի վաճառականական սատանայությունների, այսինքն՝ խելքի մասին:

Չոկերն իրենց վաճառականության համար ընտրում են, առհասարակ, մութ անկյուններ, ուր ժողովուրդն ավելի գոհհիլ և դեռ խավարի մեջ է լինում: Նուխիի գավառը, Կախը և Լեզգիստանն իրանց մետաքսով զոկերի հարստության առաջին աղբյուրն են եղել: Մի զոկ ինձ պատմում էր, թե յուր հայրը Նուխիի կողմերում, մետաքս գնելու ժամանակ, ունեցել է մի կշեռք, որ միշտ յուր հետ ման ածում և մետաքս էր գնում (գյուղացիք կշեռք չեն ունեցել, գնողներն իրանք պետք է տանեին): Այն կշեռքը, ասում էր նա, թեև մի հասարակ կշեռք էր, փայտյա լծա-

կեւ, կաշուց շինած թաթերով, որ կախած էին լծակից նույնպէս կաշիե փոկերով, բայց ուներ յուր մեջ մի աշնայիսի դադտնիք, որ, օրինակ, չորս ֆունտ ծանրություն ունեցող մետաքսը կարելի էր նրա մեջ երկու ֆունտ ծանրության հետ հավասարեցնել. ուրեմն և՛ երկու ֆունտի տեղ ընդունելու Այդ գտաւորիքը, ասում էր նա, կայանում էր կշեռքի լծակի աշն մասի մեջ, որ կոչվում է լեղվակ, որից բռնում և քաշում են: Այդ լեղվակն աշնպէս էր հարմարեցրած լծակին, որ եթէ դեպի քարի կողմը թեքէիր, ծանրությունը կընկներ քարի կողմը, և մետաքսը թեթեւ կգար, իսկ եթէ մետաքսի կողմը թեքէիր լեղվակը, ծանրությունը դեպի աշն կողմը կգտնար: Ուրեմն և՛ զնոդի կամքիցն էր կախված յուր կշեռքը միշտ աշնպէս դորժածել, որ օգուտը յուր կողմը մնար թե՛ գնելու և թե՛ վաճառելու մեջ: Այդ կախարդական կշեռքին, ասում էր նա, մյուս վաճառականները հինգ հարյուր ուրլի էին տալիս, բայց հայրս չէր ծախում:

Կշեռքի որոշված քարեր կամ չափեր, ասում էր նա, աշն կողմերում չկար. այլ քսան հատ ուսաց արծաթ ուրբլիանոց մանեթների ծանրությունը հաշվում էին մի չափ, որ կոչվում էր..... և զոկերը գտնում էին միշտ Եկատարինայի ժամանակից մնացած մեծ-մեծ մանեթներ և Երանով էին կազմում իրանց չափը, որ ավելի ծանր լիներ: Զոկերի այդ առեւտրական խարդախությունների մասին շատ բաներ առակի ձև են ստացել: Օրինակ՝ մի մարդ մետաքս գնելիս ասում էր ռամիկ գլուղացիներին.

«Տեսե՛ք, այս իմ աջ ոտը 5 ֆունտ ծանրություն ունի», և դնում էր կշեռքի մի թաթի մեջ, մյուս թաթի մեջ լցնել էր տալիս մետաքսը: Նա ոտը հուպ էր տալիս, որքան ուժ ուներ, և փոխանակ 5 ֆունտի, 10—15 ֆունտ մետաքս էր կշռում: Բայց մինչև տեղացիք այդ խարդախությունները հասկացան, զոկերն արդեն հարստացան:

Երևանի բամբակի առևտուրը նույնպէս զոկերի ձեռքն է, որ փոխադրում են Մոսկվա: Մի զոկ, եթէ ունի հարյուր հակ բամբակ, նրանցից 5—6 հակ միայն օրինակի համար բաց է անում և ցույց է տալիս մուշտարուն, մնացածը նրա համեմատ ընդունվում է: Բայց զոկը միշտ աշխատում է, որ ցույց տված հակերը լավ տեսակից լինենին, իսկ մնացածների մեջ ինչ զիրիլ տես, ածում են: Բայց գնողները երբեմն ավելի սատանա (այսինքն՝ խելոք) են լինում, քան թէ ծախող զոկը, և իրանք են ընտրում աշն հակերը, որ պետք է բաց անենին նայելու համար: Մի այսպիսի հակից մի անգամ դուրս է գալիս մի ահագին իշի փալան: «Այդ, երևի, քո հոր վերարկուն է...», ասում է գնողը ծաղրելով:

Ամեն մարդ գիտե, թե ի՞նչ ողորմելի բան է ճանճը. նա այնքան հիմար է, որ ինքն իրան իրավում է սարդի ոստայնի մեջ, և այնքան անդոր է, որ չէ կարողանում կտրատել յուր որոգայթի ամենաթույլ թելերը: Այնանպէս մնում է և բզբզալով՝ հույս ունի, թե կազատվի Հանկարծ դուրս է գալիս վեհափառ սարդը և բռնելով յուր որսի շնքից՝ սկսում է արշունք ծծել... և մի բանի ժամից հետո տեսնում ես, բզբզոցը կտրվեցաւ, և ողորմելի կենդանու պաճուճապատանը քարշ ընկաւ ոստայնի թելերից:

Ձիայելով որ ճանճն այս աստիճան ողորմելի է, այսուամենայնիւ մեր լեզվի մեջ վայելում է մի նշանավոր առած. «Ճանճը թեև ոչինչ է, բայց մարդկանց սիրտը պղտորում է»: Եւ, իրավ, տեսնում ես՝ դու հանդարտ, քեզ համար նստած ես, նրա հետ զործ ունենալու ցանկութուն չունես, բայց նա լրբաբար թռչում է, երեսիդ, աչքիդ, քթիդ, ականջիդ մի լաւ ծրտում է ու փախչում: Դու առջևդ կերակուր ես դրած, լաւ փոթածակով ուտում ես կամ պատրաստել ես ուրիշին ուտեցնելու համար. հանկարծ նա բզբզալով գալիս է ու մեջն է ընկնում, մուռտառում է և սիրտդ պղտորում...

Ճանճը վարմանալի հատկութուններ ունի, նա լիրբ է, անամոթ է և հանդուգն է: Հազար անգամ քշես, դարձյալ չի ամաչի, դարձյալ կգա և քթիդ ծայրին կնստի: Յուր շահերը որոնելու համար, յուր փորը կըշտացնելու համար ճանճը խտրություն չէ դնում ոչ մի առարկայի. նա ամեն բանի վրա ելնում է և ամեն բանից նյութ է ծծում: Նա ընտրողութուն չունի. տեսար, մի քանի րոպե առաջ շաքարի քաղցրութուն էր վայելում, իսկ այժմ աղբի վրա է նստած և նրա նյութն է ծծում...

Բայց ավելի զզվելի են այն ճանճերը, որոնք զոյիլներ, կծուտղներ և վայրահաշներ են կոչվում, որոնք ամեն բանի մեջ երևում են և ամեն տեղ մտնելով՝ ամեն բան մուռտառում են և մարդու սիրտ պղտորում....

«Երկու շարյաց փոքրագույնն է ընտրելու». դա մի առած է, որ կրկնվում է ամեն մի հայ մարդու բերանում, որովհետև մեր բնավորության հատկանիշն է:

Ի՞նչ է նշանակում:

Ես կպատմեմ ձեզ մի անցք, և դուք, գուցե, կհասկանաք այդ առածի նշանակութունը:

Պարսկաստանում երկու եղբայրներ կային, որոնց երկուսն էլ դերիններ էին, և ամեն մեկը ծառայում էր առանձին տղայի մոտ. մի ան-

Ամեն մարդ գիտե, թե ի՞նչ ողորմելի բան է ճանճը. նա այնքան հիմար է, որ ինքն իրան խրվում է սարդի ոստայնի մեջ, և այնքան ան-
զոր է, որ չէ կարողանում կտրատել յուր որոգայթի ամենաթույլ թելերը։
Այնտեղ մնում է և բզբզալով՝ հույս ունի, թե կազատվի։ Հանկարծ դուրս
է դալիս վհահափառ սարդը և բռնելով յուր որսի շինքից՝ սկսում է աբշուր
ծծել... և մի քանի ժամից հետո տեսնում ես, բզբզոցը կտրվեցավ, և
ողորմելի կենդանու պաճուճապատանը քարշ ընկավ ոստայնի թելերից։

Չնայելով որ ճանճն այս աստիճան ողորմելի է, այսուամենայնիվ
մեր լեզվի մեջ վայելում է մի նշանավոր առած. «Ճանճը թեև ոչինչ է,
բայց մարդկանց սիրտը պղտորում է»։ Եվ, իրավ, տեսնում ես՝ դու
հանդարտ, քեզ համար նստած ես, նրա հետ դրոժ ունենալու ցանկու-
թյուն չունես, բայց նա լրբաբար թռչում է, երեսիդ, աչքիդ, քթիդ, ակա-
նջիդ մի լավ ծրտում է ու փախչում։ Դու առջևդ կերակուր ես դրած, լավ
ախորժակով ուտում ես կամ պատրաստել ես ուրիշին ուտեցնելու հա-
մար. հանկարծ նա բզբզալով դալիս է ու մեջն է ընկնում, մուռտառում է
և սիրտդ պղտորում...

Ճանճը դարմանալի հատկություններ ունի, նա լիրբ է, անամոթ է
և հանդուգն է։ Հազար անգամ քշես, դարձյալ չի ամաչի, դարձյալ կգա
և քթիդ ծայրին կնստի։ Յուր շահերը որոնելու համար, յուր փորը կըշ-
տացնելու համար ճանճը խտրություն չէ դնում ոչ մի առարկայի. նա
ամեն բանի վրա ելնում է և ամեն բանից նյութ է ծծում։ Նա ընտրողու-
թյուն չունի. տեսար, մի քանի բոպե առաջ շաքարի քաղցրություն էր
վայելում, իսկ այժմ աղբի վրա է նստած և նրա նյութն է ծծում...

Բայց ավելի զզվելի են այն ճանճերը, որոնք զոյիլներ, կծուողներ
և վայրահաշներ են կոչվում, որոնք ամեն բանի մեջ երևում են և ամեն
տեղ մտնելով՝ ամեն բան մուռտառում են և մաքրու սիրտ պղտորում....

«Երկու չարաց փոքրագույնն է ընտրելու». դա մի առած է, որ
կրկնվում է ամեն մի հայ մարդու բերանում, որովհետև մեր բնավորու-
թյան հատկանիշն է։

Ի՞նչ է նշանակում։

Ես կպատմեմ ձեզ մի անցք, և դուք, գուցե, կհասկանաք այդ առա-
ծի նշանակությունը։

Պարսկաստանում երկու եղբայրների կային, որոնց երկուսն էլ գե-
րիններ էին, և ամեն մեկը ծառայում էր առանձին տղայի մոտ. մի ան-

դամ ինձ պատահեց լսել նրանց մեջ մի այսպիսի խոսակցութիւն:

— Տանջվում եմ, եղբա՛յր, տանջվում եմ,— ասաց երեցը,— ուզում եմ թողնել այդ անպիտան ծառայութիւնը և մի կտոր աղատ հացի համար մտածել:

— Խնչու, ի՞նչ կա,— հարցրուց կրտսեր եղբայրը:

— Էլ ի՞նչ պիտի լինի, մի րոպե հանգստութիւն չունեմ, մաշվեցա, տրորվեցա աղայի ձեռքից, և ոչ մի վարձատրութիւն չկա:

— Ապա իմ ջանք քա՞ր է,— պատասխանեց կրտսեր եղբայրը,— դու փառք տուր ասածուն, որ դեռ կենդանի ևս մնացել. քո աղան թեև շատ է չարչարում, բայց չէ սպանում, իսկ ես էսօր-էկուց հոգիս տալու վրա եմ:

— Միեւնոյն է, ինձ էլ կհասնի մեռնելու ժամը,— պատասխանեց երեցը:

— Ո՛չ, քո վիճակն աղելի լավ է իմից. դու համբերիր, մի՛ հուսա-հատվիր, աստված ողորմած է:

Երկու եղբոր դանդառնեքը լսեց մի մոլլա և կանգնելով՝ խրատա-կան կերպով ասաց կրտսեր եղբորը, որ բողբոջում էր բռնութեան դեմ.

— Որպես երեսում է, դու գերի ես, բայց իրավունք չունես դան-դառվել վիճակիդ դեմ, քանի որ քո երեց եղբոր աղան աղելի բռնակալ է, քանի որ նա աղելի շատ է տանջում:

Մոլլայի խոսքը կիսատ թողեց մի երիտասարդ, որ բաբինների աղանդավորներից էր, և հանկարծ վրա հասնելով՝ բռնեց նրա օձիքից և ասաց.

— Է՛յ, մոլլա, էդ ինչե՞ր ևս խոսում, էնքան Գոռա՛ն ևս կարդացել, որ խելքդ ցնդել է: Խո՛ն է նշանակում, թե մեկի աղան շատ է տանջում, իսկ մյուսինը՝ փոքր, և այս պատճառով վերջինը պետք է լռե և շատա-ծե յուր հանգստութեան համար: Ստրկութիւնը դարձյալ կմնա ստրկու-թիւն թե՛ մեծ եղբոր և թե՛ փոքր եղբոր վերաբերութեամբ. բանը տան-ջանքի չափի մեջը չէ, այլ ստրկութեան գաղափարի մեջն է՝ թե՛ մեծ և թե՛ փոքր չափով լինե՛ր տանջվածք:

— Երկու շարքաց փոքրագույնն է քնարելու,— ասաց մոլլան և հե-ռացավ:

Դեռ հոգվածս չէի վերջացրել, մեկ էլ տեսնեմ՝ բռնեքը մինը մյուսի հետեից մրտաւում են: Խո՛ն էր պատճառը: Դու մի՛ ասիլ, մի ճանճ անդգուշութեամբ ընկել էր գաղափարիս մեջ, և դրչիս սրածայր երկաթը

խորվելով նրա սրտի մեջ՝ դուրս էր քաշել սև թանաքի միջից, և հս շնկատելով այդ՝ այնպես գրում էի:

Երբեմն ամենաշնչին առարկաները մարդու խորհրդածության նյութ են դառնում. հս էլ ակամայից սկսեցի նրա վրա մտածել, թե ի՞նչ բան է ճանճը:

«Ախար ի՞նչ գործ ունես թանաքամանիս մեջ, հիմա՞ր,— ասում եմ ինձ ու ինձ,— որ այնտեղ խեղդվես, և վերջը գրչիս ծայրին ցցվելով, տողերս մուռտառես»:

Ի՞ՆՉՈՎ ԵՆՔ ԱՐԴԱՐԱՆՈՒՄ

Մեղանից ո՞րի հետ չէ պատահել աշակերտության ժամանակ, էրբ վարժապետը նկատել է մեր այս և այն անկարգությունը, ասելով.

— Արշակ, անպիտա՞ն, ի՞նչու ես այդպես անում:

Արշակը պատասխանել է.

— Վարժապե՛տ, աստված վկա, ես մենակ չէի, Արամն էլ էր անում...

Արշակը Արամին մատենելու դիտավորությամբ չէ հայտնում նրա անկարգությունը, այլ կամենում է ցույց տալ, թե ինքը ընկեր ունի, ինքը միայն չէ անկարգը. կամենում է դրանով արդարանալ...

Կարծես, միևնույն սովորությունը մենք ուսումնարանից բերել ենք մեզ հետ և կյանքի մեջ: Երբ մեզ նկատում են, թե դու այս և այն թերություններն ունես, մենք իսկույն ցույց ենք տալիս մի ուրիշը, ասելով՝ տե՛ս, ահա՛ նա էլ միևնույն թերություններն ունի, և դրանով արդարանում ենք...

Կարծես, միևնույն սովորությունը տարածվել է մեր ամբողջ ազգի, ամբողջ դասակարգերի վրա: Դուք փորձեցեք մեր եկեղեցականների ասել. «Սրբազան հայրե՛ր, ձեր վարմունքը չէ համապատասխանում ձեր կոչմանը, դուք Քրիստոսի աշակերտներ եք, պետք է նրա նման անարատ և անձնազոհ լինեք, պետք է ժողովրդին առաջնորդեք դեպի բարություն և բարոյական ուղղություն և այլն»: Տեսա՛ր, մինը պաշտպան հանդիսացավ և քո առջև դնելով կաթոլիկ կղերը՝ սկսեց նկարագրել նրանց անբարոյականությունները, ասելով.

— Նայի՛ր, նրանք էլ միևնույնն են անում, ինչո՞ւ եք մեղադրում մեր եկեղեցականներին...

Դուք փոքրահասակ, թե մեր վաճառականներն անաղնիվ կերպով են վարում իրանց առևտուրը: Իսկույն ձեզ ցույց կտան հույներին և հրեաներին՝ ասելով.

— Տեսե՛ք, նրանք ավելի վատ են վարվում:

Մի խոսքով՝ ինչ որ մեր մեջ վատ է, անբարոյական է, անաղնիվ է, վնասակար է՝ ներելի է, որովհետև օտար ազգերի մեջ էլ գտնում ենք միևնույն հատկությունները: Բայց արդյոք ուշադրություն դարձնո՞ւմ ենք օտար ազգերի ունեցած այն առավելությունների, այն լավ կողմերի վրա, որ մենք չունենք, որոնցից մենք զուրկ ենք:

Մենք մեզ արդարացնում ենք և մի տեսակ միտիթարություն ենք զգում, երբ օտարների մեջ էլ գտնում ենք մեր սակասությունները:

Կույրը նույն միտիթարություն է զգում, երբ տեսնում է մի ուրիշ կույրի. ուրախանում է, որ ինքը մենակ չէ: Չարագործի խիղճը մեղմանում է, եթե իրանից թշվառին է հանդիպում: Այդ առաջ է գալիս այն ցանկությունից, որ մարդ կամենում է ամեն ինչ խավար տեսնել, որ չուր անությունը չերևա...

Ֆ Ր Ի Դ Ո Ւ Խ

Գործ Շիլլերի Քերամնացոյ
(Բարգմանեալ ի ռուսաց լեզուէ)

Յրիդոլին՝ պատանի լի շնորհօք և հաւատարմութեամբ, էր աշխատ-
ւոր ոմն, սնեալ յերկիւղն աստուծոյ և ի վարս առաքինականս ի ձեռն
տիրուհւոյ իւրոյ՝ դքսուհւոյն Սաւլերնսքիոյ: Աղնուահոգին այս կին ցայն-
չափ բարեսիրտ էր և հեղ, մինչ անկարելի էր չը յարգել զնա: Ոյր վաթն
և մանկահասակ սննեկապետն ի սպասու կայր նմա, և ծառայէր ամե-
նայն մտերմութեամբ՝ սկսեալ յառաջին ճառագայթից արեգական մինչ
ցիտորին դիշեր, և դեռ ևս համարէր, թէ ո՛չ իսպառ կատարեաց զպաշտոն
իւր: Ընդդէմ խղճի գտանէր դքսուհին՝ տեսանել զայսչափ ճգնութիւնս
նորահաս պատանւոյն, և երբ լի մայրական գթով ասէր ցնա. «Բա՛ւ է,
Յրիդոլին, գնա՛ հանդստացիր»: Յայնմիկ րոպէի աչք խղճուկ երիտասար-
դին լնուին արտասուօք, և նա, փարեալ զոտիւք տիկնոջ իւրոյ, խնդրէր
մի՛ զրկել զնա ի սպասաւորութենէ, որ այնքան հաճելի էր նմա, քանզի
կնալն առանց գործոյ համարէր նա մեղանշիլ ընդդէմ պարտաւորու-
թեանց:

Տեսեալ զայսպիսի բարեմասնութիւնս Յրիդոլինի, դքսուհին աղնուա-
միտ ո՛չ հայէր ի նա որպէս ընդ ծառայ ոք, այլ սէր որդիական տածէր
ի սրտի իւրում, զովասանէր միշտ զնա առաջի բարեկամաց իւրոց և
լիաձեռն պարգևօք վարձատրէր զնորայն անձնազոհութիւն:

Այսպիսի գթութիւնք դքսուհւոյն առ մանուկն Յրիդոլին յարուցին ի
սրտի որսորդին Բօբերաի թունաւոր իմն ատելութիւն, և լի շարութեամբ
զրգոնցին զնախանձ նորա առ բարեբախտ սննեկապետն, որով յընթացս
գոյղն ինչ ժամանակի վառեցաւ հոգի նորա շարաշար դաւադրութեամբ:

Բօբերա էր մի ի պաշտօնակցաց Յրիդոլինի, զինակիր զքսին Սա-
ւլերնսքիոյ, և յար որսակից ընդ նմա: Ա՛ռ ի կատար ածել զդաւաճա-
նութիւն իւր՝ նա յաւուր միում ել ընդ առաջ զքսին, մինչդեռ դառնայր
նա յորսորդութենէ: Եւ մերձեցաւ առ նա խաբեբայ դիմօք, որպէս սա-
տանայ առ միամիտ ոմն, երկիր Եպագ և կեղծուպատիր բանիւք սկիզբն
արար պատմել զամբաստանութիւն իւր, որպէս թե դքսուհւոյն էին ան-
վայելուչ յարաբերութիւնք ընդ սիրելւոյն իւրոյ սննեկապետի: Թէև սուտ

էին բանքն, բայց այնպիսի իմն ճարտարութեամբ յարմարեաց շարա-
դործն, զոր դժոխային հողի նորա միայն զօրէր հնարել: Իբրև ետես նեն-
գաւորն, թէ յաջողեցաւ նմա, ուրախ սրտիւ մեկնեցաւ ի դքսէն, հեղիով
զթոյն վրէժխնդրութեան ի հոգեռջ նորա:

Սրամտութիւն և կատաղի բարկութիւն պաշարեցին զԿուքսն ի
սկզբան, իսկ երբ սակաւ առ սակաւ մեղմացան վրդովմունքն սրտի նո-
րա, ընդ երկար նա աշխատ լինէր մերձել յինքննէ զպսոն մտածութիւնս,
զոր եմոյծ ի նմա շարագործն:

Նա դուն գործէր կրկին արդարացուցանել զսենեկապետն բարե-
սիրտ և ի մոռացօնս տալ զոր լուան, բայց ոչ կարէր: Քանզի այնպիսի
իմն խորամանկութեամբ հնարեալ էր բանասարկուն զամբաստանութիւն
լար, մինչ խաղառ հաւանական թուէին ասացեալքն:

Դուքսն, ընկզմեալ ի փոթորկի խռովութեան սրտի իւրոյ, բնաւ ո՛չ
ետես զմեկնիլն Բօքերտի, ապա յանկարծ սթափեալ, որպէս ի խորին
քնոյ, նա էարկ շուրջ զիւրեաւ զսոսկալի հայեցողածս և կատաղութեամբ,
որ շողշողէր յաչս նորա, յարձակեցաւ ձիով իւրով և հանդոյն կայծա-
կան՝ սլացաւ ի խոր անդր մերձակայ անտառին:

ՁՈՒԼԱՐՍՆ

Ընդ մէջ անտառախիտ բլրոյ ձգի ճանապարհ մի մթին՝ յաստեկեալ
կղկղանօք շորեցեալ տղմոց, պատճառելոց ի ծանր անուշ շարժմանէ
սայլակաց, որք ճեղքելով զթանձր փոշին՝ անդադար յաճախեն ընդ այն
ուղի, կրելով զանազան մետաղս ի քաղաքէ ի ձուլարանն:

Անցանկով զայն ճանապարհ՝ առաջի աչաց ուղեւորին հանդիսա-
նայ տխուր տեսարան շինուածոց, կառուցելոց յառանձնութեան անդր
նսեմաստուեր անտառին: Ի միջի նոցա ամբառնան բարձր ծխնելոյզը,
որք զօրէն գազաթանց հրաբուխ լերանց ժայթքեն զծովս, զմոխիր և զբոց,
որ լուսաւորէ զխաւար գիշերային մթութեան հանդոյն սոսկալի ճառա-
գայթից հրդեհի: Այսպէս էր զործատունն ձուլարանի: Հուրն անշէջ մնայ
անդ զգիշեր և զցերեկ, բորբոքեալ միշտ անխոնջ ձեռք զարբնաց, որոց
դէմք սոսկալիք, սեպեակք ի ծխոց և ի մոխրոց, բերեն զնմանութիւն
անդնդախոր բնակչաց գեհնին:

Ի ձուլարանի անդ զօրութիւն հրոյ և ջրոյ գործէ միասին: Ի նմա
կայծք սիւսին ընդ ամենայն կողմանս, փութք տատանին, որպէս թն կա-
մէին փոխարկել զժայռս յապակի: Անին ջրաղացի, որ շրջի զօրութեամբ

ջրոյ, հռչովի անդադար, և աղմկալի թևք նորա բաղխին անդուլ զցայգ և զցերեկի։ Իսկ ի միջի խուլ ձայնից և ընդհանուր շփոթութեան լսելի լինին բոմբիւնք ծանր կռահահարութեանց, որք փոփոխակի ելեէջ առնեն ի վերայ շիկացեալ երկաթոյ, առ ի ստիպել զնա ընդունել զպարտուպատշաճ ձևն։

Զուլարանն էր սեպհականութիւն զքսին Սաւերինսքիոյ և գտանէր յայնմիկ անտառի, յորում եմուտ նա։ Իբրև նա եհաս անդ, հտես զերկուս թխադոյն դարբինս, որք նման էին առաւել դիւաց, քան թէ մարդկան։ Դուքսն կոչեաց զնոսա առ ինքն և պաշտուէր ետ։

— Զառաջինն, զոր ես առաքեցից աստ, և որ ասիցէ ձեզ՝ կատարեցի՞ր զհրաման տեառն իմոյ, դուք կալարուք և յայնմ իսկ ըտպէի արկէք, ի հուր, զի նա աշրեացի, և ես միւս անգամ ոչ տեսից զնա։

Իբրև լուան նորա զգարհուրելի հրամանս քսին, ուրախացան յուրախութիւն մեծ։ Ի ծափ հարկանէին ճիւղղքն և ընդոստնութիւն բազում հրճուանօք, յոյժ գոհ եղեալ զյաջող զիտլուածոյն, որ թոյլ տայր նոցա առնել զշարագործութիւն առանց ինչ պատժոյ։ Քանզի այսոքիկ հրէջք մարդկայինք միշտ շտապիոյթ են յեղեռնագործութիւն և դանդաղ՝ ի բարիս։ Յայնժամ նորա վազէին առ հնոցն և օգնութեամբ փքսին յաւելին ի նմա զշերմութիւն սաստիկ, և պատրաստեցին զհուրն ի սպանութիւն զոհին և դատապարտելոյն ի մահ։

Իսկ Րօքերտ իբրև ետես զաղղեցութիւն խաբեբայ շարախօսութեան իւրոյ, որով բոբբոքեաց ի դուքսն զհուր սրտմտութեան, նա ընդերկայն կացեալ ի թագստեան ուրեք, գաղտագողի հետադօտեր զընթացս զքսին, մինչև եմուտ նա յանտառն։ Յայնժամ փարատեցաւ երկմտութիւն որսորդին, և նա ի հաւաստիս կայր, թէ դուքսն զնաց ի ձուլարանն, տալ անդ զդատակնիք մահու մատաղ սենեկապետին։ Կեղծաւորն առանց ժամավաճառ ինչ լինելոյ, յետս ընդ կրունկս դարձաւ ի զղեակն Սաւերինսքիոյ, որոնել զՅրիդոլին և ուղղել զզնացս նորա ընդ մուտս թակարդին սահմանելոյ յիւրմէ։

Նա եղիտ զսենեկապետն առ դրունս ամբողին, մերձեցաւ, ասէ իւրով սովորական քաղցր բարբառովն։

— Սիրելիդ իմ Յրիդոլին, վազվազեա՛, զի յայսմ իսկ ժամու տէրն մեր խնդրէ զքեզ։ Ահաւասիկ նա զնայ ընդ այս ճանապարհ, որ ի ձուլարանն տանէ, փութա՛ առ նա։

Յրիդոլին, միշտ պատրաստ գոլով կատարել զկամս տերաց իւրոց, ի քթիւն ահան վազեաց ընդ առաջ զքսին։ Դուքսն տեսեալ զնա ասէ.

— Գնա՛, Ֆրիդուլին, փութով ի ձուլարանն, և հալոց ի դարբնաց՝
կատարեցի՞ն արդեօք նորա զհրաման իմ:

Պատասխանի ետ Ֆրիդուլին.

— Յօժարութեամբ, տէ՛ր իմ:

Ասլա նա զնայր ի ձուլարանն:

Իսկ Ռօբերտ, որ ի հեռուստ դիտէր զայս ամենայն, ցնծայր ի միտս
իւր և ոչ կարէր պահել զինքն ի բռնութենէ կրից, որով լի էր հոգի նորա:
Ուրախութիւն նորա բազմանայր հետզհետէ, երբ զմտաւ ածէր, թէ վերջին
ժամն էր, յորում տեսանէ զառարկայն յաւակալութեան իւրոյ զմատաղ
սենեկապետն, և թէ նա փութով վճարելոց է զառժամանակեայն իւր
զկեանս՝ դժնդակ և անիրաւ մահուամբ:

Իսկ անմեղն Ֆրիդուլին զնայր ընդ ուղին, որ ի ձուլարանն տանէր
Սիրտ ազնիւ պատանուցն էր անդորր և զոհ: Նա երջանիկ համարէր զին-
քըն, որ կարողացաւ ցուցանել տեսն իւրում զնոր ապացոյց սիրոյ և
խոնարհութեան, կատարելով զհրաման նորա: Նա զնայր մեղմ և հան-
գարտ կերպիւ, շնչելով զպայծառութիւն զաշտային օդոց: Յանկարծ խոր-
հուրդ ինչ կասեցոյց զնա ի ճանապարհէն. նա մտաբերեաց զգրքուհին
«Մհ», մարթ է նա ևս ունի ինչ հրամայել ինձ»: Նա դարձաւ յետս և եկաց
առաջի գրքուհւոյն ասելով.

— Տէրն իմ առաքէ զիս ի ձուլարանն, շունի՞ք ինչ հրամայել:

Պատասխանի ետ գրքուհին հեղութեամբ.

— Ես մեծաւ ուրախութեամբ զնալոց էի այսօր յեկեղեցի, տեսա-
նել զսուրբ պատարագ, եթէ ոչ արդել լինէր այնմ հիւանդութիւն սիրելի
զաւակիս. զնա՛ զու յեկեղեցի, որդեակ իմ, և փոխարէն իմ մատո՛ղ զչեր-
մեռանդն աղօթս, մաղթեա՛ առողջութիւն զաւակիս, զուցէ լուիցէ: Տէր
զլիսգրուածս քո և ցուցցէ ինձ ողորմութիւն:

Ֆրիդուլին ուրախացեալ այսու առաջարկութեամբ՝ ել ի սենեկէ զըբ-
սուհւոյն և սկսաւ նախ զիմեկ յեկեղեցին: Դեռ ևս չէր նա հասեալ ի ծայր
շինին, յորժամ լուաւ զձայն գիւղական զանգակին, որոյ հնչիւնք քաղց-
րալուրք հրաւիրէին զհաւատացեալս յաստուածապաշտութիւն «Չէ պարտ
խորշիլ յԱստուծոյ, յորժամ նա կանգնեալ կայ առ ճոնապարհաւ քով», —
ասաց ի սրտի իւրում պատանին և եմուտ ի փոքրիկ եկեղեցին: Անդ
տիրէր խորին լուծիւն, և տաճարն Աստուծոյ թափուր կայր ի մարդկա-
նէ, քանզի էր ժամանակ հնձոց: Տասն արեղական կիւղոյր ի դաշտի
զմշակն աշխատասէր, որ ժողովէր զարդիւնս իւրոց քրտնաջան վաստա-
կոց: Չև ևս էր եկեալ և գիւղական քահանայն. միայն յանկեան ուրեք ի
ծուր իջեալ աղօթէր մուրաքիկ ոք, առ որ մերձեցեալ ետ պատանին

զյետին արծաթեայ գրամն, զոր ունէր առ ինքն: Աղբատն խաչակէքեալ
զերեսս իւր խնդբէր զկենաց բարեբախտութիւն այնմ, որոյ բարեւոյ
ձեռն օգնեաց նմա: Ծերունիս այս յառաջ էր երկրագործ յոյժ աշխատա-
սէր, իսկ յեօթանաւներորդ տարւոջ հասակի իւրոյ նա կորոյս զլոյս
աշաց և ընդ նմին զրկեալ ի գործելոյ: Սա էր մի եւթ մուրացիկ ի հա-
մայն շինին, և իւրաքանչիւր զիւզացի համաբէր առանձին իմն պարտա-
ւորութիւն օգնել նմա:

Ժողովուրդն փոքր առ փոքր սկսաւ գումարիլ, ի վերջ ամենայնի
քահանայն եմուտ յեկեղեցին, բայց ո՛չ սք էր, որ սպասաւորէր նմա: Կամ
եղև Ֆրիդոլինի յանձն առնուլ զայս պաշտոն, զի խորհէր նա ի միտս
իւր. «Զէ պարտ մերժել զայն, զոր հրամայեն Երկինք»: Ոյր վասն նա
մատուցանէր քահանային զհարկաւորեալ զգեստսն և պատրաստէր մե-
ծաւ ջերմեռանդութեամբ զսպասս ի վերայ սեղանոյ:

Յորժամ ամենայն ինչ պատրաստ էր, որպէս պաշտօնեայ սուրբ
սեղանոյ, նա մերձեցաւ առ քահանայն, և ի բեմն: Նորահաս սկսեալա-
պետն՝ կալեալ զգիրս ի ձեռին, ի ծունր իջանէր անդադար մերթ յաջա-
կողմն և մերթ յահեկակողմն, որպէս օրէն է առնել ի ժամու աստուած-
պաշտութեան: Եւ ընդ զոյլն ինչ նշան քահանային, յորժամ լսելի լինէին
բանքս՝ «Սուրբ, Սուրբս» (Sanctus), նա ընդ իւրաքանչիւր ձայնն երիցս
հարկանէր զղանդակն և երկիրպագանէր: Իսկ յորժամ քահանայն ի ծունր
էջ ջերմեռանդութեամբ առաջի սեղանոյն և ապա դարձուցեալ զերեսս
իւր ընդ ժողովուրդն, ամբարձ զձեռս առ աստուած՝ կոչելով զնա իջանել
ի վերայ հանդիսականաց, յայնժամ պաշտօնեայն առաքինի մատեալ
առ նա և ի ձայն փոքրիկ զանգակին ծանուցանէր զմեծահանդէս բոպէն:
Յայն խորհրդական ժամու զիւզացիք բարեպաշտք և կանայք նոցա ան-
կանէին ի վերայ երեսաց իւրեանց, կոծէին զլանջս և լի ջերմեռանդու-
թեամբ խաչակնքէին զերեսս իւրեանց:

Այնպէս թուէր Ֆրիդոլինի, թե նա ի վաղուց անտի գիտէր զամե-
նայն պաշտամունս զեկեղեցականս, և իրաւ, նա ոչ իւր սխալեցաւ
ցվախճան պատարագին: Իսկ երբ քահանայն կարդաց զվերջին «Տէր ընդ
ձեզ» (Dominus volis com), և դարձուցեալ զերեսս ընդ ժողովուրդն՝
օրհնեաց զնոսա, յայնժամ մատաղ սպասաւորն եղ զիւրաքանչիւր անոթն
յառաջին տեղոջ, սրբեաց զտաճարն և ապա էլ ընդ արտաքս յեկեղեց-
ւոյ: Եւ յանդորրութեան արթուն խղճի իւրոյ, կատարելով զպատուէր
դքսուհոյն, ապա փութայր նա ի ձուլարանն օրհասական՝ կատարել
դհրաման գրսին, անդադար կրկնելով ի միտս իւր զմաղթանքն «Տէ՛ր
Հայր» (Pater):

Սակայն զի՞նչ անցք անցանէին արդեօք ի զղեկին Սավերնսքի ուր թողար զդուքսն լի կատաղութեամբ, և զԲօբերտ՝ ի հրճուանս ուրախութեան, որ համարէր զինքն հասեալ ի ծայր ամենայն երջանկութեանց, արբուցանելով զծարաւ անողորմ սրտի իւրոյ մահուամբ անմեղ Ֆրիդոլինի: Բայց Ֆրիդոլին, որպէս յայտնի է մեզ, ընկալեալ զհրաման զըբսին դիմել ի ձուլարանն, ապա ստացաւ ի դքսուհոյն զայլ ևս պատուէր, այսինքն՝ դնալ յեկեղեցի:

Դուքսն Սավերնսքի չէր շարասիրտ ի բնէ, այլ էր զիւրաբորբոր: Դոյզըն ինչ ընդդիմաբանութիւն փոխէր զվիճակ սրտի նորա ի վատն. զոյզն ինչ հակառակութիւն ընդդէմ կամաց նորա՝ զայրացուցանէր զնա: Այլ տեղի տուեալ սրտմտութեան՝ մարթ է լինել անիրաւ, մարթ է գործել զամենայն շարիս, քանզի առողջ բանականութիւնն այլ ևս ո՛չ իշխէ զործոց մերոց: Այր բարկասիրտ նոյնպէս անմիտ է, նոյնպէս պաշտանաբարս է, որպէս և այր արբեցող, թէ և երկոքին ևս այլ և այլ՝ ճանաչարհաւ կորուսանին զզօրութիւն խոհեմութեան իւրեանց:

Դուքսն Սավերնսքի՝ հատուացեալ ամբաստանութեան շարադարժին Բօբերտի, զրաւեցաւ անխոհեմ սրտմտութեամբ: Նա եղև խաղալիկ ի ձեռն տարտարոսական ճիւղին, որ հրապուրեաց զնա կատարել զսոսկալի Եղեռնագործութիւնն՝ դատասպարտելով զանմեղն Ֆրիդոլին ի բոց հնոցին: Ոյր վասն զշարեալ նորա, զիմէր մեծաքայլ յամբոցն իւր, ստէպ Յեծելով զճակատն և ցուցանելով զանհամբերութիւն խառն ընդ յուսահատութեան ի դէմս իւր: Խիղճն ի ներքուստ հալէ, զսիրտ զղջացելոյն, և դատասպարտելով ի մահ զՖրիդոլին՝ նա համարէր, թէ մեղաւ շարաշար ընդդէմ ճշմարտութեան: Առաջի աչաց նորա երեութեանայր ուրուականն անմեղին, և նա տեսանէր, թև որպէս ի բոցս անդ հնոցին խղճալի սենեկապետն ձեռամբարձ յերկինս բողոքէր ընդդէմ բարբարոսութեան տեսն իւրոյ:

Իսկ Բօբերտ բոլորովին այլ ազդ խորհէր. նա խնդայր, բերկրէր ընդ մահ Ֆրիդոլինի: Նախանձ նորա տանջէր զինքն, վասն որոյ թոյլ ևս կամաց իւրոց անձնատուր լինել այսպիսում զղուելի մոլորութեան, որ առնէ զմարդն անիրաւ: Նա գտանէր զմխիթարութիւն սրտին ի տանջանս զոհին, որ էր առարկայ անգութ ատելութեան նորա: Եւ այսպէս, առաջ ինչ խղճահարութեան, խնդայր նա յուրախութիւն տաժանական, որ իւրեան միայնոյ էր սեպհական: Ո՛րպիսի քաղցր և տխորժելի տեսարանս յանդիման կացուցանէր նմա երեակայութիւն իւր, յորժամ զմտաւ աճէր,

թէ ո՞րպէս Յրիգոլին մերձենայր ի ձուլարանն, ո՞րպիսի կատաղութեամբ դարբինքն վայրենիք յափշտակելոց էին զնա, և ո՞րպէս ջախջախել ունէին զանգամս փափուկ սլատանեկին՝ կաշկանդելով զնա միով ճընշմամբ կոպիտ ձեռաց իւրեանց... Երեւակայէր նաև զսոսկումն և զզարհուրանս Յրիգոլինի, և տալա՝ զմահառիթ տանջանս նորա ի հնոցին:

Ահա՛ աշտիսի մարդաստանական իմն բարկութեամբ դիմէր եղեռնագործն ի ձուլարանն կոյս, տեսանել զչարչարանս մանկանն: Եւ ի բորբոքմանէ վայրենի կրից իւրոյ ամսոսայր, զի մահ Յրիգոլինի տալոց էր վախճան զուարճութեան իւրոյ, քանզի կամէր, զի շարչարանք Յրիգոլինի շարունակեցին և զկնի մահուան նորա: Ուրախութիւն նորա այլևս ո՛չ գտանէր զյաղուրդ իւր, յորժամ համարէր զպատանին փոխարկեալ ի մոխիր, և այնպիսի մոխիր, ընդդեմ որոյ նա շէր կարող առնել շարութիւն ինչ...

Այսպէս անցանէր ժամանակն:

Դուքսն ի գղեկին սպասէր սոսկալի լրոյ ինչ ի ձուլարանէն, յորժամ Յրիգոլին աղօթս մատուցանէր յեկեղեցւոց, իսկ Բօքերտ հրճուէր ի ցնորքս երեւակայութեան իւրոյ: Բայց հրէշն այն աղմկեալ կայր զօրութեամբ շար ոգւոյ միոյ: Նա այլևս ո՛չ զօրեր զկայ առնուլ կամ դադարել ի տեղւոց ուրեք. անհամբերութիւն նորա էր ի մեծի աստիճանի: Այս՛, նա գիտեր զանմեղովին Յրիգոլինի, և այդ իսկ պատճառէր ցաւ սրտի նորա: Եւ թէպէտ նա չետես զմտանելն նորա առ դքսուհին, սակայն ո՛չ երկմտէր, թէ Յրիգոլին անցուցանէր զժամանակն զայն յաղօթս յեկեղեցւոց. զի յայտնի էին նմա բարեպաշտական զգացմունք պատանեկին: Եւ թէև նա անցաւ հուսկ առ եկեղեցեալ, բայց ո՛չ եմուտ ի նա, զի ի բնէ անսովոր էր յայսմ իրի: Սիրտ և մտածութիւնք նորա համանգամայն յափրշտակեալ կային առ ի ձուլարանն ուրախառիթ, ուր ակն ունէր գտանել զբաղձալին հոգւոյ իւրոյ: Եւ այսպէս՝ զննելով զամենայն բաց ի յայնմանէ, զոր աստուած կամեցաւ թաղուցանել, նա լաւ համարեցաւ գնալ ուղղակի ի դարբնոցն, գիտել զճշմարիտն և յայտնել զայնմանէ դքսին:

Անցանելով զանտառապատ ուղին՝ նա ետես զծովսն, որ ելանէր դիզանայր ի ծխնելուզից դարբնոցին: Սիրտ նորա թնդաց ի բուռն յորձանաց ցնծութեան, և հաղիւ նա զօրէր ոգի առնուլ: Հուսկ յետոյ տեսանէ զերկուս մրտեալ դարբինս առ դրան ձուլարանին, և ձայն տայ նոցա.

— Բարեկա՛մք, կատարեցի՞ք արդեօք զհրաման տեառն իմոյ:

Երկոթին հրէջքն հայեցան ի նա՝ ժպիտ և դէմս կրկնով, և ջանացին թագուցանել զուարճութիւն իւրեանց: Յորժամ Րօբերտ մերձեցաւ առ նոսա և կրկնեաց զհարցն՝

— Ասացէ՛ք, խնդրեմ, բարեկամք, կատարեցի՞ք զհրաման տեառն իմոյ:

Այն ինչ երկոթին աւաղակըն, վատք ևս քան զվայրենի գազանս, տեսին զՐօբերտ առ դրան դարբնոցին, յերկուստեքէ յարձակեցան ի վերայ նորա և կալան զնա: Հեղձամղձուկ անէին զնա ուժղին ձեռք իւրեանց՝ սովորեալք միշտ կորացուցանել և բեկանել զերկաթ, և ածէին այնպէս առ հնոցն: Ուրբան և գոշէր, որբան և աղաղակ բառնայր Րօբերտ, ո՛չ կարէր արտայայտել զմիտս իւր: Սոսկումն և ապշութիւն կալան զնա: Բոլոր ընդդիմադրութիւնք նորա անցան ի զուր, և ակամայ խոնարհէր զօրութեան նոցա: Սակայն իբրեւ նա զգաց զմերձաւորութիւն հնոցին, ընդդիմութիւն նորա յաւելաւ մեծաւ զօրութեամբ: Նա եկն ի կատաղութիւն. խածատէր, խոցոտէր զվայրենի ընդդիմակալս իւր: Շլակունք նորա պտոյտքէին սոսկալի իմն կերպիւ: Սրտմտութիւն և երկիւղ ցայն վայր կցեցին ջղիս երեսաց նորա, մինչ ալանդակութիւն դիմաց բեռէր զգարհուրանս և զսարսափ: Իսկ բերանն ահռելի ծածկեալ լորձամբք զիզացելովք, ժայթքէր զանէծս և զհայհոյութիւնս յահահոտոս:

Այլ ամենայն մարդիկ, բայց ոչ դարբինքն խստասիրտք, տեղի տալոց էին կամաց նորա, տեսանկնով զայսպիսի կոնչումն և զմոլեղնութիւն վիրազին: Բայց նորա ծիծաղէին ի վերայ ունայն աշխատանաց նորա, որով կամէր թշուառն զուրկ կացուցանել զնոսա յըզձալի հաճութենէն, որ այնքան ախորժ էր նոցա: Յայնժամ նորա, նորոգելով զսրտմշտութիւն իւրեանց՝ կալան զոտս զոհին և կոխելով զգլուխ նորա ի հրաբորբոք ծակն հնոցին, արկին զնա անդր, ուր նա կամէր տեսանել զատելին իւր զՖրիդուին...

«ՈՐ ՍԵՐՄԱՆԷ ԶՐԱՐԻՍ, ԶՀՈՒՆԶՍ ԲՍՐԵՍՅ ԺՈՂՈՎԵՍՅԷ»:

Թողցո՛ւք զայս դժոխային տեսարան, աշխատեսցուք ի մոռացոնս տալ զայսպիսի գարշելի արս, որպէս զՐօբերտն չար, և դարձցուք կրկին առ բարին Ֆրիդուին, որ՝ աւարտեաց զպատարաքն յեկեղեցուջ: Սիրտ նորա լի էր բազմատեսակ ուրախալի զգացողութեամբք, յորժամ նա ուղղեաց զճանապարհ իւր ի ձուլարանն: Դեռ ևս նա ո՛չ դադարէր, ստէպ կրկնելով ի միտս իւր զսովորականն իւր զմաղթանս, որ այնքան հաճելի էր նմա: Նա եհաս ի դարբնոցն զկնի լրանալոյ սոսկալի դիպուս-

ծոյն: Տեսեալ նորա ղերկուս մրոտեալ դարբինս առ դրան ձուլարանին, եհարց զնոսա.

— Եղբարք, կատարեցի՞ք, զոր պատուիրեաց դուքսն:

Նորա մուծին զպատանին ի ձուլարան և ցուցանելով զկոյտ ինչ աշրեցեալ ոսկերց ի հնոցի, անդ՝ պատասխանեցին լի բաւականութեամբ.

— Ահա՛, ամենայն ինչ կատարեալ է ըստ կամաց տեառն մերոյ. յուսով եմք, թէ պարոն դուքսն զոհ լինելոց է զմէնչ:

Յրիգոլին թէև ոչ բոլորովին հասու եղև բանից նոցա, սակայն և այսու պատասխանեալ փութաց առ տէրն իւր: Իբրև ետես զնա դուքսն ի հեռաստանէ, հաղիւ թե հաւատայր աչաց իւրոյ, թէ նա Յրիգոլին իցէ: Այսպէս թուէր նմա, թէ ուրուականն խղճուկ պատանւոյն հանդիման եկաց, առ ի անիծանել զբարբարոսականն նորա զանգթութիւն, ազդ առնել զլրէժխնդրութիւն արդարութեանն աստուծոյ:

— Ո՛վ խղճուկ,— զոչեաց նա իբրև զայր, որոյ կորուսեա իցէ խեղամտութիւն,— ուստի՞ դաս, զի՞նչ խնդրես:

— Ի ձուլարանէ, տեր իմ,— պատասխանի ետ Յրիգոլին հեզութեամբ:

— Զկարծեմ, որդեա՛կ իմ, դու երևի անազանեցար ի ճանապարհին...

— Այո՛, ճշմարիտ է, տէր իմ, ես յամեցայ յեկեղեցւոջ, ուր աղօթս մատուցանէի,— պատասխանի ետ Յրիգոլին՝ անկեղծութեամբ և յաւելասել,— Քանզի իբրև ես թողի զձեզ յառաւօտու, որպէս սովորութիւն իմս է, մտի ապա առ զքսուհին դիտել՝ զուցէ ունիցի՞ր նա ես ինչ հրամայել ինձ: Ներեցէ՛ք, առաքինի տէ՛ր իմ, զքսուհին հրամայեաց ինձ նախ՝ մտանել յեկեղեցի և մատուցանել անդ աղօթս վասն որդեկին իւրոյ հիւանդացելոյ: Ես կատարեցի զպատուէր զքսուհւոյն մեծաւ ուրախութեամբ և, բաց ի սմանէ, չորս անգամ աղօթս մատուցի վասն թանկագին առողջութեան ձերոյ:

Լուեալ զքսին զպատասխանիս պատանւոյն՝ ահ և զարմացումն կալան զնա. նա այլ ես ո՛չ կարէր խօսել և, կայր ապշուցեալ, ամբոխմունք խառն մտածութեանց պաշարեալ էին զնա: Զաջ Արարչին նկատէր նա յայս գործ խորհրդաւոր, զաջ, որ զողցես ի մեռելոց էած առաջի նորա զդատապարտեալն: Իբրև նա փոքր ինչ սթափեցաւ ի շփոթութենէ անտի, եհարց զպատանին.

— Զի՞նչ պատասխանեցին քեզ դարբինքն:

Պատասխանի ետ Յրիգոլին հեզութեամբ իմն.

— Տե՛ր իմ, յորժամ ես հարցի ցգարբինսն՝ կատարեցի՞ք զհրաման տնառն իմոյ, նոքա պատասխանի ետուն ինձ կարի մթին բանիւր, զոր ոչ իսպառ հասու եղէ։ Նոքա մոծին զիս ի ձուլարանն և ցուցանելով զէոյտ ինչ ալրեցեալ ոսկերց՝ ասացին ծիծաղական դիմօք։

— Ահա՛ զգործն, զոր պատուիրեալ էր մեզ սարոն դուքսն, կատարեցաք ամենայն ճշտութեամբ։ յուսով եմք, թէ տէրն քո և մեր ո՛չ սակաւ գոհ լինելոց է զմէնք։

— Իսկ Բօրե՞րա, — եհարց ասպա դուքսն խոռովեալ ձայնիւ, — մի՞թէ ո՛չ հանդիպեցաւ քեզ, ես զնա ես առարեցի յանտառն առ դարբինս։

— Տէ՛ր իմ, ես շտեմսի զնա ո՛չ յանտառի և ո՛չ ի ձուլարանի անդ, և ո՛չ զհետս ոտից նորա նշմարեցի։

— Ինքն աստուած պատժեաց զնա ըստ գործոց իւրոց... — ասաց դուքսն ի յուզմունս խոռովեալ կրից, — այժմ ես հասու եղէ...

Դուքսն չկարաց զսպիւ զարտասուս իւր, գրկեաց զՖրիդուին հայրական քաղցրութեամբ, գգուէր զսլատանին այնպիսի իմն աղբոլագոյն զգացողութեամբ, որ բնաւ անսովոր էր նմա։ Ասպ կալեալ զձեռանէ նսրա և էած առ տիկինն իւր։ Դքսուհին յայնժամ կայր յուրախալի տրամադրութեան սրտի իւրոյ, զի որդի իւր զգայր կատարեալ առողջութիւն, և կարի անհամբերութեամբ սպասէր պատանւոյն առ ի յայտ առնել զշնորհակալութիւն իւր և ասել, թէ ո՞րպէս աղօթք նորա ընդունելի եղեն առաջի սուրբ սեղանոյն աստուծոյ։ Քանզի նա ի հաւաստիս կայր, թէ Ֆրիդուին ճշմարտութեամբ կատարել ունէր զպատուէր տիկնոջ իւրոյ։

Իսկ դուքսն, յաշս որոյ դեռ եւս շողային կաթիլք ջերմ արտասուաց, ի մտատանջութեան կայր, թե ո՞րպէս ուղղեսցէ զյանցանս իւր, զորմէ մտածելն անգամ բերէր նմա սարսափ և զարհուրանս։ Քանզի խորհէր նա, թէ առանց զգալի ներգործութեան, ինքն մնալոց էր մեղապարտ առաջի սլատանւոյն, որ ամենայն անձնաղոհութեամբ նուիրեալ էր զանձն իւր ի սպասաւորութիւն տան նորա, և զորոյ անմեղութենէն երկմբտէր նա ի ժամու մոլորութեան իւրոյ։ Ասաց նա, առաջի առնելով զպատանին կնոջ իւրում, որում դեռ յայտնի չէին անցքն։

— Անմեղութիւն սորա յայտնի եղև ինձ, դքսուհի՛, դա այժմ արժանի է սիրոյ մերոյ։ Աստուած և սուրբք նորա պահպանեցին զանմեղս զայս, և ամենայն նենգութիւնք չարագործին անցան ունայն։ Սկսեալ յօրէ յայսմանէ Ֆրիդուին չէ մեղ օտար ոք, և ոչ ես համարեմ զնա իբրև զծառայ, այլ նա սիրելի իմ է, և ի մէջ սորա և որդոյ իմոյ բնաւ չիբ խտրութիւն։

Իբրև աւարտեաց զուրսն զբանն, կրկի՛ն և կրկին գրկելով և համ-
բուրելով զՅրիգովին՝ յանձնեաց զնա կնոջ իւրում և ինքն առանձնացաւ
ի մենաբանի իւրում՝ առ ի հանգստանալոյ ի սաստիկ յուզմանց սրտին
և տալ կամաց իւրոց խորհիլ ի վերայ արդարութեանն ամենակալին,
որով ամենաչն ինչ կեան և կառավարին յօրէնս Նախասահմանեալս ի
յաւիտենից անտի:

Այս դէպք իսպառ փոխարկեաց զբնաւորութիւն զբսին. նա հրաժա-
րեցաւ յորտորութենէ և այլոց զուարճութեանց, որոց անձնատուր լեալն
էր առաջ: Եւ գտանէր այնուհետեւ զբաւականութիւն սրտին յառանձնու-
թեան անդ ի մէջ ընտանեկան շրջանի: Զժամս պարտապոյս, զազատս ի
տէտեսական զբաղմանց անցուցանէր նա ի գրադարանի իւրում յընթեր-
ցումն խմաստալից գրոց, որոց վսեմ խորհրդածութեամբ յափշտակեալ
լինէր հրեմն զգիշերն ի բուն: Հետեանք այսպիսեաց քաղցր ճգանց եղեն
այնք, որք մոծին ի նմա աղնիւ մտածութիւնս, մեղմեցին զխստաբա-
րոյութիւն սրտի նորա և ներշնչեցին ի նա գիտակցութիւն զաստուծոյ և
զհրաշալեաց նորա:

Դուրսն այնուհետեւ ինքն անձամբ հոգ տանէր կրթութեան որդւոց,
որք սնեալ էին յուսմունս օգտաւէտս, ի վարս առաքինականս և կարի
յոյժ ողջամիտ կանոնս չափաւորութեան:

Յրիգովին, ի բնէ ծնեալ գոլով ազնուաբարոյ, երջանիկ եղև յոյժ.
նա չէր այնուհետեւ ծառայ, ալ մի ի սիրելի ընտանեկցաց Սավերնսքի
գերդաստանին: Սակայն նա ո՛չ իսպառ մոռացաւ զվաղեմի պարտաւո-
րութիւնս իւր և ո՛չ հարստանայր բախտաւորութեամբն, որ վիճակեցաւ
նմա: Ստէպ նա զմտաւ ածէր զնախկին իւր զղորութիւն և գոհութեան փա-
ռքս մատուցանէր բարձրելոյն վասն բարութեան նորա: Իսկ դուքսն հայ-
րարար խբատէր զնա, խորհուրդ տալով՝ մի՛ հաւատալ բանից նենգա-
միտ մարդկան, որք հրապուրեն զանմեղս և լարեն առաջի նոցա որո-
գայլս: Պատուէր տալը՝ ունկն դնել բանից խորամանկին ամենայն ան-
գորրութեամբ, լսել զնոսա, իբրև զլուր ինչ միայն յափշտակող զմիտս
մեր, և ո՛չ զիւրաւ հաւատս ընծայել փաղաքշանաց կեղծաւորին, որ շո-
յէ զինքնահաւանութիւն, և ի մոլորութիւն ածէ զմիամիտս: Առաւել ևս
արժան է խորշիլ, որպէս ի կարի յոյժ վտանգաւոր թշնամեաց, յառա-
ջարկութենէ ընկերակցաց մերոց, որոց անկեղծութիւնք դեռ չեն մեզ
յայտնի: Զի ընկերն և մերձաւորն աւելի ևս փութով մատնեն զընկերս ի
կորուստ: Յամենայնի պարտ է զգաստ լինել և արդարադատ, միշտ ի
նկատի ունելով, թէ վասն ամենայն յանցանաց համարս տալով եմք
առաջի Երկնային Դատաւորին:

ՏԻԿԻՆՆԻ ՆՐԱՆ ՍՊԱՍՈՒՄ Է

Կատակերգություն մեկ արարվածով

ԳՈՐԾՈՂ ԱՆՁԻՆՔ

Թորոս Թորոսյան, նոտար

Վարդուհի, նրա կինը

Աղախին

Մի ուրիշ պարոն

Փոքրիկ սենյակ՝ նաշակով զարդարած: Խորհում կազմված է առաջատար՝ վարագույր-ներով: Ձախ կողմում կա վառարան, որի վրա դրված են հայելի, ժամացույց և աշտա-նակներ: Պատրաստած է սեղան, որի վրա դրած են երկու քախտով միայն, այլև աման-ներ՝ մրգեղենով, փաղցրավենիքով, շշերով գլեխի և այլն: Բեմի մեջտեղում դրած է փո-քրիկ կանաչի սեղան, որի վրա կան զանազան իրեղեններ կանանց պանունանքի համար նայում է, արձուները և սեղանը կարգի է դնում: Մի բանի բոլոր լուրջություն:

ՏԵՍԻՎ ԱՌԱՋԻՆ

Աղախին, Թորոս Թորոսյան, հետո՝ Վարդուհին

Վարագույրը բարձրանալու ժամանակ աղախինը կանգնած է վառարանի մոտ և ուղ-ղում է կրակը: Թորոս Թորոսյանը ման է գալիս սենյակի մեջ, բոլոր իրեղեններն վրա նայում է, արձուները և սեղանը կարգի է դնում: Մի բանի բոլոր լուրջություն:

Թորոս Թորոսյան *Լսեցե՛ք... Խնդրում եմ, որ հնոցը շատ լուսավիալլ կերպով շվառվի... այլ այնպես, որ թե՛ հաճելի կիսամուրթ լինի, թե՛ տաքուրթյուն տա...*

Աղախին... *Լա՛վ... լա՛վ... Դուր հանդիստ եղեք... ես արդեն գի-տեմ...* (Լսվում է, որ փողոցից մեկը գալիս է):

Թորոս Թորոսյան *Մեկը գալիս է... Արդյոք այստե՞ղ է գալիս... (Մո-տենում է լուսամուտին և բաց է անում): Ո՛չ, այստեղ չի գալիս... ան-ցավ... Այդ նա չէ... Ի՛նչպես ցուրտ է: (Հագում է): Սաստիկ անձրև է գալիս: (Շտապով փակում է լուսամուտը): Բայց ես հավատացած եմ, որ նա չի խաբի, կգա և անպատճառ կգա... Նրան չի վախեցնի ոչ մի անձրև, նա չի վախենա անձրևից:*

Աղախին (դեռևս ուղղելով կրակը վառարանի մեջ) *Հանդիստ եղե՛ք, կգա՛:*

Թորոս Թորոսյան Իրա՞վ, ա՞յդպես եք կարծում... Չէ՞ որ նա ինձ սիրում է...

Աղախին Սիրում է, թե չի սիրում՝ այդ ես չգիտեմ:

Թորոս Թորոսյան է՞հ, ի՞նչ եք խոսում... Նա այդ տեսապնդից չէ... Լա ինձ սիրում է... Հասկանո՞ւմ եք, սիրում է:

Աղախին Դե էլ ի՞նչ եք ուղում: Ձեզ համար ավելի լավ:

Թորոս Թորոսյան Նա իմ հոգիս է, հրաշալի՞ է: Տե՛ս, ես նրա համար մի ապարանջան ընծա պատրաստեցի: (Հանում է գրայանից մի տուփ՝ ապարանջանը մեջը դրած):

Աղախին (մոտ վազելով) Յույց տվեցե՛ք: Ա՛խ, ինչ գեղեցիկ ապարանջան է: Էլ ինչո՞ւ նա ձեզ չպիտի սիրե... Հիանալի՞ ապարանջան է:

Թորոս Թորոսյան Ես կընծայեմ նրան. կդնեմ ապարանջանը դենջակի տակ, և երբ մենք կնստենք ընթրիք անելու, նա կվերցնի դենջակը, իսկ ապարանջանը կգտնե իր ափսեի վրա՝ այդ նրան շատ կուրախացնե: (Դնում է ապարանջանը թախումների մեկի վրա, դենջակի տակ): Ահա՛ այսպես... Կդնեմ հենց այստեղ այս երկու թուղթն էլ:

Աղախին Դրանք ի՞նչ թղթեր են:

Թորոս Թորոսյան (ցույց տալով նրան քղբերի մեկը) Ձեր տանտիկնոջ տոմսակն է, թե բնակարանի համար վճարված է... Դա նրան հաճելի կլինի: Նա խիստ ճշտությու՜ն սիրող է... Թող անհանգիստ չլինի...

Աղախին Պետք է դնահատե և ղգա... Բայց այդ մյուսը ի՞նչ թուղթ է:

Թորոս Թորոսյան Այդ... այդ... այդ նույնպես նրան կուրախացնե: (Դնում է երկու բուղբն էլ դենջակի տակ: Լսվում է մոտեցող կառֆի դղրդոցը: Թորոս Թորոսյանը վազում է լուսամուտի մոտ): Մեկը կառքով մոտեցավ... Կարելի է նա լինի: (Բացում է լուսամուտը: Լսվում է անձրևի ձայնը): Մի կին դուրս է գալիս կառքից... Այդ նա է, նա է: (Փակում է լուսամուտը և մոտենում է աղախին): Գիտե՞ք, ինչ կա... Ես կթաքնվիմ և չեմ երեւալու նրան, և այդպես... հանկարծ... կուրախացնեմ նրան...

Աղախին Հասկանում եմ: (Լսվում է զանգակի սաստիկ ձայն: Թո-
քոս Թորոսյանը բաճկվում է վարագույրի ետևում. աղախինը գնում է
դուռը բաց անելու: Ներս է մտնում մի կին՝ բոլորովին ծածկված, երե-
սի վրա ձգած է բանձր բոլ: Նա արագ անցնում է և նստում բազկաթո-
ռի վրա, սեղանի մոտ):

Աղախին Նա դեռ չի եկել... բայց հանդիստ եղեք, շուտով կգա...
Նա այնպես մարդ չէ... նա չի խաբի... (Կինը շարժում է ձեռքը՝ ոչինչ
չսլատասխանելով): Տեսնո՞ւմ ես դրան... մի խոսք էլ չէ խոսում... Այն-
պես փաթաթված է, որ տեսնել ես չես կարող: (Դուրս է գալիս):

ՏԵՍԻԼ ԵՐԿՐՈՐԴ

Վարդուհի (արագ շարժմունքով առնում է երեսից բոլոր բոլերը)
Այո՛, ես հավատացած եմ, որ նա կգա... այստեղ կլինի և անպատճառ
կլինի... Իսկ ե՞ս... ես կսպասեմ նրան, կսպասեմ, ինչ որ էլ պատահե-
լու լինի: Այսպես, ահա՛ այս բնակարանը նա պատրաստել է ավել
նրա համար... Վա՛տ չէ: Բայց, հարգելի այրի՛կ, դուք այսօր սխալվում
եք... Դուք մտածում էիք այստեղ գտնել ձեր սիրուհուն, բայց նրա փո-
խարեն կգտնեք ձեր կնոջը... այո՛, ինձ՝ ձեր օրինավոր կնոջը... Եվ այդ
կուրախացնե՛ք ձեզ... (Թորոս Թորոսյանը ծածուկ նայելով վարագույրի
ետևից՝ կրկին բաճկվում է):

Վարդուհի (առնում է իր գլխարկը, դնում է փոքրիկ սեղանի վրա և
ձգում է իր վրայից վերնագգեստը նույնպես սեղանի վրա) Այո՛, այս-
տեղ մի փոթորիկ կլինի... Կարելի է՝ մինչև անգամ պատերազմ... Պետք
է մի դենք ունենալ... բայց ի՞նչ բան վեր առնեմ ես... (Նայում է իր
շուրջը): Ահա՛, այս մաշան լավ է... (Վեր է առնում վառարանի մաշան):
Լավ զենք է... պինդ է... Դե՛, հիմա բարի հաջողություն եմ ցանկանում,
Թորոս Թորոսյան... Համեցե՛ք, համեցե՛ք, ես պատրաստ եմ... ես
ձեզ սպասում եմ... (Դնում է մաշան սեղանի վրա): Պիտի սպասեմ, եթե
հարկավոր լինե՛ր՝ մինչև էգուց էլ: (Վրդովված ման է գալիս մի բանի
բոլակ սենյակի մեջ): Ի՞նչ տեսակ մարդ է իմ այրի՛կը: Երեք ամիս առաջ
նա ասում էր ինձ. «Լսի՛ր, իմ ընկեր, հանգամանքները հիմա վատացել
են... ամեն բան թանկացել է՝ թե՛ բնակարանները, թե՛ ուսուցիչները,
իսկ իմ կանտորում (նա ունի նոտարի կանտոր)՝ գործերը վաստ են

գնում... Մենք պետք է այսուհետև խնայողությամբ ապրենք, պետք է շատ աշխատենք և քիչ ծախսենք: Իսկ կանտորում գործերը լավ զնալու համար և ավելի փող աշխատելու համար այսուհետև իմ կանտորը բաց կլինի ո՛չ միայն առավոտները, այլ՝ գիշերները նույնպես, և ութ ժամից սկսած ես ինքս այնտեղ պետք է գիշերով աշխատիմ: Եվ այս կերպով մենք կկարողանանք ծայրը ծայրին հասցնել...»: Էլ ի՞նչ ասել կուզե՞ս, սկսեց աշխատել... Ահա՛ ամբողջ երեք ամիս է, որ շաբաթը երեք անգամ, գիշերվա ութ ժամին, հա ճշտությամբ դուրս է գալիս տանից և վերադառնում է միայն առավոտյան լուսաբացին: (Դժգոհությամբ): Ասում է, թե կանտորումն էի նստած: Ո՞նց չէ: Եվ ասում է այդ առանց կարմրելու: Բայց կանտորի փոխարեն նա այստեղ է գալիս... այստեղ է պարապում... Կա՛մ պարապմունք է... Էլ ի՞նչ ասել կուզե՞ս: Մեր համեստ բնակարանը, երեկ, դուր չի գալիս նրան, բայց այստեղ, տեսե՛ք, ինչ լավ դարգարել է՝... Ա՛յ դու հրեշ: Ես նրա խոսքը ընդունեցի, ես ամեն բանի մեջ խնայողություն էի անում, ամեն բանից ինձ զրկում էի, բայց նա իրեն թույլ տվեց վարձել այդ բնակարանը, պատրաստեց նրան ինչպես մի խաղալիք, և այդ բոլորը նրա համար... Լեզուս էլ չի բռնում, որ ասեմ, իսկ իր կնկան ասում է. «Խնայող եղի՛ր, իմ ընկեր»: Եվ ես ընդունում էի... Հիմար էի ես, հիմար: Բայց սիրուհու համար նա ամենևիլ խնայողություն չի գործ գնում... Նրա համար ավելի լավ բնակարան պատրաստեց, քան թե մերը... Ի՛նչ գեղեցիկ կարասիք ունի... (Նայում է բազկաթոռի վրա): Բազկաթոռները որքա՛ն փափուկ են... հրաշալի՛ է... Ինչ հարմար է դրանց վրա նստելը: (Վեր է կենում և նրստում է դիվանի վրա): Որքա՛ն լավ է և դիվանը... (Հանկարծ սառսափած կեպով թռչում է և երկյուղով նայում է դիվանին): Վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ: Փո՛ւ, որքա՛ն զղվելի է... Տեսե՛ք, ժամացույց, աշտանակներ, ջահեր, գորգեր... շքեղություն... դե՛, հիմա համեցե՛ք, Թորոս Թորոսյան: Բայց մաշան որտե՞ղ դրեցի հա: Թե ձեռքս կընկնես, ես քեզ հետ հաշիվս կվերջացնեմ... (Լսվում է բացվող դռան ձայնը): Հա՛, երևում է՝ մեկը հկալ... Այդ հենց նա է... (Բռնում է մաշան և վազում է դռների մոտ: Թորոս Թորոսյանը գլուխը դուրս հանելով վարագույրի ետևից՝ կրկին երկյուղով քաֆնվում է: Վարդուհին շարժում է ձեռքի մաշան: Ոտերի ձայները բեմի ետևից փոփռ առ փոփռ հանդարտվում են): Ո՛չ, այստեղ չեն գալիս... Մեկը տան մոտով անցավ: (Դնում է մաշան սեղանի վրա): Նա ստիպում է այսպես սպասել իրան: Բայց դեռ ութը ժամը չէ... չէ՞ որ ութը ժամից նա սկսում է յուր գիշերային պարապմունքները այս կանտորում... Էլ ի՞նչ ասել կուզե՞՝ գեղեցիկ պարապմունքներ են... Եվ

նրա աղախինքը ինձ ասում էր... (Նստելով արողի վրա): Ախար այդ բո-
 լորը ես նրա աղախնից տեղեկացաւ: Այսօր վեց ժամին ես նստած էի
 և գրում էի մեր ծախսերը: Իմ ամուսինը հրամայում է ինձ անպատճառ
 գրել ծախսերը, բայց ահա՛ այդ ծախսերը միայն չեն մտնում մեր հա-
 շիվների գրքի մեջ: Հա՛, ես գրում էի ծախսերը... ամուսինս տանը չէր...
 հանկարծ լսում եմ՝ զանգը քաշում են: Ինձ հայտնում են, թե մեկ կին
 հարցնում է ինձ... Խո ասո՞ւմ են, թե նախագուշակությունը սուտ բան
 է... Ես չունեի ո՛չ մի կասկածանք ամուսնիս մասին... ամենևին չու-
 նեի... և ո՛չ մի փոքրիկ կասկածանք, և հանկարծ, հենց որ ինձ իմա-
 ցում տվին այդ կնոջ մասին, այն րոպեին սիրտս սկսեց դողալ... Ո՛ր-
 թե այդ նախագուշակություն չէ: Դուրս եմ գալիս... կանգնած է մի կին,
 բավական կոկիկ մի կին: հագուստից չես կարող որոշել, արդյո՞ք աղա-
 խին է, թե՞ տիկին: այժմ աղախիններից ոմանք այնպես են հագնվում,
 որ տիկիները պետք է նախանձվին: Ես հարցնում եմ՝ ի՞նչ եք կամե-
 նում, բայց նա պատասխանում է ինձ, թե ինքը ապրում է որպես աղա-
 խին մի կնոջ մոտ, և տոհմանունը նույնպես հայտնում է, և ասում է, թե
 իմ մարդը խիստ լավ հարաբերությունների մեջ է նորա տիկնոջ հետ,
 թե նորա համար մինչև անգամ առանձին բնակարան է պատրաստել
 տվել և այլն, և այլն: Այն ժամանակ ես համբերել չկարողացա և հարցրի՝
 դուք ի՞նչ ապացույցներ ունիք այդ մասին: Իսկ նա տալիս է ինձ մի
 թուղթ և ասում է. «Ահա՛, կարդացեք... դա այն բնակարանի հասցեն է,
 որ ձեր ամուսինը վարձել է իմ տիկնոջ համար և դարձարել է որպես
 մի խաղալիք... Այսօր ութ ժամին ձեր մարդը այնտեղ կլինի... Եկե՛ք
 դուք էլ... դուք նրան այնտեղ կգտնեք»... Եվ այն կնոջ հետ, հարցնում
 եմ ես, ինքս ինձ շհասկանալով... «Ո՛ր, — պատասխանեց աղախինը, —
 այս գիշեր ձեր ամուսինը այնտեղ մենակ կլինի... իմ տիկինը նրան
 այսօր երկու նամակ գրեց: Առաջինի մեջ, որ ուղարկեց նրան 11 ժա-
 մին, գրում էր նրան՝ այսօր գիշերը, իսկ երկրորդ նամակի մ, որ ուղար-
 կեց մեկ ժամին, գրում էր նրան՝ այս գիշեր չի կարելի Առաջին նա-
 մակը ես ինքս տարա և տվեցի ձեր ամուսնին կանտորումը, իսկ երկրոր-
 դը ես նրան չտվեցի: Ահա՛ նա ինձ մոտ գրապանում է»։ Ես առնում եմ
 աղախնից նամակը, կարդում եմ, աշխատում եմ ուշքս գլուխս հավա-
 քել և ասում եմ աղախնին՝ լա՛վ, շնորհակալ եմ ձեզանից: Եվ նա ինձ
 հարցնում է. «Կարելի է, դուք կցանկանա՞ք գիտենալ, թե ինչ սլառառ-
 ներ հարկադրեցին ինձ այդ բոլորը անել»։ Ես հանում եմ քսակս և ասում
 եմ նրան՝ ես հասկանում եմ, և կամենում եմ փող տալ նրան: Իսկ նա,
 զարմանալի բան է, չի ընդունում և ասում է ինձ. «Ներհեցե՛ք, տիկին, ես

շահի համար շարեցի այդ, այլ վիրավորված ինքնասիրության համար, նախանձի համար, եթե կամենում եք գիտենալ... Ձեր ամուսինը սկզբում իմ ետևից էր ընկած, բայց հետո սկսեց թրև դալ իմ տիկինոջ ետևից։ Եվ այդ պատճառով ես վճռեցի նրան պատժել։ Ես չեմ մտաբերում, ինչպես կարողացա համբերել, ինչպես եղավ, որ նրա աչք-երեսը շփառեցի, երբ նա այդ խոսքը ասաց ինձ. ես ինձ կորցրել էի և գոչեցի՝ Կորի՛ր, անդգամ փառք աստուծո, որ այնտեղ ոչ ոք չկար, եթե ոչ, նա դուցե ինձ հաշտարարի մոտ կտաներ... Նա հեռացավ, իսկ ես, ստուգելու համար, լավ փաթաթվեցա, կառք վարձեցի և եկա այստեղ (Նաունբուրգ գավառի քաղաքում)։ Ինչին քառորդ պահաս է... իսկ նա դեռ շրջապատում... բայց ես նրան ճանաչում եմ, նա կգա... անպատճառ կգա... Ձե՞ր որ նա առաջին նամակը ստացել է, իսկ երկրորդը՝ ո՛չ... Կգա՛, անպատճառ կգա ավաղակը... Ա՛խ, տղամարդի՛կ, տղամարդի՛կ։ Մինչդեռ ինքները այսպիսի քեֆեր են անում, մենք՝ կնիկներս, պետք է լինենք բարեգրծներ. պետք է անմատչելի մնանք։ Նրանք ահա՛ ինչ են անում, իսկ մենք... ո՛չ մի, ո՛չ մի... Մենք այնքան հիմար ենք, որ մի փոքրիկ շարություն անգամ մեղ թույլ չենք տալիս գործելու ձեռքով է, մենք ըստ մեծի մասին այդ անում ենք ոչ թե տղամարդերի համար, այլ մեղ համար, բայց, այսուամենայնիվ, անում ենք... Բայց պետք է անկեղծորեն խոստովանել՝ այդ մեղ երբեմն խիստ թանկ է նստում... Մի՞թե նրանք գնահատում են մեր զոհաբերությունը... Ահա՛ օրինակ, ես... էլ ինչո՞ւ ենք հեռու գնում... և Ստեփան Նիկողոսյանը... (Թորոս Թորոսյանը զուլսը դուրս է հանում)։ Ախար ես ինձ զսպեցի... և կարող եմ դրանով համարձակ պարծենալ։ Նա այժմ միայն 22 տարեկան է։ (Թորոս Թորոսյանը քաֆնվում է)։ Եվ որքա՛ն գեղեցիկ է նա։ Հրաշալի՛ է։ Ասում են, որ տղամարդի մեջ գեղեցկությունը ոչինչ նշանակություն չունի թե տղամարդը բավական է, որ սիրուն լինի սատանայից, այն ժամանակ կարելի է նրան գեղեցիկ համարել։ Ո՛չ, ներեցեք, այդպես դատում են միայն տղամարդիկ, իսկ մենք՝ կնիկներս, ամենեին այդպես չենք մտածում... Ահա՛ այսպես, Ստեփան Նիկողոսյանը... նա իմ ամուսնի աշխատակիցն է... Նա երբեմն պարապում է մեք տանը... հաշիվներ է տեսնում... իմ ամուսնի դրասենյակում... (Անուշադուրյանը նա վեր է առնում սեղանից մի ֆալցրավենի, մտեցնում է շրթունքին և իսկույն դեն է ձգում)։ Մի անգամ, երբ ամուսինս տանը չէր, ես մըռնում եմ նրա մոտ՝ դրասենյակում... Ստեփան Նիկողոսյանը այնտեղ էր... դրում էր... և անդադար կամ մաղերն էր ուղղում, կամ գլուխն էր շարժում, կամ գրիչը բռնում էր ստամենբուլ... (Ձևերով ցույց է տա-

լիս, քե ոգայես եմ շարադրում): Կարծես, նա մի բան շարադրում էր և ոչ թե հաշիվների էր նայում: Այդ օտարուտի երևեցավ ինձ. ես մոտեցա և հարցնում եմ՝ այդ ի՞նչ եք անում: Նա շատ ամոթահարվեցավ և պատասխանեց ինձ, թե հաշիվներ եմ տեսնում... (Կանգնելով): Ես մոտեցա նրան, ուսի վրայից նայեցի և կարդացի.

Հոգնածության տխուր ժամուն,
Երբ տանջվում եմ գիշերն անքուն...

Ա՛յ, ահա՛ դուք ինչով եք պարապած: Դրանք խո՛ր ոտանավորներ են, և ոչ թե հաշիվների: Դուք ոտանավորեն՞ր էլ շարադրել գիտեք... «Այո՛, այսօր ինձ տիրեց ողևորությունը, երբ ինձ երևեցավ իմ գեղեցիկ մուղան»... Եվ երիտասարդը սկսեց նայել ինձ վրա այնպե՛ս քնքուշ, այնպե՛ս քնքուշ կերպով, որ ես իսկույն հասկացա, որ նրա մուղան ես եմ... և վեր առի ոտանավորը: Իսկ նա սկսեց խնդրել ինձ, որ ես կարդայի նրա ոտանավորը, բայց ես ասացի՝ ամենին չեմ կարդա, ամենեին, և դուրս վաղեցի գրասենյակից՝ ոտանավորը ինձ հետ տանելով: Բայց շատ գեղեցիկ ոտանավոր էր այն, այնքան դուր եկավ ինձ, որ ես անգիր սերտեցի ամենը.

Հոգնածության տխուր ժամուն,
Երբ տանջվում եմ գիշերն անքուն,
Քեզ համար եմ ես աղոթում,
Քո վերա է իմ մտածություն:

Ա՛խ, քո սերը, Վարդուհի,
Իմ սրտումը մշտապես,
Այրում է ինձ, խորովում,
Ես թշվա՛ռ եմ, ես թշվա՛ռ...

Թո՛ղ մեր ճակատագիրն անդուժ
Մեզ բաժանե հղոր ձեռքով,
Ես տալիս եմ երդումն անսուտ՝
Քեզ միշտ սիրել բոլոր սրտով:

Ես չունիմ մի ուրիշ զոհ՝
Նվիրվելու Վարդուհուն,
Իմ սիրովը թող լինի դոհ,
Այդ է պարզեր սիրուհուն:

Պարզ է, որ այդ ոտանավորը ինձ է վերաբերում... և իմ անուշը նույնպես վարդուհի է: Մյուս օրը ես կրկին մտա մի բանի համար գրասենյակը. ամուսինս տանը չէր, իսկ Ստեփան Նիկողոսյանը այնտեղ էր: Ես ասացի նրան, թե ես պատռեցի ոտանավորը առանց կարգալու... Նա ինձ չհավատաց, բայց այնպիսի մեկ կերպով մտիկ տվեց իմ երեսին, որ ես բոլորովին շառագունեցա... հետո՛... հետո՛... ինչպես ասում են՝ մեր աչքերը հանդիպեցին միմյանց և... Տեր աստված, որքա՛ն դեղճիկ էր նա այն րոպեում... Ես խփեցի աչքերս... դու ընկալ բոլոր մարմննիս վրա... հանկարծ ինձ տիրեց մի սարսուռ, իսկ հետո՝ ջերմություն... Ես հաղիվ կարողացա ոտքերիս վրա կանգնել և, վեր շրնկնելու համար, ձեռքով բռնեցի նրա բազկաթոռից: Նրա ձեռքը դիպավ իմին... ևս կամաց բղավեցի և... դուրս փախա... Հիմա տեսնո՞ւմ եք, ես փախա նրանից, բայց իմ մարդը ինչ է անում... Այն օրից ես եղբեր չէի մտնում գրասենյակը, երբ իմանում էի, որ ամուսինս տանը չէ, իսկ Ստեփան Նիկողոսյանը այնտեղ է... Տե՛ր աստված, ներե իմ սխալանքներին... բայց, ուղիղն ասեմ, եթե այս ժամիս, այս րոպեում, Ստեփան Նիկողոսյանը մտներ այդ դռներից, ես գիտեի, թե ի՞նչ կանչի. բայց, բարեբախտաբար, նա այստեղ չի գա, այլ ամուսինս կգա... բայց ամուսինս էլ չէ դալիս... արդեն ութ ժամ ու կեսն է... (Սկսում է կրկին վրդովված կերպով ման գալ սենյակի մեջ: Թորոս Թորոսյանը, որ զուխը դուրս էր հանել, իսկույն քաֆնվում է վարագույրի ետևում): Այդպիսով երկա՞ր պետք է սպասեմ նրան: (Տեսնելով պահաբանը): Ահա՛ պահաբան... Տեսնենք, ի՞նչ կա մեջը: Ա՛յ, այս ի՞նչ է: (Հանում է սլաքափողից խալաբը): Հա՛, խալաբ էլ է պատրաստել իր համար այստեղ: (Հանելով սլաքափողից կանացի տնազգեստ): Այդ է՛լ տիկնոջ տնազգեստըն է... Ա՛խ, անամոթնե՛ր, անամոթնե՛ր: Հիմա նրանք երկուսն էլ իմ ձեռքումս են... Թե՛ սիրողը և թե՛ սիրուհին... Ա՛յ, ա՛յ, ա՛յ... (Դուրս է գալիս բեմի առաջակողմը, շարժելով խալաբը և տնազգեստը): Հիմա, ո՞վ իմ խղճմտանք, դատիր դրանց երկուսին էլ... Երկուսն էլ հանցավոր են քո առջև: (Դառնում է դեպի տնազգեստը, որ նրա ձախ ձեռքումն է): Ինչ որ վերաբերում է ձեզ, տիկին, ես կարող էի ասել ձեզ շատ բան, բայց ես ոչինչ չեմ ասի... Ես չի պիտի հանդիմանեմ ձեզ... Միայն թույլ տվեցեք ինձ ասել, որ ձեր վարքը զզվելի է, ցած է: Ես էլ ավելի ոչինչ չեմ ասի... Ես պետք է գործ ունենամ ո՛չ թե ձեզ հետ, այլ իմ ամուսնիս հետ: (Դառնում է դեպի խալաբը, որ նրա աջ ձեռքումն է): Այո՛, պարոն, ձեզ հետ ես գործ ունիմ, տեսնենք, ի՞նչ կասեք դուք ինձ, ինչո՞ւ դուք խաբում եք ինձ: Ինչո՞ւ դուք դավաճանում եք ինձ:

Մի՞թե ես ձեզ չեմ սիրում, չեմ փաղաքշում: Ես ձեզ սիրում եմ այնքան, որքան դուք արժանի չեք: Երևում է, ես ձեզ արդեն ձանձրացրել եմ, տխրացրել եմ: Բայց մի՞թե ես միշտ բարի չեմ եղել զեպի ձեզ. միշտ սիրով, ներողամիտ, համբերող, ով ավաղա՛կ: (Առտասվելով): Մի՞թե ես չէի խնամք տանում ձեզ վրա, երբ դուք հիվանդ էիք լինում: Բայց որքա՛ն սիրում էի ձեզ... ա՛յ հրեշ: Հաղար անպամ ավելի, քան թե այդ... չգիտեմ, ի՞նչպես ասեմ, որ վայելուչ լինեի: (Դառնում է զեպի կանացի տնազգեստը): Ի՞նչ է: Դուք կամենում եք մի բան ասել, տի-կին... Ո՛չ մի խոսք չունիք... կրկնում եմ ձեզ, որ ես խոսում եմ ոչ թե ձեզ հետ, այլ իմ ամուսնիս հետ: (Դեպի խալաբը): Դե՛, դուք արդյոք ի՞նչ պիտի ասեք ինձ: Ի՞նչով մոտժում եք արդարանալ: Ո՞րպիսի սուտ պիտի հնարեք ձեզ արդարացնելու համար... Ի՞նչ, ի՞նչ: Դուք ասում եք՝ հրապուրանքը, կիրքը, բնավորության աշխուժությունն էր պատճառը... (Խորին զզվանաց զգացմունքով): Բավական է, պարո՛ն, ասացեք այդ խոսքերը մեկ ուրիշին, բայց ո՛չ ինձ... Էլ ի՞նչ ունիք ասելու: Դու նրան սիրո՞ւմ ես: Դե՛, շատ լավ, սիրեցե՛ք մեկմեկու, համբուրեցե՛ք, գրկ-վեցե՛ք, արե՛ք ինչ որ ուզում եք: (Չայրացած փաբաբում է միասին քե խալաբը և քե՛ կանացի տնազգեստը և ձգում է դիվանի վրա): Այո՛, համբուրվեցե՛ք, գրկվեցե՛ք... Ա՛խ, անպիտաննե՛ր, անպիտաննե՛ր... (Առագուրյամբ ընկնում է բազկաբոռի մեջ, որից բազկաբոռը շարժվում է տեղից, և նկատում է սեղանի տակ կանացի հողաքափեր): Այդ ի՞նչ է: Կանացի հողաթափե՛ր: Տե՛ր աստված, հողաթափեր էլ է պատրաս-տել նրա համար: Ես չկարողացա, իմ այնքան խնդրելով՝ գնել տալ ինձ համար նոր հողաթափեր, իսկ ահա՛ նրա համար գնել է: (Չափում է հողաքափերը իր ոտների վրա և ասում է նանդիսավոր կերպով): Գե-ղեցիկ ոտներ ունենալու է այդ տիկինը: Հողաթափերը խիստ փոքր են ինձ համար, մատներիս ծայրերը հազիվ են մտնում: (Թորոս Թորոս-յանը դուրս է նանում գլուխը վարագույրի ետևից, հետո կամաց-կամաց մոտենում է դռներին, խշխատելով դուրս գնալ այն միջոցին, երբ Վար-դումին չափում էր իր ոտների վրա հողաքափերը: Նա արդեն բռնել էր դռան փակեմքից, հանկարծ չափում է ռաստիկ զանգակի ձայն: Թորոս Թորոսյանը խկույն բաճկվում է կրկին վարագույրի ետև: Վարդումին արագուրյամբ մի կողմ է ձգում հողաքափերը և դուրս է բռնում բազ-կաբոռի միջից): Ա՛յ, նա է գալիս: (Վեր է առնում մաշան և բաց է անում դուռը՝ ինքը բաճկվելով նրա ետևից: Ներս է մտնում մի պարոն: Վար-դումին մաշայով խփելով ձգում է նրա զլխից զլխարկը):

ՏԵՍԻՎ ԵՐՐՈՐԴ

Վարդունին և մի պարոն

Վարդունի Դե՛, ստացի՛ր, դավաճան:

Մի պարոն. (զարմանալով) Տիկի՛ն, տիկի՛ն...

Վարդունին (բար կտրած) Այդ նա չէ...

Մի պարոն Ներեցե՛ք...

Վարդունի Ա՛խ, ի սեր աստուծո, դուք ինձ ներեցե՛ք... Ես կարծում էի...

Մի պարոն Ես մեղավոր եմ, ինձ սխալեցրուց նոմերը... (Վեր է առնում գլխարկը):

Վարդունին (ամոքահարվելով) Ի սեր աստուծո, ներեցե՛ք, իմ խիղճը ինձ տանջում է...

Մի պարոն Ոչի՛նչ, տիկին, ոչի՛նչ, շատ հաճելի է ինձ... Ես ինքս եմ մեղավոր... Ես սխալվեցա նոմերով: (Դուրս գալով) Ներեցե՛ք ինձ...

Վարդունի Ո՛չ, դուք ինձ ներեցե՛ք...

Մի պարոն Ներեցե՛ք, որ ձեզ անհանգստացրի... Ես եմ մեղավոր, սխալվեցա նոմերով: (Գլուխ է տալիս խիստ հարգուրյամբ և դուրս է գալիս, աշխատելով ձեռներով ուղղել գլխարկը, որ բոլորովին ջարդ-ված էր):

ՏԵՍԻՎ ՉՈՐՐՈՐԴ

Վարդունի Ի՛նչ փառավոր պարոն էր և ո՛րչափ գեղեցիկ բնավորու-
թյուն ուներո Ես նրա... (Ձևացնում է ձեռքով, քե որպես ձգեց գլխարկը
նրա գլխից): Բայց նա ինքը ներողություն է խնդրում... Ես ավստոսում
եմ նրան... բայց, այսուամենայնիվ, այդ անցքը ինձ փոքր-ինչ թեթևաց-
րուց... գոնե մի որևէ մարդու վրա թափեցի իմ բարկությունը: (Մոտե-
նում է պատրաստած սեղանին, լցնում է բաժակի մեջ փոքր-ինչ գինի,
խմում է և սկսում է հետազոտել սեղանը): Ի՛նչ լավ սեղան է պատշա-
տած: Հիմա ևս հասկանում եմ, թե ի՞նչու ձեզ, Թորոս Թորոսյա՛ն,

ախորժելի շէր լինում մեր տնային ճաշը: Իսկ ես իզուր բարկանում էի: Միթե ես չէի՞ կարող հրամայել, որ պատրաստեն հենց այսպիսի ճաշ, եթե դուք ինձ ավելի փող կտայիք... Բայց ես դեռ անհանգիստ էի լինում, որ դուք տանը խիստ սակավ էիր ուտում: Ա՛խ, եթե ես այդ բոլորը գիտենայի: (Մեքենայաբար վեր է առնում ղենչակը, տեսնում է նրա տակ դրած տուփը և բաց է անում): Օ՛յ, օ՛յ, օ՛յ, այդ ի՞նչ բան է... Ապարանջան, և որպե՞ս թանկագին: Ճշմարիտ, ես այլևս չգիտեմ՝ բարկանամ թե ծիծաղեմ... Միայն այդ ապտրանջանը նա չի տեսնի, որպես չէ տեսնում իր ականջները: (Հագնում է ապարանջանը իր բազուկի վրա: Բորոս Բորոսյանը տեսնում է բոլորը, զարմանալով): Բայց դրանք ի՞նչ թղթեր են: Այս մեկը ապահովագիր է բնակարանի վարձը վճարելու մասին... Խեղճ մեր փողեր... Ահա՛ ձեզ և խնայողություն (Պատռում է ապահովագիրը): Իսկ այս ի՞նչ բան է: Ոտանավորներ: Ո՞նց չէ: Իմ մարդն էլ է ոտանավորների դրում... Ես կարծում եմ՝ լավ պիտի լինեն... Ի՞նչ ասել կուզե... Տեսնենք... (Կարդում է):

Հողնածուծյան տխուր ժամուն,
Երբ տանջվում եմ գիշերն անքուն...

Ներեցե՛ք, ներեցե՛ք... խո ես այդ ամենը անգիր գիտեմ: (Շարունակում է կարդալ անգիր):

Քեզ համար եմ ես աղոթում,
Քո վերա է իմ մտածություն...

Ախար դա իմ ոտանավորն է:

Ա՛խ, բո սերը, Վարդուհի...

Զէ՛, այստեղ Վարդուհու անուն չկա, այլ գրված է.

Ա՛խ, բո սերը, իմ Շուշան,
Իմ սրտումը մշտավառ...

Այդ ուրեմն նրա անունն է՝ Շուշան: Տե՛ր աստված իմ, Դրանք միևնույն ոտանավորներն են, որը Ստեփան Նիկողոսյանը ինձ համար էր գրել: Երեխ, նա տվել է իմ մարդուն, և դա էլ միայն Վարդուհի անունը Շուշան է փոխել... Եվ ի՞նչ ոտանավոր է այդ. կատարյալ անպիտան: Ինչպե՞ս նրանք երկուքն էլ չեն ամաշուժ: Է՛հ, այդպես են լինում տղամարդիկը: Ա՛խ, անամոթներ, անամոթներ: Ես հիմա այնքան չարացած եմ, այնքան չարացած եմ... Եթե պատահեր այժմ որևիցե մարդ...

Թե իմ ամուսինս... և թե Ստեփան Նիկողոսյանը, միևնույն է... (Բարձ-
 րացնելով արողը): Ես դիտեի, թե ինչ կահեի... (Նայելով ժամացույցին):
 Տասը ժամն է... իսկ Նա դեռևս չկա: Բայց անձրևը, կարծես, ամանով
 են թափում: Չեմ կարող նրան սպասել այստեղ ամբողջ գիշերը: (Առ-
 նում է վերնագրեատը): Եթե ես հրամայելու լինեմ այս տան ծառաներից
 մեկին, որ ինձ համար կառք բերեն, գուցե կծիծաղեն ինձ վրա և կասեն,
 թե սպասեց, սպասեց, և համբերությունը հատաւ... (Լսում է մոտից
 անցնող կառքի դղրդոցը և վազելով լուսամուտի մոտ, բաց է անում):
 Ահա՛ կառք... (կանչում է): Է՛յ, կառապա՛ն: (Թորոս Թորոսյանը կամաց
 փոշտում է վարագույրի ետևից): Այդ ի՞նչ էր, որ լսեցի ես... Ո՛չ, կա-
 րելի է այնպես երեաց ինձ... (կանչում է լուսամուտից): Է՛յ, կառա-
 պա՛ն... Սպասի՛ր, ես քեզ կվարձեմ... Սպասի՛ր ինձ, ես քեզ լավ կվար-
 ձատրեմ: (Թորոս Թորոսյանը կրկին փոշտում է վարագույրի ետևից,
 բայց այս անգամ ավելի բարձր ձայնով: Վարդուհին լուսամուտից շուտ
 հեռանում է): Ո՛չ, ես չսխալվեցա... Այստեղ իսկապես մեկը փոշտում է:
 (Թորոս Թորոսյանը սաստիկ փոշտում է մի բանի անգամ: Վարդուհին
 վազում է առագաստի մոտ, հետ է բաշում վարագույրը և տեսնում է իր
 ամուսնին, որ նստած էր անկողնի վրա): Խա՛, խա՛, խա՛... Դուք այս-
 տե՞ղ եք: (Թորոս Թորոսյանը փոշտում է): Առողջությո՞ւն...

ՏԵՍԻՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Վարդուհի և Թորոս Թորոսյան

Վարդուհի Դե՛, համեցե՛ք այստեղ... համեցե՛ք... (Թորոս Թորոս-
 յանը, բոլորովին ամորաֆարված, երկշուտ կերպով, իրան կորցրած, կա-
 մաց դուրս գալիս է բեմի վրա): Դուք, ինչպես երևում է, եկել եք այստեղ
 դեռ ինձանից առաջ... (Թորոս Թորոսյանը անում է հավանական նշան):
 Ուրեմն, դուք պիտի դիտենաք, թե ի՞նչ է սպասում ձեզ. հասկանո՞ւմ եք:
 (Վերցնում է մաշան, Թորոս Թորոսյանը դեմ է անում իր մեջքը): Մի՛
 վախենաք... ես ձեզ չպիտի ծեծեմ: (Ե՛ն է ձգում մաշան): Շնորհակալ
 եղեք աստուծո, որ ձեր փոխարեն ուրիշը ծեծ կերավ... մի բոլորովին
 անմեղ մարդ... և ոչ ձեզ նման հրեշ... (Հագնում է գլխարկը և վեր-
 նագրեատը): Մենք պետք է գնանք տուն: (Թորոս Թորոսյանը անում է
 հավանական նշան): Ինձ կառապանը այնտեղ սպասում է: Մենք կգնանք
 տուն: (Տալիս է մարդուն նրա գլխարկը): Տանը ես ձեզ հետ կխոսիմ...
 այնտեղ մենք ավելի ազատ կլինինք... Ա՛խ, թույլ տվեցեք միայն ձեզ

շնորհակալ լինել այս ապարանջանի համար... Այսքա՛ն ուշադրու-
թյուն... Գնացե՛ք առաջ, (Թորոս Թորոսյանը՝ բոլորովին իրան կորցրած,
ողորմելի դեմքով, դիմում է դեպի դռները: Կինը շարժմունք է գործում,
որ հաճակվի նրա վրա): Ա՛խ, (Թորոս Թորոսյանը վախշում է նրանից
և նակատը դիպչում է պատին: Վարդունին նայում է իր շուրջը): Ո՛չ,
սպասեցե՛ք, (Թորոս Թորոսյանը կանգնում է): Ես այնքան հիմար չեմ...
Ես չեմ թողնի այս բոլորը այստեղ... Բոլորը... բոլորը կվեր առնեմ ինձ
հետ: (Կոխում է Թորոս Թորոսյանի քեֆի տակը ծաղկամանը): Ահա՛,
տարե՛ք... վեր առեք այս էլ, իսկ ահա այս դրեք մյուս թևքի տակը...
(Տալիս է նրան երկու արքո): Եվ ահա՛ այս էլ վեր առեք... և ա՛յս էլ...
ա՛յս էլ... (Բեռնալորում է նրան զանազան իրեղեններով և վերջը տալիս
է ձեռքը վառարանի մաշան): Ահա՛ այս մի՛ մոռանաք... Պետք
կգա: Ես ինքս էլ կվեր առնեմ մի քանի բաներ... (Հավաքում է զանազան
իրեղեններ): Մնացածների համար մենք կրկին կգանք այստեղ... Կգանք
անպատճառ... Բոլորը, բոլորը կվեր առնե՛նք: Բայց ձեզ միայնակ չեմ
թողնի մտնել այստեղ, ես ինքս ձեզ հետ կգամ... Իսկ այժմ, պարո՛ն,
դնանք դեպի տուն: (Նրանք երկուսն էլ քեռնալորված են զանազան իրե-
ղեններով): Գնանք սրահի միջով, բոլորը քեզ վրա պիտի ծիծաղեն...
որպիսի՛ր ամոթ... դե՛, էլ ինչո՞ւ եք սպասում... Դեպի տուն, շտապեցե՛ք:
(Թորոս Թորոսյանը երկյուղից զարնվում է պատին և ցած է քափում
բոլոր իրեղենները, որ ունեք: Վարդունին վրա է պրծնում հավաքելու,
հանդիմանելով): Ես քեզ ցո՛ւյց կտամ... Ես քեզ ցո՛ւյց կտամ...

ՎԵՐՋ

Ս. Մ Պ

(Զբույց)

(Փոխադրեց անգլերենից Ն. Ս. Ն.-ով)

Չուլիսի տոթային օրերից մեկն էր: Արեգակը անխնա կերպով այրում
էր: Հրաբուրբ օդը անտանելի էր. ամեն առարկայի վրա տիրում էր
թմրություն և տաղտկություն: Թռչունները լռել էին, ծառերը ցած էին
թողել իրանց ոստերը, թառամել էին սիրուն խոտերը և կպել էին գետ-
նին: Այլևս լսելի չէր լինում դաշտային ծաղիկների ուրախ շշուռը. նրանք
խոնարհեցրել էին իրանց գլխիկները և կամաց-կամաց մեռնում էին ծա-
րավից: Կովերը, ձիաները, այծերը հազիվհազ շարժվում էին: Չորս կող-
մում ամեն ինչ լռության մեջ էր. ոչ մի ձայն չէր լսվում...

Մի կողմում, օդի ջերմությամբ լցված տարածության վրա, երևում են խրճիթները. այնտեղ մարդիկ տխրությամբ նայում են դեպի ժլատ երկինքը, որ նրանց անձրև չէ տալիս: Այդ սգավոր գյուղերի մեջ այլևս լսելի չեն լինում ո՛չ ծիծաղ, ո՛չ հանաքներ և ո՛չ ուրախ երգեր: Մինչև անգամ երեխաները՝ թուլացած օրվա տապից, մոռացել էին իրանց խաղը և սիրելի փողոցները, սուս էին կացել և թաքնվել էին մարագներում...

Երաշտությունը սարսափելի գժրախտություն է շինականի համար, որը ասլուում է միայն դաշտային դառն աշխատանքով: Երաշտություն... դա մի դանդաղ մահ է հազարավորների համար, մահ աղետալի և սովատանջ: Նա աղքատացնում է մինչև անգամ և նրանց, որոնց մոտ փոքրիշատես պահվել էր ուսեստի հին պաշարից... Շինականները հասկանում են այդ և տրտմությամբ նայում են դեպի երկինքը:

Ամբողջ երկու ամիս նրանք ողորմություն են սպասում երկինքից, բայց դեռ ոչ մի կաթիլ անձրև չի տ... Այլվեցավ խոտը, այլվեցան անտառները, նիհարացան, լլարեցան տավարները: Մարդիկ հուսահատված թափառում են ինչպես ուրվականներ...

Արդեն մի քանի անգամ բարի քահանան՝ սուրբ մասունքներ, խաչ ու պատկեր իր հետ տանելով, անդաստան կատարեց անտառների և դաշտերի շուրջը, աստուծուց անձրև խնդրելով: Շինականների ջերմեռանդ բազմությունը հաստատ հավատով և արտասովաառն աղոթքներով շրջապատել էր նրան: Զորավո՛ր է հավատը այդ խեղճ, համբերող մարդիկների մեջ...

Ահա բաց կապտագույն երկնքի վրա երևաց ամպի մի փոքրիկ, թափանցիկ պատառ: Նա նմանում է մի սպիտակ թաշկինակի, որ հաղիվ է նշմարվում: Նա կամաց-կամաց լողում է, կարծես թե վախենալիս լինի... Տառապյալ շինականները տեսան նրան, և նրանց վշտալի սրտերում ծագեց հույսի մի պայծառ նշույլ... Մոտ էր փրկությունը սովատանջ մահից... Բայց փոքրիկ է ամպիկը, գուցե մի ըսպից հետո նա կանհետանա երկնքի անսահման կապուտակություն մեջ... Ո՛չ, նա չի դավաճանի, կցող երկիրը բարեբեր անձրևով...

Սպիտակ ամպիկը մեղմ սիրով նայում է անբախտ գյուղերի վրա, տխուր խրճիթների վրա, և հետզհետե աճում է, հավաքում է իր ուժերը՝ փրկելու սովատանջներին:

— Իդո՛ւր ես աշխատում,— փաղաքշելով ասում է նրան արևդակի կիլոդ ճառագայթը,— թո՛ղ նրանք տանջվեն, դու ինչո՞ւ ես հոգ տանում նրանց կյանքի համար: Դու, կանգնած բարձրում, փայլում ես ոսկու մեջ, իսկ նրանք այնտեղ՝ ներքեում, թափալվում են իրանց փոշիների

մեջ... Քեզ ի՞նչ պետք են նրանք, Դու կոշնշանաս, կմեռնես՝ նրանց ազատելով։ Մի՞թե ավելի լավ չէ՝ քեզ համար լողալ երկնքի կապուտակության մեջ, խաղալ մեզ հետ, սլանալ հողմի թեքերի վրա և զվարճանալ լի կյանքով։

— Թո՛ղ տուր քո խորհուրդը, — թոթովեց թեթե հողմիկը, — թո՛ղ նրանք մեռնեն սովից, քեզ ի՞նչ փուլթ հոգալ նրանց մասին... անձնատուր եղիր իմ մեղմ հոսանքին, և կսկսենք ուրախ կերպով լողալ արեգակի հրապուրիչ ճառագայթների մեջ...

Իսկ սպիտակ ամպիկը դեմքը խոժոռեց և դժգոհությամբ երեսը շուռ տվեց թե՛ ուրախ ճառագայթից և թե՛ դրոսասեր հողմիկից։ Նա սկսեց աճել և մթին գույն ստանալ։ Վերջապես բոլորովին ծածկեց արեգակի շողշողուն ճառագայթները և ականջ չդրեց նրանց ձանձրալի խրատին, թե՛

— Կմեռնես... կոշնշանաս... ինչո՞ւ ես դու հոգ տանում ուրիշների համար... մտածի՛ր միայն քո մասին... ապրի՛ր միայն քո համար...

Ամպը ականջ չդրեց իր օղային բարեկամներին և շուտով այնքան աճեց, որ դարձավ ահագին սև մեղ, որը սիրալիր կերպով ցած էր իջնում թշվառացած դաշտերի և տխուր ծառերի վրա։ Լսելի եղավ խուզողոցուն, որը հետզհետե սաստկանալով՝ սկսեց որոտման մի հարվածը մյուսի հետևից ավելի բարձրաձայն տարածել նիհար անտառների, հեռավոր լեռների մեջ և խրամատների մթին խորշերում, և օձի նման դալարվելով՝ նշմարվեցավ կայծակը... մի անգամ՝ ևս, մի անգամ՝ ևս... Տեղաց առատ, զովացուցիչ անձրև։ Երկար հեղվում էր նա՝ ոռոգելով սամեն մի արմատը տոշորված խոտերի, տխուր խնձորենու, համբերատար ընկուղենու, սգավոր ուռենու, և նրանք ագահությամբ ծծում էին նրա զովացուցիչ կաթիլները... Ծառերը սկսեցին ազատ շունչ առնել, խոտերը կանաչ գույն ստացան, ծաղիկները վեր բարձրացրին իրանց գլխիկները, թռչունները սկսեցին ծվլլալ, երևիաճները դուրս թափվեցան դեպի փողոցները, սկսեցին կազմել լճակներ վազող վտակներից, ձգելով այստեղ և այնտեղ իրանց շինած նավակները. շատ հեռվից լսելի էր լինում նրանց ուրախաձայն ծիծաղը։ Կյանք ստացան գյուղերը և դաշտերը...

Ամպը, կատարելով իր բարի գործը, ճշմարիտ է, մեռավ, ցած թափվելով փրկարար անձրևի ձևով։ Բայց նա մեռավ հաճելի մահով։ Նրա կյանքը սպառվում էր ժպտելով, երբ նայում էր զվարթացած ծառերի վրա, պայծառ խոտաբույսերի վրա, ուրախ ծաղիկների վրա։ Եվ նա կորչելով երկրի ընդարձակ տարածության վրա՝ զգում էր, որ մեռնում է ոչ

առանց օգուտ բերելու, կանաչած խոտը, հարուժյուն առած բնությունը, շինականների ուրախ դեմքերը նրա գործն էր... Այնուհետև ամպը բաբակ շերտերով սկսեց առաջ լողալ։ Թռչունների ուրախ ձայները, ծաղիկների ու դաշտային խոտաբույսերի սոսափման անուշ մեղեդին առաջնորդում էին նրան, մինչև նա աննկատելի կերպով անհետացավ երկնքի անսահման կապուտակության մեջ։ Նա կորավ այնտեղ՝ վերևում, իսկ կաթիլների ձևով սկսեց ապրել այստեղ՝ ներքևում, ամեն մի թուփի, ամեն մի բույսի, ամեն մի մեծ և փոքր կենդանու մեջ...

Ֆ Ի Ր Գ Ո Վ Ս Ի

1

ՓՈՔՐԻԿ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՂ

Արևը բարձրացավ և իր ջերմ, պայծառ ճառագայթներով լուսավորեց ցածրիկ տնակների սպիտակ պատերը։ Իսկ հեռաստանում՝ լայն և ընդարձակ, տարածվում է մերկ անապատը, որի միջով գեղածիծաղ հոսանքով և քմահաճ պտույտներով ոլորվում է Հալմենտ գետակը՝ անհայտանալով մանիշակագույն մռայլի մեջ։

Ահա՛ ուղիղ գետեղերի պարզ և խաղաղ ջրերի մոտ հանգչում են մի քանի տնակներ և, որպես հայելու հարթ ապակու վրա, ցուանում են ջրերի մեջ։ Դա Թուսն՝ է, որ խորասուզված է մրգաբեր այգիների մեջ, իսկ նրա շուրջը ձգվում է մերկ, լայնատարած անապատը, որ վերջանում է հորիզոնի վրա նկարվող կապուտագույն լեռներով։

Ախորժիկ է սաղարթախիտ, դարևոր շինարի հովանին։ Տերևների թեթև խոնավությունը, բացված վարդերի սքանչելի բուրմունքը բոլորը փաղաքշում է, բոլորը փափալում է այրող տոթից վաստակած մարդուն։ Փոքրիկ Աբգուլը լավ ծանոթ է այդ տեղի հետ, դա հեռու է ամեն բնակութունից, այստեղ ոչ ոք չէ խանգարում նրան։ Պառկած մետաքսի նման փափուկ խոտերի վրա և, նիհար ձեռքերը նեցուկ տված գեղեցիկ գլխին, որ զարդարած է նախշուն արախշինով, խորասուզված է մի մեծ, հին գրքի ընթերցանության մեջ, որը համարյա անգիր գիտե։ Նա միշտ կարդում է այդ գիրքը, իսկ երբ հոգնում է, փակում է իր հրաշալի, երկայն թերթունքով հովանավորված աչքերը և ձեռքերը գլխի տակին

¹ Թուս, պարսկական բաղաձայնային Աֆղանստանում։

դրած՝ ամբողջովին անձնատուր է լինում իր սիրելի, մտավոր ցնորքներին: Անցնում են բոսկեններ, անցնում են ժամեր, արևը խոնարհվում է դեպի իր գիշերային մուտքը, թռչունները սկսում են ճլվլալ, զգալով ամենաթեթև փոփոխությունները օդի մեջ, իսկ փոքրիկ Արդուլը կամ, որպես կոչում են նրան տանը՝ Հիմարը, դեռ պառկած է, հրապուրված իր երևակայական պատրանքներով: Նրա առջևից անցնում են պատկերներ՝ մինը մյուսից ավելի հետաքրքիր:

Ահա՛ ծխային կույտերի մեջ փայլում են բոցավառ կրակներ, ժողովուրդը ամբոխվում է այնտեղ, բարձրանում են մոգերի ձեռքերը, լսվում են ձայներ, որ երգում են փառաբանություն անմահ աստվածներին: Ահա Շամիրամի շքեղ պարտեզները: Կիտրոնիների և դեղձենիների ոսկեգույն պտուղները փայլում են արեգակի առջև, ճեմում են մանկահասակ կանանց և սիրուն պատանիների ուրախ, գուլնդգուլն խումբերը, իսկ ինքը՝ վեհափառ Թադուհին, շրջապատված շքեղափայլ նաժիշտներով, քաղցր նիրհում է փափուկ բարձերի վրա իր մարմարյա ասպարանքներում:

Ահա՛ ժայռերի բարձրավանդակի վրա կանգնած է անմատչելի ամբոց: Սուկելով, շառաչելով՝ դուրս է թռչում այնտեղից մի ահռելի վիշապ և հարձակվում է հպարտ, մանկահասակ փեհլեանի՝ վրա, որը արիաքար ձիավարում է իր պատերազմական նժույգը: Վիշապի բերանից բոց է դուրս հոսում, սոսկալի աչքերը լցված են արյունով, նրա ճիրանները ամրացած են զետնի վրա, իսկ հսկայական օձանման մարմինը զալարվեցավ, որպես մի գյուրաթեք վազր, երբ նա նետվում է փոքրիկ այծյամի վրա:

Արդուլը ճալով բաց է անում աչքերը: Արդեն մութն է. աստղերը փայլում են կապույտ, անսահման երկնակամարի վրա: Օղը տողորված է ծաղիկների անուշահոտությամբ: Նրա փոքրիկ ձեռիկները սրբում են սառն քրտինքը, որ պատել է ճակատը:

— Հիմա՛ր, որտե՞ղ ես դու, — լսելի է լինում հոր բարկացկոտ ձայնը:

— Այստեղ եմ, — պատասխանում է որդին քաղցրահնչյուն ձայնով: Նա ուրախ էր, որ սարսափելի երազը վերջացավ, և կրկին իրան դտավ իրականության մեջ:

— Դու դարձյա՞լ այդ դրքի հետ ես, ես կխլեմ նրան քո ձեռքից, եթե դու այդպես կշարունակես միշտ փախչել անից:

1 Փանկևան, հսկա, հերոս:

Արաասուրը դուրսում է Արգուլի աշերից, և նա տենդային ջերմությամբ սեղմում է գիրքը բաբախող կուրծքի վրա:

— Այն հիմար Ասեղը քեզ մի լավ բան չի սովորեցնի: Գնա՛ տուն: Եվ զնում են հայր ու որդի զեպի փառավոր ազգիի հեռավոր անկյունը, իրանց խղճուկ տնակը, ուր սպասում է նրանց աղքատիկ ընթրիքը:

Արգուլի հայրը՝ Շերիֆ-շահը, Թուսի հարուստ և, միևնույն ժամանակ, խոտասիրտ փոխարքայի ազնկայանն էր, որին կոչում էին Աբու-Մանսուր-Բերկուլի:

Ամեն ինչ խորասուզված է հարավային աշխուժացիկ դիշերի կապտագույն մուգլի մեջ: Ահա՛ Արգուլը դառնում է իրանց տնակի տափակ կտուրի վրա: Նրա մանկական բնավորությունը սաստիկ զրդոված է հոր խոսքերից: Նա մտածում է. «Հայրս կամենում է խլել ինձանից Բոստան-Նամեն¹... նա հայհոյում է բարի Ասեղին... Փախչե՛լ... վատություն մը վճարել... ո՛չ, ո՛չ»:

Գլուխը թերթում է մութաքայի վրա, իսկ ձեռքերը պինդ բռնած ունեն մեծ դիրքը:

Օրերը անցնում են օրերի հետեից: Գալիս է ծաղկազարդ պարունքը: Վաղ առավոտյան, երբ արեղակը դեռ չէր սկսել տոշորել, Արգուլը վազեց իր բարի, քաղցրաբարո փաթապետի՝ Ասեղի մոտ:

Ժողովուրդը վժվժում է փողոցների մեջ: Տների երկայն ստվերները մուգ մանիշակագույն բծերով ընկած են լուսավորված գետնի վրա: Ահա՛ և բաղարը: Խաչտաճամուկ, երևան են գալիս գույնզգույն հագուստները, մորթյա գզակները, նախշուն արախշիները և կանանց չաղբանները: Կըրպակների առաջը ծածկված է գուլ-գուլ փարդաներով, ապրանքները դարձած են գրսում: Այնտեղ դրած են փայլուն զենքեր՝ թրեր, նիզակներ, պողովառյա ոսկեզօծ սաղավարաներ և ամրակուռ, դրվագավոր պահանք, դրանց կարգում, մյուս կրպակի առջև երևում են զանազան տեսակ մրդերի և բանջարների կույտեր, իսկ փոքր-ինչ հեռու՝ գույնզգույն ծալքերով քարշ են ընկած կերպասների թանկագին և ամենագեղեցիկ ճոթերը: Քարվանսարայի ծածկի տակ կանգնած՝ խոտ են ուտում ավանակներ, և ջորիներ՝ նրանց մոտ շոքած, համդիստ որոճում են, երկայն պարանոցները մեկնած՝ բարեխիտ ուղտերը: Ամեն կողմից ազմուկ, իրարանցում, ապրանք վաճառողների կանչչուններ, ալո բոլորը լցնում է օդը անլռելի աղաղակներով:

¹ Բոստան-Նամեն, գիրք, որի մեջ հավաքված են պարսից ժողովրդական լեգենդաները և պատմական անցքերը:

Փոքրիկ Աբդուլը շտապով անցնում է գեղեցիկ կրպակների առջևից։ Նրան օտարոտի է թվում այդ խառնաձայն աղմուկը, այդ կոպիտ երեսները։ Նա սովորած է լսել ծառերի մեղմ սոսափյունը, թռչունների երգեցողության փափուկ և քնքուշ ներդաշնակությունը, սովորած է ականջ դնել գիշերային զեփյուռի անուշ մուլկիկային։ Նա շուտով թողնում է այդ խալսաձամուկ, սովորական կյանքով լի հրապարակը և մտնում է ծածկված շարշին, որտեղ, շրջապատված գրքերով, մագաղաթով ու մեղանով, դտնվում է նրա բարեկամ Սսեղը։ Մերունին գրավաճառ էր։

Ճանապարհին պատահում է Աբդուլին բեռնակիր ստրուկների մի խումբ, որոնք շալակած տանում էին ասրանքների ծանր հակեր։ Այդ թշվառների տանջանքը սարսափելի էր արեգակի ջերմ, կիզող ճառագայթների ներքո։ Նրանց սև, կոպտացած երեսներից գլորվում էին քրտինքի խոշոր կաթիլներ, մկանները լարված էին, ոտները դողդողում էին ամեն մի զգուշ քայլափոխի միջոցում։ Աբդուլը մի բոպե փակում է իր սև աչքերը և կանգ է առնում։ Նրա փոքրիկ կուրծքի մեջ կատարվում է մի անհասկանալի հուզմունք։ Սիրտը բաբախում է, կոկորդը ցնցողաբար սեղմվում է, փոքր է մնում, որ լաց լինի։ Նա վազկլով առաջ է անցնում։ Ահա՛ և ծանոթ կրպակը զուլ-զուլ փարդայով, ահա՛ և սիրելի անձը։ Նա ներս է մտնում, նրա աչքերը լցված են արտասուքով, նրան խեղդում է հեկեկանքը։ Նա շփարած կերպով գրկում է զարմացած վարժապետին և, արտասուքը կուլ տալով, հարցնում է.

— Թանկագին վարժապետ, առա՛ ինձ... ի՞նչու բոլոր մարդիկ բախտավոր չեն... ի՞նչու ոմանք տանջվում են, և ոմանք՝ ո՛չ...

Վարժապետի բարի դեմքը ժպտում է. նա վաղուց սովոր էր տեսնել իր սանիկի մեջ այս տեսակ հոգեկան հուզմունք։ Նա վաղուց նկատել էր, որ այդ մանուկ գլխի մեջ, որ ընդունակ էր հասկանալ ավելի, քան թե իր հասակը, երբեմն ծագում էին ինքնուրույն մտքեր։ Նա փայփայում է Աբդուլի սափրած գլուխը և քնթշուքյամբ նայում է նրա հրաշալի, խելացի աչքերի մեջ։

— Իմ Թանկագին՝, — պատասխանում է վարժապետը, — այդ աշխարհում, ուր մենք ապրում ենք, շարությունը ծնեց մարդու մեջ սերդեպի իր անձը միայն, և անձնական ցանկությունից, որ իր համար լավ և հանգիստ լինեք, մարդը աշխատում է հազթեկ բոլոր արգելքներին, որոնք խոչընդոտ են դնում նրա բախտավորությանը, առանց բոլորովին ուշադրություն դարձնելու այն բանի վրա, թե որքան իր անձնական բախտավորությունը խանգարում է ուրիշի բախտավորությունը։

Մերունի Սսեղը սաստիկ դժվարանում էր ավելի լիակատար կեր-

պով բացատրելու իր խոսքերը, թեև նա տեսնում էր, թե ո՞րպիսի ուշադրութեամբ լսում էր իրան Աբղուլը և ո՞րպիսի ազահուսթեամբ աշխատում էր յուրացնել նրա մտքերը։ Աշակեհոտի փոքրիկ ձեռքները գրկում են վարժապետի արեւից այլոված պարանոցը, և նրա բերանը դարձյալ մի նոր հարց է առաջարկում։

— Աբղոյր կգա՞ մի ժամանակ, որ մարդիկ կսկսեն սիրել միմյանց։
Եվ շարժելով վարժապետի պատասխանին՝ նա մինը մյուսի հետեից առաջարկում է հարցերի մի ամբողջ շարք։

Մերունի Ասեղը դեռ բոլորովին չէր հասկանում, թե ո՞րպիսի մեծ հոգի էր բնակվում այդ տարօրինակ տղայի մեջ։ Լսելով նրա խոսքերը՝ նա ինքը նույնպես հրապուրվում էր։

Նրան պատմում էր Աբղուլը իր հրաշալի երազների մասին, թե որպես նա խոսակցում էր ծաղիկների և թռչունների հետ, թե որպես տեսնում էր ոգիների սքանչելի ապարանքները, հիացած նկարագրում էր գիշերների խորհրդավոր լուսթյունը, լուսափայլ աստղերի դյուխական ժպիտը, երեկոյան հովի մեղմիկ շշնջյունը, չինարների տերեւների բազմախորհուրդ բարբառը և կանաչազարդ գետեղների հրաշալի գեղեցկությունը։ Ավելի վառ գույներով նկարագրում էր փեհլանների կռիվները և մոզպետների կախարդությունները, որոնց մասին նա կարդացել էր իր վարժապետից քնժա ստացած ամենաթանկագին գրքի՝ Բոստան-Նամեի մեջ։

Ահա՛ կրպակի առջևից վազելով անցան մի քանի մարդիկ, որոնց հետևից՝ մյուսները, և ապա՝ ավելի շատ բաղմունքով։ Լսելի էին լինում աղաղակներ և փողերի հնչյուններ։

— Այդ ի՞նչ է այնտեղ, նայի՛ր։

Աբղուլը բարձրացնում է կրպակի փարդան և նայում է դեպի փողոցը։ Նա մտնում է ապշած, նրա աչքերը երբեք չէին տեսել մի այնպիսի տեսարան։

— Ե՛կ, ե՛կ այստեղ, — ձայն է տալիս Աբղուլը։

Բայց Ասեղը ընկղմված էր խորին մտածութեան մեջ. նա չէր կարողանում նախագուշակել, թե ի՞նչ էր կատարվում այդ տղայի հետ, և ի՞նչ էր գոյություն առնում նրա մանուկ գլխի մեջ։

Դուրս են գալիս փողոցը Զինվորների մի քանի կարգ՝ փայլուն զրահների մեջ ամրացած, հպարտ կերպով ընթանում են ծաղիկներով

սփռված գետնի վրա։ Սեամորթ ստրուկները՝ ականջներից քարշ ընկած խոշոր գնդերով և զուլավոր կարճ շալվարներով, տանում են նրանց հետեից մի մեծ դիրք։ Երկու նշանավոր աստիճանավոր, մետաղյա դռնամուկ խույրերով և ոսկեթիկ փունջերով զարդարած ծիրանի աբաներով, տանում են մի սպիտակ, աշխույժ ձի, բռնած ունելով նրա արծաթյա սանձի աջ և ահյակ կողմերից։ Ձիու գլուխը և պարանոցը զարդարած էր կապտագույն հուլունքներով, ոսկյա բոժոժներով, իսկ թամբը՝ թանկագին, կերպասյա տապճակով։ Ձիու վրա նստած է պարզ, ճերմակ հագուստով մի գեղեցիկ մանկահասակ այր՝ հեղ և պայծառ դեմքով։ Նրա գլխին կապած է մի պսակ՝ հյուսած վարդերից։ Նրա հետեից գնում են մուսնեթիկները և աղդարարում են։

— Տվեցե՛ր սլատշաճավոր հարգանք բանաստեղծների մեծ թագավոր Անսարիին։

Ամբողջ բաղմունքյունը գլուխ է խոնարհեցնում աղաղակելով։

— Փա՛ռք և կյա՛նք Անսարիին...

Աբդուլը մնաց անշարժ, խորին հիացման մեջ։ Նրա աչքերը արտահայտում էին տարակուսանք։

— Ուրեմն դա նա՞ է, որ գրել է Բոստան-Նամեն՝ այդ հասարակ, դեղեցիկ մարդը։— Լի հրճվանքով աղաղակեց նա, երբ Անսարին մոտեցավ նրան։— Փա՛ռք և կյա՛նք Անսարիին...

Անսարին ժպտում է իր հեղ ու քաղցր ժպիտով և նայում է բախտավորված համբակի վրա։

Բայց որպիսի՞ զղացմունքներ այդ բոպեում տիրում էին Ասեդին։ Նրա մշտապես տխուր դեմքը պայծառացավ, նա լուծեց մեծ դադտնիք։ «Աբդուլը բանաստեղծ կլինի...»։ Նա գրկում է համբակին և ջերմ ու ջերմ համբուրում է նրան։

Ծանր ու հեղձուցիչ է օդը փոքրիկ տնակի մեջ։ Աբդուլը բնել չէ կարողանում։ Լուսամուտից երևում են փայլուն աստղերը, և սինն է տալիս արմավենու կիսաստվերադիծը։ Բացված հասմիկի հոտավետ ճյուղերը լցնում են սենյակը սբանչելի բուրմունքով։ Նրա աչքերի առջևից խումբ-խումբ անցնում են զինվորների կարգերը... լսելի են լինում բաղմունքյան աղաղակները... սպիտակ ձին... Անսարին... բանաստեղծը... եւլ փոքրիկ բանաստեղծը ընում է։

ՊԱՏԱՆԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ

Անցան տարիներ: Փոքրիկ Հիմարը դարձավ դեղեցիկ, վայելչակալմ պատանի: Այժմ նրան կոչում են Աբդուլ-Գասիմ-Մանսուր: Սահուն և խաղաղ անցան այդ տարիները, և, կարելի է ասել, առանձին ոչինչ չպատահեց, բայց միայն ճակատագրի խաղը:

Աբդուլը, ինչպես և նրա հայրը, պարապում էր այգեպանությամբ փոխարքայի հարուստ այգում: Անդադար պտտվում էր նա ծաղիկների մեջ, պտտվում էր իր սիրած բնության մեջ, և նրան հովանավորում էր կապույտ, լաչնատարած երկնակամարը: Շա՛տ էր աշխատ լինում նրա դեռահաս գլուխը, շա՛տ էին ստեղծվում նրա մեջ կենդանի, երևակայական պատկերներ, և այդ բոլորը, հետզհետե, ավելի և ավելի վառ գույներով կերպարանագործվում էր բանաստեղծական քաղցրահնչյուն խոսքերով՝ ոտանավորներով:

Աբդուլը չէր գրում իր մտավոր հափշտակությունները. նրանք ծագում էին նրա մեջ առանց որևիցե բացորոշ համակարգության, ծագում էին անհաշիվ, անկապ կերպով: Սովորաբար, մտնում էր նա արմավենիների խաղաղ ծառաստանի մեջ, նայում էր, թե որպես հետզհետե չքանում էր երկկոյան վերջալույսի վառ կարմրությունը, որ երևում էր նրան ծառերի հպարտ, բարձրագիտակ ճյուղերի միջից, լսում էր, թե որպես, սակավ առ սակավ, նվազում էր քաղաքային աղմուկը, լսում էր, թե որպես գնալով լռում էին նախշուն թռչունների ուրախ ձայները: Նրա կուրծքը ալեկոծվում էր, շնչառությունը դժվարանում էր, և, միևնույն ժամանակ, նրա շրթունքներից հոսում էին խոսքեր՝ լի հրճվանքով, հոսում էին մաքուր, ազատ պերճախոսությամբ:

Նա խոսում էր, և ինքը հափշտակվում էր. խմբովին ծագում էին մտքեր, և նրա հիշողության մեջ հարություն էին առնում առասպելական հերոսները, նրանց կռիվները, հաղթությունները և նրանց կախարդական կյանքի դեպքերը: Ո՛չ սակավ անգամ նրա աչքերից վազում էին արտասուքի հորդ հեղեղներ, ո՛չ սակավ անգամ, խոնարհեցնելով գլուխը իր վարժապետի ուսի վրա, դառն հեկեկանքով հայտնում էր նրան այն բոլոր ցավերը, որ հուզում էին նրա սիրտը: Իսկ ցավում էր այդ սիրտը այն բոլոր բաներից, ինչ որ միայն վատ էր երկրի վրա, և ավելի այն պատճառով, որ նա տեսնում էր, թե մարդիկ իրանք են մեղավոր, որ դժբախտ են:

Արդեն վաղուց Աբղուլի մանուկ զլխում սկսել էին ծագել այնպիսի հարցեր, որոնց չէր կարողանում բացատրել ո՛չ նա ինքը և ո՛չ բարի Ասեղը։ Մնում էր մի միջոց միայն, այն է՝ դիմել դիտույթյան՝ ճշմարտության հասնելու այդ միակ աղբյուրին։ Ստրուկի զավակը կհասներ իր նպատակին, բնությունը շնորհել էր նրան զորեղ կամք, և չափազանց սիրում էր արդարությունը։ Այսօր դիշերը նա կփախչե՛ր Ղազնին՝։

Ահա՛ երեկոյան մռայլը սկսեց թանձրանալ. երկայն ստվերները հետզհետե միախառնվեցան միօրինակ մթության մեջ, ամեն ինչ ընկըղմվեցավ գիշերային խոնավության մեջ։

Արդեն գիշեր է, ամեն ինչ գտնվում է խորին լուության մեջ։ Աբղուլը վրդովված՝ անհամբերությամբ կանգնած է բակում։ Նրա սրտի վրա տիրում է անհնարին ծանրություն, իսկ շուրջը՝ թանձր խավար։

Ահա՛ լսելի եղավ մի ինչ-որ խշխշոց... Աբղուլը ամբողջ մարմնով ցնցվում է։ Խշխշոցի ձայնը կրկնվում է, և այդու վանդակապատի մոտ նշմարվում է մարդկային սպտկեր։

— Աբղուլ, դու այդտե՞ղ ես, — լսելի է լինում մի զգույշ ձայն։

— Այստեղ եմ... — նույնպես հաղիվ լսելի ձայնով շշնջում է Աբղուլը։

Վանդակապատի դուռը ճռաց, և երկու մարդկային ստվերներ անհայտացան խավարի մեջ։ Աբղուլը և Ասեղը լուռ, շտապով գնում էին Թուսի նեղ, ոլոր-մոլոր փողոցներով։ Ամեն ինչ քնած էր, ամեն ինչ անշարժ էր, ամեն ինչ անդորրության մեջ էր...

Մի ժամից հետո Թուսի քաղաքադռնից դուրս եկավ վաճառականների քարավանը դեպի Ղազնին։ Համբերատար ուղտերը ծանրաբեռնված էին զանազան մթերքներով. նրանց պարանոցներից քարշ ընկած զանգակները աղմկում էին գիշերային լուությունը, իսկ առջևում տարածվում էր մերկ անապատ, որ միախառնվում էր երկնքի մթին կապուտակության հետ։

Նրանց հետ, ջորու վրա նստած, գնում էր Աբղուլը։ Նրա հավատարիմ բարեկամ Ասեղը տվել էր և՛ ճանապարհածախք, և՛ հանձնարարական նամակ։

Մնացի՞ր բարյավ ընդ երկար, հայրենի տնակ...

¹ Ղազնին, պարսից Ղազնավի կոչված թագավորների մայրաքաղաքը։

Ահա՞ և Ղազնին՝ հզոր Շահ-Սուլթան-Մահմուդի մայրաքաղաքը։ Ամեն ինչ այստեղ եւ է գալիս կյանքով։ Խեղճ Աբդուլը բոլորովին մոլորվեցաւ այդ մեծ քաղաքի մեջ։ Նա մտաւ առաջին հանդիպած քարվանսարան, որի քարյա կամարների ներքո, որ շրջապատում էին ընդարձակ, սալահատակ բակը, զետեղվեցան և նորեկները և ամեն տեսակ դատարկամոլ մարդիկ, որ խոնվել էին իրանց հետաքրքրությանը ճարակ տալու համար։ Այստեղ մի կողմում իջեանել էր արեակեղ ուխտավորների բազմութունը՝ երկայն, կողքերը ճղած զաբաներով և կիսադնդաձև թաղիքյա գնդակներով։ Մի այլ տեղ ալեւոր, թխադեմ հնգիկը՝ օձերի թովիչը, զարմացնում էր բազմությանը իր անբաժան դուդուկով և կախարդական շնդուկով, որի մեջ ձկուն մարմինը օղակ-օղակ գալարելով դրած էր ակնոցավոր օձը։ Փոքր-ինչ հեռու հրապարակական ձեռնածուների խումբը ցույց էր տալիս իր ճարպկութունները. մեկի ոտների մոտ, պարանոցը շղթայած, հզոր թափերը մեկնած, պառկած էր առյուծը։ Երկու մանուկներ՝ խայտաճամուկ հագուստներով, վզերը հուլունքներով զարդարած, ուրախ-ուրախ խոսակցում էին միմյանց հետ, կտրատելով հյութալի խաբբուդակը, որի կորիզները բաժին էին հանում իրանց երրորդ փոքրիկ ընկերին՝ կապիկին։

Մի քանի շահիներով Աբդուլին ցույց տվին, թե ինչպես կարող էր գտնել մադրասան (դպրոցը)։

Ահա՛ լայն հրապարակը, որի մեջտեղում ճերմակ պատերով փայլում էր դիտության տաճարը։ Երկյուղածությամբ ներս մտաւ պատանին դպրոցի դով նախագավիթը։

Միրզա-Յուսուֆը, որին դիմեց նա Ասեդի հանձնարարական նամակով, սիրով ընդունեց իր բարեկամի աշակերտին և խոստացաւ, ըստ կարելիւն, օգնել նրան՝ կատարելու իր ազնիւ ցանկութունը։

Մյուս օրը Աբդուլը արդեն նստած էր մադրասայում։ Հետո նա խիստ հաճախ հիշում էր իր կյանքի այդ բախտավոր օրը։

Մի ընդարձակ, բարձր սենյակում՝ լուսավորած նեղ, սրածայր լուսամուտներով, գորգերի վրա նստած էին թալաբները (ուսանողները)։ Նրանց մեջտեղում նստած էր բանաստեղծ Անսարին, արդեն ալեւորված, բայց դեռևս նախկին ժպիտը երեսի վրա պահպանած։ Պարագում էին բանաստեղծությամբ։ Ուսանողները հերթով կանգնում էին և հանապափաստից ոտանավորներ էին ասում այն բնաբանի վրա, որ տալիս էր նրանց վարժապետը։

Աբդուլը երկշտ կերպով նստած էր հեռավոր անկյունում և ականջ էր դնում: Նա առաջին անգամ լսում էր այն, ինչ որ վաղուց գոյություն էր ստացել նրա հոգու մեջ: Նա տեսնում էր, թե որքան դժվար էր տղեղ և ծանրահնչյուն բառերով երգ հյուսելը, և որքան անտանելի էր աշակերտներին այդ աշխատանքը:

Նրա գլխում ծագեցին մտքեր. «Ձէ՞ որ բոլորը, ինչ որ ստեղծել է բնությունը, գեղեցիկ է, իսկ գեղեցիկը պետք է արտահայտվի և գեղեցիկ բառերով»:

Ահա՛ վեր կացավ մի բարձրահասակ, նիհար պատանի. կոշտ և ծանր կերպով կաղմվում էր նրա լեզվում բանաստեղծական խոսքը, բայց նա դարձյալ շարունակում էր կակաղելով գործածել անճուռնի ոճեր: Անսարին անուշադրությամբ լսում էր, ուղղում էր նրան և միևնույն բառերից երգ հորինում, իհարկե, իր ձևով, և դրանով հիացնում էր աշակերտներին: Աբդուլի սիրտը սաստիկ ալեկոծվում էր, երբ լսելի էր լինում վարժապետի լիահնչյուն կոկորդային ձայնը:

Ահա՛ Անսարիի աչքին ընկավ անծանոթ պատանին՝ արևակեղ թշերով և հրաշալի, կրակով լի աչքերով:

— Դո՛ւ, անծանոթ պատանի, քո աչքերում նկատում եմ ես անկեղծ հրճմանք և հետաքրքրություն, ասա՛, դու եկել ես սովորելու՞ մեր դըսրոցում:

Աբդուլը երկշտ կերպով նայեց իր շուրջը: Տասնյակ աչքեր հառած էին նրա վրա:

— Այո՛, եկել եմ սովորելու, — դողդոջուն ձայնով պատասխանեց նա, — բայց ես դարմանում եմ, որ այստեղ սովորում են այն, ինչ որ ես արդեն վաղուց գիտեի առանց ոչ ոքից սովորած լինելու: — Այդ խոսքերի մեջ չէր լսվում մի նշանախեց անգամ պարծենկոտության. նրանք հնչում էին բոլորովին անկեղծ և ուղիղ կերպով:

— Բայց ո՞վ ես դու, որ առանց առաջնորդի հասել ես մինչև այդ տեղը, — հարցրեց Անսարին, և նրա շրթունքների վրա նշմարվեցավ երկմտության ժպիտը: — Պատանի՛, — շարունակեց նա, — դու այնպիսի նշանավստահությամբ ես խոսում բանաստեղծության վրա, որպես խոսում է մի ընդունված բանաստեղծ: Ինձ հաճելի է քո համարձակ, ճշմարտափայլ դեմքը. քո խոսքերը հնչում են հաստատամտությամբ և անկեղծությամբ: Խնդրում եմ, ցույց տուր մեզ քո արհեստը:

— Բայց ես դարձյալ կրկնում եմ, որ չեմ սովորել ոչ մի արհեստ: Ես գիտեմ միայն, որ ինքը՝ բնությունը, պահանջում է ուրիշ ձևեր իրան

նկարագրելու համար: Դուք խոսում եք երկնքի և մեզ շրջապատող աշխարհի գեղեցկության մասին, բայց նրանց համար կա ուրիշ, ավելի սքանչելի խոսքեր:

Անսարիի գեմքը արտահայտում էր կատարյալ զարմացում:

— Իմ բարեկա՛մ, դու պետք է ցույց տաս մեզ թո՛ւ արհեստը: Երգի՛ր բնությունը:

— Ես չգիտեմ, ինչպես են երգում նրան, բայց եթե ծառերի հրաշալի շնչյունը և ջրերի քնքուշ խոխոջմունքը ինձ ակուրսելի են թվում, ես ուղիղ խոսում եմ հենց նրանց մասին:

— Աղաչում եմ, կարդա՛:

Պատանի Աբդուլը շփոթված կերպով կանգնեց. նրա աչքերի կոպերը ցած էին թողած, հոգու մեջ կատարվում էր սարսափելի հուզմունք. սիրտը մերթ նվազում էր, մերթ սաստիկ բաբախում էր. ճակատի վրա երևացին բրախների կաթիլներ, ձեռքերը սառեցան և թեթև կերպով դողում էին, իսկ գլխումը հարուժյուն առին հին ցնորճները, հարուժյուն առին սլաշձառ կերպարանքով և տիրեցին նրա ամբողջ էությունը: Ահա՛ հնչեց առաջին երկյուղած խոսքը. այդ լսելով՝ բոլորը ապշած մնացին: Հետո սկսվեց հրաշալի, քաղցրաձայն պերճախոսությունը: Հնչյունները երբեմն հեղեղվում էին, ինչպես վտակի թեթև հոսանքը, երբեմն, հանկարծ, ազմկալի ջրվեժի նման, կարծես, թափվում էին անդունդի մեջ և փշրվելով՝ սփռում էին հաղարավոր ցայտումներ: Եվ ինքը՝ Աբդուլը, կարծես թե վերածնվեցավ. նրա համեստ գեմքը ընդունեց վսեմ, վահափառ կերպարանք: Որտեղի՞ց հայտնվեցավ նրա այդ սահուն, վայելուչ առողաճությունը: Բոլորը նրա մեջ շնչում էր վստահություն և անիմանալի զորություն:

...Անտեսանելի ծառերի ոստերի ներքո

Եվ տեսանելի երկնքի կապուտակության մեջ

Երգում են զարթնած թռչունները,

Վտակները, փողփողելով, հոսում են.

Արևի տակ վառվում են գետեղեթքը,

Ցողապատ խոտը մարդարտի պես փայլում էր...

Դեռևս հոսում էր հրաշալի խոսքը. ոչ ոք չէր ընդհատում նրան, ամենքը լսել էին, ամենքը սուս էին կացել:

Անսարին մոռացել էր ամբողջ աշխարհը. նա այժմ լսում էր ո՛չ միայն ոտանավոր, այլև ոտանավորի մուգիկահ: Նա գտավ այն, ինչ

որ իր ամբողջ կյանքում միշտ որոնում էր. արժանավոր ժառանգ իր բանաստեղծական տաղանդի նա գտնաթափված էր, հուզված էր, աշքերը լցված էին արտասուքով:

Աբգովը լռեց: Լսելի եղավ հիացման և հրճվանքի ընդհանուր աղաղակ: Նա գտնվում է այժմ Անսարիի գրկում, լսում է իր շուրջը աղմուկ... նրա առջև երևում են գուլնիլգուլն հագուստներ... քունքերը սաստիկ բաբախում են... մի ինչ-որ բան ծանրությամբ ճնշում է նրա սիրտը... և պատանի բանաստեղծը ուշաթափ է լինում...

III

ԴՐԱԽՏԱՅԻՆՆԸ

Անցան տարիներ: Աբգովը դարձավ Անսարիի ամենասիրելի աշակերտը. նա աշխատում էր նրա առաջնորդությամբ. նա հիմնավոր կերպով ուսումնասիրեց պատմությունը և փիլիսոփայությունը. նա դեղեցիկ կերպով տիրապետում էր իր մայրենի լեզվին: Կյանքը սկսել էր ժպտել նրան:

Շքեղ է շահի ապարանքը, իսկ այսօր դարդարված է նա ավելի մեծահանդես և ավելի հրաշափառ կերպով:

Ուղիղ կարգով դասավորված են դինլորներ և շողշողում են իրանց փայլուն զրահներով, հնչում է երաժշտություն, ծխում են անուշահոտ բուրվառենի: Թանկագին սոմահովանիի ներքո, շրջապատած իր վանմափայլ դրանիկներով, նստած է ինքը՝ Շահ-Սուլթան-Մահմուդը: Բաղմուսյան մեջ լսելի է լինում խուլ շշնջյուն, նշմարվում է թևթև իրաբանցում: Ներս է մտնում «բանաստեղծների թագավորը»՝ Անսարին և, ձևքից բռնած, բերում է իր հետ մի հուզված, շփոթված երիտասարդի: Դա Աբգովն էր: Բանաստեղծը ձևքին բռնած ուներ երիտասարդի դրած առաջին պոեմայի գալարած թերթերը: Նա ծունր է դնում շահի առջև, և Սուլթան-Մահմուդը բարեհաճությամբ ժպտում է: Բայց ամեն կողմից երիտասարդի վրա ուղղված են ժանտ և չարանախանձ հայացքներ:

Ձևագիրը արքայի ձեռքումն է. նա նշանացի է անում, և երիտասարդը սկսում է երգը Բուստեմի և Զոհրաբի մասին, բարի ու չարի կենցաղական մեծ մաքառման մասին:

Ինքը Աբգովը չէ կարողանում իրան հաշիվ տալ, թե ինչ է կատարվում իր շուրջը: Բայց ահա՛ նա լսում է շահի բարձր և հրճվանքով լի ձայնը.

— Այդ օրից դու «գրախտի որդի»¹ ես և ոչ հասարակ մահկանացու Մատուցե՛ք արժանաւոր հարգանք մեծ բանաստեղծին։

Բազմության մեջ տիրեց ընդհանուր ալեկոծություն և աղմուկ. Աբդուլին շնորհավորում էին և գրկում էին։ Ահա՛ նա նստած է սպիտակ նժուգի վրա. նրա գլխին դրած է վարդերից հյուսված սլաակ. մունետիկները՝ նրա առջևից ընթանալով, աղաղակում են. նրանց ձայնակից է լինում ոգևորված ժողովուրդը՝ զուխները խոնարհեցնելով։

— Կեցցե՛ս, անմահ Ֆիրդուսի, և երջանիկ լինես...

Այդ րոպեում երիտասարդի գլխում ծագում էին հին, վաղուց անցած պատկերներ։ Ահա՛ նա ինքը, որպես մի ժամանակ Անսարին, նըստած է նժուգի վրա և կրում է միևնույն տեսակ պսակ թարմ վարդերից, որպես նա։ Նրա ղեմքը փայլում է հրճվանքով... Նա պատրաստ է գրկել ամբողջ աշխարհը...

Մի քանի օրից հետո գեղեցիկ Լեյլին եղավ մեծ բանաստեղծի կինը։ Խաղաղ և հանգիստ անցնում է երիտասարդ բանահայտի կյանքը. նա ամբողջովին անձնատուր էր եղած իր սքանչելի արհեստին՝ բանաստեղծության։ Եվ նրա հանճարավոր զրչի տակից փոքր առ փոքր սկսեցին ստեղծագործվել ազգային պատմության բանաստեղծական պատկերները՝ «Շահ-Նամեն»։

Հրաշալի երեկո էր, ամեն ինչ լուռ էր և խաղաղ։ Մաղիկների արբեցուցիչ անուշահոտությունը լցրել էր Պարսկաստանի արքայի աջգին։ Արևը խոնարհեցավ, վարդազույն ամպերը փոքրիկ խումբերով հանգիստ կերպով լողում էին երկնքի անհատակ կապուտակության մեջ։ Տևրեա-խիտ շինարիի ներքո նստած էին շահը և բանաստեղծ Ֆիրդուսին։ Բանաստեղծը հափշտակված էր իր պատմությանը։ Նա բացատրում էր շահին իր բանաստեղծական ձեռնարկության մեծ իղիան, բացատրում էր նրա բարձր նշանակությունը։ Այդ րոպեում նա անհամեմատ մեծ էր։

— Իմացի՛ր, որ քո աշխատությունը թանկագին կլինի որպես ինձ համար, նույնպես և մեր ամբողջ հայրենիքի համար։ Ծա իմ արքայական խոսքով պահանջում եմ, որ դու վերջացնես այդ գեղեցիկ գործը։ Եվ դու ըստ արժանվույն վարձատրված կլինես... — ասում էր շահը։

Անցան օրեր, ամիսներ, տարիներ։ Ֆիրդուսին հաստատ հավատ ուներ դեպի իր աշխատանքը։ Անվաստակելի կերպով գործում էր նրա

¹ Ֆիրդուսի չէ նշանակում «գրախտի որդի», որպես թարգմանում է ռուս հեղինակը, ալլ նշանակում է գրախտային կամ գրախտական։

հանճարը, և մաքուր վտակի նման հոսում էր սքանչելի խոսքը՝ նկարագրելով պայծառ պատկերներ, որ լի էին կենդանություն՝ ու կրակով։ Այսպես ստեղծագործվեցավ, երեսուն տարվա ընթացքում, ժողովրդական պատմությունը՝ «Շահ-Նամեն»։

Այս աշխարհում չկա ոչինչ մշտնջենավոր, մի րոպե բախտը ժպտում է մարդուն, իսկ մի ժամից հետո նա երեսը շուռ է տալիս նրանից, և երկար ու երկար պետք է սպասել մի նոր ժպիտի...

Մենք դարձյալ հին, մեզ ծանոթ Թուսի մեջ ենք գտնվում։ Արդեն շատ տարիներ անցել էին այն օրից, երբ վարդերից հյուսված պսակը առաջին անգամ դրվեցավ բանաստեղծի գլխի վրա։

Պլալալով վառվում էր յուզային ճրագը, և երկայն, սև ստվերները օրորվում էին փոքրիկ սենյակի պատերի տակ։ Դարձյալ մեր առջևն է Ֆիրդուսին, բայց ոչ այն աշխուժով լի պատանի Աբդուլը։ Ժամանակը դրել էր նրա վրա իր կնիքը, իսկ կյանքի դառնությունը գծել էր խորին խորշոմներ նրա պարզ, հարգելի դեմքի վրա։ Բանաստեղծի առջև դրած էր մադաղաթի փափաթ, իսկ ձեռքումը կար գրիչ։ Բայց գրիչը չէր դործում. աշխատանքը, կարծես թե, ձանձրացրել էր նրան։ Նրա հիշողության մեջ հարություն էին առնում անցյալ կյանքի պատկերներ։

Հիշում էր նա «Շահ-Նամեն» վրա գործ դրած երկար աշխատությունները, անքուն գիշերները, անընդհատ պարապմունքները, ցրեկով... հիշում էր նա, թե որպես ուրախ և հույսերով լի վստահությամբ դրեց նա շահի առջև իր ավարտած գիրքը... Տեսնում էր իր շուրջը ժանտատեսիլ դեմքեր, որոնք շարախնդաց կերպով ժպտում էին զեպի նա... Դա կեղծավոր, նախանձոտ բանաստեղծների մի խումբ էր, որ կոչված էին նրա աշխատանքը գնահատելու... Թշնամիները հասան իրանց նըպատակին, Ֆիրդուսու փառքը խորտակված էր...

Այդ միջոցին նրա ալեոթ գլուխը խոնարհվեցավ, և արտասուքի խոշոր կաթիլները գլորվեցան ներս ընկած ալտերի վրա։

Մտաբերեց նա, թե որպես իր նախանձորդներից բամբասված, չարախոսված՝ օրորվելով դուրս եկավ նա շահի շքեղ ապարանքից, ուր շահահատեցին նրա բազմամյա աշխատանքը... Վարձատրությունը եղավ միայն սառն ընդունելություն և ողորմելի շնչին վճար... Մի րոպեով ոչնչացավ բոլորը...

Հանկարծ ծերունու դեմքը կենդանացավ։ Նա համոզված էր, որ ինքը արդար է, որ ինքը մաքուր է իր խղճի տուգանքից։ Եվ եթե նախանձն ու

ատելությունը ժամանակավոր ստվեր ձգեցին նրա փառավոր երկասիրութեան վրա, բայց կանցնի՝ կեղծ-դավրենների դարը, և կգա մի նոր ժամանակ, լույսի և ճշմարտութեան ժամանակը, և ապագան կգնահատեն նրա անմահ գործը:

Նա այժմ գտնվում էր հեռու շահի անշնորհակալ մայրաքաղաքից և իր հայրենական փոքրիկ քաղաքում, Թուսի մեջ, մշակում էր իր փոքրիկ այգին և նրա վաստակով, աղքատության մեջ, ապրում էր: Այժմ նա ավելի մեծ եռանդով շարունակում էր իր սկսած գործը, և հռչակավոր դիրքը արդեն մոտեցրել էր իր վախճանին:

Երեկոսեքը, մինչև խորին գիշեր, խիստ հաճախ տեսնում էին Թուսի բնակիչները ճարդի լույս՝ շճանաչված և մերժված բանաստեղծի աղքատ խրճիթում: Անցան տարիներ, և լույսը հանկարծ հանգավ...

ՎԱՅՃԱՆ

Վաղուց էր, որ Թուսի մեջ չէին տեսել այնպիսի տեսարան: Փողերը հնչում էին, առաջ էր ընթանում մեծահանդես թափորը: Զինվորներ, ստրուկներ, աստիճանավորներ, ծառաներ՝ բոլորը խայտաճամուկ տեսքով, անցնում էին հետաքրքիր քաղաքացիների մոտով:

Սպիտակ, գեղեցիկ նժույգները՝ դարդարած գույնզգույն փետուրներով և արծաթյա բոժոժներով, ծանրաբեռնված էին թանկագին քարերով, ոսկով, փիրուզայով, նախշուն գորգերով, մետաքսյա գործվածքներով, քիշմիրի շալերով, փղոսկրով ու լեղակով:

Պայծառ ու ուրախ ժպիտով լուսավորում էր դարնանային արեղակը: Նրանք հասան Թուսի քաղաքադռներին: Մունետիկները աղաղակում էին, և նրանց ձայները խիստ զիլ կերպով հնչում էին մաքուր օդի մեջ:

— Այդպես վարձատրում է վեհափառ շահը նախանձորդներից շարախոսված մեծաշուք բանաստեղծ Ֆիրդուսուն:

Այդ բոսկում ծանր դռները ներսից ձոնչացին, և բաղմությունը ապշած մնաց, լսելով հետևյալ խոսքերը.

— Զանապա՛րհ տվեք ուղեորին դեպի հավիտենական աշխարհը...

Երկու բարեկամներ տանում էին սպիտակ սավանի մեջ ամփոփված մի դիակ: Նրանց հետևից, հազիվհազ շարժվելով, գնում էր տրտմությունից սպանված և ալիքներով ձերմակած ծերունի Ասեդը: Դա Ֆիրդուսուն մարմինն էր: Երկու հանդիսավոր հուղարկավորություններ դիմաձորեցին միմյանց բանաստեղծի հայրենական քաղաքի դռների մոտ: Նա մեռած հանդիպեց իր փառքին...

Ամեն ինչ լռեց, ամեն ինչ անշարժ մնաց: Հանկարծ բաղձությունը երկյուղածությամբ ծունր խոնարհեց և երկրպագություն մատուցց ծողովրդական անմահ բանաստեղծի աճյունին¹...

Ս.ՂԱՎԵՆԻՆԵՐ

(Տուգեկնից)

Ես կանդնած էի սեպացած բլուրի գաղաթի վրա, իսկ իմ առջև սփռված էր հաճաբի հասունացած արտը. նա երբեմն ծածանվում էր ոսկյա գունով, երբեմն տարածվում էր արծաթյա ծովի նման և պսպղին էր տալիս:

Բայց ալիքները բնավ չէին օրոգւում այդ ծովի վրա, խեղդող օդի անշարժությունը գուշակում էր մի մեծ փոթորիկ:

Իմ շուրջը արեգակը դեռևս լուսավորում էր իր ջերմ և ազոտ լույսով. իսկ այնտեղ, հաճարի արտի մյուս կողմում, ոչ այնքան հեռու, մուգ կապտագույն մառախուղը ահապին կուտակությամբ բռնել էր երկնականարի ամբողջ կեսը:

Ամեն ինչ լուսյան մեջ էր... ամեն ինչ հառաչում էր արեգակի վերջին ճառագայթների փայլման ներքո: Չէ՛ր լսվում, չէ՛ր երևում ոչ մի թռչուն. թաքնված էին մինչև անգամ ճնճղուկները: Միայն մի ինչ-որ տեղ, մերձակայքում, մենալոռ շրածաղկի խոշոր տերևները համառ կերպով շշնջում էին և թափահարում:

Ինչպե՞ս սաստիկ բուրում էին դաշտերի խոտարույսերը: Ես նայում էի կապտագույն ամպակույտի վրա... մռայլը տիրում էր իմ սրտում: Դե՛, շուտով, շուտով, մտածում էի ես, փայլատակի՛ր, ոսկեղեն օձ, դդրդացի՛ր, որո՛տ, շարժվի՛ր, դուրվի՛ր, հեղվի՛ր, ո՛վ շար մառախուղ, վե՛րջ տուր այդ տխուր հեծությանը:

Բայց մառախուղը անշարժ էր: Նա առաջվա նման ճնշում էր անմուռունը երկիրը... միայն, կարծես թե, ավելի ուռչում էր և մթնանում էր:

Եվ ահա՛ նրա միազույն կապուտակության վրա նշմարվեցավ մի ինչ-որ բան, որ սլանում էր հարթ հավասար կերպով. կարծես թե իսկ և իսկ մի սպիտակ թաշկինակ լիներ կամ ձյունի պատառ: Դա մի սպի-

¹ Թաղամանկով Վ. Օվսյանիկովի այդ ղեղեցիկ սշխատությունը՝ թույլ տվեցինք մեզ մի քանի տեղերում փոփոխություններ անել, որոնք չէին համապատասխանում այն ավանդությանը, որ կապված է պարսից մեծ բանաստեղծի կենսագրության հետ:

տակ աղաւնի էր, որ թռչում էր գյուղի կողմից: Թռչում էր, թռչում էր միշտ միևնույն ուղիղ գծով... և խորասուզվեցաւ անտառի հետեւում:

Անցաւ մի քանի վայրկյան. դեռ տիրում էր միևնույն խիստ լուս-
թյունը: Բայց նայի՛ր: Այժմ նշմարվում են երկու թաշկինակներ. ձյունի
երկու պատառներ ետ են սլանում: Դրանք երկու սպիտակ աղաւնիներ
են, որ թռչում են դեպի տուն, հավասար թռիչքով:

Եւ ահա՛, վերջապես, պայթեց փոթորիկը, և սկսվեցաւ բնության
կատաղի խաղը:

Ես հազիվ կարողացա փախչել մինչև տուն: Քամին մոնչում էր,
սոսկալի կերպով պտույտվում էր: Պատառ-պատառ հղած շիկագույն
ամպերը ներքևից առաջ էին մղվում: Ամեն ինչ տակնուվրա էր լինում,
խառնաշփոթության մեջ էր, դղրդում էր: Անձրևի սարսափելի տարափը
ջրային սյուների նման ցած էր թափվում: Կայծակների հրեղեն կանա-
չագույն փայլատակումը աչք էր կուրացնում: Որոտի ընդհատվող բոմբ-
յունը կարծես թե թնդանոթներից էր արձակվում: Փչում էր ծծմբային
հոտը...

Բայց կտուրի ծածկի տակ, երդիկի կողքին, միմյանց մոտ նստած
են երկու սպիտակ աղաւնիներ՝ և՛ այն, որ թռչում էր իր վարուժանի
հետեւից, և՛ այն, որին բնեց նա և, կարելի է, ազատեց նրան:

Երկուսն էլ գուրգուրում էին միմյանց, և յուրաքանչյուրը շշուփում
էր իր թևիկով դրացու թևը:

Երջանի՛կ էին նրանք: Եւ հս ինձ երջանիկ էի զգում նրանց վրա
նայելով... Թեև ես միայնա՛կ եմ... միայնա՛կ, ինչպես միշտ:

ՕՐԱԹՎԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Թե երբևից է Բաֆֆին սկսել բանաստեղծություններ գրել, դժվարանում ենք ասել, ստույգ թվականը հայտնի չէ։ Մի հանգամանք, սակայն, պարզ է, որ Թիֆլիսի ուսական գիմնազիայում սովորելու ընթացքում (1852—1856) նա բոլոր ոգեորություն է ցուցաբերում բանաստեղծական ու վիպական գրվածքների հանդեպ։ Այս ամենով հանդերձ մեզ հասած առաջին ոտանավորը գրված է 1856 թ. Վաղարշապատում. ավելի վաղ գրված չափածո ստեղծագործություններ մեզ չեն հասել։

Պետք է ենթադրել, որ Բաֆֆու՝ առաջին շրջանում (մինչև 1858) գրած չափածո ստեղծագործությունները ես, «Սալբի» վեպի նման, եղել են դրարար, սակայն երբ 1858 թ. հանգես է դալիս «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը, երբ տպագրվում է ե. Արուսյանի «Վերք Հայաստանի» վեպը, Բաֆֆին ես անվերապահորեն կանգնում է նոր լեզվի պաշտպանության դիրքերում և շտապում է աշխարհաբարի վերածել իր արդեն գրած ստեղծագործությունները։

Թե ի՞նչ ծավալ ու բանակ են ունեցել Բաֆֆու չափածո ստեղծագործությունները, այսօր դժվար է ասել։ Բաֆֆի ազդեցության տրամագրության տակ կան շուրջ յոթնեկես տասնյակի հասնող բանաստեղծություններ, սյուններ ու թարգմանություններ, սրոնք նա ղերազանցապես գրել է 1856—73 թթ. ընթացքում։

Բանաստեղծությունների հրատարակման առաջին փորձը Բաֆֆին ձեռնարկում է 50-ական թվականների վերջերին։ 1860 թվականին «Հյուսիսափայլ» 11-րդ ամսաթվաթիվում տպագրվում է նրա «Ազնվամարա վանքը» աշխատությունը և դրան կից՝ «Ձայն տո՛ւր, ո՞վ ծովակ» հանրահայտ բանաստեղծությունը. սրան հաջորդում է «Հայասիրի ողբ» բանաստեղծությունը («Արծվի Վասպուրական», 1861, № 3, էջ 95)։

1861 թվականի ապրիլի 25-ին Բաֆֆին Հովհաննես Քաթանյանին է ուղարկում իր ոտանավորները, որպեսզի վերջինս դրանք հասցնի Ստեփանոս Նազարյանին՝ «Հյուսիսափայլում» տպագրելու։ «Այս նամակի ծոցումը կստանաք մի բանի ոտանավոր բաներ,— գրում է նա Քաթանյանին,— որոնք մեր սեփական աշխատությանց պտուղներն են։ Սուրբ գիրքը կարդալու ժամանակ, տեսնելով շատ հարաբերություն ունին զոքա մեր ազգի այժմյան վիճակի հետ, մանավանդ, կարող են փոքր ի շատ ներգործել, ազդել նորա բխցած, թմրած մարմին դարձած հոգու վերա, անթրծել եմ աշխարհաբար թարգմանել, ոտանավորի ձևով» («Հյուսիսափայլ», 1861, № 11, էջ 393, տե՛ս նաև Բաֆֆի, ԵԺ, IX, 23)։ Որ Բաֆֆու ուղարկած ոտանավորները անցել են Ստեփանոս Նազարյանի ձեռքը, կասկածից վեր է, իսկ թե ինչու՞ դրանք չեն տպագրվել «Հյուսիսափայլում», չհաջողվեց պարզել։

Այնուհետև, իր բանաստեղծությունների հրատարակմանը Բաֆֆին անդրադառնում է 1873 թվականին։ Հոկտեմբերի 13-ին գրաքննությունը թույլատրում է «Փունջի» I հատորը, իսկ 1874 թվականի սկզբին լույս է տեսնում գիրքը, որն առ այսօր մնում է նրա բանաստեղծությունների ու սյունների՝ հեղինակի կենդանության օրոք տպագրված միակ ու ամենամաքուղական հրատարակությունը։ 1887 թ. «Արձագանքում» տպագրվում են վերջին շրջանում գրած երկու բանաստեղծություն ես։

Այս ամենից զատ, Բաֆֆու բանաստեղծությունների մի ստվար մասն էլ, ալլեալ պատճառներով, մնացել է անտիպ։ Դրանցից մի բանիսը հրատարակվել են հեղինակի մահվանից հետո նրա կնոջ՝ Աննա Բաֆֆու կողմից, իսկ մյուսների ուր և ինչ լինելը մնում է անհայտ։

1871 թվականից հիմնադրովելով Թիֆլիսում և «Մշակի» սկզբնավորման օրվանից մասնակցելով լրագրի լույս ընծայման աշխատանքներին, Բաֆֆին միաժամանակ կարգի է բերում իր ձեռագիր աշխատությունները՝ վիպերը, պատմվածքները, ճանապարհորդական տպավորություններն ու շափածո ստեղծագործությունները և ձեռնարկում է դրանք ամփոփել տասը հատորի մեջ և հրատարակել «Փունջ» ընդհանուր խորագրով:

1874 թ. փետրվարի 28-ին լույս է տեսնում «Փունջ» մատենաշարի 1 հատորը՝ նրա բանաստեղծությունների ժողովածուն: Թեև, ըստ եղած տեղեկությունների, Բաֆֆու «գրական սկզբնավորումը» ծայր է առնում «Սալրի» վեպով, և հայ գրականության մեջ նա հայտնի է իբրև արձակագիր, այսուհանդերձ հանրությանը վիպասան Բաֆֆին առաջին անգամ «ներկայանում է» իր բանաստեղծությունների զբոսով:

Հրատարակ հանկով «Փունջի» առաջին հատորը՝ Բաֆֆին հետապնդում էր համեստ նպատակ. դարգացնել ամբոխի մեջ ընթերցանության պահանջ, Հասարակության մեջ լուսավորություն տարածելու գլխավոր միջոցներից մեկը նա համարում էր ժողովրդին բանաստեղծական ու վիպական գրվածքներ հրամցնելը: «Մի աղդ, — գրում է նա «Փունջի»՝ «Ընթերցողներին» վերնագրով առաջարանում, — երբեք չի կարող կրթության կառարկելագործության հասնել, քանի նորա մեջ չէ դարպացած ընթերցանության սերը: Իսկ ընթերցանությունը ամբոխի մեջ տարածելու գլխավոր միջոցներից մինը բանաստեղծական և վիպական գրվածքներն են: Ի՞նչ դիրք կարող է լինել ժողովրդի սրտին ու հոգուն այնքան մոտ, որքան մի վեպ, որ կախարդական հայլվո նման պատկերացնում է յուր մեջ նորա կյանքը, երևան է հանում հասարակական տիպեր յուրյանց գեղեցիկ և այլանդակ նկարագրներով: Վերջապես՝ ի՞նչ ձայն կարող է լինել այնքան աղդու, քան թև մի երգ, որ հնչեցնում է ժողովրդին նորա ցավերը, նորա սրտի տխուր կամ ուրախ զգացմունքները»:

Բաֆֆին իր բանաստեղծությունների դիրքը՝ «Փունջի» առաջին հատորը բացում է Արտվյանի «Ձեզ եմ սուտ, ձեզ, հայոց նորահաս երիտասարդք» հայտնի բնագանով, և դա բնավ էլ պատահական չէր: Նա ևս իր դիրքը նվիրում էր հայ երիտասարդությանը, միաժամանակ խոստովանելով, որ իր շափածո ստեղծագործությունները «չոր ու ցամաք են», «գուրի են գեղարվեստական վսեմությունից»: Բաֆֆին առիթը բաց չի թողնում հայտնելու, որ ինքը նպատակ է ունեցել ցուցադրելու հասարակական կյանքի «այլանդակված պատկերները՝ յուրյանց բարոյական և մտավոր ապիզություններով»: Նա նույնիսկ կանխատեսում է, որ իրեն կարող են դատապարտել «բացասական ուղղության» համար, որ չի նկատել «որեիցև ուրախալի երևույթ» իր ներկայացրած պատկերների մեջ: Նույն առաջարանի մեջ Բաֆֆին ցավով է նկատում, որ «Հայոց մութ հորիզոնի վերա չկան լուսավոր եկտեր»։ Վշտաբեկ հեղինակը, իբրև խոստովանություն, ավելացնում է, որ իր երգերը «արձագանք են դառն հուռչանքի»:

«Ընթերցողներին» ուղղված առաջարանում Բաֆֆին ո՞չ միայն պարզում է իր բանաստեղծությունները տպագրության տալու շարժառիթները, այլև շարադրում է գրականության հասարակական դերի մասին իր ունեցած հայացքները, դնում է գրականությունը կյանքի արտացոլմանը ծառայեցնելու, կյանքի հայելին դարձնելու, կրթության միջոցով աղդը լուսավորելու և կատարելագործելու խնդիրը: Իր այս նպատակագրումը իրականացնելու համար նա առաջարկում է ո՞չ միայն բանաստեղծական ու վիպական գրվածքներ լուսավոր ընթերցասիրություն արմատավորել, այլև ժողովրդից վերցնել «Պղնձե բազալի» ու «Խիկար խմաստունի» հիմար պատմությունները և նրա ձեռքը տալ ուղղություն ունեցող. նպատակ հետապնդող գրականություն:

Քանի որ Բաֆֆու բանաստեղծությունները գրված են զանազան վայրերում ու ժամանակաշրջաններում և այլևայլ շարժառիթներով, հասկանալի պատճառով դրանցում շոշափված են ամենատարբեր բնույթի հարցեր, այսուհանդերձ, նրա չափածո ստեղծագործությունների հիմնական թեման մարդն է՝ տարբեր զգացմունքի տեր, տարբեր հոգու ու առօրյա ունեցող հայ մարդը:

Արևմտահայության սոցիալ-տնտեսական վիճակը՝ մշակ մարդու տառապանքն ու այդ հիմքի վրա ծնունդ առած պանդխտությունը, Բաֆֆու չափածո գործերի մեջ զուգակցվում է բարբերի ապականության, այլասերման ու ազդային նկարագրի կորստյան հետ: Որքան առաջին դեպքում մեծ է քանաստեղծի վիշտն ու կարեկցանքը, նույնքան սուր ու անզիջող է, երկրորդ դեպքում՝ նրա ծայրն ու քննադատությունը: Նոր լուսավորական ու դեմոկրատական աշխարհայացքի դիրքերից մոտենում ենք Բաֆֆու բանաստեղծությունների զննատմանը, ապա միանդամայն հասկանալի է դառնում այն լուրջ անհանգստությունն ու մտահոգությունը, որ հայրենասերը պրոլը հանդես է բերում բուրժուական հարաբերությունների դարզացման և կենցաղային բարբերի «եվրոպականացման» հետևելանքով ծայր առնող մոգլայամուլության, գիսության ու ապազգայնացման հանդեպ:

Բաֆֆու բանաստեղծությունների ուշագիր ընթերցողը չի կարող չնկատել, որ նա տարբեր ելակետից է մոտենում, ուստի և՛ տարբեր չափ ու կշիռ է օգտագործում Արևմտյան ու Արևելյան Հայաստանում ապրող հայ մարդու վիճակի բացահայտմանը: Վառում, Մուշում ու Բաղեշում, ինչպես նաև Մակվում, խոյում ու Քալվրիզում գրած բանաստեղծությունների առանցքը մշակ դասի, հողի աշխատավորության տնտեսական անապահովությունն է, նրա ունեզրկության ու պանդխտության թեման, իսկ Խիֆլիսում գրած բանաստեղծություններինը՝ բուրժուականացող բարբերի նկարագրությունը, մոգլայամուլության, ապազգայնացման ու այլասերման քննադատությունը: Բաֆֆու այս մոտեցման մեջ բացահայտվում է նրա մտահոգության բնույթը: Սոցիալ-քաղաքական տարբեր պայմաններում ապրող հայ մարդու կյանքը Բաֆֆուն պատճառում էր տարբեր տեսակի հոգս ու վիշտ:

Բաֆֆու բանաստեղծությունների գիրքը ոչ միայն աննկատ չի մնում, այլև առաջ է բերում գրական լայն արձագանք: Գեուկա լույս չէր տեսել «Փունջի» առաջին հատորը, երբ «Մեղու Հայաստանի» լրագրի հոգվածագիր Քաղբջին (Խմբագիր Պետրոս Սիմոնյանը) բանաստեղծությունների այդ շարքը որակում է որպես «Փունջ» անդույն ու անհոտ ծաղկանց» («Մեղու Հայաստանի», 1873, 14 հուլիսի, № 26): Իսկ երբ 1874 թ. լույս է տեսնում գիրքը, նույն լրագրի թղթակից և Բաֆֆու գաղափարական հակառակորդ Թոխմախը (նույն ինքը Հայկունին՝ Նդիշ բահանա Գեղամյանը) իր վայրաբոսություններով լցնում է «Մեղվի» էջերը (տե՛ս 1874, 20 ապր., № 15): Նույն թվականին էջիստինի «Արարատ» ամսագրում ընդարձակ դրախտական է տպագրում նաև Գալուստ Շերմազանյանը (տե՛ս 1874, № 8, էջ 291): Բաֆֆին անպատասխան չի թողնում իր քննադատներին: Հանդես գալով «Մշակում», նա «ցնդաբանությունը» է համարում Քաղբջու ֆիլիստոնը (տե՛ս 1874, 19 հուլիսի, № 27): Ավելի ուշ, անդրադառնալով Թոխմախի քննադատությանը՝ այն որակում է իբրև «գրական դատարկախոսություն» (տե՛ս նույն տեղում, 9 մայիսի, № 18), իսկ Գ. Շերմազանյանինը՝ «խնքնակոչ փառաբանություն» (տե՛ս նույն տեղում, 3 հոկտ., № 39):

«Փունջի» առաջին հատորի արժեքավորմանը անդրադառնում է նաև Գ. Արծրունին: Ըստ արժանիլուն գնահատելով «նվեր N-ի հիշատակին», «Դայակ», «Թրատ հայ բա-

նաստեղծին», «Պոեւա» և այլ գործեր, Արծրունին քննադատում է նաև այդ ստեղծագործություններից մի քանիսը (տե՛ս «Մշակ», 1874, 7 մարտի, № 9)։ Բաֆֆին անսպասախան չի թողնում նաև վերջինիս «Փունջի» երկրորդ հատորի առաջաբանում խոսելով ժողովրդի մեջ իր բանաստեղծությունների գտած ընդունելության և «կրիտիկոսների» մասին, նա գրում է. «Մենք մասամբ հասած ենք համարում մեր նպատակին՝ տեսնելով որ առաջին հատորը սառն ընդունելություն չգտավ ընթերցողներից։ Այլ, ընդհանրապես, նա հարուց աղմուկ, գրգռեց հարցասիրություն, խկ շատերի մեջ՝ կիրք և զգլանք... Այդ բավական է մեզ, նշանակում է, որ մեր ժողովրդի մեջ դեռ հանգած չեն կենդանի զգացմունքները... Անտարբեր շմեաց և մեր լրագրությունը։ «Մշակը» և «Մեղուն» յուրյանց կողմից ընծայեցին «Փունջին» մի քանի վայելիքի խոսքեր։ Ավելին սպասել չէր կարելի, երբ սլակաւ էր առողջ կրիտիկան կամ անաշտ քննադատությունը» (ԵԺ, IX, 69)։

«Փունջի» առաջին հատորի հրապարակումից հետո Բաֆֆին շափածայի ժանրին գրեթե չի անդարդանում, և մե չհաշվենք կյանքի վերջին շրջանում գրած երկու բանավեհային բնույթի բանաստեղծությունները։ Երբեմն զաղելի ասելով՝ վրդապիրը մի առանձին նշանակություն չէր տալիս իր գրած ռոմանտիկներին, և դա միանգամայն հասկոնայի է։ «Փունջի» երկրորդ հատորը ցույց տվեց, որ Բաֆֆու նման բազմակողմանի, լայն ու խորը ընդգրկում ունեցող հեղինակի համար պոեզիայի շրջանակները նեղ էին, և նա կեղմնաբուշիկը վեպի արձակը, որով նախանշվեց նրա տեղը հայ վրդապիրության ասպարեկում։ Մեծ վրդասանի պրահյան ժառանգության մեջ բանաստեղծությունները թեև տոնշան մասն են կազմում, սակայն 60—70 թվականների հայ պոեզիայի զարգացման ընդհանուր ֆոնի վրա ունեն կարևոր նշանակություն։ Իրավամբ, Բաֆֆին Պատկանայից վեպի թուամանյանը ցնացող հոտապարհի կարևոր ու անհրաժեշտ օղակներից մեկն է։

Բաֆֆու մահվանից հետո, երբ նրա ստեղծագործությունները հրատարակման իրավունքը անցնում է Աննա Բաֆֆու ձեռքը, վերջինս այլևայլ գործերի թվում նախատեսում է յուրա ընծայել նաև նրա սուպերլամ ու անտիպ բանաստեղծությունները։ Թիֆլիսի գրաքննչական կոմիտեում, սուպերլամյան իրավունք ձեռք բերելու հարցում, հանդիպելով վրձադրության՝ Աննա Բաֆֆին որոշում է իր այդ մտադրությունը իրականացնել Պետերբուրգում։ Նա 1892 թ. Բաֆֆու բանաստեղծությունների ժողովածուն ներկայացնում է Պետերբուրգի գրաքննչական կոմիտեին՝ սուպերլամյան թույլտվություն ստանալու Գրաքննչին փոխարինող Ն. Մաուր նույն թվականի մայիսի 2-ին ղեկուցում է տեղի ցենզուրական կոմիտեին, որ Բաֆֆու «Փունջ» խորագրով ժողովածուն տապալության իրավունք կարելի է տալ միայն տասներեք բանաստեղծություն հանելուց կամ որոշ մասեր կրճատելուց հետո։ Ն. Մաուր ներկայացրած ցուցակի մեջ արդեն հայտնի բանաստեղծությունների թվում կան անուններ՝ «Загати», «Гнѣт», «Плач Хоренского», «Военная пѣснь» և այլն, որոնք անձանոթ են ու մինչև այսօր էլ հայտնի չէ դրանց ինչ կամ ուր լինելը (տե՛ս Арешан С. Г., Армянская печать и царская цензура, Е., 1957, стр. 403—404)։

Ավելի ուշ, Աննա Բաֆֆին լրացնում է բանաստեղծությունների քանակը և որոշում է սուպերլամյան իրականացնել երկու հատորով։ Այդ մասին ծանուցում կա 1893 թ. մինչև 1896 թ. Բաֆֆու ստեղծագործություններին՝ նրա կատարած համարյա բոլոր հրատարակությունների մեջ (վերջին էջում կամ շապկի վրա)։ Ուշագրավն այն է, որ մեղ հասած ու հայտնի շափածո ստեղծագործությունների քանակն ու ծավալը երբ համապատասխան ենք Աննա Բաֆֆու տրամադրության տակ եղած երկու հատոր կազմող նյութ

թերի հետ, առաջ փաստական հիմք է ստեղծվում ասելու, որ Բաֆֆու արխիվում եղել են ոչ քիչ քվեով անտիպ գործեր:

Բաֆֆու անտիպ բանաստեղծություններից մի քանիսը, ինչպես՝ «Սուրբ ոսկերք», «Նուէր «Վասպուրական Արծույն», «Մշակ», «Մոռացված շիրիմ», «Բանաստեղծի վիճակը», «Հայ պանդուխտի նոր տարին», «Կույսի վիշտը» և այլն, Սինա Բաֆֆին հրապարակել է «Լուսնա», «Արար», «Հանդես գրականական ու պատմական», «Տարսիզ» և «Արձագանք» պարբերականներում: Ինչ վերաբերում է հատուկ կազմող մեծամասնությանը, ապա դրանք երկու հատորով լույս են ընծայվում ցանկությունն ու մտահոգությունը օրակարգից դուրս չի գալիս նաև նրա հրատարակչական գործունեության վիճակն ու շրջանում: Ավելին, նույնիսկ Սինա Բաֆֆու մահվանից հետո էլ, ընդհուպ մինչև 1930 թ., Բաֆֆու երկերի վիճակն ու հրատարակությունների մեջ՝ «Հետզհետե» լույս պիտի տեսնեն» խորագրի տակ, հաստատուն տեղ է գրավում այս նախադիմ ընթացք տալու մտահոգությունը: Այս ամենով հանդերձ՝ Բաֆֆու չափածո ստեղծագործությունները երկու հատորով հրատարակվելու, ուստի նաև նրա անտիպ բանաստեղծությունները հանրության սեփականությունը դարձնելու գործը չի իրականացվում, որի հետևանքով էլ այսօր դրանց բանակի ու բնույթի մասին վերջնական խոսք ասելը դառնում է անհնար:

Բաֆֆու չափածո ստեղծագործություններն առանձին գրքով տպագրելու հաջորդ շրջափուլի պատմությունը սերտորեն կապված է մեր օրերի հետ:

1955—1959 թվականների ընթացքում Հայաստանի պետական հրատարակչությունը իրականացնում է մեծ վրայասանի ստեղծագործությունների առաջատորյա ժողովածուի հրատարակությունը, որի VIII հատորում (1957, էջ 7—200) ամփոփված են «Փունջում» ու պարբերական մամուլում տպագրված բոլոր չափածո ստեղծագործությունները (բնագրերը տպագրության պատրաստեցին Ս. Հարությունյանը և Խ. Սամվելյանը): Նույնը վերահրատարակվել է 1963 թվականին:

Ներկա «երկերի ժողովածու» առաջին հատորի լույս ընծայումով՝ իրականացվում է Բաֆֆու չափածո ստեղծագործությունների չորրորդ տպագրությունը: Ի մի հավաքելով, լրացնելով ու ամրապնդելով Բաֆֆու չափածո ստեղծագործությունները և ղեկավարելով սույն հատորի մեջ, աշխատել ենք պահպանել ոչ միայն ժամանակագրական կարգը, այլև լրացնել ու շտկել նախորդ հրատարակության մեջ տեղ գտած բացթողումներն ու վրիպակները: Սակայն, նկատի ունենալով հեղինակային ձեռագրերի բացակայության հանդամանքը, համոզված չենք, թե մեզ հաջողվել է լիովին հասնել առաջադրած նպատակին:

1856

ՍՈՐԸՐԴԱԿԱՆ ՃՐԱԳ (Էջ 89)

Սույն բանաստեղծությունը Բաֆֆուց մեզ հասած առաջին չափածո ստեղծագործությունն է: Ինչպես հայտնի է, հոր պահանջով՝ Բաֆֆին կիսատ է թողնում ուսումը և 1856 թվականին Թիֆլիսից՝ Վաղարշապատի վրայով մեկնում է Սալմաստ: Մի կարճ ժամանակամիջոց մնալով Վաղարշապատում, հենց այստեղ էլ նույն 1856 թվականի ամռանը նա գրում է այս բանաստեղծությունը:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 124:

ՍՈՒՐԻ ՈՍԿԵՐԻ (Էջ 41)

Րաֆֆու կենդանության օրոք չի ապագրվել: Գրության տեղն ու ստույգ թվականը հայտնի չեն: Տողատակի ծանոթությունից տեղեկանում ենք, որ այս ավանդությունը նա լսել, հավանաբար նաև գրի է առել 1856 թվականին, «մի շինականի բերանից»: Առաջին անգամ հրատարակել է Աննա Րաֆֆին, 1896 թվականին:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 20:

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆԻ (Էջ 43)

Հոր՝ Մելիք Միրզա Բեկի առետրական տան գործերի բերումով 1856 թ. Րաֆֆին մեկնում է Ուրմիա, ուր և գրում է այս բանաստեղծությունը:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 130:

ԻՍՐԱՅԵԼԸ ԲԱՐԵԼՈՆՈՒՄ (Էջ 44)

Գրել է 1856 թվականին, Թավրիզում: Անհավանական չէ, որ սա այն բանաստեղծություններից է, որ Րաֆֆին «Սուրբ գիրքը» կարդալու ժամանակ «ախորժում է աշխարհաբար թարգմանել՝ ոտանավոր ձևով» և Հ. Քաթանյանի միջոցով ուղարկել է Ստեփանոս Նազարյանին՝ «Հյուսիսափայլում» տպագրելու (տե՛ս ԵԺ, IX, էջ 23):

Ենթադրեալորում կա անճշտություն, բանաստեղծության մեջ արձարված բևեռան վերջված է ո՛չ թե 137, այլ 136 Մաղմուսից:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 142:

ԳԵՐԻՆ ԱՎԱՍՏՐԻ (Էջ 46)

Գրել է 1856 թվականին, Թավրիզում:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 144:

1857

ԳԱՐՈՒՆ (Էջ 49)

Գրել է Մակու բաղաբում, 1857 թվականին: Բանաստեղծության սկզբում ղեակված բնաբանը Րաֆֆին մեջ է բերում Նիլշեի՝ «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» երկի, հավանաբար, Թեոդոսիայի հրատարակությունից (1861, էջ 32):

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 234:

ՆՈՒԷՐ «ՎԱՍՊՊՈՒՐԱԿԱՆ ԱՐԾԻՈՒՅՆ» (Էջ 51)

Սույնը Րաֆֆու անտիպ ստեղծագործություններից է: Առաջին անգամ հրատարակել է Աննա Րաֆֆին 1893 թ., «Արձագանք» շաբաթաթերթում (տե՛ս 1893, 18 հուլիսի, № 82): ապա նաև՝ Րաֆֆու «Արծիվ Վասպուրականի» ժողովածուում (1893, էջ 78): Բանաստեղծությունը, ինչպես տողատակի ծանոթության մեջ հավաստում է Աննա Րաֆֆին, գրված է 1857 թ. և նվիրված «Երիմյան Հայրիկին, երբ նա հրատարակում էր յուր «Արծիվ Վասպուրական» ամսագիրը՝ Վարապա վանքից»: Աննա Րաֆֆին ակնհայտորեն սխալվում է՝

գրութեան շարժառիթը կապելով ամսագրի հրատարակութեան հետ, Հայտնի է, որ Վարդի տպարանը Բաֆֆու աշնտուկ կղամ միջոցին գեղեւ շէր գործում և ընթացքի մէջ է գրվում նրա մեկնելուց շուրջ 7—8 ամիս հետո միայն:

Բաֆֆին, բանաստեղծութիւնը գրելուց հետո, 1858 թ. իրիմյանի ջանքերով Վարագսմ հիմնադրվում է Արեւմտեան Հայաստանում առաջին տպարանը, և ապրիլի սկզբին մամուլի տակից դուրս է գալիս «Արեւիկ» առաջին համարը: Այս մեծ ու նշանակալից գեղարեւոյն հետո, եթէ Բաֆֆին ցանկանար իրիմյանին նվիրած բանաստեղծութիւնը 1873 թ. մայնիսի «Փունջի» առաջին հատորի մէջ՝ կամ պետք է արմատապէս վերամշակեր ու արտադրեր իրիմյանի լուսավորական գործունէութեան նաև այս կողմը և կամ պետք է հրամարմնէր դրա հրապարակումը:

1873 թ. «Մշակի» գեղեւմերբի 13-ի համարում Բաֆֆու հրապարակած «Մի քանի դժեր իրիմյանի կյանքից» հոդվածից հայտնի է դառնում, թէ Բաֆֆին ինչպիսի բարձր էաբժիթ ունէր նրա մասին, ուստի միանգամայն հասկանալի է, թէ ինչու նա այդ բանաստեղծութիւնը չի գեղեղել «Փունջի» առաջին հատորի մէջ, որի հետեանքով էլ մնացել է անախդ ու մեղ է հասել իր նախնական դրաբար վիճակով:

Արտատպւած է՝ «Արեւիկ» Վասպուրականի (ժողովածու), Թիֆլիս, 1893, էջ 78:

ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ (ԷՁ 59)

Արեւմտահայաստանի Կատարած Հանապետահորդութեան ընթացքում Բաֆֆին Ոստանից անցնում է Բաղեշ, ուր և 1857 թվականին Մ. Պեշիկթաշլիանի «Նորայր Էմբ մեք» բանաստեղծութեան նմանութեամբ գրում է սույն ոտանավորը:

Բնարանը վերցրել է Մ. Պեշիկթաշլիանի հիշյալ բանաստեղծութեանից, որն, ըստ ոմանից Էնթարթիանի, գրվել է 1857 թվականից առաջ և տպագրվել է պոլսահայ օրացույցներում (տե՛ս Վաչե Սաֆարյան, «Մկրտիչ Պեշիկթաշլիան», Ե., 1972, էջ 204):

Արտատպւած է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 166:

Մ Յ Ա Կ (ԷՁ 57)

Գրված է Արեւմտեան Հայաստանում ուղևորվելու ընթացքում, Մուշ քաղաքում, Երբ շատ մտտիկից ծանոթանում է հայ պոուպուս կացութեանը:

Բանաստեղծութեան Բ հատվածում արժարծված հողի աշխատավորի վաստակարեկ առօրյան՝ հասկանաա արտից պատարի ձեռքով տուն դառնալու թիման, արձակ շարադրութեամբ Բաֆֆին մտցրել է «Սալրի» վիպի «Մեր հերոսը» գլխի մէջ (տե՛ս եմ, 1, էջ 113): Բնարանը՝ «Պանդուխտի երկի» քառատողը, Բաֆֆին վերցրել է Գամառ-Քաթիպաչի «Աղպաչին երգարանից» (Պետերբուրգ, 1856, էջ 60):

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Փունջի» առաջին հատորում, տպա նաև՝ «Աղբյուր» ամսագրում (1883, № 8—9, էջ 279): 1884 թվականին այս բանաստեղծութիւնը տպագրվում է նաև Թիֆլիսի ուսական գպրոցի հայ տղաներտների՝ Բաֆֆու գործունէութեան 25-ամյակին նվիրված «Պատկ» խորագրով ժողովածուում:

Արտատպւած է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 28:

Գրել է Արևմտյան Հայաստան կառարած ճանապարհորդության ընթացքում, 1857 թ., երբ գտնվում էր Բաշկո բաղարում:

«Սալիխ» վերամշակելու ընթացքում Բաֆֆին այս բանաստեղծության 6-րդ բառատողը խմբագրելով և 7-րդ տունը ավելացնելով, առանց վերնագրի ներմուծում է վեպի «Ռուստամի օրագրություններին» զվարձել (տե՛ս նժ, 1, էջ 331): 1873 թվականին նա այս ստեղծագործությունը, իրեն առանձին գործ, տեղադրում է իր բանաստեղծությունների զբոսում:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 163:

ՀԱՅՆ ՏՈՒՐ, Ո՛Վ ԾՈՎԱԿ... (ԷՁ 64)

Արևմտյան Հայաստան կառարած ճանապարհորդության վերադարձին Բաֆֆին իր ուղևորից Իսահակ Տեր-Արքայամյանի հետ նավակով մտնում է Աղթամար կղզին, հանգիստ է վեճի է բռնվում տեղի վանականների հետ՝ Հայաստանի լուսավորության և այլ հարցերի վերաբերյալ, ապա առանձնահատուկ վանա ծովակի արևին՝ մենության մեջ գրում է «Ամեն տեղ տիրած խորին լուսություն» բանաստեղծությունը, որի մի հատվածը, 17-րդ տողի սկզբածրով, հայտնի է «Ձայն տո՛ւր, ո՛վ ծովակ...» անունով:

Վերադառնալով Սալմաստ՝ Բաֆֆին կղզու վանական մթնոլորտից իր ստացած տպավորությունները ամբողջացնում է «Աղթամար վանքը» աշխատության մեջ և 1853 թվականին ուղարկում է Ստեփանոս Նաղաբյանին՝ «Հյուսիսարևելյան» ամսագրի տնօրեններին մեկի մեջ տպագրելու:

1861 թ. «Հյուսիսարևելյան» 11-րդ ամսատետրակում հրապարակվում է «Աղթամար վանքը» և նրան կից՝ «Ամեն տեղ տիրած խորին լուսություն» շարածո հատվածը (74 տող):

1868 թ. արտատպվում է Մ. Միսնասարյանի կազմած «Քնար հայկական» ժողովածուում (Պետերբուրգ, 1868, էջ 268):

«Ծովակ» վերնագրով նույն բանաստեղծությունը՝ 1882 թ. լույս է տեսնում եղբիկ Բահանա Երզնկյանի «Ձայնազրյալ աղջակին երգարան» ժողովածուի մեջ (Վաղարշապատ, 1882, էջ 97):

1883 թ. «Ամեն տեղ տիրած խորին լուսություն» բանաստեղծության մաս կազմող «Ձայն տո՛ւր, ո՛վ ծովակ» հատվածի նոտաները (ձայնագրողը հայտնի չէ), մեկ քառատող տեքստի հետ ղուպահետ, հրապարակվում է «Աղբյուր» ամսագրում (N 12, էջ 486):

Շուտով «Ձայն տո՛ւր, ո՛վ ծովակը» մտնում է անհատ կատարողների հրապարակի մեջ: 1890 թ. սեպտեմբերին Քիֆիսի Ժողովրդարանի դահլիճում կայացած նվագախմբի ղեկավարում հրվիչ Բեկլար Ամիրջանյանը կատարում է այս էրգը (տե՛ս «Տարաղ», 1890, N 10, էջ 144):

1891 թ. Աննա Բաֆֆու հախաձևնությունում լույս է տեսնում Բաֆֆու «Վեպիկներ և սպաներներ» խորագրով ժողովածուի առաջին հատորը, ուր այլևայլ ստեղծագործությունների թվում հրապարակվում է նաև «Աղթամար վանքը» աշխատությունը և դրան կից՝ «Ամեն տեղ տիրած խորին լուսություն» բանաստեղծությունը (էջ 490):

1890-ական թվականի սկզբում ռուս կոմպոզիտոր Գ. Ա. Կազաչենկոն (1858—1937) ժողովրդական մոտիվների հիման վրա մշակում է «Ձայն տո՛ւր, ո՛վ ծովակ» ոտանոցը,

որը 1893 թ. «Перед озером» վերնադրով (Ռ. Պատկանյանի «Արարատի արտասուքը» էրզի հետ միասին) լույս է տեսնում Պետերբուրգում: Խոսքերը՝ հայերեն և ռուսալեզու հայերեն (մի օրինակը պահվում է դրականության և արվեստի թանգարանում, Ռ. Պատկանյանի ֆոնդ, № 1363):

1895 թ. «Ձայն տո՛ւր, ո՞վ ծովակը» տպագրվում է Գր. բահ. Գրիգորյանի «Սոխակ Հայաստանի» երգարանում, Մոսկվա, 1895, էջ 267: Իսկ հետագայում բազում անգամներ և բազմաթիվ երգարաններում:

1898 թ.՝ «Ձայն տո՛ւր, ո՞վ ծովակի» մի բողոքող՝ «Քար է բո սիրտը...» և այլն, փորագրված է Բաֆֆու՝ Թիֆլիսի Խոջիվանի գերեզմանատանը կանգնեցված հուշակոթողի վրա:

1896 թ. Ալիս Բլեկվելի անգլերեն թարգմանությամբ այս ոտանավորը (4 բառատող) «The Lake of Van» վերնադրով հրատարակվում է «Armenian Poems» ժողովածուում (Բոստոն, 1896, էջ 124): Ունեցել է մի շարք արտասույթություններ:

1901 թ. Կոմիտասը այս բանաստեղծությունը «Ծովակ» վերնադրով մշակում է իրեն ոտանա (տե՛ս «Սովետական արվեստ», Ե., 1955, № 4, էջ 44):

Հայտնի են այս բանաստեղծության բազմաթիվ թարգմանություններ՝

1898 թ. հունգարերեն, թարգմ. Շիմաի Գեղեկի (Գրիգոր Շիմայանի) 9 տուն, «Gociol atok o Van-to partjoin» վերնադրով. հրատարակվում է՝ «Armenia» (ամսագիր), Սամոդշովար, 1898, № 9, էջ 259—260:

1905 թ. անգլերեն, թարգմ. Ալիս Բլեկվելի (18 բառատող), տպագրվում է՝ «Armenia» (ամսագիր), Բոստոն, 1905, II, № 2—3, էջ 23—25:

1914 թ. Գ. Մ. Գրիկնի անգլերեն թարգմանությամբ «The Lake of Van» վերնադրով կրկին անգամ տպագրվում է «Ararat» ամսագրում (տե՛ս Լոնտոն, 1914, II, 17, էջ 174—76): Ունեցել է արտասույթություններ:

1916 թ. ռուսերեն, թարգմ. Սերգեյ Զարուլի, 5 բառատող, տպագրվել է՝ «Армянская Вестник» (շարաթափերի), Մոսկվա, 1916, № 12—13, էջ 6:

Քանի որ հեղինակի կենդանության օրոք այս բանաստեղծությունը գատվել է «Աղբամարա վանքը» աշխատությունից և իբրև առանձին դործ հրատարակվել է Մ. Մխանսարյանի «Քնար հայկական» ժողովածուում, ուստի միանգամայն տրամաբանական է գաղտնի անցնել այս ստեղծագործության անդադրումը նաև հեղինակի բանաստեղծությունների հատորի մեջ:

«Աղբամարա վանքին» կից այս բանաստեղծությունը առանձին վերնադիր չունի, բայց որ հեղինակի կենդանության օրոք դրա մի հատվածը իբրև երգ «Աղբյուրի» 1886 թվականի մեջ հրատարակվել է «Ձայն տո՛ւր, ո՞վ ծովակ» վերնադրով, նպատակահարմար գտանք տեքստը ևս հրատարակել այդ անվան տակ:

Արտատպված է՝ «Հյուսիսսիբիր», 1860, № 11, էջ 424:

ՕՐՈՐՈՑԻ ԵՐԳԸ ԶԵՅԹՈՒՆՅՈՒ ՀԱՅ ՏԻԿՆՈՋ (ԷՋ 66)

Գրել է 1857 թվականին, վանում: «Սալրին» վերամշակելու ընթացքում առանց վերնադրի մասերի է վերստին «Ռուսառամի օրագրություններից» գլխի մեջ (տե՛ս ԵԺ, I, 313): Ավելի ուշ, իբրև առանձին ստեղծագործություն, տեղադրել է բանաստեղծությունների գրքում:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. I, էջ 138:

ՊԱՌԱՎ ՕՐԻՈՐԴ (Էջ 69)

Այս բանաստեղծության դրության վայրը հեղինակը չի մատնանշել, հայտնի է թվականը՝ 1857:

Արտատպված է՝ «Փունջ» հ. 1, էջ 300:

1858

Ե Ր Ա Ջ (Էջ 70)

1858 թվականի ամռանը Բաֆֆին մի կարճ ժամանակամիջոց լինում է Թիֆլիսում, որը և կարդում է Խ. Արովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպը: Ահա հենց այդ միջոցում էլ նա գրում է սույն բանաստեղծությունը: Բնաբանն լսելով՝ է Աստվածաշնչից, տե՛ս «Մարգարէութիւն Եսայիայ», ԺԱ, 6:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 169:

ԱՆԿԵՂԾ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (Էջ 71)

Գրության վայրը հեղինակը չի մատնանշել, հայտնի է թվականը՝ 1858: Թեման վերցված է Թիֆլիսի հայերի կյանքից, անհավանական չէ, որ հենց այնտեղ էլ գրված լինի այս բանաստեղծությունը:

Արտատպված է՝ «Փունջ» հ. 1, էջ 291:

1860

ԿՅԱՆՔԻ ՀՈՍԱՆՔԸ (Էջ 77)

Գրել է Սալմաստում, 1860 թվականին: Առաջին անգամ տպագրվել է «Փունջի» I հատորում: Հետագայում, հեղինակի մահվան առիթով, վերահրատարակվել է «Արձա-դանք» շաբաթաթերթում (1888, № 16, էջ 214), ապա նաև՝ «Մշակ» լրագրում, 1888, 29 հոկտ., № 123:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 132:

1861

ՀԱՅԱՍՏԻՐԻ ՈՂԲ (Էջ 78)

Գրել է 1861 թվականին, Ուրմիայում: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Արձվի վառ-սյուրահան» (ամսագիր), Վարապ, 1861, № 3, էջ 95, որտեղից և արտատպվում է:

ՀԱՅԻ ԿԱՂԱՆԴԸ (Էջ 80)

Ինչպես առղաստակին ծանուցում է հեղինակը, գրված է 1865 թվականին, գրության վայրը հնարավոր չեղավ պարզել:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 227:

ԹԱԳՈՒՅԱԾ ԳԱՆՁ (Էջ 88)

Գրված է 1865 թվականին, Սալմաստում:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 122:

ՈՐԲ ՕՐԻՈՐԴ. (Էջ 84)

Գրված է 1865 թվականին, երբ Բաֆֆին աստորական զործերի բերումով պահվում էր Ուրմիայում:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 127:

ԽՄ ՎԱՐԴ.Ը (Էջ 86)

Գրված է 1865 թվականին, Գրության վայրը հայտնի չէ:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 281:

ՆԱ ԻՆՁ ԽԱԲԵՅ (Էջ 88)

Գրված է 1865 թվականին, Գրության վայրը հայտնի չէ:

Արտատպված է՝ «Փունջ» հ. 1, էջ 298:

Ք Ե Յ (Էջ 89)

Գրել է 1867 թվականին, Գրության վայրը հայտնի չէ:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 238:

Բ Ա Խ Տ (Էջ 90)

1868—69 ի վականների ընթացքում Բաֆֆու հոր՝ Մեկլիք Միրզա Բեկի հիմնադրած առևտրական տունը սնանկ է հայտարարվում: Բաֆֆին, առանց դադարի, Սալմաստից Թափրիզ ու Թիֆլիս էր գնում, որպեսզի կարողանա կարգի բերել իրենց առևտրական տան խանդավառ գործերը: 1869 թվականին նա մեծ ղեկավարությամբ օձիքը ազատելով իր անազնիվ պարտականքների ձեռքից՝ շտապում է Թիֆլիս: Հենց այստեղ էլ, այդ մեղձավանդային օրերի անմիջական ազդեցության տակ, գրում է սույն բանաստեղծությունը: «Փունջի» առաջին հատորից բացի, այն տպագրվել է Իզմիրի «Մեռեօրա» հանդեսում, 1881, գիրք Գ, էջ 71:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. I, էջ 159:

ՀԱՅ ՕՐԻՈՐԴ (Էջ 91)

Դրել է 1869 թվականին, Թիֆլիսում:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. I, էջ 105:

Ա Ր Տ Ա Վ Ա Ջ Դ (Էջ 94)

Մեր գրականության մեջ Բաֆֆին առաջինն էր, որ մշակեց Արտավազդի առասպելը, որին հաջորդեցին Հ. Հովհաննիսյանը (1887) և մյուսները:

Մշակման համար հիմք է ծառայել իրրե ընթացի բերված՝ Խորենացու «Նթի» դու յորթ հեծցիս յաղատ ի վեր ի Մասիս...» հայտնի խոսքերը (տե՛ս «Մովսէսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց», գիրք 3, գլուխ ԿԱ):

Դրել է 1869 թվականին, Խորվիրապում՝ Թիֆլիսից-Թափրիզ վերադարձի ճանապարհին:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. I, էջ 148:

ՆԱԵՐ N...Ի ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ (Էջ 97)

Մ. Նալբանդյանի հիշատակին նվիրված այս բանաստեղծությունը Բաֆֆին գրել է 1870 թվականին: Թեև գրության տեղը հեղինակի կողմից չի հիշատակված, սակայն կասկածից վեր է, որ Թիֆլիսն է:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. I, էջ 259:

Ա Ջ Գ ՈՒՐ Ա Ց (Էջ 98)

Այս բանաստեղծության գրության վայրը հեղինակը չի մատնանշել, միայն հայտնի է թվականը՝ 1870:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. I, էջ 45:

ՈՍԿՈՒ ՄԱՂԱՆ (ԷՋ 101)

Գրել է 1870 թվականին, Թիֆլիսում:
Արտատպւած է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 240:

ԿԻՐԹ ԺԱՇԱԿ (ԷՋ 102)

Գրել է 1870 թվականին, Թիֆլիսում:
Արտատպւած է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 108:

ՇՈՒՇԱՆ (ԷՋ 104)

Գրել է 1870 թվականին, Թիֆլիսում:
Արտատպւած է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 112:

1871

ԹԻՖԼԻՍԵՑՈՒ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ (ԷՋ 107)

Գրել է 1871 թվականին, Թիֆլիսում: Առաջին անգամ տպագրվել է «Փունջ» ժողովածուում, այնուհետև՝ Հովհաննես Նազարյանի կազմած «Ընտիր հատվածներին» Բ յա-տում (Թիֆլիս, 1884, էջ 16), իսկ մեր օրերում՝ Լ. Մելիքյան-Բեկի «Հայ գրողները և վրաստանը» գրքում, Ե., 1964, էջ 175:

Արտատպւած է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 195:

Կ Տ Ա Կ (ԷՋ 110)

Գրված է Թիֆլիսում, 1871 թվականին: «Կտակը» հեղինակի «Ձահրումար» վեպի օրդանական շարունակությունն է, հավելվածը: Բացի այդ, որպես բանաստեղծություն, «Կտակը» ունի նաև ինքնուրույն արժեք, հավանաբար հենց այդ նկատառումով էլ այն աեղ է դրել նաև «Փունջին» առաջին հատորում:

Որպես «Ձահրումարի» հավելված՝ «Կտակը», երկու քառատող կրճատումով՝ տպագրվել է վեպի ինչպես 1895, այնպես էլ հետագա 1930 և 1938 թթ. հրատարակությունների վերջում:

Արտատպւած է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 91:

Օ Ս Ա Ն (ԷՋ 110)

Գրել է 1871 թվականին, Թիֆլիսում:
Արտատպւած է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 116:

Մ Ո Ղ Ա (Էջ 120)

Գրել է Թիֆլիսում, 1871 թվականին: Այս բանաստեղծությունը տեղ է գրավել Կարա-Մուրզայի համերգային ունակերտության և 1885 թ. մարտի 15-ին Թիֆլիսում տեղի ունեցած համերգի ընթացքում կատարվել է էրզիշ հոջա-էյնաթյանի կողմից, Բանաստեղծությունը ընդգրկված է նաև Լ. Մելիքսեթ-Ռեկի «Հայ գրողները և վրաստանը» գրքում, Ե., 1964, էջ 173:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 119:

Փ Ո Ղ (Էջ 122)

Գրել է 1871 թվականին, Թիֆլիսում:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 157:

ԱՌԻՏՈՂԱՅԷ (Էջ 123)

Վկայասանի կյանքի ծանր կացությունը ընդունող այս բանաստեղծությունը գրված է Թիֆլիսում, 1871 թվականին:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 133:

ՈՒՐ Է ԻՄ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ (Էջ 126)

1871 թվականին աստանդական Բաֆֆին, Թիֆլիսից Սալմաստ վերադառնալիս, մի կարճ ժամանակ լինում է Թավրիզում, հենց այստեղ էլ նա գրում է սույն բանաստեղծությունը:

Բնաբանն առնված է Ֆ. Շիլլերի «Վիլհելմ Տելլ» դրամայից, ինքնուրույն թարգմանությամբ (տե՛ս Ֆրիդրիխ Շիլլեր, Ընտիր երկեր, Ե., 1952, էջ 793):

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 172:

1872

Դ Ա Յ Ա Կ (Էջ 133)

Գրված է 1872 թվականին: Գրության վայրը հեղինակը չի մատնանշել, սակայն, ամենայն հավանականությամբ, Թիֆլիսն է:

Ներկայացված «Երչումուշկայի երկը» ռուսալուծի նմանությամբ գրված այս բանաստեղծությունը (տե՛ս Գ. Հովնան «Ռուս-հայ գրական կապերը XIX—XX դարերում», հ. 1, Ե., 1960, էջ 368—373) հրապարակվելուց անմիջապես հետո իր վրա է դարձնում մամուլի ուշադրությունը: «Մշակի» խմբագիր Գ. Արծրունին ո՛չ միայն գրվատանքով է խոսում Բաֆֆու այս գործի մասին, այլև իր գրած հոդվածում մեջ է բերում վեց բառատող (տե՛ս «Մշակ», 1874, 7 մարտի, № 9): Այս բանաստեղծության 3—11-րդ բառատողերը, հավանաբար, Բաֆֆին գրել է ավելի վաղ և ղեկավար է «Սուրբի» վեպի «Մահալատի դաս-

տղարակչուն» գլխում (տե՛ս Բաֆֆի, «Երկերի ժողովածու», հ. I, Ե. 1955, էջ 128)։
Բնաբանն առնված է նեկրասովի «Երյումուշկայի երգը» բանաստեղծությունից (տե՛ս
Искрасов А. Н., Избранное, М., 1975, стр. 104—106, 11-րդ քառատողը)։
Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. I, էջ 285։

Խ Ր Ա Տ (էջ 186)

Գրել է 1872 թվականին, Թիֆլիսում։
Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. I, էջ 242։

ՊԱՆԴՈՐԱՅԻ ՏՈՒՓԸ (էջ 183)

Գրված է 1872 թվականին, Թիֆլիսում։
Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. I, էջ 153։

ՄԵՐ ԲԱՂԱՔԱՅԻ ՊԵՏՈ (էջ 140)

Գրված է 1872 թվականին, Թիֆլիսում։
Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. I, էջ 261։

ՄԵՐ ՀԵՐՈՍԸ (էջ 144)

Հեղինակը չի մատնանշել ո՛չ գրության թիվը, ո՛չ էլ տեղը։ Քանի որ Բաֆֆու ծաղ-
րը վերաբերում է որոշակի խումբ կազմող համալսարանականների, որոնք նշավակված
են նաև «Թափոսներ» ստեղծագործության մեջ, ուստի պետք է ենթադրել, որ այս բա-
նաստեղծությունը գրել է 1872 թ. վերջերին, Թիֆլիսում։
Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. I, էջ 267։

Շ Ռ Ա Յ Լ ՈՒԹ Յ ՈՒՆ (էջ 149)

Գրել է 1872 թվականին, Թիֆլիսում։ «Փունջից» բացի, որոշ կրճատումներով և
խմբադրումով, արտատպվել է՝ «Սոխակ Հայաստանի» երգարանի 1888, 1890 և 1902
թվականների հրատարակությունների մեջ։
Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. I, էջ 201։

1873

Ն Վ Ե Ր (էջ 153)

Սույն չափածո հասվածքը գետնդված է «Փունջի» առաջին հատորի սկզբում և ուղղ-
ված է ընթերցողներին։ Չեն մատնանշված ինչպես գրության տեղը, այնպես էլ տա-
րեթիվը։ Ամենայն հավանականությամբ՝ գրված է 1873 թվականին, Թիֆլիսում։
Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. I, էջ V։

Գրել է 1873 թվականին, Թիֆլիսում:

Բնարանը՝ որոշ հասկանումներով և խմբադրելով, առնված է Եղիշեի «Վասն Վարդանայ» և Հայոց պատերազմին» երկից (տե՛ս Թևոդոսիա, 1861, էջ 139—140):

Արտատպված է «Փունջ», հ. 1, էջ 182:

Պ Ո Ն Տ (Էջ 100)

Գրել է Թիֆլիսում, 1873 թվականին:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 214:

Ս Ե Ր (Էջ 161)

Գրված է 1873 թվականին, Թիֆլիսում:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 216:

Մ Ո Գ Պ Ե Տ (Էջ 103)

«Փունջի» առաջին հատորը տպագրության հանձնելուց առաջ Բաֆֆին ներկայանում է Թիֆլիսի թեմի առաջնորդ Մանար Եպիսկոպոսին և զրուցում է նրա հետ զրբի տպագրության շուրջ: Այդ խոսակցությունն էլ շարժառիթ է դառնում այս բանաստեղծության գրության հարցում: Գրված է Թիֆլիսում, 1873 թվականին:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 185:

ԽՐԱՏ ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԵԻՆ (Էջ 173)

Գրել է Թիֆլիսում, 1873 թվականին:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 194:

ՎԵՐՋԻՆ ԵՐԳ (Էջ 174)

Այս բանաստեղծությամբ ավարտվում է «Փունջի» առաջին հատորը: Գրված է 1873 թվականին, Թիֆլիսում:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 312:

<1856—1878>

Այս բաժնում գետնդրված են զրույցան թվականն ու տեղը անհայտ այն բանաստեղծությունները, որոնք Բաֆֆին գրել է 1856—1873 թվականների ընթացքում և հրապա-

րակել է «Փունջին» առաջին հատորում: «Կույր հովիւներ», «Հովիւի երգ» և «Գերեզմանք» վերնագրով ստեղծագործությունները թերեւս այն դորժերից են, որոնք նա, ինչպէս հիշեցինք վերեւում, Հովհաննէս Քաթանյանի միջոցով ուղարկել է Ստեփանոս Նաղարյանին՝ «Հյուսիսափայլում» տպագրելու (եժ, I, 23):

Բաֆֆին առանց գրութիւն տեղն ու թվականը նշելու հրատարակել է հատկապէս այն բանաստեղծությունները, որոնք մեկից ամբիւր անգամ ենթարկել է մշակման:

Ա Ն Յ Ա Գ Ի Ր (Էջ 178)

Արտատպւած է՝ «Փունջ», հ. I, էջ 276:

ԿՈՒՅՐ ՀՈՎԻՎՆԵՐ (Էջ 178)

Այս բանաստեղծութիւնն թիւման, ինչպէս ենթադրեցինք միջոցով ծանուցում է հեղինակը, առնւած է Սոսայի մարգարեություններից (զլուխ ԾՁ, 12):

Արտատպւած է՝ «Փունջ», հ. I, էջ 258:

ՀՈՎՎԻ ԵՐԳ (Էջ 179)

Արտատպւած է՝ «Փունջ», հ. I, էջ 279:

Գ Ե Ր Ե Ջ Մ Ա Ն Բ (Էջ 180)

Արտատպւած է՝ «Փունջ», հ. I, էջ 232:

ՍԿԶԲՈՒՆԲ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ (Էջ 182)

Արտատպւած է՝ «Փունջ», հ. I, էջ 277:

1878

ՀԱՍՈՑԻ ԵՐԳԸ (Էջ 183)

Այս բանաստեղծությունը «Կայծերի» առաջին հատորի «Աշխատանք և հող» գլխի անմիջական շարունակությունն է:

Գրութիւն տեղը և ստույգ թվականը հայտնի չեն:

Նախնական տարբերակը, հավանաբար, ղեկավարած է եղել հեղինակի «Ծանաղարհորդություն Տաճկաստան (Վասպուրականի և Տարոնի նահանգներում)» աշխատութիւն մէջ, որտեղից և հետագայում ներմուծվել է «Կայծերի» առաջին հատորի Ավագ Ավթանդիւյանի իր հուշերի զրքում, պատմելով Բաֆֆու հետ դեպի Հախվերան կատարած ճանապարհորդութիւն մասին, մէջ է բերում նույն գյուղի տանուտեր, ծերունի հողագործի աշխատանքային երգը, որ շատ կողմերով համահնչյուն է «Հասոցի երգին» (տե՛ս Ա. Ավթանդիւյան, Պատկերներ Բաֆֆի կյանքից, Ալեքսանդրապոլ, 1900, էջ. 22): Ամենայն հա-

վանականությամբ՝ «Հասոյի երգի» հորինման շարժառիթը պետք է կասկելք այս հանապարհորդության տարեթվի հետ (1859—60), բայց, քանի որ, չկան այս վարկածը հաստատող վավերագրեր, բանաստեղծության և «Կայծերի» առաջին հատորի պրոպան տարեթվերը նույնանում են՝ «Կայծերի» առաջին հատորը վերջնականապես ավարտված լինելու մասին հեղինակն առաջին անգամ խոսում է 1878 թ., Աղուլիսից «Մշակի» խմբագրին գրած նամակում (տե՛ս «Արձագանք», 1895, 30 օգոստ., № 99)։ Ելնելով այս հանգամանքից՝ տրամաբանական պտանք «Հասոյի երգի» պրոպան թվականը համարել 1878-ը։

«Կայծերի» առաջին հատորը տպագրվելուց հետո այո բանաստեղծությունը լայնադրվում է Ղ. Հովսեփյանի կողմից և 1886 թ. «Հասոյի երգը» վերնագրով (նոտաները՝ բանաստեղծության հետ միասին) հրապարակվում է «Աղբյուր» ամսագրի հավելվածում (1886, № 1, էջ 185—86)։ «Աղբյուրի» տարբերակում, հավանաբար, երաժշտության հետ հարմարեցնելու նպատակով՝ վերջին տան տողերը էտ ու առաջ են տարված։ Ավելի ուշ, «Հասոյի երգի» համար երաժշտություն է հորինում «Մշակի» աշխատակից, հետո նաև խմբագիր Ալեքսանդր Քալանթարը (տե՛ս «Տարաղ», 1913, № 16, էջ 226)։

1890 թ. «Հասոյի երգը» տպագրվում է «Առիակ Հայաստանի» հրգարանի զանազան հրատարակություններում (1895, 1902 և 1912 թթ.)։

1917., Ե. Կրասնյանսկու ուսերեն թարգմանությամբ, այս բանաստեղծությունը «Песня Хасо» վերնագրով հրապարակվում է «Армянский вестник» պարբերականում (М., 1917, № 14, стр. 9)։

Քանի որ, հեղինակի կենդանության օրոք, այս բանաստեղծությունը «Կայծերի» առաջին հատորից բացի, իբրև անկախ գործ, հրապարակվել է նաև «Աղբյուր» ամսագրում, ուստի հարմար պտանք այն տեղավորել նաև հեղինակի բանաստեղծությունների շարքում։

Արտատպված է՝ «Կայծեր», հ. I, Թիֆլիս, 1883, էջ 212։

1887

ԲՐՈՒՏԻ ՇՈՒՆԸ (ԷԶ 184)

Գրել է Թիֆլիսում, 1887 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերի ընթացքում։

Երբ 1887 թ. լույս է տեսնում Բաֆֆու «Կայծեր» վեպի երկրորդ հատորը, Ղ. Աղայանը «Աղբյուր» ամսագրում հանդես է գալիս «Եւ ստացած տպավորությունները պ. Բաֆֆու «Կայծերի» երկրորդ հատորից» վերնագրից կրող գրախոսականով։ Քննադատելով «Կայծերի» հերոսներին, Աղայանը անվանարկում է նաև վեպի հեղինակին (տե՛ս Ղ. Աղայան, Երկերի ժողովածու, հ. 3, Ե., 1963, էջ 143)։ Այս հանգամանքը առիթ է դառնում, որ Բաֆֆին հանդես գա «Արձագանքում»՝ «Պարոն Ղ. Աղայանի հասցեին» հոդվածով (տե՛ս ԵԺ, X, 151) և «Բուտի շունը» ոտանավորով։

Արտատպված է՝ «Արձագանք» (շարաթաթերթ), 1887, № 39, էջ 619։

ԴԻՈՍ ԵՎ ԷՇԵՐ (ԷՋ 185)

Գրել է Թիֆլիսում, 1887 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին:

Նրբ. Ղ. Աղայանը «Կայծերի» շուրջ ծագած բանավեճի առիթով հրատարակում է իր երկրորդ և երրորդ հոդվածները. «Առ. պ. Բաֆֆին», և «Առակ ընդ առակին» (տե՛ս «Աղբյուր», 1887, № 11, երկրորդ բաժին, էջ 107, 109), Բաֆֆին, կարգալով Ղ. Աղայանի պատասխանը, հանդես է գալիս «Պարոն Ղ. Աղայանի հասցեին» հոդվածով և սույն՝ «Դիոս և էշեր» ոտանավորով:

Արտատպված է՝ «Արձագանք», 1887, № 47—48, էջ 742:

<1856—1888>

Այս բաժնում ղեկավարած են զրույթյան լիակատար ու տնօրէն աշխատ այն ստեղծագործությունները, որոնք Բաֆֆին գրել է 1856—1888 թվականների ընթացքում: Դրանք, ալլեայլ պատճառներով՝ հեղինակի կենդանության օրոք տպագրության չեն հանձնվել և առաջին անգամ հրատարակ են հանվել Աննա Բաֆֆու ջանքերով: Այդ բանաստեղծություններից մի բանիւր՝ «Մոռացված շիրիմը», «Մշակը» և «Հայ պանդուխտի նոր տարին», ինչպես ցույց են տալիս արխիվային վավերագրերը, գրաբնական արգելքի են հանդիպել ո՛չ միայն հեղինակի կենդանության օրոք, այլ նաև նրա մահվանից հետո: Այսուհետև հեղերծ, Աննա Բաֆֆուն հաջողվել է դարձնել ճանապարհով հրատարակ հանել Բաֆֆու այդ և անտիպ մնացած մի շարք ուրիշ բանաստեղծություններ:

ՄՈՌԱՅՎԱԾ ԵՒՐԻՄ (ԷՋ 187)

Հայտնի չէ ո՛չ զրույթյան տեղը, ո՛չ էլ թվականը: Նվիրված է Խ. Աբովյանի հիշատակին: Դեռևս Բաֆֆու կենդանության ժամանակ արգելվել է գրաբնական կոմիտեի կողմից: Առաջին անգամ տպագրվել է 1890 թվականին:

Արտատպված է՝ «Հանդես գրականական և պատմական», դ. IV, Մոսկվա, 1890, էջ 231:

Մ Ե Ա Կ (ԷՋ 189)

Խրմյան Հայրիկին նվիրված այս բանաստեղծությունը 1887 թվականին արգելվել է Կովկասի գրաբնական կոմիտեի կողմից, որի հետևանքով էլ մնացել է անտիպ: Բանաստեղծության տպագրությունն արգելվել է նաև 1892 թ.: Առաջին անգամ հրատարակվել է Աննա Բաֆֆու կողմից, 1893 թվականին, «Արծիվ վասպուրականի» ժողովածուում, Թիֆլիս, 1893, էջ 5:

Արտատպված է նույն ժողովածուից:

ՀՈՂԱԳՈՐԾԻՆ (Էջ 190)

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Աղբյուր», 1891, № 12: Այնուհետև՝ «Արծիվ՝ Վասպուրականի» ժողովածուում, Թիֆլիս, 1893, էջ 20:

Արտատպված է հիշյալ ժողովածուից:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻ ՎԻՃԱԿԸ (Էջ 191)

Առաջին անգամ տպագրվել է հեղինակի մասվանից հետո, Աննա Բաֆֆու կողմից, «Արաբս» (հանդես), 1894—95, Ա. գիրք, էջ 170, որտեղից և արտատպված է:

ՀԱՅ ՊԱՆԳՈՒԽՏԻ ՆՈՐ ՏԱՐԻՆ (Էջ 192)

Այս բանաստեղծությունը, ձևողարկից, առաջին անգամ տպագրել է Աննա Բաֆֆին, «Տարազ» (շարաթաթերթ), 1893, № 45—48, էջ 695, որտեղից և արտատպված է:

ԿՈՒՅՍԻ ՎԻՇՏԸ (Էջ 194)

Առաջին անգամ հրատարակել է Աննա Բաֆֆին, հեղինակի մասվանից հետո, 1895 թվականին: «Տարազ» (շարաթաթերթ), 1895, № 8, էջ 113, որտեղից և արտատպված է:

ՊՈՆՄՆԵՐ (Էջ 195—300)

Իր բոլոր շափածո ստեղծագործությունները, առանց բացառության, Բաֆֆին անվանել է բանաստեղծություններ:

Խմբավորելով պոեմներն առանձին բաժնում՝ ջանկացել ենք նախ հավաքական ու ամբողջական տեսքով ներկայացնել Բաֆֆու այս ժանրի ստեղծագործությունները, և ապա՝ որքան կարելի է մատչելի դարձնել օգտվելու հնարավորությունը:

Բաֆֆուց մեզ հասած պոեմները, մեկի բացառությամբ՝ ժամանակին լույս են տեսել «Փունջի» առաջին ու երկրորդ հատորներում: Ինչ վերաբերում է «Խորենացու ողբը» պոեմին, ապա այն, ըստ Բաֆֆու գիտավորության, պետք է հրատարակվեր «Փունջի» երրորդ հատորում, բայց, ինչպես հայտնի է, հեղինակը նյութական հնարավորություն չի ունենում շարունակելու մատենաշարը, և «Փունջի» III ու մնացած հատորները լույս չեն տեսնում, ուստի և «Խորենացու ողբը» մնում է անտիպ:

Հեղինակի մասվանից հետո Աննա Բաֆֆին, այլ գործերի թվում, ծրագրում է վերահրատարակել Բաֆֆու նաև շափածո ստեղծագործությունները, և վերջիններս «Փունջ» խորագրով ներկայացնում է Պետերբուրգի պալատական կոմիտեին՝ տպագրության թույլտվություն ստանալու Գրաքննիչ Ն. Մառը 12 այլ գործերի հետ առաջարկում է ժողովածուից հանել կամ կրճատումներով տպագրել նաև «Глаголю Хоренского», («Խորենացու ողբը») վերնագրով ստեղծագործությունը: Իր տեսակետը հիմնավորելու համար՝ Ն. Մառը ներկայացրել է պոեմի վերաբերյալ մի քանի արդից բաղկացած դիտողություն. «Խորենացու ողբը» (էջ 226—241),— գրել է նա— Հայաստանի Ողբն է, որ գրել է 5-րդ դարի պատմիչ Մովսես Խորենացին: Բանաստեղծը

(Բաֆֆին) չափածոյի է վերածում և լրացնում այնպէս, որ ընթերցողը հեղինակի հետ ողբա այսօր ոչ պակաս ճնշված հայութեան վիճակը, որպէսզի ընթերցողը հասկանա, որ տվյալ «Ողբում» ցատկալի կացութեան մէջ է նաև այսօրվա Հայաստանը։ Վերջում բանաստեղծը կցում է համապատասխան ծանոթություններ» (Арешян С. Г., Армянская печать и царская цензура, Е., 1957, стр. 404):

Այս կցկատուր բնութագրականից բացի, Բաֆֆու «Ենթերկնացու ողբը» պոեմի մասին ուրիշ ոչինչ մեզ հայտնի չէ։

Բաֆֆու պոեմները ոչ միայն աննկատ չեն մնում ժամանակակիցների կողմից, այլև արժանանում են մամուլի ամենատարբեր գնահատականներին։ Վերը նշվեց, որ «Փունջի» առաջին հատորի մասին «Մեղու Հայաստանի» լրագրում բացասական կարծիք է տպագրում Եղիշէ Բաճանդ Գեղամյանը։ Այն, ինչ գրախոսը պակաս էր թողել իր Թոմասյա ստորագրութեամբ հոգովածում, լրացնում է 1881 թվականին հրատարակած Հայկունի ստորագրութեամբ «Մատենախոսականում»։ Չարաշահելով «Փունջի» առաջին հատորի առաջարանում Բաֆֆու հայտնած այն միտքը, թե իր բանաստեղծությունները «զուրկ են զեղարկեստական վեմությունից», Հայկունին խորհուրդ է տալիս Բաֆֆուն՝ «մյուս անգամ չորեք բանաստեղծություններ»։ Այս ամենով հանգերձ, հոգիւածի շարունակութեան մէջ նա ստիպված է լինում խոստովանել, որ «...Բաֆֆու բանաստեղծությունները զուրկ չեն կյանքի այս և այն վիճակի կողմերը հաշտակ կերպով նկարագրելու արժանավորութեանից», և, իբրեւ օրինակ, թվարկում է նաև «Ենթերկ», «Սոֆի», «Գծութի կապալաւոր» պոեմները։ Համերաշխելով Բաֆֆու հետ, նա ավելացնում է, որ հեղինակի «հաստաշարները իրենց կոկիկ ու առողջ խմաստներով որոշվում են մեր մյուս հաստաշարների անմիտ ու անխմաստ ախտովախերից» («Մեղու Հայաստանի», 1881, 10 սեպտ., № 182)։

Պոեմներում արժարծիւած թեմաները նույնպէս բազմազան են։ Նույն շրջանում գրած «Սոֆի» և «Ենթերկ» պոեմներում նա նշաւակում է տարապայման կրթութեան, զեկա բարբերի ու մոգայամոլութեան աղետարեր հետեանքները։ Այս երկու պոեմներում էլ ներկայացված կանայք շուեն հասարակայնորեն սղտակար որնէ զղացում և մարդուն ազնվացնող զաղաւարներ։ Նրանք տարված են սիրային արկածներ որոնելով, արհամարհում են մայրենի լեզուն և ազգային սովորութիւնները։ Եթէ այս պոեմներում Բաֆֆին նպատակ է ունեցել ցուցադրելու հասարակական կյանքի սբարոյական ու մտավոր աղեղութեանները», ապա «Արայի պատերազմի դաշտում» և «Հինգերորդ դարու Հայոց աշխարհի տիկիները և Նդիշէ...» պոեմերի մէջ Բաֆֆուն զբաղեցնում են տրամազծորեն այլ խնդիրներ։ Գիմելով պատմական անցյալին՝ Բաֆֆին զուգահեռներ է անցկացնում հերոսական անցյալի և անհեռանկար ու հահագացած ներկայի միջև՝ պատմութեան օրինակով արդիարականութեան խնդիրներին լուծում տալու համար։ Մյուս կողմից, ֆեոդալիզմի տիրապետութեան պայմաններում ապրող, դաժան ճնշման ու հարստահարման հետեանքով հեռանկարը կորցրած, երկշտ ու ստրկամիտ դարձած հայ մարդուն անհրաժեշտ էր վերադարձնել ազգային հայարտութեան ու կորցրած արժանապատւութեանը և հաւատ ներշնչել սեփական ուժերի հանդեպ։ Այս զեպրում ինչը կարող էր աւելի մեծ նշանակութեան ունենալ, քան պատմական անցյալի հերոսական վեհութեանը, քան ժամանակի բոլով անցած և ընդհանրացված օրինակը։

Աւիշանից, Շահազիզից ու Պատականյանից հետո, իբրեւ անցման շրջանի անհրաժեշտ օղակ, Բաֆֆու պոեմները ունեցել են ներդրոծոն զեր հայ իրականութեան մէջ՝ այդ ժանրի դարպացման ընթացքի վրա։ Բաֆֆու և Թումանյանի պոեմների միջև թեկ կան

մակարդականների մեծ տարբերություն, այսուհանդերձ անուրանալի է այն կասկ ու ազդեցությունը, որ ունեցել են Բաֆֆու պոեմները Թումանյանի վրա:

1856

ԳԺՈՒՏԻ ԿԱՊԱԼԱՌՈՒՔ (Էջ 195)

Սույնը Բաֆֆու առայժմ հայտնի առաջին պոեմն է, 1856 թվականին, Թիֆլիսից Քավրիզ մեկնելու ճանապարհին, նա անցնում է Հայաստանի մի շարք պատմական վայրերով, այցելում է նաև Խորվիրապ և հենց այստեղ գրում «Դժոխքի կապալառուքը»:

Բնարանն առնված է Ղուկասի Ավետարանից, գլուխ ԺԱ, 52:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 250:

1857

ԱՐԱՅՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԳԱՇՏՈՒՄԸ (Էջ 200)

Գրել է Վան քաղաքում, 1857 թվականի ճանապարհորդության ընթացքում:

Բնարանն առնված է Մովսես Խորենացու Պատմությունից, գիրք 1, գլուխ ԺԸ:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 76:

1865

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻ ՏԻԿԻՆՆԵՐԸ ԵՎ ԵՂԻՇԵ ԱՎԱՐԱՅՐԻ ԳԱՇՏՈՒՄԸ (Էջ 210)

1865 թվականին, առևտրական գործերի բերումով, Բաֆֆին ուղևորվում է Խոյ քաղաքը նրա ճանապարհը անցնում է Ավարայրի դաշտով, և այստեղ, Եղիշևի վարդանանց պատմության տպավորության և Ռափայել Պատկանյանի «Արաքսի արտասուքի» ազդեցության տակ գրում է սույն պոեմը: Բնարանն առնված է Եղիշևի «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» երկից (Թեոդոսիա, 1861, էջ 324):

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 33:

1869

Ա Ն Ի (Էջ 218)

Գրված է 1869 թվականին, Անիի ավերակներում, վերջիններիս անմիջական տպավորության առթիվ:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 301:

Ինքնակենսագրական որոշ գրվածքներ պարունակող այս պոեմի գրության ստույգ թվականը հայտնի չէ։ «Փունջի» երկրորդ հատորի առաջաբանում հեղինակի հայտնած մի տեղեկությունից հնարավոր է դառնում որոշել պոեմի գրության մոտավոր թվականը։ «Հարեմը», «Սառան» և «Ղուլլուբանին»,—գրում է նա,—մեր Պարսկաստանում եղած զբվածքներից է, երբ արդեն վերադարձած էինք մեր հայրենիքը։ Ինչպես հայտնի է, 1856 թվականին վերադառնալով Պարսկաստան՝ Բաֆֆին մնում է այնտեղ մինչև 1868 թվականը։ Այստեղից հետևում է, որ «Սառան» և «Ղուլլուբանին» պոեմների գրությունը պետք է վերագրել այդ տարիներին՝ 1856—1868 թթ.։ Բայց այս հետևությունը կարիք ունի լրացման։

Հայտնի է, որ Բաֆֆու հոր առևտրական տունը 1867—69 թթ. սնանկ է հայտարարվում։ Դրան հաջորդող 1868—71 թթ. ընթացքում Բաֆֆին անընդհատ Սալմաստից Թիֆլիս ու Թիֆլիսից Բաքվի դէպքերի շտապում, որպեսզի կարողանար օձիքն աղատել պարսկապանների անիրավ պահանջներից, Հեղինակի ապրած այդ մղձավանջային օրերի ու դառն ապրումների արձագանքներն իրենց հետքն են թողել ինչպես «Սառան», այնպես էլ «Ղուլլուբանին» պոեմների վրա։ Մյուս կողմից, «Սառան» և «Ղուլլուբանին» արվեստի առևտրականության ամբողջ փարպեղության արդասիք են, քան այդ շրջանում գրած նրա մյուս չափածո ստեղծագործությունները, ուստի, պետք է հնթադրել, որ այս ստեղծագործությունները հետադադրվում, 1868—71 թթ. ընթացքում, ենթարկվել են արմատական վերամշակման։

«Սառան», ինչպես վերը նշվեց, ստեղծվել է հեղինակի կենսագրության հետ կապված վաղեմական հիմքի վրա։ Բաֆֆու քրոջ որդին պատմել է, որ Սառայի մասին գրածը իրականություն է. «Նա սիրում էր Բաֆֆուն. երբ վերջինս դնացել էր Թիֆլիս, Սառան հաճախ եկել է նրա մոտ մոտ, հարցրել է Հակոբի մասին և անհամբեր սպասել նրա վերադարձին. բայց նա ուշ է վերադարձել Թիֆլիսից, իսկ Սառայի ծնողները ուժով ուղեցել են տալ նրան ուրիշ մարդու. Սառան հարսանիքի գիշերը եկեղեցում թույն է ընդունել և մեռել»։

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. II, Թիֆլիս, 1874, էջ 269։

ՂՈՒՅԼՈՒԲԱՆԻ (Էջ 261)

Գրության տեղի և ժամանակի մասին տվյալներ տե՛ս նախորդ ծանոթագրությունները։ Ավելի ուշ այս բնագիր մի այլ տարբերակը՝ «Հսկան» վերնագրով, մշակել է նաև Հ. Բումանյանը։

«Ղուլլուբանին», ինչպես նաև «Սառան» պոեմների հեղինակային ծանոթագրությունները, որոնք «Փունջում» հրապարակվելու ժամանակ զետեղված էին գրքի վերջում, նույնպես հարմար դառնալով փոխադրել համապատասխան էջերի տողատակ։

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. II, էջ 311։

Ս Ո Յ Ի (ԷՋ 268)

Գրել է Թիֆլիսում, 1871 թվականին, մոտավորապես այն շրջանում, երբ հնդկահայը աշխատում էր նաև «Ջահրումար» վեպի վրա: Այս երկու ստեղծագործությունների նույնանուն հերոսներն էլ Բաֆֆու մոտ ունեն զարգացման միևնույն կորագիծը: Շատ հավանական է, որ սյունը յուրօրինակ նախնական տարրերակ է եղել «Ջահրումար» վեպի համար:

Բնաբանն առնված է Ռ. Պատկանյանի «Մայրաքաղաքում կրթած հայ աղջիկ» բանաստեղծությունից:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 2:

Ն Ի Ն Ո (ԷՋ 285)

Գրել է 1872 թվականին, Թիֆլիսում:

Շարժառիթ է ծառայել «Մեղու Հայաստանի» և «Մշակ» լրագրերի միջև ընտանեկան խնդրի շուրջը ծայր առած բանավեճը:

1872 թ. «Մեղու Հայաստանի» լրագրի մարտի 11-ի համարում հրապարակվում է Մ. Ս.-ի «Մեր ընտանեկան կյանքի մասին» վերնագրով հոդվածը: Այս առիթով՝ «Հին-դերբորդ դարի հայ արեղա սպայերը և «Մեղու Հայաստանի» լրագիրը» հոդվածով հանդես է գալիս Գ. Արծրունին (տե՛ս «Մշակ», 1872, 23 մարտի, № 12): «Մեղուն» նորից է անդրադառնում այս հարցին՝ տպագրելով Ս. Ո-ի հոդվածը (տե՛ս 1 ապրիլի, № 5, էջ 20), սրի դեմ Գ. Արծրունին հրապարակում է «Իմ պատասխանը» հոդվածը (տե՛ս «Մշակ», 1872, 6 ապրիլի, № 14): Բանավեճին մասնակցում է նաև Բաֆֆին՝ «Մշակում» տպագրելով «Քնտանիքի կերպերոսներ» վերնագրով հոդվածը (տե՛ս իժ, IX, 29): Ավելի ուշ, Բաֆֆին հանդես է գալիս նաև «Պոլեմիկա» հոդվածով (տե՛ս «Մշակ», 1872, 27 ապրիլի, № 16): Այս դեպքերի անմիջական ազդեցության տակ էլ ապրիլ-մայիս ամիսներին նա գրում է «Նինո» սյունը:

Դարձնելով վերջինս ավելի վաղ գրած «Հինդերբորդ դարու Հայոց աշխարհի տիկիները և եղիշե Ավարայրի դաշտումը» սյունի հավելվածը՝ Բաֆֆին ցանկացել է մեկը հակադրել մյուսին, այդ միջոցով ցույց տալով իր համակրանքը խսկական հայ հայրենասուներ կանանց հանդեպ:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 52:

ԹԱՐԳԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ (ԷՋ 301—308)

Բաֆֆուց մեղ հասած շափածո Թարգմանությունների քանակը մեծ չէ, ընդամենը մի քանի գործ: Թարգմանական առաջին փորձերը նա կատարել է 1850-ական թվականների սկզբում: Դեռևս Թիֆլիսի ուսական դիմնադրյալում սովորելու ընթացքում, «Սիրադոմար ծոզով» կաշվող աշակերտական խմբակի ազդեցության տակ, նա փոխադրել է Շիլլերի

«Der Gang nach dem Eisenhammer» («Զուլարանի Հանապարհին») բալլադը՝ «Ֆրի-դոլին» վերնագրով արձակ շարադրությունում:

1873 թ. «Փունջի» առաջին հատորում հրապարակվում է Հայնեից նրա թարգմանած «Անհամբույր դադան» ոտանավորը: 1884 թ. դեկտեմբերին Ռ. Պատկանյանի ու Փ. Վարդանյանի միջև փոխանակվող նամակներից հայտնի է դառնում, որ Բաֆֆին մտադրու-թյուն է ունեցել թարգմանելու Պուշկինի «Ոսկե ձկնիկը» (տե՛ս Պատկանյան Ռ., Երկերի ժողովածու, հ. 7, Ե., 1973, էջ 136): Այնուհետև, «Աղբյուր» ամսագրի մանուկ ընթեր-ցողներին դոհացում տալու համար, նա թարգմանում է մի բանի դործեր Հյուգոյից ու Հայնեից: Ավելի ուշ՝ 1887 թվականին, Քիֆլիսում պարսկերեն հրատարակվող «Քեշիյալ» լրագրի խմբագիր Զալան Էֆենդի Ուսի-Ջադեի աջակցությամբ Բաֆֆին ձեռնարկում է պարսկերենից հայերենի թարգմանել «Լեյլի Մեջլումը»: Պահպանվե՞լ է արդյոք այդ թարգմանությունը, թե ոչ, դժվարանում ենք ասել:

Նրա շափածո թարգմանություններից մեկ հասել են ընդամենը չորս նմուշ, որոնք տեղադրված են սույն հատորում:

ԱՆՀԱՄԲՈՒՅՐ ԳԱԶԱՆԸ (ԷՋ 801)

Թարգմանությունը կատարված է ուսերենից. տեղն ու թվականը չհաջողվեց պար-զել:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. 1, էջ 275:

<ԴԱՌՆ ՀԱՆԱԾԱՆՔՆ Է ԲՈ ԱՐԳՅՈՒՆՔԸ> (ԷՋ 801)

Այս բառատողը, որ գրված է «Փունջի» երկրորդ հատորում, իրրե բնարան, Բաֆֆին թարգմանել է 1872—73 թթ. Քիֆլիսում: Մեկ չհաջողվեց պարզել, թե ո՞ր հեղինակից է: Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. II, էջ 6:

Ֆ Ի Ր Դ Ո Ւ Ս Ի (ԷՋ 802)

2. Հայնեի «Der Dichter Firdusi» ստեղծագործության թարգմանության թվականն ու շարժառիթները հայտնի չեն: Անտարակույտ հասցեագրված է «Աղբյուրի» պատանի ընթերցողներին:

8-րդ բառատողում Բաֆֆին դե բառը գրել է Լ-ով (դէլ): Նման գրությամբ Բաֆֆին ցանկացել է տարրերակում մացնել խմաստների միջև (տե՛ս նուե 263 էջի 4-րդ ծանո-թագրությունը):

Թարգմանությունը կատարված է ուսերենից:

Արտատպված է՝ «Աղբյուր», 1884, № 10, էջ 352:

Ե Ր Գ (ԷՋ 808)

1885 թ. մայիսին վախճանվում է Ֆրանսիայի մեծ դաժակը, Բաֆֆու ամենասիրելի գրող Վիկտոր Հյուգոն: Այս առիթով Հյուգոյի «Les enfants» ժողովածուից (Փարիզ,

1880, էջ 133) «Աղբյուր» մանկական ամսագրի ընթերցողների համար Բաֆֆին «աղա-
տորեն թարգմանում է» նրա «Chanson» բանաստեղծությունը՝ «Երգ» վերնագրով:
Արտատպված է՝ «Աղբյուր», 1885, № 5—6, էջ 195:

ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐ (Էջ 311—427)

Պատմվածքի ժանրին Բաֆֆին համեմատաբար ուշ է անդրադարձել: Նրա Գրիգոր Արծրունին նախապատրաստվում էր Թիֆլիսում լույս ընծայել «Մշակ» լրագիրը, Բաֆֆուն հրավիրում է մասնակցել նոր հիմնադրվող շաբաթաթերթի աշխատանքներին: Ընդունելով ապագա խմբագրի առաջարկը՝ Բաֆֆին նրան է ներկայացնում «Ելվիկ» վեպը («Սալրու» առաջին տարբերակը)՝ մաս առ մաս տպագրելու: Կարգավորվելով «Ելվիկի», Արծրունին հավանում է «վեպի նկարագրական տեղերը», սակայն ծավալի պատճառով անհամար է գտնում հրապարակել այն շաբաթը մեկ անգամ լույս տեսնող պարբերականում: Նա խնդրում է՝ «Մշակին» տալ փոքրածավալ նյութեր. «Դուք աշխարհ տեսած մարդ եք,— ասում է Արծրունին,— դուք ինքնեզ պարսկաստանցի, բուն արեւելցի եք, պտտել եք և թուրքաց Հայաստանում. տվեք մեզ տեղեկություններ այդ երկրների մասին, այն, ինչ որ կա, ինչ որ ինքնեզ գիտեք, ինչ որ տեսել եք: Նկարագրեցեք կյանքը Պարսկաստանում, ինչպես նա կա»:

«Մշակում» Բաֆֆին նախ հրապարակում է «Պարոն Բաֆֆիի ուղեորությունից Պարսկաստանում» նամակաշարը, այնուհետեւ, 1872—1873 թթ. համարներում, Մելիքյանց ստորագրությամբ, սկսում է միմյանց հետից լույս ընծայել «Գեղեցիկ Վարդիկը», «Սով», «Կուսագրություն», «Անբախտ Հովիտիմեն», «Մի օրավար հող» պատմվածքները: Հաջորդ տարիներին Բաֆֆին այս ժանրին գրեթե չի անդրադառնում, եթե չհաշվենք 1876 թվականին գրած «Բերի Շարարանին» և, դրանից տասը տարի հետո, «Խաղ-փուշը»:

Իր պատմվածքները առանձին գրքով հրատարակելու առաջին փորձը Բաֆֆին ձեռնարկում է 1873 թվականին, «Փունջ» մատենաշարով, վերջինիս երկրորդ ու իններորդ հատորները Բաֆֆին հատկացնում է «Մշակում» հրապարակված ու ղեկոս անալիս փորձածավալ ստեղծագործություններին՝ պատմվածքներին ու վեպիկներին:

1874 թվականի հունիսին տպագրվում է «Փունջի» երկրորդ հատորը, ուր ղեկավարված էին՝ «Անմեղ վաճառքը», «Ուխտյալ միանձնուհին» և «Տնային փեսան»: Պատմվածքների մյուս շարքը համախմբելու էր մատենաշարի իններորդ գրքում, որ մնաց լույս ծրագիր՝ «Փունջի» մնացած հատորների տպագրությունը դադարեցնելու պատճառով:

Հրապարակ հանելով իր պատմվածքները՝ Բաֆֆին. այստեղ ևս հետապնդում էր համեմատ նպատակ: «Մենք,— գրում է նա «Փունջի» երկրորդ հատորի առաջաբանում,— հարմար համարեցինք այդպիսի փոքրիկ վեպիկներով նախ դարձացնել կարդացողների ճաշակը և նոցա սերը դեպի մայրենի լեզվի ընթերցանությունը, մինչև նոքա պատրաստված կլինեն հետաքրքրվիլ ավելի ընդարձակ վիպասանական գրվածքներով... Դալիսիք վայելելու ցանկությունից հետո ենք մենք, բայց ուրախ ենք, որ հասարակական կրթության դանձանակի մեջ կարողանում ենք ձգել մի շնչին լումա՝ մեր ունեցածը այդ է»:

«Մշակում» հրապարակած պատմվածքները թեև Բաֆֆին գրել էր Թիֆլիսում, լրագրի հրատարակման առաջին մեկ-երկու տարվա ընթացքում, այսուհանդերձ նրան-

ցում շոշափված խնդիրները վերաբերվում են պարսկահայոց կյանքին: Դրանք այն տպավորությունների ղեկավարական արձագանքներն էին, որոնք Բաֆֆին իր հետ Թիֆլիս էր բերել ավատական ու խանական Արևելքից: Ֆերրաշների ձեռքին տառապող հայ շինականի անմխիթար կյանքի թեման Բաֆֆու ուշադրության կենտրոնում է Լոշվի գեոևս նրա երկտասարկության շրջանից: Ուշադրավ է, որ այս պատմվածքներում շոշափված հարցերն արծարծվել են նաև ավելի վաղ գրած «Սալբի» վեպի առաջաբանում: Բաֆֆին առաջինն էր մեր իրականության մեջ, որ ընթերցող հասարակության առջև բացեց հայության մի մեծ հատվածի՝ պարսկահայ գյուղացիության կյանքի պատկերը: «Մեղանից առաջ,— դրում է նա «Վրայադրությունը բուսահայների մեջ» հոդվածում,— հեռ ոչ մի վիպասան ուշադրություն չէր դարձրել Պարսկաստանի հայերի դրության վրա: Մենք նկարագրեցինք նրանց աննախնեների կյանքի պատկերը, երբ գրեցինք «Գեղեցիկ Վարդիկը», «Սովը», «Կուսագրությունը», «Անրախտ Հոփսիմեն», «Մի օրավար հողը» և այլն»:

«Մշակին» աշխատակցելու արդեն իսկ հաջորդ տարվա ընթացքում բնականվում է Բաֆֆու թեմատիկան: Նա վիպակներ ու պատմվածքներ է գրում նաև վիրահայոց կյանքից: «Մեղանից առաջ,— գրում է նա,— ոչ մի վիպասան ուշադրություն չէր դարձրել մի մոռյալ դասակարգի վրա, որ խավարի մեջ կեղեքում էր յուր զոհերին և անհագ վամպիրի նման ծծում էր նրանց արյունը: Դա էր հարստահարիչ վաճառականների և վաշխառուների հասարակությունը, որը ոսկու փայլով սնհուրել էր յուր գեմբը և մեծ հարգանք էր վայելում: Մենք պատկերեցինք նրա ոսկեղեն զիմակը, մենք ցույց տվինք նրա ալյանդակությունը, երբ գրեցինք «Ռսկի աբաղաքը», «Ռիսայալ միանձնուհին» և «Անմեղ վաճառքը» (ԵԺ, IX, 160):

Այստեղ ևս Բաֆֆին հանդես է բերում կյանքի հանդեպ ունեցած իր խորաթափանցությունը և ղեպերի կենդանի նկարագրության միջոցով բացահայտում է, թե ինչպես անհատի ազատության ձգտումները փշրվում են՝ հանդիպելով հնի ուժեղ դիմադրության:

Թե՛ Թիֆլիսի և թե՛ Պարսկաստանի հայության կյանքի պատկերը վերադարձվելիս՝ Բաֆֆին ընդգծում է ժողովրդի առօրյայում դոյություն ունեցող շարիքը, նրանց վաստակի կողոպուտը, սակայն դրդադատառների բացահայտման հարցում նա հանդես է բերում մոտեցման տարբերություն: Եթե առաջին դեպքում ժողովուրդը զոհեր է տալիս հետամնացության պատճառով, սոցիալական անհավասարության ու շահագործման պայմաններում, ապա, մյուս դեպքում, այդ զոհերը խլում են օտարազգի բռնակալները՝ առևանգման, բռնի թալանի և սպանությունների միջոցով:

Տաղանդի ու շարունակարար կատարելագործվող վարպետության շնորհիվ այս մի քանի փոքրիկ պատմվածքները, կարճ ժամանակամիջոցում, մեծ համբավ են բերում գեոևս անհայտ հեղինակին: Հաջողությունը պայմանավորված էր նրանով, որ Բաֆֆին կարողանում էր ղեկավարել տալիս պարզ ու հասարակ միջոցներով սոցիալական ու բազմաբան բնույթի հաջող ընդհանրացումներ կատարել: Նրա այս պատմվածքների արժեքավոր կողմերից մեկն էլ կեղեքման և հետամնացության, ֆեոդալական ճնշման ու մարդկային անհատի իրավունքների բռնադատման և կրոնական նախապաշարմունքների թնադատությունն է: Այդ բոլորի կողքին, որպես հակադրություն, Բաֆֆին հանդես է բերում իր համակրանքը բարբարոսների ձեռքում տառապող աշխատավոր ժողովրդի և նրա արդար վաստակի հանդեպ: Ծիշտ է, թեմատիկ առումով այս պատմվածքների ընդ-

գրկման շրջանակները փոքր են, վեր են հանված առանձին երևույթներ, սակայն հեղափոխական փոքր ծավալում Բաֆֆին կարողանում է կատարել արժեքավոր ընդհանրացումներ։

Այս պատմվածքների շնորհիվ՝ Բաֆֆին իր շուրջն է համախմբում ընթերցողների մի սովոր բազմություն, ինչպես նաև վաստակում է թշնամիներ, որոնք ամեն կերպ ձեռնադրում են վարկաբեկել նրան ժողովրդի աչքում։ Ահա՛ թե ինչ է գրում այդ առթիվ «Մասիս» շաբաթաթերթի թղթակից Պ. Տ.-ն. «Այս կյանքի պատկերներու պատճառով ունեցավ շատ ռիսիկո թշնամիներ աղնվական դասին, և մի հայ աղնվական «Ուխտյալ միանձնունի» նորավեպի համար Բաֆֆիի երդվյալ թշնամին դարձավ, այնպես որ ոճրագործությունը դադարեց իսկ հղացավ» («Մասիս» Կ. Պոլիս, 1886, 15 փետրվարի, էջ 676)։

Հայկունին, որն, առհասարակ, թշնամանքով էր լցված Բաֆֆու ստեղծագործությունների հանդեպ, հիացմունքով է խոսում «Փունջում» հրապարակված պատմվածքների մասին։ «...Բայց տեսե՛ք, — գրում է նա, — Բաֆֆին ինչպես հանդարտ է և ոչինչ չի ասում, այլ միայն ձեռք ցույց է տալիս, և ճշմարիտ վիպասանի ամենամեծ շնորհքը հենց այս մեկ կետումն է գլխավորապես» («Ուխտյալ միանձնունի»)։ Նա այն կարծիքին է, որ եթե օտարները հայ գրականությունից որևէ գործ թարգմանել կամենան, «դա անպատճառ պ. Բաֆֆիի գրվածքը կլինի՝ կրելով իրենց մեջ մասնավոր (ազգային) կյանքի գրոշմ, — շարունակում է նա, — պարոնի գրվածքները միևնույն ժամանակ կրում են իրենց վրա և ընդհանուր (մարդկային) կնիք և հատկություն» («Մեղու Հայաստանի», 1881, 11 սեպտ., № 183)։

Բաֆֆու պատմվածքները արգասավոր ներգործություն են ունենում հայ գրականության մեջ, այս ժանրի զարգացման հետագա ընթացքի վրա։ Նրա՝ վիրահայոց կյանքին վերաբերող շարքով սկզբնավորվում են նոր-Դոսի պատմվածքները, իսկ պարսկահայոց թեմաներից՝ ծնունդ են առնում Վ. Փափաղյանի ու Ա. Ահարոնյանի փոքր ծավալի ստեղծագործությունները։

Բաֆֆու ստեղծագործական ժառանգության այս շարքը ունեցել է հրատարակության հարուստ ու հետաքրքիր, միաժամանակ նաև դեռևս համակողմանիորեն լուստմնասիրված պատմություն։ Հետագա թարգմանիչներն ու հրատարակիչները նրա այս ստեղծագործությունները ամփոփել են «Պարսկական պատկերներ», «Վեպիկներ ու պատկերներ» և «Պատկերներ» ընդհանուր խորագիր ունեցող ժողովածուների մեջ։ Այդ վերնագրերով՝ Բաֆֆու պատմվածքները թարգմանվել ու հրատարակվել են գերմաներեն, ֆրանսերեն, լեհերեն ու վրացերեն։ Առանձին ժողովածուներից բացի, Բաֆֆու պատմվածքները թարգմանվել ու հրապարակվել են նաև ռուսական, անգլիական, ֆրանսիական, ամերիկյան, գերմանական, հունգարական, լեհական, բուլղարական, ռումինական, չեխական, պարսկական և վրացական հանդեսներում ու պարբերականներում։

1872

ԳԵՂԵՑԻԿ ՎԱՐԳԻԿԸ (Էջ 311)

Գրել է 1872 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին, Թիֆլիսում։ Առաջին անգամ հրապարակվել է «Մշակի» նույն թվականի հունիսի 1-ի և 8-ի համարներում, Մեխրեղազն ստորագրությամբ։ Հետ հեղինակի նախազգումների՝ «Գեղեցիկ վարդիկը» հետագայում պետք է տեղ գտներ «Փունջի» իններորդ հատորում։

Հեղինակի մահից հետո ընդգրկվել է Աննա Բաֆֆու հրատարակած՝ «Վեպիկներ և պատկերներ» ժողովածուի առաջին հատորում (Թիֆլիս, 1892, էջ 296), այնուհետև՝ «Պարսկական պատկերներ» գրքում (Վիեննա, 1913, էջ 242)։

1914 թ. Բաֆֆու այս պատմվածքը Ն. Տ. Շոոնի գերմաներեն թարգմանությամբ և «Schöne Vartig» վերնագրով՝ տպագրվում է «Geist des Ostens» պարբերականում (Ա. տարի, Մյունխեն)։

Մեր օրերում առաջին անգամ վերատպվել է 1941 թ., Հայպետհրատի մանկապատանեկան գրականության բաժնի հրապարակած Բաֆֆու «Զորս պատմվածք» գրքույկում (էջ 11—27), որից հետո՝ Բաֆֆու «Երկերի ժողովածուի» եռահատոր հրատարակության առաջին հատորում (Ե., 1949, էջ 327), իսկ 1955-ին՝ ՆԺ, I, 439։

1966 թ. Ս. Խիտարովայի թարգմանությամբ և «Красавица Вартик» վերնագրով հրատարակվել է հեղինակի «Гарем и другие рассказы» ժողովածուի մեջ (Ե, 1966, стр. 3), իսկ 1980 թ.՝ «Золотой петушок» խորագրով ուսուերեն ժողովածուում (էջ 129)։

Արտատպված է՝ «Մշակ», 1872, № 21, № 22։

Ս Ո Վ. (ԸԶ 824)

Դրել է 1872 թ., Թիֆլիսում, մարտ-սեպտեմբեր ամիսներին։ Ստեղծագործական ազդակ են ծառայել «Մշակի» 1872 թ. №№ 8, 14, 15, 17, 19 և 26 տպագրված՝ «Նամակ Բահրանից» և «Նամակ Դավրեժից» վերնագրով թղթակցությանները Պարսկաստանում տարածված սովի մասին։ Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Մշակ», 1872, սեպտեմբերի 28, Մելիֆադևի ոտորագրությամբ։ Հեղինակը ծրագրել էր այս պատմվածքն ընդգրկել նաև «Փունջի» իններորդ հատորում։

Նույն 1872 թ. Մատթեոս Մամուրյանն այս պատմվածքը վերածում է արևմտահայերենի և մի կարճատև ծանուցման հետ հրապարակում «Արևելյան մամուլ» ամսագրի № 1-ում (Զմյուռնիա, 1872, նոյեմբեր, էջ 493), այստեղից արտատպվել է Կ. Պոլսի «Մանգումեի էֆերևար» հայատառ թուրքերեն պարբերականում (1872, 12 դեկտ., № 2052), ավելի ուշ՝ դարձյալ «Արևելյան մամուլում» (1908, 4 նոյեմբերի, № 45)։ Վերջապես՝ «Պարսկական պատկերներ» ժողովածուում (Վիեննա, 1913, էջ 27)։

Ըստ Աննա Բաֆֆու հավաստիացման, «Սովը» թարգմանվել ու տպագրվել է նաև ուսական մամուլում (տե՛ս Բաֆֆի, Պարսկական պատկերներ, Վիեննա, 1913, էջ 10, Առաջաբան)։

«Սովը», Դավիթ Տեր-Դավթյանի թարգմանությամբ, «Անբախտ Հսիսիսիեն» և «Ապանդանոց» պատմվածքների հետ միասին, 1891 թ. լույս է տեսնում Բաֆֆու «Մի քանի պատմվածք» խորագրով վրացերեն ժողովածուի մեջ (Թիֆլիս, 1891, էջ 19)։

1912 թ. Պասկալ Օհանյանի գերմաներեն թարգմանությամբ այս պատմվածքը լույս է տեսնում Վիեննայում, «Armeniens Leid» («Հայերի տառապանքը») ժողովածուի մեջ։ Արտատպված է՝ «Մշակ», 1872, № 38, էջ 1—3։

ԿՈՒՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (ԸԶ 820)

Դրել է 1872 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին։ Առաջին անգամ հրապարակվել է «Մշակի» նույն թվականի հոկտեմբերի 26-ի համարում, Մելիֆադևի ոտորագրությամբ։

թյամբ, Ըստ հեղինակի նախատեսման՝ այս պատմվածքը, «նազանի» վերնագրով, պետք է մտներ «Փունջի» իններորդ հատորի մեջ:

Հեղինակի մահվանից հետո Աննա Բաֆֆին «Կուսադորուքյունը» ղեկավարում է «Վեպիկներ և պատկերներ» ժողովածուի երկրորդ հատորում (Թիֆլիս, 1893, էջ 301), իսկ հետագայում՝ «Պարսկական պատկերներ» ժողովածուում (Վիեննա, 1913, էջ 225):

«Կուսադորուքյունը» Հ. Սարգսյանի ռուսերեն թարգմանությամբ՝ «Кусадорун» վերնագրով, տպագրվել է «Армянская литература» ժողովածուի մեջ (Թիֆլիս, 1912, էջ 31):

Մեր օրերում այս պատմվածքը հրատարակվել է Բաֆֆու Երկերի ժողովածուի եռահատոր հրատարակության առաջին հատորում (Ե., 1949, էջ 355), Իժ, I, էջ 507 և այլն:

Արտատպված է՝ «Մշակ», 1872, № 42:

ԱՆՐԱԽՈՒՄ ՀՈՒԽԻՍԻՄԵՆ (Էջ 884)

Գրել է 1872 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին, Թիֆլիսում: Առաջին անգամ հրապարակվել է նույն թվականի «Մշակի» նոյեմբերի 9-ի և 16-ի համարներում, Մեխիզադե ստորագրությամբ: Ըստ հեղինակի նախագծումների՝ «Անրախտ Հոփիսիմեն» հետագայում պետք է ընդգրկվեր «Փունջի» իններորդ հատորում: Ավելի ուշ՝ այս պատմվածքը տեղ է դրել Աննա Բաֆֆու հրատարակած «Վեպիկներ և պատմվածքներ» ժողովածուի առաջին հատորում (Թիֆլիս, 1892, էջ 354):

1913 թ.՝ «Պարսկական պատկերներ» ժողովածուի մեջ (Վիեննա, 1913, էջ 200):

Մեր օրերում «Անրախտ Հոփիսիմեն» տպագրվել է՝ Բաֆֆու «Զորս պատմվածք» վերնագրով գրքույկում (Ե., 1941, էջ 28): Երկերի ժողովածուի եռահատոր հրատարակության առաջին հատորում (1949, էջ 342), և Իժ, I, 513 և այլն:

«Անրախտ Հոփիսիմեն» թարգմանվել է վրացերեն և «Սով» ու «Սպանդանոց» գործերի հետ միասին 1891 թ. լույս է տեսնում Թիֆլիսում, Բաֆֆու «Մի քանի պատմվածք» խորագրով վրացերեն ժողովածուի մեջ (էջ 31, թարգմ.՝ Դ. Տեր-Դավթյան):

«Симе» վերնագրով լույս է տեսնում «Армянская литература» ժողովածուի մեջ (Թիֆ-

1912 թ. այս պատմվածքը Հ. Սարգսյանի թարգմանությամբ և «Несчастная Рип-իս, 1912, էջ 41), իսկ 1953 թ. Յա. Խաչատրյանի ռուսերեն թարգմանությամբ՝ «Армянские рассказы» երկհատոր ժողովածուի առաջին հատորի մեջ (Ե., 1953, стр. 26):

1966 թ. Ս. Խիտրովայի թարգմանությամբ պատմվածքը տպագրվում է նաև Բաֆֆու «Гарем и другие рассказы» ռուսերեն ժողովածուի մեջ (էջ 15):

Նույն թարգմանությունը մտել է նաև Բաֆֆու «Золотой петушок» խորագրով ռուսերեն ժողովածուի մեջ (էջ 141):

Նոյն ժողովածուի շրջանում վիպասանի կրտսեր որդին՝ Արշակ Բաֆֆին, «Անրախտ Հոփիսիմեն» թարգմանել է ռուսերեն, որի սևադիր ձևագիրը (Բեռատ) պահպանվում է Զարենցի անվան զրադկանության և արվեստի թանգարանում, Բաֆֆու արխիվում:

Արտատպված է՝ «Մշակ», 1872, № 45:

ՍՊԱՆԴԱՆՈՑ (ԷԶ 346)

Դրուիւթյան ստույգ թիվակներ հայտնի չէ, հնդինակը չի թվագրել երկրւ Պատմվածքում հեղարագրված ղեպքերը, ինչպես վկայում է Բաֆֆու եղբոր որդի Սողոմոն Մելիք-Հակոբյանը, քաղ ունեն հնդինակի անձնական վշտի հետ Սյո կապը հնարավորութիւն է տալիս պարզելու պատմվածքի գրութիւն մոտավոր թվականն ու տեղը: Ըստ վերջինիս հավատարման՝ «Սպանդանոցի» գրութիւն շարժառիթն է հանդիսացել Բաֆֆու կրտսեր եղբոր՝ Արշակի մահը (տե՛ս Սողոմոն Մելիք-Հակոբյան, Երկեր, Թեհրան, 1965, էջ 342): Նույնը հաստատում է նաև Շիրվանզադեն իր հուշերում: «Ճակատագիրը,— պատմել է Բաֆֆին Շիրվանզադին,— այնպես է կարգադրում, որ իմ եղբայրներից մեկը Պարսկաստանից դա թիֆլիս, ինձ վրա հույս դրած, այստեղ հիվանդանա քաղաքի մի անհյուան է կարճ ժամանակից հետո մեռնի: Եվ մեռնի մի այնպիսի օր, երբ ես ոչինչ չունեի նրան թաղելու համար: Այսօրվա պես միտս է, որ ես երեք անգամ վճռեցի դիժել Գրիգոր Արծրունիի օգնութիւնը, երեք անգամ էլ մտնեցա նրա դռներին և երեք անգամ էլ ետ դարձա: Խորին ինքնասիրութիւնը ինձ թույլ չէր տալիս իմ ցավը հայտնել հայեթիմ մի մարդու, որ առանց բացատրութիւն կարող էր զգալ իմ գրութիւնը» (Շիրվանզադե, Երկերի ժողովածու, հ. VIII, Ե., 1961, էջ 470): Ուսումնասիրութիւնը պարզում է, որ պատմվածքում հանդես եկող Ա. Մ. սկզբնատառերով հիվանդ ուսանողը եղել է Բաֆֆու կրտսեր եղբայր Արշակ Միրզայանը, որը սովորելու նպատակով եկել էր Թիֆլիս և ապրում էր ավագ եղբոր՝ Բաֆֆու մոտ: 1872 թ. դեկտեմբերի 13-ին նա հիվանդանում է բժշկւնների խորհրդով տեղափոխվում է Թիֆլիսի քաղաքային հիվանդանոց, ուր և վախճանվում է դեկտեմբերի 14-ին:

Այս ամենը հիմք են տալիս եղբայրացնելու, որ «Սպանդանոցը» գրվել է 1872 թ. վերջերին կամ, որ ավելի հավանական է, 1873 թ. սկզբին, Թիֆլիսում: Թերևս Շիրվանզադեի հուշերում ակնարկած և Արծրունուն վերաբերող զիպվածի պատճառով պատմվածքը «Մշակում» չի հրապարակվել: «Սպանդանոցը» պետք է մտնեք «Փունջի» երրորդ հատորի մեջ, բայց վերջինս չտպագրվելու հետևանքով մնացել է անտիպ:

«Սպանդանոցը» առաջին անգամ տպագրվում է հնդինակի այբու՝ Աննա Բաֆֆիի նախնականութիւնով, 1890, «Ճանդես գրականական և պատմական» մեջ (գիրք IV, էջ 1), ապա՝ «Վեպիկներ և պատկերներ» ժողովածուի առաջին հատորում (Թիֆլիս, 1892, էջ 92):

Մեր օրերում տպագրվել է Բաֆֆու «Երկերի ժողովածուի» հոսհատոր հրատարակչի շառն հատուկ հատորում (Ե., 1949, էջ 483), ԵԺ, I, էջ 203 և այլն:

1821 թ. Դավիթ Տեր-Դավթյանի թարգմանութիւնով, «Սուլ» և «Անրախտ Ղոնիսի» մենա պատմվածքների հետ մեկտեղ «Սպանդանոցը» հրապարակվում է հնդինակի «Մի քանի պատմվածքներ» վերնագրով վրացերեն ժողովածուի մեջ (Թիֆլիս, 1891, էջ 53):

Արատապված է՝ «Ճանդես գրականական և պատմական», գիրք IV, Մոսկվա, 1890, էջ 1:

ՄԻ ՕՐԱՎԱՐ ՀՈՂ (ԷԶ 352)

Դրել է 1873 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին, Թիֆլիսում: Առաջին անգամ հրապարակվել է հայն թվականի «Մշակի» մարտի 22-ի համարում, Մեկիֆազե ստորագրու-

Բյամբը: «Մի օրավար հողը» նույնպես նախատեսված էր «Փունջի» իններորդ հատորի համարը:

Հետագայում հեղինակի այլ ին պատմվածքը տեղափոխվել է «Վեպիկներ և պատկերներ» ժողովածուի առաջին հատորում (Թիֆլիս, 1892, էջ 370), իսկ ալեկի ուշ՝ «Պարսկական պատկերներ» ժողովածուի մեջ (Վիեննա, 1913, էջ 217):

Մեր օրերում այս պատմվածքը տպագրվել է Երևանում, «Ոսկի արաղաղ» վեպին կից (1927, էջ 177) և «Էլուարձակ» դասագրքում (Ե., 1927, էջ 39): «Մի օրավար հողը» 1933 թ. արտատպվել է Կահիրեի «Փունջ» շաբաթաթերթում. (15 սեպտեմբերի, № 18, էջ 246):

«Չորս պատմվածք» գրքույկում (Ե., 1941, էջ 3), Երևանի ժողովածուի Լոռահատոր հրատարակության առաջին գրքում (1949, էջ 361), ԵԺ, I, 526 և այլն Գ. Մնացականովայի ռուսերեն թարգմանությամբ՝ պատմվածքը հրապարակվել է «Новое обозрение» պարբերականում (1897, 6 հուլիս), ապա՝ «Лит-научный сборник» տարեգրքի առաջին հրատարակության մեջ, «Братская помощь пострадавшим в Турции армянам» ժողովածուի մեջ (Մ. 1897, стр. 725), իսկ Մ.Т.Д.-ի թարգմանությամբ՝ «Кавказский вестник» պարբերականում (Թիֆլիս, 1900, № 3, էջ 67):

Մեր օրերում Յա. Խաչատրյանցի թարգմանությամբ՝ «Недел» վերնագրով՝ «Մի օրավար հողը» տպագրվել է «Армянские рассказы» Լրկհատոր ժողովածուում (Ե. 1953, том I, стр. 38): Իսկ Ս. Խիտարովայի թարգմանությամբ՝ «Ключок земли» վերնագրով՝ «Гарем и другие рассказы» (Ե., 1966, стр. 86) և «Золотой петушок» (Ե., 1980, стр. 212) ռուսերեն ժողովածուներում:

Արտատպված է՝ «Մշակ», 1873, № 11:

ՈՒՍՏՅԱԼ ՄԻԱԶՆՈՒՀԻ (ԷՋ 857)

Ըստ «Փունջի» Երկրորդ հատորում Բաֆֆու արած հավաստիացման՝ այս պատմվածքը նա գրել է 1872—73 թթ. ընթացքում, Թիֆլիսում: «Ուխտյալ միանձնուհին» առաջին անգամ հրապարակվել է 1874 թ. «Փունջի» Երկրորդ հատորում: Հետագայում, 1892 թ. ընդգրկվել է «Վեպիկներ և պատկերներ» ժողովածուի I գրքում, (էջ 325): Մի քանի անգամ թարգմանվել և տպագրվել է ռուսերեն «Монахиня поневоле» վերնագրով՝ «Донская пчела» պարբերականում (Ռոստով, 1890, № 47): «Новое обозрение» պարբերականի 1890 թ. № 2309 և 2318-րդ համարներում:

«Обреченная» վերնագրով՝ «Армянские беллетристы» ժողովածուի առաջին գրքում (Մ., 1893, стр. 162, թարգմ. Ս. Խատիսովի): Եվ «По обету» վերնագրով՝ «Гарем и другие рассказы» ժողովածուի մեջ (Ե., 1966, стр. 91, թարգմ.՝ Ս. Խիտարովայի):

Մեր օրերում «Ուխտյալ միանձնուհին» տպագրվել է Երևանի ժողովածուի Լոռահատոր հրատարակության առաջին գրքում (Ե., 1949, էջ 361) և ԵԺ, I, 532 և այլն:

Արտատպված է՝ «Փունջ», հ. II, Թիֆլիս, 1874, էջ 59:

ՏՆԱՅԻՆ ՓԵՍԱ (ԷՋ 877)

Ինչպես պարզվում է «Փունջի» Երկրորդ հատորի առաջաբանից, այս պատմվածքը Բաֆֆին գրել է 1872—73 թվականներին, Թիֆլիսում: Առաջին անգամ տպագրվել է 1874 թ., «Փունջի» Երկրորդ հատորում: Հետագայում Աննա Բաֆֆին այն զետեղել է «Վեպիկներ և պատկերներ» ժողովածուի առաջին գրքում (Թիֆլիս, 1892, էջ 418):

Մեր օրերում «Տնային փեսան» տպագրվել է «Երկերի ժողովածուի» եռահատոր հրատարակության առաջին հատորում (Ե., 1949, էջ 390), ԵԺ, I, 554, և այլն)։

«Տնային փեսան» ունեցել է նաև թարգմանություններ՝ վրացերեն՝ «Գրտերա», Թիֆլիս, 1881, № 174—177 (թարգմ.՝ Իոսեթ Սափարովի) և առանձին դրբով, թարգմ.՝ Գ. Ա. Կապարովի, Թիֆլիս, 1917, 31 էջ։

Ռուսերեն Ս. Նիտարովայի թարգմանությամբ՝ «Домашний зять» վերնագրով՝ «Гарем и другие рассказы» (Ե., 1966, стр. 108) և «Золотой петушок» (Ե., 1980, стр. 234) ժողովածուներում։

Արտատպված է՝ «Փոռնո», հ. II, Թիֆլիս, 1874, էջ 95։

1875

ԲԻՐԻ ՇԱՐԱՐԱՆԻ (ԼԶ. 400)

Գրել է 1875 թ., տարվա երկրորդ կեսին, Քալբրիդում։ Շարժառիթ է հանդիսացել ընկերոջ՝ Ավագ Խան-Ավթանդիլյանի պատմածը՝ Իրանի իզդ թաղարում ապրող զարբերների (արեապաշտ պարսիկների) կենցաղի և Թեհրանից ոչ հեռու գտնվող նրանց գերեզմանատան մասին։ Ավթանդիլյանի պատմելով՝ Բաֆթին սովորություն է ունեցել իր մոտ հյուր եկած մարդկանց խոսեցնել, «նրանց ճանապարհորդական տոպրակը թափահարել»։ 1875 թ. աշնանը տեղի ունեցած մի այդպիսի զրույցի ընթացքում Բաֆթու մեջ հղանում է «Բիրի Շարարանին» գրելու պաշարարը։ 1876 թ. սկզբին, մի այլ այցելության ժամանակ, նա Ավթանդիլյանին է տալիս «Մշակի» նոր ստացված համարներից մի քանիսը և ասում է. «Կարդացեք, դրանց մեջ է «Բիրի Շարարանը», որ դուք ինձ պատմեցիք, և տեսեք, թե ի՞նչ էր լավ նկարագրել դրան, թե՛ նա» (Ավթանդիլյան Ա., «Պատկերներ Բաֆթիի կյանքից», Ալեքսանդրապոլ, 1904, էջ 114)։ Պատմվածքը գրելուց առաջ Բաֆթին մանրադնին ուսումնասիրում է պարսիկ արեապաշտների սովորություններն ու կենցաղը, լիալման ծնալը։

Հալոց պատմիչների մոտ հայտնաբերում է նրանց մասին տեղեկություններ և այլն։ Այդ նույն ժամանակամիջոցում Բաֆթին գրում ու հրապարակում է նաև հոդված, որ անդրադառնում է Հնդկաստանի պարսիկ արեապաշտների ընկերություններին ու այլևայլ հարցերի (տե՛ս ԵԺ, IX, էջ 188)։

«Բիրի Շարարանին» առաջին անգամ հրապարակվել է՝ «Մշակ», 1876, հունվարի 22, Մեղ. ստորագրությամբ, ապա արտատպվել՝ «Վեպիկներ և պատկերներ», հ. II, Թիֆլիս, 1893, էջ 332, «Պարսկական պատկերներ», Վիեննա, 1913, էջ 36, ԵԺ, VIII, էջ 251 և այլն։

Դեռ հնդկնակի կենդանության օրոք այս պատմվածքը՝ Անդրեաս Արծրունու գերմաներեն թարգմանությամբ, տպագրվում է Բեռլինի «Vossische Zeitung» պարբերականի 1880 թ. դեկտեմբերյան համարում (տե՛ս «Մշակ», 1881, № 1, էջ 3, նաև՝ Անդրեաս Արծրունու նամակը Գրիգոր Արծրունուն, Գրականության և արվեստի թանգարան, Գ. Արծրունու Ֆ, № 91), այնուհետև արտատպվել Բաֆթու «Bilder aus Persien und Turkisch Armenien» ժողովածուի մեջ («Armenische Bibliothek», գիրք III, Լայպցիգ, 1887, էջ 31)։

Պատմվածքն ունի նաև ռուսերեն մի շարք թարգմանություններ՝ Ի. Վերմիլեի, առանձին դրբով (Թիֆլիս, 1889, 16 էջ), Ն. Նեկրասովայի (գերմաներենից), «Мир божий» (ամսագիր), СПб, 1892, № 2, стр. 105)։

«Север» (շաբաթաթերթ) СПб., 1898, № 2:

90-ական թվականներին, Մակար Զմշկյանի վրացերեն թարգմանությամբ, Բաֆֆուրիշ պատմվածքների հետ մեկտեղ, Թիֆլիսում հրատարակվել է նաև «Բիրի Շարաբանին»: Այն թարգմանվել է նաև պարսկերեն և տպագրվել Բեհհարանի «Թարրիաթ» պարբերականում (Բաֆֆի, Պարսկական պատկերներ, Վիեննա, 1913, էջ X):

Անուհետև՝ Արզար Զովհաննիսյանի ֆրանսերեն թարգմանությամբ, հրատարակվել է հնդկական «Contes Persans» ժողովածուում (Փարիզ, 1902, էջ 3): Իսկ 1912 թ. Պասկալ Օհանյանի գերմաներեն թարգմանությամբ՝ Վիեննայի «Armeniens Leid» («Հայերի տառապանքը») ժողովածուի մեջ:

Արտատպված է՝ «Մշակ», 1879, № 2:

1886

«ՍԱԶ-ՓՈՒՇ» (ԷՁ 410)

Բողոքելով «Մշակը», 1886 թ. սկզբից Բաֆֆին սկսում է աշխատակցել «Արձագանքին»: Նույն թվականի փետրվարից շաբաթաթերթում տպագրվում է «Սամվել» պատմավեպը: Ինչպես իր հուշերում պատմում է Շիրվանզադեն՝ «Արձագանքի» խմբագիր Ա. Զովհաննիսյանը շուտով սկսում է արտոնչալ, իսկ հետո նաև՝ դադարեցնում է «Սամվելը» տպագրությունը և Շիրվանզադեի միջոցով առաջարկում Բաֆֆուն՝ «ձեռք բաշել երկարաշունչ ու միտումնավոր գործերից» և դրել փոքրիկ պատմվածքներ: Բաֆֆին խմբագրին է ներկայացնում «Խազ-փուշ» պատմվածքը, որը հրատարակվում է «Արձագանքի» հուլիսի 20-ի և 27-ի համարներում:

Պետք է ենթադրել, որ «Խազ-փուշը» գրվել է 1886 թ. հունիս-հուլիս ամիսների ընթացքում, Թիֆլիսում:

Այս պատմվածքը հնդկական «Հարևան», «Բիրի Շարաբանին» և «Զալալեղին» ստեղծագործությունների հետ կոտորեն լու (Արզար Զովհաննիսյանի) գերմաներեն թարգմանությամբ տպագրվում է «Armenische Bibliothek» մասնաշաղկի կրթորդ գրքում՝ «Bilder aus Persien und Türkisch Armenien», Հայացիկ, 1886, էջ 1: Այդ թարգմանության առիթով գրվածների խոսքեր են տպագրվում «Wissenschaftliche Beilage der Leipziger Zeitung» (1886, № 98), «Vossisch Zeitung» (1886, № 593) և «National Zeitung» (1887, № 353) պարբերականներում: Ըստ «Արձագանքում» տպագրված մի լրատվության (տե՛ս 1887, 27 դեկտեմբերի, № 47—48, էջ 741), «Խազ-փուշը» ուսերեն թարգմանությամբ ներկայացվում է «Новое обозрение» լրագրի խմբագրին՝ 1888 թ. հունվարի համարներում տպագրելու համար, սակայն լույս է տեսնում գրվածքի միայն առաջին կեսը: Նույն թվականի ապրիլի 21-ի ներսես և Սահյիկ Աբելյաններին ուղղված Շիրվանզադեի նամակից հայտնի է դառնում, որ ընդհատման պատճառը գրաքննչական արգելքն է եղել (տե՛ս Շիրվանզադե, Երկերի ժողովածու, հ. X, Կ., 1962, էջ 636):

«Խազ-փուշն» ունեցել է նաև ուսերեն թարգմանություն՝ Ե. Ս. Նևրասովայի, որ տպագրվել է՝ «Волжский вестник», Казань, 1892, № 99—100 և «Армянские беллетристы», т. I, М., 1893, стр. 179:

1901 թ. Արշակ Զուպանյանը «Խազ-փուշը» վեր է ածում արևմտահայերենի և լույս էր հանում իր խմբագրած «Անահիտ» ամսագրում (№ 8, էջ 181, № 9, էջ 211 և № 12, էջ 228):

1902 թ. Աբգար Հովհաննիսյանի ֆրանսերեն թարգմանությամբ այս պատմվածքը հրատարակվում է Raffi, «Contes Persans» ժողովածուում (Փարիզ, 1902, էջ 31), իսկ 1912 թ. Պասկալ Օհանյանի գերմաներեն թարգմանությամբ՝ «Armeniens Leid» («Հայերի տառապանքը») ժողովածուում (Վիեննա), «Խաղ-փուշը տպագրվել է նաև վրացերեն (Թարգմ. Մ. Չմշկյան)»:

Ինչպես նախասովետական տարիներին, այնպես էլ մեր օրերում, «Խաղ-փուշն» արտատպվել է բազմաթիվ անգամներ՝ «Պարսկական պատկերներ», Վիեննա, 1913, էջ 1: «Ոսկի աքաղաղ» վեպին կից (Ե., 1927, էջ 184), «Զորս պատմվածքներ» գրքույկում (Ե., 1941, էջ 66), ԵԺ, VIII, 261 և այլն:

1927 թ. «Խաղ-փուշը» Ա. Տեր-Հովհանյանի, Հ. Բեկնազարյանի ու Գ. Բրադինսկու սցենարով և Հ. Բեկնազարյանի բեմադրությամբ՝ էկրանավորվում է Հայֆիլմ կինոստուդիայում: Դվսավոր դերերում նկարահանվում են ղերասաններ Հ. Ներսիսյանը, Տ. Այվազյանը, Մ. Զանանը, Ա. Ավետիսյանը, Հ. Խաչանյանը, Վ. Վաղարշյանը, Տ. Շամիր-Սանյանը և ուրիշներ: Ֆիլմը արժանանում է բարձր գնահատականի: Հանրի Բարրյուաը «Խաղ-փուշը» դիտելուց հետո գրում է. «Ես մեծ հաճույք զգացի՝ դիտելով նկարի կոմպոզիցիան, նրա զինամիկան, անսամբլի ներդաշնակությունը, կյանքի ամբողջ ուժն ու ղեկավարությունը, որոնցով հագեցված է այս ֆիլմը: Սա իրոք ամենաշնչոջ նկարներից մեկն է, որ ես երբեք տեսել եմ էկրանի վրա» (Դ. Դղնտնի, Ուրվագիծ Հայաստանի կինեմատոգրաֆիայի պատմության, Ե., 1961, էջ 57):

Վերջին տասնամյակներին Ս. Խիտարովան այս պատմվածքը վերստին թարգմանել է ռուսերեն և ղեկավարել «Гарем и другие рассказы» (Ե., 1966, стр. 200) և «Золото и серебро» (Ե., 1980, стр. 326) խորագրով ժողովածուներում:

Արտատպված է՝ «Արձագանք», 1886, № 27, № 28, ավելացնելով երկու փոքրիկ 19-ամյա «Պարսկական պատկերներ» ժողովածուից (Վիեննա, 1913, էջ 7), որոնք առաջին հրատարակության ժամանակ հանվել են գրաքննիչի կողմից:

ԵՐԳԻԾԱԿԱՆ ԷԶԵՐ (ԷԶ 428—468)

Վրպառան Բաֆու ղեկարվեստական երկերում, առավել ևս՝ հողվածներում, թեև հաճախ ցայտուն ու ղեղեցիկ դրսևորումներ են ստանում սատիրական պատկերները, և ես, անհրաժեշտության ղպքում, հաշտությանմ օգտագործում է երգիծանքի հնարավորությունները, այսուհանգեթմ, նա երբեք իրեն սատիրական գրող չի համարել: Ավելին, շեշտելու համար այս սլարգան, նա իր երգիծական գրվածքներից մեկը հենց այդպես էլ վերնագրել է՝ «Սա ֆելիետոնիստ չեմ»: Այս ամենով հանղերձ, նրա ստեղծագործական կյանքում հղել են պահեր, ղերաղանցապես բանավեճերի ժամանակ, երբ, անհրաժեշտությունից գրղված՝ գրել է մի քանի սատիրական ու ֆելիետոնային ղնույթի գործեր: Սույն բաժնում ի մի են հավաղված Բաֆու տարբեր աղթներով գրած այղ կարղի բաղղծագործությունները:

ՀԻՇՍՏԱԿԱՐԱՆ Պ. ՄԵԼԻՔԶԱԴԵՆԻ ՕՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՅ (Էջ 428)

Դրել է 1872 թվականին, Թիֆլիսում, մայիս-հունիս ամիսներին, Բաֆֆու կողմից իրականության արտադրման այդ եղանակին դիմելը պայմանավորված է այն նպատակամղումով, որ հանձն էին առել «Մշակի» շուրջը համալսմամբ մտավորականները Դրիզոր Արծրունին խնդիր էր դրել «մտարակել հասարակական կյանքի անշարժությունը» և «ճանապարհ հարթել լուսավորության ու առաջադիմության» համար:

Միջայել նախնայանի «Հիշատակարանի» օրինակով ձևակերպելով իր՝ Մելիքզադեի հիշատակարանի գրությունը, Բաֆֆին ցանկանում էր խարաղանել հասարակության ժեշրուն դիմած արատներն ու հոռի բարբերը, միաժամանակ կոչով հայտարարելով «Մշակի» գաղափարական հակառակորդների՝ կրոնասլահադեղական հոսանքի ներկայացուցիչների և վերջիններիս ձայնավող «Մեղու Հայաստանի» լրագրի ու մեղավորների դեմ:

Մելիքզադեի հիշատակարանում, դարձյալ Մ. Նախնայանի օրինակով, Բաֆֆին իր ժամանակի մարդկանց՝ հասարակական «գործիչներին», հանդես է բերում այլևայլ աշխարհական ու խոսուն անուններով՝ Սղալոր, Սնապարծ, Շնորհաբաշխ, Չարանախալեմ և այլն: Դրանք ժամանակին ճանաչված դեմքեր են եղել Թիֆլիսահայ շրջաններում, ապա այսօր դժվար է հստակորեն մատնանշել յուրաքանչյուրի ինքնությունը:

«Մշակի» 1872 թ. մայիսի 25-ի համարում լույս ընծայելով իր «Հիշատակարան»-ը, Մելիքզադեի օրագրություններից՝ ստեղծագործության առաջին գլուխը, Բաֆֆին անհայտ պատճառով ընդհատում է շարունակության տպագրությունը:

Հեղինակի մահվանից հետո Աննա Բաֆֆին նրա ձեռագրերի միջից հայտնաբերելով այս ստեղծագործության երկրորդ և երրորդ գլուխների ինքնագիրը՝ առաջինի հետ միասին, 1893 թվականին, «Հիշատակարան» ընդհանուր վերնագրով լույս է ընծայում նրա «Վեպիկներ և պատկերներ» ժողովածուի երկրորդ գրքում:

Մեր օրերում «Հիշատակարան...» ընդգրկվել է հեղինակի երկերի տառադարձությամբ ժողովածուի ութերորդ հատորում (Ա տիպ, Ե., 1957, էջ 643, Բ տիպ, 1963, էջ 648):

Բնագիրը տպագրության նախապատրաստելիս՝ առաջին գլխի համար հիմք ենք ընդունել «Մշակում» (1872, 25 մայիսի, № 20) հրատարակվածը, իսկ երկրորդ ու երրորդ գլուխների համար՝ «Վեպիկներ ու պատկերներ» գրքում տպագրվածը (Թիֆլիս, հ. 11, 1893, էջ 275):

էջ 429 Մեկֆալի ֆաղափում... Քաբայի տան մեջ աղոթելու ժամանակ... գերեզմանից հայտնվում է Մուհամմեդը:— Մեքքա քաղաքը իսլամական կրոնավորների գլխավոր սրբափայլն է: Այստեղ է գտնվում Քաբա կոչվող սրբազան տաճարը և այդ կրոնի հիմնադիր Մուհամմեդի գերեզմանը:

էջ 430 «Մշակի» հարձակումները Երիտասարդության վրա...— Խոսքը Դրիզոր Արծրունու խմբագրությամբ (1872—1892) Թիֆլիսում լույս առնող հուն անուն գրական-քաղաքական լրագրի մասին է, 1872 թ. հունվար-մայիս ամիսներին այդտեղ տպագրվում են Դ. Արծրունու՝ Երիտասարդությանն ուղղված հետևյալ հոդվածները. «Անընդունակության հերոսները» (2 մարտի, № 9), «Խնչ անհեջ» (11 մայիսի, № 18) և «Երիտասարդությանը խրատ» (25 մայիսի, № 20):

էջ 430 Կոիլովի սագերի առակից այն խոսքերը՝ *что вы готовы только на жар-коч...* — Իվան Անդրեևիչ Կոիլովի (1769—1844) «Гуси» («Սաղերը») վերնագրով առակից են վերցված մեջ բերված խոսքերը:

էջ 431 «Մեղու Հայաստանի» համաբնեւում վարարած... — Խոսքը Պետրոս Սիմոնյանի խմբագրությամբ (1863—1886) Թիֆլիսում լույս տեսնող «Մեղու Հայաստանի» (1858—1886) բաղաբական, բանասիրական և առևտրական լրագրի մասին է, որը հայ պահպանողականների օրդանն էր:

էջ 432 «Պառավ Երևասարգուրյան» մի խմբի մեջ... — «Մշակ» լրագրի թղթակիցները (մշակականները) 70-ական թվականներին այդպես էին կոչում «Մեղու Հայաստանի» լրագրի շուրջը համախմբված մտավորականներին՝ մեղվականներին:

էջ 433 Ներբովի աշտաբակը կազմել և մինչև Երկինք բարձրանալ: — Աստվածաշնչային կերպար Ներբովը, որը մասնակից է Բարեկոնի աշտարակաշինությանը, ըստ Մովսես Խորենացու՝ անբարտալան էր և բռնատիրական հակումների տեր: Այդ հատկանիշներն էլ Բաֆֆին դուրսորդում է Չարանախանձի բնավորության հետ:

էջ 436 Մի ծխական օրիորդաց վարժարանի բնույթուններին ներկա էին: — Խոսքը Թիֆլիսում 1869 թվականից գործող Գայանյան իզական դպրոցի մասին է:

էջ 437 ...մի կրիտիկա պարուն Հ. Մ. ...-ի «Բնասանիքի կերբեռուներ» հոդվածի դեմ: — Բաֆֆին Հ. Մ. (Հակոբ Միրզայան) ստորագրությամբ՝ «Մշակի» 13-րդ համարում (1872, 30 մարտի) բանավիճել է «Մեղու Հայաստանի» 1872, երկրորդ համարում հրատարակված՝ Մ. Ս.-ի (Մարտիրոս Սիմոնյանի) «Մեր ընտանեկան կյանքի մասին» հոդվածի դեմ:

էջ 438 Քո խոնարհ ծառա Չախուն: — Չախունը հայ պրոֆեսիոնալ թատրոնի կադմալորման գործում մեծ վաստակ ունեցող Միհրդատ Ամիրկյանի (1843—1879) ծածկանուններից է: Ունենալով ղերասանական փայլուն ընդունակություններ՝ նա մեծ վարպետությամբ մարմնավորել ու բեմականացրել է սունդուկյանական կերպարները, ինչպես Թիֆլիսի, այնպես էլ Կ. Պոլսի բեմերում: «Մշակի» հրատարակության առաջին երկու տարիներին հղել է լրագրի սրբադիրչն ու ֆելիետոնիստը՝ Նա Չախուն ստորագրությամբ ֆելիետոններ է հրատարակել՝ «Մշակ», 1872 թվ. 1, 4, 7, 8, 11, 15, 19, 23, 28, 32, 39 և 48, 1873, թվ. 43: Իր կյանքին վերջ է տվել 1879 թվականին, ինքնապանդությամբ:

էջ 438 ...կարդում ենք քո նակատին Կայենի դատակնիք: — Ըստ Աստվածաշնչի՝ Ադամի որդի Կայենը հղորն՝ Արելին սպանելու համար, իրեւ պատիժ, կրում էր թափառականի դատակնիքը: Այս համեմատությունը Բաֆֆին անում է՝ նկատի ունենալով Միհրդատ Ամիրկյանի առտանդական կյանքը:

էջ 439 Խաբայելի սնովան չընդունեց քո ողջակեզը: — Նշովան հրեական ժողովրդի՝ խրաջելացիների զլխավոր աստվածն է:

էջ 440 Ներկայդե Մամոնի կոտիւն: — Ըստ ասորական դիցաբանության՝ հարստություն, փող մարմնավորող աստծո կուռքի անունն է:

էջ 441 Իրենց կենդանության ժամանակ շրշում էին որպես մեռյալ ուրվականներ... — Ակնարկը վերաբերվում է «Մեղու Հայաստանի» լրագրին:

էջ 442 ... նա ծածկված է բուրմի վերահյուսով... — Ակնարկում է Վրաստանի և Իմերեթի հոգևոր թեմի առաջնորդ Մակար Կախկոպոսին՝ Թեղուտցուն (1813—1891), հետապալում կաթողիկոս:

էջ 443 ...սկսով Ռայրոնի բայերով շարունակել յուր նախապահը... — Չաքունի (Միհրդատ Ամրիկյանի) բայովածը համեմատելով անգլիացի գրող Ջորջ Ռայրոնի (1788—1824) բայովածի հետ՝ ակնարկում է Չաքունի կաղ լինելու հանգամանքը:

1873

Գ Ա Վ Ք Ա Ռ (էջ 445)

Այս պամֆլետը հեղինակը չի թվագրել: Սակայն երկի հիմքում ընկած կենսական փաստերը հիմք են տալիս որոշելու գրության մոտավոր թվականը:

Խոսելով այս ստեղծագործության մասին՝ Լեոն ևս գրության ժամանակը կապում է որոշակի շարժառիթների հետ: «1872 թվականին,— գրում է նա,— «Մշակը» շատ առց բանավեճ սկսեց «Մեղու Հայաստանի» լրագրի դեմ՝ ներսիսյան դպրոցի առիթով, քի ահա՝ այդ բանակիվի հանգամանքները մենք տեսնում ենք «Քավթառի» մեջ, որ թեև այլարանության ձևով է գրված, բայց պարզ ցույց է տալիս, թե ում մասին է խոսվում: Այսպես՝ Չինաստանի Թին-Քին-Ռվիդ բաղաբը, ուր, որպես թե, կատարվում է գործողությունը, մեր Թիֆլիսն է: «Միշտ Չինաստանի» լրագիրը, որի շուրջը խմբված են խավար ուժերը, «Մեղու Հայաստանին» է: Մեղվականները անվանված են իշամեղուններ, և դրանց դեմ գործելու համար առաջ է բաշխվում Չաքունի, որը «Մշակին» սրամիտ աշխատակիցն էր» («Ռուսաստանի գրականությունը», Վենետիկ, 1904, էջ 208), թեև հավատարմորեն կեղծի առածին, որ գրության հարցում շարժառիթ է ծառայել «Մեղվի» ու «Մշակի» միջև ներսիսյան դպրոցի շուրջ մղվող բանավեճը, ապա սկստը է անվաճեցնել: որ այդ բանավեճը մղվել է ո՛չ թե 1872, այլ 1873 թվականին՝ ներսիսյան դպրոցի բնությունները, որոնց մասին խոսք կա «Քավթառում», իրականում 1873 թվականի տեսչական ընտրություններին են վերաբերում: Մյուս կողմից՝ «ոտանավորով» գրված ֆելիետոնը, որի մասին խոսվում է պամֆլետի մեջ, հրատարակվել է «Մեղու Հայաստանի» լրագրի 1873 թվականի հուլիսին: Այս պարագայում, համեմատելի է, որ «Քավթառը» չէր կարող 1873 թվականի հուլիսից առաջ գրված լինել:

Անհայտ պատճառով՝ «Քավթառը» հեղինակի կենդանության օրոք չի հրատարակվել, դրանում, ամենայն հավանականությամբ՝ որոշ դեր է կատարել Ռ. Պատկանյանի միջամտությունը: Հայտնի է, որ վերջինս 1873 թվականին զաւոյ Թիֆլիս, այցելում է «Մշակին» ու «Մեղվին» խմբագրատները և հորդորում է պարբերներ բանավեճը՝ անցրտուղ ու վնասակար համարելով այն:

«Քավթառը» առաջին անգամ լույս է տեսել 1891 թվականին, «Վեպիկներ և պատկերներ» ժողովածուի առաջին հատորում: Մեր օրերում՝ Րաֆֆու երկերի եռահատոր հրատարակության առաջին գրքում (Երևան, 1949, էջ 434), նե, VIII, 237 և այլն:

Բնագիրը տպագրության նախապատրաստելիս՝ հիմք ենք ընդունել «Վեպիկներ և պատկերներ» ժողովածուի մեջ հրատարակվածը:

էջ 445 Նրա անունը բարգմանվում է հայոց խոսքերով Զ ու ռ ծ ա մ ո ղ :— Այս անվան տակ Րաֆֆին նկատի է ունեցել Թիֆլիսի Գայանյան օրրորդաց դպրոցի տեսուչարդան Նդիազարյանին (1871—1875):

էջ 446 Պարոնի անունը հայոց խոսքերով բարգմանվում է Ս ա տ կ ա ծ ո ջ ի լ :— Այս անվան տակ Րաֆֆին նկատի է ունեցել «Մեղու Հայաստանի» լրագրի 1873 թ. № 26-ում հրատարակված լաւածո ֆելիետոնի հեղինակ Քաղբոն, որին Րաֆֆին նույն

նացրել է Սենեքերիմ Արծրունու հետ Պետր է Ենթադրել, որ տվյալ շրջանում նրան տակավին հայտնի չի եղել, որ Քաղբջին լրագրի խմբագիր Պետրոս Սիմոնյանն է (1830—1911)։ Քաղբջու ֆելիետոնի շափածո մասում խուլ ակնարկներ կան Բաֆֆու հասցեին, նա անդրադառնում է «Փունջի» առաջին հատորին, «անգույն ու անհոտ» որսակելով այն։

Էջ 447 Հա՛, Քավրատ, վերջապես եկա՞ր դու։ — Այս անվան տակ Բաֆֆին նկատի է ունեցել «Մեղու Հայաստանի» լրագրի խմբագիր Պետրոս Սիմոնյանին, որը 1871 թ. հուլիսից մինչև 1873 թ. դեկտեմբերը եղել է Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձուն էջ 448 Միծաղեց Ս ու տ վ ր ք վ ր ք ո ղ ր։ — Թե այս անվան տակ մեղվական-ներքոց որին է նկատի ունեցել, չհաջողվեց պարզել։

Էջ 448 Ի ծ ի մ ո Ր ո Ւ Ր (այդպես էր նոր եկողի անունը)։ — Այս անվան տակ Բաֆֆին, թվերես, նկատի է ունեցել Վասիլ Շահվերդյանին, որը 1873 թվականի կեսերին հե-տևում է «Մշակից» և աշխատանքի անցնում Ներսիսյան դպրոցում։

Էջ 448 Հետո ինչ-որ «կվի» անուն լսվեցավ։ — Այս մասին խոսք կա «Մեղու Հայաստանի» № 26-ում տպագրված (1873) շափածո ֆելիետոնում։

Էջ 448 Էս մինը ավելի լավ է, որ ոտանավորով ես գրեի։ — Ակնարկը վերաբերում է «Մեղու Հայաստանի» լրագրի 1873 թ. № 26-ում (14 հուլիս) հրատարակված Քաղբջու (Պետրոս Սիմոնյանի) ֆելիետոնին։

Էջ 449 Ահա՛ Գ ա մ ի փ շ ռ ղ ն է ի։ — Այս անվան տակ ծաղրված է «Մեղու Հայաստանի» լրագրի 1872 թ. մայիսի 6-ի համարի «Հավելվածի» հեղինակ Սենեքերիմ Արծրունուն։

Էջ 449 Հյուսանեցի մի անկյունում միայնակ նստած էր մի երիտասարդ։ — «Բարձր է լայն նստատեղում ու «տկարացած աչքերով» այդ երիտասարդի կերպարի մեջ Բաֆֆին անձնավորել է իրեն։

Էջ 450 ...խմբագրություն... և ազգային ուսումնարանի ուսուցիչներ... ահա՛ մեք լ ա ս ա վ ո Ր ի շ ն ե Ր Վ։ — Բաֆֆին ծաղրանքով լուսավորիչներ է անվանում «Մեղու Հայաստանի» աշխատակիցներին, որոնցից մի քանիսը դասավանդում էին Ներսիսյան դպրոցում։

Էջ 450 ...Նրան մոտեցավ մի մանկահասակ պտուղ, կարմիր և սպիտակ։ — Բաֆֆին նկատի առնի «Մշակի» խմբագիր Գրիգոր Արծրունուն։

Էջ 450 Հարկավոր է Չափունին ասել՝ մի փոքր մոլիս տա նրանց։ — Խոսքը «Մշակի» աշխատակից Միհրդատ Ամրիկյանի մասին է, որն իր սրամիտ ֆելիետոններով մերկաց-նում էր հասարակության հոգի բարձրը և մեղավականներին արարքները։

Էջ 450 Սեպտեմբեր ամիսը եկավ, ն... ուսումնարանի ընտրությունները մոտեցան, մեք լ ո ս ա վ ո Ր ի շ ն ե Ր Վ կյանքի և մահու բալեն նստավ։ — Խոսքը 1872 թ. սեպ-տեմբերի 10-ին Ներսիսյան դպրոցում տեղի ունենալից հոգաբարձուական ընտրություն-ներին մասին է։ Մեղվականները դպրոցի տեսուչ Պ. Սիմոնյանի գլխավորությամբ աշ-խատում էին ձևերից բաց չթողնել իրենց զբաղեցրած պաշտոնները։

Էջ 451 Երկար տարիներով լ ա ս ա վ ո Ր ո Ւ Ր յ ա ն մեղավանաք յուր ձեռքին առնեալ և հանկարծ գրկվել նրանից... — Ներսիսյան դպրոցի տեսուչի պաշտոնը զբա-ղեցնող Պետրոս Սիմոնյանի դիրքերը հոգաբարձուական ընտրությունների առիթով օգնել էին կրեարալ։

Էջ 452 Ձուր ծամոզը տեսուչ էր մի օրիորդաց ուսումնարանի։ — Տե՛ս էջ 455-ի ծանոթագրությունը։

էջ 452 նրանք... խմբովին նրատառակում էին մի լրագիր՝ «Միջատ Ջինաստանի» անունով: — Այսինքն՝ «Մեղու Հայաստանի» լրագիրը:

էջ 452 Դիլավոր մանդարինը յուր կողմից պաշտպանում և հովանավորում էր նրանց: — Բաֆֆին նկատի ունի թեմական առաջնորդ Մակար եպիսկոպոսին, որը հովանավորում էր մեղվականներին:

էջ 452 ...մեծ Դալայլամայի զանը... — այսինքն՝ կաթողիկոսական աթոռը:

էջ 454 Սատկած ոչիլը քեկ վարժապետություն էր անում, բայց միևնույն ժամանակ ծառայում էր արժունի դատարանում: — Խոսքը լրագրող, իրավաբան, հասարակական գործիչ, հրապարակախոս, թարգմանիչ «Տիփսիսեցի ասպետները» հրամայի հեղինակ Սենսերևու Արծրունու (1847—1918) մասին է, որը մանկավարժական աշխատանքի հետ մեկտեղ, իրրե փաստարան, պաշտոնավարում էր Թիֆլիսի դատարանում:

էջ 456 Դպրոցի տեսուչ Քավրաթը նրա (մանդարինի) շատ մտերիմ բարեկամն է: — Ակնարկում է Պ. Սիմոնյանի և Մակար եպիսկոպոսի մտերմությունը:

<1878>

Ա. Զ. Գ. Ս. Ս. Ե. Ր (էջ 458)

Սույն սատիրական պատկերը Բաֆֆու անտիպ գործերից մեկն է: Դրուսյան ստույգ թվականը հայտնի չէ: Այն հանգամանքը, որ այս պատկերի մի ավելի համառոտ տարբերակը տեղ է գտել «Ինքնախաբեություն» հոդվածում, որը գրված է 1878 թվականի փետրվարին, հիմք է տալիս ասելու, որ «Ազգասերն» էլ նույն տարիվանից է:

Բաֆֆու հիշյալ հոդվածում կարդում ենք. «Ինքնախաբեությունը մեզնում ծնում է մի տեսակ «ազգասերներ», որոնց վրա մինչև այսօր ո՛չ մեր վիպասանները, ո՛չ մեր թատրոնական բեմը և ո՛չ էլ մեր լրագրությունը ուշադրություն չեն դարձրել: Դրանց նշանաբանը բովանդակում է այս սկզբունքի մեջ. «Ինչ որ հայկական է, այն լավ է»: Հենց այս հայեցակետից էլ Բաֆֆին ծաղրել է ազգային պահպանողականներին «Ազգասեր» պատկերում: Անհավանական չէ նաև, որ «Ազգասերը» եղած լինի «Ինքնախաբեություն» հոդվածի հատվածներից մեկը, և Բաֆֆին ինչ-ինչ պատճառով դուրս թողած լինի հոդվածից:

Առաջին անգամ տպագրվել է հեղինակի մահվանից հետո, 1891 թվականին, «Տարադ» շաբաթաթերթում, այնուհետև՝ «Վեպիկներ և պատկերներ», հ. II, Թիֆլիս, 1893, էջ 320:

Մեր օրերում ընդգրկվել է ԵԺ, VIII, 661 և այլն:

Բնագիրը պատրաստված է ըստ «Տարադի» հրատարակության (1891, № 2, էջ 10):

էջ 458 Ոգի Հայաստանի: — Խոսքը ավերակների վրա եստած հերարձակ կնոջ նկարի մասին է, որի մտահղացումը և տպագրությունը պատկանում է Ճանիկ Արամյանին, փարիզ, 1860 թվական:

էջ 458 Վարդան: — Խոսքը V դարի նշանավոր զորավար, սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի նկարի մասին է, որի հղացումը պատկանում է Պետերբուրգի թատերական-սիրողական խմբի գերասաններին:

էջ 458 Ներսես Ե-րդ: — Նկատի ունի Ներսիսյան դպրոցի հիմնադիր, ականավոր հուկոր և բաղաբական գործիչ Ներսես Աշտարակեցի (1771—1857) կաթողիկոսին:

էջ 458 Կիպերտի աշխարհացոյցը...—դերմանացի աշխարհադրագետ, Բեռլինի համալսարանի պրոֆեսոր Հայնրիխ Կիպերտի (1818—1899) բարտեղը՝ Վերջինս նամակագրական ու բարեկամական սերտ կապերի մէջ է եղել Ղևոնդ Ալիշանի հետ և հրատարակել է Հայաստանին վերաբերվող մի քանի բարտեղներ, նրա հրատարակած բարտեղներին հայտնի են «Քարտեզ Վանա ծովակի», Ֆիզիկական քարտեզ, աշխատութիւն՝ Ներսէս Սարգսյանի, զրվածք՝ Կիպերտի, վիճագրութիւնը՝ Օմանի, Հրատարակված է ն. Սարգսյանի «Տեղեկագրութիւն ի Փոքր և ի Մեծ Հայս» աշխատութիւնը կից (Վեննաիկ, 1864)։ 1870 թ. Կիպերտը հրատարակել է ևս երկու բարտեզ. մեկը՝ «Ասիական Տաճկաստան», մյուսը՝ «Փոքր Ասիա» (տե՛ս «Մշակ», 1872, 27 հունվարի, № 4)։

<1879>

ԵՄ ՖԵԼԻԵՏՈՒՍ ԶԵՄ (ԷՁ 400)

Գրութեան ժամանակի մասին ուղղակի տեղեկութիւններ չկան։ Բնագրի մէջ առկա է մի անուղղակի հալատիւյն, որի օգնութեամբ հնարավոր է դառնում որոշել այս ստեղծագործութեան գրութեան մոտավոր թվականը։ «Ազուլիսից եմ գրում,— ասում է Բաֆֆին,— և խոսքս, հարկաւ, Ազուլիսի և Ազուլեցոց վրա պետք է լինի»։ Բաֆֆու կենսագրութիւնից հայտնի է, որ նա 1877 թվականի հոկտեմբերից մինչև 1879 թվականի կեսերը, որպէս մանկավարժ, աշխատել է վերին Ազուլիսի երկսեռ դպրոցում։ «Մշակ» ու «Մեղու Հայաստան» լրագրերում հրատարակված հոդվածներից հայտնի է, որ 1879 թ. սկզբին ազուլեցի ժողովրդի կենսական շահերը պաշտպանելու առիթով Բաֆֆին պայքարի մէջ է մտնում տեղի վաշխառուական խավերի և դպրոցի «բարերար» ու «հիմնադիր» համարվող աղաների դէմ։ Ամենայն հաւանականութեամբ՝ նրանց հետ ունեցած հակամարտութեան այդ թեմ օրերին էլ՝ եւսյն թվականի տարիւմ-մայիս ամիսներին, գրել է այս ֆելիետոնը։

Անարիւ պնալու պատճառը, թերեւ, ֆելիետոնի փոքր-ինչ անձնական բնույթն է։

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Վեպիկներ և պատկերներ», հ. II, Թիֆլիս, 1893, էջ 241, իսկ մեր օրերում՝ ԵԺ, VIII, էջ 661։ Ներկա հրատարակութեան համար հիմք է ընդունված «Վեպիկներ և պատկերներ» ժողովածուի բնագիրը։

էջ 460 Մեսրոպ Բաղիադայանցը զոկերին Զոհակա կամ մարաց ցեղից էր դուրս բերում... — Բաղիադայանը (1803—1858) զոկերի մասին խոսում է. «Ճանապարհորդութիւն Մեսրոպիայ Գ. Բաղիադայանց Վ. Ա. սարկաւադի սրբոյ էջմիածնի ի Հայս» աշխատութեան մէջ (տե՛ս Բաղիադայանց, Ուղեգրութիւններ, հոդվածներ, նամակներ, վարվերագրեր, Ե., 1975, էջ 143)։

էջ 460 Կարապետ վարդապետ Շահնազարյան...— բառարան, հրատարակիչ, խմբագիր Կարապետ Շահնազարյանը (1810—1865) 1855 թվականին հաստատվելով Փարիզում՝ հիմնում է տպարան և սկսում է տպագրել հայ պատմիչների մատենաշարը, իսկ 1863—64 թթ. Մանչեստրում հրատարակում է «Երկրագոյն» քաղաքական-գրական, գիտական, կրօնական և տեղեւան պարբերականը։ Մ. Նալբանդյանն իր «Շխառականութեան» համակրանքով է խոսում վերջինի մասին։ Մեղ շահագոյնց պարզել, թե Կ. Շահնազարյանը ի՞նչ է ասել զոկերի վերաբերյալ, որը Բաֆֆին «շատ սուր» է համարում կրիտիկայից։ Թերեւ, խոսքը վերաբերվում օրեւ անկողնոյն։

էջ 460 «Մշակը» զոկերին նեւից ծագումից էր դուրս քերում և աշխատում էր նրանց նախապապին տանել հայր Աբրահամին կպցնել: — Թե «Մշակի» ո՞ր հոգւածն է նկատի ունեցել Բաֆֆին, չհաշտովեց սյարդել: Իսկ հայր Աբրահամը աստվածաշնչային կերպար է, խորայնական ժողովրդի հարգւած նախահայրերից մեկը: Այս համեմատությամբ, սովորաբար ընդգծել են որևէ մեկի հնազոյն լինելը:

էջ 460 Կուրվիկի քննարկով՝ կապիկների պապա սերունդը կատարեւագործվելով կարող է մարդու կերպարանք ստանալ: — Հայտնի բնագետ Չարլզ Դարվինը (1809—1882) Բաֆֆու ակնարկած խնդրի մասին խոսում է «Մարդու ծագումը և սեռական ընտրություն» (1871) աշխատության մեջ:

էջ 463 Նկատելիանյի ժամանակից մնացած մեծ-մեծ մանեքները:— Ռուսաց կայսրուհի Նկատերինա Երկրորդի պահակաւության շրջանում (1762—1796) գործածության մեջ գրված մեկ ուրվխանոց պղնձյա դրամների մասին է խոսքը:

Ծ Ա Ն Ծ Ը (Էջ 405)

Գրության ստույգ իվականը հայտնի չէ: 1879 թվականի հուլիսի 5-ին «Մշակում» հրատարակված «Գալաուական բանակիւիւնները մեր լրագրության մեջ» հոդվածում Բաֆֆին խոսելով «Մեղու Հայաստանի» լրագրի մասին գրում է. «Այդ լրագիրը, կարծես, ուխտել է մուսուաւ ճանճի նման ամեն բանի մեջ ընկել և մարդու սիրտը պղտորել: Մեղվականների արարքի մեջ տեսնելով ամեն ինչի մեջ խառնվող ճանճի բոլոր զգվելի հատկանիշները՝ Բաֆֆին ստեղծում է «աներես ճանճի» սատիրական պատկերը:

«Ճանճը» պատկերը, հասկանալի է, որ այս ծավալով ու երանդով չէր կարող հոգւածի բնույթին համապատասխանել ու համատեղվել, ուստի տրամաբանական է, որ այն առանձնացվել է հոգւածից: Պետք է ենթադրել, որ «Գալաուական բանակիւիւնները մեր լրագրության մեջ» հոդվածի և «Ճանճը» պատկերի գրության ժամանակները համընկնում են:

Բանի որ հոգւածի գրությունը նույնացվում է «Ճանճը» պատկերի գրության ժամանակի հետ, ապա պետք է ասել, որ վերջինս գրվել է 1879 թվականի հուլիսին:

Առաջին անգամ, որոշ խմբագրումով, հրատարակվել է՝ «Արձապանը», 1892, հոկտեմբերի 11, այնուհետև՝ «Վեպիկներ և պատկերներ», հ. II:

Մեր օրերում՝ Բաֆֆու երկրի հաճատոր հրատարակության առաջին հատորում (Ն., 1949, էջ 468), ՆԺ, VIII, 608 և այլն:

Բնագիրը տպագրության է պատրաստված ըստ «Վեպիկներ և պատկերներ» ժողովածուի (Թիֆլիս, 1893, էջ 264):

էջ 465 Բայց ավելի զգվելի են գրականության նախնեք, որոնք գոյիւն ե ո, կ ծ ո ղ ե ո և վայրահաշներ են կոչվում: — Ակնարկը վերաբերվում է «Մեղու Հայաստանի» լրագրի խմբագրին: Զոյիլը՝ հասարակ անուն դարձած այդ անձը նշանավորվել է նրանով, որ վաղուց հաճույք է ստացել՝ պախարակելով ու վարկաբեկելով Հոմերոսին, սովեր զցել նրա ստեղծագործությունների վրա: Ժամանակակիցները նրան անվանել են «Հոմերոսի պատուհաս»: Ըստ ավանդության՝ Նդիպտոսի թագավոր Պողեմիոսը Հոմերոսի վաստակը Զոյիլից փրկելու համար պատժում է վերջինիս: Զոյիլը գրականության մեջ դարձել է հասարակ անուն և տրվում է այն ըննադատներին, որոնք զեկավարվում են քննախնդրությամբ:

էջ 466 Մի Երիտասարդ, որ բարինների աղանդավորներից էր, — բարեպաշտութիւնը ծնունդ է առել Իրանում 1844 թ. իբրև աղանդավորական շարժում։ Այս ուսմունքի հետևորդները նպատակ ունեին իրենց հավատակիցների համար բացել «Հշմարտութեան դուռը», որը ըստ նրանց փակվել էր 12 իմամների մահվանից հետո։

ԻՆՉՈՎ ԵՆՔ ԱՐԴԱՐԱՆՈՒՄ (Էջ 467)

«Ինչո՞ւ է ներարանում» պատկերում հետապնդվող նպատակամղումը սերտորեն կապված է «Մշակում» 1879 թվականին հրատարակված «Ինչո՞ւ է ներ միսթալում» հոդվածում արծարծվող հարցերի հետ։ Կա նաև բառացիորեն համընկնող մի պարբերություն։ Այս պարագայում, անհավանական չէ, որ «Ինչո՞ւ է ներ արդարանում» սատիրական պատկերը գրված լինի հոդվածի հետ միաժամանակ։ Ավելին, պետք է ենթադրել, որ «Ինչո՞ւ է ներ արդարանում» պատկերը եղել է նույնանուն հոդվածի մի հատվածը։

Հետևաբար՝ պետք է ենթադրել, որ այն գրվել է 1879 թ. դեկտեմբերին։

Առաջին անգամ տպագրվել է հեղինակի մահվանից հետո՝ «Վեպիկներ և պատկերներ», հ. II, 1893, էջ 267։

Մեր օրերում ընդգրկվել են նեժ, VIII, 606 (նույնը Ռ տիպ, Ե., 1963, էջ 606)։

Բնագիրը պատրաստված է ըստ «Վեպիկներ և պատկերներ» ժողովածուի։

ՓՈՒՍԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ (Էջ 469—510)

Բաֆֆու կատարած փոխադրություններն ու թարգմանությունները քանակով շատ չեն, բայց որոշակի տեղ են զբաղում նրա զբաղմունքի ստեղծագործական կյանքում։ Չնայած կարևորությանը՝ Բաֆֆի ադրությունները սակավին լրջորեն ուսումնասիրության առարկա չի դարձրել նրա թարգմանական ժառանգությունը։

Բաֆֆու թարգմանություններից ու փոխադրություններից հայտնի են Պլատոն Զուբովի «Ղարարադի աստղագետը» վեպը, Զախեր Մադոխի «Կայենի կտակը» վիպակների ժողովածուն, Վ. Օվսյանսկիովի «Ֆիրդուսի» վիպակը, Լ. Հալիլի ու Հ. Մեկյակի «Տիկինը նրան սպասում է» կատակերգությունը և այլն։

Ներկա բաժնում ընթերցողներին են ներկայացվում հատկապես այն ստեղծագործությունները, որոնց թարգմանության մեջ ավելի կամ պակաս չափով նկատելի են Բաֆֆի ստեղծագործողի ինքնատիպության կենթը, որտեղ Բաֆֆին թարգմանվող բնագրի մեջ կատարել է փոփոխություններ ու լրացումներ։

<1852—50>

ՖՐԻԴՈՒՆ (Էջ 460)

Փոխադրության ստույգ թվականը հայտնի չէ։ Ավելին, հեղինակային գրաստմաների մեջ նույնիսկ որևէ խոսք կամ հիշատակություն չկա այս գործի մասին։

«Ֆիրդուսին» Ֆիրդրիխ Շիլլերի (1759—1805) «Gang nach dem Eisenhammer» («Դարբնոցի ճանապարհին») բալլադի (1792) արձակ շարադրություն է, որը ժամանակին Ֆրանսերենից թարգմանվել է ռուսերեն և 1850 թ. «Фридолин» վերնագրով (Ռետ-չայի նկարազարդումներով) տպագրվել է Մոսկվայում։

1852—56 թթ. Բաֆֆին սովորում էր Բրիլլիսի ռուսական գիմնազիայում, իսկ վերջինիս ուսումնական ծրագրերից հայտնի է, որ բարձր դասարանի աշակերտներին վար-

մեջնում էին թարգմանական արվեստի մեջ: Այս սլարադայում անհավանական չէ, որ Բաֆֆին «Յորիգոլին» փոխադրությունը իրականացրած լինի զիմնագիտյում սովորելու ժամանակ, իբրև ուսումնական հանձնարարություն կամ անձնական նախաձեռնությամբ կատարված փորձ: «Յորիգոլին» աշակերտական թոթովանք լինելու մասին է վկայում ո՛չ միայն շարադրանքի ոճն ու մակարդակը, այլև զրաբար լինելու հանդամանքը: Պետք է նկատի ունենալ, որ 1858 թվականից հետո Բաֆֆին, առանց բացառության, գրում էր միայն աշխարհագրորդ:

«Յորիգոլին» առաջին անգամ տպագրվում է հեղինակի մահվանից հետո՝ «Աղբյուր-Տարալի» խմբագրությունը 1892 թվականի «պրեմիայի համար» առանձին գրքով տպագրում է Բաֆֆու այս գործը, իր բաժանորդներին՝ մանուկ ընթերցողներին հանձնելու համար:

Նույն թվականի հունվարի 29-ին «Արձագանք» լրագրի մեջ (№ 12) այս գրքույկի լույս ընծայման առիթով զրախոսական է հրատարակում Գյուտ քահանա Աղանյանցը: Նույնով Բաֆֆու արժանիքների մասին և ցույց տալով գրքույկի թերությունները՝ նա «Յորիգոլինի» տպագրությունը համարում է յուրատեսակ «մեղանչում» Բաֆֆու վաստակի հանդեպ:

1893 թվականին «Յորիգոլին» վիպակը լույս է տեսնում նաև հեղինակի «Վեպիկներ» և պատկերներ» ժողովածուի երկրորդ հատորում:

Բաֆֆու երկերի մեթոդային ժողովածուների մեջ չի մտել:

Բնագիրը պատրաստված է ըստ «Վեպիկներ և պատկերներ» ժողովածուի:

էջ 474 «Ուր փորէ զխորխորատ ընկերի իւրում, աճկցի ինքն ի նոյն»: — Տե՛ս Աստվածաշունչ, Գիրք առական, զլուս իԶ, 27:

էջ 476 «Ուր սերմանէ զհունձս բարեւայ ժողովեսցէ»: — Տե՛ս Ավետարան ըստ Մատթեոսի, զլուս ժԳ, 37:

1870

ՏԻՎԻՆԸ ՆՐԱՆ ՍՊԱՍՈՒՄ Է (ԷԶ 480)

Թիֆլիսում հրատարակվելիք «Հայկական թատրոն» մատենաշարի խմբագրական կազմի անդամները (Միքայիլ Բեհրովյան, Գևորգ Չմշկյան և Ստեփանոս Պալասանյան) 1879 թ. սկզբում իրենց առաջ խնդիր են դնում «...վերականգնել հին ռեպերտուարը, ավելացնելով նրա վրա նոր թարգմանություններ և, եթե կհաջողի, նաև ինքնագիր հեղինակություններ՝ տպագրությամբ հրատարակել այդ ամենը և, այդպիսով, թեթևացնել հայ ներկայացումներ տալու ամենազիլավոր արգելքներից մեկը» («Հայկական թատրոն» մատենաշարի Ա գիրքը՝ «Վո՛ւ քի իմ վեչեր...», Թիֆլիս, 1879, «Հայտարարություններ» բաժին, էջ VI): Ունենալով այդպիսի նպատակադրում՝ նրանք Բաֆֆուն հանձնարարում են ուսերենից թարգմանել (հայացնել) ֆրանսիացի դրամատուրգներ Զ. Մելյակի (1831—1879) և Լ. Հալևի (1834—1908) «Madame attend Monsieur» վերնագրով կատակերգությունը: Մեկ չհաջողվեց նրանի դրադարաններում գտնել այդ կատակերգության ուսերեն թարգմանությունը:

1879 թվականի կեսերին Հովհաննես Մարտիրոսյանի տպարանում, իբրև «Հայկական թատրոն» մատենաշարի հերթական գիրք, լույս է տեսնում այդ կատակերգության Բաֆֆու փոխադրությունը:

1881—83—84 թատերաշրջաններում այդ պիեսը հաջողությամբ ներկայացվում է Թիֆլիսում, կիսապրոֆեսիոնալ ու սիրող խմբերի կողմից, իսկ 1884 թ. բնմադրվում է նաև Բարվի Թադիևի անվան թատրոնում (տե՛ս «Նոր-Պար», 1884, 8 մայիսի, № 77)։

1886 թվականի հուլիսի 16-ին Պետրոս Աղամյանը Մոզդոկից գրում է Ալեքսանդր Ստեփանյանին (Սանդրոյին)՝ «Խնդրեմ, բարեհաճեցե՞ք ինձ ուղարկել «Տիկինը նրան սպասում է» մեկ արարվածով կոմեդիան և «Կատարինե Ղուլարդ» հինգ արարվածով պիեսը. երկուսն էլ տպագրված կան» (Պ. Աղամյան, Նամակներ, Ե., 1959, էջ 146)։ Զհաջողվեց պարզել՝ Աղամյանը երբեք չպաղատել է այդ պիեսում, թե ոչ։

Բնագիրը պատրաստված է ըստ 1879 թվականի հրատարակության։

1883

Ա Մ Պ (Էջ 402)

«Ամպ» պատկերը անգլերենից ռուսերեն է փոխադրել «Աղբյուր» ամսագրի աշխատակից Սոլովև-Նեմսելովը, թերևս, խմբագրության պատվերով, իսկ նրանից էլ՝ Բաֆֆին, հայերեն (հավանաբար, ձևադրից)։

Բաֆֆու փոխադրությունն առաջին անգամ լույս է տեսել՝ «Աղբյուր», 1853, № 2, էջ 52, այնուհետև՝ «Վեպիկներ և պատկերներ», հ. 1, 1891։

Սկսած 1895 թվականից՝ «Ամպ» պատկերը անընդմեջ տեղ է գտնում Մ. Տիր-Ղեվոնդյանի կազմած Մայրենի լեզվի դասագրքերում։ 1902 թվականին, Սոլովև-Նեմսելովի մահվան առիթով, «Տարազ» շաբաթաթերթի № 4-ը նվիրվում է նրա հիշատակին, և այդ առիթով վերստին տպագրում է «Ամպ» գրույցը (էջ 22)։

Այն մեր օրերում ընդգրկվել է Բաֆֆու երկերի տասնհատորյա ժողովածուի կազմում (հ. VII, Ե., 1957, էջ 688)։

Արտատպված է՝ «Աղբյուր», 1883, № 2։

1884

Ֆ Ի Ր Գ Ո Վ Ս Ի (Էջ 405)

Ռուս մանկագիր Վ. Օլսյաննիկովի «Фирдоуси» (Ֆիրդուսի) վիպակը Բաֆֆին փոխադրել է 1884 թ. առաջին կեսին, «Աղբյուր» մանկական ամսագրի պատվերով։ Բնագրի մեջ կատարելով մի շարք փոփոխություններ, «որոնք չէին համապատասխանում այն ավանդությանը, որ կապված է պարսից մեծ բանաստեղծի կենսագրության հետ» (տես սույն հատորը, էջ 507)։

1884 թվականին այն, ռուսերեն հրատարակության նկարագրումներով, շարունակաբար, տպագրվել է «Աղբյուրի» №№ 8—9 (էջ 288) և 10 (էջ 359), ավելի ուշ, 1891 թվականին՝ «Վեպիկներ և պատկերներ» ժողովածուի առաջին հատորում, իսկ 1913 թվականին՝ «Պարսկական պատկերներ» ժողովածուի մեջ (Վիլենա, 1913, էջ 261)։

Մեր օրերում ընդգրկվել է Բաֆֆու երկերի տասնհատորյա ժողովածուի ութերորդ հատորում (Երևան, 1957, էջ 672)։

Բաֆֆու փոխադրած տարրերակը Զ. Մամուլյանի թարգմանությամբ հրատարակվել է նաև վրացերեն «Նորաթ» հանդեսում (1884, №№ 7—8—9)։

Բնագիրը պատրաստված է ըստ «Աղբյուրի» հրատարակության։

էջ 496 Անա՛ Շամիրամի շէնդ պարտեզները: — Ասորեստանի թագուհի Շամիրամը հին առասպելաբանության մեջ հայտնի է իր կախովի պարտեզներով:

էջ 500 ...բանաստեղծները մեծ րազավոր Անսարին: — Խոսքը XI դարի իրանական հանդավոր արձակի հիմնադիր, սուֆի-բանաստեղծ, «Մոնաղչար-Նամեի» հեղինակ Արդուլաւ Անսարիի (1006—1089) մասին է:

էջ 506 ...սկսում է երգը Ռուստամի և Զոհրաբի մասին: — Ֆիրդուսու (940—1030) «Շահ-Նամե» դյուցազններգության «Ռուստամ և Զոհրաբ» գրքի հերոսները:

էջ 507 ..այսպէս ստեղծագործվեցավ երեսուն տարվա ընթացքում ժողովրդական պատմությունը՝ «Շահ-Նամեն»: — Ըստ վկայությունների՝ Ֆիրդուսին իր «Շահ-Նամեն» դյուցազնասյունը հյուսել է Երեսունհինգ տարվա ընթացքում. սկսել է 976 թվականից, առաջին տարբերակն ավարտել է 994, իսկ երկրորդը՝ 1010 թվականներին:

Ա Ղ Ա Վ Ն Ի Ն Ե Ր (էջ 510)

Ռուս արձակագիր Իվան Սերգենևի (1818—1883) «Голуби» (1879) արձակ րանաստեղծության թարգմանությունն է, կատարված՝ 1882 թ. վերջերին, «Աղբյուր» մանկական ամսագրի համար (թերևս նաև պատվերով): Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Աղբյուր», 1883, № 1, էջ 29:

Սկսած 1890 թվականից՝ անընդմեջ տպագրվել է Մ. Տեր-Ղևոնդյանի մայրենի լեզվի դասագրքերում:

Մեր օրերում ընդգրկվել է հեղինակի երկերի տասհատորյա ժողովածուի ութերորդ հատորում (Երևան, 1957, էջ 670):

Թնայիրը պատրաստված է ըստ «Աղբյուրի» հրատարակության:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

3. Ծ

Խմբագրության կողմից
Բաֆֆու ստեղծագործությունը. — Ս. Սարինյան

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՊՈՆԵՄՆԵՐ (37—308)

1856

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	39—194	516—520
Խորհրդական ճրագ	39—520	
Սուրբ ոսկերք	41—521	
Հիշողությունք	43—521	
Իսրայելը Բաբելոնում	44—521	
Գերին Ալարայրի	46—521	

1857

Գարուն	49—521	
Նուէր «Վասպուրական Արժույն»	51—521	
Միություն	56—522	
Մշակ	57—522	
Ողբը զեյթունցի կնոջ՝ տանը մեռած տղամարդի վերա	62—523	
<Ձա՛յն տուր, ով ծովակ>	64—523	
Օրորոցի երգը զեյթունցի հայ տիկնոջ	68—524	
Պառավ օրիորդ	69—525	

1858

Երազ	70—525	
Անկեղծ խոստովանություն	71—525	

1860

Կյանքի հոսանքը	77—525	
----------------	--------	--

1861

Հայաստրի ողբ	78—525
------------------------	--------

1865

Հայի Կաղանդը	80—526
Բարուցած դանձ	83—526
Որբ օրիորդ	84—526
Իմ վարդը	86—526
Նա ինձ խարհց	88—526

1867

Քեֆ	89—526
---------------	--------

1869

Բախտ	90—527
Հայ օրիորդ	92—527
Արտավազդ	94—527

1870

Նվեր N-ի հիշատակին	97—527
Ազդուրաց	98—527
Ոսկու մաղան	101—528
Կիրթ ճաշակ	102—528
Շուշան	104—528

1871

Թիֆլիսեցու հիշողություններից	107—528
Կտակ	110—528
Օսան	119—528
Մոզա	120—529
Փող	122—529
Առտո-դա-ֆե	123—529
Ո՛ւր է իմ հայրենիքը	126—529

1872

Դայակ	133—529
Խրատ	136—530
Պանդորայի տուփը	138—530
Մեր քաղաքացի Պետոն	140—530
Մեր հերոսը	144—530
Շուայլություն	149—530

1873

Նվեր	153—530
Վասակ	158—531
Պոետ	160—531
Սեր	161—531
Մոզպետ	168—531
Խրատ հայ բանաստեղծին	173—531
Վերջին երգ	174—532

<1856—1873>

Անցադիր	178—532
Կույր հովիվներ	178—532
Հովվի երգ	179—532
Դերեղմանք	180—532
Սկզբունք կրթության	182—532

1878

Հաստի երգը	183—532
------------	---------

1887

Բրուտի շունը	184—533
Դիտու և էշեր	185—534

<1856—1888>

Մոռացված շիրիմ	187—534
Մշակ	189—534
Հողագործին	190—535
Բանաստեղծի վեճակը	191—535
Հայ պանդուխտի նոր տարին	192—535
Կույսի վիշտը	194—535

Պոեմներ	195—300 535—537
---------	-----------------

1856

Դժոխքի և արդարության	195—537
----------------------	---------

1857

Արայն պատերազմի դաշտումը	200—537
--------------------------	---------

1865

Հինգերորդ դարու Հայոց աշխարհի տիկինները և եղիշի Ավարայրի դաշտումը	210—537
--	---------

1869

Անի	218—537
---------------	---------

<1868—1871>

Սառա	225—538
Հուլյուրանի	261—538

1871

Սոֆի	268—539
Նինո	285—539

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	301—308 539—540
-----------------------------	-----------------

Անհամբույր դադան. — Հ. Հայնե	301—540
<Դառն հալածանքն է քո արդյունքը>	301—540
Ֆիրդուսի — Հ. Հայնե	302—540
Երգ. — Վ. Հյուգո	308—540

ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐ, ԵՐԳԻԾԱԿԱՆ ԷԶԵՐ (ԷԶ 309—511)

ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐ	311—427 541—543
-----------------------	-----------------

1872

Գեղեցիկ Վարդիկը	311—543
Սով	324—544
Կուսագրություն	329—544
Անբախտ Հոփսիմեն	334—545

1873

Սպանդանոց	346—546
Մի օրավար հող	354—546
Ուխտյալ միանձնուհի	357—547
Տեսչին փեսա	377—547

1875

Բիրի Շարարանի	400—548
-------------------------	---------

1886

«Խաղ-վիուշ» 410—519

ԵՐԳԻՆԱԿԱՆ ԷԶԵՐ , 428—468 550

1872

Հիշատակարան սլ. Մևրիդադևի օրագրություններից 428—551

1873

Քաֆթառ 445—553

<1878>

Աղղասեր 458—555

<1879>

Ես ֆելիստոնիստ շիմ 460—556

Ճանճը 465—557

Ինչո՞վ ենք արդարանում 467—553

ՓՈԽԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ , 469—510 558

Ֆրիդուին 469—558

Տիկինը նրան ուղարկում է 480—559

Ամսլ 492—560

Ֆրիդուիսի 497—560

Աղալճիներ 510—561

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ (513—661)

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիա
ՐԱՖՖԻ

Երկերի ժողովածու 12 հատորով,
հատոր առաջին

РАФФИ

Собрание сочинений в 12-ти томах,
том первый

(На армянском языке)

Издательство «Советакан грох»
Ереван — 1983

Հրատ. խմբագիր՝ Ռ. Դ. Սարգսյան

Նկարիչ՝ Ռ. Ս. Զուլհալյան

Դեղ. խմբագիր՝ Դ. Խ. Գյուլամիրյան

Տեխ. խմբագիր՝ Ս. Մ. Սիմոնյան

Վերստույող սրբագրիչ՝ Օ. Ղ. Թեբգյան

ИБ 4466

Հանձնված է շարվածքի 18. VII. 82 թ.: Ստորագրված է ստացորոթյան 5. VI. 83 թ.:
Ֆորմատ՝ 60×84¹/₁₆: Թուղթ՝ ասպար. № 1: Տառատեսակ՝ «Գրքի սովորական»: Տպա-
գրություն՝ բարձր: 33,01 սլաժ. տպ. մամ., 27,3 չափ. մամ. + 1 ներդիր: Տպարանակ՝
50 000: Պատվեր՝ 1959: Գին՝ 2 ռ. 70 կոպ.:

«Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան-9, Տերյան 91:

Издательство «Советакан грох», Ереван-9, ул. Теряна, 91.

ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական
կոմիտեի Հ. Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան-9, Տերյան 91:

Полиграфкомбинат им. Акона Мегарты Госкомитета по делам издательств,
полиграфии и книжной торговли Арм. ССР, Ереван-9, ул. Теряна, 91.

A $\frac{\pi}{2}$
69361

БИБЛИОТЕКА ИМ. А.С. ПУШКИНА